

DEMETER GÁBOR

A Balkán és az Oszmán Birodalom III.

Társadalmi és gazdasági átalakulások
a 18. század végétől a 20. század közepéig

Szerbia, Macedónia, Bosznia

Budapest–Debrecen
2016

A kötet az MTA BTK TTI műhelyében az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az Augustin Hirschvogel Fellowship (IOS, Regensburg) támogatásával készült.

Demeter Gábor, 2016
MTA BTK, 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

ISBN 978-963-12-6058-8

A külső borítón a Balkán-félsziget térképe 1832-ből.

Nyomdai munkálatok:
Kapitális Nyomdaipari Kft.
www.kapitalis.hu

TARTALOM

I. A szerb földkérdés politikai és társadalmi háttere és gazdasági-társadalmi következményei (1804–1914)	5
I.1. A szerb földkérdés gyökerei (1804–1878). Gazdaság- és társadalompolitikai koncepciók konfliktusa I. (mezőgazdaság vs. kereskedelem)	8
I.1.1. A szerb felkelés és Miloš uralmi rendszerének társadalmi gazdasági hatása	8
I.1.2. Miloš bukása – a liberálisok hatalomra jutása és a szabadkereskedelem következményei	23
I.1.3. A parasztság problémái Miloš bukása után: az okučje és az iparfejlődés korlátai	8
I.2. A szerb gazdaság útkeresése 1840–1878 között: a gazdaság- és társadalompolitikai koncepciók konfliktusa II. (földművelés vs. állattartás).....	38
I.2.1. Városfejlődés, a szerb ipar és kereskedelem stagnálása, 1850–1878.....	38
I.2.2. Az állattenyésztés hanyatlása – malthusi megközelítésben	64
I.3. A szerb mezőgazdaság és a parasztság fejlődése 1878–1912 között. (Export vs. önellátás)	78
I.4. A parasztság általános helyzete, problémái és adaptációs stratégiái	93
I.5. Demográfiai viszonyok.....	106
I.6. A földkérdés és ipari modernizáció a peremvidékeken 1912-ig	110
I.6.1. Bosznia	110
I.6.2. Macedónia és Trákia	157
I.6.3. Montenegró és Albánia.....	199
II. A szerb társadalom és gazdaság (1878–1914)	209
II.1. A szerb állam alkotmányos rendje, az államapparátus; a hadsereg és a bürokratikus elit	209
II.1.1. Az alkotmányos rend	209
II.1.2. A szerb bürokratikus elit.....	216
II.2. A szerb társadalom a 19. század végén - vagyon, megélhetés, társadalmi reprodukció.....	224
II.2.1. A szerb társadalom összetétele, reprodukciója, átrétegződése	224
II.2.2. Megélhetés, életszínvonal, jövedelem.....	236
II.2.3. A szerb parasztság vagyona	244
II.2.4. Vitás kérdések a parasztság gazdasági helyzetével és az állami modernizációs törekvésekkel kapcsolatban.....	251
II.3. Állami és közösségi bevételek és kiadások. A nemzeti jövedelem nagysága .	263
II.4. Ipar, kereskedelem	279
II.4.1. Ipar (1878–1918)	279
II.4.2. Kereskedelem	297

III. A földkérdés és társadalmi problémák Jugoszláviában 1918–1941 között.....	301
III.1. Az államháztartás bevételei és kiadásai, makrogazdasági mutatók és területi különbségei.....	301
III.2. Az ipar általános helyzete.....	310
III.3. A mezőgazdaság fejlesztésének perspektívái a két világháború között	320
III.3.1. Általános jellemzők és kitörési lehetőségek.....	320
III.3.2. A vidéki lakosság életminősége az első világháború után	339
III.4. A világgazdasági válság hatása (1929–1934) és a gazdasági rekonstrukció az állami beavatkozás időszakában (1935–1939).....	354
III.5. Megélhetés, szociális helyzet, egészségügy a városokban	385
IV. A Balkán gazdasági teljesítménye nemzetközi összevetésben – hasonlóságok és különbségek (Portugália, Románia, Görögország)	399
Mellékletek a III. kötethez.....	443
Mellékletek a II. kötethez.....	466
Irodalomjegyzék.....	486

“Allah nagybölcsen arra is rendelé a száját, hogy hallgatni lehessen vele, ami a Balkánon igen jó. A világ sora forog és a Balkánon jönnek-mennek az urak...”

Urai Dezső: Mackensen katonáival. Bp., 1916. 104.

Előszó

Ez a kötet a záró része a Balkán gazdasági és társadalmi viszonyainak változását elemző, három részből álló munkának. Az elemzett területektől sokszor eltérő sajátosságokat mutató Görögország és Románia vizsgálatára szakmai és nyelvi kompetenciák hiánya miatt nem vállalkozhatunk. A kötet utolsó fejezetében azonban – mely újfent összefoglalja a félsziget országainak sajátosságait, így az első kötet bevezető fejezetének párjával szolgál, mintegy keretbe foglalva az országtanulmányokat – néhány összehasonlító elemzés és adatsor erejéig e két ország is megjelenik a Nyugat-Mediterráneum mellett. Jelen kötet zöme Szerbia, Bosznia-Hercegovina és Macedónia gazdaság- és társadalomfejlődésére fókuszál. Szerbia esetében a mű főcíme látszólag sántít, hiszen az oszmán jelenlét a vizsgált korszak kezdetén szimbolikussá válik. Tagadhatatlan viszont, hogy a török uralom mind a társadalmi, mind gazdasági életet tekintve (a struktúrák fennmaradásától, azok felbomlásáig, negációjáig) komoly következményekkel járt. Éppen emiatt érdekes Szerbia összehasonlítása Bulgáriával, vagy a további három nemzedékig oszmán uralom alatt maradó Macedóniával, továbbá a gazdasági modernizációt jelentős társadalmi változások nélkül megélő Boszniával (ahol ugyan rendelkezésre álltak külső források, de ezek meg is határozták a gazdaságszerkezeti változtatások irányát). E kötet is – miként a korábbiak – megkísérli a régi és újabb, illetve a nyugati és helyi szakirodalom álláspontját összevetni, kitérni a módszertani problémákra, valamint a térségben zajló (interetnikus) historiográfiai vitákra is (a két világháború közötti Jugoszláviában dúló, az adóztatás és az etnikai diszkrimináció kapcsolata körül kibontakozó Bićanić-Prica vita; az 1910-es szerb GDP értékével kapcsolatos modern történelmi disputa). Ugyanúgy, mint a többi kötetben igyekszünk alulról építkezve a lokális adatokból kiindulva vázolni a gazdaság fejlődését a makrogazdasági mutatók megbízhatatlansága miatt.

„Szerbia hatszor annyit vesz be külföldről, mint amennyit kiad. Kereskedik marhával, sertéssel, juhneműekkel, nádályjal, bõrrel, faggyúval, mézzel, viasszal és gubaccsal. Külföldről kell vásárolnia: finomabb lisztet, kávét, vasat, üveget és fegyvert. Azonban e nép az európai élet szükségseit nem ismervén: alig van kiadása. Öltözete darócból és durva posztóból áll, melyet maga készít. Viselete törökös, tehát tartós. Élelme növényféle, vöröshagyma, és juhhús, mint a töröké. Saját gazdaságából kikerül, mind az mire szüksége van. Fényűzési tárgyakat nem ismer. Emellett fukar. Szerbiában alig van paraszt gazda, kinek legalább 50–60 darab aranya félre ne volna téve. S mit a szerb egyszer félre tesz, azt úgy tekint, mintha nem léteznék.”

(Egressy Gábor Törökországi naplója, 1849–1850. Terebess Kiadó, Bp., 1997. Belgrád, 1850. április 23).

I. A szerb földkérdés politikai és társadalmi háttere és gazdasági-társadalmi következményei (1804–1914)

A szerb modernizáció kérdésköre nem kimenetele miatt tanulságos – az állam létrejöttét gazdasági szempontból sikertörténetként tárgyalni aligha lehet (noha más szemszögből ez nem elvitatható). Az ambivalens értékelés mögött az áll, hogy a függetlenség a kapitalizmusban szokatlan formák kialakulásához, megszilárdulásához vezetett (okučje), amely gátolta a szabad tőkeforgalmat, s ez az uralkodó közgazdasági elméletek alapján (de akár a marxista formációelmélet szerint is) a gazdasági fejlődést hátráltatta.¹ Ugyanígy ellentmondásos a szerb állam korai gazdaságpolitikájának megítélése, mely nélkülözte a liberális elemeket és a szabad versenyt: monopolisztikus, irányított gazdaság volt egyoldalú termék- és exportszerkezettel, viszont minden visszássága ellenére a Miloš által folytatott gazdaságpolitika megalapozta a – lassú, de biztos – növekedést. Mindezen események értékeléséhez hozzátartozik, hogy Szerbia gazdasági teljesítménye eleve gyengébb volt a felszabadulás előtt, mint Görögorszáé és Bulgáriáé, hiszen az ország – részben földrajzi elhelyezkedése miatt² – sem a török provizionista politikát felváltó szabadkereskedelem előnyeiből nem részesedett, mint az a görögök esetében történt 1783–1820 között, sem a Tanzimat reformjainak pozitív hatásai nem érintették, mint a bolgár tartományokat. De az is igaz, hogy itt az állam születése nem vezetett sem a teljesítmény visszaeséséhez, sem azonnali eladósodáshoz, mint az előbbi két esetben.

A szerb kísérlet éppen azért tanulságos, mert egyfelől a szerb öngazgatás és társadalmi-gazdasági berendezkedés – azaz a kisbirtokos parasztság dominanciájának – gyökerei két nemzedékkel korábbiak a bolgár kísérletnél, így korlátai és következményei is hamarabb jelentkeztek és tanulságul szolgálhattak (volna). Másrészt Szerbiában az iparosodás és a kereskedőréteg sokkal alárendeltebb szerepet játszott a változásokban, mint Bulgáriában, így azok jóval „sterilebb”, külső hatásoknak kevésbé kitett közegben játszódtak le (már a függetlenség kivívásában is eltérő csoportok voltak érdekelték). Szerbiában ugyanis a 19. századi török reformok bevezetésére már nem kerülhetett sor, így ezek gazdasági-társadalmi hatásai sem érezhetők (az iparosréteget nem táplálták sem az állami vállalatok megrendelése, s a nyugati gabonaéhség sem generált többletjövedelmet a térségnek). Ezzel szemben Bulgária a Tanzimat mintatartománya volt, ez alterna-

1 A növekedésemelvények kritizálói szerint a modernizáció nem szükségszerűen egyenlő a növekedéssel, hanem a növekedés nélküli struktúra-váltás is ide tartozik. A kisparaszti gazdálkodás előtérbe helyezése is modernizációs törekvésnek tekinthető, mely azonban elutasítja a gazdasági növekedés primátusát, mint célt, a társadalmi stabilitás elsőbbségét választva. A Balkánon egyébként a versenyképesség növelésének igényét a nacionalizmus és nemzeti ideál szolgálatába állítják a gazdasági teoretikusok, s ez nem egyezik modernizáció kapitalista értelmezésével.

2 A Habsburg Monarchia igénye a szerb áruk iránt csak háborús periódusokban nőtt meg, s nem álltak mögötte ezen túlmenően demográfiai okok vagy a vásárlóerő általános növekedése, mint ami a nyugati keresletet tartóssá tette. Ráadásul a kettős vámhatár miatt az osztrák tartományoknak megvolt a maga nyersanyag-beszállítója: Magyarország exportjának 90%-a az osztrák tartományok felé ment 18. század végén, igaz az osztrák tartományok fogyasztásának ez csak 35–40%-át tette ki. Ide tudtak betörni ideiglenesen a szerbiai árucikkek (sertés). Gyimesi S.: Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 73.

tívát biztosított³ az 1878-as államszervezőkor a gazdasági berendezkedés megválasztásánál; míg Szerbia kezdetektől fogva autarkióra állt át. Bulgária 1870 körül még mozgásterrel rendelkezett, amikor Szerbia már többé-kevésbé kényszerpályán volt. A reformfolyamat Bulgáriában lehetővé tette egy mezőgazdasági struktúra (csiftlik) kibontakozását, és a hozzá kapcsolódó elit meggazdagodását, Szerbiában ez a korábbi társadalmi fordulat miatt elmaradt, hiszen részben éppen a csiftlik-nagybirtok kialakításának kísérlete okozta azt a társadalmi felzúdulást, mely egy új, kisparaszti gazdaság szerkezet felépülését eredményezte. A Bulgáriában kialakult kisparaszti társadalom gyökerei piaci alapokra, a föld egy részének önerőből történő megvásárlására vezethető vissza, amely hosszú folyamat eredménye volt; Szerbiában viszont a gazdaság szervezése a győzelem után felülről történt, *tabula rasa*-t teremtve, de egyszersmind számos korlátot állítva a szabad piaci viszonyok elé (minimum birtok elidegeníthetlensége, szultáni földek állami tulajdonba vétele és újraosztása, a birtokkoncentráció megakadályozása, vidéki kereskedelem korlátozása).

Szerbia tehát egyszerűbb, homogénebb társadalmi-gazdasági struktúrával rendelkezett, amelyben a felkelés sikere után radikális módosítások már nem következtek be, „zavartalanabb kísérleti körülményeket” biztosítva a későbbi változásokat nyomon követő történész számára. A rendszer működésének megfigyeléséhez több idő is állt rendelkezésre, így a választott berendezkedés következményei is egyértelműbbek. Bulgária előtt így már adott volt egy példa, annak korlátaival és előnyeivel. Az előbbieket között említendő a Török Birodalom gazdasági terébe való tartozás, mely az alacsony importvámok miatt a szerb ipar kibontakozását korlátozta, a fogyasztást viszont növelte az alapvetően kis bevétellel rendelkező térségben; vagy a relatív túlnépesedés; a függőség az osztrák vámpolitikától. Az előnyök között sorolandó fel az alacsony életszínvonalat és igény szintet produkáló viszonylagos társadalmi stabilitás, mely hosszú távon nem fenntartható, viszont a társadalmi küzdelmeket zömmel a kis létszámú elitek harcára korlátozta. Bulgária mégis ezt a nyilvánvalóan zsákutcás fejlődési modellt választotta, mely szükségszerűen politikai expanzióra, extenzív gazdálkodásra sarkallt, noha a szerb problémák (a berendezkedés dilemmái: egalitárius, stabil, de szegény és autark társadalom vs. tőkekoncentrációt lehetővé tevő, erősen differenciált, ellentététől sújtott mobilis osztálytársadalom) ismertek voltak. Feltehetően azért, mert a gabonadekonjunktúra beköszöntékor (1873) külföldi támogatással kivívott és a társadalmi elitek konkurenciaharcával tarkított függetlenségnek ez volt az ára – a nem kalkulált gazdasági változások hatására a tőkehiányossá vált Bulgária lehetőségei beszűkültek.

A szerb öngazgatás kivívása ugyanúgy a kedvező külpolitikai háttérrel kihasználó, de eltérő célokat kitűző társadalmi rétegek mozgalmának eredménye volt, mint Bulgáriában, az események háttérében belső társadalmi konfliktusokkal, amelyek csak a minden csoport által kitűzött közös cél elérése után artikulálódtak. A szerb politikatörténetet tehát részben a háttérben ekkor meghúzódó társadalmi-gazdasági folyamatok és konfliktusok határozzák meg a későbbiekben is.

3 Noha a külső hatások, az 1873 utáni gabonaárésés és a függetlenség után a török piac elvesztése a mozgásteret jelentősen leszűkítette, az állami megrendelések okozta torzult piaci viszonyok miatt pedig a megváltozó helyzethez nem tudott alkalmazkodni az ipar.

I.1. A szerb földkérdés gyökerei (1804–1878). Gazdaság- és társadalompolitikai koncepciók konfliktusa I. (mezőgazdaság vs. kereskedelem)

I.1.1. A szerb felkelés és Miloš uralmi rendszerének társadalmi gazdasági hatása

A török katonai adománybirtokok magánkézbe kerülésével, továbbá az elveszett területekről menekülő, létalapjukat veszített, de életmódjukat feladni nem kívánó muszlim birtokosok áttelepülésével a 18. század végén felgyorsult a török államszervezet gazdasági alapjának bomlása Szerbiában is. A Balkánon a helyi urak, a tímár és *ziámet* birtokosok szerették volna örökíthetővé tenni és magántulajdonba venni elvileg csak használatra kapott szolgálati adománybirtokukat. Ez a folyamat a Balkán-félszigeten több helyen a földeken élő ráják haszonélvezeti jogának elvesztéséhez, a csiftlik-nagybirtok kialakulásához vezetett; Szerbiában viszont végül más irányt vettek az események. Midőn a központi hatalom bizalomvesztésnek nyilvánuló jeleként a fővárosi janicsárok egy részét vidékre telepítették, s a belgrádi janicsárok helyi pozícióik stabilizálása érdekében földhöz és rájákhöz akartak jutni, szembekerültek a régi, helyi muszlim elittel, s mindketten a központi kormányzat törekvéseivel, mely szabadulni kívánt a hadászati szempontból elavult, de sokba kerülő elemektől. Miközben a szpáhik és janicsárok egymás elleni harcukban a kormányzatra is támaszkodtak, a központi hatalom az egyik félre a kinevezések visszavonhatóságával/megvásárolhatóságával gyakorolt nyomást, melyet az a rájakra adóprés formájában hárított át, a másik félre pedig a nem janicsár-alapú hadsereg kialakításának veszélye jelentett fenyegetést.⁴

Bár a török főváros megszabadult a stabilitásra veszélyt jelentő elemektől, a perifériákon – melyeket egyébként is sok külpolitikai kihívás ért – a janicsár katonai elit (a 4 *dahi*) és a helyi bürokratikus-katonai elit versengését, majd összecsapását az erőforrások felett társadalmi pozíciójuk fenntartása érdekében a ráják is megsínylették. Az ortodox lakosság helyzete számos szokatlan szövetséget és eseményt produkált már a 18. században is, melyek jól jellemzik a balkáni helyzet fonákságát, a muszlim közösségen belüli helyi hatalmi ellentéteket, illetve azt, hogy hatalmi harcaikban hogyan próbálták a rájákat felhasználni. Az 1740-es években az užicei sejk, Mohamed, egy helyi szúfi agitátor élesen kikelt az osztrákoktól visszaserzett területeken élő ortodox szerb parasztok gazdasági elnyomása (*zulm*) ellen. Válaszul a tartomány vezetője kriptokereszténynek nevezte (ez a muszlim vallás szerint a legsúlyosabb bűnök-sértések egyike), mire a szúfi hasonlóképpen válaszolt: osztrákbérencnek és eretneknek titulálva a pasát (mert az támogatót egy szektát). A hivatalos szunnizmus és a frontier által létrehozott síita, perzsa és szinkretista elemeket ötvöző, így nem meglepően ellenzéki szúfizmus (ide értendők a dervisrendek is) közötti ideológiai ellentét korábban sem volt feszültségektől mentes, de új elem volt a kereszténység, a ráják felhasználása a politikai színtéren. A helyzet elmérgesedett, 1748-ban a belgrádi kormányzat katonákat küldött a szúfi és keresztény támogatói (!) ellen, melynek során a muszlim katonák szétlőtték egy mecsetet (!), melybe a

⁴ Pantelić, D.: Beogradski pašalik pred prvi srpski ustanak (1794–1804). Beograd, Srpska akademija nauka, 1949.

keresztények menekültek (!).⁵ *A hagyományos társadalmi keretek és szerepek fellazulása, a szimbólumok szerepváltozása a birodalom ideológiai törekenységét jelképezte a frontierre vált régióban.*

A rendet Szerbiában 1739 után helyreállító, vidéki jövedelmeiből élő, de Belgrádban lakó szpáhik (900 fő) és az erődökben lévő, de a vidéki domíniumra (a szultántól független biztos jövedelemre) vágyó janicsárok (2400 fő) közötti konfliktus sem új keletű.⁶ Egyrészt szoros párhuzam vonható a *II. kötet*ben Vidin kapcsán bemutatott eseményekkel, ami ott a szpáhi réteg vereségét és Pazvandoğlu janicsárjainak sikerét eredményezte, másrészt Szerbiában a küzdelem első fázisa a janicsárok vereségével ért véget, midőn a szpáhik 1762-ben elrendelték az összes janicsár *hane* lerombolását Belgrád és Niš között. A reformer szándékú, de gyengekezű III. Szelim szultán idején azonban a janicsárok az 1780-as évekre újra megerősödtek. A janicsárok érkezése helyi szinten azal járt, hogy Szerbiában is kialakult a csiftlik mint gazdasági forma, s a muszlimok megjelentek az ortodox falvakban (eddig ők főleg városiak voltak, s az igazgatást részben keresztény megbízottakon keresztül végezték), melyek eddig a *kmetek* révén rendelkeztek némi korlátozott önigazgatással. A szpáhi birtokokból így kettős adóztatás alá eső csiftlik lett, ami a paraszti terhek növekedését eredményezte, miközben a parasztokat sem a szultáni hatalom, sem a szpáhi, a „jogos” földesúr nem tudta megvédeni. A szerbek önszerveződése 1792–1804 között erősödött fel: katonai tapasztalataik és kereskedelmi kapcsolataik az Anđelković-féle Freikorpsok idejéből, az 1789–1791-es osztrák-oszmán háború idejéből származtak, amikor a janicsárok Pazvandoğluhoz menekültek Vidinbe. A janicsárok túlkapásai ellen ugyan III. Szelim kiadott egy dekrétumot 1793-ban, mely a szerb privilégiumokat megerősítette, de ezt a belgrádi pasa, Hadzsi Musztafa nem tudta végrehajtani, mert a vidini aján, Pazvandoğlu a kiűzött janicsárokat fegyverrel segítette vissza a belgrádi pasalikba.⁷ A szabadság érzése és a terhek jelentős csökkenése volt olyan vonzó, hogy a szerbek 1804-ben, a janicsárok visszatérésekor ellenálljanak.

Nem mindenki osztja ugyanakkor a felkelés gazdasági meghatározottságát. Bataković szerint 1793–1806 között a Portának írt 36 petícióból az agrárkérdés csak 5-ben jelent meg, a többiben elsősorban az önigazgatás igénye húzódott meg. Az 1805-ös *pravitelstvujušći sovjet* Dušan István arcképe alatt ült össze, a felkelők a Njemanja-család címerét viselték ruhájukon, a felkelésnek tehát volt nemzeti jellege – érvel Bataković. Csakhogy a Njemanják egyben az ortodox egyház szentjei is voltak, feltűnésük tehát nem jelenti a nemzeti jelleg kizárólagosságát. Igaz ugyan, hogy az 1790-es temesvári *sabor* már Montesquieu elvei alapján követelt területi autonómiát, mint a nemzeti lét alapfeltételét, s a dél-magyarországi szerbek ideológiailag is hatottak a Dunától délre élőkre. Savva Tekelija úgy vélte, hogy a nacionalizmus erősebb a vallási megosztottság-

5 Mohamed sejket végül 1750-ben a belgrádi janicsárok ölelték meg. *Hajdarpašić, E.*: Out of the Ruins of the Ottoman Empire: Reflections on the Ottoman Legacy in South–Eastern Europe. *Middle Eastern Studies*, 44, 2008/5. 715–734. 1860-ban e mecsetet a szerb állam elbontotta, mint a muszlim uralom jelképét, noha 100 évvel korábban még éppen a központi (muszlim) hatalom elleni lázadás szimbóluma volt.

6 *Inalcik, H.–Quataert, D. (eds.)*: An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol II. 685.

7 *Hehn, P.*: Man and the State in Serbia, from the Fourteenth to the mid-Nineteenth Century: A Study in Centralist and anti-Centralist Conflict. *Balkan Studies*. 27/1. Thessaloniki, 1986. 19. és *Pantelic, D.*: Beogradski pašalik i. m.

nál (a francia forradalom mintája alapján) és éppen ezért tartotta reálisnak munkájában az illírek (horvátok, szlovének) egyesítését szerb főség alatt. Munkájából az első 500 példányt át is küldte szerb területre,⁸ de biztos, hogy az írástudatlan tömegek nem olvasták, s vélhetőleg Montesquieu tevékenységéről sem tudtak sokat, szemben a helyi szentekkel, a Nemanjakkal. Az, hogy a szűk elit valóban nemzeti kategóriákban gondolkozott, még nem jelenti azt, hogy önmagában ezekkel a hívószavakkal képes tömegeket mobilizálni, ezzel szemben a (létező) kultikus személyekhez és szokásokhoz kapcsolt új ideológia már volt alkalmas erre.⁹ A nemzet konstruálása ugyan megkezdődhetett a gondolkodók ideáiban, de az új ideológiák adaptációjának, széles körű elterjedésének szerepe az 1804-es felkelés elején nem bizonyított. A nemzeti jellegnek például ellentmond, hogy Nenadović, a felkelők egyik vezérének beszámolója szerint Karađorđe (katonai tapasztalatait a Freikorps őrmestereként szerezte 1787-ben) erőszakkal toborozta a szerb parasztokat és terrorizálta az otthon maradókat, hogy minél többen beálljanak 30 ezer főre bővülő seregébe. Hogy mindezt ráadásul a törvényes hatalmat képviselő Hadzsi Musztafa pasa bölükbaşijaként tette volt a janicsárok elleni harc során,¹⁰ megint csak azt bizonyítja, hogy a Balkán törésvonalakkal terhelt világa már akkor sem volt egyértelmű kategóriákkal leírható, amit csak fokoz a terminológiai zavar.

A nemzet, mint „önmagától való jó” egyébként is a regionális öntudattal bíró középosztály találmánya, mely gyakran egyházi tradíciókhoz nyúl vissza, azokat transformálva. (Középosztály hiányában a kitalált eszmekör nem lel táptalajt). A bolgár állam például teljesen beült az exarchátus helyére átvéve annak minden szerepét (és területi igényeit, fenntartva viszont annak társadalomszervező funkcióit a török uralom alatt maradt területeken), s az exarchátus kialakítása is úgy történt 1870-ben, hogy egy kvázi-állam szerepét betölthesse. A Balkánon a nemzeti egyház léte nélkülözhetetlen volt a nemzet megteremtésében (éppen ezért volt nehéz dió Bosznia és Albánia). Oliver Jens Schmitt szerint a *konfesszionális nemzet* volt az első lépcsőfok a nemzetté válás útján.¹¹ Petrovich szerint az ortodox egyházak egyenesen az államot helyettesítették a politikai függetlenségüket elvesztett népek esetében.¹² E nézetet viszont Kitromilidesz nem osztja, hiszen az ökumenikus pátriárka Krisztus egyetemes tanításaira hivatkozva 1872-ben elutasította a nacionalizmust¹³ (amit viszont a bolgárok a görög szupremácia burkolt fenntartására irányuló kísérletként értékelték).

8 Bataković, D.: A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective. *Balkanica*, 36, 2005. 113–128.

9 A modern *tömeg*pártok sem elvont eszmerendszerek mentén kommunikálnak a választókkal, mert az átlagos választó azt nem is értene. Vagy: abból, hogy a 19. századi értelmiség a macedóniai szlávot bolgár vagy szerb dialektusnak írja le, még nem következik belőle, hogy a macedóniai szláv paraszt e vélekedést ismeri, sem az, hogy e vélekedése ismeretében/ismerete hiányában valóban bolgár nemzetudattal bír. Az IMRO sikere legalább annyira köszönhető szociális érzékenységének, mint nemzeti ideológiájának.

10 Berend T. I.: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Budapest, MTA TTI, 2003. 111.

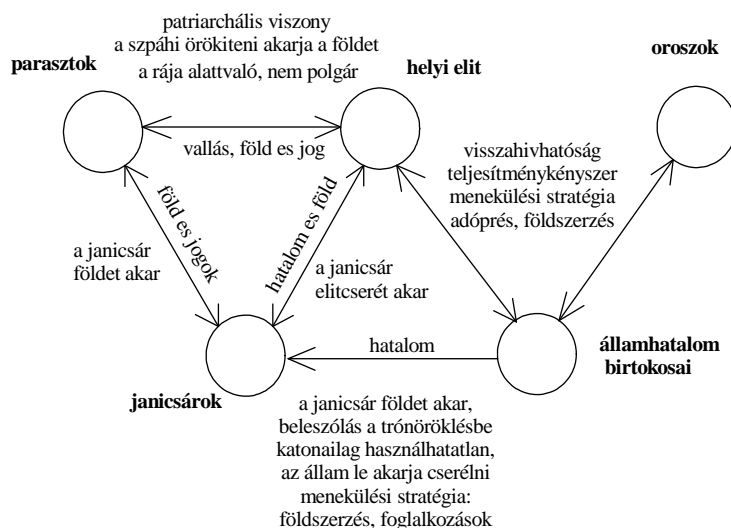
11 Schmitt, Jens Oliver: *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Vienna–Cologne–Weimar: Böhlau, 2008. 79–84, 153–172.

12 Petrovich, M. B.: *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. New York, Harcourt Brace, 1976. 373–384.

13 Kitromilidesz, P. M.: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*. Aldershot, Variorum, 1994. 178–181.

I.1. ábra.

A szerb felkelés társadalmi háttere és a Török Birodalom általános válsága a 19. sz. elején

Szerbiában tehát a hatalmi elit harca (I/1. ábra) vezetett el az 1804-es felkeléshez, amely kezdetben nem is a szultán és az oszmán intézmények, hanem az eddig megszokott körülményekhez képest idegen gazdasági struktúra eltávolításáért, Hadzsi Musztafa pasa uralmának helyreállításáért, a földhasználat és a társadalmi rend átalakulása elleni tiltakozásként indult.¹⁴ Nemcsak a szerb társadalom egésze, a parasztek, a kupecsek, a kmetek, a kenézek, de eleinte a hagyományos birtoktípussal rendelkező szpáhi is támogatták,¹⁵ mert társadalmi pozícióik stabilizálását remélték tőle. Politikai szempontból a szerb mozgalmat eleinte helyesebb egy lokális janicsárelenes mozgalomnak tekinteni, mint függetlenségi (főleg nacionalista) mozgalomnak, s érdekessége, hogy célját tekintve nemcsak nem mondott ellent a központi kormányzat terveinek, de a központi kormányzat eleinte támogatta is. (Sőt, sikeresebbnek is bizonyult, mint a központi kormányzat és a janicsárság 1806–1808-as összecsapása). Szeparatista tendenciák csak 1807-től kezdtek megjelenni, mikor a Vuk Karadžić visszaemlékezései szerint immár a Török Birodalom elleni harchoz kérték az orosz segítséget (a törökök kényszerkeresztelése valóban egy határ átlépését jelenti).¹⁶ Igaz, az oroszok ekkor már hadban álltak a birodalommal. A szultáni hatalom gyengeségét nemcsak a janicsárok központi kormányzat elleni sikerei bizonyították, hanem az is, hogy a birodalom peremén a helyi társadalom fellépése viszont sikerrel járt ugyanezen – egyébként katonailag ekkorra csaknem értéktelenné váló – janicsárok ellen.

14 Meriage, L.: Russia and the First Serbian Insurrection, 1804–1813. New York, Garland Publishing, 1987. 60–62.

15 Kállay B.: A szerb felkelés története 1807–1810. I. Bp. MTA, 1909. és Tomasevich, J.: Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford University Press, 1955. 38.

16 Monumenta Serbocroatica. A Bilingual Anthology of Serbian and Croatian Texts from the 12th to the 19th Century. Ed.: Butler, Th. Ann Arbor, Michigan Slavic Publications, 1980. 327–329.

A szerb felkelés végeredménye – legalábbis a földbirtokok sorsa szempontjából – az lett, hogy 1815 után Szerbia területén megszűnt a csiflik, a létezőket pedig szétosztották.¹⁷ Ezáltal a parasztság elérte gazdasági célkitűzését, egyúttal a szpáhik irányában meglévő kötelezettségeitől is megszabadult. A szpáhik helyébe nem szerb földesurak léptek – bár Miloš egyes követőinek volt ilyen szándéka. Miloš azonban inkább a tömegekre támaszkodott. Konceptiójának lényege az volt, hogy *a parasztságot a látszólagos létbiztonság örvé alatt kirekesztette a gazdasági versenyből és a politikai hatalomból, miközben a szerb birtokos arisztokrácia sem alakult ki*. A birtokkoncentráció elutasítása Miloš részéről azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza olyan rivális földbirtokos- vagy kereskedőréteg kialakulását, mely birtokaiból származó jövedelme révén az ő monopolhelyzetét fenyegetné. Ez a berendezkedés hosszú távon kényszerpályára vitte az országot.

Miloš uralmi rendszere, társadalmi bázisa és a hozzá fűződő gazdasági felépítmény azért érdemel figyelmet, mert a török elit bukásával hatalmi-társadalmi úr keletkezett, amelynek betöltését számos réteg megkísérelte, gyengítve ezzel a felkelés erejét. Karađorđe bukásához nagyban hozzájárultak centralista törekvései (ezek Milošnál is megvoltak később, csak ő éppen a szultán támogatásával törekedett ennek kiépítésére): a helyi *vojvodák*, knézek ugyanis a szpáhik eltávolítása után a helyükbe kívántak telepedni, megszerezni a földeket és adójövedelmeket, miközben a parasztság már a *kuluk* (corvéé), s a gabonabeszolgáltatások fenntartását is csak a háborús helyzet miatt, ideiglenes jelleggel fogadta el.¹⁸ A felkelés társadalmi bázisának megtartása érdekében Karađorđe ellenszegült a vojvodák törekvéseinek. Az oroszok viszont támogatásukért cserébe egy 12 vajdából álló kormányzótanácsot (*pravitelstvujučići sovjet*) kívántak Karađorđére erőltetni, nehogy egy erős, független politikát folytató Szerbia szülessen. A vajdák gyűlésén pedig a vajdák fegyveres támogatói is jelen voltak, így a központi akarat keresztülvitele még jobban megnehezült. Ennek az állapotnak kívánt véget vetni Karađorđe, de a vajdák elfordulása és Oroszország békekötése katonai vereségéhez vezetett. A rivalizáló vajdák közül a szultáni hatalom egy kisebb hatalmú előkelőt, Miloš Obrenovićot bízott meg az 1793-as dekrétum betartatásával (az adót szerbek szedik be, a keresztények keresztény bíróság előtt felelnek): ezzel a kezébe került az adószedés, a fejedelemség pénzügyi kontrollja, és a keresztény bíróságok feletti ellenőrzés. Mivel a török tisztviselők késve kapták fizetésüket, Miloš hamarosan megvásárolta őket az állami bevételekből.¹⁹ Ezzel kezébe került a közigazgatás, így a vajdák gyűlésének és a Kancelláriának a szerepköre ideiglenesen elhalványult.

Így aztán 1820-ban Miloš elvette azoktól a földet, akiknek meglátása szerint túl sok volt (így esetleg veszélyeztethették szupremáciáját) és szétosztotta a szegényebbek között. A szerb társadalomban ugyanis megindult differenciálódás, amit Miloš igyekezett meggátolni. A tőkeakkumuláció egyik formája a földszerzés volt. Krumla falu előljárója, *starešinája* pl. 1825-ben erővel vett el földet a falusiaktól.²⁰ Az expatriáló törökök földje

17 Az 1826-os akkermani konvenció alapján Szerbiában a muszlimok a helyőrségeken kívül nem élhettek a belgrádi pasalik területén – ez eleve megnehezítette a vidéki földek muszlim kézen maradását, a törökök így elveszítették kereskedelmi pozícióikat is. *Ormos M.–Majoros I.*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp., Osiris, 2003. 50.

18 *Helm, P.*: Man and the State in Serbia i. m. 20.

19 Uo. 21.

20 *Vučo, N.*: Prvobitna akumulacija kapitala u Srbiji. *Istorijski časopis*, 29–30, 1983. 289.

szintén többletforrást jelentett. Egy töröktől Batini faluban 12 ekealj földet vett meg áron alul az alexináci starešina. A harmadik módszer a kölcsön volt: Vučo említi, hogy volt olyan eset, hogy a 130 dukát kölcsön visszatörlesztése két év alatt 310 dukát volt, illetve egy 40 dukátos hitel 3 év alatt 140 dukátot jövedelmezett a hitelezőnek. Az uzsorakamat gyakran elvitte a parasztnak földjeit.²¹

A birtokelkobzások mellett Miloš 1821-ben visszavonta a szpáhik jogát, hogy a helyi lakosságot robotra kötelezzék, ezzel megszűnt az olcsó munkaerő lehetősége, s mivel a parasztság immár rendelkezett elegendő földdel, pénzért sem szegődött el a nagybirtokra, mely így versenyhátrányba került. E két lépéssel megszilárdította társadalmi bázisát, noha a közjólét számára csak eszköz, nem cél volt. Vučo szerint azonban a parasztság 1835 előtt még korántsem vált egységessé: 108 faluban pl. 6400 adóköteles szabad és ugyanakkor 7929 *kulukra* kötelezett magánföldesúri paraszt élt. Kezdetben ugyanis a parasztnak továbbra is ellenszolgáltatás nélkül robotolnia kellett Miloš híveinek földjein: Matija Nenadović-nak pl. 1005 *kulukra* kötelezett parasztja volt.²² Milošnak így sikerült kialakítania egy hozzá hű réteget, igaz később ez ellene fordult, s 1833 után kénytelen volt a robotot az ő földjeiken is eltörölni az általános elégedetlenség miatt (saját birtokain viszont megmaradt ez a szokás). A paraszt személyében is szabaddá vált.

A társadalmi differenciák újratermelődésének megakadályozása érdekében 1836-ban a parasztnak háza és egy minimális földbirtok, melyet 2 ökörrel meg lehetett művelni, elidegeníthetetlené vált, jelzőloggal nem lehetett terhelni. Eme elidegeníthetetlen birtok volt az *okučje*. E szabály a városlakókra is vonatkozott (akik nagy része ekkor még szintén rendelkezett földdel). Hogy e szociális vívmány milyen következményekkel járt hosszú távon, arról még szólunk. Maga az ötlet egyébként idegen volt a szerbiai hagyományoktól, azt a bánáti és szlavón határőrvidéken élő szerbek tanácsára vezette be. Társadalmi funkciója mellett a gazdasági üzemegységek fenntarthatósága, azaz újratermelés eszközállományának biztosítása is célként jelentkezett.²³ Ezekon túlmenően az *okučje* bevezetésével a parasztság elszegényedésének következményeit, a csoportos fegyveres banditizmust (*hajdut*) is ki akarták iktatni a konszolidációt gátló tényezők sorából.

Elképzeltető, hogy Miloš a jó szándék vezette, amikor megteremtette a minimális el nem idegeníthető vagyont, megmentve a parasztságot a kereskedőktől, uzsorásoktól, de, ha ez is volt a szándéka, a következmények felülírták az eredeti célkitűzést. A török birtokosság eltűnése, a szerb nagybirtokosság hiánya miatt az eddig földbirtokkal nem rendelkező, így más pályán érvényesülni kényszerülő gazdag kereskedők számára elvileg megnyílt az út e társadalmi réteg helyének betöltéséhez. De a szerb törvények szelleme szerint elvben ők sem juthattak több földhöz (a kereskedők zöme tőzsér, állatkereskedő volt, számukra létszükséglet volt a lábön hajtott áru ellátásbiztonságának megteremtése), erre csak törvénytelen eszközök – pl. uzsora – révén nyílt csak lehetőségük. Tőkéjüket ezért egyre gyakrabban inkább a kereskedelembe fektették. A kereskedelmen az államapparátus viszont kontrollt gyakorolni igyekezett, szembefordítva e réteget az

²¹ Uo. 294.

²² Uo. 292.

²³ A törvény nem tekintette személyes tulajdonnak a földműveléshez szükséges eszközöket, s a vetőmagot, ezek tehát szintén nem idegeníthetők el.

uralkodóval. Hasonló társadalmi következményekkel járt a paraszti többlettermékek kereskedelmének szigorú szabályozása, mely majd a város /piacközpont/-vidék ellentétet élezi ki. A fejedelem adó- és pénzügypolitikája rávilágít, hogy miért fordult ellene e két csoport.

Az 1833-as hatt-i sherif a földet ténylegesen megművelője, a paraszt kezébe adta, a szpáhik felé lévő kötelezettségek végleg eltűntek. Ez összhangban volt a birodalom általános reformtörekvéseivel is, tehát ebben nem kell különleges kedvezményt látni. Viszont tehercsökkenésről mégsem beszélhetünk. A szpáhiknak fizetett adó helyett megjelent a szerb állam, amelynek érdeke volt a beszolgáltatások folytonossága, s az adózás kiterjesztése, hiszen 1878-ig az így befolyt jövedelmekből fedezték a törökök felé a hűbéri adót, ezen felül a szerb államapparátus kiépítése is e pénzből történt meg.

Szerbiában a Milošhoz befolyó tized nagysága 1831–1835 között 3,6 millió gros volt. A szpáhik 1831–1835 között fejadókból és tizedből ennél nagyobb, 5,4 millió gros jövedelmet húztak ugyanebben a periódusban. Ezekből az adóból a szerb államkincstár mindössze 3 millió groshoz jutott hozzá, miközben 2,5 millió gros került a belgrádi pasához (a Konstantinápolynak fizetett tribútum mellett). Az „állam az államban” kettős adóztatású rendszere hátrányos volt Szerbiára nézve, hiszen a központi költségvetés bevételektől esett el, ráadásul a szpáhik nem voltak a rendszer támaszai. A szpáhiktól való megszabadulás igénye szerencsére egybeesett a Török Birodalom szándékaival is. Egy ideig Miloš fontolgatta, hogy – megörökölve a feudális struktúrát – a szpáhik helyébe lépve a korábban őket megillető juttatásokat az állam céljára szedi be, ez jellemezte az 1833–1835 közötti átmeneti időszakot (az állam vált ideiglenesen a legfőbb hűbérúrrá). Az államkincstárba befolyó feudális jellegű adók (harács, fejadó, csibuk, mur) nagysága ugyan 881 ezer grosról 1,2 millió grosra nőtt, de az adók beszedése olykor a bevétel 25%-át is elvitte,²⁴ ezért Miloš végül az adórendszer egységesítése, az adók pénzbeli beszedése, s a terményadó helyett a fejadó bevezetése mellett döntött.²⁵ Ezzel a parasztság jogi egységesülése befejeződött.

Az adórendszer átalakítása során 3 adóosztályt hoztak létre: az első osztály gazdagságtól függően 6, 9 12, a második 4, 6, 8, a harmadik 1, 3, 5 tallér fejadót fizetett (nem inflált grosban ez háromszor ennyit tesz ki 1835-ben), azaz az átlagos fejadó országosan 4, 6, 8 tallért jelentett. Önmagában ez a török adórendszernél mindenképpen differenciáltabb, de nem feltétlenül alacsonyabb terhet jelentett (oszmán fejadó: 48/60, 24/30, 12/15 kurus 1829/1834).²⁶ 1835-ben ez 7 millió gros jövedelmet jelentett, ami 2 millió gros növekedést jelentett a reform előtti évhez képest. Ez azt is jelenti, hogy hiába törölték el a szpáhik adóit, ez a lakosság nagy részének mégsem jelentett adócsökkenést: a régi rendszer feudális terheinek megszüntetése ugyanis összesen 2,8 millió gros könnyebbséget

24 Beszedésének költsége 300 ezer gros volt. A rendszer felszámolása mellett szolt, hogy 1830–1833 között a 4 millió adógrosból a kormányzatnál csak 2,2 millió maradt. *Ljušić, R.*: Kneževina Srbija (1830–1839). Beograd, SANU, 1986. 51.

25 *Ljušić, R.*: Kneževina Srbija i. m. 467.

26 *Hadžibegić, H.*: Džizja ili Harač. Prilozi 5. Sarajevo, Oriental Institute, 1954–1955. 102. Inflált gros esetén – márpedig Miloš kettős árfolyamot használt – 6 a váltószám, tehát a szerb fejadó 72–54–36, 48–36–24, 30–18–6 gros lenne, ami nem enyhítés a török viszonyokhoz képest. Az országos átlagot tekintve ekkor 56, 36, 24 gros jön ki, ami a török 60, 30, 15 groszal szemben megint nem enyhítés.

eredményezett,²⁷ miközben az egy főre jutó átlagos adó 25 grosnyi emelkedése (35-ről 60 grosra) szintén 2,8 millió gros értékű adóemelkedést jelentett.²⁸ 1833–1838 között így végeredményben megduplázódtak az állami bevételek.

I.1. táblázat.

A szerb költségvetés bevételeinek és kiadásainak megoszlása Miloš uralma idején

Év	Bevétel (1000 gros)						Kiadás (1000 gros)				
	Állami adó, porez	Szpáhi fejadó	Szpáhi termény-adó	Egyéb	Carina (vám)	Összes	Udvar, civillista	Portai adó	Hivatalnokok	Hadi	Összes
1830	2460	-	-	287	-	2853	222	692	382	36	1949
1831	2598	575	651	-	-	3929	164	689	310	56	3159
1832	2562	493	537	-	-	3790	200	672	353	75	2711
1834	3993	509	602	2291	-	7684	277	2300	571	116	4929
1835	6969	-	185	292	771	9051	1200	2300	2030	217	6424
1836	7155	-	758	1372	857	11201	1200	2300	1932	792	8892
1837	7604	-	-	132	700	9516	1200	1150	2565	759	7484
1838	7632	-	-	342	851	9662	1176	1116	3189	1000	9660
Össz.	44 143	1840	3616	4831	3181	62 213	6000	12 695	11 805	3230	48 573
%	70%	3%	6%	7,70%	5%	100%	12%	26%	24%	6,60%	100%

Ljušić, R.: Kneževina Srbija i. m. alapján.

A fiatal szerb állam kezdetben nem volt rossz pénzügyi helyzetben. Palairt szerint a fejadóból 150 ezer font sterling folyt be Miloš fejedelem kincstárába, miközben a törököknek fizetendő adó csak 22 ezer font volt.²⁹ Miloš az adót 1:48-hoz dukát:gros árfolyamon szedte be, viszont 1:24 átváltási arányt alkalmazva adta tovább a birodalomnak. Mivel a fejadót az infláció értékével mindig növelte, a török adó viszont fixált összeg volt, így bevételei nőttek, a török sarc költségvetésbeli részesedése esett. A török adó 1834-ben a kiadások 47%-a volt (2,3 millió gros),³⁰ Miloš árfolyam-manipulációinak köszönhetően ez aztán 11%-ra csökkent 1838-ra. Mindeközben a szomszédos bolgár földeken 40% fölötti maradt az összértékében is jelentősen nagyobb elvonás, ami növelte a bolgárok elkeseredését. Mindez növelte a kormányzat szabadságát a pénzek felhasználását illetően (ezt a Miloš megbuktató liberálisok kamatoztatják majd). Részben ez a többlet, melyet saját politikai céljaira tudott fordítani, szilárdította meg hatalmát, a már említett társadalmpolitikai ténykedés mellett. A költségvetési kiadások 25%-át például az államhatalomhoz lojális csinovnyikok fizetése vitte el, az uralkodói civillista 10–12% körül ingadozott, a hadi kiadások aránya 6–7% volt (*I.1. táblázat*). Mivel 1839 előtt 550–

27 A szpáhi fejadó 1834-ben 0,5 millió gros volt, a tized 0,6 millió, a 18 nahije további adója 0,5 millió gros. Az uralkodói harács, a csibuk 1,1 millió gros volt.

28 Ljušić, R.: Kneževina Srbija i. m. 71.

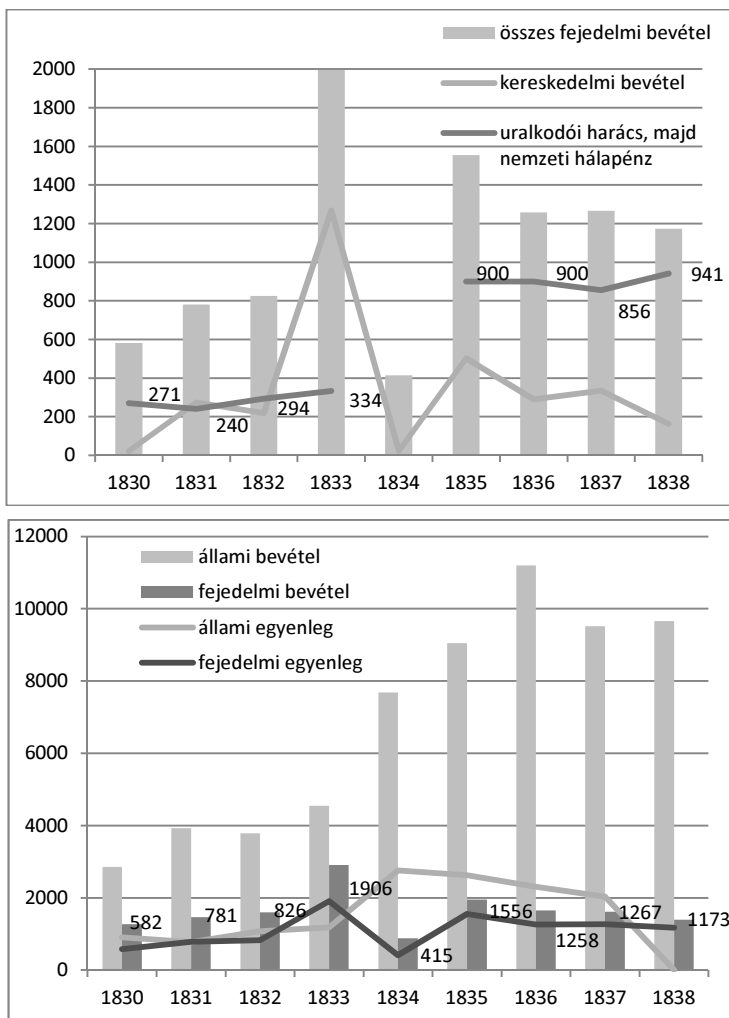
29 Palairt, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 88–89.

30 Ljušić, R.: Kneževina Srbija i. m. 110–111. Ez a dunai vilajet értékénél kisebb, Kelet-Rumélia 1878-as értékénél nagyobb, a függetlenségi harc előtti görög értékhez hasonló %-ban.

850 fős létszámú volt a hivatalnoki kar, s ezt követően ez 1000 főre nőtt, egy csinovnyik éves fizetése ekkor átlagosan kb. 3000-4000 gros volt, ami túllépte a szabad parasztgazdaságok átlagos éves jövedelmét.³¹ Az adópolitika mellett ez ugyancsak növelte a vidékiek ellenszenvét.

I.2. ábra.

A fejedelmi bevételek alakulása és összetétele, illetve az állami és fejedelmi költségvetés egyenlege és egymáshoz viszonyított nagysága (1000 gros)*

*A szerb gazdaság megszervezése éppen a piasztér zuhanásszerű elértéktelenedésének korszakával esik egybe, így más pénznemekhez (és más államok költségvetéséhez) való viszonyát nem tudjuk értékelteni.

31 Jól látszik az 1835-ös ugrás a hivatalnokokra költött összegben – ez az adópolitika fordulatával esik egybe. Egy parasztgazdaság 1900 körül sem termelt többet 5000 grosnál (5000 gramm ezüst), de 1830 előtt a gros:ezüst árfolyam még 1:1-nél jobb volt (2:1).

Miloš látszólag jó gazdája volt a rá bízott területeknek. A szerb költségvetés szufficites volt: 9 év alatt 13,5 millió gros maradt bent a költségvetésben, a 60 milliós büdzsé ötöde. A kereskedelem növekedett és eleinte aktívummal zárt. 1835-ben a kivitel még 2,7, a behozatal 0,8 millió font sterling volt, 1840-ben pedig 3,6 és 1,2 millió font.³² Ugyanakkor megemlítendő, hogy Milošnak saját külön kamarája is volt, melyben a kereskedelmi bevételek igen jelentős tételt tettek ki kezdetben, később azonban az uralkodói harács, majd a „nemzet hálájaként” lerótt éves összeg vette át szerepét. A fejedelem ugyanebben az időszakban a majdnem 15 milliós saját bevételből összesen 9 milliót teaurált saját kincstárában (*I.2. ábra*). Önmagában ez nem lett volna probléma, de Miloš a kereskedelemben tisztességtelen eszközöket alkalmazott visszaélve kivételezett helyzettel.

A kettős árfolyam a kereskedelemben is megjelent, mert Miloš (mint kereskedő) megegyezett az osztrákokkal, akik őneki inflációtól mentes árfolyamot állapítottak meg. A dukát/gros árfolyam 1800–1819 között ugyanis 1:7-ről 1:19-re tolódott a török piaszter inflációjának eredményeképp, majd 1830–1839 között a piaszter árfolyama megint a felére esett.³³ Miloš tehát kevesebb grosért kapott értékálló dukátot (külföldi valutát), nem úgy, mint a rivális kereskedők, ezzel jelentős vagyona téve szert.³⁴

A kereskedés mellett Miloš másik jövedelemforrása a kereskedelem monopolizálásából, az exportlicenzek árusításából származott, amivel ugyancsak a városi rétegeket rövidítette meg. Így a szerb kereskedők Miloš-ellenessége nem volt meglepő. Közben azonban Miloš saját társadalmi bázisát is elidegenítette. A szerb paraszt azt látta, hogy ugyanazt a szolgáltatást, amit eddig idegeneknek kellett fizetni, most azok felé adózza, akikkel együtt harcolt, s azok ráadásul ebből szerb bürokráciát, hatékonyabb ellenőrző-adószedő hivatali gépezetet hoznak létre (*I.2. táblázat*), a jövedelem egy részét pedig a törököknek adják, miközben az adószedő magas fizetést is húz. Nem csoda, hogy a szerb parasztság város- és bürokrácia-ellenessége viszonylag gyorsan kialakult, megkönnyítve később a Radikális Párt fellépését (1880–1929 között ez volt a legjelentősebb párt). Válaszul Miloš a választott falusi vezetőket államilag kinevezett tisztségviselőkkel váltatta fel.

Mivel a „kétszeres adóztatás” a szerb paraszt létalapját fenyegette, ez is arra készítette Milošt, hogy agrár- és adóreformjaival gazdasági helyzetük stabilizálására törekedjen, megakadályozza elégedetlen agrárproletár rétegek és gazdagabb, tőkeerős rétegek kialakulását, melyek hatalmi szempontból riválisként, vagy a fennálló társadalmi rendet fenyegető, instabilitást okozó problémaforrásként jelentkeztek volna. Durva centralizmusa ellen nemcsak a szerb elit, de saját társadalmi bázisa, a parasztság is több alkalommal felkelt. Az 1826-os Djak-felkelés az állami tisztségviselők arroganciája és kegyetlensége mi-

³² Ljušić, R.: Kneževina Srbija i. m. 351.

³³ 1853-ban 51:1 értéken állapodott meg.

³⁴ Emiatt viszont az osztrák pénzek váltak dominánssá Szerbiában a kereskedelemben. Az infláció és a kettős árfolyam miatt egy idő után az állatokért ottmán pénzt nem fogadtak el, így azt a belföldi közvetítő kereskedők sem merték maguknál tartani, s inkább barter üzletet kötöttek. Bár Szerbiának az első bankok megalapításával sikerült függetlenítenie gazdaságát a Török Birodalomtól, ez a hitelek forrása miatt az osztrák érdekek előtérbe kerülését jelentette, miközben az alacsony 3%-os török birodalmi vám miatt – ez megmaradt – a hazai ipar ki volt szolgáltatva az importőr érdekeinek.

att tört ki, személy szerint nem Miloš ellen irányult, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a felkelés vezetője egy kereskedő volt. Miloš gazdasági centralizmusa ugyanis közvetlenül fenyegette a kereskedőréteg érdekeit. Míg a gazdagabb földbirtokosok a szpáhi réteg helyén támadt úrt kívánták betölteni, a kereskedők és állami hivatalnokok a román bojári (hivatali) elitet kívánták utánozni. A szerbiai társadalmi elit a hatalom megosztására vágyott és ebben számíthatott nemcsak Ausztria, de Oroszország támogatására is.³⁵ Az oroszok ugyanis nemcsak a vajdákat támogatták Karađorđe ellenében, de később az alkotmányvédőket is Miloš ellenében (majd a radikálisokat pedig Milán ellenében). Miloš így szükségszerűen a parasztság felé fordult törekvéseik megakadályozása érdekében, s inkább szétosztotta közöttük a szpáhi-földeket (illetve községi földekké minősítették őket), mintsem azok politikai riválisai kezébe kerüljenek. A zavargások leverése után, a politikai elit letörése érdekében az országot 5 szerdárságra osztotta, s egyik élére testvérét állította. Az új egységek élén álló *oborknézek* katonai és polgári főhatalommal is bírtak – ezzel a régi vojvodák helyzete rendült meg. Az 1835-ös szerdár-felkelés után pedig hadiállapotot hirdetett ki a tartományban – mindennaposá vált az azonnali akasztás (pl. rablás, fosztogatás esetén).

I.2. táblázat.

A fő állami tisztviselők éves bére tallérban 1838-ban összevetve egy török körzetével

Tisztviselő	Fő	Összes bér	Egy főre jut*
Nahije főorvosa	12	2700	225 (1400)
Nyomdász	2	1450	725 (4400)
Mérnök	2	675	390 (2400)
Főbíró	7	6100	890 (5400)
Gimnáziumi tanár	8	2500	310 (1820)
Rendőrtiszt	40	5400	135 (800)
Gárdatiszt	50	7700	155 (1000)

*Zárójelben piaszterben 1820-as árfolyamon (1838-ra a piaszter ezüsttartalmának csökkenése miatt a szorzó nő). 1 tallér = 20 piaszter 1850 körül, 1820 előtt csak 6 piaszter. Az ottomán bérekkel összevetve lásd alant.

Sztara Zagora kaza adminisztratív személyzetének éves fizetése, 1859 (piaszter)

Sztara Zagora kaza	Összes bér	Egy főre jut
Kajmakám évi zsoldja	34 000	34 000
41 gyalogos járőr	29 000	700
24 lovas járőr	40 000	1666
10 helyi gyalogos csendőr	7200	720
11 helyi lovas csendőr	14 500	1320
2 tiszt	4000	2000
<i>Összesen</i>	<i>152 000</i>	<i>1560</i>

A sztara zagorai körzet adminisztratív személyzetének fizetése nagyságrendileg hasonló a szerbhez.

Poyet, C. F.: Ilé lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description du kaza de Eski-Zagra (Bulgarie). Bulletin de la Société de géographie. IVé série. Tome 18. Année 1859.

³⁵ Hehn, P.: Man and the State in Serbia i. m. 23.

A kettős árfolyam és kereskedelmi monopólium mellett tehát Miloš hatalmát erősítette a központi ellenőrzés bázisait jelentő megyefőnökök, oborknézek kinevezésének joga is. Ezt megelőzően ugyanis Miloš, okulva Karađorđe vesztéből, visszaállította a *maktu-rendszert*, a pénzbeli adóztatást, az adószedést a helyi előkelőkre, knézekre bízva. Most a knézek hatalmának vetett véget az új tartományi beosztással. Az általa kinevezett oborknézek bérezéséhez viszont konstans és pénzbeli állami bevételekre volt szükség. Lojalitásukat biztosítandó, Miloš az oborknézeket fizette ki először az adóból (ezért emelkedett meg a hivatalnokokra fordított összeg 1835-ben), így ők tőle függtek, nem adva lehetőséget nekik, hogy maguk szedjék be az adót és lefölközzék azt, mint a Török Birodalomban vagy Indiában szokásban volt, vagy mint a maktu-rendszer idején lehetőség nyílt rá. (Ez a modern bürokrácia kiépítésének egyik kulcseleme). Ezért volt szükség az adózásnál a kettős árfolyam használatára, s rávilágít a szerb parasztság bürokráciaellenességére is – a hivatalnok az államot képviselte, nem a parasztság érdekeit szolgálta.

Politikai-adminisztratív hatalma kiszélesítésének bázisát, jogkiterjesztésének alapját a szerbiai ottomán hivatalnokok kedvezőtlen anyagi helyzete tette lehetővé: ők ugyanis szerbiai hivatalokat gyakran megvásárolták a Fényes Portától, amihez Miloš szolgáltatva a kölcsönt. Így a török hivatalnokok eladósodtak és cserébe Miloš politikai engedményeket tudott kicsalni tőlük. 1830-ban, majd 1835-ben 300 ezer piaszter árán elérte, hogy a tartomány adója ne emelkedjen, továbbá, hogy élethossziglan fejedelemnek nyilvánítsák (sőt a török erődök fenntartását sem a szerbeknek kellett fizetniük),³⁶ ezzel belső ellenzék, mely leváltásában reménykedett, időlegesen vereséget szenvedett.

E pénzek részben a magánpénztárából származtak, az pedig az állatkereskedelemből. Miloš a kereskedelmet nemcsak a töröktől való függés enyhítésére használta fel, de arra is, hogy a törököktől kicsikart kedvezmények és fejedelmi jogok révén megteremtse saját, független anyagi bázisát, és monopolizálja a jól jövedelmező kereskedelmet (az 1820-as években az Ausztriában és Szerbiában fennálló árkülönbség hatására az export háromszorosára nőtt). 1820 táján mindössze 60 külkereskedelemmel foglalkozó kereskedő tevékenykedett, valamennyien Miloš társai voltak, vagy bevételeik egy részét átengedték. Miloš diszponált ugyanis az útlevelek kiállítása fölött, ezt egy 1833-as szultáni fermán biztosította neki,³⁷ amit hasonló manipulációkkal ért el, mint az élethossziglan tartó fejedelemséget. Hatalmával élve az országban minimum felvásárlási árat vezetett be, s mivel megszerezte a dunai kompoltatás jogát is az ő sertései³⁸ ingyen keltek át a folyón, a többi kereskedő pedig fizetett ezért, ráadásul épp vetélytársuknak. Emiatt költségeik nőttek. Így Miloš állatai olcsóbbak voltak³⁹ (a riválisok pedig a minimum ár miatt a sertés felvásárlási árát sem tudták lenyomni, hogy így csökkentsék megnövekedett kiadásukat). A torz piaci viszonyok ellenére a sertés magas külpiaci ára miatt mégis egyre több paraszt kapcsolódott be a kereskedelembe, egyelőre csak közvetítők révén: 1830-

36 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1500–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations.* Indiana University Press, Bloomington. 1982. 112.

37 Uo. 113.

38 Strausznál olvasható, hogy a mangalicát Miloš fejedelem šumadijai és József nádor magyar sertéseinek keresztezésével tenyésztették ki.

39 Igazából emiatt érte meg a Habsburg Monarchia kereskedőinek a kedvező árfolyam érvényesítése Miloš irányában (hiszen ellentételezés híján ez gazdaságilag nem lett volna racionális).

ra már 1000-en vettek részt a külföldi sertéskereskedelemben a kiadott útlevelek száma alapján. Az export összértékének 1828–1837 közötti újabb háromszoros növekedése levezethető volt a helyi felvásárlási ár emelkedéséből, a parasztok ugyanis felismerve az exportban rejlő lehetőségeket már nem is adták volna olcsón az állatokat, s a felvásárlók számának bővülése miatt nem is váltak kiszolgáltatottá amazoknak.

Az utak rosszak voltak, ez nem segítette a piacra jutást, viszont Milošnak nem is voltak ilyen intenciói. A Belgrád–Kragujevac út megtételéhez 1 hét kellett, igaz legalább a közbiztonsággal nem volt gond. A szerbek számára az állatexport addig volt kifizetődő, míg az európai és szerb piac árkülönbsége ki nem egyenlítődtött (I.3. táblázat). 1830–1850 között 20%-kal csökkentek az export egységárai, 1880–1900 között ismét ugyanannyival.⁴⁰ A századforduló után a teljes piaci integráció megvalósulásával (az árkiegyenlítődéssel) megszűnt a haszon lehetősége, ami az exportot és a sertéstartást hátrányosan érintette.

I.3 táblázat.

Az európai kereskedelmi árindex változása (1899–1901=100)

Év	1830	1850	1880	1900	1910
Index	150	124	119	100	105

Bairoch, P.: European Foreign Trade i. m. 20.

Az áttérés pénzbeli adózásra számos hatással járt. Először is növelte a piacozási kényszert. Milošnak hivatalnokai és a török tribútum fizetéséhez készpénzre volt szüksége, ezért ez racionális lépés volt (saját bevételeit a török hivatalnokok lepénzelésére tartogatta). Miután Miloš 1835-ben megduplázta annak reálértékét, a fejadó már a korábbi ottomán dzsizjénél is nagyobb értéket jelentett (nem csak az infláció miatt emelkedett a beszedett összeg). A terményadóról fejadóra való átállás a zadrugák bomlását is felgyorsította, amelynek hosszú távon számos hatása lett. Ez a telkek számának gyors növekedését eredményezte (I.30. táblázat: 190-ról 332 ezerre 1867–1893 között), miközben a telkenkénti összjövedelem és telkenkénti népesség is csökkent (v.ö. I.11. ábra: 1100-ról 900 dinárra és 6,5-ről 6 főre, így az egy főre jutó jövedelemcsökkenés nem volt nagy).⁴¹

Amíg az emelkedő adó lépést tartott a piacolt termények értékének növekedésével, melyet pl. az exportbevétel reprezentál (a külkereskedelem fejenkénti értéke ugyan az 1835-ös 7 dinárról 1910-re 34 dinárra nőtt, de úgy, hogy 1875, a gabonadekonjunktúra kezdete után lényegileg nem változott, miközben az az egy főre jutó adó szintén megötszöröződött),⁴² és a föld nem volt túlzásfolt, addig nem volt gond a megélhetéssel. A probléma akkor jelentkezett, amikor a hazai és külföldi piaci árak kiegyenlítődték, illetve

40 Bairoch, P.: European Foreign Trade in the 19th Century. Journal of European Economic History, 2, 1973. 20. A kiesést a mennyiség növekedése kompenzálta, de ez maga is árleszorító hatású volt.

41 Emiatt helyesebb a hektáronkénti érték használata az összehasonlító vizsgálatokban. Ezek viszont stagnáltak, kevésbé emelkedtek, mint a lakosság szám, így az egy főre jutó jövedelem is csökkent volna, ha eközben nem növekszik az összes művelt terület. Részben e jelenség áll az 1885-ös és 1912-es statisztikai adatok különbözősége között, részben az, hogy az 1885-ös adatok csak szántóterületre vonatkoznak.

42 Az exportviszonyok 1900 után ugyan újra javultak, de ebből csak az 5 ha feletti gazdák éreztek bármit is, hiszen a többiek az önfenntartással küszködtek, s a gabonapiacra aligha jelentek meg. Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. München, 1994. 84–85.

megnőtt a népesség – ez természetes folyamat volt, hiszen a relatív jólét népességnövekedést produkált, de ha nem következik be a mezőgazdaságban minőségi ugrás, akkor egy idő után a telítődés, relatív túlnépesedés miatt csökken a fejenkénti jövedelem. Mivel az állam immár fejadót és nem terméсарányos adót szedett, ez a több adófizető miatt az állami bevételek emelkedését eredményezte 1850-re, miközben a parasztság egy főre eső jövedelme nem nőtt. Az így befolyt adót éppen a minőségi ugrás elérésére kellett volna fordítani. A népességnövekedés ugyanis az állattartás hanyatlását hordozta magában annak helyigénye miatt, ez viszont exportcsökkentő tényezőként szerepelt addig, míg gabonából nem termelnek annyit, hogy a megélhetésen túl exportra is jusson belőle. Ez az 1870-es évekig így maradt, utána viszont a növekedő gabonaexportból származó bevételeket a gabona egységárak hanyatlása eliminálta. Mivel *a tradicionális agrártársadalmak helyzete gyakran a demográfiai és konjunkturális ciklusok függvénye* (különösen nem tradicionális társadalmakkal való összevetésben, illetve a velük való gazdasági érintkezés esetén), így a népességnövekedéssel párhuzamos export-dekonjunktúrát gyakran relatív túlnépesedésként interpretálják.⁴³ A relatív túlnépesedést pedig e tradicionális, átrétegződés nélküli társadalmakban relatív alulfoglalkoztatás követte. Az 5 ha-os birtok ugyan el tudott tartani szűkösen 6 embert, de megmunkálásához igazából két felnőtt ember munkaerejének 100%-os kihasználtsága is elegendő volt. Nyugat-Európában a 18. században átlagosan 206 napot dolgoztak, az alulfoglalkoztatottság 15–20%-os volt, a 20. század eleji Magyarországon ez az érték 25%, Romániában pedig 45% volt. Szerbiában viszont egy nő átlag 180, egy férfi 160 napot dolgozott, az öregek 70 napot, a kislányok 110 napot.⁴⁴ Ráadásul a földeken ebből is csak 50 napot töltöttek (Rakovica faluban pl. még 1930-ban is), a többi ház körüli munka volt.⁴⁵ Ennek az oka pedig nem alapvetően a lustaság volt, hanem az, hogy adott körülmények között (eszközök, tőke és tudás hiányában) a föld akkor sem termett volna többet, ha minden napot kint tölt a család a földeken. Ebből következett a parasztság nagyfokú passzivitása is, innovációkkal szemben tanúsított rezisztenciája, amely ördögi kört eredményezett.⁴⁶

A béke beköszönt a zadruga önvédelmi funkcióját is megszüntette, a „minimum homestead act” pedig tovább gyorsította a bomlási folyamatot. A személyenként szedett földadó (1835), s az 1844-es, magántulajdont elismerő törvény a föld szabad adásvételének lehetővé tétele mellett tovább gyengítette a közösségi tulajdonon alapuló nagycsaládot.⁴⁷ 1886-ban még 118 ezer zadruga létezett 1,7 millió főt tömörítve, 1903-ra számuk felére csökkent. Strausz szerint a zadruga jelentősen hátráltatta a mezőgazdasági fejlődést, mert a házközösségben élők egyikének sem volt haszna abból, ha többet dolgozik, mint amennyi feltétlenül szükséges.⁴⁸ Ez ugyan igaz, de a zadruga bomlása bizonyos

43 Franješ, O.: Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji. In: Arhiv ministartstva poljoprivrede 5, 1938. 11, 3–46.

44 Avramović, M.: Selo u Srbiji pre rata. In: Društveni život 2, 1921. 244.

45 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 92.

46 Szerbiában nem volt jellemző az haszoncélú önkiszákmányolás, csak annyit dolgoztak, amennyi a megélhetéshez kell. Ez alól csak akkor volt kivétel, ha külső kényszerítő, vagy kedvező körülmények ezt szükségessé vagy lehetővé tették. Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 314. A zadrugára egyébként is jellemző volt a bérmunka morális lebecslése, miként minden munkáé, ami a földművelésen túl létezik.

47 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 115.

48 Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai. Iparosok olvasótára. IX. évf. 1–2 sz. Budapest, Lampel Róbert, 1902. 1–90. A pénzbeli adózásra való áttérés eleve piccolást és felesleget igényelt, tehát áttételezen ösztönözte az önellátó

értelemben mégis a mezőgazdasági termelés hatékonyságát is csökkentette. A kisbirtokon a monokultúra tudott exportálható többletet előállítani,⁴⁹ a diverzifikált termelés ui. csak önellátásra volt elegendő és nagyobb volt a munkaerőigénye is. Viszont a monokultúra a földművelés egyoldalúságát eredményezhette, a külpiac változásaira érzékenyen reagáló gazdaságokat teremtve, amiből a „mellékes” specializáció, pl. a szilvatermesztés jelentett kiutat. *Végeredményben a hibás állami (ill. magán) birtok- és adópolitika miatt a szerb állam és társadalom egyszerűen felélte az állattenyésztés konjunktúrájából származó bevételeket.*

Az okučje bevezetésével a közbiztonság javulása, a hajdut-mozgalom hanyatlása szintén a szántók terjedéséhez vezetett. Bizonytalan időkben ugyanis az állatállomány jelentett gyorsan mobilizálható vagyont, a gabona nem volt mozgatható. A parasztok a béke beköszöntével lejöttek a hegyekből és a menedéket nyújtó erdőkből és kukorica-termesztésre álltak át az állatállomány számára, ezzel az erdő, mint alternatív *niche*, táplálékforrás szerepe csökkent, hiszen a kukorica fajlagos hozama nagyobb volt (míg nem volt rá szükség emberi táplálékforrásként a túlnépesedés jelensége miatt), így az erdőterület csökkentése a szántó rovására logikusnak tűnt.

A közbiztonság javulása a népességnövekedéshez is hozzájárult. Az 1834–1874 közötti 666 ezer fős növekedés legalább egyharmada a bevándorlásból eredt:⁵⁰ a 3 éves adómentesség és a 3 hektárnyi föld ígérete nagy lehetőségeket rejtett egy birtoktalan montenegrói, egy albánoktól sanyargatott koszovói szerb, vagy egy túladóztatott bosnyák paraszt számára.⁵¹ Miloš ezzel a földművelés fellendülését (tehát egyértelműen nem az állattenyésztését, ahhoz ui. nagyobb birtoktestre volt szükség) és – a *fejadó* dominanciájából következően – vélhetően az adóbevételek növekedését remélte. Eme adófajta nagy hátránya, hogy eleinte az állam közömbös a termelési viszonyokkal szemben (csak később szembesül, hogy a rossz termés vagy nagy adók miatt az adóalanyt alacsonyabb adó kategóriába kell sorolni, így áttételesen romlanak az állami bevételek), míg a tizednél a bevétel és a termelés közötti kapcsolat egyértelmű. Az adó- és társadalompolitika így éppen a pauperizációhoz vezető lépéseket, a társadalmi mobilitás csökkenésének alapjait vetette meg, amivel hosszú távon elidegenítette a parasztságot.

A birtokméret pedig már 1834-ben is elég kicsi volt (*I.4. táblázat*): 1338 háztartás alapján csupán a birtokok 10%-a rendelkezett 3 ha-nál nagyobb szántóval, sőt 72%-uk 1 hektárnál kisebb legelővel rendelkezett, tehát nem állítható, hogy a szántóföldi művelés az állattartás miatt szorult volna háttérbe.

Szerbia lakossága nemcsak megnőtt – az 1834-es 0,66 millióról 1854-re 1 millióra, 1874-re pedig 1,3 millióra, amely evidenssé teszi, hogy új földeket kellett használatba venni az alulfoglalkoztatás és a fajlagos kihozatal romlásának elkerülése érdekében⁵² – de ki is cserélődött. 1820-ban a 20 ezres Belgrádban 2500 keresztény és 18–20 ezer muszlim élt, 1834-ben 10 ezer szerb, 2500 cincár és 10 ezer muszlim, 1844-ben pedig már a 10

szint meghaladását, még ha – az adójövedelmek nyilvánvaló növelése mellett – nem is egyértelmű a kormányzat illetén szándéka.

49 Természetesen ez relatív, a nagybirtok lehetőségeivel így sem versenyezhetett.

50 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 116. Például 1841-ben 10 000 embert fogadnak be a sikertelen niši felkelés után. Katić, B. M.: *Poljoprivreda kneževine Srbije (1834–1867)*. Beograd, 2014. 269.

51 Lásd: Cvijić, J.: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai*. Szabadka, Újvidék, 2009.

52 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 118.

ezer keresztény alkotta a többséget a 6 ezer muszlim fölött.⁵³ 1840-ben a zsidókat ideiglenesen kitiltották a városból, így nem csoda, hogy Miloš politikájának eredményeképpen a városi kereskedőréteg erősen megfogyatkozott, illetve lecserélődött majd elszárvosodott, erre utal a fenti statisztikában előbb a cincárok megjelenése (a muszlim kereskedők szerepének halványulása után) majd eltűnése-beolvadása.⁵⁴ 1860-ra már az állami hivatalnokok rétege volt Belgrád legjelentősebb társadalmi csoportja,⁵⁵ akik végzettségükön kívül semmiféle „magasabb” műveltséggel nem rendelkeztek. A vidékre helyezett katonatisztek műveletlenségéről panaszkodik Kállay Benjámín is.⁵⁶ Az oktatás ugyanis nem volt jó színvonalú: a mezőgazdasági iskolának 1853–1859 között csak 300 végzett hallgatója volt, azok is a biztosabb megélhetést, társadalmi felemelkedést kínáló közigazgatásban vállaltak szerepet s nem a mezőgazdaság modernizációjában. Az 1844-ben alapított kereskedelmi iskola csak 1858 után lendült fel, mikor a görög nyelv tanítását az olaszé váltotta fel (ez egyben utal Szerbia kereskedelmi kötődéseinek átalakulására is). A tüzériskola hallgatóin kívül pedig csak 500 középiskolás volt az országban a század közepén.

I.4. táblázat.

A szerbiai paraszti birtokok méretbeli megoszlása 1834-ben 1338 gazdaság alapján

Méret	Szántó (57%)		Legelő (23%)		Méret	Szőlő (2,5%)		Méret	Szilva (17%)	
	háztartás	%	háztartás	%		háztartás	%		háztartás	%
1 ha	414	31	952	72	0,25 ha	1035	80	0,5 ha	802	61
2 ha	554	42	246	19	0,5 ha	19	1,5	1 ha	340	26
3 ha	216	16	34	2,5	1 ha	2	0	> 1 ha	121	9
> 3 ha	124	10	12	1						

Ljušić, R.: Knjezevina Srbija (1830–1839) alapján.

I.1.2. Miloš bukása – a liberálisok hatalomra jutása és a szabadkereskedelem következményei

A Szerb Fejedelemség megalakulása és ottomán kereskedelmi térből való fokozatos kikerülése megváltoztatta a kereskedelem feltételeit. Korábban a magyar határon a török területről érkező áruk értékének akár 30%-át is elkérhették vámként, ami arra utal, hogy nem volt ismeretlen törekvés a korabeli gazdaságpolitikák számára sem a kirekesztés a

53 Uo. 119.

54 Cvijić, J.: A Balkán-félsziget i. m. 418. A tartós szláv-muszlim kereskedelmi együttműködés ritka: Bulgáriából csak egy közös muszlim-bolgár céget ismerünk (Radoszlavov, Szvistov) 1878 előtt, görög-bolgárt egyet sem. Davidova, E.: Balkan Transitions to Modernity 74–76. Tehát a kereskedőrétegen belül az etnikai rivalizáció erősebb volt a kooperációnál.

55 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 120.

56 Kállay B.: A szerb felkelés története 1807–1810. II. (Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában: 247–310).

tranzitkereskedelemből.⁵⁷ A Szerb Fejedelemség kialakulása után viszont jelentősen csökkentek az exportált áruk vámtételei,⁵⁸ s ezzel párhuzamosan a kereskedelmi forgalom értéke többszöröződött. Zimony irányában a kereskedelem 1800 körül kb. 5 millió piasztert tett ki (ekkor 2 millió frank), míg 1796-ban még csak 720 ezer piaszter török exportot számoltunk.⁵⁹ A függetlenség gazdasági ára azonban nagy volt: az 1804–1806-os felkelés és Belgrád ostroma a kereskedelmi hálózat meggyengüléséhez vezetett, a cincárok és görögök zöme elhagyta a várost, az osztrákok déli irányú kereskedelmi kapcsolatai súlyosan károsodtak.⁶⁰ Miloš ebbe a gazdasági vákuumba nyomult be sikeresen. Csak a sókereskedelem évi 2,5 millió grost hozott neki személyesen, miközben az államnak 1835–1839 között csak 0,57 millió gros bevétele származott a sóra kivetett vám-ból, *gümriükből*.⁶¹

I.5. táblázat.

A niši vilajet exportjának értéke 1852-ben

Termék	A niši vilajet exportjának értéke (millió piaszter)	Tömege (lórakományban megadva = 120 oka)	Egységár (piaszter/kg)	Az export összetétele (%)
Dohány	2,2		6,00	18,3
Rizs	1	2742	2,43	8,3
Olaj	1,1	944	7,77	9,2
Gyapot	0,35	588	3,97	2,9
Bőr, szőrme	2,2	2230	6,58	18,3
Selyem	1,5			12,5
Bor	0,2	220 ezer oka	1 p/oka	1,6
Szattyán	2,3	2300	6,67	19,1

Michoff, N.: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens II. i. m. Band. 1.

Szerb területek más irányú kiviteléről nem sok adatot találni: a niši vilajet (ekkor még Szófia központtal) évi 400 ezer oka vaját, 350 ezer oka sajtot küldött az ottomán fővárosnak. 1852-ben az alexináci vámhatáron a következő termékek mentek ki Niš körzetéből: 2,2 millió piaszter értékű dohány, 2,2 millió piaszter értékű bőr és szőrme, 2,3 millió piaszter értékű szattyánbőr, 1,5 millió piaszter értékű nyersselyem. A teljes export

57 Uebersicht des tuerkischen Handels ueber Semlin, mit den oesterreichischen Staaten vom 1sten Nov. 1795 bis 31sten Oct. 1796. Handlungszeitung oder woechentliche Nachrichten von Handel, Manufakturwesen, Kuensten und neuen Erfindungen. 1797, Jahrg. 14. 9tes Stueck, 4ten Maerz. Gotha, 1797. 65–66.

58 Boué, A.: La Turquie d'Europe; observations sur la geographie, la géologie, l'histoire naturelle, etc. Paris, 1840. 188. A só vámja 100 okánként 5 gros volt 1838-ig, majd másfél grosra esett.

59 Blanqui, A.: Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, Coquebert, 1843. 1796-ban a törökök Ausztriába Zimonyon keresztül 24 ezer centner nyersgyapotot, 16 ezer centner szattyán és kordovánbőrt, 83 ezer pipát hoztak be, összesen: 617 ezer piaszter, 917 arany 3600 dukát és 29 ezer gulden (1 gulden = 20 krajcár = 60 para = 1,5 piaszter 1796-ban; 1 arany = 21 piaszter; 1 holland dukát = 7 piaszter) értékben. Uebersicht des tuerkischen Handels i. m. 65.

60 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 111.

61 Milić, D.: Bukureska agencija i srpsko vlaska trgovina solju. Istorijski časopis, 18, 1971. 361–369. A sókereskedelemből mások is részesedtek, és a szerb társadalom széles rétegét érintette. Meitan báró 500 kocsija, 4000 ökre 1830-ban együttesen 1500 embert foglalkoztatott, Anastasijević további 1000 embert. 1844-re a szerb szállítások részesedése a román sóexportból már 28% volt.

12 millió piaszter lehetett, a behozatal 9 millió piaszter, ebből 3 millió piaszter gyarmat-áru, azaz az elit fogyasztását jelző luxuscikk (*I.5. táblázat*).⁶² Összevetésként: befelé 1800 körül a kereskedelmi forgalom értéke még csak 500 ezer frank volt Belgrádban, ez 1838-ra megduplázódott, 7 millió piaszterre nőtt. A textil részesedése még elenyésző volt.⁶³

Észrevehető az a sajátosság, hogy a balkáni exportcikk ára jelentősen emelkedett észak felé, részint a szállítás költségei, részint a (belső) vámhatárok, részint a növekvő eltérő vásárlóerő miatt. A cukor Szerbiában mindössze 7 piaszter/oka, de Zimonyban már 2 frank. A dohány okája Janinában 5–10 piaszter, Belgrádban (ahol már meg sem terem) 8–12 piaszter. A marha Bécsben 20–30 frank, Szlavóniában még csak 10–12,5 frank. Az 1790-es évek húsexport-konjunktúrája a Balkánon (*I. kötet I.7. ábra*), valamint a szerb sertésexport ezen árkülönbség fényében értelmezhető.

A gond nem is az export, hanem inkább a behozatali vámokkal volt: az ugyanis az autonómia után nem változott: a 3%-os vám osztrák viszonylatban 1718 óta élt, ami megnehezített minden iparfejlesztést,⁶⁴ de kedvezett a külföldi termelők mellett az importkereskedők egyre erősödő helyi rétegének. Ráadásul a későbbi oszmán emelések sem voltak kötelező érvényűek Szerbiában a helyzet 1878-as rendezéséig, a szerbeknek külön kellett tárgyalniuk minden kereskedelmi partnerrel a módosításokat illetően, s ez kormányok sorsát befolyásolhatta.⁶⁵

A globális piacba bekapcsolódó városi kereskedőréteggel szemben a vidéki kereskedők még rosszabb helyzetben voltak. Miloš eleve tiltotta vidéki falvakban a kereskedők megtelepedését, mivel az fogyasztás- és igény szint-növekedést eredményezett volna, melyet a kisbirtok jövedelméből fedezni nem lehetett volna, tehát az eladósodás felé sodorta volna az elzárkózott (autarkias törekvéseket mutató) országot.

A kereskedelmi forgalom akkor duplázódott meg újra, mikor az *ustavobraniteli* – az alkotmányvédők – politikai győzelmet arattak Miloš felett, aki 1839-ben lemondott.⁶⁶ Ez egyben rá is világít arra, mely társadalmi réteg állt az alkotmányvédők fellépése mögött. A Miloš által a vidéki boltokra kiszabott adók megszüntetése után az üzletnyitás költségei megfeleltek, így a vidéki fogadók száma (*kafhané*) 1840-re elérte az 1000-et, a boltoké és vásároké szintén (az utóbbiak száma 1833-ban még csak 100 volt): a belgrádi importkereskedők rosszallása mellett gyakorlatilag minden falura jutott egy bolt és egy vásár.⁶⁷ Ez egy részben külföldi eredetű kereskedő elit létét feltételezte: 1862-ben a belgrádi importkereskedők fele még mindig nem szerb anyanyelvű volt. Az import- és ex-

62 *Ubicini, A.*: La Turquie actuelle. Paris, Hachette, 1855.

63 *Boué, A.*: La Turquie d'Europe i. m. A juh bőre 12–15 piaszter páronként, 1838-ban 150 ezer bőr érkezett Belgrádba, 100 ezer báránybőr 8–10 piaszteres páronkénti áron, az ökörbőr páronként 150 gros ért és 5000 érkezett be elvámolásra, 400 kvintál gyapjú okánként 1 frankért, 100 ezer sertés, 2000 kvintál viasz 20 piaszter/oka áron, 400 ezer oka méz 2 piaszter/oka áron, 4000 oka selyem 100–120 piaszter/oka áron, 3–4000 ökör. 1 pár ökör ára 80 frank, egy juhé 5 frank. Eközben a gyapjú vámja 60 para volt kvintálonként, a báránybőr darabja 1 piaszter, a viasz okája 6 para, a mézé 60 para kvintálonként, a sertés darabja 1,5 frank, a selyem 60 para/oka vámmal bírt, az ökrök-tehenek után 3%-ot kellett fizetni vámként. (Kb. 1–1,2 millió gros vám).

64 Bulgáriában 8%-os importvám volt 1860–1890 között: ez is kicsi, de a szerb értéknél jobb.

65 Az importvámok emelését az importkereskedők ellenezték, hiszen ez megszüntette volna a behozatal jövedelmezőségét az alacsony szerbiai vásárlóerő miatt; míg az iparosok támogatták.

66 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 38–41.

67 *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History i. m. 119.

portkereskedők ekkor még foglalkozás szerint elkülönültek, s mivel eltérő érdekek vezették őket, viszonyuk nem volt felhőtlen.

Miloš bukását részben a megváltozott politikai körülmények, részben a társadalom széles rétegeinek elidegenedése (a kereskedők ellenszenvé és a parasztság közömbössége) váltotta ki. Míg az autonómia bizonytalan volt, a függetlenségért harcoló, de ellentétes érdekekkel bíró rétegek (parasztság, kereskedők, végrehajtó hatalom) között a feszültségek nem az egymás elleni harcban oldódtak fel. Miloš helyzete is csak a szerb autonómia 1829-es, drinápolyi szerződésben biztosított megszilárdulása, valamint a jobbágyság végérvényes eltörlése (1833) után ingott meg. A létbizonytalanság végével az ellenzék – melyet a szabadkereskedelem hívei, a kereskedők alkottak – aktívabb szerepet kezdett játszani, megkérdőjelezte a beszédett pénzüsszegek nagyságát, felhasználását és jogcímét. Az új adórendszer bevezetése és a bürokrácia kiépítése ugyanis szükségtelenné tette a Szent György és Szent Demeter napi népgyűléseket – korábban itt döntöttek az adók nagyságáról és felhasználásukról, ami most fejedelmi hatáskörbe került –,⁶⁸ s ez a fejedelmi hatalom erősödése felé hatott. Így viszont érthetővé válik az alkotmányvédők törekvése a *skupština* rendszeres összehívására, hiszen az adók és felhasználásuk kontrollálása már a rendi államok idején is a rendek fő célja volt. Noha már a török által kiadott második hatt-i sherif is kezdeményezte az államtanács létrehozását, Milošt erre csak egy felkelés (Mileta felkelése) tudta rávenni, de a tanács két éven át, 1837-ig így is engedelmessége maradt a fejedelemnek. Miloš ahhoz is ragaszkodott, hogy őt tekintsék a legfőbb bírónak, ami megint a hatalmi ágak szétválasztásának hiányát bizonyítja.⁶⁹ Az orosz nyomásra létrejött szenátus – annak idején Karađorđe is ebbe bukott bele – lehetővé tette a bürokratikus és kereskedelmi elit politikai érdekvédelmét. A politikai hatalom megosztása a szabadkereskedelem igényével fellépő liberális alkotmányvédők számára lehetőséget teremtett arra, hogy megtörjék Miloš gazdasági monopóliumát. Az, hogy emiatt Miloš az alkotmányt inkább Isztambullal akarta kidolgoztatni és egyeztetni, még inkább elidegenítette tőle Oroszországot és a szenátust egyaránt, az államtanács megdöntésére tett népi erőkre támaszkodó kísérlete (Jován felkelése) során pedig kiderült, hogy ő volt a felbujtó, így mennie kellett, mivel európai védnökség alá sem sikerült helyeznie országát.

Miloš bukása után egy oligarchia vette át az állam irányítását, mely a 17 fős államtanácsból és az új fejedelemből állt. Mivel az államtanács tagjait a Porta hozzájárulása nélkül nem lehetett leváltani, megnőtt az oszmán befolyás. Az alkotmányvédők ugyanis nem kívántak az eddig szövetségesnek tekintett orosz diplomáciára támaszkodni, pedig paradox módon az államtanács erős végrehajtó hatalma éppen a Kiszeljov-féle *Reglement Organique*-ből eredt, ezt adaptálták 1838-ban a szerbek. A Török Birodalmat ellensúlyozó másik hatalom, Ausztria pedig azért nem kerülhetett szóba, mert az alkotmányvédők Miloš támogatóit kereskedelmi kapcsolatai miatt éppen az osztrákokkal azonosították.⁷⁰

68 Ljušić, R.: Kneževina Srbija i. m. 469.

69 Uo. 468.

70 Milić, D.: Austro-srpska trgovina 1813–15 godine i pokusaj osnovanja austrijskog konzulate u Srbiji. Istorijski časopis, 1959. 333–344. Ausztria kereskedelmi szerepének megélnkülését e korai periódusban – azaz a gazdasági behatolást, miként az angolokét bolgár földön – Szerbiában is a konzulátusok megnyitása jelzi.

Lényeges koncepcionális különbségeik ellenére érdekes párhuzamosság figyelhető meg a szerb és bolgár alkotmányban: mindkét viszonylag liberális szellemiségű alkotmány orosz hatásra jött létre, noha az orosz politikai berendezkedéstől ezek hazai alkalmazása távol állt – nem állt viszont távol a reformerek ötleteinek kísérleti terepen való kipróbálása, előzetes kontrollja.⁷¹ Az alkotmányhoz való viszonyulást a kisállami politikai elit részéről inkább a külpolitikai támogatás megszerzése határozta meg, mintsem a liberális eszmerendszer tényleges internalizációja.

Az alkotmányvédőket – bár a marxista jugoszláv történészek nem értékelik szerepüket pozitívan – az a vád semmiképpen sem érheti, hogy kisajátították volna Miloš kereskedelmi monopóliumát. Láthattuk, hogy a vidéki üzletek sokasodását, melyet az alkotmányvédők tettek lehetővé, még a mögöttük álló nagykereskedők is nehezményezték. Ellenkezőleg, az alkotmányvédők megkönnyítették az útlevél megszerzését, eltörölték a minimum felvásárlási árat, majd az állami hivatalnokokat a sokasodó panaszok miatt 1848-ban eltiltották a kereskedelmi tevékenységtől, ugyanis azok hatáskörükkel visszaélve kedvezményeket harcoltak ki maguknak a parasztoktól (a felvásárlási ár minimumának eltörlése után leszorították az árakat). Ugyanakkor módszereik oligarchikusak voltak: a korábban éppen általuk szorgalmazott skupštinát 1839–1858 között csak kétszer hívták össze, egyszer az 1848-as mozgalmak hatására, hogy az itt adott kedvezmények megakadályozzák a társadalmi feszültségek növekedését. *Akárcsak Bulgáriában, ahol a gazdasági prosperitás lehetősége háritotta el a forradalmat, Szerbiában a szabadkereskedelem gátjainak lebontása, a haszonból részesülők körének szélesedése érte el ugyanezt:* Lampe szerint a szerb export 1840–1850 között háromszorosára nőtt a fent említett folyamatok hatásaként, majd ezt követően 1867-ig stagnált (l. *táblázat*), s újabb növekedés csak 1867-ben indult be, amikor a magyarországi sertésstenyésztőket az osztrákok versenyeztetni akarták.⁷²

Szerbia autonómiája szembeszökő gazdasági változásokat eredményezett a kereskedelmi irányokban is, a periféria kikerült az oszmán gazdasági térből. 1843-ra az export értékének 86%-a ment Ausztriába, Törökországba csak 12% (1867-ben ez 80 és 18% volt). Az exportból származó profitot azonban nem lehetett a mezőgazdaság fejlesztésére fordítani egyrészt a földbirtok-koncentrációt megtiltó rendelkezések, másrészt a kisparcellás művelés dominanciája miatt, mely a gépesítést lehetetlenné tette. Ezért egyre több kereskedő választotta azt, hogy profitját a fogyasztási cikkek importjába, s nem földvásárlásba forgatja vissza (1906-ban is csak kb. 700 exportkereskedő volt – amíg a sertés volt a fő exportcikk, addig az exportkereskedőknek bizonyos mennyiségű földre is szükségük volt ellátásukhoz). Így a gazdaság alapját jelentő mezőgazdaság megerősítése helyett a beáramló külföldi iparcikkek egyenesen el is szívták a mezőgazdasági jövedelmeket.⁷³ *A liberális gazdaságpolitikából fakadó kereskedelem pártolás későbbi súlyos következmé-*

71 Bodnár E.: Régi és új vonások az orosz külpolitikában. In: Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Debrecen, 2013. 175–189.

72 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 120–125. Politikai téren ezt (is) igyekezett ellensúlyozni az Andrássy-Kállay tandem.

73 Ez ma is általános érvényű megállapítás: a növekedés alapját szolgáló szektorba vissza kell forgatni a bevétel egy részét, mindaddig, míg nincs másik ágazat, mely kiváltja azt.

nyei ez ekkor még, a relatív jólét, a bővülő, de gazdasági alapot felélő fogyasztásnövekedés mögött nem látszottak.

A kereskedelem alkotmányvédők alatti virágzását jelzi, hogy az 1850-ben Belgrádban található 90 kereskedelmi üzlet fele 1840–1850 között nyílt meg. A szerb import I.6. táblázatban is észlelhető növekedését elősegítette, hogy a behozatali vám alacsony volt. Protekcionizmus hiányában 1842-62 között 70 cég ment tönkre. Míg korábban a belgrádi ingatlanokat vásárlók zöme iparos volt, az 1850-es években zömmel már hivatalnokokat és kereskedőket találunk közöttük.⁷⁴ Míg Miloš uralma idején lényegében csak sórt hoztak be az autarkias politikát folytató országba (azt is az ő gazdasági kapcsolatai révén), a sóimportot most háttérbe szorította a vasáru, fazekasáru, cukor és textil. Az országban a cukor ára 40%-kal nőtt, miközben fogyasztása is emelkedett – mivel cukorgyártás nem volt Szerbiában, így ez az importkereskedők számára óriási hasznot hozott. Jelentős volt továbbá az állam fegyverimportja, mely az import értékének 5-10%-a között mozgott.⁷⁵

I.6. táblázat.

A szerb export és import millió dinárban

Év	Évi export, millió dinár	Ebből Habsburg területre	Import	Ebből Habsburg területről
1835–1838	4,8	80%	2,4	55%
1846–1850	12,7		8,7	50%
1861–1866	16,4		15,7	80%
1866–1870	29,2		26,6	80%

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 121–122.

I.7. táblázat.

A szerbiai állatexport felfutása (1869 = 100)

Év	1843–1845	1847–1849	1852–1854	1857–1859	1862–1864
Exportindex 1862-es áron	100	116	187	125	188
Folyó áron (gros)	35 millió, egy főre 100				88 millió, egy főre 168

Palaré, M.: Balkanszkité ikonomiki 1800–1914. Evolocija bez razvitieto. Izd. Aposztrfi, Szófia, 2005. 118.

Szerbiában 1852-ben így is mindössze 84 bolt és 122 kereskedés volt,⁷⁶ mely azt jelentette, hogy 10 000 főre jutott 1 bolt és 1 kereskedés, miközben a dunai vilajetben Vidinben 135, Sumenben 253 nagyobb lerakat volt az 1500–1600 bazársori kis bolt mellett 1870 körül. Csak a globális kereskedelemtől hasonlóképp elzárt belső területek városai-ban (Selvi 4, Dupnica 4) volt a szerbiaihoz hasonlóan alacsony a nagyobb üzletek száma.⁷⁷ A kézműves termékeket áruló boltok leginkább Belgrádban és Smederevo, vala-

⁷⁴ Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 123.

⁷⁵ Jovanović, S.: Druga vlada Miloša Mihaila. Belgrád 1923. 176–178.

⁷⁶ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens, 1834–1914. München, Oldenbourg, 1989. 301.

⁷⁷ Adatok: Kornrumpf, H.–J.: Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilajetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1976. 173–175.

mint Kragujevac környékén sűrűsödtek, a kereskedések Crna Reka, Grgušovac, Jagodina és Podrinje térségében voltak jelentősen felülreprezentálva: itt kb. minden 5. településen volt kereskedés. A helyzet a legjobb Smederevo körzetben volt, ahol minden második faluban volt vagy egy bolt, vagy egy kereskedés, kirajzolva a Magyarországra vezető közlekedési útvonal mentén kialakuló kereskedelmi tengelyt és az árnyékszónában lévő hinterlandot.

Jugoszláv marxista történészek szerint ráadásul a kereskedelmi profit az importlehetőség mellett így is inkább tőkekihelyezésből, uzsorakamatra adott hitelekkel származott. Nem véletlenül tiltotta Miloš a vidéki kereskedelmi lerakatok megnyitását, noha nemcsak a fedezet nélküli fogyasztás és így az eladósodás megakadályozása vezette, hanem az is, hogy vidéken ne jelentkezzen sem tőkeerős parasztság, sem kereskedőréteg, mely pozícióit veszélyeztetné. A liberális alkotmányvédők uralma idején viszont mindez lehetővé vált. Kállay Béni szerint például a Mihajlo Obrenović bukását okozó ún. 5-talléros felkelés igazi mozgatórugója nem a *glavnica* (fejadó) 1 talléros megemelése volt, hanem a parasztság növekvő eladósodása és a patriarchális tradíciók bomlása. Mivel a növekvő pénzbeli adó kifizetéséhez egyre nagyobb mértékben kellett piacoznia, a paraszt gyakrabban esett uzsorások kezébe.⁷⁸ A kereskedelembe újonnan becsatlakozni szándékozók is *havi* 10–20%-os kamatra kaptak kölcsönt a régi kereskedőktől, s e kamat, illetve a piacokért, riválisok kiszorításáért folytatott verseny nagyságát bizonyítja, hogy később, 1860-ban *évi* 12%-ban szabták meg a kamat maximumát. Az illegális hitelek és az uzsora által történő kizsákmányolás korszaka ekkor ért véget csak.⁷⁹

A kereskedőket egyébként nem kellett féltetni, hiszen a török kor kupeceinek leszármazottaiként tevékenységük részben illegális jellege inkább természetes volt, mintsem kivételes. Az eladósodottak zöme egyébként nem földművelő, hanem az exportálással kísérletező, és abba belebukó paraszt volt, akiknek kezdőtőkére volt szüksége a szállítási költségek fedezésére.⁸⁰ A cincárok eltűnése Belgrádból a kereskedelmi klíma romlása miatt, majd a zsidó kereskedők kitiltása már az alkotmányvédők uralma idején illetve a hiteltörvény vitája (a hitelkamat mértéke) jelzik a kereskedőrétegen belül a piacok és erőforrások elosztásáért vívott élesedő konfliktust. A növekvő export növekvő fogyasztást eredményezett, amit növelte az importot.

A világpiacon árkiegyenlítődéssé és a demográfiai nyomás az exportból származó haszon csökkenése felé hatott (a sertéstartást az sem könnyítette meg, hogy az 1870 utáni gabonadömping miatt estek a világpiacon gabonaárak, hiszen Szerbiában eddig is az alacsony helyi árak miatti árrést használták ki). Az 1878–1903 közötti *korszakban az import felfutása az importkereskedőknek kedvezett* az exportkereskedőkkel szemben. A parasztság zöme ódzkodott a kereskedelemtől, s azt spekulációnak tartotta. Ez viszont a társadalmi viszonyok megmerevedését okozta. Mint azt Marx is megállapította a 19. századi Franci-

⁷⁸ Hehn, P.: Man and the State in Serbia i. m. 26.

⁷⁹ Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 124. E törvényt sokáig egyébként azért nem fogadták el, mert félték, hogy az elit monopolizálja vele a kereskedelmet, végül a Duna szabad hajózása (1856) volt a döntő érv mellette.

⁸⁰ A szállításra váró sertésnél az élelmezés, a gabonánál – vasút hiányában – a szállítás volt drága. Mivel a nagy kereskedelmi lerakatok a Duna mellett nem bővelkedtek gabonatermékben, ezért a sertéskereskedelem hasznát az élelmezési költség (a mindenkori gabonaár) is befolyásolta.

aország példáján, a patriarchális parasztcsalád izolacionizmusát csak a pénzbeli adóztatás következménye, a piacolási kényszerből származó intenzívebb kommunikáció oldotta fel, miközben a helyi piac egyben fontos nemzetformáló erővé lépett elő a liberális gazdaságpolitika céljainak „melléktermékeként” (a tradicionális egyház mellett).⁸¹ A születő félben lévő szerb kereskedelmi burzsoázia gazdasági és politikai viselkedését (a belpolitikai problémák externalizálása a belső társadalmi feszültség enyhítése érdekében) weberi értelemben magyarázhatja, hogy gyakran magyar protestáns iskolákban tanult, s szívta magába a kereskedőszellemet, s a felvilágosodás nacionalizmusa is nagy hatással volt rá.⁸²

A szerb-ortodox importkereskedők végeredményben létüket minden vidéki kereskedelmi tilalom ellenére közvetve mégis Milošnak köszönhették, aki – noha biztos nem e cél vezette – megakadályozta a földbirtok-koncentrációt, így a passzív tőke felhalmozódását (mint például ez Görögországban jellemző volt), hogy az állatkereskedelemben betöltött szerepe ne csorbuljon. Szerbiában ugyanaz a folyamat játszódott le, mint Magyarországon a zsidóság esetében: *a földbirtokszerzés nehézségei a kereskedelem felé fordították a tőke érdeklődését*. 1839 után a politikai hatalomból való részesedésüket arra használták, hogy megtörjék a fejedelmi (állami) kereskedelmi monopóliumokat, megszabaduljanak a rivális külföldi (török, zsidó) kereskedőktől, végül uzsorakamataikkal és fogyasztást ösztönző iparcikk-importjukkal megakadályozták (még ha akaratlanul is) a parasztság tőkefelhalmozását és tömeges megjelenését a piacon.⁸³ Mint említettük, e kereskedőréteg nem volt egységes. Az 1903-as királygyilkosság után hatalomra kerülő Radikális Párt támogatói a hazai *exportkereskedők* közül kerültek ki, a korábbi rendszerre támaszkodó *importkereskedők* elvesztették pozíciójukat. A szerb állam az osztrák-magyar vámháború miatt egyébként is fokozott exportkényszerrel nézett szembe, s az exporttámogatás állami feladattá vált.⁸⁴

A szerb kereskedőréteg gazdasági szerepét leginkább a görög analógia világítja meg. Görögországban a kereskedelembe befektetett tőke 1830–1870 között háromszorosára, 1909-ig hatszorosára nőtt és elérte a 300 millió aranydrakhmát és az 1909-ben 850 millió drakhmát kitevő összes tőkefelhalmozás 35%-át jelentette. A passzív tőke (nagy-

81 Marx, K.: Louis Bonaparte brumaire 18-ája. Moszkva, 1947.

82 A karlócai metropolita által fenntartott ortodox iskolák ui. elvesztették pozícióikat, mert Karlóca túlzottan a görög pátriárka hatása alá került, ami ellentétes volt a szerb érdekekkel. Ortaylı, İ.: Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 68.

83 A pénzügyi válságok 1845–1847, majd 1857, a krími háborút követő gazdasági pangás eredményeképpen azonban a szerb kereskedőréteg helyzete megingott, s az állam a bécsi szerb kereskedőknek 50 ezer frank kölcsönt volt kénytelen adni. A helyzet szükségessé tette egy bank megalapítását, de a szerbek tapasztalatai e téren kedvezőtlenek voltak, különösen igaz ez a külföldi tőkével és külföldi vezetőkkel kapcsolatban. Az első szerb bank 2,4 millió frank alaptőkével alapult, s az első két évben 6–7%-os osztalékot fizetett, de ezt követően vezetője, egy osztrák, a tőke felét külföldön, a Rijeka–Zágráb vonal kiépítésébe fektette, egyhatodát pedig egy magyar kereskedő spekulációs üzleteire pazarolta. Miután az 1873-as bankválság során a vasút megépítése megghiúsult, 1875-re a szerb bank is becsődölt. Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 130–131. Mivel a hitelek zöme a szerb gazdaságba még 1873-ban is az osztrák területekről érkezett, a bécsi tőzsdé összeomlását Szerbia is megsínylette. Íme, egy újabb példa az „imperial borderland” státus gazdasági hátrányaira. Zárójeles megjegyzésként érdemes figyelembe venni, hogy mind az 1845–1847-es (nyugaton: kereslet növekedése, pénzkiráramlás, keleten: árfelhajtás), mind az 1857-es nyugat-európai agrárválság (nyugaton: kereslet csökkenése – keleten: bevételcsökkenés) pénzügyi válságot is eredményezett, a kettő tehát ekkor még szorosan összefonódott.

84 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 127.

birtok) azonban 1000 millió drakhmát tett ki.⁸⁵ A függetlenség elnyerése után hazatérő görög kereskedők vagyona pl. igen jelentős volt: szerepük Milošéval vetekedett. Odessza leggazdagabb görög kereskedője, Andreasz Szingrosz 30 millió drakhmás vagyonnal rendelkezett 1890-ben, miközben a Nemzeti Bank tőkéje 40 millió drakhma volt, a nagyobb részvénytársaságoké 10–20 millió drakhma. 30 000 gyáripari munkást tudott volna vagyonából egy éven át fizetni, kétszer annyit, mint ahány Bulgáriában 1910-ben volt.⁸⁶ Miközben Szalonikiben a zsidó, görög és angol kereskedők tőkéje milliós nagyságrendű volt,⁸⁷ ehhez képest a szárazföldi Bulgáriában Szvistovban a nagy kereskedőházaknak 40–100 ezer frank, a Szahatcsijszki, Arnaudov vagy Racskov kereskedőcsaládnak csak 50–60 ezer frank körül volt a mobilizálható tőkéje, a dunai vilajet központjában, Ruzséban a zsidó Rozenec család 20 ezer frank mozgótőkével bírt.⁸⁸ Így nem meglepő, hogy a bolgár kereskedők gyakran földbe fektették vagyonukat a gabonakonjunktúra miatt (40 ezer frank egy 300–400 hektáros csiftlik értékével volt egyenlő. A hasonlóan kis tőkekoncentrációval jellemezhető szerb kereskedők viszont földbe nem fektethettek be, mint irtuk. A görög (és a szerb) *kereskedőtőke komprádor tőke volt*,⁸⁹ azaz történelmi hagyományai folytán a kereskedelemben, a külföldi árucserében jobban érdekelt volt, mint a belföldi áruterelés elősegítésében. Az importkereskedők ritkán fektettek a hazai iparba, s nem foglalkoztak azzal, hogy az ellentételezés nélküli import pénzkiáramláshoz vezet s gyengíti a termelőerőket és az állami büdzsét.

1.1.3. A parasztság problémái Miloš bukása után: az okučje és az iparfejlődés korlátai

Mikor Miloš elhagyta az országot, 700 ezer tallér maradt az államkincstárban, amit Aleksandar Karadorđe használt fel: uralma alatt a kiadások 70%-kal, a bevételek csak 55%-kal nőttek (1,2 millió tallérra).⁹⁰ Az alkotmányvédők hatalomra kerülése – hirdett elveikkel ellentétben – mégsem jelentette a centralizáció végét: 1838–1842 között az állami tisztviselők száma 563-ról 1150-re nőtt, akik közül 286 rendőr volt, s a központi kiadások növekedését elsősorban az állami tisztviselők fizetése okozta.⁹¹ Az alkotmányvé-

85 Azaz a nagybirtok értéke 1896-ban, kétszer annyi volt, mint bármely más befektetés összértéke, noha a termelés csak 33%-a jött innen. *Babanászsiz, Szt.*: A görög ipar kialakulása és fejlődése. In: *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

86 A fenti impozáns szám ellenére egy ekkora vagyonnal rendelkező kereskedő sem vállalhata magára az iparosítás feladatát. Az iparpártolás fő problémája a nagy tőkeigény mellett a lassú megtérülés volt: a 15 ezer bolgár munkás évi 10 milliós fizetés mellett évente 100 milliós jövedelmet termelt ugyan, de mindezt kb. 70 milliós tőkebefektetés mellett. A kereskedelem haszonkulcsa ennél gyakran nagyobb volt.

87 A városban Argiri Matheosz 100 000 frankot tudott mobilizálni 250 000 frank bevétel mellett, a zsidó Allatini, Modiano és Fernandez cégek 1 millió frank körül, az angol Abbott-ház 1,5 milliót, a görög Theagenisz Kharisszisz 250 ezer frankot.

88 *Berov, Lj.*: Ikonomiceszko razvitie na Balgarija prez vekovete. Szófia, Profizdat, 1974. 78. A bolgároknál csak a bucaresti Georgiev testvérek és az isztambuli Topcsilestov cége tudott milliókat mozgósítani. Hriszto Racskov tőkéje 1803-ban 73 ezer gros (livre) volt. *Koszev, D.*: Kam izjasznjavane na njakoi problemi ot istorijata na Balgarija prez XVIII i nacsaloto na XIX v. Isztoricseszki Pregled, 1956/3. 34.

89 *Babanászsiz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 371.

90 *Hehn, P.*: Man and the State in Serbia i. m. 23. A kiesést a mennyiség növekedése kompenzálta, de ez maga is árleszorító hatású volt.

91 Uo. 25–26.

dők 20 éve során az uralkodói hatalom és annak társadalmi bázisa, a kisbirtokos parasztság meggyengült, s a kereskedők megerősödtek. Mikor a liberálisok 1844-ben és 1853-ban olyan törvényeket hoztak, melyek ideiglenesen véget vetettek a minimumbirtok forgalomképtelenségének és tehermentességének, ez olyan társadalmi elégedetlenséget gerjesztett, amely végeredményben Miloš és így az *okučje* visszatérését eredményezték 1859-ben.

Mihajlo (1860–1868) országglásával újfent a szabadpiac- és szabadkereskedelem-ellenes elképzelések győztek. A parasztság minimális birtokát ismét elidegeníthetetlenül nyilvánították, 1861-ben szétosztották a közösségi földek egy részét, hogy a következő generáció is földbirtokhoz jusson (ez egyértelmű jele volt a mezőgazdasági túlnépeseedésnek),⁹² az 1873-as hiteltörvény újfent kimondta e föld teher- és zálogmentességét, így a parasztság megmenekült az uzsorakamatok következményeitől. Mindez a gazdasági és politikai liberalizmus (itt a kettő még nem vált szét) híveinek ideiglenes vereségét jelentette.⁹³ A parasztság elegendő politikai erővel bírt ekkoriban, hogy az adóemeléseket megakadályozza, az adók városi lakosságra történő áthárítása viszont – mely annak kis létszáma miatt az állam modernizációjához ugyancsak nem járult hozzá, sőt éppen az iparosítást gátolta – később a vidéki parasztságon kontrollt gyakorló bürokrácia visszavágását, elburjánzását vetítette előre, a választójogi vitákon keresztül.⁹⁴ Tehát a politikai elképzelések összecsapásában a vidék-város ellentét megjelenése is tetten érhető.

A minimális földbirtok forgalomképtelenségének a tőkekoncentráció elmaradása mellett az lett a másik következménye, hogy elmaradt a foglalkozási átrétegződés is, melyből az ipar munkaerő-szükségletét fedezhették volna, mely pedig az állami bevételek növekedését eredményezhette volna. Erre kitűnő példa, hogy Szerbiában a vasútépítésekben dolgozók nagy része nem is szerb, hanem olasz volt: mintegy 5000 itáliai dolgozott a vasútnál.⁹⁵ 1880-ban 1, 1905-re is csak 58 gyár volt az országban.⁹⁶ Mindezt tetézendő, maga a szerb agrártársadalom sem volt fogékony a gazdasági modernizációra: az 1852-ben Čuprijában létrehozott méntelep és a rabok által művelt mintafarm újításai visszhang nélkül maradtak.⁹⁷

A szerb állam tehát az általa favorizált társadalmi szerkezettel versenyhátrányba hozta magát. Miloš egyfelől szabadságot és földet adott a parasztoknak, másfelől ugyanakkor „földhöz kötésükkel” az államrend stabilitásának biztosítása reményében a társadalmi mobilitást (és a polgárosodást) is korlátozta. A szerb parasztságból csak két „polgári” réteg fejlődött ki: az állami bürokrácia tisztviselője, akit a parasztok megvetettek és a kereskedő-uzsorás, akik e rendszernek köszönhették kedvező státusukat.

Az új rendszernek azonban volt hibája: az állam felé adóhátralékkal rendelkező parasztok földjei nem váltak tehermentessé, maga az állam pedig tovább folytatta a jelzálog

92 *Palairret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 88–89. Görögországban is volt hasonló földosztás 1871 után.

93 1869-től az egykamarás parlament kétharmadát a nép választotta, egyharmadát az uralkodó, a liberálisok mentsvára, az államtanács elvesztette szerepét.

94 1903 előtt a census miatt sok paraszt nem volt választó (sem választható). Érdekeiket nem képviselték a választott politikusok, hiszen a választók és választhatók köre nem egyezett meg.

95 *Laveleye, E.*: The Balkan Peninsula. London, 1887. 219.

96 *Allcock, J. B.*: Explaining Yugoslavia. Columbia University Press, 2000. 44.

97 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 462.

kivetésének gyakorlatát, ezzel egyrészt diszkriminálta a magánszemélyeket (hiszen a magántartozások esetében eltörölték e gyakorlatot), másfelől hiteltelenné is tette saját szociálpolitikáját. Ráadásul az okučje-rendszer nemcsak a törvényt megkerülőkkel szemben (Tomasevich szerint 14 módoszata létezett a törvény kijátszásának) nem nyújtott védelmet, de az 1873-as törvény nem számolt egy fontos jelenséggel: az agrárnépesség nagy természetes szaporulatával.

A demográfiai forradalom ipari forradalom nélkül egyenlő az öngyilkossággal. Cyril Black szerint az ipari forradalom tőkemultiplikáló hatása nélkül az agráriumban sem játszódhat le forradalom, enélkül pedig átrétegződés sem lehetséges. De Szerbia odáig sem jutott el, hogy agrártőkéből beindítsa az iparosítást. Ha mindemellett felbomlanak a régi autark struktúrák és stratégiák, miközben a kivándorlás nem kap szerepet és a házasságok korának kitolódása sem játszódik le, mert tőke híján a meghosszabbodott élettartamú család a gyerektől, mint munkaeszköztől várja a helyzet (saját öregkora) megoldását, akkor már elő is állt egy öngerjesztő demográfiai folyamat, mely a Balkánon éppúgy lejajlott, mint lejajlik Afrikában a 20. század második felében. Ez esetben az erőszak elharapózása csak úgy kerülhető el, ha megnő a külföldi tőke beáramlása és/vagy új munkaszervezési formák és értékrend váltja fel a régit. Ez pedig – tőke híján – feszültségekkel terhes és időigényes. De a demográfiai problémákkal küszködő entitásoknak a pénz mellett ideje sincs. Szerbia lakossága pedig míg 1840-ben 830 ezer fő, 1890-ben pedig már 2,2 millió volt.⁹⁸

Az okučje intézménye ugyan hitelképtelenné tett először gazdaságunként 1,15 ha (1836), majd 1898-ban 3,5 hektár (6 napi szántás) nagyságú földet, ezzel megakadályozta a parasztság kb. 15%-ának birtokvesztését,⁹⁹ de nem akadályozhatta meg a birtokaprózódást az öröklési rend sajátosságai miatt.¹⁰⁰ Szerbiában ugyanis nem volt primogenitúra szemben Szlovéniával, ahol földet csak az elsőszülött örökölt, s a többiek a foglalkozási átrétegződést választották. Így az öröklési rend is hozzájárult a fejlettségben mutatkozó különbségekhez.¹⁰¹ Ráadásul a hitelfelvetelek egy része korábban is éppen azért volt szükséges, mert adott technológia és termékszerkezet mellett az örökösök között felosztott birtok nem volt képes a család számára elegendő élelem termelésére. Az, hogy a zsugorodó birtokokra immár hitelt sem lehetett felvenni, sem a földet elidegeníteni, végérvényesen egyirányúvá és kilátástalanná tette a folyamatot. A zsugorodó és életképtelenné váló birtokokon sem élni, sem meghalni nem lehetett, csak tengődni – foglalta össze Vorkapić.¹⁰² A földek 42%-a még 1920-ban is eme „antikapitalista védelem” alatt állt (az előbbi adattal összevetve ez utal is a birtokaprózódás előrehaladottságára).¹⁰³ Gondoljunk arra, hogy az ősiség 1351-es törvénye mekkora problémát jelentett a birtokikat modernizálni kívánó nemességnek, hiszen el nem idegeníthető, jelzáloggal nem

98 1850-ben 930 ezer, 1860-ban 1,1 millió, 1870-ben 1,3 millió, 1880-ban 1,7 millió.

99 Adat: Petrović, J.: Prelaz seljaka u varoši radnike. Beograd, 1924. 34.

100 Calić, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 49.

101 Paláiret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 312. Olyan iskola sem sok volt, ahol szakmát lehetett volna tanulni. A problémát tetézte, hogy Szerbiában és Bulgáriában – Szlovéniával ellentétben – nem voltak tisztában a föld, mint erőforrás és tulajdon jelentőségével, gyakori volt a költözés és az erdőirtás. A marginális területeket közjavaknak tekintették, és úgy is használták, mint aminek nincs gazdája.

102 Vorkapić, L.: Problem okučja – povodnom jedne knjige, in: NB. 26.06.1930. 467.

103 Petrović, J.: Prelaz seljaka, i. m. 30.

terhelhető birtokra Magyarországon sem adott hitelt a bank. Azaz, Szerbia azt a Magyarországon közel 500 éve létező modellt vezette be, ami ellen Széchenyi nagyjából ugyanekkor fellépett!

Ha tehát a szerbek az iparosítást az angol modell követésével próbálták meg beindítani, akkor a földek és így a tőke koncentrációjának és a munkaerő mozgásának megakadályozásával ezt azonnal lehetetlenné is tették.¹⁰⁴ Míg ugyanis a primogenitúra az iparosodást, vállalkozást ösztönző tényező lehetett volna, mint nyugaton, a szerb öröklési rend az agrárproletariátus megjelenéséhez vezetett.¹⁰⁵ 1918 után már munkaerő-túlkínálat volt a mezőgazdaságban, s a napszámbérek alacsonyok voltak, ami egyre inkább az ipari idénymunka felé tolta el a réteget. Mivel azonban valamennyi földjük e csoportoknak még volt, mely biztosította a megélhetés felét-harmadát,¹⁰⁶ teljes átrétegződés nem történhetett meg (a kisiparosok és ipari munkások jelentős része kétlaki volt)¹⁰⁷ – s nem is volt hova. A birtokaprózódás ugyanis csak akkor érhetett véget az adott körülmények között, ha van ipar, ami felszívja a felesleget. Ekkor – ha a birtokaprózódást sikerül az önellátást biztosító 5 ha felett megállítani – lett is volna némi értelme az okucjának. 1897-ben azonban már a vidéki lakosság 11%-a volt földnélküli, s 5 hektár alatt volt a gazdaságok 55%-a, 160 ezer földműves kezén.¹⁰⁸ Szerbiában az életképtelen kis- és törpebirtok vált dominánssá, ami a forgalomképtelen birtoktestet összterületének és arányának növekedését eredményezte.

Mindezt tetézte az a szabályozási folyamat, ami a városokban a munkavállalás szabadságának csökkenését eredményezte. 1830–1847 között a városi török céhek monopóliumának megtörésével a szerbiai céhek száma 18-ról 79-re nőtt.¹⁰⁹ A helyi céhesek nyomására 1847-ben kiadott céhszabályzat azonban 1911-ig érvényben maradt (Magyarországon 1872-ben a céheket is eltörölték, ezért sok mester kivándorolt Szerbiába lökést adva az ottani iparnak). E szabályzás célja az 1838 óta szabadabbá vált ipari munkavállalás és a külföldi termékek konkurenciájának, illetve a kontárok tevékenységének korlátozása volt. A céhen kívüliek tevékenységét azonban korlátozni már csak azért sem lehetett, mert céh csak 12 mesterrel alakulhatott meg, ez pedig több szakmában még városban is elérhetetlen szám volt, vegyes céhek pedig nem alakulhattak. A rendelkezés tovább mélyítette a vidék és város közötti különbségeket: a falusi mesterek, akik megélhetés szempontjából kétlakiak voltak, jogi szempontból kontárnak minősültek a piacon, így esélyük sem volt versenyezni az állami támogatást élvező testülettel. Így a céh inkább egy kiváltságait védő, mintsem az ipari fejlődést előmozdító, inkább exkluzív, mintsem inkorporatív közösséggé vált az 1847-es rendelkezések révén. A termelés ellenőrzése mellett az elosztás kontrollja (így az árverseny megakadályozása, a piac uralása) is a céhesek céljai között volt. 1865-ben ugyan minden településen engedélyezték az országos vásárok tartását, ahol arra igény mutatkozott, s ezt az iparcikkekre és külföldi árukra

104 Vučo, N.: Položaj seljaštva. Bd. 1. Eksproprijacija od zemlje u XIX veku. Beograd, 1955.

105 Cselédnek nem szívesen áll a szerb paraszt, inkább a patriarchális *moba*, a kölcsönös segítség (kaláka) rendszere dívott. Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 37.

106 A lakosság fele tél végén már élelmet volt kénytelen vásárolni.

107 Nyilván ezt az a körülmény is táplálta, hogy a kialakuló szerb iparban értelemszerűen nem voltak és nem is lehetnek magasak a munkabérek.

108 Konstandinović, N.: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji. Beograd, 1939. 18-19.

109 Kuzhelj, S.: Zur Entwicklung der Handwerkerfrage in gegenwärtigen Serbien. Erlangen, 1909. 11.

is kiterjesztették, de eme liberális periódus nem sokáig tartott. 1884-től csak a Szerbiában előállított cikkek forgalmazása volt engedélyezett e vásárok alkalmából, 1894-ben 40 piacoló helyet bezárattak, 1902-től pedig betiltották az élőállat- és élelmiszerkereskedést, italkereskedést – melyek a falusiak fő termékeinek számítottak – a heti- és országos vásárokon.¹¹⁰ A parasztság így kénytelen volt nagybani felvásárlóknak eladni terményeit, s tudjuk, hogy a felvásárlási árak mindig alacsonyabbak a piaci áraknál. E rendelkezés tehát a kereskedőréteg számára biztosított egy niche-t. A vidéki boltocskák sem profitáltak a változásokból: noha 1838-ban a falusi kiskereskedések napja felvirradni látszott, 1850 körül még mindig csak 122 szatócsbolt volt vidéken. Egy 1891-es törvény szerint falusi szatócsbolt nem is lehetett város közelében 4 óra járáson belül, és csak nélkülözhetetlen cikkek lehetett árusítani bennük, de a szatócs ebben az esetben is évi 150–300 frankot volt köteles a helység pénztárának fizetni bérleti díjként.¹¹¹ Ez részben a városiak érdekeit védte (azaz a paraszt a városiaktól vegye meg a szükséges termékeket), részben a paraszti fogyasztást kívánta keretek közé szorítani (a nagy távolság segítségével), illetve piacfelosztást valósított meg a városi és vidéki iparos réteg között a verseny korlátozásával. E rendelkezések miatt sok esetben a falusiak rákényszerültek a városi piac látogatására, ahol a céhek voltak előnyben.

Az állam expanziós politikája, területgyarapodása sem jelentett mindig megoldást a földkérdésre: a parasztokat sújtotta az 1880-as törvény, mely szerint az 1878-ban szerzett földek volt muszlim tulajdonosait – közel 50% lehetett a csiftlikfalvak aránya Niš környékén – kárpótolni kellett (jóllehet végülis a parasztok nagy része nem fizette ki a teljes megváltást). Az állam a vidékiek elszegényedése elleni védekezésül a fogyasztási szintet és a falubeli életszínvonalat kívánta mesterségesen alacsonyan tartani, 1870-ben és 1893-ban újfent törvény született arról, hogy kiskereskedelmi üzlet nem nyitható a falvakban (1934-ig volt érvényben!), legalábbis kávé, cukor, tea, selyem és finom edények nem árusíthatók. E törvény védte a parasztot az eladósodástól, de nem kedvezett a tőkés fejlődésnek. A városok viszont megtartották monopóliumaikat e cikkek árusításában: a szerb állam és társadalom két, egymástól életszínvonalban és fizikailag-földrajzilag is elkülönülő részre szakadt.

1899-ben aztán az állam is lemondott a jelzáloggal terhelés módszeréről, kimondva, hogy a ház és 2000 m² – mely a megélhetéshez kevés, az éhenhaláshoz sok – nem terhelhető semmilyen módon.¹¹² Ezzel akkor a városba áramlást kívánták megakadályozni annak minden hátrányos és előnyös hatásával szemben. De ez a rendelkezés már elkésztett: a városba áramlást ugyan sikerült megakadályozni, de a vidék elszegényedését nem, erre utal Konstantinović fenti, birtokaprózódást alátámasztó adata is.

A zadruha szétesésével a túlnépesedő és szegény szerb régiók népességfölöslege kényszervállalkozásba kezdett és átrétegződött a kereskedelembe és – a céhesek izolacionizmusa miatt – a háziiparba, vagy vándoriparos lett, miután ez Miloš bukása után lehetővé vált (a városiak piacvédő reakcióit az előbb tárgyaltuk). A háziipar a sze-

110 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 55–56.

111 *Uo. 57.* és *Strausz A.*: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 73.

112 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 45.

gény peremterületeken Savić szerint legkevesebb 100 ezer háztartást érintett¹¹³ Zlatibor (fazekasság), Nišava (fafeldolgozás, szőnyegkészítés, fazekasáru), Kruševac (szőnyegkészítés) és a Suva Planina (szövés-fonás, kötélverés, famegmunkálás) térségében.¹¹⁴

Az alacsony sorból származó és tőkeszegény vállalkozást működtető házaló iparosok és kiskereskedők (*torbar*) megjelenése tehát tulajdonképpen a demográfiai válságra és az agrárviszonyok konzerválódására, romlására adott belső válasz volt – egy a számos lehetőség közül. Ezek: (1) a termékszerkezet-váltás (állattartás – gabonatermesztés – burgonyatermesztés) és (2) a művelt földek kiterjedése mellett (3) tartós lakóhelyváltással és átrétegződéssel járó migráció, de (4) a migráció nélküli foglalkozási átrétegződés is egyenértékű stratégiává vált a jogi akadályok megszűntével.

Hogy az átrétegződés valóban az agráriumban jelentkező, fent ecsetelt gondok miatt történt, azt a következő adatok is megerősítik: Szerbiában 1900 körül Sundhaussen adatai alapján 1 hektár termőföld gabonáhozama 9 mázsa volt, de ez Užicében csak 6 mázsa, Vranjában 5,65, a hegyek szabdalta Pirotnban 6, Nišben 7,4, míg ezzel szemben Kruševácban 9,2 mázsa volt.¹¹⁵ Ha ehhez hozzátesszük, hogy 1890 körül Užicében, Vranjában és Toplicában az átlagos birtoknagyság ráadásul 3 ha alatt volt, Kruševac, Pirotn, Niš térségében pedig 4 ha alatt, így az össztermés sem volt kiemelkedő, akkor világos, hogy e birtokok nem tudták eltartani a rajtuk gazdálkodó családokat. Ugyanis, míg Szerbiában 1900 körül átlagosan 6 fő lakott egy háztartásban, addig Niš és Pirotn térségében ez 6,8, Vranjában pedig 7,3 fő volt, tehát még a szerb átlaghoz képest is feleslegben maradt egy fő munkaereje, miközben a birtoktest kisebb volt az átlagnál. Az előbbi szám adatok alapján Vranjában vagy Pirotnban egy birtok átlagos termése 1,7-2 tonna gabona volt teljes művelést feltételezve, ami 7 emberrel számolva ugyanekkora fogyasztást jelent, azaz vetőmag a következő évre már nem is maradt volna.¹¹⁶

A föld- és erdőszűkében lévő, vagy túlnépesedett, vagy rossz termőképességű területeken az emberek zöme csak egy kis kukoricát, dohányt és burgonyát tudott termelni (ez is viszonylag későn terjedt el, mint alternatíva), ami 3-4 hónapra volt csak elegendő. A föld termővé tétele több erőfeszítést igényelt volna, miközben a belőle kinyert táplálék képtelen volt biztosítani e többletenergiát a megmunkáláshoz, ezért a romló fizikai állapotú parasztság¹¹⁷ kénytelen volt kitörési pontokat keresni. A falusi ipar mindig akkor és ott bontakozott ki, amikor a mezőgazdasági termelés mennyisége illetve a piaci árak alakulása nem tették lehetővé az önfenntartást: a felesleg előállítás, az árutermelés nem volt alapcél.¹¹⁸ A kötélverők Savić szerint pl. gazdasági egységenként elvileg 1000 kg

113 Savić, M.: Naša industrija i zanati. Bd. 3. Sarajevo, Zemaljska Stamparija, 1923. 264.

114 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 105.

115 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 260.

116 A parasztnak 2–3000 kalóriát kellett naponta fogyasztania, ahhoz, hogy ezt a földből újra előállítsa (munkaerejét visszaforgassa), míg egy aktatologatónak 1700–2000 kalória is bőven elég volt. 1 kg liszt kalóriatartalma kb. 3333 kcal. Ebből következően a fizikai munkás napi kalóriaszükséglete majdnem 1 kg kenyérnek felel meg. Egy felnőttre évi 300 kg fogyasztást feltételezve és 200 kg-ot egy gyerekre, egy ötfős család kalóriaigénye (és ekkor csak mennyiségi, nem minőségi igényekről beszélünk) 1200 kg gabonából állítható elő. Ha ehhez hozzátesszük az előállításához szükséges vetőmag és adó mennyiségét (20% és 10%), akkor a teljes igény 1700 kg. Ez a fent említett termésátlagok mellett 3 ha terület vetését jelentette a pihentetett terület mellett – az említett régiók nagy része nem is rendelkezett családonként ennyi vetett földdel.

117 Mirković, M.: Trgovina i unutrašnja trgovinska politika. Knjižarnica Gece Kona, 1931. 116.

118 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 108–109.

terméket is elő tudtak volna állítani, de általában csak évi 60 kg volt a termelés. Ez függött a kendertermeléstől, a felvásárlási áráktól, a segédmunkaerőtől és a háztáji gazdaságuk munkaigényétől és a terméseredményektől.¹¹⁹ A kötélverés Pirot térségében 7000 háztartást foglalkoztatott, és 1,3 millió dinár jövedelmet termelt (190 dinár/család, ez 25-30%-a is lehetett a teljes évi igénynek egy 6 fős család esetén).

A rossz közlekedési viszonyok, a fejletlen technika azonban drágává tették a termelést, így városi piacon ezek a termékek nem voltak versenyképesek. (Leskovácban és Vranjében a kötélverők céhének például 600 tagja volt). Ez volt a helyzet pl. Užice térségében, ahol 200 fazekascsalád működött, de zömmel a helyi piacokra termelve. A közlekedés fejlődése pedig azt eredményezte, hogy nem ezek a termékek jutottak be a városi piacra, hanem még vidékről is kiszorultak, hiszen a törvények a városi riválisokat védték.

Láthattuk, hogy az eredetileg parasztságok védő törvények, az állam társadalompolitikája (akár Miloš, akár az alkotmányvédők rendelkezéseit nézzük, e tekintetben ugyanazt eredményezték, még ha eltérő felfogás és cél vezette is őket) hogyan vezettek a városi és vidéki rétegek szembekerüléséhez, az agrárium kényszerpályára kerüléséhez, mindezt a népességfőnöklés kezelésének hiánya miatt, mely a romló megélhetési körülmények között, javuló egészségügyi viszonyok mellett öngerjesztő folyamattá vált. Szerbiában a malthusianus olló kinyílása (a demográfiai átmenet jelentkezése ipari forradalom nélkül) jelentette a legnagyobb kényszerítő erőt a szerkezeti változások beindításához, nem pedig a kedvező külső körülmények vagy a szabad tőke mennyisége, mint Bulgáriában 1878 előtt.¹²⁰ A mezőgazdaság szükséges belső átalakítását nehezítette, hogy e folyamatot kedvezőtlen külgazdasági körülmények (gabonaár világpiaci áresése) közepette (sőt, közgazdasági szempontból kedvezőtlen irányba a gabona felé) kellett véghezvinni. Míg Bulgária önként vállalta a gabonatermelésre való átállást kedvező külpiaci körülmények között, de ezek megváltozására nem tudott kedvezően reagálni, s ezért merevedett meg agrárstruktúrája, addig Szerbia eleve kedvezőtlen piaci feltételek mellett állt át gabonatermesztésre az állattenyésztésről (és ez időben később is történt), részben demográfiai, részben külső kényszer (vámháborúk) miatt. Visszatérve a bevezetőben feltett kérdésre, Bulgária éppen azért nem tanulhatott a szerb esetből, mert (1) sem a szerbiai demográfiai problémák, sem az állattartás fenntarthatóságának korlátai nem voltak még nyilvánvalók 1878 körül, (2) a szerb mezőgazdaságot a bolgár válaszut idején eleve nem a gabonatermelés határozta meg, így jellegében is más volt.

119 *Savić, M.*: Naša industrija i zanati i. m. Bd. 2. 180.

120 *Čalić, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 58–59. 1878 után aztán Bulgária helyzetét is az első folyamat határozta meg leginkább.

I.2. A szerb gazdaság útkeresése 1840–1878 között: a gazdaság- és társadalompolitikai koncepciók konfliktusa II. (földművelés vs. állattartás)

E fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a Bulgáriában ugyanezen periódusban tapasztalt gazdasági fellendülés miként ment végbe Szerbiában, elsősorban a mezőgazdaság kitörési lehetőségeire koncentrálva, mert számottevő iparfejlődés – az oszmán Bulgáriával ellentétben – nem zajlott le 1838–1877 között, amelynek messzemenő következményei lettek mind a gazdasági versenyképesség, mind a társadalmi struktúra szempontjából.

I.2.1. Városfejlődés, a szerb ipar és kereskedelem stagnálása 1850–1878 között

Noha autonómiához később jutott, fejlettségi szintjét tekintve Bulgária mégis kb. egy generációnyi előnnyel rendelkezett Szerbiához képest az 1860-as években megkezdődő iparosítási hullámnak köszönhetően. Szerbiában a gazdasági fellendülés felemás volt: Bulgáriával ellentétben csak a mezőgazdaságban jelentkezett, de az agrárforradalom is félbeszakadt, s nem vezetett minőségi ugráshoz, mely pedig az ipari forradalom előfeltétele. Az 1840–1870 közötti fellendülés Szerbiában nem vezetett textilipari „forradalomhoz”, így a modernizáció lehetősége elillant, a gazdasági növekedés féloldalas maradt (II.8. táblázat).

II.8. táblázat.

A szerb agrárgazdaság fejlődésének periódusai a 19. században

<i>A bolgár gazdaság periódusai</i>		<i>A szerb gazdaság periódusai</i>
Háborús (napóleoni) konjunktúra , orosz közbiztonság, bizonytalan életfeltételek, a céhes ipar fellendülése	1800–1815	Társadalmi konfrontáció: összeütközés a szerb és az egykori, valamint új török elit között az erőforrások használatáért kül- és belpolitikai kihívás hatására
Dekonjunktúra , bizonytalan belpolitikai helyzet	1815–1838	A viszonylagos jólét időszaka: olcsó megélhetés, földbőség
Protoindusztriális konjunktúra (ipari forradalom 0. manufakturális szakasza), izoláció megszűnése, társadalmi terhek csökkenése, javuló közbiztonság, a textilipar és a gabona-termelés fellendülésének 1. szakasza	1838–1855 deindusztrializáció állami iparosítás	Útkeresés: a gazdaság- és társadalompolitikai koncepciók ütköztetése
Az ipari forradalom 1. szakasza. A textilipar fellendülésének 2. szakasz, a gépesítés kezdetei, az ipar és mezőgazdaság együttes fejlődése: elnyomás és prosperitás	1856–1877 deindusztrializáció agrárexport megnő	Agrárforradalom: az állattenyésztés virágzása, extenzív gazdálkodás, földszűke
Dekonjunktúra , függetlenség, a társadalom és gazdaságpolitika újrastrukturálása, szabadság és hanyatlás – a provincializálódás kezdetei	1878–1897 reindusztrializáció	Agrárátalakulás: a túlnépesedés miatt a földművelés teret nyer az állattenyésztés rovására a belföldi termelésben, miközben az amerikai exportdömping letöri az árakat – válság, dekonjunktúra
Nekilendülés , az 1877-es szint elérése, meghaladása, a nehézipari forradalom kezdete	1900–1912 ipari nekilendülés	A mezőgazdaság stagnálása , túlnépesedés, csökkenő életszínvonal, növekvő társadalmi nyomás, gazdasági függetlenedés, exportreorientáció (termékek és irányok)

Szerbiában 1850 előtt alacsony volt az adó és sok a föld, így olcsó volt a megélhetés. De ez egy igen törekeny egyensúlyt takart, s a helyzet megváltozott 1850–1870 között. A magasabb hozzáadott értékkel bíró ipar teljesen másodrendű volt, s a kevés ismert termék, a jagodinai kés, az užicei szandál, a knjazeváci szőnyeg is egyre kevésbé talált piacot, az ipar hanyatlott. A város nem volt igazi ipari, csak mezőgazdasági-kereskedelmi központ: 1866-ban Čuprija 2500 lakosából csak 20 foglalkozott szövással, s ez volt az egyetlen ipari üzem a környéken (az is manufaktúra volt, pontosabban egy épületben koncentrált háziipar, a termelésben a munkafázisok elkülönülése nem történt meg). A céhes ipar fejlesztése is csak protekcionizmussal, a vidék rovására volt lehetséges.¹²¹

I.9. táblázat.

A szerb gazdaság növekedése, ill. a mezőgazdaság és ipar termelékenységének különbsége 1860–1910 között (folyó áron)

Jövedelemforrás	GDP	Lakosság	Egy főre jut*
Szerbia (1860) mezőgazdaság	181 millió frank	950 000	190 frank*
Szerbia (1863) mezőgazdaság, ipar, tercier**	600–700 millió frank	1 000 000	600–700 frank
Szerbia (1860) nem mezőgazdasági	400 millió frank	1 000 000	400 frank
Szerbia (1910) mezőgazdaság	330 millió	3 000 000	140 frank *
Szerbia (1910) mezőgazdaság***	700 millió***	3 000 000	250 frank*
Szerbia (1910) mezőgazdaság, ipar, tercier**	900 millió frank	3 000 000	300 frank
Szerbia (1914) mezőgazdaság, ipar, tercier***	1300 millió frank***	3 000 000	430 frank
Szerbia (1914) nem mezőgazdasági	600 millió frank	3 000 000	200 frank

* Tisztán mezőgazdasági jövedelmek esetén (de azt az összlakossággal, nem a mezőgazdaságban dolgozók számával osztva);
 ** A tercier szektorttal, mely immateriális javakat termel, így a tényleges ipari termelés – beleértve a háziipari szektort is – túlbecsült!

*** Némely becslések nagyobb értéket adnak meg, v.ö. *Sundhausen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 438–439. Tkp. GDP tercier nélkül. A terciert egy harmadik becslés 200 millióra teszi 1911-ben.

Bár a tercier szektor redisztribúcióból származó jövedelmétől az ipari jövedelem 1860-as adatainkban nem különíthető el, csak a mezőgazdaságé, a I.9. táblázatból leolvasható, hogy az ipar és tercier együttes egy főre eső termelékenysége 1860–1910 között nem nőtt, miközben a GDP összértéke növekedett. Míg 1863-ban az egy főre eső GDP az egy főre eső mezőgazdasági termelés értékének háromszorosa volt, 50 évvel később csak duplája.¹²² Ha a mezőgazdaság által előállított értéket az összes GDP-ből levonjuk, akkor 1860 körül az ipar és a tercier termelésének értéke 400–500 millió frank volt, azaz 400 frank/fő. 1910-ben ugyan az össztermelés 600 millió frankra nőtt, de a növekedés ellenére az egy főre jutó termelés csak 200–300 frank volt. Azaz, a népességnövekedés felemésztette az ipari termelés bővülését. Ha pedig figyelembe vesszük az 50%-os inflációt 1860–1910 között, akkor az ipar összes termelése tkp. konstans maradt a vizsgált periódusban, nem nőtt. Mivel pedig 1863-ban szinte még nem létezett gyáripar, míg 1910-ben már igen, így a gyáripar bővülése mellett a háziipar és kézműipar zsugorodásával kell számolni e periódusban (ami a parasztság számára volt jelentős változás). A háziipar részesedése a GDP-ből országonként 5%-ra esett vissza 1914-re (láttuk, egyes szegény vidékeken 1860 körül még a

121 Palairt, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 166.

122 A háziipari termelést (pl. seprű, ruha, borona) nem a mezőgazdaság termelésébe számítottuk be, így ez is okozhatja az 1860-as agrárérték alacsonyágát az ipari termeléshez képest.

termelés 25%-át is jelenthette e kiegészítő jövedelem), a gyáriparé nem érte el a 3%-ot, a kézműipar 3–4%-ot tett ki.¹²³

Kérdés, hogy ennek mi az oka? A mezőgazdaság termelékenysége javult, vagy az alternatív megélhetési módok szűntek meg? Palairet és Sundhaussen becslése sajnos a mezőgazdaság 1910-es termelését illetően jelentős különbségeket mutat, de a táblázat soraiból kalkulálható, hogy a mezőgazdaság egy főre jutó termelékenysége egyiküknél sem javult, 160–190 frank körül maradt.¹²⁴ Az is bizonyos, hogy a szomszédokkal való rivalizálás és a tőkehiány több iparág elsorvadását eredményezte. A jagodinai késművesség összeomlott, viszont Macedóniából számos ezüstműves települt át. Az ezüsttel áttört piroti kötények, takarók éves exportja elérte a félmillió dinárt, s Piroto (Şarköj-Şehirköj) 2000 háza közül 1800-ban foglalkoztak szőnyegszövésessel, de miután Bulgária magasra emelte a szőnyegek vámját, az ipar hanyatlani kezdett. A piroti szőnyeg négyzetméterára ráadásul 10–15 frank volt, ami sokkal magasabb volt, mint a nyugati ár, igaz, jobb minőségű terméket biztosított (a szmirnai szőnyegnél pedig olcsóbb volt). Az árversenybe beszállva, illetve az exportot ösztönzendő az állam megkísérelt egy gyárat alapítani a városban, de az alacsony, napi 30–40 fillér bérért (költséget másutt csökkenteni nem tudtak volna) nem talált elegendő munkásnőt, aki *teljesen* otthagyta volna a mezőgazdaságot.¹²⁵ A földbirtok az iparszerű termelés limitáló tényezője maradt.

Az első gyár 1842-ben Topčidere-ben alakult: a 19 ezer osztrák forintból (kb. 200 ezer frank) épült kallómalom kormányzati megrendeléseket elégített ki (takarómonopólium), de gépesítés nélkül, kézi szövőszékekkel működött. Mivel a vízerő sem volt elegendő, ökröket is beállítottak, s a munkások sem voltak kellően képzettek, így végül osztrák munkaerőt hasznosítottak. Ez a struktúra a török (textil)ipari forradalom első szakaszával mutatott hasonlóságot, azaz sem az állóeszközök, sem a forgóeszköz (tőke), de gyakran a munkaerő sem állt az üzem székhelyeként szolgáló ország rendelkezésére, ráadásul itt a gyár gyakran késve és rossz minőséget szállított: 1859-1862 között csődhelyzet miatt a termelés szünetelt. 1868-ban az üzem Užicébe került a takaróképzés monopóliumával együtt, vélvén, hogy az olcsó munkaerő, az igénytelen és telítetlen piac ellensúlyozza a rossz minőséget és a vásárlóerő hiányát. A gyár végül 1885-ben Paraćin-ba költözött.¹²⁶ A piroti szőnyegkészítők ugyan évi 60 ezer frank jövedelmet termeltek, csak nem modern ipari módszerekkel. A gépipar Szerbiában még 1885-ben is teljesen hiányzott. Csak Šabacban volt egy iparos, aki évi 300 szelelőrostát állított elő,¹²⁷ ami gyáripari tevékenységre utalt.

Az országban 1878 előtt csak két nagy állami kézben lévő ipari létesítmény működött: a kragujeváci arzenál és az előbbi ellátását szolgáló majdanpeki fémbányák. Az előbbi évi 250 ezer dinárt emésztett fel, az utóbbi 1848–1858 között 1,6 millió osztrák forintot,¹²⁸ minden látható eredmény nélkül: ez két év teljes adójövedelme volt. Máskép-

123 *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 438. Más becslés szerint a kisipar és a nagyipar 9–9%-ot tett ki.

124 Lampe ennél nagyobb értéket ad meg, lásd később.

125 *Strausz A.*: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m.

126 *Palairet, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 126.

127 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp., 1885. 81.

128 *Palairet, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 89. A majdanpeki bányákat 1858-ban átvevő francia-szerb társaság 4 év múlva feloszlott, az 1865-ben újra művelésbe vont tárnák 10 év múlva zártak be, majd angolok nyi-

pen a vizsgált 10 év adójából évente 20%-ot emésztett fel a bánya (hadiipar) működtetése.¹²⁹ Ráadásul a corvéé (robot) további 800 ezer forintba (10 millió piaszter) került az államnak, miközben a parasztság sem örült ennek a „munkalehetőségnek”. Nem csoda, hogy a parasztság ellenérzéssel viseltetett az ipar iránt, a városi polgárság pedig az állami beavatkozás iránt.

A piaci integráció sem valósult meg maradéktalanul a korban. A közlekedés, bár a vasútépítéssel javult a Balkánon, de korántsem oldott meg minden problémát: 1878 után Bulgáriában még Burgasz 30 km-es körzetében is akadt olyan település, ahonnan 2 nap alatt lehetett csak szekéren a vasúthoz szállítani a gabonát.¹³⁰ Szerbiában azonban csak 1864–1866 között kezdtek makadámutak építésébe, de ez sem csökkentette a szállítási költségeket. A Belgrád-Szendró szakaszon 100 oka gabona (125 kg) szállítása 8 dinár volt¹³¹ (miközben 100 kg gabona ára 9–10 dinár között mozgott),¹³² a Belgrád–Niš szakaszon pedig 12–18 dinár (frank). A vasutak hiánya tehát megduplázta a gabona árát a bel- és külpiacokon, így az a lábón hajtott állatokkal szemben¹³³ eleinte nem volt igazán keresett. A Morava-völgy termékeny talajú földjei ki voltak zárva a piaci vérkeringésből, így aztán Szerbia, ha akart volna sem tudott részt venni az 1840–1870 közötti gabonakonjunktúrában. A függetlenség előtt gőzös sem hajózhatott a folyón a törökök tilalma miatt, így maradt a tutaj, de ez gyakran áru- és idővesztéshez vezetett. Pirotnban gyakori volt emiatt a többlet elégetése, vagy sorsára hagyása. Vasutat a törökök nem engedtek építeni, mondván, hogy azt az ellenfél is használhatja felvonulási útként. Szerbiában az export alárendeltségének és a piaci szegmentációnak további oka részben az ínséges időkre létrehozott közösségi magtárakban és a kötelező – fejenként 70 kg-nyi – gabona-beszolgáltatásban keresendő,¹³⁴ valamint abban, hogy az opština minden új tagnak földet biztosított a közös földekből – amíg volt.

Szerbia még Bulgáriánál is nagyobb mértékben volt rurális gazdaság: 1834-ben a lakosság csupán 4%-a lakott 2000 főnél nagyobb településen, s 1863-ban is csak 7%-a. Az iparosok aránya viszonylag kicsi volt. 1863-ban a városiakok zöme még rendelkezett földtulajdonnal,¹³⁵ s a földművesek mellett annak a kereskedőnek, aki állatellátással foglalkozott, szintén szüksége volt földekre, hogy takarmányhoz jusson. A városi iparosok arányát a másik oldalról pedig a bürokraták nagy száma korlátozta.

Összevetve a Balkán főbb kikötőivel, vagy kereskedővárosaival, az izolacionista politika miatt a szerb települések 1885-ben kifejezetten elmaradottak voltak a kereskedők számát és a forgalom diverzitását illetően. A kereskedők száma alig duplájára nőtt 1852-höz képest, miközben az elmaradottnak tekintett Albániában, Szkutariban már 1842-

tották meg újra 1883-ban, miután ígéretet tettek évi 400 ezer dinár értékű érc előállítására. A bányatórvény lehetővé tette a gépek, berendezések ingyenes behozatalát, az export pedig adómentes volt. Majdanpek évi 2000 mázsaszarvet produkált, a vasérc viszont magas kén-tartalma miatt acélgártásra alkalmatlan volt.

129 Így aztán a katonai kiadások sem a költségvetés 5–10%-át tették ki ténylegesen, hanem 20–30%-ot.

130 Vasúthossz (km) 100 ezer főre 1900 körül: Románia 49, Bulgária 43, Szerbia 31, Görögország 56 km. *Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History* i. m. 302.

131 *Keleti K.*: *A Balkán-félsziget* i. m. 34. és 42.

132 *Palairé, M.*: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 311.

133 A tartósítóipar fejletlensége mellett ez az oka, hogy élőállatot, s nem állati feldolgozott terméket exportált Szerbia.

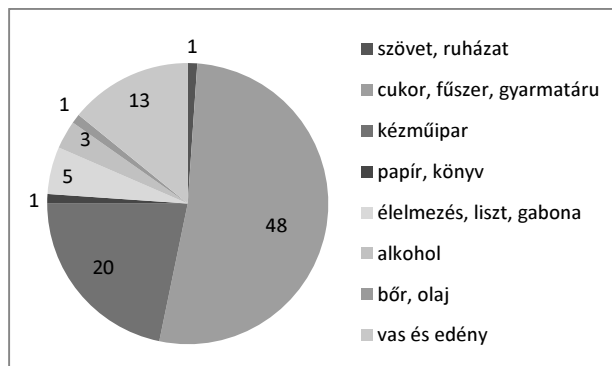
134 Szerbiának így évente 65 millió kg tartalékgabonája volt, ami 250–300 ezer ember éves ellátmányával egyenlő.

135 *Palairé, M.*: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 90.

ben 2600 kereskedelmi bolt és iparosműhely működött, Tiranában 610, s a szárazföldi Prištinában is 380 volt, igaz ebbe a bazársor szatócsüzletei is beletartoznak.¹³⁶

I.3. ábra.

Belgrád kereskedőinek tevékenység szerinti megoszlása Keleti Károly adatai alapján 1885-ben (a kizárólag pénzügyi ügyletekkel foglalkozó szféra nélkül; fő és %)

Keleti K.: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp., 1885.

Keleti K. adatai alapján¹³⁷ a kereskedelmi élet Szerbián belüli lokális különbségeiről, intenzitásáról, jellegéről is képet kaphatunk. 1885-ben a 244 általa összeírt szerbiai kereskedő több, mint egyharmada, 80–90 fő Belgrádban tevékenykedett, miközben a város és környéke csak az ország lakosságának 6%-át tömörítette. Az iparosodottság magasabb fokára utaló kereskedelmi tevékenységek (textil, gépek, edények, stb.) alárendeltek voltak: az import gyarmatáru (cukor, fűszer, stb.) és a kézműipari termékek cseréje dominált a kereskedelmi tevékenységek között, a hitelezés is alárendelt volt (I.3. ábra). A kereskedők zöme nem is hazai termékkel, hanem gyarmatáruval kereskedett, ami az importkereskedelemtől írottakat támasztja alá. Ugyanakkor Galați-ban 145 kereskedő élt ekkor. Harmaduk zsidó volt, s csak 15 románjék, ami egyértelműen az átmenő/távolsági kereskedelem dominanciájára, és a hely nagyobb forgalmára utalt. Szerbiában viszont a zsidó és a külföldi kereskedők – akik a tranzit vagy távolsági (export-import) kereskedelem intenzitásáról és nagyságáról tanúskodhatnak – alárendelten voltak jelen, csak Šabac, Valjevo és Belgrád térségében múlta felül arányuk a 20%-ot.

Belgrádhoz hasonlóan a kereskedőréteg felülreprezentált volt Alexinác, Šabac, Kragujevac, Kruševác és Valjevo *okrug* térségében. A külföldiek és zsidóság kis szerepe miatt ezek közül Kragujevac, Kruševác és Alexinác (mint állami vámközpont) a hazai (és belföldi) kereskedelem központjai voltak. Az 1000 főre jutó kereskedők számát tekintve Užice, Zaječar és Knjazevác kifejezetten hátrányos térségnek voltak tekinthetők – nem meglepő módon: az utóbbi két térség egyrészt a bolgár kereskedők vonzáskörzetébe tartozott, másrészt ipara is hanyatlott, s erre a vándoriparosok szerepe is nagyobb volt (a közvetítő réteg hiánya pedig alacsony vásárlóerőre utal).

¹³⁶ Historia Popullit Shqiptar II. Tirana, 2002. 49. Igaz viszont, hogy a szerbiai növekedés üteme nagyobb volt: Koszovóban a kereskedelmi és ipari üzletek száma 40%-kal nőtt, Prizrenben 66%-kal.

¹³⁷ Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 99–106. alapján

A belkereskedelem alárendelődésének oka tehát, hogy a lakosság nagy része szegény volt, s a termékek nagy része nem a helyi piacon kelt el: vagy tranzitáru volt, vagy a kis vásárlóerejű belső piac miatt eleve exportra szánt. A kis vásárlóerőre és az eladósdásra példa, hogy a karaszui vásár forgalma 4 millió piaszter volt (ebből 1,25 millió volt külföldi),¹³⁸ ebből 300-400 ezer piaszter tett ki a szövet, de az eladott értéknek csak negyedét fizették ki, a többi hitelre ment.¹³⁹ A piroti vásárban kirakodott 8-9 millió piaszter értékű áru csak 12-15%-a kelt el 1850 körül. Egy-egy árus 120-200 piaszterért jutott helyhez, ez erősen korlátozta a helyi eladók számát, hiszen egy bérmunkás napi munkabére csak 3-5 piaszter volt. A nemzetközi kereskedelem erősödő szerepét jelzi viszont, hogy 150 külföldi kereskedő jelent meg.

Miloš kereskedelmi monopóliumának társadalmi következményeire jellemző példa, hogy a nem osztrák irányú külkereskedelem nemcsak másodlagossá vált, hanem ki is került a szerb kereskedők ellenőrzése alól. 1844-ben Alexinácba 20 koprivsticai, 8 pirdopi, 5 panagüristei és 5 petricsi bolgár állatkereskedő érkezett, akik 28-50 napos szerbiai tartózkodás után összesen 50 ezer állatot hajtottak Konstantinápolyba. Bár szerb államnak csak a vám (gümrük) 40-50 ezer gros bevételt jelentett (szarvasmarha után 5 gros, kecske, juh után fél gros az értéke), a közvetítő kereskedelem hasznából nem a szerbek részesültek.¹⁴⁰

A vidéki piacközpontok nagysága eltérő volt: Pirot vásárai pl. alkalmanként 60 ezer embert vonzottak, igaz itt csak két vásár volt évente, Podunavlje körzetének 24 vására alkalmanként 11 ezer embert vonzott, tehát összességében kétszer annyit.¹⁴¹ Összesítve a körzeti adatokat azonban elmondható, hogy 1889-1893 között átlagosan minden szerb lakos egyszer egy évben ment országos vásárra, s átlagosan 15 dinár értékben költött, ami kis érték. (Egy családra számolva ez 75-90 dinár, azaz egy 5 ha-os gazdaság évi bevételének 15%-a). Angliában a 16. században 800 vásár volt (Szerbiában a 19. század vége felé 150), alkalmanként 6000 látogatóval (Szerbiában 15 ezer fő), ami összességében hasonló piaci intenzitást jelent az összlakossághoz viszonyítva. S míg az angol piac vonzáskörzete 11 km volt a piacoló helyek sűrűsége miatt, addig a délszláv térségben 20-50 km volt a hatósugár. Azaz, a 19. századi szerbiai piaci viszonyok alig különböztek a 300 évvel korábbi angol viszonyoktól.¹⁴² A piacokon a gabona és a paprika mellett az angol és osztrák importcikk (karton- és lenszövet, illetve ruha és cipő, porosz vas- és acéláru) domináltak már Kanitz idejében is. Míg 1889-ben az iparcikkek aránya 2,5 % volt, addig 1901-ben már 12%-a volt az áru értékének, s értékük is megtöbbszöröződött. Ugyanakkor a fokozódó kormányzati beavatkozás és a kereslet-kínálati viszonyok módosulása miatt, míg 1889-1900 között 11-ről 33 millió dinárra nőtt e vásárok forgalma, addig 1908-ra már csak 8,5 milliót tett ki értékük.¹⁴³

138 *Poujade, E.*: Chrétiens et Turcs i. m. 254.

139 *Ubicini, A.*: La Turquie actuelle i. m.

140 *Džambazovski, K.*: Snabdevanje Carigradske pijacije srednom XIX veka sitnom stokom iz Knjezevine Srbije. Istorijski časopis, 29-30, 1982-1983. 315-325. 1842/43-ban Joszif Todorovics Panagüristéből egymaga 3265 állatot vásárolt.

141 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 137. A piacolás intenzitásának mérésére lehet használni a piacra járók számának összlakossághoz viszonyított arányát.

142 Uo. 136.

143 *Lapčević, D.*: Polozaj radnicke klase i sindikalni pokret u Srbiji. Beograd, 1928. 24.

Hetipiac a világháború előtt csak városokban és kisvárosokban volt engedélyezett. Falun a boltok száma is 16 volt mindössze a gazdaság liberalizálásának kezdetekor, majd újabb 68 bolt nyílt az alkotmányvédők hatalomra jutásakor. 1910 körül már 1000 falusi boltocska működött. A skupština városi származású képviselőinek az volt az érdeke, hogy a kereskedelem a városok monopóliuma maradjon: jellemző módon e boltocskákban a kés és villa árusítását 1890-ben külön minisztertanácsi rendelettel kellett kihúzni a tiltott termékek listájáról. Só, faedények, olaj, fenőkö, szögek, házi munkagépek fából és vasból, cipő, kés, villa, fazekasáru, kötél, írószer, gyertya, petróleum, dohány, szappan és fésű voltak a további engedélyezett árucikkek. De nem mindig: 1900 előtt számos kereskedőt büntettek meg, mert pl. fésűt nagy tételben találtak a boltjában, s ez korábban tiltott luxuscikknek számított. Jugoszlávia megalakulásakor a szerb falusi lakosság azzal a ténnyel szembesült, hogy a horvát és szlovén területeken semmilyen korlátozás nem volt érvényben, így egy országon belül is eltérő joggyakorlat alakult ki, mely eltérő életszínvonalat eredményezett. A parasztok 87%-a vásárolt import cukrot, 62% kávé, de csak 44% vásárolt a helyi boltban rizst vagy olajat.¹⁴⁴ A szegénységre jellemző, hogy parasztok 40%-a például nem rendelkezett ekével, lovas kocsija csak 28%-nak volt, a házak 38%-ában nem volt ágy, szék és asztal ugyan akadt (80%), de megszokásból még az 1890-es években is a földön étkeztek. A tálak fából voltak, az evőeszközök szintén, a villát nem ismerték.¹⁴⁵

Milyen volt egy szerb kisváros ezekben az időkben? Üresnek semmiképpen sem mondható a Duna menti kereskedelmi forgalom megélénkülése után. Damjanov szerint Miloš uralma előtt Pancsovában 1795-ben csak asztalosból 11 volt, majd az alkotmányvédők fénykorában, 1849-re a térségben újfent jócskán megsaporodott a kézművesek, iparosok száma: 6 mészáros, 35 molnár, 10 pék, 20 halász, 22 kereskedő, 6 fogadó, 2 serfőzde, 120 kereskedelmi ügynök, 8 búzakereskedő, 14 szatócs, 2 gyógyszerész, 15 borbély, 22 kádár, 71 csizmadia 16 asztalos, 11 szappanfőző, 10 muzsikos élt itt.¹⁴⁶

A mesterségek többsége 1870 előtt még fennmaradt az import drágasága miatt, az import pedig a fent említett közlekedési nehézségek miatt volt drága. Az izoláltság feloldása – a Belgrád-Niš vasút kiépítésével a levelek kézbesítésének ideje 1,5 napról 11 órára csökkent,¹⁴⁷ tehát a kommunikáció sebessége két és félszeresére nőtt – ugyan mezőgazdasági exportlehetőséget biztosított Szerbiának, de a közlekedés forradalma nemcsak piaci integrációt eredményezett, hanem annak minden következményét is magával hozta: az iparcikkimport olcsóbbá vált, a tradicionális háziipar versenyképessége esett, az élelmiszerárak pedig emelkedni kezdtek közelítvén a nyugati árszínvonalat. Ez megint nem a hazai iparosokat segítette – a takácsok 10 ezer főre jutó létszáma 70%-kal csökkent 1865–1910 között –, hiszen az általuk előállított iparcikk ára esett, miközben az előállításukhoz szükséges összeg emelkedett, a számukra is szükséges élelmiszerek ára szintén nőtt, ami a haszonkulcs redukálódásához, s Szerbia agrárállammá válásához

144 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 143.

145 *Avramović, M.*: Selo u Srbiji i. m. 243.

146 *Damjanov, Br.*: Zanajatija i zanatske organizacije u Pančevu u XIX veku. Istorijski glasnik. 1958/1–2. 85–87.

147 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. alapján.

vezetett, hasonló dezindusztrializációs folyamat eredményeként, mint Bulgáriában vagy a Török Birodalomban. Az 1850–1870 közötti mezőgazdasági konjunktúra tönkretette a helyi, városi kisiparosokat: Smederevóban 1879-re a 20 szabómesterből csak 4 dolgozott, Užicében a 30 nyeregkészítőből 9 feladta szakmáját, a szandáلكészítők negyede szintén. Belgrád 75 foltozóvargájából 37 más megélhetés után nézett.¹⁴⁸ A megélhetésükhöz szükséges mezőgazdasági cikkek árának emelkedése az ő hasznukat eliminálta, miközben meg kellett küzdeniük a külföldi termékek versenyével is.

A város eleinte nem volt más, mint kereskedelmi lerakat: a szerb-magyar sertéske-rekedelem központja és a város-vidék árucseréjének színhelye, de más urbanizációs vonást nem mutatott, hacsak nem tekintjük annak a magasabb jövedelemszintet és a bürokrati-kus elit jelenlétét. 1881-ben a városlakók 87%-a volt írástudatlan. Csak 3000 lakosra jutott egy iskola, 2300 lakosra 1 tanár (Bulgáriában 1000 főre), miközben a lakosság 13%-a la-kott városokban, a belföldi kereskedelmi fogalom 30%-a bonyolódott itt,¹⁴⁹ azaz egy főre vetítve háromszoros volt a kereskedelmi intenzitás a városban.

Számításunk szerint¹⁵⁰ a városiak jövedelme átlagosan 182, a vidékieké 112 din-ár/év/fő (nem kereső!) volt 1860 körül (folyó áron). 1910-re a városiak jövedelme nominá-lértéken megduplázódott, a vidékieké 1910-ben folyó áron csak 160 dinárra emelkedett, és így a különbség növekedett e két társadalmi réteg között. (Mivel a fogyasztói árindex 50–70%-kal nőtt 1866–1910 között, így a vidéki vásárlóerő nem nőtt). Ez fontos követ-kezménye volt Miloš társadalompolitikájának és az iparosodás elmaradásának, s egy későbbi fejezetben részletesen foglalkozunk a jelenséggel.

A kisvárosok mezővárosi jellegűek öltöttek – de a magyar modelltől így is eltértek:¹⁵¹ a házak kicsik, egyszintesek voltak, és kert vette körül őket, melyben kukoricát termel-tek. Minden háznál volt 2–3 sertés, néhány szárnyas. Ezt egészítették ki az ipari létesít-mények.¹⁵² Šabac ipari fejlődésének legnagyobb ellensége a rendezetlenül megépített külső kerületek voltak, ahol a kereskedelem 75%-a zajlott – főleg az utcán.¹⁵³ Leskovac, annak ellenére, hogy 1932-ben évi fél milliárd (inflationálódott) dináros kereskedelmi forgal-mat bonyolított, még mindig egy orientális jellegű, koszos városka volt. Dél-Szerbiában, Koszovóban és Macedóniában a városi lakosság negyede a mezőgazdaságban dolgo-zott.¹⁵⁴ A vidékről városokba húzódó lakosság sokszor eredeti megélhetését nem adta fel, így az urbanizáció mennyiségi mutatói a népesség koncentrálódása révén ugyan javultak (városodás), a minőségi mutatók értékei azonban nem (városiasodás). A Calic által talá-lóan „rurbanizáció”-nak nevezett jelenség¹⁵⁵ során a szerbiai városok száma 1867–1912 között 17-ről 24-re, a kisvárosoké (varošica) 21-ről 61-re nőtt. Ezek 40%-a a török időkben is létezett, 20% falvakból nőtte ki magát, a maradék 40% pedig új alapítású kisváros volt.

148 Palairt, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 125.

149 Đorđević, D.: Srbija i srbsko društvo 1880-tih godina. Istorijski časopis, 29–30, 1982–1983. 413–426.

150 Palairt 1910-es árfolyamon számított adatai szerint a mezőgazdaság fajlagos termelése ekkor 180 dinár körül volt, ami megfelel az 50%-os inflációval növelt 1860-as értéknek.

151 Az átlag szerb mezőváros úgy nézett ki, mint a magyar mezővárosok peremterületei, pl. Tiszaföldvár Homok nevű városrésze. A városias kinézetű belső mag hiányzott.

152 Čojjić, J.: A Balkán-félsziget i. m. 248.

153 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 201.

154 Uo. 201–203.

155 Uo. 190.

Egy „központi helyre” így már nem 1000, hanem, csak 500 km² ellátása jutott. Ennek ellenére a városok lakosságszámának növekedése 1884–1910 között sok esetben 20% alatt maradt (pl. Šabac, Smederevo, Čačak, Užice, stb.), ami kisebb, mint az országos növekedési átlag. A migráció ugyanis nem volt általános érvényű: 1904-ben a falusi lakosság 84%-a még születési helyén lakott, a városokban ez az arány 57% volt.¹⁵⁶

A városok társadalomszerkezetéről az elhunytak társadalmi összetétele alapján kaphatunk képet: 1905-ben a városiak 25%-a főfoglalkozású földműves, 5,6%-a csinovnyik volt, 0,35%-a pap, kereskedő 15%, iparos 26%, katona 2,5%, szolga 2%, szolgáló 2%, bér-munkás 9,5%.¹⁵⁷ Ezzel szemben országosan az iparosok aránya 1900-ban 7% volt, a lakosság 5%-a élt kereskedelemről, 3% közszolgáltatásról, míg a földművelés a munkaképes korú lakosság 85%-ának adott megélhetést. Becslés szerint 1913-ra a kereskedők aránya országosan 12%-ra, a kisiparból élők 9%-ra nőtt, abból kiindulva, hogy a városias községben élők számát ekkorra 20–25%-ra tették.

De a vidék-város dichotómia mellett a falvak között is jelentős különbség volt: a gazdag Belica körzetben a családok 66%-a szerzett jövedelmet állattartásból 1863 körül, családonként 177 dinárt profitálva az eladásokból, míg a szegény, hegyvidéki Trnavában csak a lakosság 31%-a rendelkezett hasonló jövedelemforrással, mely családonként 37 csupán dinárt tett ki.¹⁵⁸ Ha igaz az állattenyésztés indikátor szerepe (s igaz lehet, mert 1 ha rét ára 867 dinár volt a szántóföldé pedig 306 a Duna mentén), akkor némi túlzással azt lehet mondani, hogy 1910-re a parasztság egyharmada volt csak viszonylag kedvező helyzetben. Gazdagabb régiókban a nők generálta jövedelem (pl. sajt, túró, vaj, textil) elérte a férfimunka értékének 75–90%-át, míg szegény vidéken csak 33–66%-át tette ki.

Az átlag városi viszont nem volt gazdagabb a vidéki lakosság tömegeinél, a két átlag között mérhető különbségért tehát nem az ipar, hanem a hivatalnokok fizetése és kereskedők jövedelme tehető felelőssé. Gornji Milanovacban például a jövedelem 36%-a az állami bérből és fizetésből élők kezébe került (bár 4 másik városban a hivatalnokok és a nem szabadfoglalkozású állami alkalmazásban álló értelmiség bére a város jövedelmének csak 15%-át tette ki). A jagodinai kereskedők a lakosság 11%-át tették ki, miközben a földek 38%-a volt a kezükön. E kereskedők Jagodina városában átlagosan 3,5 ha földdel rendelkeztek, ami nem sokkal különbözik a vidéki átlagtól, ezzel szemben egy átlagos városi 1 ha földdel bírt.¹⁵⁹ A föld főleg szántó volt, ahol a parasztoktól vásárolt sertések kereskedelméhez szükséges kukoricát termesztették.

Miloš konzervatív és kereskedelemellenes társadalompolitikája ellenére (vagy talán éppen azért)¹⁶⁰ a társadalmi differenciálódás nemcsak a vidék-város relációban fokozódott, de nem állt le a városokon belül sem, állítja Bojana Katić két kisváros¹⁶¹ 1862-es

156 Összehasonlításképp: Magyarországon, Nagyváradon ez 37%, Sátoraljaújhelyen 47%, Munkácson 55% volt.

157 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. II. 135. Egy másik becslés szerint 1898-ban a városi dolgozó lakosság 32%-a mezőgazdaságban tevékenykedett, kereskedő 17%, iparos 26%, bányász 14%, hivatalnok 8%, pap és tanító 4% volt. Szende Gy.: Földrajz–statisztikai tabellák a Föld összes államairól. H. n., 1898. 194.

158 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 438–439.

159 Palaret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 124. és 136.

160 A vidéki lerakatok tiltása éppen a városiak (és az alkotmányvédők) kezére játszott: a város kereskedelmi funkció révén gazdagabbá vált a rurális térségeknél.

161 Katić, B.: Štruktura stanovništva Velikog Gradišta i Majdanpeka. Istorijski časopis, 35, 1988. 119–131. A két város közös jellemzője volt az egy fős háztartások magas aránya, ez 27–32% volt. Kéttagú volt 10–12%, 3 tagú 13%, 4 ta-

vagyoni összeírását elemezve (*I.10. táblázat*).¹⁶² Veliko Gradišteben 164 földműves család élt (26%), az ő kezükben 25 ezer dukát *vagyon* összpontosult (28%),¹⁶³ tehát nem lehet azt mondani, hogy e földművesek szegényebbek lettek volna az iparban dolgozóknál (23% és 20%). A parasztság átrétegződésének emiatt sem lett volna értelme, míg volt elegendő föld. Igaz viszont, hogy zömük az I–II. osztályba került besorolásra (átlag 150 dukát vagy 7700 piaster/család vagyon), a vagyonosabb III. és IV. kategóriába csak 9%-uk tartozott. 61 napszámos földműves volt közöttük, átlag havi 7 talléros keresettel. A majdanpeki kereskedők viszont havi 15 tallért kerestek. A 107 Veliko Gradište-i *kereskedő* (az adózók 15%-a) zöme a II–III. osztályba tartozott, miközben a vagyon 40%-ával rendelkezett, tehát a város vagyonosabb rétegeit alkották. (Így volt ez Bulgáriában a Tanzimattal párhuzamos gazdasági fellendülés idején, de a 18. század végi konjunktúra során is). Vagyonuk alapján négyen a VI., nyolcan az V. jövedelmi osztályba tartoztak közülük, e csoportok zömét alkotva. Éves bevételeik alapján pedig a VI. osztályba kettő, a IV–V. osztályba 16 fő tartozott a kereskedők közül, az 58 fős csoport 30%-át adva, ami felülreprezentáltságot jelentett a teljes társadalomhoz mért 15%-os arányukat tekintve. A Veliko Gradištei *kézművesek* (22 szabó, 16 abadzsi, 11 papucsos, 9 bojadzsi) száma 165 fő volt, a családfők 23%-a tartozott ide (míg Majdanpeken csak 6%-uk). A vagyon 19%-a volt a kezükön, azaz vagyona alapján nem volt kivételes helyzetben a kézművesség. Vagyon alapján zömük az I. osztályba, jövedelem alapján a II. osztályba tartozott. Csak ketten tartoztak a IV. osztályba. Az ipari jellegű Majdanpeken a lakosság zöme (199 családfő, 55%) bér munkából élt, zömük ipari munkás volt. 13 szolgálo mellett 21 fuvaroskocsis volt. A veliko gradištei *csinovnyikok* általában vagyon nélküliek voltak (az önálló egzisztencia hiánya az állam számára a lojalitás szempontjából nagyon fontos), de jövedelmük alapján a középrétegekhez, a II–III. osztályba tartozott többségük (havi 8–9 tallér havi jövedelem), a 4 pap 17–24 tallér havi jövedelemmel bírt.¹⁶⁴ E két város balkáni viszonylatban sem tartozott a leggazdagabb települések közé (*II. kötet, II.71. táblázat*), s Majdanpek lényegesen szegényebb volt belső struktúrája alapján (*I.10. táblázat*).

Vidéken az adózás alapjául szolgáló kategóriahatárok értékek eltértek a várositól. S mint az a jagodinai körzet 3100 paraszti adóháztartásának elemzéséből is látszik, a vagyoni kategóriák alapján történő differenciálódás itt sem nem volt párhuzamos a jövedelmi megoszlással (*I.4. ábra*). A jövedelmi kategorizálás alapján a paraszti társadalom jóval kiegyenlítettebb képet mutat, mint a vagyoni felosztás alapján. A körzetben egy-egy faluban átlag 50–190 dukát vagyon jutott egy háztartásra (akár négyszeres különbség is lehetett a falvak között), míg a jövedelem szórása jóval kisebb, havi 5–11 tallér/család volt. Gornja Resava körzetben Plažana faluban az összvagyon 8000 dukát volt, egy családra 55 dukát jutott, a jövedelmet pedig pénzben kifejezve 1000 tallér/hó értékre

gú 14–15%-a a háztartásoknak. Csak a családok harmada számlált 5 vagy ennél több tagot. Az átlagéletkor a két városban 21 és 23 év volt, az átlagos családnagyság csupán 3–3,5 fő. A két város tehát a szerb átlagtól és a rurális jellemzőktől igencsak eltért e tekintetben.

162 A 1861-es törvény a társadalmat 7 csoportba sorolta vagyon és havi jövedelem alapján, ezek szolgáltak a későbbi adókatégoriák alapjául is. A vagyoni csoportok meghatározása úgy történt, hogy az egyes kategória-intervallumok közötti arány 2:4:6:9:14:20 legyen. *Katić, B. M.*: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 311–313.

163 Dukátonként 50 grossal számolva ez 1,2 millió gros.

164 *Katić, B.*: Štruktura stanovništva i. m. 128–130.

taksálták, ami viszont 7,5 tallér/család. Az előbbi esetben a falu az I. a jövedelem alapján viszont a III. kategóriába tartozott. Ugyanekkor Medvedi faluban a vagyon 13 800 dukát volt, egy családra így 155 dukát jutott (III. kategória), de a bevétel csak 1034 tallér, ami 8,5 tallér/hó/háztartás érték volt, a nagy vagyoni különbség ellenére alig több mint az előző esetben. *Az agrárszférában az eltérő vagyon (zömmel agrártelepülésekről volt szó) hasonló jövedelmet termelt.* Zletovo faluban 5,75 nap szántó/család 18 dukát/család vagyont jelentett és 5 tallér/hó/család jövedelmet termelt,¹⁶⁵ Lomnicában a 41 nap szántó 180 dukát vagyont testesített meg. A drágább eszköz- és ingatlanállomány arányaiban nem jövedelmezett többet – így persze a *fejlesztés megtérülése is megkérdőjeleződött.*

I.10. táblázat.

Két szerb város lakosságának vagyon és jövedelem szerinti megoszlása 1862-ben

Vagyon (dukát)	Havi jövedelem (tallér)	Osztály	Majdanpek 382 háztartás, 1170 lakos	Veliko Gradište 721 háztartás, 2493 lakos
2000 felett	100 tallér felett	VII.	0	3
1200–2000	50–100	VI.	1	3
800–1200	30–50	V.	3 (1%)	18 (2,5%)
500–800	20–30	IV.	3 (1%)	39 (5%)
300–500	12–20	III.	24 (6%)	116 (16%)
200–300	6–12	II.	276 (72%)	281 (40%)
200 alatt	6 tallér alatt	I.	19 (5%)	173 (25%)
Vagyon nélkül, nem besorolt		–	56 (15%)	88 (12%)
Foglalkozás szerinti megoszlás				
Veliko Gradište		paraszt	kézműves	kereskedő
Részesezés a keresőkől		26	23	15
Részesezés a <i>vagyonból</i>		28	20	40

A jagodinai okrug (3100 háztartás) vagyoni és jövedelmi viszonyai

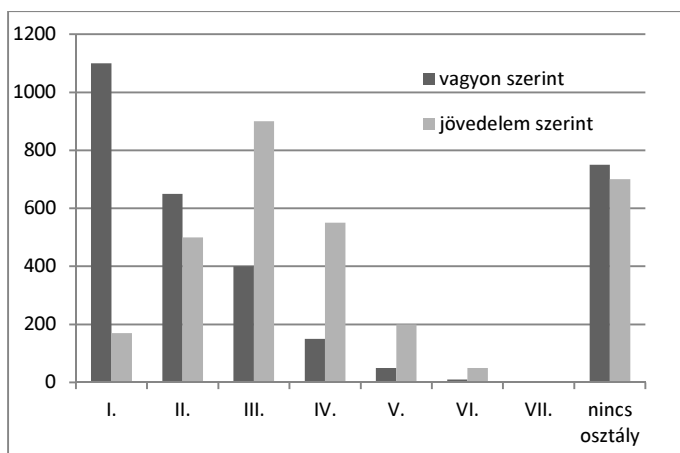
Vagyon (dukát)	Jövedelem (havi, tallér)	Osztály	Vagyon	Jövedelem
1000 felett	50 felett	VII.	0	0
700–1000	2–50	VI.	10	50 (1,6%)
400–600	15–25	V.	50 (1,6%)	200 (6,4%)
250–400	10–15	IV.	150 (4,8%)	550 (17,7%)
150–250	6–10	III.	400 (12,9%)	900 (29,0%)
100–150	3–6	II.	650 (20,9%)	500 (16,0%)
10–100	0–3	I.	1100 (35,3%)	170 (5,5%)
Nincs osztályba sorolva			750 (24,1%)	700 (22,5%)

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 311–313. és Katić, B.: Štruktura stanovništva i. m. alapján.

165 Resavicában 48 dukát/család volt a vagyon. Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 311–313.

I.4. ábra.

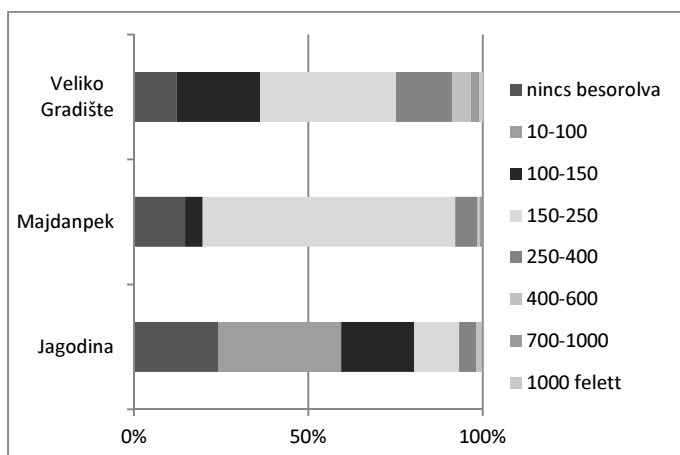
A parasztság vagyon és jövedelem szerinti rétegződésének különbsége a jagodinai körzetben

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 311–313. alapján saját szerkesztés.

I.5. ábra.

Városi és falusi lakosság vagyoni differenciáltságának különbségei (dukát)

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 311–313. és Katić, B.: Štruktura stanovništva i. m. alapján saját szerkesztés.

Míg Veliko Gradištében 60, Majdanpekben a háztartások 80%-a 150 dukát feletti vagyonnal rendelkezett, ez a jagodinai körzet agrárius lakossága körében csak 20% volt. Ugyanakkor a 250 dukát feletti vagyonnal bíró családok aránya Majdanpekben és Jagodinában egyaránt 10–10% volt, míg Veliko Gradištében 20% (I.5. ábra). Ez utóbbi város tehát differenciáltabb társadalommal rendelkezett. Ha pedig az adókatóriákat vetjük össze, akkor elmondható, hogy a jagodinai okrugban csak a háztartások fele tartozott az I–II. adókatóriába, míg Veliko Gradištében 60, Majdanpekben 80%-uk. Falun a lakosság 20%-a tartozott a gazdagabb III–IV. kategóriába, miként Veliko Gradištében is, miközben Majdanpekben ez csak 7% volt. Úgy tűnhet tehát, hogy a falusiak adóterhei

voltak nagyobbak, ráadásul esetükben a jövedelmi kategóriahatárok is alacsonyabbak, de ezt cáfolja, hogy 25%-ukat viszont nem sorolták be adóosztályba, míg a két városban a szegények aránya 12–15% volt csak.

Láthattuk, hogy a falu és város között jelentős társadalmi, vagyoni differenciák voltak. Ezért azonban nem az ipar jelenléte volt a felelős, a *városlakók leggazdagabb rétegei nem a céhes mesterek közül kerültek ki*. Ez egybevág a bolgár példával. A korai kereskedők egyébként is (főleg a távolsági kereskedelemmel foglalkozók) szükségszerűen jobban ismerték a hatalom és az államigazgatás mechanizmusait – hiszen a másik ajánlikba utazónak a 19. század elején ajánlólevél¹⁶⁶ kellett –, így a lehetőségeikkel is jobban tisztában voltak.

A céh Szerbiában tipikusan városi jelenség volt, így a városiasodás mértékének ismeretében nem meglepő a céhek alacsony száma: 1847-ben összesen csak 79 céh működött Szerbiában, ebből 13 abaposztóval foglalkozott, 10 szabászáttal, emellett 8 pék, 2 fazekas, 4 nyerges, egy aranyműves, egy halász, egy kertész, egy asztaloscéh működött még. A többi szakma szabad foglalkozásnak számított, nem kellett céhes keretek között üzni, így a vidék számára is megélhetési lehetőséget nyújtott. Az 1824-es céhes szabályozás feladata még csak a tagok közötti verseny minimalizálása és a külföldi, osztrák termékek kiszorítása volt,¹⁶⁷ az első központi, állami törvény is csak 1847-ben született meg a céhekkel kapcsolatosan.¹⁶⁸ Belgrádban 1825-ben 25 céh működött már, az első, a szabóké 1817-ben alakult. A céhes keretek nem voltak állandók, a céhek számát nemcsak a gazdaság állapota befolyásolta. A török és szerb céhek például a fellendülésnek köszönhetően 1828-ban váltak külön, 1840-ben pedig már 40 céh működött a fővárosban.¹⁶⁹ Az 1847-es törvény a céhek számát csökkentette, létszámukat megnövelte, ugyanakkor az iparos lakosság jelentős része még mindig céhen kívüli volt. 1850-ben Belgrádban már 3 kereskedő céh volt 289 taggal, 21 iparos céh 646 taggal és két további társaság 262 taggal összesen 1198 embert tömörítve.¹⁷⁰ Az összeolvadás mellett ellentétes tendenciák is jelentkeztek. A csizmadiák és a papucsosok között nagy harc dúlt a piacért, végül a két céh egyesült, míg a bőrszabók, díszművesek kiváltak és a szabókhoz csatlakoztak. 1879-ben a kovácscéh esett szét a bognárookra, kovácsokra és ötvösökre a nagy létszámnövekedés és a gazdaság fejlődését jelző fokozatos specializáció miatt. A céhek létszámának növekedése egyfelől a piaci kereslet növekedését feltételezi, másfelől viszont a céhen belüli létszámnövekedés a prosperitás hiányában rivalizálást eredményezett, noha a céh feladata éppen ennek kiküszöbölése és a céhes keretek között dolgozók érdekvédelme volt. A kőműves céhnek 1861-ben csak 12 tagja volt, 1891-ben már 50, zömmel a macedóniai és magyarországi mesterek áttelepülés miatt. A kávéfőző-kocsmáros céh létszáma 1850 körül 207 fő volt a szabóké 166 szabó a szatócsoké 127 főt tömörített, míg fazekas céhtag csak 27 volt.

166 A Statistische Mitteilungen über Bulgarien (Aus der Zeitung von Odessa) – Das Ausland. 5 Jahrg. Bd. 1. Nr. 30–41. München, 1832. szerint.

167 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji I. i. m. 9.

168 Uo. 11.

169 Djordjević, T.: Arhivsko gradja za zanate i esnafa u Srbiju i drugog ustanka do esnafske uredbe 1847 godini. Beograd, 1925. 161–163.

170 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji I. i. m. 18.

A 20. század elején Belgrád 35 céhének már 2524 tagja volt, tehát 50 év alatt a céhtagok száma megduplázódott. 8 céh 1890 után alakult (részben a specifikáció miatti kiválással, így például 1900-ra a szabók száma is leesett 166 főről 66-ra, de a pusztai statisztikai adat önmagában még nem jelenti a kisipari keretek között működő textilipar hanyatlását). Ez rávilágít arra, hogy az iparfejlődés más úton járt, mint a magyarországi, s megmaradt a kisüzemi, prekapitalista keretek között. 1906-ban már elektrotechnikai céh is volt Belgrádban.¹⁷¹

Vidéken Kragujevácon 1818-ban alakult a legrégebbi céh, a szabóké 15 fővel, 1891-re 273 főre nőtt tagságuk. 1904-re országosan a céhek száma 500-ra emelkedett (miközben Magyarországon már bő 30 éve megszűntek), 1908-ra pedig 551 működött (+10%) 79 településen, nem utolsósorban a Magyarországról a céhek felszámolása után áttelepülő mesterek miatt. Míg 1827-ben csak két külföldi szabó érkezett az országba, 1858-ban már 8. 1834-ben 1 külföldi asztaloslegény volt, 1856-ban már 26, akik a helyi legények számára jelentettek vetélytársat. 1856-ra a külföldi mesterek és legények száma 411-re nőtt, zömük Zimony irányából érkezett, míg 1837-ben még csak 23 fő volt számuk. A jelenség nem csak a fővárosra korlátozódott. Požarevácon 1883-ban a szabócéh 48 mesteréből 4 külföldi volt, 80 legényéből pedig 10.¹⁷² 1849–1894 között a belgrádi szabócéh összesen 120, szomszédos országból érkező embert foglalkoztatott (Sarajevo, Foča, Moszkopolisz, Vukovár, Zimony, Szaloniki irányokból), az asztalos céhben 1850–1908 között 60 külföldi dolgozott, ebből 45 a Délvidékről (Pancsova 4, Zimony 2, Zombor 2, Temesvár 5, Újvidék 2).¹⁷³ A zsidókat viszont a század végére sikerült a céhes iparból kiszorítani: 1845-ben ugyanis még a 410 zsidó háztartásból 210 foglalkozott kereskedelemmel, 90 viszont kézműiparral (Magyarországon 1848 után éppen ellentétes folyamat indult be).

A legtöbb céh Niš, Požarevác és Morava körzetekben volt (47, 50 és 56), Rudnikban viszont csak 8, Toplicában is csak 12. Míg az 1836-os összeírás szerint kb. 8000 kézműves és kereskedő élt Szerbiában, addig 1866-ban összesen már 27 ezer ember dolgozott a kisiparban, 13 ezer kisegítő volt közülük, nem önálló egzisztencia. 6000 fő az élelmiszeriparban ténykedett, 4000 a ruházati iparban, 7000 az építőiparban, 5000 pedig a háztartási iparban. A 14 ezer iparosmesterből 3500 a háziiparban, 4700 pedig a textiliparban tevékenykedett. A mesterekre átlagosan 1-1 legény jutott, ami a kisüzemi jelleg dominanciáját mutatja. A mesterek egyértelműen a városokban koncentráálódtak, az 1900-ban számolt 30 ezerből csak 7000 lakott falun, ugyanannyi, mint magában Belgrádban, melyet Kragujevác, Požarevác és Šabac követett 1000–1500 mesteremberrel. A 23 ezer városi mester (beleértve a nyugdíjasokat is) és 15 ezer segédje azonban csak 120 ezer családtaggal bírt, tehát kis családméret jellemezte a szakmát. Belgrádban egy mesterre és segédre 2,5 Požarevácban 3,5, Kragujevácban 2 eltartott jutott.¹⁷⁴

A szemmel látható bővülés nem jelentette azt, hogy a szerb kisipar uralta a hazai piacot. A cipőbehozatal értéke Ausztriából 1856–1857-ben 277 ezer gros volt (5500 pár), néhány évvel korábban viszont csak 145 ezer gros körül volt az érték. Törökországból

171 Uo. 21–23.

172 Uo. 96–97.

173 Uo. 111.

174 *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 185.

ugyanekkor (1852–1853-ban) hasonló értékben importáltak cipőt, míg 1846–47-ben ez még jóval magasabb, 240 ezer gros volt. Az osztrák (és cseh) tényeres folytatódott később is: 1866-ban 91 ezer pár osztrák cipő érkezett az országba 1,6 millió gros értékben: megfigyelhető az egységárak harmadára esése az osztrák importban, miközben a volumen és az importérték is lendületesen nőtt, kiszolgáltatott helyzetbe hozva a hazai termelőket a szerbiai piacokon. 1871-re az érték kissé visszaesett: 35 ezer pár cipő 1 millió gros értékben (viszont az egységár nőtt: miután a török importőrök és hazai termelők is kiszorultak a piacról, lassan megkezdődött az árak felfutása a monopolhelyzet miatt (I.11. táblázat).¹⁷⁵

I.11. táblázat.

A szerb cipőimport főbb mutatói

Év	Ezer pár lábbeli	Millió gros	Egységár (gros)
1856/57	5,5	0,3	50,9
1866/67	91	1,6	17,5
1871/72	25	1	40,0
1891	51	2,5	49,0
1905	25	1,25	50,0

Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. I. i. m. 193.

A félkész termékek esetében is vitathatatlan volt Ausztria-Magyarország szerepe: 1879-ben 0,25 millió dinár értékű és 430 ezer tonna súlyú árucikk érkezett Szerbiába a szükséglet kb. 90%-át fedezve. 1887-ben a behozatal a növekvő igények miatt 2 millió dinárra nőtt, a súly 3,8 millió tonnát ért el az egységárak némi esése mellett (ami garantálta, hogy a hazai félkész terméket előállító iparosok ne rendelkezzenek számottevő profittal).¹⁷⁶ A posztótermékek esetében viszont megfigyelhető volt a szerb ipar fejlődése, melyet a román és török import mennyiségének ütemes csökkenése jelez (osztrák-magyar import nem volt ebben az iparágban) (I.12. táblázat). A takácscéh viszont nem tudta kielégíteni a hazai piac igényeit, mert az 1843-as 1,2 millió gros értékű osztrák behozatal 1869/70-re 3,9 millió grosra növekedett.¹⁷⁷

I.12. táblázat.

A posztóimport mutatói

Törökországból	Ezer kg	Érték	Romániából	Ezer kg	Ezer dinár	Egységár (d/kg)
1868/69	28	2,8 millió gros	1891	28	99	3,54
1897	13	56 ezer dinár	1904	12	50	4,17
1904	0,089	393 dinár	1910	1,1	5	4,55

¹⁷⁵ Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. I. i. m. 190.

¹⁷⁶ Uo. 210.

¹⁷⁷ Uo. 225–236.

Az import növekedése implicite magában foglalja a piac bővülését is: 1852–1858 között a városi piaci elárúsítóhelyek (boltok, sátrak) száma 1500 körül volt országosan: Požegában 1846-ban 81 hely, 1852-ben 86 hely volt, Zaječarban e két időpontban 71 és 76 elárúsítóhely működött. 1889-ben azonban a városi boltok száma már 4500 volt (ez háromszoros bővülés), 1900-ban pedig már 8000.¹⁷⁸

I.13. táblázat.

Új boltok száma megnyitási évükkel Szerbiában

1853	1864–1867	1868–1870	1871–1874	1875–1879	1880–1883	Összesen
1	5	24	17	8	18	73

Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji I. i. m. 330.

Ezzel szemben falun más volt a helyzet: 1852-ben az 1500 városi elárúsítóhellyel szemben itt 72 helységben csak 84 boltocska volt. A falusi boltok száma csak 1870 után szaporodott meg a legközelebbi várostól átlag 2 óra járásban található falvakban egyre gyakoribbá váltak: 1883-ban 65 falusi településen már 133 bolt volt, felükben egynél több, ami a kereslet lassú kiterjedését jelentette. További 477 falusi kocsmá és 502 csárda üzemelt az utak mentén a század közepén.¹⁷⁹

Miként a bevándorlók, úgy a falusi műhelyek is a városi céhes mesterek ellenfelei voltak. 1852-ben 122 állandó műhely működött falun 68 településen, s bár 2 település esetében a műhelyek száma 10 fölött volt, az esetek zömében falvanként 1–2 műhelyről volt szó. Mint a mellékelt adatokból is látszik, 1890–1900 között a vidéki népesség növekedési arányát meghaladta a vidéki fuserek számának gyarapodása (I.14. táblázat).¹⁸⁰ De ez nem jelentette az ipar abszolút dekoncentrációját: a városi mesterek aránya továbbra is felülmúlta a városi lakosság összlakosságából való részesedését. 1890-ben például városban 1011 kovács dolgozott (a kovácsok bő 20%-a, miközben a városi lakosság nem volt több az összlakosság 10%-ánál) 818 segéddel, 1900-ban 1147 kovácsmester 962 segéddel. A városi kőművesek száma ugyanekkor dinamikusan 758-ról 923-ra emelkedett (+20%, a segédeké 219-ről 357-re), ami éppen a népességyarapodás ütemével egyenlő.

I.14. táblázat.

A vidéki, céhen kívüli mesteremberek számának változása egyes szakmákban, 1890/1900

Mester	Foglalkozás	Segéd	Mester	Foglalkozás	Segéd
3390	kovács	1336	3780	kovács	2219
547	teknővájó	183	741	teknővájó	473
557	bognár	169	617	bognár	162
351	asztalos	70	493	asztalos	82

178 Uo. 288.

179 Uo. 305–330.

180 Uo. 345–347.

A kiépülő hazai nagyipar a századforduló után szintén riválist jelentett a bevándorlók, importcikkek és vidéki kontárok mellett a céhek számára. Megjegyzendő, hogy az egy lóerőre jutó termelési értéket tekintve a nagyipar hatékonysága sem növekedett, viszont az egy főre vetített termelés már dinamikusan bővült (I.15. táblázat). A két bőr-gyár például évi 100 ezer bőr kikészítésére volt alkalmas, s 1905-ben 150 munkás 950 ezer dinár értékű árut állított elő, ami fejenként 6500 dinár termelést jelentett. Ez meghaladta egy céhes mester termelését (ami esetében a keresetét is jelentette, szemben az ipari munkásával, aki munkája gyümölcsét nem maga élvezhette).

I.15. táblázat.

Az ipar termelékenységének változása

Év	Üzem	Lóerő	Munkás	Termelés értéke (dinár)	Gőzgép	Vízerő	Termelés/munkás	Termelés/lóerő (dinár)
1898	28	919	1702	3 700 000	17	3	2174	4026
1905	94	3960	4623	8 900 000	42	17	1925	2247
1910	428	24 030	16 095	74 000 000	78	42	4598	3079

A minőségi ugrás 1905 után következett be a termelékenységben.

Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. I. i. m. 406.

A dolgozók számának abszolút és (10 ezer főre vetített) relatív számának növekedése megmutatja az adott ágazat gyáriparral és külföldi behatolással szemben tanúsított ellenálló képességét. A nagy népességnövekedés miatt az iparosok 10 000 főre vetített száma 1866–1900 között nem növekedett (átlag 25 fő), noha 1900-ra már 32 ezer mesterember és 20 000 segéd szorgoskodott az 1866-os 14 ezer mesterrel és 9500 segéddel szemben. Ez az ipari átrétegződés megakadását jelenti. Az egyes kisipari ágazatokban a helyzet ennél differenciáltabb volt: a legnépesebb a szabók társasága volt, itt 2500-ról 4700 főre nőtt a mesterek száma, de relatív súlyuk (népességnövekedéshez mért arányuk) 8%-kal csökkent. A cipészek száma megnégyszereződött, 2000 főre nőtt, ez 60%-os növekedést jelentett 10 000 főre vetítve. A bodnárok száma 170-ről nőtt 700 fölé, a fodrászoké 180-ról 440-re, az asztalosoké 190-ről 1300 fölé, a szandalkészítők száma 300-ról nőtt 1170-re, a kőműveseké 200-ról 1300-ra, meghaladva a népességnövekedés ütemét.¹⁸¹ 1866–1900 között 88%-kal nőtt a kosárfonók, 225%-kal az asztalosok, 200%-kal a kőművesek, 150%-kal a vakolók, 300%-kal a pékek és asztalosok, 380%-kal a molnárok, 140%-kal a könyvkötők, 133%-kal a bognárok, 112%-kal a bodnárok és kolbászsütők 10 000 lakosra jutó arányszáma, 55%-kal a fazekasoké, 25%-kal emelkedett az üvegeseké, 20%-kal a kovácsoké, 4%-kal a mészégetőké. Ugyanakkor 40%-kal csökkent viszont a rézművesek, 60%-kal pedig a puskaporkészítők, 70%-kal a bölcsőkészítők és takácsok 10 000 lakosra jutó száma: az utóbbi egyértelműen a textilipari forradalomnak és a külföldi import megélénkülésének tudható be. A 10 000 lakosra jutó mesterek számának változásából nyilvánvalóvá válik, hogy mely szakmák tartottak lépést a népességnövekedésből fakadó bővülő igényekkel, s számítottak biztos megélhetési forrásnak, s melyek stagnáltak, illetve hanyatlottak. Mi több, a fogyasztás növekedésére is tehetők becslések, hiszen mi-

¹⁸¹ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 287.

közben a lakosság száma megkétszereződött, addig a 10 000 főre jutó pékek száma meg-négyszereződött, ami a kenyérfogyasztás minimálisan is megduplázódását jelenti 40 év alatt.

A céhes ipar versenyképességének romlásával, a piac telítődésével az utánpótlás akadozni kezdett: 1907-re a mesterek száma 39 ezerre nőtt, a tanoncoké viszont 22 ezer maradt: egyes ágazatok tönkrementek (takács, szűcs, kelmefestő, rézöntő) a gyáripari verseny miatt, más ágazatok gyarapodtak (lakatos, kötélverő, pék, patkolókovács, mechanikus).¹⁸² Ezzel szemben a gyári munkások száma Szerbiában csupán 5600 volt 1906-ban, s 1910-ben sem volt több mint 10 ezer fő, ami a bolgár értéket jócskán alulmúlta, bár arányaiban hasonló volt. Noha céhes tagok száma jelentősen emelkedett, a közös céhes vagyon viszont az 1 millió dinárt sem érte el, ami összevetve a nagyiparba fektetett tőkével (1910-ben 70 millió) rámutat a céhes forma másodlagos jelentőségére – hiába dolgoztak többen céhes keretek között, mint a nagyiparban 1910-ben.

1904-ben egy céhre vetítve átlagosan 5200 dinár vagyon jutott, egy kereskedőcéhre 1500. Šabac városában a kovácscéh tőkéje 1891-ben 1350 dinár volt (10 fős), a kocsmárosok pénztárában 9200 dinár volt (12 fő).¹⁸³ A mesterek vagyonára és vagyoni különbségeire utalnak az alábbi számok: Sima Tomić szíjgyártó Karanovacban 1880-ban 1800 dinár tőkével alapított új műhelyt, Gavra Kuzmanović szabó Belgrádban 2000 forint tőkével nyitott egy új üzletet 1863-ban, Miloslav Petković bojadzsi-kelmefestő Karanovacon 6500 gros tőkéből nyitott új filiálét 1871-ben, Dina Nikolić papucskészítő pedig 3600 gros összegből alapított új üzletet a meglévő mellé Svilajnacban 1877-ben. Milovan Obradović szabó 3 házzal rendelkezett 1869-ben Belgrádban, Jovan Milkan kőműves 1868-ban 2 házzal és egy üres telekkel. Milan Bajraktarović 1 házzal és 3 üzlettel bírt. Ők önként adták el vagyonuk egy részét – innen ismerjük vagyoni állapotukat – mivel adósságot halmoztak fel, vagy pénzre volt szükségük. A vagyoni helyzetet árnyalja azonban, hogy az 1852–1882 közötti 76 belgrádi céhes ingatlaneladás során 62 esetben mindössze egyetlen ingatlan került elidegenedésre – ami a kis vagyont éppúgy jelezte, mint a kis tartozást/tőkeigényt (egy fővárosi ingatlan ára átlag 300 dukát, 10–15 ezer gros volt).

Voltak emellett kényszereladások is szép számmal, ami a céhesek helyzetének megrendülését mutatja a század második felében. A 2415 kényszereladás között vezettek a szabók (337), a posztosok (165), követték őket a cipészek (160), szappanfőzők (86), asztalosok (70), kőművesek (66). Igaz ezek voltak a legtöbb mestert tömörítő céhek is. A kényszereladások számának időbeli változása is a céhesek anyagi helyzetének romlását erősíti (az osztrák import folyamatos növekedése mellett ez nem is meglepő): míg 1845–1854 között 80 esetről tudunk (79 céhre), addig 1865–1874 között e szám 727-re ugrik, 1885–1893 között pedig meghaladja a 810-et a városi céhesek körében (500 céhre, tehát az 1 céhre jutó esetek száma is nőtt). A hitelezők társadalmi megoszlása is tanulságos: a kereskedők domináltak (734), követték őket az iparosok (285), az *uprava fondova* (155), az állami hivatalnokok (95), a kerületi takarékpénztár (96), az opština kassza (81), a kocsmárosok (62), a céhek (43) és az egyház (37), míg ügyvédek (25), bankok (19), bíróságok (18),

182 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása. Bp. 1919. 200–204.

183 A céh még a 20. században is segélyezte a rászoruló tagokat: Kosta Milić 100 grost kapott, hogy feleségét etesse, Nikola Stavrović 80 grost, hogy fiát eltemesse.

katonák (17), papok, mint magánszemélyek (11), parasztok pedig csak 6 esetben szerepeltek a hitelezők között.¹⁸⁴ Miközben a városi lakosság 25%-a paraszt volt 1905-ben, a hitelezők között alulreprezentált volt e réteg, ami arra utal, hogy az átlagnál szegényebbek voltak, vagy kevesebb mozgósítható tőkével rendelkezett (vagyonuk zöme termelőeszköz volt). Ugyanez a megállapítás érvényes egyébként magukra az iparosokra is és a céhekre is (mint szervezetre), hiszen míg a keresők számának negyedét adták, a hitelezők között 15%-ot értek el. A kereskedők viszont felülreprezentáltak voltak (35% és 15%), és igen jelentős szerepe volt a hitelezők között a közösségi intézményeknek, míg az állami hivatalnokok számarányuknak megfelelően vették ki részüket a hitelezésből.

Toma Siljanović Obrenovacból például 60 év alatt 29 ezer gros adósságot halmozott fel, Dimitrije Naumović kőműves összesen 6 embernek volt adósa a végrehajtáskor 28 ezer gros értékben, Michal Iljić szabó pedig 11 embernek 19 ezer gros értékben (8 kereskedő, 1 tanár, 1 minisztériumi hivatalnok). Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a nevezetteknek ne lett volna az adósság mellett vagyona is: Milovan Nikolić szappanfőzőnek 2 kocsmája, 3 boltja, 6 háza, 3 rétje, 3 legelője és 3 szőlője volt, ugyanakkor 96 ezer gros és 6700 dukát adóssága is. Kuzman Petković szabó 2 telekkel, 3 házzal, 3 bolttal és 11 réttel-legelővel rendelkezett, de 13 ezer gros adóssága is volt.

Megvizsgálva a különböző céhes mesterek vagyoni állapotát és adósságait a statisztika szerint a következő kép rajzolódik ki (*I.16. táblázat*):¹⁸⁵ 1855–1875 között a kényszerárverezési eljárás alá került céhesek átlagos vagyona számottevően csökkent (a posztosoknál például 13 500 grosról 10 000-re, s 1890 körül is ennyi volt), míg az adósság átlagos összege nőtt (4000-ról 6000 grosra, s 1890 körül is ennyi volt). Azaz az adósságállomány a vagyon átlag 33%-áról 60%-ára nőtt), ami – az 1874–1883 közötti átmeneti vagyongyarapodás ellenére – a céhesek helyzetének romlására utal.

Mindamellet hiba azt feltételezni, hogy a kényszerárverezések csak a céheseket sújtották: valójában az 1845–1893 közötti árverezések száma meghaladta a 23 ezret, ebből városiakat csak 3400 érintett, ott viszont a céhesek voltak a leggyakoribb áldozatok 2415 fővel. Ez 10% az összes árverezésen belül, miközben a kisiparban foglalkoztatottak – a mesterek és beosztottjaik együtt – országosan a keresők 7–9%-át tették ki. A városi árverezések 60%-a viszont őket érintette, miközben a városban élő, iparral foglalkozók aránya 25% volt. Összefoglalva tehát: az országos átlagnál nem voltak szegényebbek, de a városi átlagnál igen.

A kényszerárverések áldozatainak nagy része paraszt volt (20 114 fő, 87%). Iparos 800, kereskedő 715 (3%), hivatalnok 103, pap 18 volt közöttük: ez utóbbiak társadalmi arányukhoz képest alulreprezentáltak a fizetésektelen adósok között. A 23 ezer adós összesen 15,1 millió dináros tartozással bírt, igaz, ennek csak bő harmada (5,8 millió) volt a falusiak tartozása, az ő átlagos adósságuk tehát (mivel a kényszerbehajtás alá eső adósok zömét ők tették ki) jóval kisebb volt, kb. 300 dinár (egy 5 ha-os birtok éves termésének harmada-fele), a városiaké átlag 2700 dinár. (Ez viszont meghaladta éves átlagos keresetüket: egy tanár 1000 dinárnál nem kapott többet). Az adósság 15%-a az állam,

184 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. II. i. m. 4–5. 98–104.

185 Uo. 106–107.

28% az Uprava Fondova, (jelzálogbank), 53% pedig magánszemélyek irányában állt fenn. Darabszámot illetően az adóhátralék típusú tartozás vezetett (70%).¹⁸⁶

I.16. táblázat.

Egyes céhes szakmák mestereinek vagyoni helyzete és eladósodottsága

Céhes	1855–1864				1864–1874			
	Eset	Átlagos vagyon, 1000 gros	Átlagos adósság 1000 gros	Adósság %-ban a vagyonhoz mérve	Eset	Átlagos vagyon, 1000 gros	Átlagos adósság 1000 gros	Adósság %-ban a vagyonhoz mérve
Abadzsi	21	13,5	4	30 %	65	10	5,9	59%
Szabó	22	9	3,5	38 %	118	7,7	6,1	80%
Kovács	5	17	3	18 %	12	6,5	7,5	115 %

Céhes	1875–1884				1885–1893			
	Eset	Átlagos vagyon, 1000 dinár	Átlagos adósság 1000 dinár	Adósság %-ban a vagyonhoz mérve	Eset	Átlagos vagyon, 1000 dinár	Átlagos adósság 1000 dinár	Adósság %-ban a vagyonhoz mérve
Abadzsi	41	5,1	2,6	50 %	31	2,1	1,3	60 %
Szabó	94	2,5	1,3	50 %	93	2,4	1,3	54 %
Kovács	19	2,5	0,8	33 %	20	2,2	1	50 %

Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. II. i. m. 108–110. alapján.

A parasztság komolyabb hitelekhez való hozzáférése korlátozott volt. 50 gros alatt a templomok, kolostorok kezes és írásos dokumentumok nélkül is hiteleztek, de 500 gros felett (100 frank, egy eke ára) már a konzisztórium döntése kellett. A könnyen elérhető hitelek csak a mindennapi létfenntartás elősegítésére voltak alkalmasak. Az állami hitelek ugyan ennél nagyobb értékűek voltak, csakhogy ezt meg törleszteni nem tudták: a tőke (és igény) hiányára utal, hogy míg 1841 előtt a legkisebb hitel értéke 50 dukát volt (1200–2500 gros), s 1841–1858 között ezt 300 dukátra emelték, ezt követően újfent mérsékelni kellett 100 dukátra. Ami pedig a közösségi hitelezést illeti, 1862-ben Gornja Resava 25 falujából csak hatnak volt közösségi jövedelme, melyet a lakosságnak hitelek formájában rendelkezésére bocsáthatott.¹⁸⁷

Palairt szerint csak a munkaerő költségtényezője volt az, ami befolyásolta a háziipari ágazatok fejlődését ebben a periódusban és nem a belső piac szűkülése: nem az európai konkurencia, nem a vámok, hanem Szerbia nagy népsűrűsége és alacsonyabb munkabérei tették tönkre pl. a bolgár gyapot- és gyapjúipart, s tevődött át annak központja Szerbiába. Palairt szerint Bulgária iparosításának akadálya a magasabb munkabér volt és a relatív munkaerőhiány volt.¹⁸⁸

186 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. II. i. m. 114–115.

187 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 302.

188 Palairt, M.: Land, Labour and Industrial Progress in Bulgarian and Serbia before 1914. In: Journal of Economic History, 12. 1983. 180.

E két jelenség valóban létezett, de Calic a kötélverők történetén keresztül bizonyítja az egyoldalú elmélet a tarthatatlanságát, s azt is, hogy nem minden iparág kezdett hanyatlani a török fogyasztópiac elvesztése után. Az eredeti gazdasági tér szétesése átstrukturálódást, a munkamegosztás teljes újjászervezését eredményezte, amit tetézt a gazdasági válság hatására megélnéül protekcionizmus. Szerbia 1894–1906 között évi 50 ezer kg kötelet exportált Bulgáriába fél millió dinár értékben. A bolgár állam eleinte kedvező, 5%-os vámot számolt fel érte, majd a gazdasági válság és a protekcionista gondolkodás begyűrűzésének eredményeképpen (valamint a töröktől független vámok kiharcolása révén) ez 55%-ra nőtt. Ennek hatására a szerb export először 40%-kal zuhant 1906 után, s a leskovaci és vranjei kötélverők fele munkanélküli lett.¹⁸⁹ A külpiacról való kiszorulás után a termék ára a túltermelés miatt Szerbián belül is csökkent. Mindeközben az európai piacokon a kender iránti érdeklődés töretlensége miatt a nyersanyag ára magas maradt, ez a haszonkulcs csökkenéséhez vezetett: egy oka kender ára az 1885-ös 0,45 dinárról 1910-re 0,7 dinárra nőtt, miközben a késztermék ára a nyugati gépesítés miatt 4–5 dinárról 1 dinár körüli értékre esett. Mivel Bulgária a nyersanyagra alig rőtt ki vámot, a szerb exportstruktúrában a késztermékről a nyersanyag irányába való eltolódás játszódott le.¹⁹⁰ Míg 1906-ban csak 17 ezer kg kender érkezett Szerbiából Bulgáriába, addig 1910-re ez 579 ezer kg-ra nőtt. Így Szerbiában nemhogy iparosodás, hanem éppen ellenkezőleg, ruralizálódás játszódott le ebben az ágazatban. A szerb kötélverők munka nélkül maradván áttették székhelyüket Bulgáriába, a helyben maradtak bérei pedig 10 dinár/nap értékről 1910-re 1–1,5 dinár/nap alá csökkentek (részben a gépesítés miatt, részben költségcsökkentés okán) – de mégsem ösztönözte az ipart, mint Palairt alapján váránk. Míg korábban 3 napi munkával is jó bért lehetett kapni, azaz továbbra is rész-munkaidős-kiegészítő jellege volt a kötélverő-iparnak, addig a századfordulón már napi 16 órát kellett dolgozni heti 5–10 dináros heti bevételért.¹⁹¹ Így a piroti kötélverőüzemben a gyermekmunka épp annyira volt elterjedt, mint a 30 év feletti nők foglalkoztatása. A vándorkereskedők kis haszonnal dolgoztak és olyan olcsón adták el a terméket, hogy a kötélverők őket okolták az alacsony munkabérek miatt. A bedolgozó a közvetítón keresztül jutott a nyersanyaghoz, és közvetítón keresztül adta is el. Ráadásul pl. a vranjai bedolgozó kötélverők nagy részének készpénze sem volt, hogy a kenderért fizessen, ezért hitelt voltak kénytelenek felvenni, s a kereskedő (hitelező) a kendert így 0,05 dinárral drágábban adta különként, ami a napi bér 25%-át is kitette.

Ugyanakkor a szerb textilipar kiépítése és bolgár textiliparral szembeni védelme meg éppen hogy sikeres volt, noha a bolgár textil uralta Rumélia és Kis-Ázsia piacait az ottomán időkben. Talán éppen ezért a bolgár termelőket jobban is érintette a függetlenség kivívása generálta változás és a piacok elvesztése, mint az akkor még gyerekcipőben járó szerb textilipart. Romániában a zsinórra kirótt vám ötszörösre, Szerbiában 10-szeresére nőtt a protekcionizmus előtérbe kerülése miatt (mely tehát segítséget nyújthattott a még nem létező iparágak kiépítésében, de rombolta a térségben már működő iparágakat). A protekcionizmus ráadásul az importgyapjú árát megdobta (miközben a bol-

189 *Savić, M.*: Naša industrija i zanati i. m. Bd. 2. 168.

190 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 153.

191 Uo. 115.

gár juhtartás a függetlenség kivívásával lehanyaglott, s a térség fölös textilipari és munkaerő-kapacitással rendelkezett). A szerb gajtánkereskedők tehát a beszerzési árak növekedése miatt egyre kisebb hasznot realizálhattak, s ekkor jött az ötlet, hogy átcsábítsák a bolgár munkaerőt, s kiépítsék a hazai zsinórgyártást (Strojkovac, 1885, Kozare, 1892), ahol 1000–2000 főt foglalkoztattak télen, s fele ennyit nyáron. A fonalkészítés háziipari keretek között, bedolgozási rendszerrel működött 1890 táján, a gyárakban maga a zsinór készült. A két konkurens gyár 1895-ben fuzionált, s 1909-ra a szerb textilipar termelése elérte a 4,3 millió frank értéket.¹⁹² A kötélverőkkel szemben ebben az iparágban meg éppen a hazai alapanyag-termelés nem volt képes fedezni az igényeket: 1904-ben a gyapot- és kenderimport értéke 4,5 millió dinár volt,¹⁹³ a külföldi textilipari késztermékek importja pedig 30 millió dinár a 4,3–5 millió dináros hazai össztermeléssel szemben. A textilipari piac 80%-a tehát a külföldiek kezébe került – hasonlóképpen volt ez Indiában, az Oszmán Birodalomban és Bulgáriában is.

A városi lakosság vagyoni helyzete – párhuzamosan az árakkal – regionális differenciákat mutatott. Egy munkás napi bére 5–6 piaszter (1,2–1,6 frank) volt Szkutariban, 3,5–5 piaszter Belgrádban, 1 frank Kragujevácban, Mostarban pedig 1,25, ha a nappalok hosszúak, 1 frank, ha rövidek.¹⁹⁴ A kereskedelmi központokhoz való közelség az árakban is megmutatkozott. Miközben a gabona ára kvintálonként 5 frank volt 1838-ban Zimonyban (tonnánként 450 piaszter), az egyre inkább népelelmezési cikként funkcionáló kukorica okája 10 para Dél-Szerbiában (tonnánként 200 piaszter), Belgrádban viszont már 20 para. Egy ökör Szerbiában 25 frank (125 piaszter, 1910-ben viszont már 150 frank), a túlnépesedett, földhiányos dalmát vidéken, Mostarban 150–300 piaszter.¹⁹⁵

A céhes segéderőt sem fizették meg jobban a bérmunkásoknál. Vučo belgrádi összevétele szerint (1845–1911) az asztalosinasok, tanoncok (*šegrt*) 1847–1911 között 342 esetben semmi fizetséget nem kaptak, 78 esetben viszont teljes ellátást (ruha, étel, szállás, oktatás), 678 esetben pedig az imént felsoroltak közül valamelyik hiányzott. A kovácsoknál ez rendre 11, 81, 83 eset volt. 1861 körül a legény havi 20–30 dinárt (frankot) kapott, a szabómester a legényeknek (*kalfa*) 1857-ben az első évre 1800 (360 frank, napi egy frank), negyedik évre 2200 grost fizetett elméletben,¹⁹⁶ de az 1862-es adatok alapján ennél jóval szűkmarkúbbak voltak: a készpénzes kifizetés (a szállás és élelmezés levonásával) évi 744 gros (havi 62 gros, azaz 12 frank) volt. 1847-ben az abadzsignál 3 tanonccév után az inas legénnyé (*kalfa*) vált két évre, de ekkor még nevetségesen alacsony, évi 100 gros fizetés mellett, gyakran napi 17 órás munka mellett.

192 25 üzem, 2200 munkás, 878 lóerő, egy munkásra 2000 frank termelés, egy lóerőre 5000 frank.

193 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 155–156.

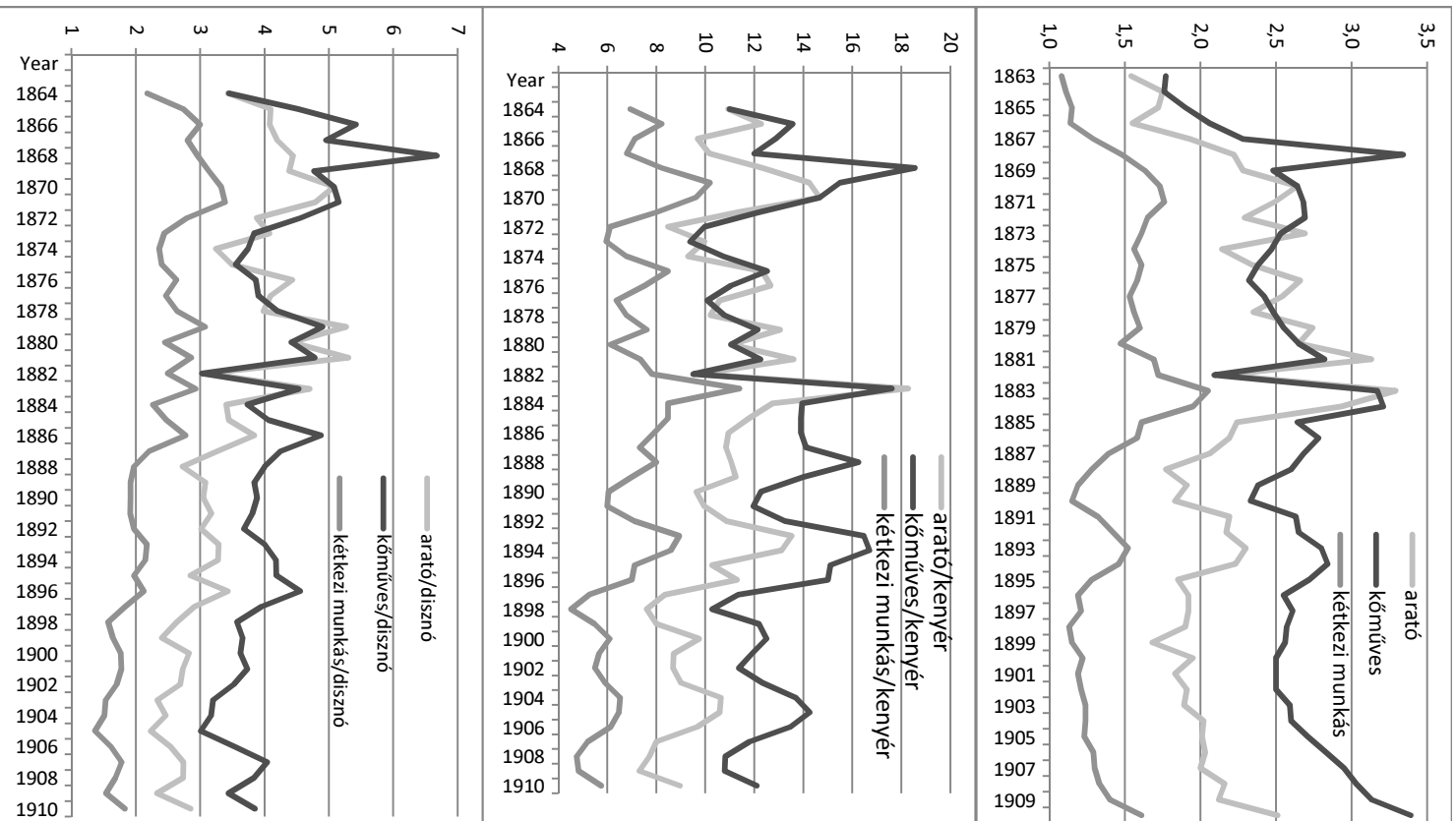
194 Regionális összevetésben: a szliveni gyárban egy szövő napi bére 6 piaszter, a nőké 3. Reggel négytől este 8-ig dolgoznak, mindössze fél óra szünettel. *Kanitz, F.*: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1879. Leipzig, Renger'sche Buchhandlung Gebhardt und Willisch, 1882. Band III. 22–24. Montenegróban a momak réteg a gabonán kívül 50–75 frankot kapott évente. Mato Žmirak évi 107 kg gabonát (kg-ját 4 dinárért) kapott munkájáért 430 dinár értékben, 2 kakast, 10 tojást 1900 körül. *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo (1919–1929). Zagreb, 1965. 76.

195 *Boué, A.*: La Turquie d'Europe i. m. 188. 185. A slivovica okája 2, a raki 1 piaszter (a prepescenica 4–8 piaszter). Bulgáriában a raki 50 parába került *en gros* – kiskereskedelmi áron már 2 piaszterbe. A plovdivi égetett szesz helyben 3,5–4, Szófiában 6–8 piaszter/oka volt 1870-ben. *Kanitz, F.*: Donau-Bulgarien und der Balkan II. i. m. 175.

196 *Vučo, N.*: Položaj kalfi i šegrti u doba razpadanja esnafa u Srbiji. Istorijski časopis, 1949–1950. 68–69.

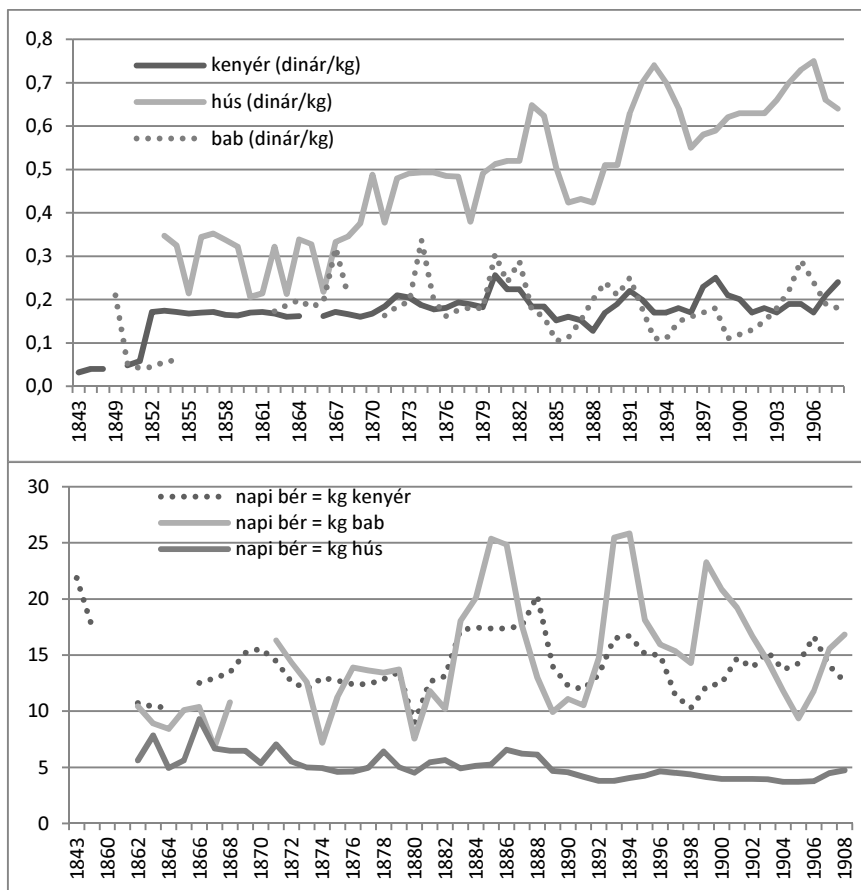
1.6. ábra.

Kétkézi munkások napi bére dinárban, és kg ételben kifejezett vásárlóerjének változása

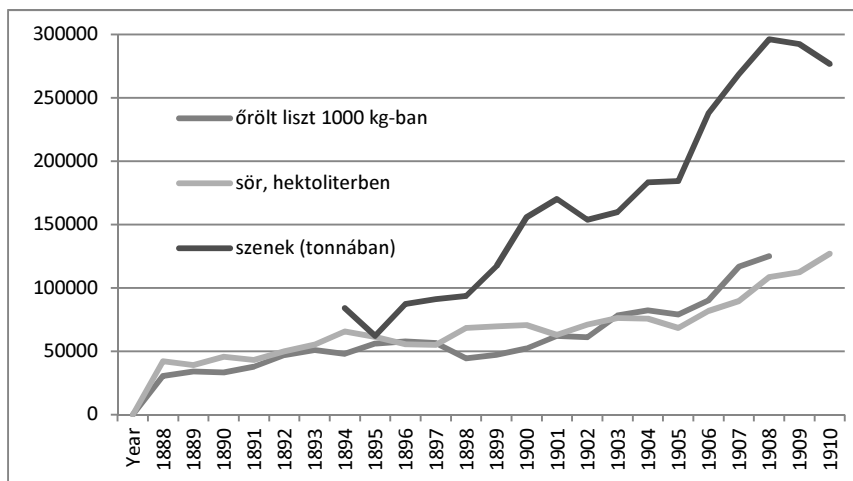
I.7. ábra.

Az élelmiszerek és a kőművesek vásárlóerejének változása Szerbiában

Jól látszik, hogy a húspótló fehérjeforrásra, a babra irányuló vásárlóerő trendjeiben nő, míg a húisé csökken-stagnál.

A szerb ipari termelés növekedése 1888–1910 között

Belgrádban a nem önálló abadzsik 1904-ben napi 1–2 dinárt kaptak. 1907-ben Belgrádban a szabólegények napidíja 1907-ben 1,2 dinár volt, Negotinban 0,6–1,2 dinár; Kraljevóban 0,5 dinár/nap bért kaptak. Pirotnban napi másfél, Valjevóban napi 2 dinár volt a legények bére. A regionális sajátosságok mellett az életkor is befolyásolta a jövedelmet: 1905-ben egy 26 éves szabólegény évi jövedelmének értéke 680 dinárra volt tehető (ez a korábbi adatokhoz viszonyítva határozott javulást mutat, nem sokkal volt kevesebb egy kezdő tanár bérénel, és nem sokkal több, mint egy gyári munkásé), a 24 évesé 470 dinárra, a 17 éves viszont csak 120 dinárt kapott – a bérben az ugrást a nagykorúság elérése jelentette. Az alacsony bérek megnehezítették a legények számára az önálló vállalkozás megkezdését – és ez a mesternek kifejezetten érdekében állt. A mesterek és legények közötti nézeteltérések sokszor perrel végződtek, s gyakran a legényekre nézve kedvezően, pl. 1857-ben egy kalfa 427 gros kártérítést kapott mesterétől.

Étel- és szállás biztosítása esetén leggyakrabban havi 10–18 dinár volt a bér. Étellel, de szállás nélkül havi 24–30 dinár, szállás és étel biztosítása nélkül kb. 50 dinár volt a legények juttatása a belgrádi borbélycéh kimutatása szerint. Ebből ki is számítható, hogy a szállás havi költsége átlag 12 dinár, az étel minimálisan kb. 20 dinár volt a fővárosban (napi 2,5–3 gramm ezüst). A fogyasztói kosár a következőképpen alakult: egy család nélküli legény napi kiadása 1 kg kenyér (0,28 dinár), 0,5 kg hús (0,4 dinár), egy szoba (0,4 dinár), azaz legkevesebb 1,2 dinár volt.¹⁹⁷ Ez nagyságrendileg belefér a havi 50 dinárba, illetve a fent közölt napi bérekbe. Egy négyfős család eltartása azonban már nem volt lehetséges: ez 2,5 kg kenyérral (0,7 dinár), 1 kg hússal (0,8 dinár) és egy 0,6 dináros szobabérlettel számolva csaknem napi 2,1 dinárba került, ami meghaladta a legény havi keresetét. Ezt csak egy mester tudta kigazdálkodni, a legény tehát gyakran nem nősült meg, míg nem szerzett mesteri címet, erre viszont gyakran csak 26 éves kora után került sor.

Mindemellett a *mesteremberek* bevétele sem volt túl magas: 1839-ben Belgrádban a *konak* építésén dolgozó mesterek napi 4–7 grost kaptak, a kaszárnyát építők szintén. 1862-ben egy kőművesmester napi bére 9 gros volt, 1870-ben 13 gros. 1860–1875 között a bér emelkedett, majd újra ez történt 1880–1885 között, s 1890–1895 között, s végül 1903–1908 között. A köztes időszakokban a bér csökkent. A megélhetési színvonal változásának becsléséhez azonban az árak változásának ismerete is szükséges (*I.6–I.7. ábra*).¹⁹⁸

Egy kőművesmester éves átlagos bevétele céhtagként 300–400 dinár volt az adók levonása után 1870 körül. De ez is széles skálán mozgott: Jovan Cvetković, a templom kőművese csak szállást és italt kapott. A 65 éves Taša Kuzmanović kőművesmestert munkaképtelensége miatt már a fia tartotta el. A hídépítő Kosta Aleksic 400 dinárt keresett az adók levonása után. Az éves jövedelmet a mester munkakedve is csak egy bizonyos határig befolyásolta. Toma Nikolić szappanosmester akár évi 2500 kg szappant és viaszt is kifőzött és kézzel megmunkált, de akkor 800 kg a nyakán maradt. A túltermelés ráadásul a nyersanyagbeszerzés során felesleges kiadásokat eredményezett, ami a hasznot csökkentette. Ezzel szemben Panta Atasković jobban a piac igényeihez igazította munkáját: 1000 kg szappant és 200 kg gyertyát készített egy évben, s ebből összesen 200

197 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji. II. i. m. 272.

198 Uo. i. m. II. 68.

kg-ot nem tudott eladni.¹⁹⁹ Azaz a munkaerő maximális kihasználásától messze állt a szerb ipar a korlátozott kereslet (esetleg a túlkínálat) miatt. 1907-ben egy (nem önálló) asztalosmester 2–2,5 dinárt (frankot) kapott napi bérként, a legény 1,6-et (éves szinten (550–700–900 frank)).²⁰⁰

Mit ért e mesterek jövedelme? Szerbiában ekkor a 7–8000 frank évi jövedelemmel rendelkező ember már igen gazdagnak számított, ez is megerősíti, hogy a céhes mesterek messze kerültek az elit soraitól.²⁰¹ Egy nagy ház vidéken 4–5000 esetleg 10000 piaszter (1000–2000 frank), Belgrádban viszont 2–4–6 ezer forint volt (frankban 5–10–15 ezer), egy kis parasztház viszont Boszniában pedig 800 piaszter (200 frank) 1870 táján.²⁰² Ugyanekkor egy üzlet megnyitásához legkevesebb 2000 gros kellett.²⁰³

A céhek anyagi lehetőségeire, s a helyi gazdaságban betöltött jelentőségére is rávilágít, hogy 1869-ben a piroti takácscéh 3000, a szabók 6000, a posztósok 1000, a bojadzsi (kelmefestők) 2000 grossal támogatták a piroti egyházat.²⁰⁴ A magánszemélyek közül is jelentős adományozók kerültek ki: 1838-ban a kereskedő Hadzsi Pavel 5000 grost, Sztanko pap 8000 grost adományozott egyházi célokra. Az egyház nagyon sokat tett a közösség összetartó erejének fenntartása érdekében, éppen ezért a közösség tagjai is sokat áldoztak az egyház támogatására.²⁰⁵ Az egyház a társadalmi kohézió ideológiai oldalának erősítése mellett²⁰⁶ a közösség megtartásának gyakorlatias oldalán, a közösségszervezésben is tevékenyen részt vett. Iskola létesítésére 1851-ben 7180 grost adományozott az egyház, Pejcsé tanár évente 1000–2000 grost is kapott az egyháztól (1838–1856), a segédek 250–1000 gros körül kerestek évente (1869).²⁰⁷ Az egyház harmadik funkciója még világiasabb volt: nemcsak a pénzek közvetlen felhasználója volt, hanem a gazdagabb kereskedők letétbe is helyezték itt a pénzüket, amit az egyház olykor forgatott. Így tett 1859-ben 16 csorbadzsi Pirotból, akik 43 ezer grost adtak át megőrzésre. De nem kell azt hinni, hogy a helyi egyház hatalmas nyereséggel zárta az éveket. 1869–1872

199 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji i. m. II. 70–78.

200 Vučo, N.: Položaj kalfi i. m. 39–80.

201 Boué, A.: La Turquie d'Europe i. m. 182.

202 Az 1860-as években a prosperáló bolgár Szlivenben egy szép háznak csak az évi bérlete 3–4000 piaszter. Egy jobb kereskedők lakta ház ára 6–8 ezer forint, azaz 70–80 ezer piaszter, a legnagyobb ház értéke 40 ezer forint. Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869.

203 Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji II. i. m. 174–184. 142.

204 Nikolić, I.: Teftar crkvene opštine u Pirotu 1834–1872. Istorijski časopis, 12–13, 1963. 272–279.

205 Az egyház világi adományozói nem kizárólag vallási célból adtak adományokat, hanem így akarták legitimizálni vagy megszilárdítani helyzetüket a közösségen belül, ha újonnan kerültek az elit soraiba, vagy ha a közösség számára elfogadhatatlan pénzügyi manővereket folytattak, vagy eltérő erkölcsi elveket vallottak. Az uzsora, a török és szerb impérium hivatalnokaival való kapcsolattartás, de maga a kereskedelem mindennapi gyakorlata, mint főfoglalkozás is idegen volt a szerb parasztság mentalitásától. Az egyháznak tett adományok arról győzték meg a helyieket és az erkölcs (és helyi hatalom) letéteményeseként számon tartott egyházat, hogy az individualizálódó, esetleg csak szűk családi érdekeket figyelembe vevő lakosok is hasznos tagjai a közösségnek. Ekkor a középosztály számára az oktatás volt a legegyszerűbb mód, hogy (az önellátó, ezért elzárkózó parasztságával gyakran ellentétes) világnézeteit terjessze (liberalizmus, kapitalizmus, nacionalizmus), az adományozás tehát egyfajta nyilvánosságot biztosított és befolyásolási lehetőség is volt az elit számára, az egyház pedig megbízható üzleti partnerként-bankként működött, egy pénzügyi intézményekben hiányos érában.

206 A kiadások egy része lelki-vallási célokat szolgált. Egy-egy ikonért 150–200 grost fizettek a mestereknek 1840 körül, 1860-ban 2 orosz ikon 435 grosért cserélt gazdát. Az ikonfestő (erre utal nevében a zograf titulus) Jovan Zograf Szamokovli 1843–1846 között 2800 grost kapott az egyháztól, Trpka mester 1845-ben 1300 grost kapott.

207 A teljes iskola 125 ezer grosba került. Uo. 271–284.

között ugyan 200 ezer gros volt a bevétele részben a konjunktúra, részben az erősödő nemzeti tudat miatt, de korábban a kiadások rendre meghaladták az egyébként folyamatosan növekvő bevételeket.

I.2.2. Az állattenyésztés hanyatlása – malthusi megközelítésből

Noha a gabonaexport 1850 körül a közlekedés hiányosságai miatt alig jövedelmezett, s ekkor csak a szerb export értékének 1%-át tette ki, a 19. század második felében a gazdaság és a társadalom fejlődésének iránya szempontjából meghatározó jelentőségű volt az állattartás háttérbe szorítása a földművelés rovására. Tomasevich szerint az állattartás hanyatlása az egész Balkánon általános tendencia volt: Szerbiában 1860–1895 között az egy főre jutó élőállat-egység²⁰⁸ 1500-ról 700-ra esett, míg Bosznia-Hercegovinában 1895–1910 között 1540-ről 1140-re csökkent.²⁰⁹ Az átlagos gabonatermés eközben a katonai határörvidéken 3,6 hl/hektárról (1818) 5,2 hektoliterre nőtt (1895), a burgonyatermesztés 26 kg/főről 121 kg/főre emelkedett ugyanebben a periódusban.²¹⁰

Az ökológiai történetírás szerint ennek elsősorban demográfiai és területhasználati konfliktusból származó okai voltak, a tradicionális szemlélet szerint viszont az Osztrák-Magyar Monarchia által gyakorolt nyomás okozta a terméskála megváltozását. Ez utóbbi azonban leginkább Szerbiával szemben érvényesült (bár kvóta volt Romániát illetően is), a folyamat viszont a Dunától délre fekvő térség nagy részét jellemezte. Az állattartás korábbi szerepét csak 1929 után nyerte vissza Bulgáriában is, ott viszont nagyhatalmi nyomásról beszélni nem lehet, bár kétségtelen, hogy ott sem a demográfiai nyomás növekedése volt a kizárólagos ok (konstantinápolyi húspiac elvesztése, textilipari hanyatlás).

A szerbiai folyamat megértéséhez több tényező egymásra hatását kell figyelembe vennünk. Az egyik a népességszám változása. A fokozatos elszegényedés egyik oka a relatív népességfőnövekedés volt: a népesség gyorsabban növekedett, mint a terméseredmények, mely a technológia alacsony színvonalára utalt (I.23. táblázat). Szerbia természetes szaporulata a születési arányszámok stagnálása mellett még 1880 után is évi 1,5 % felett maradt. A balkáni nagycsaládi forma léte és az általa biztosított szociális háló, a primogenitúra hiánya lehetővé tette az anyagi önállóság megteremtése nélküli házasságot, ami nyugaton szinte elképzelhetetlen volt. Emiatt a szülőképes kor a Balkánon hosszabb volt, ami a halálozási ráta csökkenése után (demográfiai átmenet) és a bevándorlás miatt nagyobb demográfiai nyomást eredményezett, mint a népességfeleslegét a gyarmatokon kivándorlással levezető Nyugat-Európában.²¹¹ E jelenség párhuzamos volt a

208 A határörvidéken alkalmazott számítás esetén pl. 10 juh vagy kecske ért egy szarvasmarhát húsegységben.

209 Tomasevich, J.: Peasants Politics Economic Change i. m. 163.

210 Vrbančić, F.: Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. krajine u 19. vijeku. In: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. 144. Zagreb, 1900. 115–121.

211 Hajnal, J.: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V.–Eversley, D.E.C. (eds.): Population in History, London, 1965. 101–143.; Sklar, J. L.: The Role of Marriage Behavior in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe around 1900. In: Population Studies 28, 1974. 231–247.

zadruga felbomlásával és az *inokoština*, a paraszti kiscsalád kialakulásával.²¹² A népeség-növekedés az állattenyésztés területét szolgáló tér alternatív hasznosításához vezetett.

A másik tényező a gazdálkodáshoz rendelkezésre álló *földterület nagysága*, a harmadik annak mindenkor *optimális hasznosítása* (az eltérő területhasználati formák hozama). 1844-ben 400 ezer munkanapnyi szántóföld állt művelés alatt, ami csak 331 ezer hektárt tett ki. Ez az állam területének mindössze 9%-át jelentette! 1867-re ez 1,1 millió nap (604 ezer ha) szántóra nőtt, a 133 ezer ha legelő, s 24 ezer ha szőlő mellett.²¹³ A megművelt terület így az országterület 21%-ára nőtt. Három generáció múlva, 1965-ben pedig már az ország területének 62% állt művelés alatt. Így 1867-ben az *elvileg megművelhető földnek csak harmada állt művelés alatt*. E változás okait elemezzük.

I.17. táblázat.

A területhasználat és az egy főre jutó művelt terület változása Szerbiában, 1833–1867

Év	Szántó	Legelő	Szőlő	Összes művelt terület
1834, 1000 ha	225	94	9,5	330 (9%)
1834, %	68	22	2	100
1834, 1000 főre	225	94	9,5	455 (2,7 ha/házt.)
1847, 1000 ha				600 (3,6 ha/házt.)
1867, 1000 ha	604	133	24	781 (21%)
1867, %	75	17	3	100
1867, 1000 főre	445	100	17	560 (3,4 ha/házt.)
növekedés	270%	+40	+250 %	240% és 180% lakosság

1 napi kaszás rét = 0,2 ha, 1 napi szántó = 0,6 ha (1 jutár, 1 kat. hold)

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. alapján saját számítás.

A nagy kiterjedésű műveletlen terület eleinte a külterjes állattartás számára szolgált legelőül és erdőként. Ez utóbbi szektor 1840 körül a mezőgazdaság termelési értékének 50%-át adta, ami összességében sok, de területarányosan már nem annyira. A hatalmas erdőségekben (Šumadija) makkoltató sertéstartás dívott, a kiirtott erdők helyén juh- és kecsketartásra rendezkedtek be. A művelt terület felén is kukorica termett, mely 1867 előtt elsősorban állati takarmány volt: az emberi fogyasztást biztosító szántó ekkor még alárendelt szerepet játszott. A 15 millió gyümölcsfa (7–8/fő, 280/ha) 53 ezer hektárt borított.²¹⁴

A szántóföldek 1834–1867 közötti megháromszorozódása erőteljes extenzivitásra utal: az egy háztartásra jutó művelt terület nagysága is 3-ról 3,6 ha-ra nőtt (I.17. táblázat). Jellemzően a szántóterület növekedése jóval nagyobb volt a legelőénél, ami a későbbi területhasználati konfliktus veszélyét vetítette elő. Koznik térségében 1834–1869 között 230%-kal nőtt a művelt terület kiterjedése, de ennek zömét a szántó tette ki, melynek kiterjedése megnégyszereződött (+300%, 2200-ról 8800 ha-ra), a legelőterület csak meg-

212 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 65. A békeperiódus, az adópolitika, az okučje, a munkaerő árának esése a korábbi kisebb lélekszámhoz és bizonytalan helyzethez képest mind az utóbbi gazdasági formát támogatta. 1900-ban a háztartások 43%-a még így is 6–10 főt tömörített, az ennél nagyobb háztartások aránya 10% volt, a lakosság 17%-át tömörítve.

213 *Katić, B. M.*: Poljoprivreda kneževine Srbije (1834–1867). Beograd, 2014. 70. és 86–88.

214 *Palairret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 92.

duplázódott (+100%, 1000-ról 2000 ha), a szőlőterület pedig csak 66%-kal bővült.²¹⁵ Így míg 1834-ben az országban a művelt föld 68%-a volt szántó és 29%-a legelő (a 4% szőlő mellett), 1867-ben már csak 18–20% volt a legelők kiterjedése.²¹⁶ A gazdálkodásra jellemző diverzitás csökkenni kezdett. A rétek, legelők kiterjedése először csak nem tartott lépést a népesség növekedésével – 100 ezer lakosra 1847-ben 75 ezer kaszás legelő jutott, 1867-ben már csak 52 ezer (–30%)²¹⁷ 1867 után pedig összterületük is csökkenni kezdett.

A szántók kiterjedése jelentős regionális differenciákat mutatott (s ez 1889-re sem változott, *I.22. táblázat*): Čačakban 2 ha volt az átlagos háztartásonkénti birtoknagyság,²¹⁸ Šabacban viszont 30 év alatt 3,8-ről 4,8-re nőtt, Valjevóban pedig 5 ha körül stagnált,²¹⁹ Knjazevácban viszont 9,8 ha-ról csökkent le 9 ha körülire.²²⁰ Miközben a háztartások száma megduplázódott 1834–1867 között (100 ezerről 200 ezerre), a lakosság növekedése ennél kisebb volt, így a háztartásméret 6,5-ről 6 főre esett.²²¹

I.18. táblázat.

Társadalmi differenciálódás az igaerő alapján Szerbiában 1860 körül

Vonóerő	Ramsko (3650 gazda)	%	Resava (4150 gazda)	%
0–1 ökör	1000	27,4	480	11,6
2 ökör	1700	46,6	2600	62,7
3 ökör	450	12,3	400	9,6
4 vagy ennél több	500	13,7	650	15,7

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 111.

Az igaerő is jelentős differenciákat mutatott: Ramska térségében 1000 családnak nem vagy csak egy ökre volt (27%), 1700-nak egy pár, 450-nek három, 500-nak pedig 4 vagy több. Ez a paraszti társadalom differenciáltságára is utal: a háztartások 13–15%-a volt vagyonosnak tekinthető (3 feletti igásállat), míg 12–25%-a egyáltalán nem rendelkezett igavonóval, vagy csak eggyel, tehát kölcsönözni kényszerültek. A lakosság 50–60%-a átlagos igaerővel bírt (1 pár ökör) (*I.18. táblázat*).²²²

Részben a gyenge igaerő miatt (Avramović szerint a parasztság 40%-ának nem volt ekéje), részben az elavult termelési technikák miatt (a szerb értelmiség 70%-a külföldön szerezte képesítését 1840 körül, a 350 magasabb iskolát végzett egyén között azonban egy agronómus sem volt)²²³ a preindusztriális társadalmakra jellemző módon a termésát-

215 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 79–80. 1863-ig Gornja Resava körzet 26 falujában a szántó 180%-kal nőtt, a legelő szintén, a szőlő 63%-kal. Požarevácban ugyanez 170, 62 és 502% volt. A növekedés ellenére Sapina faluban, ahol 228 napi szántó volt 1862-ben csak 4 háztartásnak volt 10 nap feletti szántója (6 ha).

216 Cvijetić, L.: Popis stanovništva i imovine u Srbiji 1834 godine. Mešovita gradja, XIII, 1984. 9–118. kül. 110–114.

217 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 79–80. és 84.

218 1889-re 3–4 ha-ra nőtt.

219 1889-ben 6 ha feletti érték mindkét helyütt.

220 Majd feleződött 1889-ig, itt részben a zadrugák bomlása, s nem a tényleges népességnövekedés miatt.

221 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 94.

222 Uo. 111.

223 A tangazdaságban 228-an végeztek az 1860-as évekre, de zömük nem az agrárszérába tért vissza. Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m.

lagok igen hektikusak voltak. Esetenként a búza az elvetett mag tizenötszörösét is megteremte, máskor hétszeresét is alig (az ugart beleszámítva ez még kisebb érték volt). Míg 1857-ben 1,8 tonna/ha átlagtermést mértek, addig 1860-ban 0,5 tonna/ha volt a búzatermés.²²⁴ A kukorica sem tudta mindig ellensúlyozni a rossz búzatermést (ráadásul ekkor még zömmel állati takarmány volt): míg 1857 búzából és kukoricából is kiemelkedő év volt, addig 1859-ben a kukoricatermés gyenge volt (a búza viszont remek évet zárt), 1860-ban pedig mindkét gabonanövény rossz évet produkált (I.19. táblázat). 1832-ben a kukorica még a gabonanövények 80%-át tette ki, 1847-re aránya 55%-ra, 1867-re 50%-ra esett, jelezve az állattartás és a népélelmezés konfliktusát, míg a búza részesedése 1847-re 25% fölé ugrott.²²⁵ Mivel azonban az összes művelt terület és a szántóterület kiterjedése is nőtt, összességében a kukoricatermelés sem csökkent. A szántók expanziója ellenére viszont a relatív túlnépesedést jelzi, hogy a 100 ezer lakosra jutó termett gabonaegység (szántó napban kifejezve) 83 ezerről 71 ezerre esett 1847–1867 között.²²⁶

I.19. táblázat.

Terméshozamok és termésátlagok a Szerb Fejedelemség területén

Év	10 oka vetőmagra jutó termés (oka)		1 jutarra jutó termés (oka)	
	búza, rozs	kukorica	búza, rozs	kukorica
1857	152	945	833	754
1858	83	1087	373	870
1859	155	233	841	187
1860	70	538	242	463
1861	86	261	369	244
1862	66	312	149	276

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 118.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a szerbek ugyanúgy az *extenzív* mezőgazdaság stratégiáját választották, mint a bolgárok. Az extenzivitás fennmaradását segítették a külgazdasági hatások is, mely először a sertés irányában megnyilvánuló növekvő keresletben jelentkezett (amely magával vonta a takarmánynövényként szolgáló kukorica termelésének fellendülését is). Csakhogy a rossz és ingadozó kihozatal és a népesség növekedése miatt a gazdák sohasem tudtak elegendő gabonát juttatni az állatoknak, így azok rákényszerültek az erdőhasználatra. Intenzifikációra pedig nem sok esély volt. A talajerő-utánpótlás hiánya a bolgár és szerb parasztot még a 20. század legelején is a két- és háromnyomásos földművelés börtönébe zárta. Az ugart nem hasznosították pl. lóhere vetésével, mely a nitrogént visszajuttatja a talajba, mert senki sem tudott a nitrogén szerepéről (nem lévén szakszerű mezőgazdasági képzés, a mezőgazdasági iskolát végzetek pedig menekültek a szektorból). A tarlót az állatállomány a 19. században még hasznosította, s ez elegendő trágyát biztosított a következő évi vetéshez: a zadrugákban dívó

224 Uo. 116–118.

225 Mindössze 40 ezer ha-on termeltek gabonától eltérő kultúrát 1867-ben.

226 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 118–126.

munkamegosztás lehetővé tette az állattartás és a földművelés együttélését. A közösség együtt vetett és együtt aratott, hogy egy időben hajthassák ki az állatot a legelőre (és ne a termést egye le a szomszéd földről). Az előző fejezetben kifejtett adó- és társadalompolitikai változások miatt a magánbirtok terjedése azonban a hagyományos (komplex) gazdálkodási formák hanyatlását is gyorsította. A közösségi művelés megszűnése, majd a később a vetésforgó terjedése kiszorította az állatállományt a szántóföldekről (a szerbiai bekerítések a tilosban kóborló állatok elleni védekezés eredményei, az angol „enclosure” jelenségéhez nem sok köze van), így csökkent a legeltetésre alkalmas terület kiterjedése, de a szántók talajerő-utánpótlása is. Ez egyfelől az erdők fokozott igénybevételét jelentette az állattartók részéről, másrészt a szántóföldek kimerülése miatt az erdők átalakításának igénye is jelentkezett (először legelővé, majd szántóvá).

A népességnövekedés és a demográfiai nyomás levezetésére alkalmazott extenzív mezőgazdaság (belső kolonizáció) tehát mind a szántóterület, mind a legelők kiterjesztésének igényéhez vezetett. Míg volt elég tér, lehetőség nyílt az extenzív állattartás fenntartására is, de a lélekszám 60 év alatt egy milliőről 3 millióra nőtt. Az *I.8. ábrán* is jól látható, hogy a 100 főre jutó termőterület annak ellenére stagnált 1889 után, hogy a hasznosított területek nagysága összességében megháromszorozódott! A szántók terjeszkedése az állattenyésztésből befolyt jövedelmeket veszélyeztette és fordítva: a helyigényes sertéstartás ugyanis éppen akkor kezdett visszahúzódni, mikor a külföldi kereslet és így a húsár emelkedett, míg a sertést kiszorító gabona világgiazi ára nem nőtt (*I.8. ábra*).

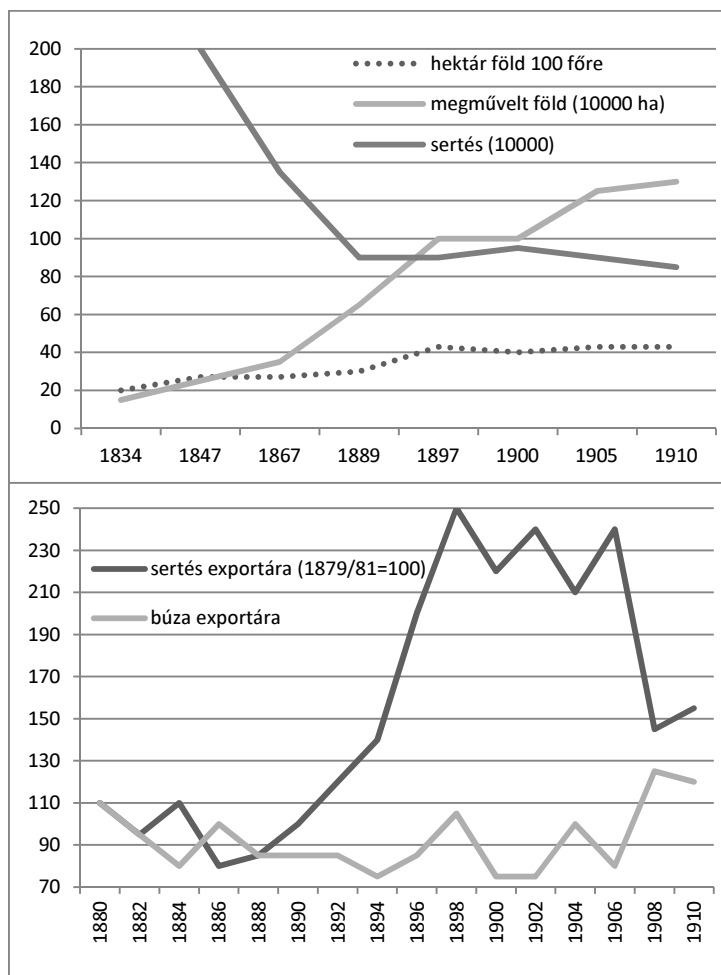
A kérdés egyszerűen megfogalmazva: *társadalmi stabilitás alacsony, önellátói színvonalon (extenzív gabonatermelés), avagy exportképes, a szántónál lassabb, de jobb megtérülést biztosító, tőkeigényesebb és piaci igényeknek jobban megfelelő termékek preferenciája a lakosság deklasszálódása és a társadalmi feszültségek növekedése mellett*. A szerb állam eme dilemmájának megoldatlanságát jelzi a tény, hogy Tomasevich 1921 után a jugoszláv gazdaság ugyanezen bajait citálja, illetve, hogy a szerb állam a területi expanzióba menekült, nem lévén képes internalizálni a problémát.

Mi hozott volna több hasznot: a gabonatermesztés vagy az állattartás? 1 kg (fehér) kenyér kalóriatartalma (0,7 kg liszt) 2600 kcal, 1 kg sertéshúsé pedig 2900–4000 kcal (*I.20. táblázat*). 1 kg hús előállításához azonban 6–8 kg gabonára van szükség (lásd *I. kötet*), ha eltekintünk az erdőéléstől, mint alternatívától. Ebből következően az 1 kg hús előállításához szükséges gabona összkalória tartalma nagyobb, mint a húsé. 6–8 kg gabona egy embernek 8 napra elegendő, ha fizikai munkát végez, míg az 1 kg hús, noha teljes értékű fehérjének számít, csupán 3–4 napra. Egyértelmű, hogy 1 kg sertéshús helyett inkább a 8 kg búzát választja a termelő (noha a minőségi éhezés problémáját veti fel), *amennyiben saját fogyasztása válik elsődleges szemponttá*. Ráadásul ez a 8 kg gabona 80–100 m²-en termett meg: egy 100 kg-os sertéshez így 0,8–1 ha szántóföld termése kellett, azaz egy 5 ha-os birtok legfeljebb 6 sertést tudott volna felnevelni (ez ugyan elegendő 6 embernek egy évre, de a kis szántóterület miatt az ország egészének nem). Ez kukorica esetén sem több 15 sertésnél.²²⁷

227 Az 1840-es teljes szántóföldállomány legfeljebb 600 ezer sertést tudott volna eltartani erdőelés híján, ami évente csak ugyanennyi ember ellátását biztosítja, míg a gabona kétszer ennyiét (vetőmag levonása nélkül). Mindeközben a teljes állomány 1,8 millió sertés volt 1859-ben, azaz erdőállomány nélkül az adott színvonalon nem volt lehetsé-

I.8. ábra.

Az egy főre jutó termőterület és a fő exportcikk egységárainak változásai Szerbiában

Sundhausen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 234–235. 265. és
 Calic, J-M.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 132.

I.20. táblázat.

A kenyérgabonák és sertéshús kalóriatartalma

Étel	Energia		Tápanyag tartalom (g/100g)			
	kcal/ 100g	kJ / 100g	Fehérje	Zsír	Szénhidrát	Rost
Sertés (zsíros)	286	1201	17,5	23,9	0,3	0,0
Sertés (zsíros)	422	1772	12,0	42,0	0,3	0,0
Búzaliszt	368	1546	12,3	1,3	76,3	0,2
Kenyér (fehér)	261	1096	10,0	0,8	53,5	1,0

ges a létező sertésállomány fenntartása (hacsak nem mindenütt kukoricát vetnek és kenyérgabonát nem). Az erdőállomány fennmaradása viszont az élelmiszertermelés elégtelenségét jelentette volna.

Az exportőr számára persze az volt fontos, hogy 1 kg hús ára 1 kg búzáénak 8-szorosa volt. Eme értékfelet nagy része azonban elenyészik, ha figyelembe vesszük, hogy 1 kg hús előállításához kb. 6–7 kg gabona kell. Túlnépesedés esetén ezért célszerűbb, ha a megtermelt gabonát a termelő fogyasztja el, s nem az állatállomány éli fel, mert azonos mennyiségű munka²²⁸ és földterület befektetésével a gabonából hosszabb ideig él meg a család (noha nagyobb jövedelemre nem tesz szert). A demográfiai nyomás növekedésével ez döntött a szántóföldi művelés javára.

A sertésexport kezdeti fellendülését jelzi, hogy míg 1843/1845-ben évi átlaga 36 millió piaszter volt, 1862/64-ben már 87 millió piaszter, jóval meghaladva a népesség növekedését is.²²⁹ Így az egy főre eső exportértékek eleinte nőttek. Podunavljében, a Duna mentén, a városokhoz és a fő tranzitútvonalakhoz közel a szántó hektárjának értéke 306 dinár volt, a rété 867: a prosperáló állattartással jellemezhető területeken, ha tehették, inkább rétté–legelővé alakították a kiirtott erdőt, mint szántóvá.²³⁰ A szerb exportot ekkor egyértelműen az állati termékek határozták meg (I.21. táblázat). 1843-ban a 10 millió dináros export 90%-a állati termék volt, 1855-ben a 20 milliós exportból 15 millió, 1869-ben a 37 milliós exportból 22 millió állati termék volt.

I.21. táblázat.

A szerb export %-os összetételének változása 1845–1870 között

Év	Gabona	Disznó	Feldolgozott állat	Egyéb
1845	1	20	20	40
1850	1	50	10	40
1860		30	20	
1870	8	50	20	15

Vö. I.34. táblázat.

Országos szinten, hosszú távon mégis az állattartók „vereségét” jelzi, hogy bár 1846–1859 között a szarvasmarha-állomány ugyan 20%-kal nőtt, de a következő 7 évben már 10%-kal csökkent. 1859–1866 között a sertések száma fél millióval esett, 1,8-ról 1,3 millióra.²³¹ Jelentősen befolyásolták az export értékét és megtérülését a piaci árak: míg 1837–1848 között emelkedtek az exportárak, 1865–1866 között például mind a szarvasmarha, mind a sertés export- és hazai ára is hatalmasat esett (ígaz ez átmeneti probléma volt csak).²³² A krízis és a népességnövekedés miatt az egy főre eső állatállomány értéke

228 Ha munkaidőarányosan nézzük a hozamot, akkor a rideg tartású állatok kevesebb időt igényelnek, mint a szántóföldi művelés. De túlnépesedés esetén, ha eltűnnek az alternatív terük és az állattartás belterjessé válik, munkai igénye is megnő.

229 Milić, D.: Trgovina Srbije (1815–1839). Ekonomska biblioteka, knj. 9. Beograd, 1959.

230 Nyilván nem mindenütt lehetett, csak a folyó menti árterek esetében, így a nagy kereslet miatt is magas a rét ára. 1848–1859 között Koznik térségében a szarvasmarhák száma 6,7 ezerről 14,3 ezerre, a sertéseké 6,1 ezerről 13,8 ezerre, a juhoké 18-ról 26 ezerre nőtt. Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m.

231 Országosan a lovak száma 140-ről 122 ezerre, a marháké 802-ről 740 ezerre csökkent, egyedül a juhok száma nőtt 2,4 millióról 2,67 millióra. Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m.

232 Míg Bécsben egy pár ökröt 2500 grosért lehetett eladni, Szerbiában 900 gros volt az ára. E két érték viszont 1000 illetve 450 grosra esett vissza egy év múlva. A Bécsbe szállított disznó párjának ára 700-ról 250 gros alá esett, a hazai sertésé 250 grosról 125 gros alá. (A ló ára 1200 grosról csökkent 800 gros alá). Korábban, 1837-ben a disznó ára 70–80 gros volt, a hizott, bécsi exporté 350 gros, ez 1848 után 550 grosra emelkedett (a forradalmi hullám idején a hadseregek megnövekvő fogyasztása jótékonyan hatott a szerb exportra), innen csökkent vissza 1866-ra. Az áresés

130-ról 80 dinárra csökkent, s ezt az állatállomány növelésével nem lehetett többé kompenzálni. Az egy főre jutó gabonatermelés növekedése ugyanis nem volt akkora, hogy abból jelentős állatállományt lehetett volna ellátni a lakónépességen felül (I.9. ábra). A kukorica és a búza együttes egy főre jutó hozama ugyanis csak 1897-ben haladta meg lényegesen a 300 kg-ot (egy fő éves táplálékszükségletét), azaz a korábbi állatlétszám fenntartása az erdőkkel *együtt* volt csak lehetséges, de éppen ezek az erdők tűntek el a szántók kiterjesztése miatt.

I.22. táblázat.

Az egy főre és családra jutó termőterület regionális különbségei (1889)

1 főre jutó földterület régióként (1889)		Régió db	1 családra jutó átlagos földterület régióként (1889)		Régió db
0,35 alatt	Vranje	1	3 ha alatt	Toplica, Užice, Vranja	3
0,35–0,4	Niš, Toplica, Užice	3	3–4 között	Čačak, Krajina, Krusevác, Niš, Pirot, Rudnik	6
0,4–0,5	Belgrád, Čačak, Pirot	3	4–5 között	Aleksinac, Crna Reka, Čuprija, Knjazevác, Kragujevác, Požarevác	6
0,5–0,6	Krajina, Kruševác, Podrinje, Rudnik	4	5–6 között	Jagodina, Podrinje, Smederevo	3
0,6–0,7	Alexinac, Crna Reka, Čuprija, Knjazevác, Kragujevác, Požarevác, Smederevo, Valjevo	8	6–6,5 között	Belgrád, Valjevo	2
0,7 felett	Jagodina, Šabac	2	6,5 felett	Šabac	1

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 204.

Malthus tanai Szerbiában beigazolódottak: a gabonatermelés nem növekedett olyan ütemben, ahogy a lakosság. A túlnépesedés hatására az 1820–1840 között tapasztalt relatív jólét Szerbiában 1850 után relatív szegénységbe fordult át. 1834–1847 között (a dézsma eltörlése és az új adó, a fejadó bevezetésétől) a művelt terület 24%-kal nőtt, a lakosság viszont 36%-kal. A hiányzó 12%-ot a technológia nem tudta biztosítani. Az első szerb statisztikus, Jakšić szerint a következő szakaszban az egy főre jutó gabonafogyasztás 1840–1860 között 20%-kal esett, ami évente ugyan csak 2%, de egy generáció alatt felhalmozódva már problémákat jelentett. A népesség eközben 21%-kal nőtt, a művelt földterület viszont csak 6%-kal (I.23. táblázat).²³³ Az egy főre eső művelt terület csökkenése különösen ÉNy-on volt nagy, ráadásul itt még az állattenyésztésből befolyt exportjövedelem is jelentéktelen volt. A művelés alá vont földek regionális eloszlása továbbra is egyenlőtlen maradt. Az egy főre jutó művelt terület nagysága az országos átlagot (0,6 ha/fő) csak 10 körzetben haladta meg (I.22. táblázat), a családonkénti birtokméret pedig csak 6 körzetben volt magasabb az országos átlagnál. A legkevesebb volt a hasznosítható terület Toplica (8%) Vranja és Užice körzetekben (11–11%), míg Smederevóban 55%,

és a területhasználat-váltás az állattartás szerkezetére is hatott, a juhok 1859–1866 között abszolút többségbe jutottak, a sertésállomány az állatállomány 33%-áról 25%-ára esett. Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 207–214.

233 Palairret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 96. 1843–1863 között nemcsak a számbavett állami árvák száma növekedett, de az árvákra eső fejenkénti vagyon is csökkent.

Jagodinában 40%, Požarevácban 37% volt. Az országos átlagot (23,5%) 9 körzet múlta alul (Rudnik, Niš, Pirot, Čačak, Krajina, Kruševác).

I.23. táblázat.

A szerb mezőgazdaság fejlődésének malthusi megközelítése

Periódus	Népesség-növekedés	Művelt terület növekedése	Fajlagos változás
1834–1847	24%	36%	+10%-os birtoknövekedés
1840–1860	21%	6% +20% sz.marha	–20% fejenkénti gabonafogyasztás, kísérlet az állattenyésztésből való megélhetésre
1867–1889	40%	40% –10% sz.marha –25% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 2x, hektáronkénti gabonajövedelem 2x hektáronkénti export és termés stagnál, megélhetési árszínvonal emelkedik gabona egységárak esnek
1889–1893	7%	80% –30% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 4x, hektáronkénti gabonajövedelem 2x gazdaságok mérete +50%, az extenzív szántóföldi művelés időleges sikere
1893–1905	20%	0%	hektáronkénti termés +10%, a szántóföldi művelés extenzivitásának kudarca
1860–1911	180%	Mezőgazdasági jövedelem: +80% Fejenkénti mezőgazdasági jövedelem: –30% Gazdaságonkénti reál jövedelem –20% Hektáronkénti reál jövedelem –60% Mezőgazdasági terület + 400% Gazdaságok száma +90% Népesség +150%	

Saját számítás a szerb statisztikai adatok és Sundhaussen alapján.

A demográfiai nyomás hatására megindult az erdők feltörése (1867-ben az ország területének még 25%-a volt erdő!), ami a makkoltató sertéstartás életterének csökkenését eredményezte. A rétek összterülete 1867 után szintén 30%-kal csökkent, ez a szarvasmarha-tartást érintette érzékenyen. Ennek hatására az egy főre jutó termőterület nagysága 1893 után 40%-kal megugrott,²³⁴ míg a lélekszám ekkor csak 7%-kal emelkedett. Ezt követően viszont a művelt területek kiterjedése 1910-ig stagnált, miközben a népesség 20%-kal nőtt. A szerkezetváltással ugyan a szántóföldek kiterjedése 1834–1910 között összességében 19-ről 45 hektár/100 főre nőtt, de az erdőirtás a mikroklímát és az eróziós viszonyokat is megváltoztatta, így a szántóföldi hozamok nem nőttek.

A mezőgazdasági expanzió tehát ellentmondásos volt: miközben az expanzív agrárforradalom hatására 2 millió ha erdő tűnt el 50 év alatt,²³⁵ azaz az államterület egyharmada (a Šumadija ekkor válik egyedül jelenséggé Szerbiában, korábban általános sajátos

²³⁴ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 203.

²³⁵ Uo. 221. Magyarországon 480 ezer hold tűnt el, elsősorban a gabonatermelésben látott lehetőségek miatt.

sága volt az országnak az összefüggő erdőtakaró), a rendelkezésre álló földek fele még 1906-ban is vetetlen maradt a rossz agrotechnika miatt. Eközben Bulgáriában és Romániában az ugar 50 év alatt 20%-ra esett vissza, Magyarországon a parlag-ugar 1900-ban már csak 10%-os volt.²³⁶

Az erdőterületek csökkenése 1884–1905 között tovább folytatódott, kiterjedésük az 1884-es 1,28 millió ha-ról 1889-re 1,05 millió, majd 1905-re 0,85 millió hektárra zsugorodott.²³⁷ Ráadásul az állattartásból örökölt gabonanövények, mint a kukorica, jóval hangsúlyosabbak voltak, mint a búza, vagy a nyugaton már népelelmezési cikkek számító burgonya, amit Szerbiában alig hasznosítottak. Míg a burgonya termésátlaga Szerbiában 1849–1910 között megháromszorozódott, addig a kukoricáé megnégyszereződött, ami arra utal, hogy a kukorica felváltása burgonyával fel sem merült. A kukoricaföldeket emberi fogyasztásra állították át – kukorica maghozama 25-szörös volt,²³⁸ míg a búzáé 5–6-szoros. Az exportra szánt sertést viszont – erdők híján – télen is hizlalni kellett volna kukoricával (mivel makkoltatásra csak ősszel volt lehetőség): a kukorica kettős hasznosítása korlátozta a búza terjedését. 1890 után így lényegében nem nőtt az egy főre jutó búzatermés mennyisége, viszont jelentős ingadozást mutatott (stagnált a burgonya is 13 kg-mal és gyümölcs 31–33 kg-mal, ugyanakkor a cukorrépa hozama 2 kg-ról 15 kg/főre nőtt 1900–1910 között).

I.24. táblázat.

A szerbiai sertésexport értékének változása (konstans 1860-as áron)

Időszak	Állatexport (millió dinár)	Összes állat (millió dinár)	Exportált érték az állomány %- ában	Nem exportált állomány értéke (millió dinár)	Egy főre jutó állo- mány (dinár)	Egy főre jutó állati export (dinár)
1859–1860	10	79	13%	69	65	10
1871–1875	17,4	72	24%	55	40	12
1879–1880	12	74	16%	62	36	7
1896–1900	8,3	46,2	18%	38	15	3,3
1911–1912	8,5	43	20%	34	11	3

Palaré, M.: Balkanszkité i. m. 325. után módosítva.

A sertésexport értékének csökkenése folytatódott, 17 milliőről évi 12 millióra esett 1879–1880 között, majd 8,3 millió dinárra 1896–1900-ig. Az egy főre jutó sertésexport értéke is 12 dinárról 3,3 dinárra esett 1871–1900 között (I.24. táblázat). Az export mennyisége az állatállomány 24%-áról 16% alá esett. Még az állatállomány egy főre eső értéke is 65-ről 15 frankra esett 1860–1900 között, összértéke pedig az 1860-as 69 millió dinárról 38 millióra (1900) csökkent.²³⁹ Míg 1860-ban az egy főre jutó sertésállomány 1,65 állat volt,

236 Mivel azonban Szerbiában a 4,8 millió hektárból csak 2 millió ha volt magánkézben, a többi állami, vagy közösségi tulajdon volt, ez részben megmagyarázza az ugar és kiaknázatlan legelők nagyságát (Bulgáriában is 50% körüli volt a magántulajdon részesedése, de ott mégis sikerült az ugar mértékének redukciója). *Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens* i. m. 71.

237 *Palaré, M.: Balkanszkité i. m. 1800–1914. Evolucija bez razvitieto.* Izd. Aposztrofi, Szófia, 2005.

238 *Keleti K.: A Balkán-félsziget* i. m. alapján. Igaz, a kukoricának nagyobb volt a helyigénye, emiatt a két gabonanövény közötti különbség jóval kisebb.

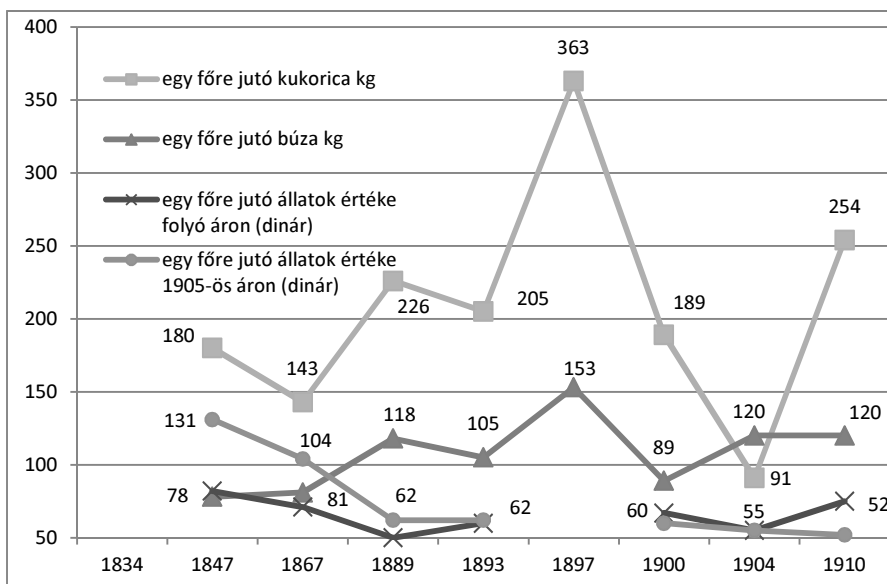
239 *Palairé, M.: Balkanszkité i. m. 325.*

ez 1910-re 0,3-re zuhant. Az összállomány tovább csökkent az 1860-as 1,3 millió állatról az 1890-es 0,9 millióra,²⁴⁰ miközben a juhállomány 2,4 millióról 3,8 millióra emelkedett 1859–1910 között. Az egy főre jutó loállomány 0,13 állatról 0,05-re csökkent, a szarvasmarhák száma pedig 0,75-ről 0,33-ra esett (I.25. táblázat).²⁴¹

Az állatállomány csökkenése nem csak az állattartás nagy tégigénye és életterének zsugorodása miatt következett be; a romló (vagy külföldi agrárius körök által így beállított) állategészségügyi helyzetet a riválisok is kihasználták. A marhavész a szomszédos Boszniában 1879-ben a megbetegedett 16 ezer állatból 14 ezret elvitt.²⁴² Az 1854-es marhatífusz és a szendrői 1859-es sertésinfluenza után a magyar piacok csökkentették a szerb állatok átvételét, noha az egészségügyi helyzet valójában nem volt sokkal rosszabb, mint Dél-Magyarországon.

I.9. ábra.

Szerbia fajlagos mezőgazdasági mutatóinak változása, 1847–1910*

* Néhány helyen 1867 helyett 1859 adatai szerepelnek; 1893–1897 között a szántók kiterjedése 200 ezer hektárral csökkent! A kiugró értékek esetében a klímaingadozás is figyelembe veendő a társadalmi folyamatok mellett.

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 203. alapján gyűjtve

240 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 214.

241 Ivanić, S.: Poljoprivreda u Srbiji. Prilog za poučavanje ishrane i narodnog zdravlja. Beograd, Planeta, 1938. 57.

242 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bp. Athenaeum, 1883. 235. A bekerítés jelensége szintén komoly tényező volt (noha nem a marxi értelemben) az erdőterületek csökkenésében. A zadruha bomlása után megváltozó gazdálkodás miatt az erdőt, legelőt körül kellett keríteni, nehogy a rideg tartású állatok betörjenek a földekre. Azonban a fakerítés gyorsan elkorhadt, így tüzelőként végezte, s évente újra kellett építeni. Ez jelentős terhet jelentett az erdőnek, s éppen a sertéstartás bázisát gyengítette. Szerbiában ugyanis még nem történt meg a tagosítás, így egy paraszt évente átlagosan 380 m területet volt kénytelen körbekeríteni, míg ha parcellái egy tagban lettek volna, 100 méter kerítéssel megúsztta volna. Egy gyenge pont, vagy egy nemtörődöm szomszéd éppen elég volt, hogy a földet ellepjék az állatok. Palaret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 102. (A közösségi erdőkből a lakosság tetszése szerint hozhatott „tűzifát”, így kerítésleccet ellentételezés nélkül, csak az épületfa kivágását kellett engedélyeztetni).

1.25. táblázat.

A Balkán állatállománya (1000 állat) és az egy főre eső értékek 1898-ban

Állat	Görögország		Szerbia		Románia		Bulgária	
Juh	2900	1,21	3094	1,32	5212	0,90	7060	2,14
Szarvasmarha	370	0,15	915	0,39	2520	0,43	1200	0,36
Kecske	360	0,15	525	0,22	n.a.	n.a.	1450	0,44
Ló	100	0,04	169	0,07	595	0,10	150	0,05
Sertés	180	0,08	904	0,39	926	0,16	440	0,13

Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák a Föld összes államairól i. m. alapján.

Az állattartásban sem indult be az intenzív gazdálkodás. Többletjövedelemre csak a csordák növelésével lehetett volna szert tenni, de az opština nem ismerte el az újabb bekerített legelőket. A külterjes sertéstartás ki volt téve a természeti folyamatoknak, a makktermés ingadozásának, az állatok lassabb súlygyarapodásának, az egyenetlen minőség exportra nem mindig volt alkalmas. Szerbia állatállománya viszont eleinte messze meghaladta a hazai fogyasztás igényeit, az export tehát egy ideig szükségszerűség volt.²⁴³ Az eladó sertéseket felvásárló szerb kupecsek eleinte lábön hajtották őket Magyarországra, ahol a győri kereskedők hizlalták fel őket kukoricán, s adták el Bécsújhelyt az állatokat. A haszon jó része így nem a szerb termelők és kereskedők kezébe került. Vasút híján a szerbek kereskedők az út során kénytelenek voltak maguk gondoskodni az állatok ellátásáról. Aničić kereskedő például Bulgáriából hozott hízóinak a Duna partjára 1857-ben 154 tonnányi téli takarmányt.²⁴⁴ A Budapest–Temesvár vasút 1860-ra érte el Baziást, s ekkor a bánáti gabona felhasználásával már a szerbek is képesek voltak a Duna mentén hizlalni jószágaikat, így a győri kereskedők megkerülésével is piacra tudták juttatni őket. Ennek köszönhetően az 1854/56-os évi 22 ezer állatra rúgó export 1857–1859-re 67 ezerre nőtt. Miközben a bánáti kukorica kitűnő piacra lelt, a győri kereskedők piacvesztést voltak kénytelenek elkönyvelni. Nem csoda, hogy Magyarországon a vasútépítés is az állattenyésztők és gabonatermelők vitáinak keresztüzébe került. A szerbek számára szintén megérte a külföldi kukorica – hiszen nekik sem volt elég a lakosság növekvő szükséglete miatt –, s olcsóbb volt, mint Steinbruckban megfizetni a vámot és a takarmányt, várva, hogy az állatokat beeresszék az osztrák tartományokba: ezeket a tételeket ugyanis korábban a győri kereskedők rendszeresen beszámították a sertések felvásárlási árába.²⁴⁵

1875 után megszűnt a kereslet a nem kellően felhizlalt külterjes tartású sertések iránt. A relatív túlnépesedés következményeként és a Monarchia piacvédelme (állategészségügyi rendszabályok) miatt értékben, majd darabszámra is zsugorodni kezdett az export:²⁴⁶ így míg a magyarországi kivitel 1886-ig átlag évi 300 ezer sertés volt, míg

243 A sertésenyésztés hanyatlásával az irtásokon az önellátásra termelő kecske- és juhtartás vált dominánssá.

244 Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 103–104.

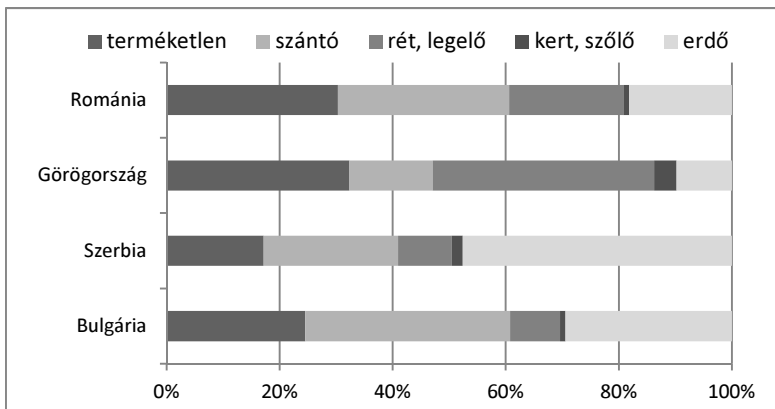
245 Uo. 105.

246 A sertésexport értékének csökkenése (1875–) időben hamarabb játszódott le a szerb a sertésenyésztés – állomány értékének változása alapján mért – hanyatlásánál (1880–). A sertésexport értékcsökkenése elsőként az exportált állatok súlycsökkenésével magyarázható, mivel az exportált állatok száma eleinte nem csökkent, s az egységárak sem estek. Az export értékének csökkenését a termelők nem kompenzálták az exportált állatok számának növelésével.

1901-ben már csak 120 ezer.²⁴⁷ Míg 1860 körül a fejenkénti átlagos mezőgazdasági jövedelemből az állattenyésztés Szerbiában 50%-kal részesedett, addig 1911-re ez 33% körüli értékre süllyedt. A szerkezetváltás betetőzését bizonyítja, hogy Bulgária és Szerbia 1900 körül lényegesen kevesebb réttel, legelővel rendelkezett, mint szomszédjai (I.10. ábra).

I.10. ábra.

A területhasználat megoszlása a Balkánon 1898-ban

Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák a Föld összes államairól i. m. alapján.

Miközben a sertésexport értéke a teljes szerb exportból az 1832–1845 közötti 63%-ról 1865-re 42%-ra esett, a gabonáé az 1846–1850-es 1%-ról 1871/75-re 9%-ra nőtt.²⁴⁸ Így aztán igencsak kérdéses volt, hogy a sertésexport zsugorodásából származó exportvesztéséget a gabonaexport tudja-e egyáltalán kompenzálni, vagy a szerkezetváltás minden eredményét a gyarapodó hazai lakosság (ön)ellátása emészti fel (I.3. fejezet). A gabona eladása a piacon teljesen ritkaságszámba ment 1875 előtt: 1860-ban olyan alacsonyak voltak a gabonaárak, hogy a szerb parasztok nem vitték a piacra, így Belgrád városa kénytelen volt külföldi (magyar, bolgár, román) gabonából fedezni éves szükségletét, ami jelentős kiadással járt, noha elvileg a belföldi termés kielégítette volna a hazai piac igényeit. A gabona eladása Szerbiában eleinte kifejezetten a szegénység jele volt, később pedig a szegénység okává vált a szerb parasztok gondolkodásmódja szerint. Ezért nem éltek még a kedvező piaci lehetőségekkel sem: Belgrádnak is csak akkor adtak el gabonát, ha nem volt pénzüik tűzifára.²⁴⁹ Az ország nem is működött integrált piacként 1900 előtt.

Mivel a hús ára jobban nőtt, mint a kenyéré, a parasztságot a jövedelemszerzés kényszere arra készítette, hogy a húst, ha volt feleslege, inkább eladja, mint meg(v)egyje. A hússtandardot Szerbiában is végérvényesen felváltotta a gabonastandard a népelemezésben, s ennek messzemenő helyi és külgazdasági következményei lettek (az utóbbit lásd a következő fejezetben). 1907-ben Szerbiában az egy főre eső húsfogyasztás 25 kg volt, Németországban 51 kg.²⁵⁰ Užice környékén a paraszti falvakban az állati fehérje

247 Strausz A.: Szerbia közigazdasági viszonyai i. m. 47.

248 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 122.

249 Palairet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 110.

250 Palairet, M.: Land, Labour and Industrial Progress i. m. 173

részesedése az energiabevitelből 0,5–20% között ingadozott.²⁵¹ W. Abel (1980) szerint a húsfogyasztás térvesztése a cereáliák javára az életszínvonal csökkenésére utal, melynek oka a gabonahozamok népszerűségénél kisebb emelkedése (malthusi demográfiai válság).

Hogy az exportban (bevételeiben) előálló bevételkiesést kompenzálja, a parasztság felhagyott eddigi stratégiájával, s a búza jelentős részét a századfordulótól inkább exportálta, mint elfogyasztotta: míg a kukoricának csak 5%-a került exportra, addig a búza esetében ez a termés 25%-a volt.²⁵² A szerb gabonaexport (a húsexport ellehetetlenülése után) „éhségexportként” értékelhető.²⁵³ Ezt bizonyítják a következő sorok. Egy 1932-es szerbiai tanulmány megvizsgálta a húsfogyasztó és gabonafogyasztó társadalom különbségeit: egy, 177 napon át húshoz jutó felnőtt férfi napi 4500 kalóriát vitt be átlagosan, amit nyáron a feldolgozott hús (szalonna, disznósajt, stb.) révén 2200 kalória-bevitel követ, amit a kiegészítő táplálékként fogyasztott gabona 4000 kalóriára emelt éves átlagban. Ezzel szemben a gabonatermelő paraszt napi egy kiló kenyeret elfogyasztva napi 2200–2600 kalóriát tudott bevinni.²⁵⁴ A gabonatermelésre átállt közösségek tehát 25%-kal kevesebb energia-bevitelre számíthattak. Zlatibor környékén 63 háztartás 1906-ban átlag 35%-os kalóriahiánnyal küszködött.²⁵⁵ A 20. század kezdetén a háztartások 28%-a már októbertől élelmiszerhiányban szenvedett, 50%-a pedig januárban volt kénytelen táplálékot vásárolni.²⁵⁶ A 20%-kal olcsóbb kukorica kiszorította ugyan a búzát a népélelmezésből, de 1 kg kukoricakenyér 25%-kal kevesebb kalóriát tartalmazott. Ráadásul még a lisztet is hamisították, volt ahol 60%-ot is elért az adalék!²⁵⁷ A táplálkozás hiányosságainak következtében a TBC halálozási aránya 2,9-ről 3,22 ezrelékre nőtt 1893–1910 között.

A gazdák eszközállománya sem segítette a helyzetből kilábalni: a gazdaságok harmada ekével, a gazdálkodók 18%-a saját házzal sem rendelkezett, 30% este nem tudott fényt gyújtani.²⁵⁸ A 300 ezer gazdálkodó kétharmada rendelkezett csak saját igaerővel, egyharmadának szekere sem volt. Mivel a lakosság harmada az önfenntartáshoz sem termelt eleget, ez a terményhitelek terjedéséhez és a kamatlábak emelkedéséhez, hitel- és adótartozásokhoz vezetett. Karić szerint 1887-ben már 6500 eladósodott birtokot koboztak el (az okučje alá eső rész kivételével). Sundhaussen 1900-ból már 10 ezer kényszerárverésről tudósít 1,6 millió dinár adótartozás miatt. A szigorra és a fizetéseképtelenségre jellemző, hogy ez átlagosan 160 dinár/gazdaság nagyságú összeg, azaz egy 5 ha-os gazdaság éves bevételének negyede után is bekövetkezett, míg ez egy katonatisztnek nem jelentett komoly érvágást!

Az életszínvonal növelése csak (1) a szántóterület megnövelésével, (2) a hektáronkénti termésátlag javításával, (3) új termékek bevezetésével vagy (4) az exportárak növe-

251 Mičić, Lj.: Zlatibor. Srpski etnografski zbornik 34. Beograd, 1925; *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 78. és *Abel, W.*: Agricultural Fluctuations in Europe: from the thirteenth to the twentieth centuries, London, Methuen, 1980.

252 *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 394.

253 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 76.

254 *Petrović, A.*: Banjane. Socialno-zdravstvene i higijenske prilike. Beograd, 1932. 62.

255 *Ivanić, S.*: Prilog istoriji ishrane u Srbiji. In: SMP, 9, 1937. 1–11. *Ivanić, S.*: Poljoprivreda u Srbiji i. m.

256 *Avramović, M.*: Selo u Srbiji pre rata. In: Društveni život 2, 1921. 241–250. és 245.

257 *Jovanović-Batut, M.*: Kako se naš narod hrani: žito, brašno, hleb. Beograd, Državna Štamp. 1898. 14.

258 *Avramović, M.*: Naše seljačko gazdinstvo. Beograd, 1928. 17. és *Avramović, M.*: Selo u Srbiji i. m. 243.

kedésével lett volna lehetséges. Az agrárbérmunka sem nyújtott kitörési lehetőséget, először is, kevés volt a nagybirtok, s bár a mezőgazdasági napi bérek 50–60%-kal emelkedtek 1863–1910 között, ezt az infláció bőven ellensúlyozta.²⁵⁹ *Szerbia – akárcsak Bulgária, de eltérő okokból – akkor állt át a gabonatermelésre, amikor az nemzetközi szinten már alig volt rentábilis, így a gabonaexport az előbb felsorolt alternatívák (2-3-4) megvalósítását nem tette lehetővé!*

I.3. A szerb mezőgazdaság és a parasztság fejlődése 1878–1912 között. (Export vs. önellátás). Az állattartás hanyatlásának hagyományos elmélete

Ezek után helyénvaló a kérdés, hogy az állatok felváltása gabonával a termelésben és exportban vajon képes volt-e kompenzálni a veszteségeket? Mennyire volt kényszerexport a gabonaexport? Bizonyos kedvező tendenciák ugyanis tagadhatatlanok. Miután az 1860-as években Magyarország integrálódott a világpiacba a vasút segítségével, ott is emelkedni kezdtek a gabonaárak. A nyugati kereskedők (a magyarok is) érdeklődése ezért eleinte az 1820-as években Európa legolcsóbb (nem mellékesen legszegényebb) országának tartott Szerbia felé fordult. A nyugati és helyi árak nagy különbsége miatt 1862/65–1872/75 között Szerbia mezőgazdasági exportja a duplájára emelkedett: a 42%-os áremelkedés mellett további 40%-os piacbővülés játszódott le.²⁶⁰ 1867-ben a magas világpiaci árak kivételes termésátlaggal párosultak, így a gabonatermelő parasztok sok jövedelmet realizáltak (I.26. táblázat). Míg korábban Pirot térségében a felesleges búzát elégették, a vasút (a Belgrád–Niš vonal csak 1884-ben épült ki, a nagy áresés után) rentábilissá tette a gabona szállítását, így az versenyképessé vált az élőállattal szemben (I. 28. táblázat). Akik ésszel éltek, a hasznot visszaforgatták a földbe – a negotiniak osztrák fémekéket vásároltak – vagy kifizették hiteleiket, mint a kragujeváciak. Más stratégiát alkalmazott, aki áttért az aszalt szilva exportjára: tömegegységben számolva ez ugyanis 2,5-ször értékesebb volt, mint a gabona, helyigénye is kisebb volt.²⁶¹ Mások teljesen átálltak a makkoltató sertéstartásra, s a kukoricát végérvényesen emberi táplálékként hasznosították. A liszt szintén háromszoros hozzáadott értékkel bírt, de a szomszédos magyar malomipari túlkapacitás miatt a helyi malomipar kiépítése esélytelen volt.

A fent vázolt folyamatok hatására a gabonaexport növekedésnek indult, így az állati eredetű export- és piacosítható termékek részaránya 20%-ra csökkent majd értéke is esett (I.34. táblázat). *A konjunktúra így a szerb régiók közötti társadalmi különbségek kiélezését eredményezte:* A korábban csak sertésexportra alapozó Šumadija és Užice még jobban lesüllyedtek, a Morava- és Duna-völgy viszont – mind a sertés-, mind a gabonakereskedelem számára kedvező – közlekedéscsatornái és természeti adottságai miatt fejlődésnek indult.

Ez a rövid fellendülés mégsem hozott döntő változást a szerb gazdaság- és társadalomszerkezetben, mert az árszínvonal leesett (1878), s a korábbi alternatíva (gabonaex-

²⁵⁹ Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 80–82.

²⁶⁰ Uo. 116.

²⁶¹ Uo. 118–119.

port) egyre inkább kényszerré vált. Pedig ebben a periódusban az adó is csökkent. Meglepő módon ez viszont nem készítette a parasztokat a gabona piacon történő eladására (ti. az adót pénzben kellett leróni, és a parasztoknak a piac volt az egyetlen lehetősége a készpénzhez jutásra a hitelen kívül): *az adóteher könnyítése tehát gazdasági konjunktúra idején éppen a konjunktúrát fékezte* a piacra kerülő termékek mennyiségének visszafogásával. Az államnak a (bel)kereskedelmi tevékenységekre vonatkozó restriktív politikája sem ösztönözte a szerb gazdaságot sebességváltásra. Sokan felélték a konjunkturális hasznot, s nem forgatták vissza a termelésbe, nem számítva arra, hogy a gabona esetében is lezajló világpiacon árkonvergencia, illetve a piacbővülés következtében csökkent a külföldi gabonakereskedők érdeklődése Szerbia iránt.

I.26. táblázat.
Gabonaexport 1860–1870 között (1000 t)

	1862	1864	1865	1866	1867	1868	1869
Kukorica (t)	2222	44	1275	1817	2838	3594	2224
Búza (t)	3825	678	8666	22463	57809	10812	14058

Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m. 126.

A háború és a 'terms of trade' megváltozása miatt Szerbiában a kereskedelmi szufficit az 1866–1875-ös 10%-ról (évi 2–3 millió frank) 1875–1885 között évi 6 milliós deficitbe fordult.²⁶² Az ország ugyanúgy nem tudta kihasználni a gabonakonjunktúrát, mint Bulgária, vagy akár az ottomán Törökország, ugyanis a technológiai fejlődéshez szükséges cikkek importja sem növekedett jelentősen a fogyasztási cikkekéhez képest. *Az import növekedési struktúrája nem volt megfelelő az ország modernizációjához.* A konjunktúra túlfogyasztást eredményezett: az összexport imponáló növekedésével lépést tartott az import növekedése is, ennek fejenkénti értéke 1860–1870 között megduplázódott, 10-ről 20 dinár/főre nőtt, miközben az egy főre jutó export értéke 11,5-ről 23 dinárra emelkedett. 1875–1880 között aztán az export/fő 25-ről 20 dinárra esett, az import viszont 26-ra nőtt.²⁶³ Ez alátámasztja azt az elméletet, hogy *a fejletlen országok hajlamosak a gazdasági alap nélküli fogyasztás bővítésére*, s mint láttuk, a szerb kereskedők éppenséggel az importban látták megélhetésük kulcsát, s az export hanyatlása után kifejezetten behozatalra rendezkedtek be. Komoly problémát jelentett, hogy *az import fajlagos értékének növekedése mellett az egy főre jutó mezőgazdasági jövedelem sem emelkedett*: hiába nőtt az összjövedelem a duplájára, az egy mezőgazdasági keresőre jutó jövedelem 1860–1912 között 186 frankról 130 frankra csökkent (1910-es árfolyamon).²⁶⁴ Mivel az egy főre jutó mezőgazdasági jövedelemhez mérten egyre nagyobb volt *a fejenkénti* import értéke, a megnövekedett fogyasztást az export növelésével kellett volna finanszírozni. Ez – a stagnáló-csökkenő egy főre jutó output következtében – az export agrártermelésből való egyre nagyobb részesedését jelentette volna, amit a megélhetési minimum viszont korlátozott. A másik lehetőség – az egyéni hitelfelvétel – eladósodáshoz vezetett általánosságban.

262 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 341.

263 Uo. 345–346.

264 Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 123.

De nemcsak az adócsökkentés nem volt piacösztönző tényező, hanem az adóemelés sem feltétlenül az. Mivel a szerb és bolgár kistermelő eleve önellátásra rendezkedett be jóval a világpiaci integráció előtt, vagy azzal egy időben, adóemelés esetén is²⁶⁵ elfordult a piacoktól, csökkent a fogyasztása (értve ezalatt a hazai termékeket) és eladása, ami az indirekt adókban okozott kiesést az államnak. Emiatt az állami jövedelmek növelése indirekt adóztatással a térségben nehezen volt megvalósítható, az ugyanis a csekély létszámú városi rétegeket érintett inkább. Pedig a direkt adókról egész Európa ekkor kezdett áttérni a közvetett adózásra, éppen a magasabb bevételek reményében.

Szerbiában 1910 körül 126–129 millió dinárt tett ki a belföldi és külföldi piacra vitt mezőgazdasági áru értéke, a megtermelté pedig 328 millió volt (a GDP 40–50%-a), így a paraszti jövedelmek kb. 40% realizálódott pénzben (azaz, ennyire látott rá az állam, ez alapján tudott csak adókalkulációkat és stratégiákat alkotni), miközben a központnak egyre több pénzbeli adóra lett volna szüksége a korszerűsítések végrehajtásához. Az ellentmondás az állami társadalom- és gazdaságpolitika között a század végére nyilvánvalóvá vált, hisz az előbbi kezdetben kifejezetten a paraszti önellátást támogatta. Szerbiában a központi irányítás az agrártermelőt eleinte távol kívánta tartani a piacoktól. Kosmaj település már 1823-ban kérvénnyel fordult Miloš fejedelem felé, hogy engedélyezze egy kereskedő megtelepülését a faluban, hiába.²⁶⁶ *A gazdaság és társadalompolitika céljai így 1878 után összeütközésbe kerültek.*

Palairé adatai szerint 1863-ban a 98 millió dinárra rugó piacolt áru a nettó nemzeti jövedelem (iparral, tercier szektorral) 14%-át tette ki (az export ennek akkor harmada volt), s 1910-ben a 129 milliós piacra került áru is csak az NNI 17,5%-át érte el. (Európában maga az export részesedése volt ennyi vagy több: *I.36. táblázat*). A nemzeti jövedelem ebből következően az évi 700 millióról folyó áron (!) 900–1100 millió dinárra emelkedett mindössze 50 év alatt Szerbiában, ami nem magyarázható pusztán az ország kis területével, mert a fajlagos értékek (270 dinár/fő) is a bolgár alatt maradtak (350 leva/fő), sőt a népességnövekedés nagyobb üteme miatt estek is.

A 129 millió dinár megoszlását a *I.27. táblázat* tartalmazza. Az állati termékek értékesítése a forgalom 30%-át tette ki, míg a növényi termékeké 70%-ot: ekkorra tehát már lezárult az állattenyésztés háttérbe szorulása. Összesen 45 dinár/fő volt a kereskedelmi forgalom, ha a teljes lakosságot vizsgáljuk. Ha a városokkal folytatott forgalmat számoljuk (a vásárok nélkül), akkor a 80 millió dinár a teljes forgalom 66%-át adta. Ha a városi lakosságot 0,4 millió főnek vesszük, akkor a „városiak” fejenként évi 200 dinárral járultak hozzá a parasztság adófizetéséhez vásárlásuk-fogyasztásuk révén. (A városiak adója ekkor fejenként 88 dinár *II.35. táblázat*), a keresők jövedelme 1000–1500 dinár körül volt 1910-ben, tehát jövedelmük felét vásárlásra fordították.²⁶⁷ Ha 0,8 millió főt tekintünk városi lakosnak, illetve falusi iparosnak, akiről – egyébként tévesen – azt feltételezzük,

265 Pontosabban: a direkt adók növelése piacozási kényszert teremtett, az indirekt (fogyasztási) adóké viszont elfordította a piactól a vásárlókat egy önellátó gazdálkodást folytató társadalomban. Az indirekt adók dominánsá válása a költségvetésben azt jelképezi, hogy megtörtént a szerkezetoáltás, az átállás az önellátó gazdálkodásról az árutermelő piacgazdaságra.

266 Palairé, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 117.

267 A városiak az áru egy részét továbbadták, pl. az exportra kerülő cikkek is innen kerültek ki – így egy városi család fogyasztása nem feltétlenül volt 4–5x200 dinár. Az élelmiszerkiadások pl. a fizetés 50%-áról 25%-ra estek.

hogy nem termelt, akkor ez az érték 100 dinár/fő, vagy 25%). Mivel a falusiak közötti árucserre legfeljebb 45 millió dinár lehetett 1910-ben a táblázat alapján, így az egy falusira jutó 20 dináros évi árucserét a városi piac intenzitása 5–10-szeresen felülmúlta. Ez növekedés az 1880-as háromszoros értékhez képest.

I.27. táblázat.

A szerbiai, piacra jutó mezőgazdasági érték megoszlása, 1910

Áru típusa	Értéke millió dinárban	Aránya az összesből %
Földművelésből származó termék értékesítése a városi piacon	67,7	60%
Földművelésből származó termék értékesítése vásáron	9,5	8%
Állati termékek értékesítése a városi piacon	10,8	9%
Élőállat értékesítése vásárrban	28	22%
Cukorrépa	1,1	1%
Dohány	1,4	1%
Selyemgubó	0,6	0,5%
Tej a városokba	4,4	4%
Exportált tojás	2,2	2%

Palairé, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 307. alapján

Szerbiában a gabonakereskedelem és -export fellendülésének háttérében a piaci ár helyett a hazai mezőgazdaság demográfiai hatások indukálta szerkezeti változásai játszottak nagyobb szerepet. Az extenzív jellegű mezőgazdasági nekilendülés hatására 1867–1889 között a szántóföldi művelésbe vont terület ugyan 395 ezer ha-ról, 40%-kal, 600 ezer ha-ra nőtt, de ugyanekkor a lakosságszám is emelkedett is 40%-kal. Igaz, 1850 után először, az egy főre jutó földterület nagysága nem is csökkent. 1889–1893/97 között aztán 80%-kal nőtt a vetett terület, 650 ezer ha-ról 1,2 millió ha-ra (ugar nélkül!), miközben a népességnövekedés mindössze 7%-os volt.²⁶⁸ S bár 1889 alacsony értékeit az adóösszeírástól való félelem is eredményezhette, általánosságban véve a demográfiai nyomás enyhült. Mivel a földtulajdonosok száma 257 ezerről „csupán” 322 ezerre nőtt, így az egy gazdára jutó átlagos termőterület átlag 2,8 ha-ról 4,3 ha-ra emelkedett,²⁶⁹ ami csaknem megközelítette a minimális életképes birtoknagyságot, az 5 ha-t.²⁷⁰ Az 1889–1897 közötti extenzív szakasznak köszönhetően az 5 ha alatti gazdaságok aránya 72%-ról 55%-ra csökkent, az 5–20 ha közötti birtokoké – csak ideiglenesen – 26-ről 40%-ra nőtt.²⁷¹

Így, míg a gabonaexport első nekilendülési fázisát (I.28. táblázat) a szállítási árak csökkenése és az általános árkonjunktúra (külső hatás) generálta, a második fázis már az extenzivitás eredménye (az áresésre adott válasz). A gabonaexport értékének harmadszori megduplázódása pedig részben ismét külső hatások eredménye, ugyanis a belső körülmények nem javultak tovább: 1905-ig nem nőtt tovább a termőterület, a népesség

268 Palairé, M.: The Balkan Economies, 1800–1914. i. m. 300.

269 Uo. 301.

270 1863-ban 5 ha volt az átlagbirtok Zaječar, Podunavlje és Belica környékén, de csak 3 ha művelt, az ugar (és ez részben legeltetett ugar jelent, mely megmagyarazza az állattartás jelentőségét) részesevé 40%-os volt. 1895-re az átlag birtoknagyság a térségben 6,4 ha-ra nő, de továbbra is csak 3 ha volt vetett, ami a kis hatékonyság mellett a demográfiai nyomás enyhülésével is magyarázható. Palairé, M.: Balkanszkité i. m. 119.

271 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 31.

viszont igen, így az átlagos gazdaság mérete újfent 4 ha alá csökkent. Az újabb árkonjunktúra kisebb területen is biztosította a korábbihoz hasonló termelési értéket.

A mezőgazdasági problémák továbbélése a külpolitikai expanzió gondolatát is erősítette. A Radikális Párt vezére, Nikola Pašić (bolgár nyelvjárása miatt a katonák csak Pasovnak gúnyolták) Kelet-Szerbiából származott, ahol az átlagos birtoknagyság kisebb volt (1889-ben egy családra 4 ha-nál kevesebb föld jutott Piro, Vranje és Niš térségében), a háziipar sorvadozott, illetve jelentős kiegészítő jövedelemforrássá vált, s dívott a *pečalbarstvo*, a vándor- és vendégmunkásság intézménye.

I.28. táblázat.

A szerb gabonaexport periódusai

Periódus	Évi export tonnában	Termény (gabona) export
1862	6000	Az alacsony termelékenységű földművelés zömmel hazai fogyasztást fedez, az exportban az állati termékek mögé szorul
1865	10000	
1865–1870	27 500	
1871–1875	11 000	
1881–1885	42 000	Az export 1. fellendülésének oka a Belgrád-Niš vonal megépítése, a piacra jutási lehetőségek növekedése
1886–1890	58 000	
1891–1895	128 000	Az export 2. fellendülésének oka a mezőgazdaság extenzivitásának növekedése
1896–1900	121 000	
1901–1905	102 000	
1906–1910	243 000	Az export 3. fellendülésének oka a termésátlagok javulása és az egységárak emelkedése (részben intenzív szakasz)
1911–1912	210 000	

Palairret adatai alapján saját szerk.

A gabonával nem a legoptimálisabb exportcikk került a piacra: azonos tömegű liszt pl. háromszor akkora értéket képviselt, 1 kg hús hatszor annyit, ráadásul ennek ára éppen felfutóban volt, mikor kiszorult az exportpiacokról.²⁷² Mivel a lakosság megélhetéséhez a gabonára egyébként is nagyobb szükség volt (a hússal szemben), a kis birtokméret pedig nem tette lehetővé a diverzifikált termelést, így szükségszerűen a gabona vált exportcikké, ha a belföldi piaci forgalomban a túlkínálat lépett fel. Az összes, mezőgazdaságban termelt érték ugyan 217 millióról 340 millió dinárra nőtt (1910-es árakon számítva) 1865-höz képest, de a népességnövekedéssel így sem tudott lépést tartani, még annyira sem, mint Bulgária esetében. Szerbiában e periódusban *a népesség 200%-kal nőtt, míg a mezőgazdaság értéktermelése harmadannyival!* (Az állattenyésztés fejenkénti értéke csökkent – összértéke 60 millió dinár körül volt –, egyedül az állati eredetű feldolgozott termékek értéke növekedett 50%-kal. Így a gabonaexport több ok miatt is valóban kényserexportnak tekinthető.

Az előző fejezetben már elemeztük a gabona térhódítása okozta területhasználati konfliktust, de kérdéses, hogy a szerb lakosság szert tudott-e tenni többletjövedelemre a

²⁷² Németh J. és Keleti K. adatai alapján. 1 kg búzából 0,8 kg liszt és (mivel 3 dl vizet és élesztőt is adnak hozzá), 1 kg kenyér is előállítható.

növekvő (gabona)export által. Tisza István szerint ugyanis²⁷³ a Monarchiában *úgy nőtt az egy főre jutó búzafogyasztás 1871–1890 között a duplájára, hogy a búza árszínvonalának 1878 utáni csökkenése miatt²⁷⁴ az egy főre jutó élelmezési kiadások nem nőttek (I.29. táblázat)*. Ez kétségkívül emelte az életszínvonalat, de a termelő és az exportőr nem jutott bevételi többel. Elvileg az áresést termelés/exportnövekedéssel kompenzálni lehetett volna, csak hogy a – magyarral szemben – a szerb felesleg mennyisége %-ban és összességében is elenyésző volt a riválisokéhoz képest. A túlkínálat ugyanúgy probléma volt a magyar gabonaexport számára is, a jelenség tehát nem egyedi. Miként a bolgár, a magyar agrárium is megkésve, akkor állt át – sok költséggel²⁷⁵ – a gabonatermelésre (ennek korszaka a Tisza-szabályozással párhuzamosítható), mikor annak konjunkturális szakasza már lecsengett, s ez strukturális merevséghez vezetett.²⁷⁶ De amíg a bolgároknál a kisbirtok dominanciája további versenyhátrányt jelentett, Magyarországon a gépesíthető *nyagbirtok*²⁷⁷ kedvezőbb feltételeket kínált a monokultúras gabonatermesztéshez.²⁷⁸

273 Tisza, I.: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanatlásának okai és orvosszeri. Budapest, Athenaeum. 1897. 12.

274 A szállítási infrastruktúra fejlesztése révén az amerikai export útvonalán a szállítási költségek 1870 és 1909 között 45%-kal csökkentek, az Angliába szállított amerikai búzában a szállítási költség részesedése 41%-ról 22,6%-ra mérséklődött. A tengerentúli ársokk fejleményeként 1875 és 1894 között az Egyesült Királyságban a búza árándexa 30%-kal esett.

275 A Tisza-szabályozás, a vasútépítés és az 1878 előtti bolgár földmegváltás költségei.

276 Érdemes kitérni erre a kérdéskörre, hiszen az alapproblémák hasonlóak voltak, a gabonakonjunktúrára adott reakciók egy része is (erdőirtás vs. lecsapolás), ugyanakkor a gabonatermelő kényszerpályát alternatív megoldások is jellemezték (eltérő birtokszerkezet, eltérő gépesítettség). 1823/27 és 1872/76 között a növényi termékek árándexa 260%-kal, míg az állati termékeké 200%-kal növekedett Magyarországon is. (Katus L.: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2012, 621.) A gabonaexportban rejlő lehetőséget már Széchenyi István is felismerte, nem véletlen, hogy igen rövid idő alatt dolgoz(tat)ta ki a tiszai ármentesítés koncepcióját (ami ezért elhamarkodott is volt). Pinke Zsolt szerint a területhasználat-váltás (az állattartás rovására), az árvízmentesítés és részben a vasútépítés is egyértelműen az árkonjunktúrára adott válasznak tekinthető (Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás – kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon c. PhD értekezése, 2015). A *vámkülföldre* irányuló export azonban még a dunai gőzhajóforgalom beindítását követően 1843 és 1847 között sem haladta meg a hazai gabonatermés 6%-át (Bulgáriában 1850 körül már 30% volt). „Az 1860-as évek elején Dél-Magyarországon egy mérő búza fél forinttal olcsóbb volt, mint az orosz búza Odesszában. De míg az orosz búza szállítása tengeren Odesszától Triesztig vagy Fiuméig 1 forintba került mérőnként, addig a magyar búzát Szegedről 2,7 forintért vitték Fiuméig. (Onnan tovább Londonig már csak 0,9 forint volt a szállítási költség). Így érthető, hogy a magyar gabona az adriai kikötőkben sem tudott versenyezni az orosz búzával.” (Katus L.: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Szerk.: Nagy Mariann – Vértesi Lázár. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2008. 134–142). Ezen a vasút segíthetett volna, de mire a hálózat kiépült, addigra a magyar mezőgazdaság elvesztette külföldi pozícióit. Mindezek következtében, míg a kivitel Ausztriába 1843–1847 között megnégyszereződött 1882-ig, majd újabb 50%-kal nőtt 1892/96-ig, s ezt követően stagnált, addig a vámkülföldre történő export már 1882–1896 között stagnált, s értékben az export 20%-áról 10%-ára csökkent, majd 1912-ig negyedére, az export 5%-ára zsugorodott! Mivel csak a Monarchia piacai maradtak meg, ezért is volt különösen nagy sokk az elit számára a közös piac 1920 utáni felbomlása.

277 Jan Luiten van Zanden összehasonlító elemzése szerint a magyar mezőgazdaság gépesítettségé a 19. század utolsó évtizedében az európai középmezőnybe tartozott. A magyar gazdák körében oly népszerű cséplőgépek elterjedésének háttérében a learatott termény gyors, a nyugat- és közép-európai termesztoéknél korábbi, szezon eleji piacra juttatása játszott főszerepet. Összességében a *gabonatermesztés egy főre és egy hektárra számított hatékonyságnövekedésének üteme 1870 és 1910 között közel kétszeresen haladték meg az európai átlagot Magyarországon*.

278 Pinke Zsolt szerint (Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. Journal of Historical Geography 45 (2014) 92–105) a Tisza-szabályozás tulajdonképpen egy elhibázott gazdasági-politikai döntés, mely panamába torkollott, mely a part menti nemesi birtokokos érdekeit tartotta szem előtt (Andrássy, Lónyai - nem véletlenül először északon kezdődtek a szabályozási munkálatok). Mindeközben tönkretette a beljebb gazdálkodó parasztokat, egyrészt a korábban vízjárta legelők kiszáradásával, másrészt a ki-

I.29. táblázat.

A túlkínálat hatása a magyar gabonaárakra és fogyasztásra

Év	Magyar termelés (millió hl)	Ebből kivitel* (millió hl)	Kivitel a termelés %-ában	Fogyasztás (millió hl)	Fogyasztás egy főre	Búzaár (Bp., frank/q)	Fogyasztás összértéke egy főre
1871–1875	30	0,1	0,3	29,9	0,83	12,7	10,5
1886–1890	62	6	10	56	1,4	8	11,2

* Vámkülföldre. Tisza, I.: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Budapest, Athenaeum. 1897. 112. adatai alapján számítva.

A szerb gabona-kényszerexport másik korlátozó tényezőjére, a túlnépesedésre utal, hogy az export 1900 körül a gabonatermés 12,5%-a volt, míg a bolgár gabonaexport a termés 26%-át, a román 46%-ot tett ki.²⁷⁹ A szerb *városi piac* gabonaeladásokból való részesedése gyorsabban nőtt, mint az exporté. Ráadásul 1901–1905 között nőtt a gabonaár a világpiacon, ezt Románia és Bulgária kihasználta, és növelte az egy főre jutó termést és exportot, Szerbiában viszont csökkent az egy főre jutó termelés.

A fenti korlátozó tényezők ellenére 1867–1893 között jelentősen nőtt az exportbővülésből származó, terményekből folyó áron számolt összes *bevétel*, miközben az egy „átlag” gazdaságra jutó exportmennyiség is 70 kg-ról 370 kg-ra emelkedett, majd 1910-re elérte a 600 kg-ot, a *birtokonkénti teljes termés* 16–18%-át (I.30. táblázat). 1873/75–1894 között csökkentek, utána nőtték a gabonaárak, e periódusban tehát csak a termelés növelésével lehetett többletbevételhez jutni, 1894 után viszont a világpiacon tendenciák miatt a mennyiség mellett az árnövekedésből származó bevétel éppúgy meghatározóvá vált. Fontos viszont kiemelni, hogy az 1 ha-ra és egy főre jutó exportálható gabonamennyiség csak 1893 után növekedett (az egy gazdaságra jutó gabonamennyiséggel szemben, ami korábban is nőtt: I.9. ábra), ami a népesség növekedése mellett azt is jelenti, hogy a termésátlagok sem javultak döntően.

épülő gátak miatt felmagasodó árhullámok miatt újabb elöntött területek alakultak ki. A szabályozásból Széchenyi is politikai tőkét akart csinálni, hogy a nemesség a reformeszmék mellé álljon, belátván, hogy gazdaságilag is ez az érdeke. A sietség miatt a gazdasági hatástanulmányok, meztérülési számítások nélkül felelőtlenül 4,5 millió forintra tették a szabályozási költségeket, melyet 1851-ben már 7,5 millióra taksáltak, s végül 100 millió feletti lett az összeg, s a szabályzás 1890-ig elhúzódott. Mire elkészültek a munkálatokkal, véget ért a gabonakonjunktúra (1873) és ismét a húsár kezdett nőni - miközben az állattartásra alkalmas nedves élőhelyeket tönkretette a szabályozás. A szabályozási költségek a nyert föld értékének 3-4-szeresét is elérték, emiatt viszont szükségszerű volt a gabonatermelés fenntartása és a gabona bármilyen áron történő piacosítása (kormányzati adminisztratív intézkedések a Monarchia belpiacán, a külföldiek kizárása, protekcionizmus 1890 után). A szabályzó társaságok a csődöt csak kormányzati segítséggel tudták elkerülni - új adókat vetettek ki azon területekre, melyeket éppen a szakszerűtlen töltés szolgáltatók ki a megemelkedő árhullámoknak, s váltak emiatt "új" ártérre. Egyes gazdák akár bevételük felét is leadózták. Azaz, az ármentesítő társulatok lényegében árvizet idéztek elő, majd az ármentesítés költségeit a vétlen helyiekkel fizettették meg. Az elárasztott, majd megadóztatott, majd tönkrement parasztság beállt kubikosnak. Eközben a húsár szárnyalt, de Darányi Ignác állattenyésztést szorgalmazó reformjait az agrárius körök megakadályozták, mondván, hogy nincs elegendő vizes élőhely. Jött viszont a szerb sertés és következményeként a szerb-magyar disznóháború 1906-ban, majd Szerbia új piacokat talált, gazdaságilag függetlenné vált a Monarchiától, így nacionalizmusa immár nem termékei legfőbb felvevőpiacát fenyegette (szemben a bolgár példával), mely korábban korlátozta gazdasági és politikai lehetőségeit egyaránt.

²⁷⁹ Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 173.

I.30. táblázat.

A szerb gabonaexport szerepe a paraszti jövedelmek emelésében*

Év	Exportbevétel gabonából (dinár)	Export a teljes gabonatermés %-ában	Export tonna	Gazdaság db	Terület (ha)	Teljes gabona-jövedelem/gazdaság (dinár)
1867	2 750 000	6	27 500	190 000	400 000	580
1889	7 800 000	9	60 000	250 000	650 000	800
1893/97	15 000 000	20	120 000	322 000	1 200 000	560

Év	Export tonna/gazdaság	Export tonna/ha	Export-jövedelem/gazdaság (dinár)	Export-jövedelem/ha	Birtok-nagyság (ha)	100 kg gabona ára (dinár)
1867	0.14	0.07	14	7	2.1–2.5	10
1889	0.25	0.1	30	11	2.6	13
1893/97	0.37	0.1	50	13	4.1	13

Év	Összes gabonatermés millió dinár-ban 1910-es áron	Pénzzé tett gabona (millió dinár)	Export millió dinár (folyó áron)	Export tonna	Összes pénzzé tett gabona tonna	Gabonaár dinár/ tonnában (bolgár ár)	Exportált gabona a teljes pénzzé tett %-ában
1901–1905	150	53	13,4	122 000	480 000	110	25
1906–1910	200	66	38,9	243 000	490 000	150	50
1911–1912	200	48	25,2	210 000	400 000	120	51

Év	Egy gazdaságra jutó exportérték (dinár)	1 ha-ra jutó exportérték	Az export a teljes termelés értékében %, 4,5 ha-on	Egy gazdaságra jutó pénzzé tett gabona (dinár)	Az összes piacra vitt gabona értéke a termés %-ában	Egy gazdaságra jutó összes gabonaár-ték (dinár)	Hektáronkénti összes gabona-érték (dinár)
1901–1905	36,2	8,0	7,3	143	30,9	428,5	85,7
1906–1910	105,0	23,3	17,5	178	29,8	540,5	108,1
1911–1912	68,1	15,1	12,6	130	24,0	540,5	108,1

Szürkével a szakirodalmi, fehér háttérrel a belőlük számított adatok Palairet, Daszkalov és Pamukadatai alapján.

*4,5 ha-os átlagbirtokra számolt adatok, folyó áron.

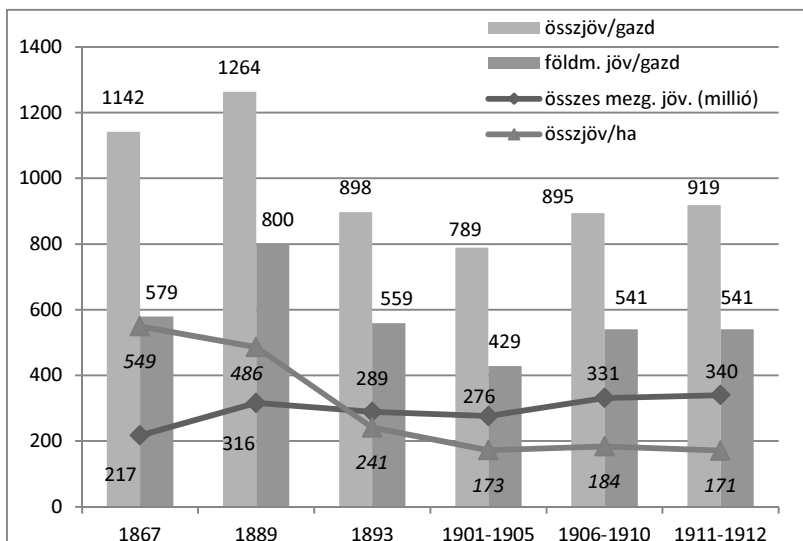
Számításunk szerint 1865–1893 között a gabonaexportból származó jövedelem a gazdaságonkénti teljes mezőgazdasági jövedelem (150 dinár/fő × 6 fő/gazdaság = 900 dinár) 5–7%-át, mennyiségileg a gabonatermés 10–15%-át tette ki, így döntő jelentőségre nem tett szert: hektáronként átlagosan 70–100 kg, 10 dinár, vagy gazdaságonként 30–50 dinárt ért el. Eközben 20% volt a vetőmag (1:5 hozammal számolva), s 40% a hazai fogyasztás aránya (Egy főre évi 200–300 kg gabonát számítva, 6 főnél ez 1200–1800 kg gabona. Ez egy 4–5 ha-os birtok termésének – 1000 kg/ha átlaggal számolva – 30–40%-a). A

maradék 30% a belpiacokon vált pénzzé (pl. hogy a paraszt az adót pénzben lerója), így az ott gazdát cserélő érték akkor kétszerese volt az exportált mennyiségnek.

1910-re az exportból származó jövedelem már a termelt érték 15–17%-a között ingadozott, az egy gazdaságra (ekkor 5 ha) jutó exporthozmennyiség elérte a 600 kg-ot, hektáronként 150–160 kg-ot, így az ebből befolyt hektáronkénti exportbevétel 25 dinárt tett ki, gazdaságonként átlag 100 dinárt. A növekedés még az 1865–1910 közötti inflációt figyelembe véve is érzékelhető. Ekkor a gabonatermés 25–30%-a került bel- vagy külpiacra, immár kb. egyenlő arányban, ami változás a korábbi periódushoz képest (I.30. táblázat).

I.11. ábra.

A szerb mezőgazdaság fajlagos értékeinek változása 1860–1910 között

Palairet adataiból számítva, benne az állattenyésztés értékeivel, 1910-es áron.

Összehasonlításként: Bulgária 1901–1910 között gazdaságonként (5 ha) átlagosan 75–100 levát profitált a gabonaexportból (kb. 0,6–1 tonna), mely a termés (5 ha-ral és ha-onként 1000 kg-mal számolva) 15–20%-a volt 1900–1912 között (hektáronként 200 kg, kb. 20 leva). Szerbia tehát a növekedés ellenére sem vált versenyképesebbé (I.31. táblázat).²⁸⁰ Szerbiában a termésátlag 1896–1907 között csak 810-ről 880 kg/ha-ra nőtt, de 1912-ben megközelítette az 1100 kg/ha értéket.²⁸¹ A termőterület növekedése mellett e javulásnak

280 Bulgáriával összevetve. Míg 1899-re Szerbia 5 fő terményének termőterülete 1,2 millió ha volt, s 1912-re ez 1,8 millióra nőtt, addig Bulgária 1899-ben is 1,4 millió hektáron gazdálkodott, ami 1912-re 2,5 millióra nőtt (értve csak a szántót), s ez egyrészt lépést tartott a népességnövekedéssel, másrészt a növekedés meghaladta a szerb értéket. Bulgáriában az állati eredetű termékekből származó jövedelem és a vágóhídi állatok értéke is megduplázódott 1865–1910 között (1910-es értéken számítva), miközben Szerbiában az állattenyésztés részesedése csökkent. 1910-re pedig az állati termékek egy főre jutó értéke is elérte a szerbet, nemcsak az ország nagyobb területéből következett a nagyobb előállított volumen és összérték (I.11. ábra). Ez épp elegendő volt ahhoz, hogy Bulgáriában a parasztság egy főre jutó jövedelmei szinten maradjanak. Palairet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 316–317.

281 Bulgáriában eleinte magasabb volt a termésátlag, de ez itt sem növekedett: 1897–1899 között 930 kg/ha, 1904–1906-ban 1100 kg/ha, majd 850 kg/ha 1907–1909-ben, végül 1910–1912 között újra 1100 kg/ha. A modern ekék száma 50 ezerről 114 ezerre nőtt, igaz a faekék száma is emelkedett: 387 ezerről 420 ezerre.

köszönhető, hogy az évente 100 ezer tonnás gabonaexport 243 ezer tonnásra nőtt (I.28. táblázat).²⁸² Az intenzív fejlődés jele, hogy Niš térségében a modern ekék száma az 1907-es 171-ről 1909-re 355-re nőtt. (Bulgáriában a mezőgazdaság 1905 után ugyanúgy megélnéknült, noha extenzív jellegű maradt: a gabonatermés és a vetésterület egyaránt 25–25%-kal nőtt).²⁸³ Összevetve az átlagos bolgár és a szerb gazdaságok (5 ha körüli értékkel számolva) jövedelmi viszonyait, ugyan azt találjuk, hogy a szerbiai jövedelem mintegy 30%-kal még így is magasabb, viszont Bulgáriában kevesebb embert tartott el egy gazdaság, így az egy főre jutó értékben már nem volt különbség Szerbia javára.²⁸⁴ Az 1 ló = 2 ökör egyenletet alkalmazva, míg Bulgáriában 1910-ben a szántó megműveléséhez rendelkezésre álló igaerő 0,5 igásállat volt hektáronként²⁸⁵ (gazdaságonként 2–3 állat), addig Szerbiában 0,3 (1–2 állat gazdaságonként). A nagyobb igaerő a bolgár gazda helyzetét megkönnyítette (viszont a szerb gazda több *emberi* munkaerőt tudott mozgósítani).

Ugyanakkor az intenzív gazdálkodás kísérleteinek további kudarcát jelzi mindkét országban, hogy a cukorrépa termelése (Solvay, Thurn und Taxis) befuccsolt a román és osztrák dömping miatt, s egészen az 1904–1906-os protekcionista intézkedésekig nem is indult fejlődésnek. Végeredményben az exportban tapasztalható növekedés ellenére a szerb mezőgazdaság intenzifikálása nem történt meg: a mezőgazdasági termelés értéke 1860-hoz képest ugyan jó 80%-kal javult²⁸⁶ (a gabonatermelésé több mint 100%-kal), csakhogy a birtokok mérete és száma is megduplázódott, a lakosságé pedig több mint két és félszeresére nőtt (I.33. táblázat). Tehát a gazdaságonkénti összjövedelem is csökkent, miként a hektáronkénti összjövedelem is. Ez az állatállományból származó jövedelmek kiesésének köszönhető, a csupán földművelésből származó gazdaságonkénti jövedelem ugyanis lényegében stagnált (I.11. ábra). A szerb mezőgazdaság egy főre jutó²⁸⁷ termelése az 1860-as 186 frankról 1910-re 130 frank alá esett (Bulgáriában 150–180 között ingadozott).²⁸⁸ Schulze szerint 1870-ben Magyarország egy főre jutó mezőgazdasági GDP-je a szerbnél még alacsonyabb, 141, Ausztriáé pedig 117 korona volt. 1913-ban viszont az egy főre jutó érték 200–240²⁸⁹ frankra nőtt a népességnövekedés ellenére. (A magyar GDP

282 Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 318.

283 Lyberatos, A.: From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture from the Russian–Ottoman (1877–78) to the Balkan Wars (1912–13). In: The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th century. Eds.: Eldem, E.–Petmezas, S. D. Alpha Bank, Historical Archives, Athens, 2011. 164. Bulgária a növekedést nemcsak új földek feltörésének köszönhetette, hanem annak is, hogy 1896–1904 között az 5 legfőbb terményt tekintve az ugar kiterjedése 40%-kal csökkent, a művelt terület 40%-áról 20%-ára. Itt a kukorica és a legelő évről évre váltogatta egymást, s nagyon gyakran előfordult fejlettebb területen, hogy a gazda visszatért az állattartáshoz annak jövedelmezőbb és földet kímélőbb volta miatt. Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 316–317.

284 Továbbá oka lehet az eltérő statisztika, ti. a föld nélküli parasztság beemelése az adatsorba az egyik ország esetén jelentősen módosítja az eredményeket.

285 Míg Szerbiában 1910-ben 350 ezer ökör volt, Bulgáriában 850 ezer ökör és bivaly. Bulgáriában 150 ezer igavonó ló volt, Szerbiában 65 ezer.

286 Az árak 1860-ban és 1910-ben nagyjából hasonlóak voltak.

287 Beleértve a nem mezőgazdasági dolgozókat is, míg az I.11. ábra csak mezőgazdasági lakosságra számított értéket tartalmaz.

288 Bár szerbiai a parasztság az 1867-es fajlagos értékhez képest folyó áron növekedést tapasztalt, ez az infláció miatt Palaiet pesszimista adatai szerint vásárlóértéken 10–15%-os csökkenést jelentett 1910-re. 1863–1910 között Szerbiában a fejenkénti mezőgazdasági jövedelem (1910-es áron) 10–15%-kal csökkent. Palaiet, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 323.

289 A kortárs Fellner Frigyes szerint Ausztria egy főre eső GDP-je 510, Magyarországé 435 korona (frank) volt 1913-ban. Schulze szerint 635 és 490 frank.

48%-át adta az agrárium 1910-ben Katus László szerint: ez az 1870-es 66%-ról csökkent le, míg a Balkánon az érték stagnált). Mivel minden érintett országban megtörtént az állattartás felváltása a gabonatermeléssel, az eltérés a (1) a termőföld minőségének, (2) a népszaporulat, (3) a birtokszerkezet (nagybirtok vs. kisbirtok) különbségeiben és (4) a termelési technikák színvonalának differenciában keresendő. Magyarországon 1910-ben a kereső népesség 60%-a állította elő a mezőgazdaság által produkált 48%-nyi nemzeti jövedelmet, tehát a más szektorokhoz viszonyított hatékonyság e mutató alapján nem múlta felül a balkánit (ahol 75–80% termelte a GDP 66%-át). Ennek az ipar fejlettsége volt az oka: az 5%-nyi munkaerő a GDP 15%-át termelte Magyarországon Berend és Ránki szerint. Ez viszont a térségben az egyik leghatékonyabb ipart jelentette a mutató szerint, az egy főre jutó agrárkihozatal ennek negyede volt.

I.31. táblázat.

A gabona jelentősége a bolgár exportban*

Periódus, éves átlagok	Gabona (pénzzé tett), millió leva	Export tonna	Gabonaár leva/tonnában	Egy gazdaságra (5 ha) jutó exportérték	Egy gazdaságra jutó termény-export (t)	A pénzzé tett gabonatermés %-ában
1901–1905	83	776 000	106	103.7	0.97	17–20
1906–1910	75	528 000	140	93.7	0.66	13
1911–1912	60	555 000	107	75	0.69	14

*Az exportérték és a bolgár exporttömeg alapján a szerb exporttömeg számítható ua. piaci árakat feltételezve).

I.32. táblázat.

A szerb mezőgazdaság fajlagos értékeinek változása (1910-es árakon)

Év	Összes mezg. jöv. (millió dinár)	Összjöv. /gazd.	Összjöv. /ha	Összes földjöv. (millió dinár)	Földm. jöv./gazd.	Földm. jöv./ha	Állatt. jöv./gazd.	Termőterület ha	Gazdaság
1867*	217	1142	450*	110	579	240	563	500 000	190 000
1889	316	1264	486	200	800	308	464	650 000	250 000
1893	289	898	241	180	559	150	339	1 200 000	322 000
1901–1905	276	789	173	150	429	94	360	1 600 000	350 000
1906–1910	331	895	184	200	541	111	354	1 800 000	370 000
1911–1912	340	919	171	200	541	101	378	1 980 000	370 000

Év	Termőterület (ha)	Gazdaság	ha/gazdaság	Lakosság	ha/lakosság	Lakosság/gazdaság
1867	400 000	190 000	2,5	1 100 000	0,41	5,79
1889	650 000	250 000	2,60	2 000 000	0,33	8,00
1893	1 200 000	322 000	3,73	2 200 000	0,55	6,83
1901–1905	1 600 000	350 000	4,57	2 500 000	0,64	7,14
1906–1910	1 800 000	370 000	4,86	2 700 000	0,67	7,30
1911–1912	1 980 000	370 000	5,35	3 000 000	0,66	8,11

* A kirívóan magas hektáronkénti értékek oka az állattenyésztés nagy részesedése a mezőgazdasági jövedelmekből, s nem a gabonatermés nagysága.

A birtokméretek korábbi kedvező tendenciái is megfordultak: ugyan a legelők-erdők átalakítása miatt az átlagos birtokméret először megduplázódott, mint említettük, de 1897–1910 között immár az 5 ha-nál kisebb birtokok száma is nőtt, 40%-kal (I.33. táblázat). Szerbia az adott színvonalon eltartó képességének határához érkezett: ezt vagy intenzív gazdasággal (ez technológiai fejlődést feltételezett), vagy területi expanzióval (az adott színvonalon újabb földeket már nem lehetett rentábilisan művelésbe vonni azok rossz minősége, ill. területhasználati való konfliktus veszélye miatt), vagy a társadalom mezőgazdaságon belüli átstrukturálódásával (pl. differenciák növekedése, tömeges lecsúszás), vagy foglalkozási átrétegződéssel (pl. iparba vándorlás) lehetett csak levezetni.

I.33. táblázat.

A szerb mezőgazdaság fajlagos értékeinek változása 1860–1910 között:
a növekedés korlátai

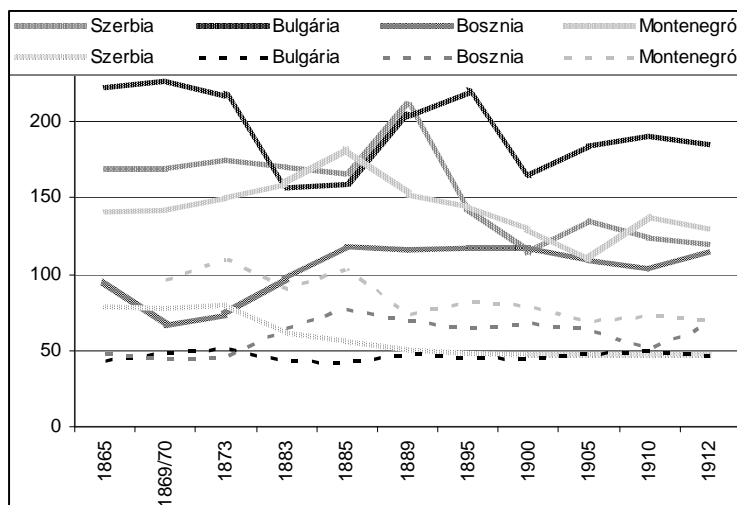
Szántóföldi művelés alá vont terület	+400% (500%)
Népesség változása	+150% (250%)
Gazdaságok száma	+90% (190%)
5 ha-nál kisebb birtokok száma*	+40%
Gazdaságok átlagmérete**	+100% (200%)
Összjövedelem a mezőgazdaságból***	+80% (180%)
Földművelésből származó jövedelem***	+100% (200%)
Gazdaságonkénti összjövedelem****	-20%
Hektáronkénti összjövedelem****	-70%
Megélhetés költségei	+50–70%

* 1897–1910 között, ** A növekedés oka (2-ről 4 ha fölé) a legelők feltörése, szántóvá alakítása

*** Értelmszerűen az állattartásból származó jövedelem csökkent; ****1910-es érfolyamon számolva.

I.12. ábra.

A balkáni mezőgazdasági fejlődés trendjei az egy főre jutó mezőgazdasági termelés és az egy főre jutó állattenyésztésből származó érték alapján

Palairot, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 387–388. alapján (egy főre eső mezőgazdasági jövedelem és egy főre eső, csak állattenyésztésből befolyt jövedelem frankban, konstans áron).

A szerb mezőgazdaság összességében nem volt a fejlettek között. Noha 1870 körül még Szerbia az egy főre jutó sertésállományt és szarvasmarha-állományt tekintve 1–2. a világon, mind trendjeit tekintve (a mezőgazdasági termeléshez való hozzájárulását és egy főre eső értékeit nézve, I.11–I.12. ábra), mind globális kitekintést alkalmazva elmondható, hogy az állattartás részesedése a mezőgazdaság termeléséből (mely egyébként nagyobb tőke-, időigénye és jövedelmezősége miatt a fejlettség egyik mutatója), a balkáni és a mediterrán államok esetében általánosan alacsony és csökkenő volt (Montenegrót kivéve). Szerbia a GDP%-ában kifejezett export – szintén a fejlettség egyik fokmérője – értékét tekintve is elmaradt az európai élmezőnytől: a régióban Románia helyzete vitathatatlan volt, őt követte Bulgária, de az export aránya itt is alacsony volt (I.36. táblázat).²⁹⁰

I.34. táblázat.

A szerb export szerkezetének átalakulása (export millió frankban)

Termék	1884–1893	1894–1905	1906–1912
Élőállat	17,3	23,3	8,5
Gabona	8	13,8	33,5
Gyümölcs, szilva	10,2	11,2	14,5
Állati termékek	3,6	8	13,1
Összes mezg. exp.	40	56	67

Stoyanovich, K.: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919. 44–46.

I.35. táblázat.

Az összes (1000 állat) és egy főre eső állatállomány alakulása Szerbiában

Összes db	1859	1895	1905	1910	1000 főre	1859	1890	1895	1905	1910
Sz.marha	802	903	962	763	Sz.marha	736	378	390	361	250
Juh	2385	3011	3160	3808	Juh	2200	1371	1338	1176	1250
Sertés	1774	894	808	803	Sertés	1637	420	391	338	267

Stoyanovich, K.: The Economic Problems of Serbia i. m. alapján.

I.36. táblázat.

Szerbia mezőgazdasága európai összevetésben

Mezőgazdasági munkás / km ²	Export a GNP %-ában	Az állattartás részesedése a mezőgazdaság értéktermeléséből (%)	A munkaerő csökkenése* az 1910-es munkaerő %-ában 1870–1910 között
Európa 46–52 Franciaország 32 Dánia 32 Szerbia 93	Románia 25 Bulgária 20 Szerbia 15 Portugália 13 Oszmán Bir. 15	Nagy-Britannia 74 Németország 66 Franciaország 44 Szerbia 36 Spanyolország 30 Bulgária, 25 Görögország, 25 Olaszország, 25	Bulgária 0 Románia 0,3 Szerbia 3,3 Görögország 6 Törökország 15 Európai perifériák átlaga 22

*A kivándorlás és demográfiai hanyatlás együttesen a relatív túlnépesedésre (első oszlop) és kezelésére utaló mutatók.

Pamuk, S.–Williamson, J. G. (eds.): The Mediterranean Response i. m. 79–80. alapján.

290 Pamuk, S.–Williamson, J. G. (eds.): The Mediterranean Response i. m. 79–80.

Mint látható volt, a szerb exportszerkezet drámaian átalakult 30 év alatt: a gabona-export megnégyszereződött, az állati termékek exportja stagnált (az élőállat rohamosan esett, a feldolgozott termékeké nőtt, ez viszont ipari beruházásokat igényelt) (I.34. táblázat). A juh előtérbe kerülése szintén jelzésértékű, az egy főre jutó állatállomány pedig az átlagos 4,5 egyedről 2-re csökkent (I.35. táblázat). Hiba lenne ugyanakkor kizárólag a revizionista és ökológiai szemléletű történetírásnak igazat adni, hogy az átalakulás oka egyedül a relatív túlnépesedésben keresendő. A piaci környezet változásait hangsúlyozó indokok sem vethetők el egyértelműen, hiszen önmagában az 1000 főre eső állatállomány csökkenése ugyanúgy lehetett a túlnépesedés jele, mint a piacproblémák következménye. 1804–1881 között még évi 350 ezer sertést exportált az ország. 1884–1893 között évi 57 ezer szarvasmarhát exportált 7,3 millió frank értékben és már csak 200 ezer sertést 9,2 millió frank értékben, ez az export 40%-át is elérte. 1894–1905 között (még az osztrák-magyar vámháború előtt) évi 36 ezer szarvasmarha volt az export 12,7 millió frank értékben és 122 ezer sertés 14 millió frank áron. A darabszám csökkenése mellett tehát az inflációval lépést tartva nőtt az összbevétel, a szerb kereskedelem pedig többletet mutatott – ami hátrányos volt a legfőbb exportirány, a Monarchia agrártermelői számára.²⁹¹ (A szerb export már 1868–1876 között is meghaladta az importot, de az így szerzett többletet a következő háború felemésztette. Az 1878 után a Monarchia gazdasági függésébe kényszerített állam kereskedelme deficitessé vált, s csak 1888-tól vált ismét szufficitessé.) A Monarchia a „disznóháborúval” ezen a helyzeten kívánt változtatni.²⁹²

Az ökológiai történetírás érveit korábban már láttuk, a továbbiakban a tradicionális szemlélet álláspontjának ismertetésére kerül sor. A szerb állatexport sorsát nagymértékben meghatározta a szomszédos agrárlexportőr, Magyarország hozzáállása, az pedig a helyi agrárius és ipari körök egymáshoz való viszonyától is erősen függött. Ausztria-Magyarország gyakorlatilag vazallusként kezelte Szerbiát 1878 után, s az állategészségügyi egyezmények csupán ürügyet jelentettek a beavatkozás idejének és módjának meghatározására, mellyel a sertések elhelyezési kényszerével küzdő, szűk terméskálával rendelkező Szerbia szembesülni kényszerült.

Szerbia sokáig még a szó legszűkebb értelmében véve sem rendelkezett gazdasági függetlenséggel. Autonómmá válása idején 45 ezer piaszttert fizetett a Török Birodalomnak az önálló kereskedelmért. 1845-ben megkísérelte felemelni a vámtarifát 5%-ra (a török birodalmi tarifa volt érvényben), de ez megbukott Metternich ellenállásán. Midőn az 1860-as években Törökország megemelte a vámot 8%-ra ez Szerbiára még mindig nem vonatkozott. Így az állam, hogy a gazdasági kiszolgáltatottságot enyhítse, bevezette 1868-ban a *trošarinát*, egyfajta fogyasztási adót (6–8%). A kiszolgáltatottság csak mélyült, mikor az 1881-es egyezményben Szerbia elvesztette kereskedelmi önállóságát (tilos volt gazdasági egyezményt kötnie a Monarchia beleegyezése nélkül – cserébe Macedóniát ígérték neki a jövőben). Az 1873-as agrárválság ugyanis a Monarchiát is érzékenyen érintette, ezért 1878 után a Szerbiával való kapcsolat lényege a gazdasági verseny korlátozása volt: a szerb területgyarapodás további feltétele a Belgrád-Niš vasút szerb költségen történő megépítése volt (mondani sem kell, mennyire megterhelő volt ez a kis országnak

291 Stoyanovich, K.: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919. 45–46.

292 Uo. 40–41.

gazdaságilag).²⁹³ A Monarchia így kívánt iparcikkeinek konkurenciamentes exportpiacot találni, ugyanakkor korlátozta a balkáni állati termékek beáramlását: 1881-től a sertésekre a behozatali vámot (1,5 forint, azaz 3,6 frank) nem súlyra, hanem darabra rótták ki, ez a kisebb állatokat leadó vidéki termelőket hátrányosan érintette. És miután 1900 körül megszűnt a magyar malomipar importtámogatása (korábban minden 70 kg exportált liszt után az állam megtérítette 100 kg importált búza vámját), a magyar malmok nem vették át a szerb gabonát sem,²⁹⁴ mely akkorra már elsődleges exportcikké lépett elő. (Ez azonban inkább a hazai agrárius körök nyomásának tudható be, s nem egy direkt szerbellenes politika következménye, s a szerb sertésimport korlátozása sem kizárólag külpolitikai ellentétekre vezethető vissza).

Piroćanac törekvései ellenére a gazdasági függetlenség elérésére csak az 1903-utáni dinasztikus és politikai fordulattal nyílt lehetőség, ez vezetett a disznóháborúhoz. A Monarchia mindig politikai feltételekhez kötötte a kereskedelmi egyezmények megkötését (melytől a szerb állatexport és így az agrárius lakosság megélhetése függött). Az szerb 1903-as dinasztikus és gazdaság- és külpolitikai fordulat után például a szerb-bolgár vámuniós tervezettől (1904) való elállást akarta ezzel elérni. A szerbek ebbe még belementek egy kormányválság árán, de abba, hogy a Monarchiától rendeljék az összes hadianyagot, már nem. Így tört ki végül a disznóháború. Szerbia számára ekkor, a Monarchiával való végleges szakítással értékelődött fel a két kikötő, Szaloniki és Sulina, melyek használata lehetővé tette exportja diverzifikálását és Monarchiától való gazdasági függésének enyhítését.²⁹⁵

A szerb belpolitikai fordulat tehát a gazdaságpolitikában is változást eredményezett, viszont a kereskedelmi irányok és termékek módosulása sok ember megélhetését érintette érzékenyen. Míg ugyanis 1905-ben 112 ezer sertés és 57 ezer szarvasmarha ment Ausztria-Magyarország irányába 32 millió frank értékben, addig 1907-re ez gyakorlatilag nullára esett vissza.²⁹⁶ Ez tovább erősítette az exportcélokra nem alkalmas állatok térnyerését: a birkák száma 3 millióról 3,8 millióra nőtt 1905–1910 között, míg a szarvasmarháké 200 ezer eggyeddel, 25%-kal csökkent (*I.35. táblázat*). Ebből a szempontból szerencsés

293 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 122. Szerbia esetében is igaz, hogy a vasútfejlesztések internacionális jellegű vasutak megépítését szorgalmazták, tehát a helyi érdekeknek kevésbé feleltek meg. Így aztán a gazdaság fejlődéséhez sem járultak hozzá, sőt a hitelfelvetelek miatt kifejezetten hátrányt is jelentettek. Ráadásul a vasúti szállítás csak 8,9 millió dinárral járult hozzá a szerb, 16,4 millióval a bolgár GDP-hez, miközben a lovasszekér 34 millióval, a máháslovak 70 millióval.

294 Ennek hátteréhez: az osztrák politika ugyanazt a gazdasági munkamegosztást eredményezte a birodalmon belül, mint angol-török viszonylatban. Magyarországon a gabonatermelés 28-ról 67 millió hl-re emelkedett 1790–1840 között (ez 5 millió tonna), azaz fejenként 200 kg-mal számolva 25 millió ember ellátására volt elég, míg a korábbi termelés 10 millió embernek volt elég, ami akkor az önellátási szintet jelentette. Mivel az egy főre eső gabonafogyasztás e térségben eleve kisebb, 175–200 kg volt évente, a többletet exportálni kellett. Mindebből egyenesen következett a malomipar fejlesztése magasabb hozzáadott értéke miatt, illetve az, hogy a balkáni gabonaexportőrök számára e térség nem lehetett piac, ha a helyi malomiparnak nem érte meg a gabona átvétele. A budapesti exportmalmok kapacitása 1864-ben még csak 50 ezer tonna, 1879-ben már 430 ezer tonna volt, az ipari termelés 40%-át adva (650 millió korona), s értéke 1913-ig újra megkétszereződött (ugyanúgy 40%-ot adva). *Berend T. I.*: Kisiklott történelem i. m. 132.

295 *Stoyanovich, K.*: The Economic Problems of Serbia i. m. 22–24.

296 A szarvasmarhák és sertések 1000 főre jutó 400 fős állománya 1910-re 250 körülire esett vissza. Ezzel szemben pl. a juhek számának 7 millióról 8,6 millióra emelkedése Bulgáriában, illetve 600 ezer darabos növekedése Szerbiában az önellátás előtérbe kerülésének jele.

(egyébként kifejezetten hátrányos) az egy főre jutó, illetve a GDP-hez mért szerb kereskedelmi forgalom alacsony (15%) értéke, mert a kiesés nem haladta meg a GDP 5%-át.

A veszteség korrigálása nem volt egyszerű: mivel az új partnerek messze voltak, csak feldolgozott állati termékek jöhettek szóba, ez viszont a feldolgozóipar fejlesztését tette szükségessé: amikor 1890-ban a szerbek szintén a magyar egészségügyi rendszabályok miatt először kísérelték meg Szalonikin keresztül exportálni a sertéseket, azok igen rossz állapotban értek Marseille-be. A magyar protekcionizmus miatt a szerbek már korábban is kísérleteztek a sertéshús hazai feldolgozásával és feldolgozott terméként való exportjával: 1861-ben egy francia, 1884-ben egy skót társaság alapított üzemet e célból, de a két kísérlet kudarcot vallott. A fordulat előfutáraként 1900 után viszont 2 vágóhíd létesült Belgrádban, majd egy francia-szerb vegyesvállalat, mely sózott hús exportjára rendezkedett be.²⁹⁷ A gazdasági fordulat végrehajtásához azonban hazai források nem álltak rendelkezésre: a helyzetet egy 96 és egy 150, majd egy 66 millió frankos hitel stabilizálta az új partnertől, a franciáktól.

A termékszerkezet átalakítása a mezőgazdaságon belül és a mezőgazdaság és ipar viszonyában is politikai vitákhoz vezetett.²⁹⁸ Mindemellett a probléma megoldása – a gazdasági önrendelkezés visszaszerzésének hazai visszahatásai – és externalizálása is sikerült: a Monarchia nemcsak gazdasági ellenséggé vált, de a szlávok elnyomójaként is sikerült megjeleníteni. Mivel a gazdaság modernizálása lassan ment képzett szakemberek, piac, rugalmas bankrendszer és kellő tőke nélkül, az expanzió, a tengerhez való kijutás (a gazdasági függés enyhítése, az új partnerekkel való közvetlen kapcsolat létesítése) került előtérbe megoldásként,²⁹⁹ ennek indoktrinációjaként szolgált az államtól délre élő szlávok felszabadítása. Az ökológiai problémák mellett tehát a kereskedelmi partnerek megváltozása ugyanúgy befolyásolta a termelési és exportstruktúrát.

I.4. A parasztság általános helyzete, problémái és adaptációs stratégiái

Az agrárszektor imént bemutatott *átlagértékei* nem mondanak semmit a rurális társadalom differenciáltságáról, csupán térségek közötti összevetésre alkalmasak. A parasztság tényleges helyzetének vizsgálatához azonban elengedhetetlen nemcsak az inter- és intraregionális differenciák (pl. I.22. táblázat), de a birtoknagyság, vagyoni helyzet szerinti tagozódás ismerete is, s ennek időbeli változása.

Hasonlóképpen, mint Bulgáriában, az 1897-es adatok alapján Szerbiában is a törpebirtok dominált. 5 hektár alatt volt a gazdaságok 55%-a, a terület 30%-a, 160 ezer földműves kezén. További 28%-ra rúgott az 5–10 hektáros birtokok száma, mely 80 ezer em-

297 Strausz A.: Szerbia közigazdasági viszonyai i. m. 47.

298 Lásd: Blagojević, O.: *Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Beograd, 1980. c. művét.

299 A fent említett hitelekkel kellett finanszírozni az ipari átalakítást, az expanzióhoz szükséges katonai modernizációt (a szerbek kötelezték magukat, hogy francia fegyvereket vásárolnak) és a korábbi, részben a Belgrád-Niš (Szaloniki) vasútvonal kiépítésére fordított hitelek törlesztéseit. Az új vasúti felszerelések és a beszerzett hadianyag értéke összesen 250 millió dinár volt, azaz az 1912-es Balkán-háborúra 60 millió tartaléka maradt az államnak.

ber kezében oszlott meg. 10–20 hektár között volt a földbirtokok 15%-a 40 ezer termelő kezében.³⁰⁰ Ennél nagyobb birtoka csak 10 ezer földbirtokosnak volt, ami a 293 ezer birtokos mindössze 3%-a! Nagybirtokok (100 ha felett) összesen 103 volt (megyéenként mindössze 6!) az országban.³⁰¹

Fontos felhívni a figyelmet a felszabadult és a birodalom keretein belül maradt európai területek birtokstruktúrája közötti különbségre. Az oszmán uralom alatt maradt területeken 1907-ben a birtokok 33%-a kisebb volt, mint 1 hektár (Szerbiában ez 17% volt, Bulgáriában pedig 11%, a 33% 2 ha-nál húzódott, Szerbiában 3 ha-nál), 81%-a pedig kisebb volt, mint 5 ha (Bulgáriában 58%).³⁰² Ez ellentmondott a mezőgazdasági adókból élő, korábban az „adóegység” egyben tartását propagáló oszmán gazdaság érdekeinek is, de az 1858-as földreform alapvetően nem szüntette meg a csiflik intézményét, csupán megkönnyítette a kisparaszti tulajdonszerzést.³⁰³ Mindez érthetővé teszi, hogy Szerbia a migránsoknak nyújtott kedvezményeivel miért volt vonzó a macedóniai parasztek számára, illetve a földosztást propagáló IMRO miért lehetett népszerű. Nem véletlen az sem, hogy a szaloniki vilajetből 1908-ban az oszmán parlamentbe bekerült 2 bolgár-szláv képviselő *szocialista* volt, s nem a CUP színeiben indult.³⁰⁴

I.37. táblázat.

Sumeni birtokmegoszlás 1875-ben

Birtokméret	Gazdaság	%	Terület (ha)	%
0–2 ha	304	17,5	219	2,5
2–3 ha	154	9	355	4,3
3–4,5 ha	439	25	1612	19,5
5–9 ha	695	40	4418	53,4
9–14 ha	128	7,4	1391	17
14–18 ha	18	1	285	3,5
20 ha felett	5	0	151	1,5
összesen	1743	100	8431	átlag: 4,8 ha

Brunnbauer és Draganova adatai alapján.

A másik szerb-bolgár sajátosság a nagybirtok eredendő hiánya vagy eltűnése 1878-ra. Sumen kaza térségében 1875–1878 között csak 2 birtokot regisztráltak csiflikként, de egyik csak 65, a másik 35 hektáros volt. A valódi nagybirtok tehát hiányzott. Ugyanakkor a gazdaságok fele 1875-ben még meghaladta az 5 ha-t, s csak a gazdák negyede szorult rá, hogy a mezőgazdaság mellett más tevékenységi formából fedezze megélhetését.³⁰⁵ Az átlagos birtoknagyság 5 ha volt. Egy generáción belül azonban a 2 ha alatti birtokok aránya 30% fölé nőtt országos viszonylatban.

300 Ezzel szemben Bulgáriában 1908–1928 között 1 ha alatt volt a birtokok 11%-a, 5–10 ha között 25%-a, míg összesen 5 ha felett 42%-a. Brunnbauer, U.: Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan: Wirtschaft und Familienstrukturen im Rodopengebirge (19./20. Jahrhundert). Böhlau, Wien, Weimar, Köln, 2004. 162. és 167.

301 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 202–203.

302 Quataert, D.: The Age of Reforms, 1812–1914. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Eds.: İnalcık, H.–Quataert, D. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. i. m. 864.

303 Brunnbauer, U.: Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan i. m. 162.

304 Hacısalihoglu, M.: Die Jungtürken und die mazedonische Frage (1890–1918). München, Oldenbourg, 2003. 255.

305 Brunnbauer, U.: Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan i. m. 162.

Mint írtuk, a birtokaprózódás ugyanígy jellemző volt Szerbiára is. Bár az *I.38. táblázat* adatai alapján 1897-ben a módusz az életképes kisgazdaságokat tömörítő 5–20 hektáros farmméretre esett a közel 40%-os részesedésével, ami jobb volt Bulgária (25%), illetve Horvátország és Szlovénia 27%-os arányánál, de ugyanakkor 67 ezer háztartás, a parasztság 27%-a nem rendelkezett a műveléshez szükséges semmilyen állattal.³⁰⁶ 1910-re ráadásul a módusz a 2–5 ha-os birtoknagyság irányába tolódott el, s míg 1897-ben a gazdaságok 55%-a volt kisebb 5 hektárnál, 1910-re ez már 64% volt, s a folyamat 1918 után is folytatódott. 1897-ben a háztartások 22%-a, azaz 69 ezer gazda volt agrárproletárnak tekinthető, 19 ezer falusinak pedig 1 ha alatt volt a gazdasága.³⁰⁷

A korban általánosan elfogadott nézet szerint 5 ha volt a kritikus érték, az életképes, önellátó gazdaság alsó határa, ezért is szerepel a statisztikai kimutatásokban. (10 ha felett pedig egy 5-6 fős család segéderőre szorult).³⁰⁸ Szerbiában az 1910-ben 835 parasztgazdaság elemzésével készített vizsgálat szerint a 4 ha alatti birtokok nem voltak rentábilisak.³⁰⁹ A román telepítéspolitikája az 1912-ben megszerzett Dél-Dobruzdzásában tudatosan törekedett kedvező birtokszerkezet kialakítására a telepések körében, az elvándorlást megakadályozandó, ezért itt 6 ha felett volt a földek 85%-a, a gazdaságok 55%-a.³¹⁰ Szerbiában ez 72 és csak 36% volt 1910-ben.

I.38. táblázat.

A szerb állam birtokviszonyai 1897–1910 között

Kategória	Gazdaság 1897	Gazdaság %	Gazdaság 1910	Gazdaság %	1000 ha	Terület %	Átlagméret (ha)	
2 ha alatt	Földnélküli	35 000	11	99 000	26	104	5	
	1 ha alatt	19 000	6					
	1–2 ha	31 000	10					
2–5 ha	93 000	30	141 000	38	471	23	3,3	
5–20 ha	5–10	118 000	39	88 000	23	611	30	7
	10–20			32 000	9	440	22	13,5
20–50 ha	10 300	3	7700	2	222	11	29	
50–100 ha	710	0	750	0	50	3	66	
100 ha fölött	74	0	360	0	75	4	207	
Összesen	308 000	100	370 000	100	1990	100	5,3	

Forrás: Konstantinović, N.: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji. Beograd, 1939. pp. 18-19. és Palaiet, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. The Journal of Economic History, Vol. 39, 1979/3. 725.

306 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. p. 207.

307 Stojasavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 31. 1914-re a birtoktalan falusi családok száma Németh szerint már 90 ezer fölé nőtt, ami a parasztság közel 25%-át tette ki.

308 Ez a történelem folyamán változó volt: a középkori Franciaországban 15–20 hold (7–9 ha) a létfenntartáshoz, rentábilis gazdálkodáshoz. Darnton, R.: Lúdanyó meséi i. m. 41. és Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914. In: Djordjevic, D.–Király, B. K. (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars, 1987. 231.

309 De hasonlóképpen 5 hektárt hoznak az 1930-as évekbeli bolgár kutatások is. Lásd: *I. kötet*, 563–565. Mollov, J.–Kondov, N.: Dohodnosztta na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1929–1930 godina. Szófia, 1932. 20–21., 50–55; Mollov, J.–Kondov, N.: Dohodnosztta na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1931–1932 sztopanszka godina. Szófia, 1936. 156–158; Mollov, J.–Kondov, N.: Dohodnosztta na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1930–1931 godina. Szófia, 1934. 55.

310 Strausz, A.: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia. Mitteleuropäischer Buch- und Lehrmittelverlag, 1917.

I.39. táblázat.

A szerb parasztság elszegényedésének mutatói, 1897

Típus	Ház- tartás	Gazdaság %	Terület %	Szántóföld- del és lege- lővel ren- delkezik %	Csak földdel %	Egyikkel sem %	Felszere- lés nél- kül %	Igásállat nélkül %	1 ha értéke (dínár)
Városi	67 000	7	9	12	18	69	87	87	590
Falusi	305 000	93	91	67	21	11	33	33	340
Összesen	372 000	100	100	57	21	22	42	42	470

A falusi szegénység mutatói (%)³¹¹

Nincs saját földje	Nincs elegendő földje	Nincs elegendő állat	Nincs disznaja	Nincs juha	Adótar- tozás	Nincs elegendő terménye egy évre	Nincs elég termény fél évre	Nincs ekéje
20	50	30	32	46	32	60	46	41
Nincs saját háza	Nincs egészséges lakhelye	Nincs ablaküveg	Nincs asztal vagy szék	Nincs egészséges ivóvíz	Nem besorozható	Nincs este világítás	Nincs saját ágya	Nincs ökröszeke-re
18	72	14	20	95	25	38	38	57

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 231. adatai alapján saját számítás. Adatok: Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 231. Dordević, D.: Srbija i srbsko društvo i. m. 418. Avramović, M.: Naše seljačko gazdinstvo. Belgrad, 1928. 17.; Avramović, M.: Selo u Srbiji i. m. 243. és Stojavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo (1919–1929). Zagreb, 1965. 30–40.

A birtokaprózódás már 10 éves időtartamon belül (1897–1905) is számottevő volt. Különösen jelentős volt a 10–20 ha közötti birtokok termőterületből való részeseződésének csökkenése. A birtokaprózódás további bizonyítékaként a 2–5 hektáros birtokok részeseződése a művelt földterületből 17-ről 24%-ra nőtt. 1897-ben 5 ha alatt volt a gazdaságok kétharmada Kruševác, Toplica és Vranja térségében, Valjevóban viszont csak 40% és Nišben is 50% alatt maradt a kisbirtokok (gazdaságok) gyakorisága. 1905-ben viszont már Valjevóban is 53%, Nišben 64% volt az 5 ha alatti birtokok aránya az összes gazdaságból, ami 10 éven belül igen jelentős változásnak tekinthető. A parasztság helyzetének romlására utal a birtokaprózódáson túl, hogy a városi háztartások kétharmada 1897-re már nem rendelkezett földdel, igaz a vidéki gazdasági egységek 10%-a sem. A vidékiek ötöde egyáltalán nem rendelkezett állatállománnyal, vagy nem volt legelője (I.39. táblázat). A modern ekék száma az 1867-es 50 ezerről 1897-re 100 ezerre nőtt, de ezeknek csak kétharmada volt vaseke. A *ralo*, *ralica* típusú ekék száma viszont 35 ezerről szintén 100 ezerre nőtt.³¹² E két adat összegéből az is világos, hogy a falusi háztartások 33%-a nem rendelkezett a műveléshez szükséges eszközökkel, s mivel csak 11% volt zsellér, így a

311 Az értékek riasztók, de nem egyedi, balkáni jellegzetességek. Papp Klára a Bihar megyei földesúri birtokokon élő paraszti népesség vagyoni helyzetének elemzésekor megállapítja, hogy a 18. században jelentősen nőtt az igásállattal *nem* rendelkezők aránya, mely 1763-ban két Bihar megyei járásban a társadalom 70 és 76%-át tette ki. Papp K.: Jobbágyi társadalom a 18. századi bihari magánföldesúri birtokon. In: Rendi társadalom – polgári társadalom. 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Szerk.: Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1986. 189–200.

312 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 231.

gazdák legkevesebb ötöde kénytelen volt eszközöket kölcsönkérni. Az igásállatok száma ugyanakkor 4 év alatt 1893–1897 között 200 ezerrel nőtt. Ennek köszönhetően átlagosan egy szerb gazdaságra mintegy 500 dinár értékű állat jutott. De 1908-ban mégis a parasztok 33%-a küzdött adófizetési problémákkal.³¹³

Az eddigiekben is láthattuk, hogy a termelékenység (és megbecslése éppúgy) problémás volt szerb területeken. Az is megemlíthető, hogy szerb kisbirtokos sokkal kevesebb napot töltött el munkával a földjén, mint magyarországi sorstársa: az ortodox falusiak a 82 templomi ünnepnapon kívül még 55 napot ünnepeltek, melyen nem dolgoztak, s további 60 nap alkalmatlan volt mezőgazdasági munkálatokra, azaz maradt 170, ami a terméseredményekben is megmutatkozott (Horvátországban is kb. 160 munkanapot használtak ki). Ráadásul az 5 ha körüli birtokon általában két emberre volt szükség, hogy a maximális terméshozamot elérjék, a többi családtag fölöslegként jelentkezett. Munkájukkal ugyan levették a terhet a családfő válláról (a nők többet dolgoztak, mint a férfiak munkaórában számítva), de eközben az egy főre jutó terméseredmény romlott és munkaerejük kiaknázatlan maradt (bújtatott munkanélküliség). Az alacsony munkaerő-kihasználtság nemcsak az elmaradott technológiának (az pedig a tőkehiánynak), a valóban krónikus eszközhiánynak volt köszönhető (a modern eszközök elterjedése ugyanúgy eredményezhet feleslegessé váló munkaerőt!), hanem éppen annyira kulturális okai is voltak. A munkaerő-felesleg gazdaságon kívüli levezetése ugyanis sem dívott.

1910–1912 között Mihajlo Avramović felmérése (324 falu 835 gazdaságát vizsgálta meg 12 körzetben az akkori 18-ból) a munkaerő-kihasználtsággal kapcsolatosan hasonló problémákat állapított meg. Ekkor a férfiak és a nők munkaerejük csak 50%-át hasznosították a földeken, a nők otthon további 40%-ot, a férfiak viszont csak 10%-ot. Levonva a betegségek időtartamát, ez azt jelentette, hogy a férfi munkaerejének 40%-a maradt szabad, míg a nőnél csak 10%. Ehhez képest a férfiak munkaerejük csak 5%-át hasznosították gazdaságukon kívül 1910-ben, tehát 35% ténylegesen kihasználatlan maradt.³¹⁴ Miközben Bulgáriában Jegorov szerint a mezőgazdasági munkára alkalmas napoknak hasonlóképpen csak 60–65%-át hasznosították, addig Maister szerint Szlovéniában (1918 után) 75%-os volt a munkaerő kihasználtsága: a 420 ezer 15–64 év közötti emberből 68 ezer háztartást vezetett, 58 ezer egész évben az állatokkal törődött, a maradék 300 ezer embert véve alapul azok a lehetséges 80 millió munkanapból 60 milliót dolgoztak le.³¹⁵

A termelékenységet a birtokméret önmaga is befolyásolta. Palairt, Avramović adatai alapján végzett számításaiban³¹⁶ részletesen ugyan *nem* elemzi a következőket, de adatai alapján egy 20 hektáros farm 60-szor annyi jövedelmet termelt gabonából, mint egy 1 hektáros, tehát a nagyobb üzemméret területegységre vonatkoztatva 3-szor termelékenyebb volt. Az átlagot reprezentáló 5 hektáros birtok már csak 7,5-szer termelt többet, mint az egy hektáros. (Az 5 hektárnál négyszer nagyobb 20 hektáros birtok viszont

313 Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 231.

314 Avramović, M.: Naše seljačko gazdinstvo i. m. 27–32.

315 Maister, H.: The Employment of Peasant Population. In: Maister, H.–Uratnik, F. (eds.): Socialni problemi slovenske vasi. II. Ljubljana, 1938. 91–116. Bulgáriára lásd: Mollov, J.: Problemi na balgarszkoto zemedelie. Szófia, 1935. 24.

Megjegyzem, Magyarországon Keleti Károly ugyanúgy 35%-ra tette a kihasználatlan munkaidőt, tehát nem balkáni jellemzőről van szó. Magyarország története. 6/2. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 1044.

316 Avramović, M.: Naše seljačko gazdinstvo i. m. 35, 39–40. és Palairt, M.: The Influence of Commerce i. m. 42–44, 52.

8-szor termelt többet, tehát hatékonysága az átlagbirtokénak a kétszerese volt). A birtok növekedésével tehát a termelékenység is nőtt (ami Macedóniában pl. nem feltétlenül volt így). Az állattartásból származó jövedelem esetében viszont nem ez volt a helyzet: 5 hektárig a jövedelem gyorsabban nőtt, mint a farm mérete, majd ezt követően lelassult. Bár a 20 hektáros birtok 20-szor annyi jövedelemmel rendelkezett az állati termékekből, mint az 1 hektáros, de az 5 hektárosnál alig kétszer többet termelt (azaz fajlagosan rosszabb volt a kihozatala). Az „átlagos” 5 hektáros ugyanis tízszer annyit termelt állati eredetű jövedelemből, mint az 1 hektáros birtok azaz területegységre vetítve kétszer nagyobb volt a termelékenysége. Éppen ezért bírt jelentős hatással az állattartás háttérbe szorulása a kisbirtokosok megélhetése szempontjából (láttuk, hogy konstans áron esett is az egy főre eső output értéke).

A törpebirtokosság a szegénységgel volt egyenlő, alternatív gazdálkodást ritkán valószínűsített meg rajta (esetleg a szilva jöhetett szóba, Macedóniában a dohány és a mák). Szemben Magyarországgal, ahol az 1928-as földreform „haszonélvezői”³¹⁷ 1–2 hektáros kisbirtokokkal ugyanúgy kénytelenek volt elmenni más földjét megművelni, mint korábban, az okučje börtönébe zárt parasztnak Szerbiában a nagybirtok alárendeltsége miatt ez sem jelentett kiutat.³¹⁸

Egy 1903-as, 14 körzetben elvégzett felmérés szerint 100 falusi gazdaság közül húsznak nem volt saját földje (I.39. táblázat), 50-nek elegendő földje, 30-nak elegendő állata a mezőgazdasági munkálatok elvégzéséhez, 41-nek ekéje, 72-nek lovasszekere, 18-nak saját háza. 60 gazdaság kénytelen volt élelmet vásárolni egy átlagos esztendőben is az önfenntartáshoz saját termésén túl, 18 már Demeter nap után. 100 gazdaságból 72-nek nem volt egészséges lakhelye, 95-nek egészséges ivóvize (ezért forralt vagy erjesztett italokat ittak).³¹⁹ A szomorú életkörülményekre, szegénységre utal, hogy már 1881-ben a 216 valjevói besorozottból 55 egészségi állapota nem volt megfelelő.³²⁰ 1918-ban a zombori határ 4773 gazdája közül 877 földnélküli volt, 883 pedig 1 jutarnál (kataszteri hold) kevesebb földet bírt, 1–4 jutar között volt 747 gazda birtoka. Háza 1400 gazdának nem volt. A szabadkai határban a 20 ezer paraszt közül 13 ezer volt földnélküli, 1 jutar alatt volt 1838 gazda, 1-2 jutar között 1250 gazda birtokteste. Titel térségében az 5637 földművesből 1753-nak nem volt földje (30%).³²¹

A szintén földhiánnyal küszködő hegyvidéki mezőgazdaság egészen másképp működött, mint a síkvidéki, érvényes ez mind Dalmáciára, Boszniára és a Rodopéra. A Rodopéban a *foglalkozásszerkezet felekezetek szerinti differenciáltsága szembeszökő* volt. Ennek oka a terület relatív túlnépesedése, a földhiány volt, mely alternatív megélhetési módokat helyezett előtérbe az Oszmán Birodalomból való kiválás, így a juhtartás piacainak elvesztésével (hús és textilipari alapanyag).³²² 1891-ben a volt ahicselebi kaza *keresztény*

317 Ekkor 400 000 paraszt kapott 400 000 hektár földet, 200 000 pedig házhelyet.

318 A földtörvények a parasztot inkább „a röghöz kötötték”, mintsem a földet a parasztnak adták, jóllehet e törvények lélektani hatását olyan nagyra tartották, hogy az 1918-ban megszülető új állam több területén is bevezették az okučje rendszerét.

319 *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 30–40.

320 *Dordević, D.*: Srbija i srbsko društvo i. m. 418.

321 *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 30–32.

322 1867-ben K-Ruméliában 2,7 juh jutott egy lakosra, 1903-ban 2,29. *Brunnbauer, U.*: Gebirgsesellschaften i. m. 202.

falvaiban a földművelő parasztság aránya csak 15%-os volt, szemben a juhokkal foglalkozó 14%-kal, a 26%-nyi kőművessel és 16%-nyi szabóval. A földművelés a *pomákok* területe volt.³²³ 1893-ban Csepelare térségében a pomákok 95%-a volt földműves, a keresztények esetében ez csak 22% volt. Ez egy generáció múlva is így volt: 1929-ben Arda településén a muszlimok 88%-a (155 fő) volt földműves, a keresztények (100 fő összesen) 41%-a viszont kőműves, 17%-a őr, 11%-a szabó, 6,5%-a pásztor volt. Usztovo és Rajkovó falvakban a keresztény férfiak kétharmada szezonális migráns volt. De ne higgyük, hogy a helyben maradó muszlim földbirtokosok helyzete jobb volt! Csepino területén 1913-ban a birtoktestek kétharmada volt 2,5 ha alatt, míg a bolgár országos átlag 30% volt. 5 ha feletti mérettel csak 11% rendelkezett, ugyanúgy, mint az oszmán uralom alatt maradt területen (1907). Szmoljanban 1920-ban ugyan jobb volt a helyzet, 5 ha felett volt a birtokok 20%-a, de a 42%-os országos átlaghoz képest ez is kevés. A szmoljani – átlagosan 3,3 hektáros (Bulgáriában 5 ha körül volt) – birtokméret fele ráadásul erdő volt.³²⁴ Ezek után nem meglepő, hogy a muszlim kitelepülés (melyet az állam is támogatótt) sebessége felgyorsult: míg 1893-ban Rupcsosz körzetének 29 falujából 28-ban éltek pomákok, addig negyven év múlva ez 13 falura csökkent.³²⁵

A mezőgazdaság siralmas helyzetére sok adat utal.³²⁶ 1910 körül Rupcsosz térségében a 4400 háztartásra 2880 ralo és csak 91 modern eke jutott, azaz a háztartások harmadának nem volt *semmilyen* ekéje – ugyanez a helyzet volt Jugoszláviában is. 1920-ban Szmoljan térségének 7000 háztartásában 5000 régi és 100 modern eke volt, azaz a lakosság 16%-ának nem volt mivel szántania (így valószínűleg földje sem volt és máshol kereste megélhetését). Még 1936-ban is csak 12 vaseke volt a körzetben. Különösen a törpebirtok volt hátrányos helyzetben: 1930-ban Csepinóban az 5 ha alatti háztartások csak hatodában volt vaseke, míg az 5–10 ha-os háztartások esetében ez 60% volt.³²⁷

Így nem meglepő, hogy kenyérgabonából a Rodope térsége nem volt autark. Csepino térségében a gazdaságok 50%-a volt önellátó a világháború után, 10%-uk gabonafőlősleggel rendelkezett, 40% viszont gabonát vásárolni volt kénytelen (vö. *I.39. táblázat*). A kortársak szerint 4 ha elegendő lett volna az önfenntartáshoz 1926-ban, ennyit azonban csak a háztartások fele birtokolt. Devinben a lakosság gabonaszükségletét fejenként évi 250–300 kg-ra tették 1928-ban, de ekkor csak fejenként 102 kg termett a térségben. Szmoljan gabonaszükségletét 1938-ban 10 ezer tonnára tették, de csak 4000 tonna termett. Zlatograd (Daridere) szintén csak 3 hónapra elegendő gabonával rendelkezett, a háztartásoknak csak 5%-a nem volt rákényszerülve, hogy máshonnan vásároljon kenyeret, míg Mocseva szerint Bulgária más térségeiben (939 háztartás, 199 faluban) a háztartások 75–85%-a volt önellátó gabonából.³²⁸

Mivel pedig a világháború után 1929-ig magasak maradtak a gabonaárak, ez egyáltalán nem kedvezett a gabonahiányos hegyvidéki régióknak. Az életképes birtokkal (5

323 *Brunnbauer, U.*: Gebirgsesellschaften i. m. 181.

324 Uo. 188–190.

325 Uo. 128.

326 Az átlagos hektáronkénti búzatermés 1897–1899 között (a válság idején) 930 kg volt, míg nyugaton 1400–2350 kg között váltakozott. *Brunnbauer, U.*: Gebirgsesellschaften i. m. 169.

327 Uo. 210.

328 *Mocseva, H.*: Szelszkoto zemedelszko domakinsztvo i. m.24.

ha) rendelkező parasztság ebből ugyanis nem sokat érzékelt, hiszen csak termékei 20%-át piacolta. Akinek viszont nem volt elég gabonája, azt kifejezetten kellemetlenül érintette a situáció. Az extenzivitás korlátai miatt³²⁹ a törpebirtok egyik mentsvára a termék-szerkezet-váltás (és intenzifikáció) volt. Az intenzív és diverzifikált gazdálkodásnak azonban számos akadálya volt.³³⁰ A világháború előtt 1910-ben Zlatograd (a régi Daridere) térségében 2000 háztartás termesztett mindössze 320 ha-on 420 tonna dohányt. Ez háztartásonként 250 kg dohány, egy háztartásra pedig 0,16 ha dohányföld. Ez akkori 1500 frank/t áron 360 frank bevételt hozott a törpebirtokosoknak az egyéb bevételeken túl. A klimatikus adottságoknak is megfelelő alternatív – de munkaigényes – kultúra bevált: 1929-ben már 7000 háztartás termesztett 1350 tonna dohányt (ugyanúgy átlag 200 kg/család).³³¹ A dohány részesedése a bolgár exportból az 1907–1911-es 1,3%-ról 30% fölé emelkedett 1929-ig,³³² de a világválság során előállt árzuhanás számos család megélhetését sodorta veszélybe.³³³ A másik erőforrás az erdő volt, mely a hegység teljes letarolását eredményezte a második világháború előestéjére. A további megoldás a foglalkozásszerkezet megváltoztatása volt, de ennek országszerte objektív akadályai voltak.³³⁴

A szerb parasztság is talált alternatív bevételi forrást. Az országban a szilvatermelők átlagosan 300–370 korona éves bruttó jövedelmet realizáltak, ami éves bevételük 30%-át is elérhette.³³⁵ A szilvatermesztés eredetileg alapvetően a hazai igényeket szolgál-

329 A Sztambolijfski-féle agrárszocialista kormányzat koncepciójának kilátástalanságát jelzi, hogy uralma alatt 1923-ig 81 ezer ha földet osztottak szét (a földek 4%-a, míg Romániában 30%) 49 ezer család között (miközben még 80 ezer várt földre). (Brunnbauer, U.: Gebirgsesellschaften i. m. 174). Az átlag 2 ha csak „tűztőltsnak” tekinthető, az elaproszódott birtoktestek kipótlásának, mely 1 generáció múlva újra problémákhoz vezetett volna. A bolgár földreform ugyanis csak a gazdaságok 13%-át kitevő nagybirtok felosztására támaszkodhatott, ami egyszerűen nem volt elég föld az 5 hektáros parasztagazdaságok általánossá tételéhez (174). 1934-re az átlagos birtoknagyság az életképesség határát jelző 5 ha alá esett, és 30 ha felett is csak a birtokok 6%-a volt, míg 1897-ben még 13 %-a.

330 Bulgáriában 5,8 fő jutott 10 ha művelt földre, míg Olaszországban 4,7, Lengyelországban 4,3 és 0,7 Nagy-Britanniában. A munkaerő-túlkínálat az intenzifikálás ellen hatott: Jegorov szerint 355 millió munkaóra elég lett volna föld megműveléséhez, de 564 millió munkaóra állt rendelkezésre. (Magyarországon 550/900 millió volt az arány). A bolgár parasztra egyébként is jellemző volt (miként a szerbre is), hogy minél több földet birtokolt, annál kevésbé hajlott a gazdaság intenzifikálására. (Brunnbauer, U.: Gebirgsesellschaften i. m. 170). A búza alacsony hozama is a termékszerkezet átalakítását ösztönözte, hiszen az ímént ecsetelt technológiai elmaradottság és a tőkehiánnyal párhuzamosan jelentkező munkaerő-felesleg miatt csak a magas munkaintenzitású kultúrák (dohány, rizsa) meghonosítására volt lehetőség.

331 Brunnbauer, U.: Gebirgsesellschaften i. m. 212.

332 A gabona részesedése az exportból az 1910-es 70%-ról 1925-re 55%-ra, majd 1930-ra 15%-ra esett annak ellenére, hogy a világháború után beragadtak a magas gabonaárak a világválság kirobbanásáig. Brunnbauer, U.: Gebirgsesellschaften i. m. 176.

333 A világválság idején bevétele 40%-át adóra és hiteltörlesztésre költötte a paraszt.

334 A pénzügyi jövedelmek kiáramlása miatt (adó, adósság) a parasztság ipari termékek iránti igényét, ha akarta volna sem tudta volna kielégíteni. 1911–1926 között a nagyipari termelés részesedése a nemzeti jövedelemből ugyan 3-ról 6%-ra nőtt, de ez azt is jelenti, hogy még mindig a háziipar 7,7-ről 9,3%-ra növekvő teljesítménye mögött maradt. Ráadásul az ipari termelés 43%-át az élelmiszeripar adta még 1930-ban is, ami egyrészt kis hozzáadott értékkel bírt, technológiai fejlesztéseket alig indukált (tehát más iparágakra való visszahatása minimális), ráadásul inkább a városi fogyasztókra apellált, mint a vidékiekre. (Brunnbauer, U.: Gebirgsesellschaften i. m. 177). Minde mellett 134 ezer ember dolgozott 69 ezer kézműves műhelyben, ami megint lehetetlenné tette az ipari fejlesztésekhez szükséges tőkekoncentrációt.

335 Palairé, M.: Palairé, M.: Merchant enterprise and the Development of the Plum-Based Trades in Serbia 1847–1911. The Economic History Review, New Series, 30, 1977/4. Egy hektár első osztályú föld (pl. gyümölcsös) értéke 1910 körül 2000 korona volt, az átlagár 470 korona, s 50 évvel korábban 1 ha szántóföldet lehetett venni a fenti bevételből.

ta ki pálinka formájában. Exportra zömmel aszalt gyümölcsként vagy lekvárként került.³³⁶ Már 1862-ben 20 700 pálinkafőző üst (minden 6. családnál!) volt az országban, melynek megoszlása is jelentős regionális differenciákat mutatott: Valjevóban 2800 pálinkafőző volt, míg Knjazevácban csak 430.³³⁷ Bár a szilva hazai fogyasztása 1847–1908 között megduplázódott (140 ezerről 270 ezer tonna), de a növekvő export és a népesség-növekedés miatt az egy főre jutó fogyasztás 130-ról 80 kg-ra esett.³³⁸ Szerbia volt a világ legjelentősebb szilvaexportőre a századfordulón, megelőzve a jóval nagyobb Egyesült Államokat, és a jóval régebbi tradíciókkal bíró Boszniát, melyek 1903–1907 között éves átlagban 22–22 ezer tonna szilvakészítményt exportáltak, míg Szerbia 35 ezer tonnát. 50 évvel korábban, 1847-ben Bosznia piacositott termelése 4100 tonna volt, Szerbiáé pedig mindössze 45. Még ha azt feltételezzük, hogy a kistermelők nem tudtak mind megjelenni a piacon, s az olyan kereskedő dinasztia fölőzték le az export nagy részét, mint a Kršamanović-család, akkor is úgy számolhatunk, hogy az 1900 utáni 21 millió dináros bevétel kétharmada eljutott a termelőkhez, hiszen a potenciális piacok közül a Monarchia ügynökei az 1884-es vasútadás után, mely összekötötte Budapestet a Balkánnal, kifejezetten igyekeztek kikerülni a közvetítő kereskedelmet, s közvetlenül a termelőktől vásárolták fel a szilvakészítményeket.³³⁹

A szilvatermelés felfutása a kisgazdaságok sikeres adaptációjáról tanúskodik, mely kiutat jelenthetett az elszegényedésből. Így értelemszerűen a szerb gabona exportból való részesedése is csak 1900-tól növekedett. Az állattenyésztés hanyatlása utáni űrt – 1911-re részesedése az exportból 25%-ra csökkent az 1862-es 80%-ról – az exportban 1880–1900 a szilva töltötte be (a földművelésből származó hektáronkénti terméseredmények csak 1900 után javultak évi 3%-kal, előtte stagnáltak): a kivétel 20–22%-át kitevé. A szilvából származó exportbevétel megegyezett a teljes szerbiai *gyáripari* termeléssel.

A szilva előnye magasabb hozzáadott értékében és alacsony munkaigényében rejlett. Míg Belgrádban 1901-ben 100 kg gabonáért 13 dinárt adtak, addig ugyanennyi aszalt szilva 32, pekmez 43, a raki pedig 90 dinárt ért.³⁴⁰ Kérdés, hogy területegységen mennyi szilva termett, azaz melyik terméknek volt nagyobb a hektáronkénti hozama. Palairt kimutatása szerint 1904-ben ÉNy-Szerbiában a parasztok 40%-a termelt szilvát átlagosan 1,6 hektáron, s ebből származott a gazdaságonkénti 370 dinár bevétel: ugyanezt az értéket egy 3 hektáros gabonátábla biztosította 1911-ben.³⁴¹ Azaz, a szilvatermesztés területegységre jutó bevétele duplája volt a gabonáénak. A szilvás minimális állatállományt is megbírt, tehát kettős hasznosítású terület volt, mindemelllett viszonylag kis munkával járt. 1 hektár, gyümölcsfákkal beültetett, átlagos termőképességű kert ugyanúgy 2000 dinár volt, mint 2 hektár jó minőségű szántó, és nagyobb hozamot eredményezett. Tehát egyrészt nem volt olcsó, másrészt új ültetvény esetében a fák termőre fordultáig több idő

336 A raki exportja hullámozott: kedvező évben elérte a 200 ezer okát (1862), kedvezőtlen évben annak a felét is alig.

337 Katić, B. M.: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m.

338 Palairt, M.: Merchant enterprise i. m.

339 Uo.

340 Uo. 587.

341 Uo. 590. Ez aszalt szilvával számolva 600 kg hektáronkénti termékkel ekvivalens. Szerbia egészén 30%-os volt a termelésben résztvevők aránya, átlag 200 dinár bevétellel.

telt el, mint a gabonamező esetében: ez utóbbi – mely rövid távon tőkeigényessé tette – volt a szilvatermesztés elterjedésének limitáló tényezője.³⁴²

Szerbiában az elszegényedés nyilvánvaló jele volt a kényszereladások számának növekedése és a telekaprozódás. Az előbbi állami (pl. adó) tartozás esetén sokáig az okučje intézménye sem tette kikerülhetővé. 1891–1895 között már 23 234 birtokot árvereztek el nyilvánosan, ebből 19 810-et falun, ahol a földművelés a fő megélhetési forma volt.³⁴³ A kényszerárverezéssel eladott birtokok a földforgalom egyenesen 30%-át tették ki,³⁴⁴ s az eladott birtokok átlagértéke alapján (1000–1500 dinár körül) a törpebirtokok domináltak (I.40–I.41. táblázat). Horvátországban az 1000 forint (2000 dinár) alatti kényszereladások tették ki az összes kényszereladás 45–50%-át.

Az 1918 után földbirtokhoz jutottak nagy része továbbra sem bírt elegendő földdel. 1918-ban Antun Veličković Sagra nac faluból 14 tagú családja számára kért földet a meglévő mindössze 70 ár mellé. Petko Dejanović Starci faluból 1,5 ha földet és 0,3 ha erdő birtokolt 7 tagú családjával művelve azt.³⁴⁵ A preševói Miladin Stojković 5 tagú családja 3 ha földet kapott. Ugyanitt Lazar Dimitrijević 10 tagú családja szintén 3 ha agrárföldet kapott. Spas Denković mindössze 5 ár földdel és 2 ökörrrel rendelkező csiftlikparaszt volt, aki a földesúr kitelepülése után mindössze 12 *sinik* (dekár) földet kapott.

I.40. táblázat.

Kényszerárverezések Horvátországban, 1873–1878

Év / Érték	500 alatt	500–1000	1000–5000	5000–10000	10 000	Összesen db
1873	119	70	125	23	30	367
1878	256	191	388	47	60	942

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 24. Értékek forintban megadva. 1 Ft = 5,5–6 frank.

I.41. táblázat.

A szabad és kényszerített földbirtokforgalom növekedése Szerbiában, 1891–1900

Év	Végrehajtással nyilvánosan eladott ingatlan	Eladott ingatlanok száma	Értéke dinárban
1891	4780	8207	1,20 millió
1895	5444	8852	1,15 millió
1900	4503	10 078	1,90 millió

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 32.

Érdemes tehát megvizsgálni, 1914 előtt létezett-e valamilyen társadalmi, vagy állami stratégia a pauperizáció megállítására. Az állami megoldásokon (adócsökkentés, az opština

342 1904-ben a 17 okrugból a nyugati 8-ban összpontosult a szilvatermesztés, itt termelt a szilva 80%, míg a mezőgazdasági lakosság 50%-a élt itt. Kezdetben a szilva raki formájában távozott Törökország irányába az 1850-es években évi 24 ezer hektoliternyi mennyiségben (2,5 millió dinár), később felváltotta a nyugatra szállított aszalt szilva és a Magyarországra exportált lekvár, a pekmez.

343 Vučo, N.: Prvobitna akumulacija i. m. 294.

344 Jó mai analógiaként kínálkozik a bedőlt lakáshitelek aránya a teljes ingatlanpiaci forgalomból.

345 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 57.

ismétlődő földosztása) túl ide tartoznak a makroszociális stratégiák, pl. a szövetkezeti mozgalom. (Az adókérdéssel egy külön fejezetben foglalkozunk). Továbbá a magántulajdonon alapuló kisbirtokok mellett léteztek egyéb formációk is, bár ezek nem élvezték az állami társadalom- és gazdaságpolitika támogatását. Akárcsak a bolgároknál, a szerbeknél is létezett a zadruga, mely a közös háztartásban és/vagy gazdaságban élő *több* önálló jogi személy intézménye volt. A közhiedelemmel ellentétben az átlagos zadruga 1–2 családból, ill. kb. egy tucat felnőttből állt. Kialakulása sokak szerint a bizánci uralomnak köszönhető, amikor a füstadó volt a megszokott adóforma, így megtakarítást jelentett a nagycsaládi életforma.³⁴⁶ Éppen ezért felbomlását is a fejadók előtérbe kerülésének rovására írják, mások az individualizmus, a magántulajdon és a piacolás terjedésének róják fel (a kettő pedig gyakran összefügg). A bomlás kísérőjelensége az állattartás visszaszorulása és a gazdálkodás már említett átalakulása volt. Mivel a zadruga tulajdonra kollektív tulajdon volt, s a családfő ennek bármely részét csak a felnőtt férfi tagok döntése alapján idegeníthette el,³⁴⁷ ez megnehezítette a pénz és tőkemozgásokat. Bomlása ezért a kapitalista viszonyok terjedésével felgyorsult.

A zadrugának két fajtája volt: a testvéri (valódi) és a fiúi zadruga. Az utóbbi, bár gazdasági egység volt, mégsem tekinthető igazi zadrugának, mert a szerb jogban az atya kis- és nagykorú fiaival, illetve a testvér kiskorú testvérével *egy* jogi egységet képezett, a zadruga viszont *per definitonem* önálló jogi személyek gazdasági közössége. Például a báty és nagykorú öccse különálló jogi személyeknek tekintendők, ha kikerültek a *patria potestas* alól (elköltöztek), de ha közös háztartásba költöztek el, akkor *zadrugarok*, zadruga tagjai lettek. A valódi és nem igazi zadruga tagjainak (beleértve a nem teljes jogú tagokat, gyerekeket, hajadonokat, asszonyokat) száma Szerbiában 1905-ben 437 ezer volt, ami arányaiban hasonló, mint Bulgáriában, ahol ez főleg nyugaton, a šop vidéken volt jellemző.

A zadruga vezetője a *starešina* (nevével ellentétben nem feltétlenül a legidősebb) volt: minden nagykorú, teljes jogú zadrugar (*ljudi*) választható volt erre a posztra, mely nem volt örökletes és a vezető visszahívható volt, ha a teljes jogú zadrugarok alkalmatlannak tartották a posztra. A *starešina* képviselte a zadrugát a jogi ügyekben (hatóságok előtt, a piacon vásárláskor és eladásakor, ingatlan adás-vételekor) egyházi és közösségi alkalmakkor. A *starešina* kezelte a zadruga pénztárát, amellyel a közösségnek köteles volt elszámolni, ha valamelyik tag megkérdőjelezte a pénz felhasználását. A *starešina* jelentős ügyekben nem dönthetett önállóan, hanem a zadruga gyűlésén (gyermekek és asszonyok távollétében) kapott titkos utasításokat kellett végrehajtania.

Míg a *starešina* kifelé képviselte a zadrugát, az anyák a belső rendért voltak felelősek – szerepük jelentőségét mutatja, hogy sok szerb családnév női névből, nőnemű szóból származott. A zadruga fogalma kizárta az individualitást, a *starešina* mindig többes szám első személyben beszélt.³⁴⁸ Voltak azonban olyan zadrugák is – főleg Valjevo és Podgorje megyékben – ahol a zadrugarok rendelkeztek magántulajdonnal, maguk vettek

346 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 183.

347 Mosley, Ph.: The Peasant Family. The zadruga or Communal Joint Family. In: The Cultural Approach to History. Columbia University Press, 1940. 95–108.

348 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 212–213.

részt a kereskedelemben, a termények értékesítésében, de jövedelmük egy részét a *starešinának* voltak kötelesek leróni. Más zadrugákban a tagoknak önálló háztartása volt, saját tulajdonú házzal rendelkeztek, de a földet közösen művelték. Egyes zadrugák a lányait kiházasító atya vezetése alatt álltak, azaz a vők voltak a „jövevények”.

Szerbiában és Bulgáriában a zadrugák felbomlása lehetővé tette a különböző szövetkezetek létrejöttét. Szerbiában azonban a Svetozar Marković által 1871-ben alapított, zadrugákra támaszkodó szocialisztikus szövetkezeti rendszer gyorsan elhalt, részben azért, mert a szerb földpolitika nem kedvezett a zadrugáknak, mint azt fentebb kifejtettük. A Raiffeisen-típusú szövetkezetek viszont működtek. A szövetkezeti tagok 3 évig havonta 0,5–1 dinárt fizettek be a pénztárba takarékbetétként 4–6%-os kamatra, majd az így befolyt összegből adtak hitelt a kérelmezőknek. A hiteltörlesztési idő maximum 2 év volt, az adósnak félévente adóssága negyedét kellett törlesztenie. A takarékbetétek értéke 1,4 millió dinár volt, így a hitelszövetkezet hitelképessége a visszafizetett kölcsönök és a takarékbetétek összértékéeként 3 millió frank volt. Szerbiában 1909-re 670 szövetkezet alakult 27 ezer taggal (ezek fele sem írni, sem olvasni nem tudott, így a hitelügyintézés is nehezzé vált számukra), ami társaságoként átlag 3600, egy tagra vetítve 90 dinár tőkét jelentett (összesen 2,4 millió dinár).³⁴⁹ Ebből következően a szövetkezetek szerepe nem volt nagy, hiszen egy 5–6 hektáros gazdaság egy főre jutó éves bevétele az egy főre jutó szövetkezeti tőke kb. 7–10-szerese volt. A 670 szövetkezet 11 millió dináros forgalommal, 16 ezer kiadott és 15 500 visszafizetett kölcsönrel rendelkezett – ami azt is jelenti, hogy a tagok kétharmada élt a kölcsön lehetőségével, de a parasztság alig 8–10%-a volt a rendszer része –, 1,6 és 1,5 millió dinár értékben,³⁵⁰ ami kölcsönként mindössze 100 dinárt jelentett. Egyértelmű, hogy ebből modernizálni, termelő beruházásra fordítani nem lehetett. E hitel zömmel fogyasztási és készpénzszerzési, adósságtörlesztési célokat fedezett (lásd 1930 után III.77. táblázat).

1910-re Európa többi államával összevetve Szerbia egyértelműen mezőgazdasági túlnépesedéssel küszködött. Ennek egyik lehetséges levezetése (egyben modernizációs forrás is), a kivándorlás³⁵¹ itt nem volt jelentős (csak 1900 után),³⁵² a népességnövekedés miatt a munkaerő-sűrűség nem csökkent. Noha a brit és spanyol fizetések közötti jelentős különbség (II. kötet, I.5.1. fejezet) például a Nyugat-Mediterráneumban jelentős kivándorlást indukált, a szintén alacsony jövedelmi szinttel rendelkező szerb magterületeken ez nem így zajlott le. Azokban a térségekben, mint pl. Dalmácia, ahol a vándormunka nem nyújtott lehetőséget, s a földhiány jelentős volt, viszont a földrajzi fekvés lehetővé tette, ott a kivándorlás valóban jelentősebb szerepet kapott. Dalmáciában már 1857–1868 között 100 civil lakosra 0,4 kivándorló jutott (20 ezer fő), s ez 1891–1900 között is 0,3-as átlagot mutatott (15 ezer fő). Az adatokból visszaszámolva kiderül, hogy a kivándorlás a népességfelesleget levezetni nem tudta, a lélekszám stagnált. Így az egy főre jutó birtok-

349 *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 233.

350 Uo. 453

351 A Macedóniából kivándoroltak 1921–1922-ben 140–200 millió dollárt küldtek haza.

352 A világháború után a kivándorlók 40%-a vajdasági volt, noha az ország lakosságának csak 11%-át tett ki a tartomány népessége. A jugoszláv állam ösztönözte a kivándorlást, ha kisebbségeikről volt szó. *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 210.

testek nagysága sem nőtt: 1902-ben 50 ezer gazdaság volt 2 ha alatt, ami 60%-ot tett ki. Ebből 13 500 gazdaság fél ha-nál kisebb volt.

2 ha alatti birtokok aránya 1900 körül	Dalmácia	Macedónia	Szerbia	Bulgária
	60 %	80 %	17 %	33 %

A túlnépesedés, melyet a csekély kivándorlás levezetni nem tudott, s a mezőgazdaság fent elemzett átalakulása szintén nem tudott megoldani, kiegészítő tevékenységeket hívott életre. A háziipar fejlődését, mint alternatívát a szomszédos Bulgáriával való rivalizálás gátolta, amit a piroti kötélverők példáján is láthattunk. A vándormunkát (*pečalbarstvo*) az iparilag fejlettebb régiók munkaerő-szükségele hívta életre, s így a kibocsátó terület fejlődéséhez nem járult hozzá.

A *pečalbarstvo* jelentőségét mutatja, hogy kb. 500 ezer szerb és további 95 ezer macedóniai lakos vett benne részt az első világháború előtt. Még 1933–1936 között is 20 ezer ember járt át a Timok völgyéből Bulgáriába vagy Észak-Szerbiába, s 25 ezer ember hagyta el Ohrid és Tetovo környékét is.³⁵³ Veliki Jovanovac faluban (114 ház, 886 lakos, ebből 127 idénymunkás) a lakosság 14%-a, azaz minden házból egy ember idénymunka miatt hiányzott.³⁵⁴ Egyes helyeken azonban akár a munkaképes korú férfiak 70%-a is hiányozhatott. Ez több bonyodalmat is okozott: a tartós távollét miatt nőtt a házasságtörések, válások száma,³⁵⁵ de a vákuumban fokozódott a bandatevékenység is. Az Észak-Szerbiába vándorló macedóniai bérmunkások pedig ki voltak téve a szerb agitációnak 1912 előtt, mint Nagoričano és Orizari északkelet-macedóniai falvak esete mutatja.³⁵⁶ A *pečalbarstvo* által érintett régiók általában szegények voltak, részben természeti adottságaik, részben a magas népszaporulat miatt: Krajinában és Pomoravlje térségében 1885-ben 50 ezrelék fölött volt a születési ráta. Sok esetben a kiegészítő jövedelmet jelentő helyi háziipar hanyatlása (mint a bolgár Koprivstica esetében) kényszerítette vándorlásra a lakosságot. A magas földár (földhiány) és a hitelcsapda szintén mobilizáló tényezők voltak. Mačva térségében a disznóháború tönkretette a Monarchiába irányuló szárnyas exportot, melyre a lakosság azért állt át, mert minden második háztartás 5 ha-nál kisebb birtoktesttel rendelkezett.³⁵⁷ Így ők is vándorolni kényszerültek. A migránsok 5–30–200 fős csoportokban, *taifákban*, *dragománok* vezetése alatt vándoroltak és együtt dolgoztak. A vándorok zöme kőműveslegény (*zidari*) és építőmunkás volt, ők tették ki a *pečalbari* réteg harmadát. 20%-uk kertész–zöldségtermesztő (*gradinari*, „bolgárkertész”), pék, mozgóárus volt, a maradék 45% képzettség nélküli agrárbérmunkás (*argat*). Az általuk

353 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 180.

354 Uo.

355 Stoytcheva, St.: The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exarchate (1892–1912). In: Regions, Borders, Identities in Central and Southeast Europe, 17th–21th centuries. Collected Studies. Eds.: Peykovska, P.–Demeter, G. Sofia-Budapest, HAS–BAS, 2013.

356 Lásd: Demeter G.–Csaplár–Degovics, K.: Social conflicts, changing identities and everyday strategies of survival in Macedonia on the eve of the collapse of Ottoman central power (1903–1912) Part 1. Hungarian Historical Review, 3, 2014/3. 609–650.

357 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 183. és 185.

vándormunkával termelt jövedelem nem volt elhanyagolható: Veliki Jovanovac falu 127 idénymunkása Pirot környékén 1912-ben 40 ezer dinár jövedelemre tett szert: egy kőműves átlagosan 400 dinárt, egy segédmunkás ennek a felét kapta. (Ez az 5 ha-os átlagbirtok hozamának kb. fele-kétharmada volt). A Romániába vándorló mezőgazdasági segéderő ennél lényegesebben rosszabbul járt: fél évre 100–120 dinárt kapott. A bolgárkertészekhez (2000 leva/év felett) képest azonban ezek a jövedelmek nem voltak kiugrók. Amerikában pedig átlag évi 2000 dinárt kerestek, akik átlagosan 5 évre kimentek, ami egy 5 ha-os gazda éves jövedelmének 2–3-szorosa volt.³⁵⁸

A pauperizálódást a törvényekkel nem sikerült megoldani, ugyanakkor ipar sem volt, mely felszívja ezt a népességfölsőletet. Az állam a hibás gazdaságpolitika, majd ebből fakadóan a társadalmi csoportok rivalizálása, a mezőgazdaság és kereskedelem, majd a földművelés és állattenyésztés eltérő érdekei miatt két szék közül a pad alá esett: a társadalmi feszültséget, a meglévő fölös energiákat egyszerűbb volt externalizálni, mint a belső stabilitást veszélyeztető átfogó reformokkal kísérletezni. Nagy-Szerbia igénye *legalább részben* a 20. század elejére pauperizálódott tömegek fogékonysága miatt jelenhetett meg a politikai palettán.³⁵⁹

I.5. Demográfiai viszonyok

Az eddigiek alapján érdemes részleteiben is megnézni a demográfiai helyzet alakulását. Szerbia népesedését visszavetette, hogy a két szerb felkelésben 73, illetve 60 ezer felkelő és családtagja halt meg, ami súlyos, 12–15%-os veszteséget jelentett mindkét esetben.

358 Uo. 189. és 210. A 10 ezer Magyarországi bolgárkertész (zömmel családfenntartó) 1912-ben 22 millió koronát küldött haza. *Pejkovszka, P.*: Balgarszkite obstnoszti v Ungarija prez XIX–XX vek. Migracii i isztoriko-demografszka harakterisztika. Szófia, 2011.

359 Álláspontunk szerint tömegbázis nélkül egy ilyen politikai irányvonal nem lehetett volna tartósan sikeres. Ennek cáfolatára az ifjútörök forradalmat szokták idézni, hiszen annak támogatói körét és az aktív tagok társadalmi státusát illetően sem jutott sokáig nyugvópontra a történeti vita (lásd a *II. kötetet, II.5.3. fejezet*). Akár a vidéki hivatalnokok, akár katonák, akár kézművesek, akár a művelt elit körében feltételezték az aktivisták zömét, a tömegtámogatást a legutóbbi időkhöz nem tudták bizonyítani. Egyébként Kantsu kutatásai világítottak rá, hogy a CUP előretörését egyrészt az 1906-os új adók bevezetése, egy elhibázott központi döntés segítette elő, mely ellen minden réteg, az egymás közötti ellentéteket félretéve összefogott. Anatóliában a keresztények és a muszlimok közösen tüntettek Nazim erzurumi pasa ellen, aki a vilajet kiadásainak 25%-át a központi büdzsének adta át – a bolgár elit antioszmán megmozdulásainak is fontos oka volt ez 1870 körül. A 400, 200 és 35 piaszterben meghatározott fejadó a társadalom zömének nagy megterhelést jelentett volna, hiszen a lakosság zömét a középső csoportba sorolta a pénzügyében lévő kormányzat. Az átlagos fejenkénti jövedelem (GDP/fő) ekkor 1000 piaszter volt a birodalomban, tehát az új adó (a nem keresőkre, nőkre is leosztva) fejenként 100 piaszter lett volna, a jövedelem 10%-a (eddig 10–12% volt a teljes büdzsé a GDP-hez mérve, tehát gyakorlatilag az állami bevételek megduplázódásáról lett volna szó)! Másfelől, éppen a megmozdulások miatt, azok élére állva a CUP *ideiglenesen egyesítette* a központtal szemben álló erőket, a szociálisan érzékeny macedoszlávoktól kezdve az antinacionalista pánoszmanista liberálisokon át a jogaikat féltő albánokig. Világos, hogy a CUP, e szociális program nélküli (fontosabb volt a politikai berendezkedés számukra), nem néppárt jellegű képződmény, melyben ráadásul a nacionalista elemek kerekedtek felül, túl szűk keretet jelentett. Nem véletlen, hogy hatalma instabil volt mindaddig, míg nem sikerült olyan programot megfogalmaznia, mely tömegeket vonzott. Az 1908–1912 közötti politikai váltótagadás éppen a kezdeti széles körű társadalmi támogatás gyors elolvadásának köszönhető. A 1906-os felkelések nélkül a CUP aligha tudott volna 1908-ban egyszerű puccsal hatalmon maradni. *Kantsu, A.*: The Revolution of 1908 in Turkey. Brill, Leiden, New York, 1997. 2. fejezet.

Szerbia lakossága így 480 ezer fő volt 1804-ben, majd 600 ezer 1815-ben.³⁶⁰ Az 1820–1831 között 10 békeév alatt 24%-kal nőtt a házak, 35%-kal az adókötelesek (így a beszedett adó értéke is), de csak 18%-kal a családfők száma (I.42. táblázat). Az adóköteles (de nőtlen, vagy család nélküli) felnőttek számának gyors ütemű gyarapodása a helyreállítási periódus sajátja, illetve az új adórendszer (fejadó) következménye. Egy családban 2,5 adófizető volt 1831-ben a korábbi 2,2-hez képest. Minden 3. férfi lakos adóköteles volt. 1804–1910 között a népsűrűség 12 fő/km²-ről 60 fő/km²-re nőtt, ami előrevetítette a relatív túlnépesedés rémét: a lakosság 1910-ig 2,9 millió fő fölé nőtt, 100 év alatt megötszöröződött.

A települések kis lélekszámúak voltak: 1784-ben 97 faluban kevesebb, mint 10, 100 faluban 11–20 ház volt. 1822-re ez megváltozott, s a 20 háznál kisebb településekben élők aránya 75%-ról 25% alá esett: 88 település rendelkezett 10-nél kevesebb házzal (6,2%) és 260 (18%) 11–20 házzal. Egy falu átlagosan 35 házból állt, 85 adókötelessel, azaz az átlagos szerb falu lélekszáma nem haladta meg az 500 főt, miközben kiterjedése a korabeli Bécsét is elérhette.³⁶¹ Az átlagos faluméret ekkor Bulgáriában sem érte el az 500 fős lélekszámot. A halmazfalvas településtípus (Haufendorf) Belgrád környékét jellemezte, a Morava-völgyben és Šabac térségében egyutcás útifalvak domináltak (Strassendorf), a Weiler típusú települések a nyugati és keleti hegyvidékre összpontosultak.

I.42. táblázat.

A szerbiai lakosság növekedése a felkelések után

Kategória	1820	1831	Növekedés %	1834 *
Település	1430	1461	2	2230
Ház	53 600	66 602	24	103 500
Családfő	63 000	74 121	18	–
Adóköteles	127 000	171 600	35	137 000

*Területnövekedés után. Konstantinovič, N.: Beogradski pašaluk: severna Srbija pod Turcima: teritorija, stanovništvo, proizvodne snage. Beograd, 1970. 80.

A városias települések négy típusát lehetett elkülöníteni ekkor: *grad*, azaz erődített város volt pl. Belgrád, Smederevo, Šabac, Užice, Soko, Negotin, Kruševac. *Varoš*, azaz nagyobb mezőváros volt 1832-ben pl. Valjevo, Požarevac, Kragujevac, Rudnik, Jagodina, Čuprija, Paraćin (I.43. táblázat). *Varošica*, kis mezőváros volt Čačak, Krupanj, Alexinac, Loznica, Zaječar, Lješnica stb. *Palanka*, azaz török lakosságú erődített hely volt Ub, Palež, Batočnica, Lipnica, Brza Palanka, Aszin pasa, Tekija.³⁶² Kanitz leírása szerint egy ilyen hely, mint a Nišava-völgyet ellenőrző Bela Palanka 60 házból állt, kb. 300 lakossal és kinézete nem sokat változott a 200 évvel korábbi állapothoz képest.

360 Sundhassen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 58. A történelem nem volt kegyes, s a későbbi háborúk sem kímélték a lakosságot: a generációnkénti 10%-os veszteség lehetősége a tapasztalatok alapján kódoltan ott van a szerb társadalomban és e frusztráció részben magyarázatot adhat a szerbiai társadalom konfliktushelyzetekre való, mai szemmel szélsőséges reakcióira.

361 Uo. 60.

362 Uo. 63–65.

I.43. táblázat.

Szerb településhierarchia 1866–1910 között

Év	Varoš	Varošica	Falu
1866	17	21	2146
1910	24	62	3223

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 93.

A kistelepülések száma és lakossága 1866–1884 között ugrásszerűen növekedett, noha a benne lakók 1900-ra így is csak az ország népességének 1,2%-át tették ki. A települések több mint fele 500 főnél kisebb lakosságot tömörített, ugyanakkor a népességnek mindössze negyede élt ott. A falvak száma 25 év alatt 50%-kal nőtt, a kisvárosok száma 186–1900 között megháromszorozódott, a nagyobb városok száma viszont csak 40%-kal emelkedett. Meglepő, de a városi rangú települések között egészen kis lélekszámúak is akadtak: 1900-ban Szerbiában továbbra is csak 10 darab 7000 fölötti lélekszámú település volt található, s bár a 2000 főnél népesebb településen lakók száma ugyan nőtt, de arányuk az össznépességben belül nem (I.44. táblázat). A várossűrűség a Balkánon elenyésző volt Európa többi országához viszonyítva: ez utal a kereskedelmi viszonyok és a közlekedés fejletlenségére is. Szerbiában a városok népességének évi növekedési rátája 1,9% volt, a vidéké 1,7%, ami azt is jelentette, hogy a város nem volt túlzottan kedvelt migrációs célpont. (A 2000 fő feletti lélekszámú településeken viszont az éves növekmény csak 1,5% volt, alacsonyabb, mint az országos átlag). 1900-ban a férfi lakosság 86%-a ugyanabban a közösségben élt, mint ahol született, 6% másik körzetből (a nőknél ez a házasodási szokások miatt 20% volt), 4% pedig a határon túlról érkezett.³⁶³

Ez nemcsak azt jelentette, hogy alig volt migráció a városok felé, hanem azt is, hogy a társadalom vertikális mobilitása, átrétegződése – melynek elsősorban a város lett volna a színtere – is kicsi volt. A népességkoncentráció vizsgálatára is alkalmas területi egyenlőtlenségi mutató, a Gini-index értéke 1884–1900 között 41-ről 48-ra nőtt, ami csak kissé mértékű népességkoncentrációt jelez, annak is zömmel Belgrád növekedése volt az oka, hiszen a 13%-nyi város lakó negyede ott koncentrált. A vidéki centrumoknak húzóereje nem volt, a centrum lokális közigazgatási központjainak voltak tekinthetők.

Ugyanakkor a természetes szaporulat európai viszonylatban is kiemelkedő volt: Szerbia lakosságának 53%-a volt 19 éven aluli, Romániában és Bulgáriában ez 50%, Oroszországban, Görögországban 48%, Magyarországon 45%, Franciaországban 35% volt. Az átlagéletkor Szerbiában 24, Írországon 25, Magyarországon 26, Belgiumban 28,5, Franciaországban 31 év volt 1890-ben, a szerb társadalom tehát igen fiatal arculattal bírt.³⁶⁴ Mindez azt jelenti, hogy népességnövekedése európai viszonylatban is jelentős volt, különösen érvényes ez az 1850–1900 közötti periódusra. Szerbia népességnövekedése %-ban kifejezve még 1900–1910 között is csaknem egyezett a korábbi, hosszabb, 50 éves periódusával (I.45. táblázat).

363 Uo. 137.

364 Uo. 118. és 136.

I.44. táblázat.

A települések nagyság szerinti megoszlása és növekedése (db és fő, ill. %)

Kategória	1866	1884		1900			Lakosság megoszlása 1900, %
	település	település	lakos	település	lakos	ebből város	
0–100 fő	44	190	12 300	426	30 000	1	1,2
101–500 fő	1287	1772	521 000	2115	580 000	7	23,2
501–1000 fő	640	893	626 000	1014	705 000	10	28,2
1001–2000 fő	170	303	400 000	454	605 000	24	24,2
2000 fő felett	41	85	400 000	135	565 000	40	22,6
Összesen	2182	3243	1 900 000	4142	2 500 000	10 > 7000 fő	100

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 94–96. alapján saját számítás.

A természetes szaporulat mellett a népességnövekedés másik forrása, a migráció sem volt elhanyagolható. Szerbiába 1820–1834 között 75 ezer ember vándorolt be, elsősorban a Reglement Organique elől menekülő románok a Timok-vidékre (a bolgárokkal együtt) és montenegróiak, boszniaiak az Ibar és a Drin mentén (Bulgáriába az 1834 után megszerzett területekről a muszlimok távoztak). 1860–1870 között további 50 ezer bevándorló érkezett: Szerbia 1890-ig nettó elnyelő volt, pozitív migrációs egyenleggel. Ezt követően viszont 1906–1914 között évi 10–25 ezer ember távozott az USA irányába az országból, összhangban a mediterrán trenddel és a kiugró születési rátával.

I.45. táblázat.

A népesség növekedése Európa országaiban, %

Kor	Szerbia	Görögország	Bulgária	Románia	Finnország	Belgium
1850–1900	19	21		11	9,3	8,9
1900–1910	15,7	7,1	14,8	15,6	18,2	11,6
Kor	Franciaország	Németország	Ausztria	Magyarország	Olaszország	Hollandia
1850–1900	2	9,3	7,8	7,5	6	10
1900–1910	1,4	14,2	10	8,4	6,6	14

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 320. után

I.46. táblázat.

Belgrád lakás- és családviszonyai 1900 körül (63 000 lakos)

Családtagok száma	Háztartás	%	Gyerekszám	Család	%
1	2800	17	1	4570	34
2–3 között	7100	45	2	3250	24
4–5 között	3600	23	3	1460	11
6–10 között	2300	15	4	986	7
11 felett	40	1	5	529	4
Átlag: 3,9 fő	Átlag: 12 fő	5600 lakóház	5 felett	428	3

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 75. alapján.

A szerb családok 25%-ának volt 3-nál több gyereke 1900-ban, 1905-ben is 22%-nak, igaz az országban ugyanezen periódusban a gyermektelen családok aránya 14%-ról 20%-ra nőtt (a korábbi nagy szaporulat felnövekedtével), ami a demográfiai hullám lassú lecsengését sejteti. Belgrádban viszont 1900-ban a családok csak 14%-ának volt 3-nál több gyereke. Az átlagos szerb háztartás (család) 6,2 főt tömörített, a vidéki 6,5 főt, a városok átlag 5 főt, egy belgrádi család viszont négyet is alig, ugyanakkor egyértelműen túlsúlyos lakásviszonyok jellemezték, hiszen 16 ezer család lakott 5600 lakóházban (3 család lakott egy házban összesen 12 fővel), míg vidéken 1,1–1,2 családra (6–7 főre) jutott egy lakóház.³⁶⁵ A városi családok között gyakoribb volt a gyermektelenség (23% vs. 14%), mint vidéken. Az egytagú családok aránya 9% volt városban és mindössze 3% vidéken. 10 főnél nagyobb család (potenciális zadruha) 33 ezer volt, a családok 9%-a, s csak 3,5% volt közülük városi lakos 1895-ben (I.46–I.47. táblázat).

I.47. táblázat.

A családok nagysága Szerbiában

Családok létszáma	Család 1895	Ebből városi	Család 1900	Ebből városi	Városi család adott kategóriából 1895 (%)	Családok megoszlása %, 1895	Városi családok megoszlása %, 1895
1 fő	11 200	6000	12 200	6000	53,5	3,0	9,3
2–3 között	62 500	20 000	69 300	24 000	32,0	16,6	31,2
4–5 között	104 000	18 600	111 500	19 700	17,8	27,7	29,0
6–10 között	163 000	18 700	172 000	18 200	11,4	43,4	29,2
10 fő felett	33 000	1200	34 000	1000	3,6	8,8	1,9
Összesen	375 000	64 000	401 000	69 000	17,0	100,0	100,0

I.6. A földkérdés és ipari modernizáció a peremvidékeken 1912-ig

I.6.1. Bosznia

Bosznia beemelése a vizsgált térségek közé azzal (is) indokolható, hogy Szerbiától és Bulgáriától eltérő fejlődésmentet és berendezkedést képviselt, noha hasonló társadalmi-gazdasági adottságokkal bírt. (1) A térség 1878 után egy nagyhatalom vonzáskörébe került, mely – ha korlátolt forrásokkal is rendelkezett és saját céljait tekintette prioritásnak – többletforrásokat biztosított a modernizációhoz,³⁶⁶ így a fejlődés ütemének más területekkel – az ottomán uralom alatt maradt Macedóniával, a gazdaságilag önállóvá vált Bulgáriával való összevetése (ahol a külső forrásokat a hitelek és az önálló vámpoli-

³⁶⁵ Uo. 75.

³⁶⁶ Az Osztrák-Magyar Monarchia a bosnyák adóbevételeknél jóval nagyobb összeget költött a tartományokra (ha levonjuk a pacifikálási költségeket, akkor is), persze kérdéses, hogy az ott megtermelt bruttó jövedelem mekkora hányada áramlott vissza a modernizációt finanszírozó birodalomrészebe (a kereskedelem pl. deficit volt a Monarchia irányába).

tika biztosították) – az *eltérő módszerek* hatékonyságának vizsgálata szempontjából tanulságos lehet.³⁶⁷

(2) A földkérdés hasonlóképpen központi szerepet játszott itt is: Bosznia azt a fejlődésmentet reprezentálja, ami Szerbiára is várt volna az autonómia kivívása nélkül. Evlia Cselebi szerint 1660-ban a térségben 3700 szpáhi volt, akik közül csak 144 rendelkezett *ziámet* nagyságú (eredetileg 20 ezer akcse jövedelem feletti) birtokkal. 1711-ben az oroszok ellen 198 ziámet birtokos és 1400 *tímár* birtokos vonult fel (a teljes létszám 50%-a, a többi otthon maradt a rendet biztosítani),³⁶⁸ ami a provinciában lévő birtokosok katonai erejének a többi területen tapasztaltnál kisebb mértékű gyengüléséről tanúskodik. Boszniában pl. négyszer annyi szpáhi volt, mint Szerbiában. A mintegy 40 erősséget védő *kapetanok* hamar összeolvadtak a tradicionális szpáhi birtokos elittel, s gyakran csak saját körzetükre voltak tekintettel: ez mind a központi hatalom gyengülését eredményezte. A helyi muszlim társadalom olyan erős volt, hogy a központi hatalmat gyakorló pasa a janicsárok uralta Szarajevóból Travnikba költözött. Sőt – ami a későbbiekben is rengeteg problémát okozott –, a muszlim elitnek e régióban (miként Vidinben is) sikerült elérnie, hogy a tímárbirtok örökíthetővé váljon, ezzel valóban feudális viszonyok álltak be a 19. századra. Az, hogy az egykori tímár-mukataák kvázi a szpáhi tulajdonává váltak, azt is jelentette, hogy az állami (miri) birtokból más kategóriába kerültek, s az állam elvesztette a felügyeletet az adószedés, valamint az adó mértékének megállapítása felett.

A birtokos réteg mindazonáltal viszonylag szűkké vált a 19. századra. 1878 körül a lakosság 2%-a volt földesúr, 30%-a szabad paraszt, 50% *kmets* (itt: jobbágy), a maradék 18% (s ezek sorsa a Monarchia későbbi iparpolitikájának függvényében legalább annyira érdekes, mint a *kmets* továbbgyűrűző megoldatlan problémái) pedig nem a mezőgazdaságból élt. Bosznia-Hercegovinában 1870 körül 85 ezer *kmets*, vagy jobbágycsalád (23 ezer katolikus, 60 ezer ortodox) élt, 6000 muszlim földesúr és 77 000 muszlim szabad paraszt.³⁶⁹ A katolikus boszniaiak mind *kmets*ek voltak, a muszlimok 75%-a azonban

367 Bosznia esetében feltűnő, hogy még viszonylag friss munkák esetében is régi a hivatkozott irodalom. Sugár óta az angolul megjelent munkák (pl. Palairt komparatív műve) nem túl sok eredeti dolgot tettek hozzá az eredményekhez az általános gazdaság- és társadalomfejlődést illetően, legfeljebb annak és a Monarchia megítélésének interpretációján változtattak (hogyan kezelte a Monarchia a két tartományt, mi volt a célja vele, szignifikáns volt-e a fejlődés üteme a korábbi és a jugoszláv periódushoz képest, Kállay bosnyák nemzetteremtő kísérlete pozitív lépés vagy a 'divide et impera' lokális szerbellenes alkalmazása, stb.). Nem tűzhetjük ki célul a bosnyák gazdaságtörténet revideálását, de igyekeztünk megvilágítani új, vagy nem használt források és újraértelmezett adatok segítségével a

(1) bosnyák fejlődés ütemét a Monarchia ideje alatt és előtt;

(2) a kolonialista politika eredményeit és költségeit – a Monarchia befektetését és kizozatalát a két tartományból, illetve, hogy a Monarchia biztosította – kétségkívül célzott – tőke nélkül hol tartott volna a térség;

(3) a Monarchia, különösen a magyarok attitűdjét Bosznia gazdasági-politikai szerepét illetően (Lóczy Lajos, Szegh Dezső és „kis magyar imperializmus” más képviselői alapján);

(4) a bosnyák társadalomszerkezettel kapcsolatos régi toposzokat;

(5) a gazdasági (mezőgazdaság) érdekellentétek etnicizálódását ill. újraértelmezni a földkérdés etnikai háttérét a szomszédos régiók (Horvátország és Szerbia) helyzetével való összevetés alapján.

368 *Skarić, V.*: Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711). Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, 42, Sarajevo, 1930. 1–99. és *Skarić, V.*: Postanak i razvitak kmetsva u Bosni i Hercegovini, Pregled. Sarajevo, 11, 1937. 481–489.

369 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 108.

szabad paraszt évszázadok (áttérésük) óta.³⁷⁰ A helyi muszlim parasztság eredendően a katonai segéderőként szolgáló *jahja* és *müszelim* rétegek leszármazottja, mely a 18. századra adókedvezményeinek jelentős részét elveszítette,³⁷¹ és egyszerre volt kitéve a katonáskodási kötelezettségnek (bár ez utóbbi igénybe vételére ritkán került sor) és a keresztényeket is sújtó állami földadóknak. E réteg a helyzetre 1748–1756 között egy felkeléssel reagált, melyhez a szarajevói janicsárok is csatlakoztak. A küzdelem azzal ért véget, hogy a központi hatalom elismerte, hogy a muszlimok valamennyien tagjai az *aszkeri* rendnek, így adókedvezményt kaptak. Ez volt az egyik legekleatásabb példája az egész félszigeten eluralkodó törekvésnek, a muszlim *millet* és az aszkeri rend egyesítésének. Fontos tehát leszögezni, hogy a muszlim parasztság terhei a 18. században a későbbieknél súlyosabbak voltak (kisebb birtoknagyságuk miatt életük nem feltétlenül volt könnyebb, mint a keresztény rájáké), s hogy a könnyítést önjelöltől vívták ki – mely összefüggött az állam érdekével, hogy a külpolitikai kihívások miatt az aszkeri rendet erősítse, illetve a maga oldalára állítsa. A szabad parasztságot sújtó állami adó a földjövedelem 12,5%-a volt, ami még az adóberleti rendszerrel együtt sem volt olyan súlyos, mint Macedóniában 1878 után, vagy a kmetek adóterhei. Az okkupáció után azonban a katonáskodási kötelezettség kiterjesztése a keresztényekre joggal váltott ki (fegyveres) ellenállást a kmetek részéről, hiszen ők a szabad parasztnál jóval többet adóztak.

A térségben a „kirdzsali kort” követő recentralizáció (lásd *II. kötet*) az 1850-es évekig elhúzódott. A kapetánok hatalma még sokáig felülmúlta a központi kormányzat erejét: Dzselaleddin travniki pasát 1819 után visszahívták, majd megmérgezték, Abdurrahman pasa büntető expedíciós ereje 1827-ben fellázadt, a helyi hatalmi tényezőként jelentkező Husein Gradaševićől a hatalmat a központi kormányzat csak 1833-ra szerezte vissza Kara Mahmúd pasa segítségével.³⁷² A 19. század első fele tehát súlyos társadalmi (hatalmi) harcokat hozott – és ezzel párhuzamosan a társadalom- és gazdaságszerkezet központi törekvésekkel nem egyező átalakítási kísérletét –, s nem fellendülést. *Bosznia szegényebb volt a 19. században, mint Bulgária*,³⁷³ sőt szegényebb volt, mint a középkorban. Az oszmán hatóságok sokszor felvilágosultnak bizonyultak a lakosság szokásaihoz képest: a helyi muszlim elit a legkonzervatívabbak közé tartozott a birodalomban, mely szembe fordult a Tanzimat törekvéseivel, hiszen azokban kiváltságos helyzetének megnyirbálását látta. Az *iltizámon* alapuló adózási rendszert, melynek lényege a maximális termékmennyiség kikényszerítése volt, ugyan 1839-ben a *gülhanéi hattí-sherif* rendeletének értelmében a központi kormányzat felfüggesztette, de 1841-ben újra bevezették, s a török

370 Sugar, P. F.: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Univ. of Washington Press, Seattle, 1963. 11–13.

371 E csoportok eredendően csak 1 aszper adót fizettek minden második dönüm után (reszmi dönüm; 100 dönüm után kb. 20 piaszt)ert), míg ha hadba vonultak, akkor a földet művelő rokonaik 10–60 aszpert adóztak. Popović, V.: *Agramo pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839–1861)*. Beograd, 1949. 16–17.

372 *A divite et impera* szellemében kapott a Gradašević ellen forduló Rizvanbegović önálló vilajetet Hercegovinában 1832-ben – ez megint nem a centralizációt erősítette. 1835-ben viszont megszüntették a kapetánok hatalmán alapuló közigazgatást. Müszelimok, állami hivatalnokok váltották fel őket, akik pozíciója nem volt örökletes és katonai hatalmuk sem volt a kapetánokkal ellentétben. Sok kapetán konvertálta katonai hatalmát politikaivá, vállalván a müszelim tisztségét, hogy társadalmi pozíciója megmaradjon. Malcolm, N.: *Bosnia. A Short History*. NY Univ. Press, 1996.

373 *I. kötet*, 238. o. *II.21. táblázat* és itt: *I.102. táblázat*.

uralom alatt érvényben is maradt. De a keresztények is maradiak voltak. 1871–1874 között 35–40 ezer diák járt iskolába, de ezek 85%-a muszlim volt (akik zömmel egyházi intézményekben a Korán tanításait tanulmányozták).³⁷⁴ A tartomány fejlődése valójában csak Ömer Latasz pasa, majd Kállay Béni tevékenysége során indult meg.

A boszniai földbirtokviszonyokat a 18. században a következő sajátosságok jellemzték. A *mülk* a teljesen szabad földbirtokot testesítette meg, még tizedet sem fizetett: ide tartozott a beltelek a házzal együtt és kb. 500 m² földterülettel. A jobbágytság birtok (telek) nélküli fölszabadítás esetén tehát csak annyi földdel rendelkezett volna, mely a zsellérsorsot lehetővé tette, nem véletlenül kívánták a kmetek elérni a földesúri földek megváltását is. Az *üserié*-földek a győztes jogán megszerzett, vagy az iszlámra megtértek jogán megtartott földeket jelentették, rájuk már vonatkozott a tizedkötelezettség (zömmel muszlim szabad parasztok földjei). A *haracsié*-földek a keresztények tulajdonában maradt földeket jelentették, melyeket harács, hadiszolgálatmentességi adó fizetése is terhelt. A *miri* állami birtok volt, melyet közcélokra hasznosítottak a fizetett tized fejében. Végeredményben nem volt más, mint a korábbi keresztény földtulajdon, melyet a volt tulajdonos az államtól használatra visszakapott az adó ellenében, illetve a szolgálati javadalombirtokkal felruházott szpáhi ellátása fejében. Miri földet csak *tapiával* lehetett átruházni másra, ez a jog pedig a tímárbirtokost illette meg (nem a föld megművelőjét), végrendelkezni nem lehetett felőle, de az egyenes leszármazottak örökölhették, míg az oldalág csak korlátozottan. Maga a szpáhi szintén nem örökíthette a javadalombirtokot. Halála esetén a föld *mahlúl*, megüresedett föld lett, visszaszállt az államot megtestesítő kalifára (szultánra), ami azt jelenti, hogy tapu/tapia (adománylevél) kiállításával másnak adhatták, aki fizeti a kötelezettségeket.³⁷⁵

Még egy birtoktípusról érdemes megemlékezni: a *vakuf* (kegyesrendi, alapítványi) földek lehettek *mülk* (*szahihe*) vagy miri jellegű (*tahsziszat*) földek³⁷⁶ egyaránt, ami komoly társadalmi adaptációs stratégiákat rejtett magában. A vakuf földek mecsetek, iskolák, kórházak, fürdők, kutak, utak hidak fenntartásához biztosították a szükséges jövedelmet (az állami költségvetés erre ugyanis nem költött túl sokat), s még az okkupáció után is fontos szerepet játszottak a társadalmi kohézió erősítésében olyan közintézmények fenntartásával, melyet a keresztények is használhattak (utak, hidak, kórházak).³⁷⁷

Az oszmán reformkor idején az állami javadalombirtok/adóegység (*mukataa*) örökíthetővé tételének egyik módszere az volt, ha a szpáhi egyházi alapítványt tett. Ez nem csak lelki üdvéért imádkozott: jelképes egyházi juttatás fejében családja megmaradt a föld haszonélvezetében, s védett volt a birtok mások hatalmaskodásával, önkényével szemben is. Az alapító *mülk* birtokot adományozott a szabad végrendelkezés és eladás jogával, de a vakufnak fizetendő adó kötelezettségével (olykor ezt is *mukataaként* említik). Így viszont az állam adóbevételétől esett el, akár szabad paraszt (hogy megmeneküljön a hitelezőktől, az ilyen földet ugyanis nem lehetett jelzáloggal terhelni), akár nagybir-

374 Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 165.

375 Európai értelemben vett állami birtok csak 1850-ben keletkezett, amikor az erdőket állami tulajdonba vették, csak a helységek faizási és legeltetési jogát elismerve.

376 Miri földből vakuf csak a szultán engedélyével létesülhetett: az egyház vagy a tized és tapia jogát kapta meg, vagy a földet úgy, hogy a tizedet a szultánnak megfizette.

377 Asbóth, J.: Bosznia és Hercegovina. Bp. 1887. 158.

tokos volt az adományozó (a szpáhi által begyűjtött adó kis részét ui. az államnak kellett volna továbbítani).

Ezen kívül létezett a *mevat*, a műveletlen föld, mely műveléssel *mirivé* vált (tehát nem ment magánkézbe) és a *metruke*, mely köz(ös)ségi célokra átengedett föld volt a tulajdonlás joga nélkül, így ezek nem voltak elidegeníthetők. Előfordulhatott a birtoktípusok keveredése, ugyanis egy miri földön épített ház vagy ültetett fa már magántulajdonnak, műlknak minősülhetett. Így pl. a parasztság saját maga kereskedhetett a szilvafák hozamával, amely jelentős exportcikké vált. Aszalt szilvából a parasztságnak olykor évi 12 millió frankos jövedelme is származhatott, ami összevetve a gabonából befolyt 50–60 millió koronával, nem elhanyagolható.³⁷⁸

Az oszmán földreform azonban jelentős változásokat indukált, mely az európai jogrend felé közelítette a földhasználatot. A miri-birtokon ülő jobbágy, a kmet az 1859-es törvény értelmében csak akkor volt elkergethető a birtokról, ha nem művelte, vagy nem adta meg a földesúr részét, mely a tized levonása után a termés ötödétől annak feléig terjedhetett. (Azaz terhei nem voltak kisebbek, mint a macedón csiftlikben élő bérlőké). A kmet-telek nagyságának természetesen határt a művelhetőség szabott, hiszen a meg nem művelt földet elvesztette a jobbágy. Így a kmet-telek általában 20 ha körül mozgott, a magas beszolgáltatási kötelezettség mellett ugyanis csak így volt megoldható a család megélhetése. Ez a jelenség értelmet adott a *zadrugák* fennmaradásának, hiszen a nagycsalád több földet tudott megművelni jobb munkaszervező-képessége, munkamegosztása révén. A nagybirtokosok pedig a birtokaprózódás ellen alkalmazták ezt a technikát:³⁷⁹ egyes bégek tulajdonában 20 ezer ha is lehetett (de az is előfordult, hogy több aga élt egyetlen kmet-telken).

Ugyanakkor a kmetnek elővételi joga volt a saját telkére, ha azon volt saját tulajdona (pl. ház, fák). Műlk eladása esetén pedig a szomszédnak volt elővételi joga. Az örökváltság azonban önkéntes, s nem kötelező jellegű volt, s ez az osztrák-magyar uralom alatt is komoly feszültségforrás volt. A kmet birtokjoga örökös, de a földet el nem adhatta, csak egyenes leszármazottaira örökíthette, viszont szabadon elhagyhatta a birtokát. Néha maga a (volt) szpáhi tett azért, hogy a jobbágy „önként” távozzon. A megürült jobbágytelket ugyanis másnak adhatta, vagy egyre gyakrabban saját művelésbe vonta, a műveléséért terményhányadot fizetve a bérlőnek (a kmet esetében éppen fordítva volt: az fizetett terményhányadot a földesúrnak), így alakult ki az *alldiális* robotoltató nagybirtok, a *beglik*. A boszniai kmet ugyanis földesúri és állami közmunkára volt kötelezhető, ráadásul munkakötelezettsége gyakran heti 3–5 napot is elért, s minden föld, ami nem kapcsolódott a kmet jogaihoz (*kmetoprava*) szabadon bérbe adható volt (kmeteknek is).

A 19. századra Boszniában így két alapvető nagybirtoktípus alakult ki. Az *agalik* a *csiftlik*-nagybirtok helyi megfelelője volt, egyfajta Grundherrschaft. E földeken eredetileg a rája rendelkezett a földhasználati joggal (*taszarruf*, *kmetoprava*). De míg Szerbiában a csiftlik alárendelt volt, Macedóniában pedig szinte teljesen kisémmizte a ráját, Boszniában az 1850-es évekig megmarad a ráják használati joga. A paraszt ugyanis itt saját birtokának tekintette a földet, melyért szolgáltatokkal tartozott a földesúrnak. Ezért e birtok-

378 *Sugar, P. F.*: Industrialization of Bosnia-Herzegovina i. m. 17.

379 *Asbóth, J.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 56.

típus kvázi jobbágyteleként fogható fel. A földesúr azonban a piaci igények növekedése miatt (pl. napóleoni háborúk, a gabona árának emelkedése a birodalomban), növelte a beszolgáltatási kötelezettségeket, adókat (vagy pénz helyett terményt szedett be a piaszter inflálódása idején) s gyakran megfosztotta a parasztot a piacra jutás lehetőségétől.

A földbirtok másik formája az említett *beglik* volt (kvázi allodiális majorság, Gutsherrschaft), a földesúr teljes tulajdona, mely a szpáhik *hisszá*-jából, a művelés alá vont szűzföldekből (mevat) és olyan egykori agalik-földekből alakult ki, ahol a parasztok lemondani kényszerültek jogaikról 1859 után, akár erőszak, akár a hatóságok döntése miatt. A földesurak a beglik után nem adóztak, viszont a földet megművelő parasztoknak *corvée*-kötelezettségük volt.

Miközben a szpáhik katonai funkciói 1826-ban a birodalom területén megszűntek, továbbra is begyűjtötték az adót az ellenőrzésük alatt álló földeken. Az 1839-es hatt-i sherif az egész szpáhi-rendszert eltörölte, így pl. a Čengicék egész Zagorjéra kiterjedő tímárbirtoka is megszűnt (ezt korábban azzal a feltétellel kapták, hogy megvédik a területet a montenegróiaktól). Az állam nyugdíjat biztosított a javadalombirtoktól megfosztott szpáhiknak, de azok az állami tized beszedését adóbérlővé avanszálva 1851-ig mégis folytathatták. Ennek oka a török adminisztráció lassúsága és kétszínűsége volt. Az oszmán állam abból a tényből indult ki, hogy a tímár elvben nem örökölhető, és idővel ügyis kihalnak a kárpótlást igénylők, ezért eleve nem siette el annak kifizetését,³⁸⁰ de erős központi hatalom nélkül a rendelkezések egyébként is kivitelezhetetlenek voltak (ez volt a központhoz jóval közelebb eső bolgár területek elégedetlenkedésének egyik oka is). E hozzáállás és a reformmozgalomtól való félelem (pozícióvesztés) szembefordította a helyi elitet a központi kormányzattal, melyre az előbbi az agalikok beglikké alakításának felgyorsításával reagált. További problémát okozott, hogy a városban élő szpáhikkal szemben, akik nem kontrollálták a termelés folyamatát és elnézőbbek voltak a rájával, a 19. század elején a helyszínen letelepedő janicsárok saját tulajdonuknak tekintették a földet és kizsigerelték a lakosságot.³⁸¹

A központi hatalom, a helyi előkelőségek és a parasztság konfliktusán 1848-ban Tahir pasa, a Tanzimat támogatója kísérelt meg enyhíteni (elkerülendő a forradalmi hullám átterjedését). Reformokat vezetett be a kapcsolatok normalizálása érdekében: a parasztot terményeinek egyharmadának beszolgáltatására kötelezte (*tretina*) a tartomány egész területén. Amennyiben a kmet házat, földet és marhát a bégtől kapott, ott a termény felét volt köteles átadni, ahol azonban csak földet kapott, ott a harmadát. Mivel a kmet csak akkor láthatott hozzá az aratáshoz, ha a földesúr látta már a gabonát, ez a módszer általában a termés (így az adóterhek) túlbecslését eredményezte. Előfordult, hogy a terményt kár érte, mert a bég későn jelent meg, ha pedig a szemle után történt kár, akkor nem a maradék, hanem az eredeti mennyiség harmadát volt köteles beszolgáltatni a paraszt.³⁸² Előfordult, hogy a tretinát olykor pénzben szedték (a tizedet még gyakrabban). A pénzbeli adózás piacozást is feltételezett, de a paraszt a gabonát sokszor áron alul volt kénytelen eladni a spekulánsoknak, mert sürgette a pénzhez jutás szüksége,

380 Uo. 161.

381 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bp. Athenaeum, 1883. 60.

382 Uo. 62.

másrészt hátráltatta a piacolásban az általános robotkötelezettség is. Részben a piacozási kényszer miatt ezt most eltörölték: a robot különösen Észak-Boszniában volt súlyos, ahol heti 2–4 napot is kitett, bár itt a földesúr korábban csak a termény egytizedét szedte be, de az egységesítési törekvések miatt most ez is megváltozott. A pasa célja, hogy a keresztények által leginkább nehezményezett robotot eltörölje, ahhoz vezetett, hogy végül mindenütt nőtt a terménybeszolgáltatás a nyugati gabonakonjunktúrával egyidejűleg.³⁸³ E lépés pedig növelte a nagybirtok export- és versenyképességét. A beglikkel is bíró földesurak azonban a gabonakonjunktúra miatt nem akartak lemondani a robotról sem, így a paraszti terhek nem csökkentek. Tahir reformjait mind a feudális elit, mind a jobbágyok elutasították: a muszlim földesurak 1849–1850-ben fellázadtak. Ennek leverése után a földbirtokosok soha nem nyerték vissza korábbi befolyásukat a tartomány életében: a horvát származású renegát, Ömer Latasz pasa végleg elvette a szpáhiktól az állami tized beszedésének jogát is, hogy azt az új hadsereg megerősítésére használja fel.³⁸⁴

A jobbágyság 1833-as eltörlése Szerbiában és 1848 utáni megszüntetése Horvátországban a boszniai parasztság körében éppúgy nyugtalansághoz vezetett, mint uraik esetében, de maga a jobbágyrendszer itt nem szűnt meg. A parasztság sem fordult egyöntetűen a muszlim birtokosok ellen 1850-ben, a központi kormányzat és a helyi elit harcában semleges maradt, hiszen az előbbi reformkísérletei nem enyhítettek helyzetén.

A reformok következő fázisa a krími háború után indult el.³⁸⁵ A Porta 1859-ben a *safer-dekrétummal* kívánta meg újból orvosolni az ellentéteket. Az általános földreformhoz szorosan kapcsolódó, de lokális érvényességű rendelet – melynél a földesurak és a jobbágyok küldötteit is meghallgatták Isztambulban – leszögezte, hogy az *agalik* tulajdonosa a földesúr, a paraszt csak bérlő. A cél a szokásjog és Tahir reformjainak kodifikációja volt. Az adó, a *hak*, a termények egyharmada volt (az állami tized levonása után). A jobbágy elhagyhatta földesurát, röghöz kötése megszűnt. Mivel a beglikek esetében azonban nem tettek ilyen kitételeket, a földesurak előszeretettel alakították át agalikjaikat beglikké: ez 1859–1918 között továbbra is lehetséges maradt a hatóságok engedélye esetén. A dekrétum így egy anakronisztikus rendszer továbbélését segítette.

Az újabb állami reakció, az 1862-es törvény, mely a földesúr beleegyezéséhez kötötte a kmetek szabad vándorlását, egyszersmind megtiltotta elűzését,³⁸⁶ tulajdonképp a beglikképzésnek kívánt volna utat állni, de ezzel konzerválta a szintén igen káros agalik-rendszert is. A parasztság helyzete így nem javult lényegileg az agalikon sem: az állami beavatkozás eredménye az lett, hogy a központi hatalom megerősödésével 1859 után

383 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 103. Tahir pasa reformjai végeredményben a termés 25%-áról 33%-ára növelték a paraszti terheket Noel Malcolm szerint.

384 Uo. 104. A lázadás után a centralizáló Ömer megszüntette a nemrég létrehozott Hercegovinai vilajet önállóságát, 9 kajmakámságra osztotta a tartományt.

385 Az okkupáció előtt és után is Boszniában párhuzamosan két jogforrás létezett, az iszlám *saria* mellett a világi szultáni *fermánokon* és a (területileg differenciált és csak a kibocsátó életében érvényes, de meghosszabbítható) *kánunokon* alapuló helyi szokásjog, az *örf* volt a jogszolgáltatás alapja, s ez az osztrák-magyar megszállás idején is megmaradt. (Az uralomváltás után hozott új kánunok és fermánok nem voltak érvényesek). Boszniában a gyenge központi hatalom miatt a 19. században gyakorlatilag csak az 1862-es földtörvény, a bányatörvény és az 1872-es robottörvény fogantatását sikerült elérni többé-kevésbé, egyébként a térség gazdaság- és társadalomszerkezete zömmel a korábbi helyi tradíciókon alapult.

386 Sugar, P. F.: Industrialization of Bosnia-Herzegovina i. m. 11.

sikerült 10-ről 20%-ra növelni az állami bevételeket a paraszti termelésből a földesúri bevételek rovására. Ez csak a Monarchia idején esett vissza újra 10%-ra.³⁸⁷ A ferences szerzetes, Paskal Buconijić szerint a hercegovinai parasztok jövedelmük összesen 44%-át fizették be a földesúrnak és az államnak még 1875-ben is,³⁸⁸ az állami robot pedig még 1872-ben is létezett. Ez mind hozzájárult az 1875-ös felkelés kirobbanásához.

A rendelet nehezítette a demográfiai nyomás levezetését: a térség fejlődési irányához képest retrográd röghözkötés jelentős mennyiségű fölös munkaerőt biztosított a földesúrnak a beglik számára, miközben az agalik „jobbágytelkein” csökkent az egy főre jutó föld és termény mennyisége. Míg a parasztagazdaságokban alulfoglalkoztatás jelentkezett, mely rontotta a hatékonyságot, a munkaerő-felesleget a földbirtokos a begliken hasznosította. A rendszer az iparosodást sem segítette. A parasztság leghőbb vágya továbbra is a birtoktestek növelése, illetve a tretinától való megszabadulás volt a földosztás révén. Az *önkéntes* örökváltságot azonban csak 1876-ban vezették be: a Monarchia uralma idején, 1879–1911 között mindössze 28 500 jobbágycsalád váltotta meg magát, az örökváltság reformja után, 1911–1914 között ugyan további 13 000, de a két tartományban 1914-ben még 96 ezer család dolgozott (az előbbieket duplája) a földek kb. egyharmadán jobbágyként (I.48. táblázat).³⁸⁹ Sugar szerint a Monarchia tisztviselői tévedtek, mikor úgy vélték, a bégek, agák célja a rendszer minden áron való fenntartása és asszisztáltak ehhez: az aga szívesen eladta volna a földet, ha lett volna, ki megveszi (de a kmetnek nem volt vásárlóereje), hogy a tőkéből ipari vállalkozásba kezdjen. Mindenesetre az 1878-as berlini egyezmény betartása – mely előírta a muszlim tulajdon garantálását – ürügyet adott a Monarchia tisztviselőinek, hogy elodázzák a földreform kérdését.³⁹⁰

I.48. táblázat.

Földbirtokviszonyok Bosznia-Hercegovinában 1906 körül

Méret	Szabad parasztok	%	Jobbágyok	%	Összesen	%
2 ha alatt	97 000	51	19 000	20	116 000	41
2–5 ha	48 000	25	21 000	28	69 000	24
5–10 ha	26 000	14	27 000	28	53 000	19
10 ha felett	18 000	10	23 000	24	41 000	14
Összesen	189 000	100	96 000	100	285 000	100

Frangéš, O., von: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937. 149.

A korábbi helyzetnél – ekkor a földesúrnak a zadruha fejével volt megállapodása, s mindenért, így a szökés-vándorlás okozta jövedelem-kiesésért is a közösség egésze volt felelős, tehát a helyben maradtakra arányosan többletmunka hárult – az 1862 utáni nem sokkal volt jobb. Megváltozott a beszolgáltatás gyakorlata is. Korábban, inflációs periódusokban gyakran terményben szedte be az adót az állam is, nem csak a földesúr. Mivel a termést 1878 előtt rendszerint felülbecsülték, így a kmet gyakran 20%-ot fizetett

387 Lampe, J. R.–Jackson, M. R. Balkan Economic History i. m. 284.

388 Sugar, P. F.: Industrialization of Bosnia-Herzegovina i. m. 10

389 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m.

390 Fónagy Z.: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Történelmi Szemle. 2014/1. 27–60.

10% helyett (az állami bevételek fent említett növekedéséhez ez inkább hozzájárult, mint a termelés növekedése, vagy az adószedés hatékonyságának javulása), ráadásul ezt készpénzben (ekkor már stabil volt a piaszter) egyszerre kellett kifizetni, gyakran még a felesleg értékesítése előtt, tehát a termelő kiszolgáltatottá vált a pénzt kölcsönző agának vagy uzsorásoknak. Az 1875-ös újabb reform, amely szerint az eddig önkényesen és rendszeresen túlbecsült földadót az utóbbi tíz év terméshozamának átlaga alapján szedték volna be, s így az esetleges többlettel a paraszt szabadon rendelkezhetett volna, ígéretes volt, mert a jobbágyot érdekeltté tette volna a termelés fokozásában. (Ehhez munkacapacitása volt, a többlet pedig a művelés modernizációjához és a föld megváltásához szükséges tőkét is biztosította volna, bár a föld termőképessége és továbbra is limitáló tényező maradt). Ennek végrehajtására azonban a politikai helyzet megváltozása miatt csak 1905-ben került sor. Míg korábban a parasztság örömmel üdvözölt volna egy ilyen lépést, 1905-ben ez már kevés volt (nagyhatalmi nyomásra Macedóniában is ekkor vezetik be az 1903-as Illés-napi felkelés leverésének utóhatásaként).

A sok visszaélésre lehetőséget nyújtó vakufok felszámolása szintén enyhíthette volna a problémákat, de ez fel sem merült (a Monarchia jó kapcsolatra törekedett az Ottomán Birodalommal, s missziójára rossz fényt vetett volna egy ilyen lépés Nyugaton is, ráadásul a Monarchia gyakorlatától idegen volt az egyházi – keresztény – földek elvétele, amely tehát a diszkrimináció veszélyét hordozta volna magában).³⁹¹

A gazdasági ellentétek Topal Oszman váli orvosa, Koetschet szerint a tartományban az 1870-as évekig még nem bírtak felekezeti-etnikai jelleggel. A pasa uralma (1860–1869) kifejezetten békés volt: 1842-ben éppen a szabad muszlimok panaszkodtak túladóztatásról. 1863-ban együtt tüntettek a keresztények a muszlimokkal a földesurak ellen a földtörvény megváltoztatásakor. Míg 1853-ban Travnikban csak a város falain kívül lehetett templomot emelni, 10 évvel később a Szarajevóba tervezett ortodox katedrális ellen sem tiltakoztak a muszlimok, csak azt tiltották meg, hogy méretében felülmúlja a mecsetet, illetve a harangszó ellen zúgolódtak. A keresztényellenes jelszavakkal fellépő muszlim hodzsákat, maga Akif pasa szerelte le. 1876-ban még keresztény adószedő is volt a tartományban, a lázongások ellene éppúgy irányultak, az 1881-ben a kötelező katonai szolgálat ellen kitört felkelésben pedig a 4 csapat közül kettő vallásilag vegyes volt.³⁹²

Ennek ellenére a birtokviszonyok etnikai meghatározottsága megkérdőjelezhetetlen volt: 1895-ben az 5800 földesúr (a mezőgazdaságból élő muszlimok mindössze 5–6%-a) földjein 85 ezer kmet dolgozott, átlagosan 15–20 fő.³⁹³ (Az 1910-es census szerint 10 500 földesúr rendelkezett jobbágygal, 4300 viszont nem). A földesurak 91%-a muszlim volt. A 147 ezer szabad parasztcsalád mellett 80 ezer jobbágycsalád és 30 ezer félszabad élt a területen. A szabad parasztok 55%-a muszlim volt (mint azt Asbóth két korabeli térképe érzékelteti, a szabad parasztság elsősorban a muszlim körzetekben dominált),³⁹⁴ míg

391 Asbóth, J.: Bosznia és Hercegovina i. m. 145–146.

392 Malcolm, N.: Bosnia. A Short History i. m. 123–132. és 126. ill. 139. Vaso Pelagić és Teofil Petranović voltak papként a boszniai szerb identitás első élesztgetői, korábban ortodox-tudat létezett csak (Grga Martić a horvátoké). Az itt is elharapózó egyházi korrupcióra utal viszont, hogy 20–200 dukát volt egy parókia megvásárlása.

393 Lampe, J. R.–Jackson, M. R. Balkan Economic History i. m. 135.

394 Nem minden esetben egyértelmű azonban a helyzet, hiszen a viszonylag kevés muszlimmal bíró Prozor, Zvornik, Jajca, Ključ, Fojnica, Gačko és Derwent körzetekben kifejezetten sok szabad parasztot találunk, míg a jelentős

ortodox szerb volt a jobbágyok 75%-a és a félszabadok fele, katolikus horvát a jobbágyok 20%-a és a félszabadok harmada. Értelemszerűen a muszlim jobbágyok aránya elenyésző volt, a félszabadok között 16% volt részesedésük (I.49. táblázat).³⁹⁵

I.49. táblázat.

Az egyes nemzetiségek parasztságának társadalmi rétegződése (1000 fő és %)

Réteg (1000 fő)	Szerb	Horvát	Muszlim	Összesen
Nagybirtokos	2	1	13	16
Szabad	40	30	74	137
Félszabad	15	10	5	30
Jobbágy	60	16	4	80
Összesen	115	53	83	250+16
%	Szerb	Horvát	Muszlim	Összesen
Nagybirtokos	9	5	85	100
Szabad	27	20	55	100
Félszabad	50	33	17	100
Jobbágy	75	20	5	100
Összesen	46	22	32	100
%	Szerb	Horvát	Muszlim	Összesen
Nagybirtokos	2	2	13	5
Szabad	34	53	77	55
Félszabad	13	18	6	12
Jobbágy	52	28	5	32
Összesen	100	100	100	100

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 35.

A szerbség rendelkezett tehát – jogi szempontból – a legrosszabb társadalmi struktúrával, a muszlimok a legkedvezőbbel. Gazdasági szempontból azonban a jobbágy helyzete nem mindig volt rosszabb egy szabad, de szegény parasztnál: Frangeš szerint a szabad parasztok 50%-a, 95 ezer fő 2 ha-nál kevesebb földet birtokolt, tehát lényegében életképtelen birtokon gazdálkodott (I.48. táblázat). *A boszniai szabad parasztok birtokviszonyai rosszabb tendenciát mutattak, mint Szerbiában 1897-ben!*³⁹⁶ Az 1906-os boszniai birtokmegoszlás szerint a jobbágytelkek általában nagyobbak voltak, mint a szabad paraszti birtokok, viszont a telken ülő jobbágyok terményeik egyharmadát ellenszolgáltatás nélkül adták át a földesúrnak. Az eltartottak száma megint befolyásolja a parasztgazdaságok minősítését: az 1910-es összeírás szerint a kmetek (110 ezer fő) családja átlagosan 6 fős volt, míg a szabad parasztoké (137 ezer fő) 5 fő alatt maradt, a nagybirtokosoké pedig a 4 főt sem haladta meg. A többet adózó, de nagyobb kmet-birtok 10–20%-kal így nagyobb

muszlim lakossággal bíró Bugojno, Mostar vagy Bjelina esetében a birtokszerkezet kifejezetten kedvezőtlen a muszlimok jelenléte ellenére is (bár egyik helyen sem voltak abszolút többségben). Korrelációs vizsgálatot végezve megállapítandó, hogy van-e összefüggés a muszlim lakosság és a szabad parasztság aránya között. Asbóth jelmagyarozatát ordinális skálára átkódolva a korrelációs koefficiens kevéssel 0,7 fölött volt, ami azt jelenti, hogy a véletlenel nem magyarázható a muszlimok és a szabad földbirtokosok elterjedésének egybeesése (I.20–I.21. ábra).

³⁹⁵ Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 209.

³⁹⁶ Szerbia (1897): 11% földnélküli, összesen 55% 5 ha alatt.

fogyasztást is eredményezett. Ha birtokméret ill. a beszolgáltatott termények mennyisége alapján vizsgálódunk, akkor az mondható el, hogy a szabad parasztok közül 45 ezer fő, a jobbágyok közül 23 ezer fő volt viszonylag jómódúnak tekinthető, ami a teljes létszám egyaránt 25–25%-a. Így az az állítás, hogy a muszlimok egyértelműen kedvezőbb helyzetben voltak, nem egyértelmű, s csak a földesurakra érvényes, s ott is jelentős regionális differenciák voltak a századfordulón.³⁹⁷

A jelenség még az első világháború után is szemet szűrt a szerbeknek. Banja Luka térségében az első világháború után a 95 opštínából 94 kmet jellegű volt. A 4400 család 80%-a pravoszláv, de a 671 földbirtokos 81%-a muzulmán volt. A birtokok 64%-a volt kisebb, mint 50 ha, és tulajdonosa mind szerb volt, 50–100 ha között volt 16%, 100–150 ha között 7%, 5% 150–200 ha között, 7% pedig 200–1000 ha között volt.³⁹⁸

Vizsgáljuk meg ezek után a *birtoktípusok termelékenységén* és a *központi költségvetés alakulásán* keresztül a földműves helyzetét a tartományban (1) az okkupáció előestéjén és (2) közvetlenül utána. A tized értéke Strausz szerint 1875 körül 3 millió Ft volt (36 millió piaszter), azaz a szántóföldi termelés értéke 360 millió piaszter lehetett (70 millió frank), miközben Kelet-Ruméliában 400–500, Szerbiában 450, Tuna vilajetben 600–700 millió volt a tized alapján becsült földjövedelem:³⁹⁹ egy főre ez ott 300–350 piaszter, Boszniában 270, Kelet-Ruméliában 500 piaszter. Az érték valószínűleg helyes, mert a termelés összegét osztva a termés nagyságával (500 000 t) 120 frank/t értéket kapunk (1 t gabona ára). Az állapotokra jellemző viszont, hogy a 47 járásból 27 járásban még 1880-ban is természetben szedték be a tizedet, olyan fejletlenek voltak a piaci viszonyok.⁴⁰⁰ A tized alacsony értéke ellenére a boszniaiak egy főre jutó adója nem volt kisebb szomszédos térségekenél.

Elfogadva Asbóth adatait, Bosznia-Hercegovina 5,4 millió ha-nyi területéből 1,8 millió ha, csupán 33% volt művelt föld. Ezen a területen 500 ezer tonna gabona- és burgonyatermést takarítottak be 1886-ban. Ez igen alacsony, hektáronként átlag 300 kg volt (35 frank: ha a legelőt, ugart és egyéb hasznosítású területeket levonjuk, akkor a termésátlag megduplázódik, 600–700 kg körüli értéket vesz fel). Ez azt jelenti, hogy 1885 táján egy 20 hektáros kmet-telek 6–7 tonna gabonát adott (750–850 frank), alig 20%-kal többet, mint egy 5 hektáros átlagos szerb vagy bolgár birtok 1910-ben, s 40%-kal többet, mint egy 4 hektáros szerb birtok 1890-ben. Ennek azonban csak felét, 3–3,5 tonnát tarthatta meg a termelő (350 frank), ami már alacsonyabb, mint az adózás utáni szerb érték. A vetőmagigény 1,2 t (20%) volt, az élelmezés – fejenként 300 kg gabonával és telkenként 6 fővel

397 1900 körül „a tuzlai kerület 76 nagybirtokosa közt a legkisebb csiftlukszám 37, de például ... Szmail bég Skopljakovicsnak van 200 csiftlukja. A meghalt szarajevói polgármester, Fadilpasic özvegye a szávaalji jó fekete földön 519 telket, csiftlukot bírt. ... A banjalukai kerületben 50–200 csiftluka van 79 birtokosnak. Radzsib bég Dzsincicsnak 500 telke s Fehim effendi Gyumislics, a ki Konstantinápolyban lakik, 700 jobbágytelekkel rendelkezik. ... A bihácsi kerületben sok a 100 telkes földesúr. A legvagyonosabb Mehemed bég Kapetanovics Ljubusak özvegye, ... Babics bég leánya, (azé a Babicsé, a kit Omer basa erősen megkínzott) 337 telke van, tehát vagy 1700 lélek. Jómódú ősi birtokosság lakja a travniki kerületet. 48 oly nagybirtokost ismerünk, a kinek 50 jobbágyteleknél többje van. Hafizadics Serif bég özvegyének 250 csiftlukja van, Ali bég Szulejmánpasicnak 220, Hamdi bég Hasszánpasicnak 200.” *Kállay B.*: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle, 103. 1900. 399–481.

398 *Plamenac, Z.*: Jauci sa zmijanja. In: Selo i seljaštvo. Sarajevo, 1937. 171.

399 I. kötet, II.18. táblázat. 230. o.

400 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 227.

számolva további 1,8 tonnát, 25–30%-ot ért el, azaz e 3 tonna teljes egészében fogyasztásra került, piacra felesleg alig jutott! Ez megmagyarázza az 1875-ös reformterv iránti érdeklődést, illetve a piacosítható alternatív kultúrák utáni érdeklődést (szilva).

A 20 hektáros kmet-telek azonban a demográfiai nyomás imént említett növekedése miatt korántsem volt általános 1878 után. Ha a jobbágyföldek nagyságát a gazdák létszámával elosztva kapott 1910-es átlagértékkel, azaz kb. 10 hektáros birtoknagysággal számolunk, és figyelembe vesszük a hektáronkénti terméseredmény kb. 80%-os javulását (ennek oka, hogy a korábbival ellentétben itt az ugart és egyéb termőterületet nem kell levonni), akkor ez – az uraság részesedésének levonása után – 3,5 tonnánál ugyancsak nem jelentett többet. A szilva viszont prosperált: Boszniában hektáronként 600 kg termett 200 frank értékben, ami területegységre jutó értékben nagyobb, mint a kenyérgabonából származó 90 frankos⁴⁰¹ fajlagos érték (Szerbiában is hasonlóképpen). A kisebb birtokokkal jellemezhető Hercegovinában akár 3000 kg is lehetett a hektáronkénti termés 2000 korona értékben. A gabonán túli alternatív termények szerepe tehát a megélhetésben nem elhanyagolható, bár a dohánytermesztés csak nettó 820 ezer forint jövedelmet termelt.⁴⁰²

A fenti számítás analógiájára egy muszlim szabad paraszt 6 hektárja 2–3 tonna gabonát jövedelmezett, azaz 1,8–2,7 tonna állt rendelkezésére az adó levonása után, mely az 1,3 tonna élelem (kisebb családméret) és a 0,5–0,6 tonna vetőmag levonása után szintén nem sok piccolható terméket eredményezett.

Érdeemes összevetni e helyzetet a szomszédos horvátországi és szlavóniai szituációval. Ebből kiderül ugyanis, hogy az ottani kép sem volt túl kedvező, tehát a boszniai kmet számára 1848 előtt a szerb modell jelentett inkább vonzóerőt, mint a horvát. Helyi mezőgazdasági elit horvátországi területeken, a határőrvidékeken is létezett (*I.50. táblázat*). A grancsárok kapitányai 360 forint fizetést húztak a 18. században 60 jutár (kat. hold) szántó (kb. 25 ha) és 25 kaszás réttel (kb. 720 livre vagy 3300 gramm ezüst, azaz megkapjuk egy szpáhi tímárbirtok éves minimum jövedelmét, s azt is, hogy Horvátországban mekkora föld tudta ezt kitermelni).⁴⁰³ Ők 20 lovat, 30 tehenet, 20 ökröt, 100 juhot és 100 disznót tarthattak. 1768-tól a tisztek fizetése havi 58 forintra nőtt (7000 gros, gramm ezüst) a határőrvidéken.⁴⁰⁴ A földesúri birtokok nem voltak nagyok, zömük (40–40%-uk) 3–9 és 9–45 telek nagyságú volt. Horvátországban egy telek 14–22 jutár⁴⁰⁵ szántó, Szlavóniában 24–40 (12–20 ha) jutár volt. Egy földesúri birtok nagysága tehát 30–90 és 90–400 ha között szórt helytől függően. Nem minden kmet birtokolt viszont valóban 1 telek nagyságú földet: Bićanić szerint 1848-ban Horvátországban az átlag paraszti birtok 19 kat. hold (10 ha) szántó és 5 kat. hold legelő volt, Szlavóniában viszont ennél nagyobb, 32 kat. hold szántó és 10 kat. hold legelő. A horvátországi kmet-társadalom eléggé lecsúszófélben volt, hiszen valójában 60%-uk művelte a paraszti föld 30%-át, tehát féltelkesnek tekinthető a módusz (*I.50. táblázat*: 1 telek fölött a gazdagabb Zágráb térsé-

401 120 frank/t értékkel számolva, 1 ha-on 700 kg gabona maximum 90 frankot ért.

402 *Asbóth, J.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 164.

403 Ez azért is fontos adalék, mert a *II. kötet*ben is legalább 20–30 ha-ral számoltunk.

404 *Bićanić, R.*: Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb, 1952. 58.

405 1 jutár = 1 kataszteri hold, azaz a fent említett érték összesen kb. 7–14 ha.

gében is csak parasztgazdák 25%-a birtokolt, míg a Szerémségben csak 1%). Ugyanígy Boszniában is a parasztság harmada a földek hatodát művelte.

I.50. táblázat.

A földesúri birtokok nagysága Horvátországban és Szlavóniában 1848-ban jobbágytelekben

Birtoknagyság a telkek száma alapján	Horvátország				Szlavónia			
	Földbirtok száma	%	Telkek száma összesen	%	Földbirtok száma	%	Telkek (szeliste) szá- ma összesen	%
0–3 telek	17	3,3	73	0,6	0			
3–9	218	44,8	915	6	1	2,5	7	0
9–45	208	40	4472	31	9	23	253	3
45–90	42	8,1	2531	17,6	5	12,8	308	3,53
90–180	21	4	2645	18,4	9	23	1215	13,5
180–270	6	1,2	1356	9,4	4	10,2	924	10,5
270–360	6	1,2	2077	14,4	1	2,5	285	3,25
360–450	1	0,2	387	2,7	0			
630 felett					5	26	5762	65
Összesen	519	100	14 456	100	36	100	8754	100

Bičanić, R.: Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb, 1952. 77.

Végezzünk egy gyors számítást. A 30%-os ugar leszámításával Horvátországban a vetett terület jobbágytelkenként átlag 13 jutar (7 ha), ami források alapján 2500 kg rozst és 2700 kg kukoricát jövedelmezett (közel 900 kg/ha). Ez volumenre nem több mint a boszniai érték: a termésátlag ugyan magasabb, de a birtokméret kisebb. A tized és a kilenced levonása után marad 2000 kg rozst és 2200 kg kukorica, ebből lejön még a vetőmag (540 kg rozst 1:5 maghozam esetén⁴⁰⁶ és 210 kg kukorica, 1:12 maghozamnál). Azaz marad a kmetnek 1500 kg és 1900 kg kukorica.⁴⁰⁷ 1500 kg rozst 5–6 embernek éppen elegendő, s ha a kukorica az igás és egyéb haszonállat-állomány eltartását célozza, akkor piacolható felesleg itt sem nagyon marad – ugyanúgy, mint a boszniai kmetnél. Másképp számolva, 1 jutar szántó bevétele 11–17 forint volt 1848-ban.⁴⁰⁸ A horvát paraszti adó viszont telkenként 40–70 forint (a szlavón 20–25 forint), ami megegyezik 4 jutar vetett területtel, ami viszont 20% fölötti adókulcsot jelent! Ebből következően a határörvidéki paraszt helyzete nem volt lényegesen jobb, mint a bosnyák kmeté – a horvátországi

406 Az 1:5 hozam a 19. sz. elején nem volt kiemelkedő, de nem is szokatlanul alacsony. A termékeny Hajdúhát és kb. a 40 debreceni malom (országos szinten ez a legtöbb, bevételét tekintve pedig Pesttel azonos 1720-ban) közelében fekvő Balmazújváros 1794. és 1797. évi kamarai összeírása hasonló hozambeceplést ad: „A mezőváros lakóinak a földje sík területen fekszik, és az alárendeltek (subditi) nem haszon nélküli mezőgazdaságot űznek. ... 1 mérő elvetett mag után rozsból 4, tavaszi búzából 3, árpából 4 és zabból 4 mérőt hoz. ... a területet I. osztályúnak minősítettük.” Varga A.: Balmazújváros története, Debrecen, 1958.

407 Bičanić, R.: Počeci kapitalizma, i. m. 87.

408 Ami 22–35 frank, hektáronként tehát 45–70 frank gabona, ami ugyancsak 1 t alatti hozamot valószínűsít (az árkonjunkktúra előtt 1800–1845 között 400 gramm ezüst, azaz 80 frank volt 1 tonna búza ára).

paraszt esetében annyival volt kedvezőbb a helyzet, hogy a birtok holdankénti hozama nagyobb volt (ráadásul Zágráb térségében a fél telek alatti parasztság aránya csak 33% volt, szemben a Szerémséggel, vagy Pozsegával ahol ez 50–80%-ot ért el, *I.51. táblázat*).

I.51. táblázat.

A paraszti sessió-k nagyságának megoszlása Horvátországban 1848-ban 133 birtok alapján

Régió	Birtok	Telkek száma	Kmetek száma	Átlag birtok (telekben)	0 és 0,5 telek		0,5–1 telek		1–2 telek		2 felett	
					kmet	összes telekszám	kmet	összes telekszám	kmet	összes telekszám	kmet	összes telekszám
Zágráb	73	2671	3020	0,86	1112 (33%)	397 (15%)	978 (30%)	800 (28%)	814 (20%)	1183 (34%)	116 (4%)	291 (12%)
Varasd	35	1017	1477	0,67	653 (45%)	248 (25%)	649 (45%)	523 (52%)	168 (10%)	231 (23%)	7 (0,5%)	16 (1%)
Pozsega	3	1380	2441	0,6	1244	467	1021	696	175	218	1	2
Szerém	2	1382	3530	0,4	3037	980	459	351	31	44	3	7
Összes	113	6450	10 468	0,6	6046 (60%)	2092 (30%)	3107 (31%)	2370 (35%)	1188 (12%)	1676 (25%)	127 (1,2%)	316 (5%)

Bičanić, R.: Počeci kapitalizma i. m. 107.

A fizetett adó alapján a telekszám ismeretében kalkulálható a helyi nemesség jövedelme (lásd *I.50. táblázat*). A 9 telek feletti birtokkal bíró kisnemes jövedelme 400–500 forint (800–1000 frank) volt átlagosan (ez alig több mint 1860 körül egy jobb szerb tanáré, vagy alacsony beosztású állami hivatalnoké), a középnemesé 4000–7000. A Batthyány-uradalom 50 ezer forint éves bevételt produkált. A gazdag városiak bevétele 4–5000 forint, vidéken 1000 forint volt.⁴⁰⁹ Összevetve a fent említett 18. századi adattal, hol 1 jutarra (ugarral) 6 forint bevétel jutott, nem lehetett jelentős a fejlődés a határőrvidéken (10 forint vetett szántóegységenként). Viszont 10 krajcár 1785-ben még 3,8 kg rozst ért, 1848-ban már csak 2,2 kg-ot, azaz a drágulás 40%-os volt.⁴¹⁰ Ez egyrészt magyarázza a *I.52. táblázat* adatait (területegységre jutó nagyobb jövedelem mellett viszonylag kis hozamok), másrészt mutatja, hogy az árkonjunktúra osztrák területeken is jelentkezett. Ez viszont érthetővé teszi a földesúri és állami terhek itteni emelését.

I.52. táblázat.

Regionális különbségek 1 kat. hold föld jövedelmében és értékében

	Évi bevétel forintban 1 jutarra	1 hold föld értéke forintban	1 hold búzaföld termése	Rozs	Kukorica	Megtérülés évben búza esetén
Horvátország	17,6	70	12	11	17	4
Dalmácia	7,4	37	5	5,5	9	5
Magyaró.	15,2	61	11–14	9–12	10–15	4
Vajdaság	18,3	73	14	16	15	4
Stíria	22	110	9,5	9,5	18,5	5
Morávia	22,3	180	15	13,5	19	8
Határőrvidék	10,7	43	10	9	20	4

409 Bičanić, R.: Počeci kapitalizma i. m.78.

410 Uo. 92.

Míg azonban Horvátországban 1848 után jogi szempontból kedvező irányba változott a helyzet a jobbágyság megszűnése miatt (ez persze még nem jelentette a birtokszerkezet és az életszínvonal javulását, sőt a nemesség kártalanítása miatt tulajdonképpen rövid távon a paraszti terhek sem csökkentek), a boszniai lakosság elégedetlensége tovább nőtt a helyi tartományi reformok, 1865 után. Az adó ugyanis 3,5 millió forintról 5 millió forintra (10 millió frank, 60 millió piaszter) nőtt 1866-ra. A ház- és telekadó 1 millió (1876-ban 800 ezer), a tized 140 ezer+természetben 100 ezer, a keresztyének által fizetett hadmentességi adó 500 ezer forintra (16 piaszter/keresztyény, 1876-ban csak 600 ezer piaszter), a közvetett adók 600 ezer, a vámok 400 ezer forintra rúgtak.⁴¹¹ Az ipar viszont nem adózott, szinte minden terhet a mezőgazdaságra hárítottak, noha a szőnyegszövés például jelentős bevételi forrás volt. A Szerbiában és Bulgáriában értékesített bosnyák szőnyeg okája 25–27 piaszter (2 Ft/kg) volt, míg a gyapjú alapanyag ára 7–9 piaszter/oka. A házi szőnyegkészítés haszonkulcsa (a munkabérrel együtt, de ez másutt sem volt a kiadások 20%-a felett) tehát az ár 66%-a volt, természetesen ez zömmel a kereskedők kezében összpontosult.⁴¹²

A kereskedelem volumenéről tanúskodó vámbevételek a 18. században egyébként stagnálásról árulkodnak, amelyet a 19. században bővülés követett: 1703-ban Ragusa felé 150 ezer forint volt a kereskedelem vámja, a többi irányba 200 ezer. 1832 táján a bosnyák vámot 250 ezer forintért, 1864-ben már 340 ezer forintért adta bérbe az állam, a hercegovinai vám 70 ezer forintot jövedelmezett – a beszedés költségei azonban a bevétel 18%-ra rúgtak. A házadó tekintet nélkül a telek nagyságára 9 ft volt (90 piaszter), amit a szegényebbek joggal sérelmeztek. Minden kecske és juh után 2 piasztert, a sertések után 4 piaszter adót szedett a török kormányzat, amely valamivel alatta marad a tized értékének, de a lakosság ezt is sérelmesnek találta.⁴¹³ (1876-ban ez 550 ezer forintot jövedelmezett az államnak). Ugyanakkor a kereskedelem és az ipar semmiféle adót nem fizetett, ez is az 1865-ös rendezés egyik nagy hibája volt. Ráadásul a kisebb rangú hivatalnokok alig rendelkeztek jövedelemmel, így kénytelen volt zsarolni a parasztokat, ezzel szemben viszont a magasabb vezetők hatalmas összegeket tettek zsebre fizetésüként. A váli éves fizetése 144 ezer frank volt (ebből 10 bolgár altábornagy is kitelt volna, vagy 144 jól képzett tanár), a kádié viszont „csak” 5000 frank (+ a végrendeletek végrehajtásából származó jövedelem),⁴¹⁴ ami ugyan kicsinek tűnik az előbbihez képest, viszont az alacsonyabb fizetésű hivatalnokok éves jövedelmét messze felülmúlta (például a mellé kirendelt ülnököt, akikkel együtt bírászkodott).

Az adó struktúrája is jelentősen változott az uralomváltással 1865–1885 között (*I.53. táblázat*): a tized szerepe erősödött, a jövedelemadóé abszolút értékben és %-ban is csökkent. Eltűnt a harács, viszont drasztikusan nőtt az állami tulajdonokból és monopóliumokból származó jövedelem (+700%), s nőtt a vámok, illetékek szerepe (értéke megduplázódott). Az erdők 1884-ben 200 ezer forint tiszta jövedelmet hoztak, a bányák további 300 ezer forintot. Ez nem volt elhanyagolható (6–7%) a boszniai költségvetés szempont-

411 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 203.

412 Uo. 164.

413 Mivel a legeltetés joga a közösségé volt, a beszolgáltatás viszont minimális, így a kmet húsfogyasztása és állattartásból származó jövedelme itt nem volt alacsony.

414 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 204.

jából, mely egyéb bevételeiből 8 millió forintot állított elő. A tized növekedése meghaladta a telkek (családfők) számának növekedését. Az egy telekre (családra, családfőre) eső adó átlagos összege ettől kisebb mértékben növekedett (+80% és +25%), ugyanis a telkek száma is nőtt, nemcsak a befolyt adóösszeg, ráadásul az adónövekmény egy része nem parasztokat terhelte (pl. dohánymonopólium).⁴¹⁵ Nőtt viszont az egy főre eső adóérték, mivel csökkent az egy telekre jutó lélekszám.

I.53. táblázat.

Bosznia-Hercegovina jövedelmeinek megoszlása 1865–1886 között

Bevétel	1865 1000 ft	1886 1000 ft	1865 (%)	1886 (%)	Növekedés (%)	1 telekre jut 1865*	1 telekre jut 1886**	Egy főre 1865	Egy főre 1886
Tized és állatadó (ház- és telekadóval 1878 előtt)	1500	2740	28	33	83	8,93	11,91	1,25	2,28
Jövedelemadó	1600	640	30	8	-60	9,52	2,78	1,33	0,53
Harács	750	0	14	0	-100	4,46	-	0,63	-
Kocsma- és fo- gyasztási adó	400	100	7	1	-75	2,38	0,43	0,33	0,08
Vám	400	726	7	9	82	2,38	3,16	0,33	0,61
Dohány, só, kávé (monopóliumok)	390	3200	7	38	721	2,32	13,91	0,33	2,67
Illeték	150	470	3	6	213	0,89	2,04	0,13	0,39
Állami tulajdon	70	500	1	6	614	-	-	-	-
Összes állami bevétel	5400	8400	100	100	56	32,14	36,52	4,50	7,00

Asbóth, J.: Bosznia és Hercegovina i. m. 167. alapján saját számítás. Folyó áron forintban, 1 ft=2 frank.

* Összesen 168 ezer telek. **1910-ben 285 ezer telek.

Az uralomváltást megelőző háborús viszonyokat (és ebből következően a termelés visszaesését és annak regionális, felekezeti jelleggel is bíró differenciáit) jól jellemzi, hogy Gradiška térségében az 52 faluból csak 4 maradt érintetlen a pusztításoktól. Míg Északnyugat-Bosznia teljesen elpusztult, a központi muszlim területeket a háborúskodás egészen az okkupációig megkímélte, ami rávilágít a helyi erőviszonyokra is. Ekkor már 140 ezer ember menekült Bosznia határain túlra, akik 1 év alatt 2,7 millió frank segélyben részesültek.⁴¹⁶

Az okkupáció során előállt gazdaságpolitikai helyzet a következőképpen összegezhető. A közös pénzügyminiszternek (a tartomány kormányzójának) az volt az érdeke, hogy Boszniában a kiadások minél kisebb részét finanszírozza a két birodalomfél, hogy így csökkentse a delegációk beleszólását és a vitákat, ami az összbirodalmi tárca (kormány) kiszolgáltatottságát és függőségét eredményezte volna az nemzeti kormányzatok felé. A

415 Az 1910-es gazdálkodási egységek számát 1886-ra vetítettük arányosan.

416 Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und Herzegovina, 1878–1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung. Graz, 1983. i. m. 8–10.

büdzsének mielőbb képessé kellett válnia az 1878-as megszállás, illetve a későbbi katonai jelenlét fenntartási költségeinek, továbbá a hivatali apparátus működtetési költségeinek fedezésére. Az előbbi kettő a két birodalomfél közvetlen érdekeltsége volt, az utóbbi a közös pénzügyé, azaz a „birodalmi” szinté.

Mivel a nemzeti kormányoktól kapott pénz ezen entitások felé elszámolási kötelezettséget is jelentett (ráadásul nem is volt elég), a boszniai költségvetésének két útja maradt: a kölcsönök és az adók. Több adót azonban csak nagyobb termelés eredményezhetett: míg az egy főre jutó adók nagysága Boszniában hasonló volt a Monarchia többi tartományához, a tartomány termelési mutatói rosszabbak voltak, azaz a megtermelt értékhez képest túladózott volt (1.56. táblázat). Ezért kezdetben a költségvetés növelésének belső forrásokból való finanszírozási lehetőségei korlátozottak voltak a termelési eredmények javítása nélkül. A társadalomstruktúra átalakításának lassúsága/elmaradása miatt azonban a belső hajtóerők ösztökélte modernizációról szó sem lehetett, egyébként is hosszú idő lett volna.⁴¹⁷ Az ipari modernizációhoz Bosznia saját forrásainak elégtelenségét mi sem bizonyítja jobban, hogy 1879-ben csak a 179 km-nyi, a tartomány és a Monarchia közötti összeköttetést biztosító keskeny nyomtávú vasút megépítése az aktuális évi költségvetés 120%-a volt.⁴¹⁸ (Annak ellenére, hogy a keskeny nyomtávú bosnyák vasutak építése kilométerenként 30–90 ezer korona volt, szemben a bolgár 130 ezres, vagy szerb 170 ezres értékkel). Márpedig 1895-ig 650 km vasút épült, 1914-ig pedig összesen 1500 km, a tartományok politikai-gazdasági integrációját előmozdítandó.⁴¹⁹ Bosznia gyors modernizációja tehát csak külső forrásból, mégpedig hitelből volt lehetséges.⁴²⁰ (Ui. a delegációk által megajánlott összegből – ez szintén külső forrásnak minősül – a fejlesztések eleve nem voltak lehetségesek, s a két birodalomfélnek nem is állt minden esetben érdekében a tartomány fejlesztése). Fontos kiemelni, hogy a hitelek jelentős része valóban termelő beruházásra fordítódott, nem pedig nem termelő beruházásra (hadsegreg), vagy direkt a költségvetés finanszírozására (mint az Oszmán Birodalomban). Nem szabták a hitelek feltételül, hogy azt a hitelező ország termékeinek megvásárlására fordítsák, mint tették a franciák a hadikölcsönöknél, még a vasútvonalak futása is tükrözte a helyi gazdasági érdekeket a nyilvánvaló katonapolitikai szempontok mellett. A kölcsönök jelentős része állami hitel volt, belső hitelt Bosznia pénzügyi intézet és elegendő magántőkés híján nem tudott adni. Így aztán nem meglepő, hogy a „liberális” államot itt a gazdasági dirigizmus és a merkantilista politika jellemezte.⁴²¹ (Cinikus, de gyakori magatartás, hogy a megszálló a megszállás és a zömmel saját igényeinek megfelelő szerkezeti átalakítás költségeit a megszállt terület lakosságára terheli hitel formájában).

A fiskális politika makroszintű eredményei tagadhatatlanok: a már említett vasútépítések mellett a tartomány saját bevételei is megugrottak, így a megszállás költségei az

417 Sem mobilizálható tőke (a föld nem az, ugyanez volt Görögország problémája: a földbe fektetett 1100 millió drakhma meghaladta az ipari és kereskedelmi befektetések összegét), sem mobilis munkaerő nem állt rendelkezésre.

418 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina i. m. 44.

419 Az utóbbi periódusban 130, de 440 ezer korona/km nagyságú építési költségről is van tudomásunk.

420 Ilyen szempont szerint is érdemes összevetése más térségekkel, hiszen Bulgáriában és Szerbiában a társadalmi struktúra konzerválása nem volt ilyen mértékű, hiszen ott a nagybirtokokat, a korábbi folyamatok betetőzéseként, felosztották.

421 Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 38.

1880-as bevételek 100%-ról 10%-ára estek 1910-re,⁴²² miközben az egy főre eső költségvetés értéke 1890–1910 között megduplázódott, s a (szintén részben hitelekkel élő) bolgár értékkel volt ekvivalens (50 korona). A megszállás költségeinek fedezését (az 1883-as 8,9 millió forintról 1891-re 4,3 millió forintra csökkent, s 1900-ban is csak 7,3 millió korona, azaz 3,65 millió forint volt), másrészt a hatékonyabb működést biztosító hivatali réteg fenntartását (míg az ottománok 1875-ben 120 állami tisztviselővel irányították a térséget a bégek, volt szpáhik helyi hatalmára alapozva, a Monarchia 1881-ben már 600, 1897-ben 7379, 1908-ban pedig 9533 emberrel igazgatta a két tartományt)⁴²³ az ipari termelés értékének 1885–1910 közötti megtízszereződése tette lehetővé (I.54. táblázat). Az ipar termelésbővülése ugyanis nagyobb volt, mint a szintén ütemesen bővülő (megduplázódó) agráriumé, s az ipari output már az okkupáció előtt is elérte a mezőgazdasági értéktermelés felét.

I.54. táblázat.

Bosznia-Hercegovina központi költségvetésének alakulása

Év	Költségvetés saját bevételei	Okkupáció költségei	Hivatalnokok száma	Egy főre jutó költségvetés (korona)	Egy főre jutó okkupációs költség	1000 főre jutó hivatalnok
1881	15,6	17,8	600	13,5*	15,4	0,52
1890	29	8,6		22,3	6,6	
1899	40,8	7,3	7379	29,1	5,2	5,27
1910	82	8,3	9533	43,1	4,3	5,02
1913	105,6	14**		55,5	7,3	

Sugar, P. F.: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina* i. m. Appendix, 226–243. alapján saját számítás.

*Az előző táblázat alapján – noha az adó értéke 1865–1885 között fejenként 7 frankról 10 fölé nőtt – az adó csak a mezőgazdasági bevételek 10%-a 1878 után, tehát jelentősen csökkent az adókulcs (az okkupációs költségek miatt duplázódik meg, s emelkedik aránya a jövedelemből 20% fölé). ** A Balkán-háborúk eredményeképp.

Nézzük meg, hogy vált lehetségessé a tartomány önfinanszírozóvá tétele, illetve ekkora ipari növekedés. Az okkupáció után a boszniai fejlesztések irányát alapvetően meghatározta, hogy a tartomány legfőbb birtokosává az az okkupáció folytán az államkincstár vált, mely az erdőkhöz és a bányászati kincsekhez való jobb hozzáférés biztosítása (és nem utolsósorban a gazdasági érdekekkel olykor – ami a vonalak futását illeti – ellentétes katonapolitikai szempontok miatt) végett elsősorban a közlekedésfejlesztésben volt érdekelt (az okkupáció során tapasztalható mezőgazdasági összeomlás is ezt pre-

422 A megszállás költsége évi 8–14 millió frank volt 1900–1914 között, ez a költségvetés 15%-a. Eleinte ez még a teljes bosnyák költségvetéssel egyenlő nagyságrendű összeg volt, ami azt jelenti, hogy az okkupáció a mezőgazdasági tehercsökkentés ellenére (10%-ra csökkentett adókulcs) valójában a termelt jövedelem 20%-ának direkt elvonását jelentette (azaz nem lehetett sokkal jobb az ottomán érőben tapasztaltnál). Bolgár és görög analógiák alapján oszmán területen az adóelvonás 40–50% körül volt, s 16% a teljes GDP esetében (az elvont adó jelentős részéből finanszírozták a területen állomásozó hadsereget, más része viszont a központba vagy veszteséges tartományokhoz került). A megszállási költségek csökkenésével csökkent a direkt elvonás is: azt feltételezve a mezőgazdasági adókulcs alapján, hogy a költségvetés a bevételek 10%-ával egyenlő, a közvetlen elvonás 11,5–12%-ra csökkent.

423 Sugar, P. F.: *Industrialisation of Bosnia-Herzegovina* i. m. 29.

desztinálta az ellátásbiztonság megteremtése érdekében).⁴²⁴ Az elérhetőség javulása után kezdődött csak a zenikai (vas), tuzlai (szén) és vareši nehézipar kiépülése.⁴²⁵ A bosnyák iparosítás tehát jellegét tekintve inkább kitermelőipari ágazatok fejlesztését jelentette, mint a feldolgozóiparét. Az állam eközben semmilyen nyílt eszközzel nem támogatta a parasztság foglalkozási átrétegződését (a burkolt módszerekről lesz még szó), hiszen ez a mohamedán nagybirtokosság érdekeit sértette volna, s ez mind a Monarchia bosnyák nemzetteremtési kísérletével, mind a berlini pontok szellemével ellentétes lett volna,⁴²⁶ s ez a tőkehiány mellett komoly korlátozó tényező volt.

A bosnyák iparosodás tehát a bolgártól és a szerbtől is eltérő utat járt be, hiszen az előbbi az államilag dotált textiliparra épült (noha a háttérben itt hasonlóképpen katonai és biztonságpolitikai szempontok álltak). Hauptmann szerint közös viszont, hogy privát kezdeményezések itt is hiányoztak, illetve, hogy a rossz szerkezetű és teljesítményű agráriumnak kellett az ipari és infrastrukturális beruházások anyagi háttérét előállítania, miközben az agrárszektor teljesítménye nem javult a reformok elmaradása miatt (az állítás mindkét része megkérdőjelezhető Palairé adatai alapján). Burián ezeken kívánt változtatni, mikor eltérően Kállay korábbi politikájától az állami szektor (részben tőkehiányból kifolyólag bekövetkező) kivonulása mellett a magánkezdeményezések szerepét kívánta erősíteni a makrogazdasági céllal (jelentősebb magántőkéje azonban csak az agráriumban a nagybirtokosoknak volt), a tartomány önfenntartó-képességének javításával párhuzamosan.

Az okkupáció előtt ipar értéktermelését éves szinten 30 millió frankra tették (az agrártermelés értékének fele): 1858-ban Bosznia exportja 11 millió frank, ebből 6 millió fa, 1 millió gyapjú, 3 millió ásványi nyersanyag, azaz a kivitelben ekkor a mezőgazdaság nem játszott szerepet,⁴²⁷ bár 1870 körül már 300 ezer tonna aszalt szilva ment az USA-ba Poszavina térségéből. A piacosított mezőgazdasági termékek aránya azonban 1900 körül nem érte el az agrártermelés 10%-át.

Zvornik és Vareš térségében 2000 fémműves dolgozott, Fočában és Prozorban takarót készítettek, Visokóban bőrárut (a nyersbőr Konstantinápolyba és Magyarországra került). Prijedornál 1880 körül 10 kis cég évente 15 ezer tonna vasércet termelt ki⁴²⁸ (később a magyar geográfusok fedezik fel ennek jelentőségét és indul meg a rivalizálás a két birodalomfél között a kiaknázás jogáért), mely patkó, szeg és nyersvas formájában (alacsony feldolgozottsági fokon) ment Szerbiába. A bányászat gyerekcipőben járt: mivel a török kormány maga kívánta kezelni a nyersanyagkészletet, így nem adta a bányákat magánkézbe, viszont tőkével nem rendelkezett a kiaknázásukhoz. A szakértelem is hiányzott: a török kormány a mielőbbi bevétel reményében annak adta a bányászat felügyeletét, aki a legtöbbet fizetett, vagy a legolcsóbban dolgozott: így nem meglepő, hogy

424 1877-ben Szarajevóban a búza ára tízszeresére nőtt. Szentanúk beszámolója szerint az útviszonyokat jellemzi, hogy lóval 9 óra alatt 6 km-t sikerült megtenni egyes szakaszokon. Dobojs és Kotorsko között 150 lótetemet számolt össze ugyanez a szentanú.

425 Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 2.

426 Uo. 17.

427 Michoff, N.: Contribution a l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie III. Rapports consulaires française. Documents officielles et autres document. Svischtov, 1950.

428 Sugar, P. F.: Industrialization of Bosnia-Herzegovina i. m. 106.

pl. a tartományi bányafelügyelő nem ismerte fel a mészkövet. A váli konakja és a szarajevói kaszárnya egyaránt összedőlt, mert a pasa olyan embernek adta át az építkezés jogát, aki fele annyi pénzből kivitelezhetőnek tartotta a műveletet, mint elődje.⁴²⁹

A bosnyák ipar 1878 előtti kisüzemi jellege a következő adatokból is egyértelmű: a fojnicai járásban 19 fűrészmalom működött, napi átlagban 30–60 deszka előállítására voltak alkalmasak. A fausztatás nem volt elterjedt, csak Zenica táján 3–4 km hosszúságban kellett volna szabályozni a folyót, hogy alkalmas legyen ilyen célokra. Ráadásul a bosnyák fakitermelő gyakran pazarolt és mellmagasságban, baltával, nem pedig fűrészszel vágta a fát.⁴³⁰ A fára települt a téglaiipar, mely évente 1 millió téglát állított elő Tuzla, Zvornik, Bjelina és Modrić térségében. De piacot annak ellenére alig talált belföldön, hogy a Monarchia kötelezte kémények építésére a bosnyák lakosokat (a téglából való építkezés ugyanis ritkaságszámba ment a területen). A gyáripari méreteire jellemző, hogy a szarajevói bőrgyár hetenként 120–150 bőrt állított elő.⁴³¹ Víz bőven volt, az ország vadban gazdag, a cserzőanyag és a mész olcsó, így a bőripar virágzó lehetett volna – ha nem ütközött volna ez a Monarchián belül a csehek érdekeivel, így csak a nyersbőr-export bővült.

Az okkupáció előtt Banjalukán egy posztó- és mezőgazdasági gépgyár, Szarajevóban 2 serfőzde (napi 12–18 hl fogyasztás) üzemelt, itt szintén működött egy jéggyár (a jégvermek Boszniában ismeretlenek voltak), egy szikvízüzem, egy rézfeldolgozó mű. Fočában handzsár- és késgyár, Travnikban, Banjalukában, Mostarban, Maglajban kovácsüzem, Zenicában szikvízgyár működött. Az ipar komoly hiányosságait bizonyítja, hogy importra szorult még a belföldön létező iparágak esetében is. Így pl. pamut Bécsből érkezett, acél- és vasárak Stájer- és Magyarországból. A selyem olasz és osztrák eredetű volt, a szőnyegek Ruméliából érkeztek. üveg Triesztből és Morvaországból, a ruha és cipő Csehországból, a gyapjúszövet Angliából és Németországból.⁴³²

A kisüzemi jelleg a most tárgyalandó nagyipari fejlesztések ellenére is domináns maradt. Hauptmann szerint a tartományban 1907-ben 44,3 ezer iparos élt, de 33,5 ezer önmagát foglalkoztatta, segéd nélküli kisüzemben dolgozott. További 5000 (11%) 2–3 fős üzemegységben dolgozott. 1907–1913 között az ilyen kisüzemek fele a terciér szektorban, elsősorban a vendéglátóiparban koncentrált. Az építőipari vállalkozások száma egyenesen 6600-ról 5400-ra esett, a szektor üzemeinek 17%-át adva.

429 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 172.

430 A raktárak hiánya miatt a kereslet és a kínálat törvénye néha sajátos jelenségeket okozhatott a szegmentált boszniai piacokon. Egy köbméter fenyő az okkupációt követő barakképítési láz miatt 35–45 ft volt, Szarajevóban egy öl bükk tűzifa ára 50 ft volt. A város leégése miatt a fa ára egyébként is az ezekbe szűkött. A fűrészgépek megjelenésével azonban beindult a tömegtermelés és a helyi lakosok kénytelenek voltak csökkenteni áraikat, hogy versenyképesek maradjanak, a fa köbméterének ára 25-ről 12 Ft-re esett vissza, és a szállítási árak is a nyugati tőkések árainak 40%-a volt. A termelési költségek leszállítása a kitermelés növekedését eredményezte, ami túlhasználathoz vezetett. Boszniában a 2,7 millió ha erdőn 140 millió m³ faanyagra becsülték az erdőállományt, ami hektáronként átlag 50 m³. Ez átlagosan 40–50 éves korú faállományt jelentett (tehát a vágásforduló közelítette a kritikus 1 generációs értéket), mert az éves gyarapodás a közösségi és állami tulajdonú erdőkben 1 m³/év alatt maradt. A helyiek által kitermelt fa azonban tömegesen nem volt alkalmas nagyobb építkezésekre (pl. Szarajevó újjáépítése), így a nyugati fafeldolgozók sem szorultak ki. *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 104.

431 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 149.

432 Uo. 128.

A növekedés legnagyobb belső forrását eleinte a faipar szolgáltatta: mivel az erdők zöme eleve az államkincstár kezébe került az okkupációval, továbbá a mezőgazdasággal ellentétben itt a helyzetet nem tetézte a rájak kizsákmányoltsága sem, a kormányzat hamar – az oszmán gyakorlat adóbérletéhez hasonló módszerrel fix áron több évre eladva a kitermelési jogot – többletbevételekre tett szert. A büdzsé emellett indirekt módon is bevételt könyvelt el: az erdőgazdálkodás multiplikátor hatással bírt a többi iparágra, továbbá lehetővé tette a társadalmi feszültségek levezetését is az átrétegződés által, és nőtt a termelők kezén maradó GDP is. Sőt, a külföldi honosságú faipari dolgozók aránya 25%-ról 15% alá esett 1910-re. (Ugyanez a folyamat játszódott le a szénbányászatban is: a helyiek aránya 53%-ról 94%-ra nőtt 1890–1910 között, ami alternatívát jelentett az agrárszférából menekülni kívánóknak, hiszen 1910-ben már 20 000 volt az agrárproletárok száma).⁴³³ Az 1886-ban kiadott évi 6,5 millió m³-es fakitermelési kvóta⁴³⁴ lehetővé tette az exportot és a vareši kohó működtetését is. A Morpurgo fakitermelő vállalat (ez Székelyföldön is érdekelt volt) egymaga 2,6 millió m³ kitermelésére kapott koncessziót. 1902-re a boszniai faexport már a Monarchia faexportjának 25%-át tette ki (miközben a tartomány lakosság a birodalmi lakosság csupán 4–5%-a volt, s Ausztria és Magyarország sem volt fában szegény terület). Az export 1910-ig további 50%-kal emelkedett.⁴³⁵

Nem mindenki örült azonban eme fejleménynek. A boszniai fa ugyanis 25%-kal olcsóbb volt (valószínűleg az alacsonyabb termelési költségek miatt, mert a szállítás így is drága volt.). Ez köbméterenként 8-12 koronát is elért, ezért a magyar vaskohászati konzern azon dolgozott, hogy Boszniában ne épüljön ki kohászati vertikum (prijedori vasérc), vagy kerüljön magyar kézbe, mert az riválist jelentett volna a nagyobb termelési költségekkel működő Rimamurányi Vasműnek. Ezért politikai kapcsolataikat is latba vetették a boszniai iparosítás hátráltatására. A kormányzat ezért 1903-1905 között megemelte a faadót, ezzel növelte a büdzsé bevételeit, csökkentette a delegációknak való kitettséget, és a fa kitermelési árának emelkedésével némileg rontotta Bosznia versenyképességét, így ideiglenesen elhallgattatta a magyar ipari lobbist.⁴³⁶

Viszont a bosnyák ipar letörése ellentmondott volna a pénzügyminiszter céljainak, a tartomány önfinanszírozóvá tételének, s mivel világossá vált, hogy a mezőgazdasági termelési viszonyok reformja nélkül nem képes ezt biztosítani (módosítani ezeken pedig több ok miatt nem állt szándékukban), így az iparfejlesztés államérből is szükségessé vált, még ha ez ellent is mondott bizonyos magánérdekeknek. Így persze érthető az is, hogy miért nem tülekedett a magántőke Boszniába. Mivel az érc eleve az államkincstár tulajdonában volt, ez szükségessé tette az állammal való együttműködést. A nagy tőkeigény eleve korlátozta a magántőke lehetőségeit, nem úgy, mint a fakitermelésnél. 1891-ben megnyílt a vareši, 1893-ban a zenikai kohó (*I.55. táblázat*). A magyar lobbist annyit tudott elérni, hogy mivel a zenikai és vareši mű állami pénzből valósult meg, és a dotálás miatt olcsón termelt (a bosnyák üzem a fát alacsony, garantált állami áron kapta), a nyersvas egy részét Magyarországnak kellett adni termelési áron, árrés és haszon nélkül.

433 A vasútnál a külföldiek aránya ugyan csak 20% volt, de a képzettséget igénylő felsőbb pozíciók 70%-át nem helyiekkel töltötték be.

434 Az érték tartós fennmaradása veszélyeztette a faanyag újratermelődését az előbbieket alapján.

435 *Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft* i. m. 44.

436 Uo. 40.

I.55. táblázat.

A zenicai vasmű acéltermelése tonnában

1893	1900	1905	1912	1915	1918	1920
1675	11 696	22 823	33 871	14 015	11 792	5452

Radošević, Z.: Razvitak proizvodnje željeza u našim Krajevina. Zenica, 1966. 51.

Noha mindezek hatására a büdzsé 500%-kal nőtt 1909-ig, újabb adóemelés nem volt lehetséges a két tartományi pénzből épülő vasút miatt. Csak a Szarajevó-Uvac-Vardište és a Gruž-Kotor vonal évi 5 milliós kiadást jelentett a büdzsének. 1913-ra 180 milliós adóssága volt a tartománynak, melyet évi 7,7 millió frankkal törlesztett. Ez tulajdonképpen a modernizációra fordított összeghez hasonló érték (noha az itt említett összegből 150 millió korona a vasútra ment).

A vita a bosnyák ipar fejlesztési irányairól azonban nem ért véget. A prijedori lelőhely ércének vastartalma 54%-os volt és ráadásul a közelben szén és vasútvonal is volt (ráadásul ez az osztrák tartományok, Dalmácia, Trieszt felé vezetett). A bányát éppen azért nem nyitották meg sokáig, mert a magyar vasiparnak túl nagy riválist jelentett volna, ezért esett a választás Zenicára, ahol faszénnel kellett fűteni a kohót. Viszont, ahogy teltek az évtizedek, és fejlődött a magyar vasipar, annak kapacitásai meghaladták a termelési lehetőségeket, a kiaknázzható vasérc mennyisége már nem volt elegendő a 45 ezer munkás számára. A magyar vasipar tehát rákényszerült a prijedori helyzet újragondolására, mert a tengerentúli import vas drága volt. A cél az ércbányászat megindítása és az osztrák fél kizárása volt, anélkül, hogy a vertikum, tehát a vasmű felépítésre kerülne. Az érc boszniai feldolgozása szóba sem jöhetett a nyersanyagéhes magyar vasművek részéről. Problémát jelentett viszont, hogy az osztrákok is bejelentkeztek a lelőhelyért, ráadásul a Steinbeis fakitermelő vállalat Knin-Srnetica szakaszon kiépített vasútja is a trieszti kohó kezére játszott. Ennek hatására a magyar fél is fellépett a vasútépítés szándékával. Végül az 1912–1917 közötti viták eredményeképpen Magyarország évi 25 000 tonna érc kvótát kapott, de egy napi 150 t kapacitású kohó megépítésébe bele kellett egyeznie. A projekt megvalósulását végül a világháború akadályozta meg.

Sokkal szerencsésebb körülmények között jött létre az usorai cukorgyár (1892) és a sör- és szeszfőzde Tuzlában és Szarajevóban. Alapításukban a Wiener Unionsbank Szarajevóba települt fiiláléja is részt vett, részben azért, mert az államtól (a boszniai államigazgatástól) is kapott ehhez dotációt. A bank korábban a bosnyák dohánymonopólium felé fordult, de az éves haszon 6%-ról 4% alá csökkent 1884–1888 között, s váltani kényszerült. Az 1 millió frank alaptőkével megalakult cukorgyár részvényeinek 95%-át az államapparátus jegyezte. Ez, s az a tény, hogy 1910-ig nem zárt haszonnal az üzem (de meg sem szűnt az újabb állami hitel hatására), mutatja, hogy a modernizáció mennyire az állam érdeke volt, s a magántőke milyen kevéssé vett benne részt. Viszont az üzem képes volt fedezni Bosznia cukorfogyasztását (1890: 45 ezer mázsa import, 1892: 12 ezer mázsa termelés, 1913: 40 ezer mázsa termelés).⁴³⁷ A sörgyár ugyanígy állami hiteltől

épült fel, s 1914-re 150 ezer hl termelést adott. Itt már jóval nagyobb volt az állam haszna: csak a gyári haszon- és a fogyasztói adókból 400 ezer frank jött be már 1904-ben. A tuzlai szeszgyár pedig eleve agrártermékek feldolgozására rendezkedett be, tehát indirekt módon segítette a gazdálkodókon (miként a cukorgyár is: a cukortermesztésre átállt földek – 2000 ha – ára 60–80%-kal magasabb volt, mint a gabonatermőké): Kállay kormányzása alatt a mezőgazdasági reformok csak így áttételes hatásokon keresztül érvényesültek. A szeszgyár termelése az 1889-es 3000 hl-ről és 200 ezer adókoronáról 8000 hl-re és 560 ezer adókoronára nőtt.⁴³⁸

Hogy a magánszemélyek nem szorultak ki teljesen a fejlesztésekből, és a pénzügyi és tercier szektoron kívül egyéb befektetésekbe is investáltak – de sikerüket nagyban befolyásolta a kormányzathoz való viszony –, arra jó példa Jeftanović szerepe, aki kereskedelmi vállalkozóból majd hoteltulajdonosból lett téglagyáros és a Szerb Takarékpénztár megalapításában is részt vett. Ugyanígy Dimović ügyvéd politikai szerepvállalása mellett vált faipari befektetővé (Feltrinelli), majd részvényes lett egy gőzmalomban, miközben a Szerb Bank zágrábi fiókjának megalapításában is tevékeny részt vállalt. Vojislav Šola mostari politikust egy faipari részvénytársaság alapítójaként is számon tartjuk, mely 50 000 m³ kvótával bírt, unokatestvére 300 000 korona értékű szálloda tulajdonosa volt, Simić pedig politikusként az építőiparba investált. Az ipar és a bürokrácia összefonódása a magánkézben lévő ipar esetében is jelentős volt. A bankok és egyéb pénzügyi intézetek tőkéje 88+44 millió frank volt.⁴³⁹

I.56. táblázat.

Az egy főre jutó bosnyák adóteljesítmény (direkt adók) regionális összevetésben

Terület	K/fő	Terület	K/fő
Tirol (1886)	5,8	Bosznia (1886)	5,5
Bukovina (1886)	3,6	Bosznia (1895)	7,6
Dalmácia (1886)	2,8	Bosznia (1910)	6,9

Adatok: Hauptmann művéből.

A büdzsé tehát a hitellel finanszírozott és egyre jobb adóteljesítményt mutató gyárakon keresztül megerősödött, s már nem volt kitéve a delegációk jóindulatának. Ugyanakkor a fejlődés féloldalas volt: az okkupáció után a bosnyák (kis)ipar továbbra számos gonddal küszködött. A textilipar az 1880-as évekre összeomlott: korábban 1 oka gyapjú-takarónak való szövetet 25–27 piaszterért exportáltak Bulgáriába, Szerbiába, de ez a textilipari forradalom jelentkezésével és a csehek betörésével 17 piaszterre esett vissza, a nyersanyag, a gyapjú okája pedig 7–9 piaszter volt (Prozor, Foča, Visoko, Zenica). A munkabér felszámolásával a haszon hasonlóan kicsi volt, mint Bulgáriában. Elegendő tőkés hiányában a befektetési klíma javításával lehetett volna eredményt elérni, s erre voltak is kísérletek.

438 Uo. 63.

439 Uo. i. m. 246.

Kérdés azonban, hogy ez egyöntetűen valósult-e meg minden ipari és kereskedelmi szereplő esetében. Pl. a bosnyák vámhatár megszűn(tet)éséért kapott évi 600 ezer forint költségvetési kárpótlás sem segített azokon a kiskereskedőkön, kisiparosokon, akik az osztrák riválisok behatolása miatt versenyképtelenné váltak a vámhatárok lebontásával. E kiskereskedők zömmel kölcsönökből fedezték tevékenységüket, de az 1878–1880 közötti zűrzavaros időkben a trieszti és bécsi kereskedőházak nem folyósítottak nekik hitelt, így kiiktathatták ezt a közvetítői láncot és közvetlenül a termelőknél jelentkeztek vidéki boltokat nyitva (ezt pl. a szerb gazdaságpolitika részben ezért tiltotta). E kereskedők közül sokan 1879, Szarajevó leégése után ingatlanügyletekbe kezdtek. Ugyanígy az önálló vámterület elvesztésének következményeként tartották számon Szarajevó kereskedelmi jelentőségének hanyatlását az okkupáció után. A tradicionális kapcsolatok fellazulása, a vámhatár keleti irányú áthelyeződése miatt a város vonzáskörzete csak Višegrádig, Čajnicéig terjedt, távolabb Szaloniki hatása érvényesült. Még a Prijepolje, Bijelo Polje és Plevje térségében állomásozó osztrák-magyar csapatok sem Szarajevóból elégitették ki szükségleteiket.⁴⁴⁰

A dohány és a só forgalmának állami monopóliuma szintén jelentős évi bevételtől fosztotta meg a nem mezőgazdaságból élő 18%-ot, ugyanakkor kétséges, hogy a só- és dohánytermelés monopolizálásának elmaradása esetén ugyanilyen mértékben nőttek-e volna az innen befolyó jövedelmek. A sótermelés így is csak 1914-re tudta fedezni a térség fogyasztását (II.57. táblázat).⁴⁴¹ A Magyar Általános Hitelbank erős versenytársa lett a helyi tőkének. A helyiek sokszor még az ottomán piacot is elvesztették (eredetileg a bosnyák vas a birodalomba ment és cserébe abaposztó érkezett, a kereskedelmi kapcsolatok átrendeződésével a vas a Monarchiába került és cserébe cseh posztó érkezett).

Az önálló vámterület (így vámbevételek) elvesztését a Monarchia gazdasági teoretikusai azzal indokolták, hogy a bosnyák kereskedelem az okkupáció előtt is kis volumenű volt (ez persze relatív, hiszen 1858–1870 között az export megduplázódott),⁴⁴² így kis (és kompenzálható) bevételtől esik el: néhány százezer hordódongát exportáltak Marseille-be, nyersbőrt és bundát Lipcsébe, valamint Amerikába szállítottak szilvát.⁴⁴³ Az okkupáció előtt is a Monarchia volt a legfontosabb kereskedelmi partner: míg 1700 táján Ragusa irányába uralta a kereskedelmi forgalom 40%-át (150 ezer ft), ez száz év múlva a Monarchia javára tolodott el. (Livno volt a Közép-Dalmácia irányába mutató kereskedelem piacközpontja, Tuzla és Brčko a Szlavónia-Magyarország felé tartó áruké, Banja Luka pedig a Zágráb felé tartó áruforgalom piaca volt). A behozatal zöme ekkor morvaországi posztó volt (40–45 millió piaster).

A közvetett társadalmi következményekkel (a kiskereskedők és kisiparosok tönkremenetelével) nem számoltak e fejtegetések (vagy elhallgatták), igaz a másik oldalt pedig abban érheti kritika, hogy a vámhatár megmaradása mellett nem lett volna ilyen mértékű a kereskedelem bővülése sem, így a Bosznia szempontjából kiesett (és befolyt)

440 Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 24.

441 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina i. m. 88.

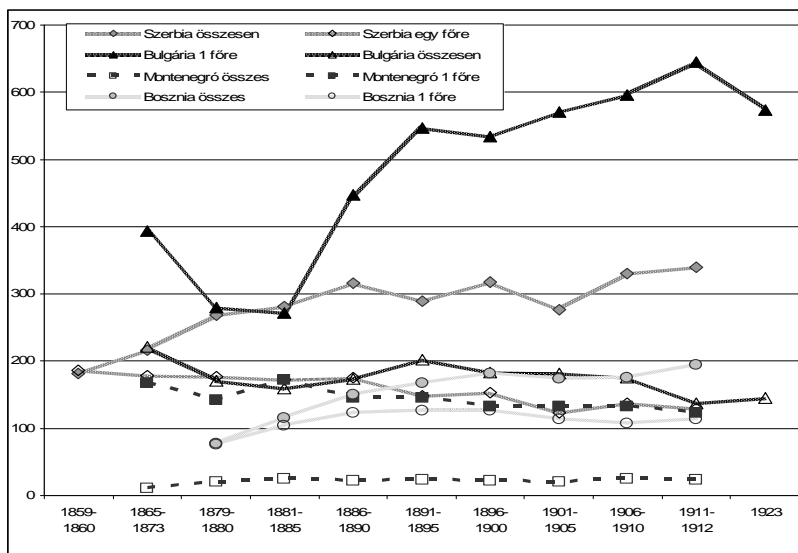
442 Bosznia exportja 1864-ben 9,75 millió forint volt (19,5 millió frank), ami az állami bevételek 180–190%-ával egyenértékű, Szerbiáé 15 millió dinár (ott a 100%-ot nem nagyon haladta meg). Ez fejenként 16, ill. 13 dinárt tett ki, tehát Bosznia kereskedelme intenzívebb volt. Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 139

443 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina i. m. 125.

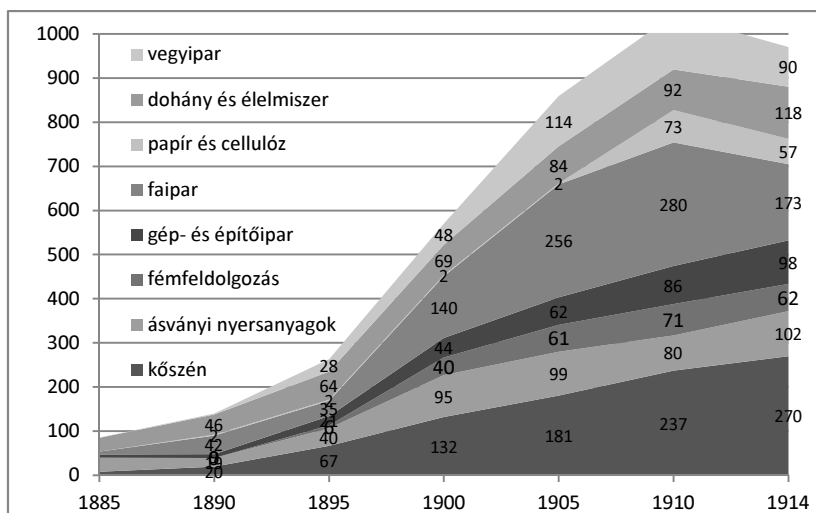
jövedelmek nagysága is kisebb lett volna. Az osztrák-magyar vámtarifák alkalmazása után mindenesetre az 1860-as évekbeli évi 5 millió piaszter értékű bolgár textilbehozatal megszűnt. A szliveni posztó csak 1899-ben jelent meg újra a magas vámok ellenére, a szerb zsinór szintén. De a köztes periódust a bosnyák textilipar nem tudta kihasználni: a textilipari fellendülést akadályozta a már említett cseh import, s hogy a munkabérek olyan magasak voltak más iparágakban (balkáni viszonylatban), hogy a textilgyártás nem hozott hasznot, igaz protoindusziális hagyományai sem voltak, mint Bulgáriában.

I.13. ábra.

A balkáni országok összes és fajlagos mezőgazdasági termelése (millió frank, ill. frank/fő, periódusonként átlagolt értékek)

A bosnyák ipar termelésének szektorális változása 1881–1915 között (1907=1000)

A tartomány katonai kontrollja mellett befektetések ösztönzését irányozták elő az infrastrukturális fejlesztések is. A nagy kőtömbökből álló ún. kaldermas utak inkább gátolták, mint segítették a közlekedést és a kereskedelmet, a szekerek ugyanis rendszerint mellette, s nem rajta közlekedtek.⁴⁴⁴ Más kérdés, hogy a vasútépítés sem jelentett mindig megoldást: a terep miatt a szekéren szállított áru sokszor még mindig olcsóbb volt (bár lassabban ért célba), mint a vasútról szekérré átrakott. A vasútra azonban stratégiai szempontok miatt is szükség volt, így a vonalfejlesztés is folyamatos volt. 1920-ra 270 millió frank árán Boszniának (a tartomány eme összeg 33%-át állta volna) modern vasúthálózata lett volna (ennek kiépülését a világháború megghiúsította), mely összeköti a szerb-al-dunai iránnyal, összekapcsolja a Bécs-Dalmácia desztinációt és a rákapcsolódva a magyar hálózatra összeköti azt az Adriai-tengerrel, miközben a bosnyák termékek is tengeri kijáráshoz jutnak.

I.57. táblázat.

A dohány- és sómonopólium termelte jövedelem és kiadás változása, millió K

Év	Dohány			Só		
	bevétel	kiadás	haszonkulcs	bevétel	kiadás	haszonkulcs
1885	4,6	3,2	30,4	2,2	1	54,5
1910	17,4	8,8	49,4	3,2	1,2	62,5

Sugar, P. F.: Industrialisation of Bosnia-Herzegovina i. m. Appendix, 226–243.

Kállay célja az ipar mindenáron történő fejlesztése volt, ezért hajlamos volt szemet hunyni a magántőke és az állam oldaláról egyaránt jelentkező szabálytalanságok felett. A bizonyít(hat)atlan vád – miszerint személyes haszna származott az üzletekből – mellett sokkal nagyobb súllyal esik latba személyes véleménye, miszerint *az ipar fejlődése a népesség jólétének záloga és ez az egyetlen eszköz a délszláv propaganda ellen* (különösen, hogy a mezőgazdasági viszonyok módosítása nem volt lehetséges, így Bulgáriával és az Oszmán Birodalommal ellentétben itt az iparfejlesztés finanszírozása nem származhatott az agráriumból). Egységes nemzetet teremteni a vallásilag megosztott térségben ugyanis nem sikerült (szemben Albániával, igaz az ott lakóknak nem volt anyaországuk, a külső fenyegetettség egymásra utalta őket).⁴⁴⁵ Kállay nemcsak a magán, hanem az állami vállalatokat is támogatta, s részben a magasabb állami bevételek elérése, így a tartomány önfinanszírozó-képességének javítása érdekében. A nagyipar termelésének 33%-át állami vállalatok adták (ez a bolgár értékhez képest nagy), az állam szerepe a nagyvállalatokban jelentős volt, mégha ez néha furcsa formában is öltött testet: például a vareši fémművek részvényeinek 53%-át állami hivatalnokok jegyezték. A nagy szarajevói és mostari do-

444 Uo.

445 A *reisz-el ulema* kinevezésével Kállay boszniai muszlim közösséget elszakította a *sejk-ül iszlámtól* és a kalifától egyaránt, az egységes bosnyák nemzet kiépítése azonban kudarcot vallott (Kállay még a beszélt nyelvet is bosnyáknak nevezte). Jobb híján továbbéltek a vallási alapon szerveződő *milletek*: a boszniai katolikusokat véletlenül sem nevezték horvátoknak a hivatalos iratok, miképp az ortodoxokat sem szerbeknek. *Ress I.*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Bp., 2004. A nemzetépítés kudarcja után követendő stratégia az volt, hogy egyik felekezet se erősödjön meg annyira, hogy a másik kettő ne tudja gátolni nemkívánatos törekvéseit.

hánygyáarak szintén állami vállalkozások voltak. Bár Boszniában 114 darab 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzem volt 13 000 munkással, ennek ellenére a kisüzem (29 ezer darab kb. 35 ezer munkással) maradt domináns.

Kállay utóda, Burián célja a helyzet legitimizálása, valamint egy állami beavatkozás nélkül is fenntartható ipari fejlődés megteremtése volt, azaz némileg különbözőt koncepciója elődjétől. A régi cégek működését nem akadályozta, de újak alapítását a boszniai parlament (1910) létrejöttéig (így a felelősség megosztásáig) nem engedélyezte. Annak, hogy Burián nem folytatott iparpártoló politikát további oka volt, hogy nem kívánt riválist a magyar iparnak, melynek szüksége volt a bosnyák szénre, vasra, de meg kellett küzdenie a terepért az osztrákokkal, illetve szem előtt tartotta, hogy a magyar fél vissza-kapja az okkupációs költségeket, s ebbe az iparpártoló magatartás már nem fért bele.

Ugyanakkor az ipar Burián alatt is dinamikusan fejlődött: 1890–1910 között a vasúti teherszállítás évi 5%-kal növekedett, 1911–1913-ban pedig évi 10%-kal. A nagyipar viszont csak 3,5%-os évi növekedést mutatott, míg 1900–1906 között ez 8%, előtte pedig évi 15% volt Kállay idejében (igaz, akkor még jóval kisebb volt a termelés). Bosznia 1907-ben 3-szor industrializáltabb volt, mint Szerbia, és 5-ször industrializáltabb, mint Bulgária 1910-ben. Az iparfejlődést támasztják alá, hogy a termelési adatok nőttek, s gyakran a haszon értéke sem csökkent a nyilvánvaló kivonások ellenére.⁴⁴⁶ Az ipar értéktermelése 1885–1910 között megtízszereződött (*I.13. ábra*). A zenicai szénbánya haszna (haszon/eladási ár) 1888-ban 16/50 krajcár volt 100 kg-onként 1900-ban pedig 6/51, miközben a bosnyák széntermelés az 1881-es 5000 tonnáról 1891-re 75 ezer tonnára, 1901-re 445 ezer tonnára, 1907-re 800 ezer tonnára nőtt. A szénbánya annak ellenére nyereséges volt, hogy az ipari üzemek (az ipar fejlesztését elősegítendő) a termelési ár alatt – a vasút és a magánszemélyek viszont termelési ár felett – kapták a szenet. A dongaexport 1883–1890 között 2,5 millió frankról 25 millióra nőtt, majd az erdők túlzott kizsákmányolása miatt ez lecsökkent. A faexport az 1903-as 376 ezer tonnáról (19 millió korona) 1910-re 576 ezer tonnára nőtt (34 millió korona). 1905-ben 48 ezer, 1912-ben már 65 ezer ember kereste kenyerét ipari tevékenységből, de ez még mindig csak a keresők 10%-át tette ki, ráadásul az alacsony hozzáadott értékkel bíró kitermelőipari ágazatok domináltak.

A helyi iparos és kereskedőréteg tönkremenetele mellett az ipar féloldalas fejlődését bizonyítják a következő esetek is. 1908-ban a banki megtakarítások értéke 26 millió korona volt, 1913-ban ennek éppen kétszerese (egy főre 14 és 30 korona):⁴⁴⁷ 1910-ben a banki megtakarítások a macedón értéknél (42 frank/fő) is alacsonyabbak voltak, Bulgáriához (167 frank/fő, egy munkás, vagy egy paraszt negyedévi jövedelme, tehát nem sok) és Szerbiához képest (263 frank/fő) pedig elenyésző.⁴⁴⁸ Ez egyformán jelenthet tőkeszegénységet, illetve a tőke gyors cirkulációját (tezaurálás helyett visszaforgatását), de tekintve a magánvállalkozások, kisüzemek alacsony számát, a bankbetétek adatai inkább az előbbire utalnak. Szintén ezt támasztják alá a kései és kis tőkés bankalapítások. 1900–1910 között 6 szerb, 1 horvát, egy bosnyák, 1 zsidó érdekeltségű bank jött létre (jellemző, hogy alapítóik és betéteseik alapján az etnikai profil markánsabb volt, mint tevékenységi kö-

446 Sugar, P. F.: Industrialisation of Bosnia-Herzegovina i. m. 104.

447 Uo. 193. és 203.

448 Lásd a bevezető idézetet a kötet elején.

rük), de csak 50–100 ezer frank volt az éves bevételük és az alaptőke is ebben a nagyságrendben mozgott.⁴⁴⁹ A Raiffeisen típusú szövetkezetek száma is alacsony, 228 volt.

1908-ban csak 350 iskola működött, melyet csak az iskolaköteles korosztály 15%-a látogatott, a szakemberek és helyi szakképzett munkaerő hiánya megint nem tette lehetővé a gazdasági kiugrást. Szintén az iparfejlődés féldalasságát bizonyítja, hogy az önfenntartó ipari fejlődés szintjét (Burián célkitűzését, Rostow take-off fázisát) Bosznia ipara nem érte el. Ugyanerre példa, hogy a koloniális politika jegyében a Monarchia nem minden iparágat fejlesztett. Így Bosznia textilimportja⁴⁵⁰ 1898-ban 4,8 millió kg, 1901-ben még mindig 4,3 millió kg volt, pedig az országban nyersanyagként volt elég gyapjú. Az indirekt adók szerepét és a vásárlóerő növekedését jelzi, hogy 1882–1910 között az összadó 11,2 millió koronáról 47 millióra nőtt, miközben a népességnövekedés 30%-ot sem ért el. Az egy főre jutó összadó így megháromszorozódott (8,6 és 24 korona/fő), igaz a bolgár értéket (20 leva 1897-ben, 31 leva 1911-ben) még így sem érte el (de a családi bevételek is nőttek).

Noha 30 év alatt háromszorosára emelkedett exportja (1913-ban Bosznia-Hercegovina exportja 28 millió dollár volt), a tartomány 1905-re így is 10%-os importtöbbletet mutatott (1878 előtt pozitív volt a mérlege), ebből a Monarchia viszonylatában 30%-os volt hiánya. A bosnyák import 30%-a a magyar piacról jött (ez is balkáni sajátosság, vö. Szerbia és Bulgária) az ország balkáni gazdaságpolitikájának megfelelően (Lánczy Leó bankár, Rimamurányi Vasművek, Lóczy Lajos geográfus: *melléklet*).

Az exportnak a fele volt mezőgazdasági termék (a fent mondottakból egyenesen következik, hogy a magyar agrárius körök óvták saját és osztrák piacaikat), a többi Monarchia iparfejlődéséhez nélkülözhetetlen fa és bányászati nyersanyag. A 40%-os népességnövekedés egyébként is részben felemésztette a mezőgazdasági termés bővülését (*I.62. táblázat*),⁴⁵¹ így annak csak 10%-a került piacra (ez balkáni viszonylatban is igen alacsony, Szerbiában pl. 20% körül volt a külpiacra jutó gabona, s a belpiacon talált vevőre további 15% 1910 körül). A földkérdés megoldatlan maradt: 1910-ig 30 ezer bennszülött kapott földet, de csak átlagosan 1,2 ha nagyságban, a bevándorló lengyelek, csehek viszont 10–12 ha-t kaptak. A földhiány miatt a lakosság 5%-a emigrált.

Palairt szerint a bolgár nagyipari bértömeg 3,6-szorosa volt a bolgár termelés értékére, hasonlóan működhetett ez Boszniában is. Így lehetőség nyílt megbecsülni az egyes iparágak termelését, amely Boszniában így nettó 74 millió frankot tett ki, ezen felül pedig a fizetés 20–21 millió körül volt (*I.60. táblázat*). Bulgáriában azonban a nagyipari termelés valójában 78 millió leva volt 1910-ben, a fizetés viszont lényegesen alacsonyabb, 10 millió leva, 12% volt (1860 körül a fizetések még a kiadások 12–25%-át tették ki), így az arányszám nem helytálló, s ez alapján a bosnyák gyáripari termelés (a munkaerő olcsó volt) akár 90 millió frankra is tehető. A népesebb Szerbiában 70 millió dinár körül volt az ipari termelés 1910-ben.

449 Mikić, Dj.: Pojava i rad bankarstva u bosanskoj krajini i avstroungarskom razdoblju. In: Spomenica Dr. Danice Milić. Beograd, Istorijiski Institut, 2013. 205–219.

450 Sugar, P. F.: Industrialisation of Bosnia-Herzegovina i. m. 212.

451 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 285.

Az exportáló iparágak az ipari munkaerő 85%-át foglalkoztatták, de zömmel gépesítés nélkül működtek: ilyen volt a legnagyobb cég, a Marpurgo és Parente is 2300 foglalkoztatottjával. Itt sztrájkok is voltak, s a cég a karhatalom beavatkozását kérte, s az állam támogatta ebben. Végül a sztrájk leverése ellenére a cég 10–20%-os fizetésemelést adott a munkásoknak, ami arra utal, hogy a kialakult helyzetért a gyár is felelős volt, illetve a bérek túl alacsonyok voltak. S valóban, míg 1867–1879 között az árak 3–4-szeresükre emelkedtek, a boszniai fizetések csak megduplázódtak (I.58. táblázat).

I.58. táblázat.

Az árak és bérek alakulása az ottomán periódus végén, árak koronában

Termék	1867	1877	1879	Növekedés
Kenyér (oka)	0,24	0,48	1	4x
Cukor (oka)	1	1,4	3	3x
Búza (oka)	0,09	0,12	0,36	4x
Munkabér	1x			2,5x

Sugar, P. F.: Industrialisation of Bosnia-Herzegovina i. m. Appendix alapján. Bulgáriában a munkások élelmiszere fordított kiadásai a bevétel 40%-áról 30% alá esnek, Isztambulban is javul-stagnál a helyzet, míg Boszniában nőnek a megélhetési költségek.

I.59. táblázat.

A napi munkabérek alakulása az okkupáció után

Szarajevói dohánygyár (napi bér)	1881	1908	Növekedés
férfi	1,5	1,6	14%
nő	0,8	1,4	75%
Ács, kőműves*	1881	1906	Növekedés
hazai	3,2	4,4	37%
külföldi	4,4	5	13%
	1893	1911	
Zenica bányász	1,2	4	240%
Vasműves ipari napi bér**	2,12	2,74	30%

Sugar, P. F.: Industrialisation of Bosnia-Herzegovina i. m. Appendix alapján.

*A bolgárnál is magasabb, az isztambuli képzett munkáséval ekvivalens.

**A szerbnél magasabb. A bolgár ipari munkásénál magasabb, a képzett isztambuli munkás alatt. A textilipar nem jellemző a bosnyák iparfejlődésre, így innen munkabéreket sem közlünk.

A 42 milliós munkabér felét a kisüzemek adták. A 29 ezer boszniai ipari üzem közül csak 187 volt nagyüzemi-gyáripari (a Steinbeis-fűrészmalomok 10 ezer embert foglalkoztattak). 3600 kisüzemben összesen 8 ezer munkás dolgozott (2,6 fő/üzem), a maradék 25 ezer kisüzem 1 főt foglalkoztatott: a tulajdonost. A kisüzemek összesen az ipari termelés 9%-át adták (9 millió frank). Egy fő nettó termelése átlagosan így 260 frank volt évente (a munkabér levonása után), kétszer annyi, mint a mezőgazdaságban az egy főre eső out-

put (110–120 frank),⁴⁵² míg a gyáripárban az egy főre jutó nettó termelés 1400 frank volt (a 650 frankos fizetés levonása után), a bolgár értékhez hasonlóan.

A fizetések a bosnyák gyáripárban magasabbak voltak, mint a többi balkáni országban: Boszniában 660 dinár, Szerbiában 600 dinár, Bulgáriában 630 leva (*I.60. táblázat*). S mivel 1907–1911 között a napi bér további 13%-kal, 2,46 koronáról 2,78 koronára nőtt (miként az újra nekilendülő gyáripari termelés is ennyivel nőtt 1910–1911-ben), így az éves bér is elérte a 750 koronát,⁴⁵³ igaz közben a szerb és a bolgár bérek is emelkedtek. A munkabérek növekedése (*I.59. táblázat*) vélhetőleg összefügg azzal, hogy a Monarchiában magasabb volt az árszínvonal a Balkánon szokásosnál, illetve a periódusban általános áremelkedés volt tapasztalható: a Monarchia területén például ekkoriban hadsereg tisztjei is 30%-os fizetésemelést kaptak. De emelkedtek a megélhetés költségei 1867–1879 között is, az 1880–1908 közötti bérnövekedés csak ezt kompenzálta (*I.58. táblázat*). A két legnagyobb ágazat, a ruházati és élelmiszeripar bérlistája 5,5 millió korona volt, de ez csak a bérköltségek negyedét ért el, ugyanez az összeg viszont Bulgáriában és Szerbiában a támogatott ipárban fizetett bér felét jelentette.

I.60. táblázat.

A gyáripar Boszniában, Szerbiában és Bulgáriában, 1907

Terület	Lakosság	Üzemegység	Ipari munkás üzemenként	Ipari munkás 1000 dolgozóra	Ipari alkalmazott 1000 főre	Fizetés összesen (frank)	Foglalkoztatott	Éves fizetés/foglalkoztatott
Bosznia	1 800 000	187	167	17	17,2	20 160 000	30 000	670
Bulgária	4 300 000	333	45	3,5	3,5	9 460 000	15 000	630
Szerbia	2 900 000	465	35	5,5	5,5	9 570 000	16 000	600

Palairet, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 222. alapján saját számítás.

A bosnyák iparosítás üteme és állapota eltért a balkáni átlagtól, sok tekintetben az oroszhoz volt hasonló: míg Oroszországban 1900–1914 között 14-ről 18 ezrelékre nőtt a gyáripari munkaerő aránya, Boszniában ez 1907-ben 17 ezrelék,⁴⁵⁴ Bulgáriában viszont csak 6–9 ezrelék volt (15 ezer fő az 1,6 millió keresőre) 1912-ben is. A nemzeti össztermék 1910-ben (1970-es USD árfolyamon) Németországban 958 dollár, Ausztriában 810 dollár, Boszniában 546, Erdélyben 542, Olaszországban 546, Magyarországon 610–680, cseh területeken pedig 815 dollár volt. Bosznia kifejezetten fejlettnek minősült a 400 dolláros orosz átlagértékhez képest.⁴⁵⁵ A bosnyák posta fejenként 17 levélküldeményt továbbított, a szerb csak kilencet, a bolgár pedig hetet. A bosnyák export fejenkénti értéke 70 korona volt, a bolgár és a szerb csaknem kétszerese, de például Fokföld 5 font/fő értékű export-

452 Másként fogalmazva, az ipar hozzáadott értéke nagyobb volt: egy kisiparos termelése 800 korona körül volt, egy kisbirtoké hasonlóképpen, de ez utóbbi nettó haszna néhány korona volt csak (a vetőmag és a fogyasztás levonása után), míg az ipárban az előállított termék értéke 25%-kal meghaladta a befektetett értéket (a 10–14%-os amortizáció levonása nélkül).

453 Palairet, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 246.

454 Uo. i. m. 228–230.

455 Palairet, M.: *Habsburg Industrial Achievement in Bosnia–Hercegovina, 1878–1914: An Economic Spurt that Succeeded? Austrian History Yearbook*. 24, 1993. Table 3.

jánál ez kevesebb. Fokföldön az import 10 font/fő érték körül volt,⁴⁵⁶ így Bosznia felvevőpiacként nem volt ideális terepe a kolonializmusnak (viszont összességében jobb volt a fajlagos vásárlóereje, mint pl. Indiának). Noha a lakosságnak csak 21%-át tette ki, a bosnyák ipari termelés adta az összevont szerb, bolgár, bosnyák nagyipari termelés 55%-át.⁴⁵⁷ Ugyanakkor a bosnyák mezőgazdaság 1909–1912 között fejenként csak 0,8%-os növekedést produkált – az ipari termeléssel szemben a fajlagos bosnyák agrártermelés még mindig csak a szerb 80%-án állt (kb. 110 korona/fő), s még nagyobb volt a lemaradása a bolgártól.

I.61. táblázat.

A bosnyák költségvetés összetételének változása 1881–1913 között

Év	Direkt adók (millió K)					Direkt összesen		Indirekt		Büdzsé összesen
	tized	vergi	ingatlan	épületadó	juhtized	millió K	%	millió K	%	
1881										11,1
1881/85	6,5	0,3	0,58	0,28	0,4	8,1	47,09	6,2	36,05	17,2
1890	8,1	0,35	0,48	0,27	0,7	10,4	35,86	12,8	44,14	29
1895						11,3	33,53	16	47,48	33,7
1900	7,3	0,07	0,71	0,5	0,8	10,7	23,99	18,7	41,93	44,6
1905	8,9	0,07	0,76	0,6	0,8	12,4	22,34	22,7	40,90	55,5
1910	8,8	0,07	0,85	0,7	0,78	14,2	17,38	32,8	40,15	81,7
1913	9	0,07	0,93	0,74	0,83	16,9	16,10	43,4	41,33	105

Az iparfejlesztés féloldalassága, torzító hatása megjelent a makrogazdasági mutatókban is. Az egy főre jutó költségvetés megötszöröződött (I.54. táblázat), az 50 korona a 25–30 frankos török értékhez (és a II. kötet II.38. táblázatához) képest pedig kifejezetten nagy volt, de a tized a kezdeti dinamikus növekedés után 1890 után gyakorlatilag stagnált (I.61. táblázat) – így az agrártermelés is – miközben a létszámgyarapodás jelentős része az agráriumban csapódott le. A társadalom tehát polarizálódni kezdett, mert az előállított jövedelem jelentős része nem a parasztság kezébe került. Ezzel el is érkeztünk a mezőgazdaság problémáihoz.

Kállay Benjámin számos kritika érte, hogy a Monarchia idején emelkedtek a mezőgazdaság fajlagos terhei. A népesség 40%-os növekedése mellett⁴⁵⁸ a beszedett tized

456 1879-ben a Fokföldről kivitt javak értéke: 3 885 860 £, az importé: 7 080 225 £. In Colonial Office List 1881, 59.

457 Palaré, M.: Balkanszkité i. m. 250.

458 Bosznia 1878 után demográfiai forradalmat élt át. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legnagyobb népességnövekedéssel jellemezhető térsége volt. Ausztriában 1900-ban és 1910-ben 0,9% volt az éves népességnövekedés, Magyarországon 1 és 0,8%, miközben Boszniában 1,75 és 1,4%. A kisebb régiókat tekintve Dalmáciában ugyan a népesség növekedése 21%, Bukovinában pedig 15%, míg Boszniában 13,4% volt 1900–1910 között, de a népességnövekedés üteme inkább a balkánihoz hasonlított, mint a köztes-európaihoz. A növekedés ebben az évtizedben Szerbiában is 16%, Bulgáriában 14%, míg Horvátországban 13%, de Krajnában csak 11%, Stíriában 8,7%. Ezért a gazdaságfejlődés (különösen a mezőgazdaságé) egy főre jutó üteme lassabb volt a tényleges és impozáns növekedési adatoknál. Bosznia ugyanarra a fejlődési útra lépett, mint Bulgária és Szerbia. A népsűrűség a növekedés ellenére alacsony volt, Ausztriában 94 fő/km², Magyarországon 64, Horvátországban 62, Dalmáciában 50 (ennek ellenére túlnépesedett volt az agráriumnak kedvezőtlen természetföldrajzi adottságai miatt), Szerbiában is 60, Romániában 52, Bulgáriában 44, Montenegróban csak 25 fő/km². A népességnövekedés (évi 1,4%) döntő része a ter-

1880–1895 között 2-ről 4,2 millió forintra nőtt, ami 100%-os növekedés, így a fajlagos terhek is 4-ről 6 korona/főre nőttek.⁴⁵⁹ Igaz, a fajlagos termeléshez viszonyítva az adónövekedés eliminálódik, ami megint arra utal, hogy Constant pasa 1875-ös reformtervének bevezetésével a parasztság jelentős többletjövedelmeket realizálhatott volna, ami akár a kulcsfontosságú földmegváltás finanszírozását is elősegíthette volna (mint Bulgáriában a gabonakonjunktúra). Kállay védelmében említendő az is, hogy 1875-ben a tized az 1880-as adatnál még jóval magasabb, 3,5 millió forint (7 millió korona) volt, azaz 1895-ig a népesség 20%-os (1875-höz, s nem 1881-hez mért) növekedése mellett a tized is csak hasonló mértékben nőtt, így a fajlagos terhek tulajdonképpen stagnáltak.⁴⁶⁰ A tized jelentős növekedést – beleértve az egy főre jutó értéket is – éppen az oszmán reformok idején, 1865–1875 között mutatott, mikor 1,5 millió forintról 3,5 millió forintra nőtt értéke (I.53. táblázat).

Tulajdonképpen mind a teher-, mind a bevételnövekedés magas értékei a helyreállítási periódus sajátosságaira vezethetők vissza (1886-ig a tized alacsonyabb volt az 1875-ösnél), így épp annyira szólnak a Monarchia politikája mellett, mint ellene. Kállay azonban hiába hivatkozik arra – tevékenysége pozitívumait kiemelve –, hogy 1878–1895 között a népesség csak 45%-kal nőtt, míg az állatállomány 160%-kal, a termelés pedig 156%-kal, e megugrás az 1875-ös, háború előtti évvel összevetve már nem is olyan impozáns, hanem ugyanígy a helyreállítási periódus eredménye.⁴⁶¹

Összességében 1879–1890 között a mezőgazdasági bevételek közel megduplázódtak, s a fejenkénti jövedelem pedig 66%-kal nőtt a termelési körülmények javulásával, ami nagy lépés ahhoz képest, hogy kezdetben az ország agrárbehozatalra szorult.⁴⁶² 1910-re pedig alapcikkekből önellátóvá vált a térség (sőt, jelentős állatexporttal bírt) a rossz művelési adottságok ellenére (bár a feldolgozott termékek exportja e szektorban is alárendelt maradt). A mezőgazdasági jövedelmek kezdeti emelkedése elsősorban az állattenyésztés (és nem a gabonatermelés – erre sem a konjunkturális jelenségek, és látni fogjuk, sem a kmetrendszer nem adtak lehetőséget) bővüléséből származott.⁴⁶³ Így a

mészetes szaporulatból eredeztethető (1,35%), a migrációs gyarapodás alárendelt volt, mert annak ellenére, hogy társadalmi és etnikai problémák miatt 1870–1912 között 100–170 ezer ember hagyta el a tartományt, legalább 114 ezer etnikailag heterogén összetételű bevándorló érkezett is, döntően a Monarchia területéről. Boszniában a mohamedánok szaporodási rátája volt a legkisebb évi 0,9% (13,4%-os növekedés 1900–1910 között), míg az ortodoxoké évi 1,4% (21%), a katolikusoké pedig 1,7 (25%), tehát döntően ők felelnek a népességnövekedésért (az ortodoxoké éppen a tartományi átlaggal volt azonos). A mohamedánok negyede város lakó volt, a város lakók között többségben voltak. *Hauptmann, F.*: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 26–30.

459 Ugyanakkor a parasztságot jellemző *direkt adók összértéke* alig 40%-kal nőtt 1890–1913 között, költségvetésbeli *arányuk* 50%-ról 16%-ra esett, míg az urbánus rétegekre jellemző indirekt adók részesedése a büdzséből már 1890-re meghaladta a direkt adókét (40% vs. 35%).

460 *Sugar, P. F.*: Industrialisation i. m. 34–35.

461 Bosznia lakossága 1885-ben 1,3 millió fő volt, 1910-ben pedig 1,9 millió, ami 35 év alatt 50%-os növekedés. A népesség növekedése az 1879-es 1,15 millió főhöz viszonyítva képest kétségtelenül nagyobb ennél, csak hogy az ekkor mért alacsony érték az okkupáció gerjesztette menekülthullám következménye volt, s az 1878 előtti érték 1885-re állt helyre. *Sugar, P. F.*: Industrialisation i. m. 6.

462 Az élelmiszerbehozatal 1878 előtt kb. 30 millió piasztért tett ki (6 millió frank, a behozatal zöme). Kávé, cukor, rizs, só, olaj, bab, befőttek zömmel a Monarchiából, míg a szeszes italok Szerbiából érkeztek. A behozatali cikkek közül a cukor Trieszten át főleg a Monarchiából érkezett. A rizs olasz eredetű, a sör és bor szlavón, osztrák és magyar eredetű volt, míg a sót Dalmácia szolgáltatta. *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. 128.

463 *Palairat, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 203–205. A sertéseket sújtó oszmán különadó eltörlése is hozzájárult ehhez a gazdasági kényszer mellett.

Monarchia az okkupáció után következmények nélkül 12,5%-ról 10%-ra mérsékelhette a terményadót. (A 25%-os csökkenés a növekedő össztermés mellett nem jelentett kiesést a kormánynak). 1890-től kezdve a növekedés lassult, 20%-ot tett ki 15 év alatt, de gabonából ekkor vált önellátóvá a térség. A mezőgazdasági termelés fajlagos értéke ezért 1890–1912 között 10%-ot csökkent elsősorban az inflációból és a népességnövekedésből következően, de az 1879-es értéknél még így is magasabb volt (I.62. táblázat) szemben Bulgária adataival.

I.62. táblázat.

A bosznia-hercegovinai mezőgazdaság összes, szektoronkénti és egy főre jutó termelése 1910-es árakon Palairt szerint (millió K ill. K)

Év	Élőállat (millió K)	Állati termék	Termény készpenzben (piacosított)	Gabona	Kerti kultúrák	Összesen	Egy főre korona
1879	29	25	4	17	2	77	76 (12/20%)
1882–1885	43	32	8	28	5	116	105
1886–1890	53	37	12	39	9	150	124 (12%)*
1891–1895	53	36	15	52	13	168	126
1896–1900	61	40	15	49	16	181	126
1901–1905	59	38	14	47	15	174	114
1906–1910	59	37	15	45	19	175	107
1911–1914	61	37	17	60	20	194	113

Palaré, M.: Balkanszkité ikonómiki i. m. 217. *Adókulcs, lásd előző táblázat 1865/1886 ft-ban megadott értékeit.

Az agrárius lakosság közel felét kitevő kmetek legfőbb panasza a túl nagy nak tartott földesúri elvonás volt (gondoljunk bele, hogy Magyarországon kilencedet fizetett a jobbágy, itt háromszor ennyit, rosszabb termelési adottságok mellett). Jól jellemzi a lakosság széles tömegeinek kezdeti általános helyzetét, hogy az 1880–1886 közötti útpítések során – a jellegzetes regionális differenciák mellett – nem a pénzbeli megváltás tette ki a teljesítések zömét, hanem a robot (I.63. táblázat).⁴⁶⁴

A szükséges földreformot hátráltatta a berlini megállapodáson és Kállay nemzetpolitikáján túl – mely nem kívánta elidegeníteni a muszlimokat, s minden túlzott igényt a másik két fél felhasználásával igyekezett eltéríteni – az is, hogy a telekkönyvezés csak 1908-ra készült el, s hogy a hatóságok által az okkupáció után bevezetett önkéntes megváltás olyan körülményeket teremtett, hogy a kezdeti ütemet alapul véve 2025-re tűnt volna el az utolsó jobbágy. Kétségtelenül történtek pozitív lépések is a kmetek szempontjából, hiszen 1880 után megtiltották az agák további beglikképzését, a földesúr elvesztette tulajdonjogát a csiftlikföldek felett, csak a járandóságot (*hak, tretina*) tarthatta meg, s ezt is 25%-ra mérsékeltek több helyen. Ugyanakkor viszont a kincstári erdők jelentős részén, mintegy 600–700 ezer hektáron elismerték az agák tulajdonjogát, s elvették a kmetektől a faizási jogot, aminek az lett az eredménye, hogy ebben az esetben a kmetek

⁴⁶⁴ Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 71.

kifejezetten ragaszkodtak volna a kmet-rendszer fenntartásához, mert az kedvezőbb jogokat biztosított számukra az erdőélés során. E rendszernek az lett az eredménye, hogy sem az agák, sem a kmetek nem voltak elégedettek.

Könnyen belátható, hogy egy általános (minden csiftlikföldet érintő) földosztás sem hozott volna döntő áttörést a termelés intenzifikációja vagy az államkincstári vagy a beglikék szétosztása nélkül. 1910-ben Boszniában az 51 millió dönüm földből 13 millió dönüm volt szabad birtok, 8 millió dönüm erdő és cserje volt szabadok birtokában, az államkincstári erdő 15 millió dönüm volt, az államkincstári föld 7 millió dekár.⁴⁶⁵ A kmetek csak a fennmaradó 8 millió dönüm földet művelték, azaz *a földműves társadalom harmada* (ekkorra a korábbi közel 50%-ról némileg csökkent arányuk) *a föld hatodát bírta*. (Igaz, egy kmetre a nagy beszolgáltatottsági kötelezettség miatt így is átlagosan 8,3 ha föld jutott, míg egy szabad parasztra csak 6 ha). Az extenzivitás lehetőségei Boszniában eleve korlátozottak voltak (csak a földek 33%-a volt művelhető). 1886–1904 között a népességszám 33%-kal nőtt, míg a művelt terület csak 12%-kal, és 1955–1964 között is csak 5%-kal volt magasabb a művelt földterület kiterjedése az 1904. évi 1,16 millió hektárnál. A parasztok szabad költözése például azért is volt eleve korlátozott, mert nemcsak hogy üzemszervezeti alternatíva nem létezett, de szabad föld sem (ti. a beglikké alakított földekre nem lehetett rátelepedni, ennek felosztása-megváltása pedig az osztrák-magyar hivatalnokok terveiben fel sem merült alternatívaként). Ebből következően a Kállay által is említett intenzifikáció – értve ez alatt a területegységre és lakosra jutó mezőgazdasági termelés növekedését – az iparosítás mellett az egyetlen alternatíva maradt a demográfiai nyomás csökkentése érdekében. 1886–1904 között a hektáronkénti terméseredmény 85%-kal javult, az egy főre eső pedig 40%-kal,⁴⁶⁶ mely egyedülálló a szerb vagy bolgár helyzethez viszonyítva. Ha mindemellett a kmet is érdekeltté vált volna a termelés fokozásában, akkor még nagyobb növekedést lehetett volna elérni.

I.63. táblázat.

Az útépítési kötelezettségek teljesítési módja Boszniában

Blažuj-Mostar-Metković, %		Millió K, vagy munkanap	Bosanski Brod-Sarajevo, %	Millió K, vagy munkanap
Személyi robot	40	0,45	31	0,79
Fuvar és állati erő	28	0,1	60	0,4
Pénzmegváltás	33	0,65	10	0,4

I.64. táblázat.

Az agákra jutó jobbágytelkek számának változása

Év	Aga (1000 fő)	Kmet (1000 fő)	Egy agára jut (telek)
1895	5,8	100	17
1910	10,4	90	9

465 *Stojsavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 35.

466 *Palaré, M.*: Balkanszkité iekonomiki i. m. 221.

Nézzük meg, hogyan reagáltak az egyes rétegek a változásokra. Az agák létszáma 1885-ben 8160 volt, 1895-ben 5833-ra csökkent, de 1910-re 10 463-ra nőtt.⁴⁶⁷ A változás mögött az eltérő statisztikai alap mellett számos jelenség állt. Az agákat kiszolgáló kmetek száma például 1895–1910 között alig változott, így az egy agára jutó kmetek száma és az átlagos földbirtokméret is esett (a művelt terület ugyan növekedett, de ezt meghaladta a lakosság növekedése) (I.64. táblázat).

I.65. táblázat.

Az agák és kmetek birtokviszonyainak regionális differenciái Boszniában

Terület	Aga	Kmet	Jobbágytelek (ha)	Kmet egy agára	Föld egy kmetre (ha)	Jobbágytelek egy agára (ha)
Banjaluka	350	5318	58 736	15	11	168
Brčko	24	3126	32 009	130	10	1333
Derventa	229	5065	39 703	22	7,8	173
Bosanska Gradiška	17	3129	25 448	184	8,1	1500

Grassl, G.: Zwei Jahre fakultativer Kmetenablösung in Bosnia und Herzegowina. Wien, 1914.

I.66. táblázat.

Az agák számának változása néhány városban

Év	Foča	Rogatica	Jajce	Maglaj	Donji Vakuf	Kulen Vakuf
1895	49	57	31	38	15	49
1910	427	232	94	101	127	136

Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 147.

Általánosságban tehát az agák helyzete romlott: sokuk egy 4,5 ha telek után csak 3 zsák gabonával volt kénytelen beérni. Jelentősek voltak a regionális különbségek is: Banjalukán 1 agára 168 ha föld jutott (15 telek), egy kmetre 11 ha. Gradiškán a kevés agára egyenként 1500 ha jutott (184 kmet-telek), de egy kmet csak 8 ha földet bírt (I.65. táblázat). A kis agák életszínvonala nem volt jobb, mint kmetjeiké, ha 3-nál kevesebb jobbággal bírtak. Hiszen a jobbágy a termény kétharmadát, az úr az egyharmadát kapta. Hercegovinában az agák harmadának 1885-re legfeljebb 1 kmetje volt. A Fadilpašić, Rizvanbegović, vagy a gradiškai Gradašćević-féle, többszáz kmettel bíró nagybirtokosok voltak a ritkábbak. A kis agák sokszor kényszervállalkozóvá váltak – beleegyeztek az örökváltásba és a kis kezdőtőkéből kisvállalkozóként szerepet kaptak a szarajevói építkezések (kaszárnnyak, hivatali épületek) kivitelezésénél, vagy bérbe adták beglikjeiket 10 korona/év/dönüm áron. A beglikek eladása is megkezdődött: a réteg átalakulását bizonyítja, hogy a kmettel bíró agák 9%-a külföldi volt, a kmet nélkülieknél a külföldiek aránya egyenesen 30%-ot ért el. Az agák városba húzódása (I.66. táblázat) tulajdonképpen ennek a folyamatnak a bizonyítéka: 1910-re 60%-uk városlakó volt, ami 10 százalékpontos emelkedés 1885-höz képest. Azokban a városokban, ahol az agák száma a kétszeres-

⁴⁶⁷ Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 116.

nél nagyobb mértékben emelkedett (hiszen 1895–1910 között összességében csaknem megduplázódott számuk), ott valódi koncentrációról beszélhetünk. Ez azt jelenti, hogy tényleges földbirtokosból egyre inkább járadékossá váltak és megindult foglalkozási átrétegződésük is. Sokan váltak ipari vállalkozóvá: az erdőtulajdon 1895-ös elismerése az állam részéről azt jelentette, hogy a 2,5 millió ha kincstári állomány 1,9 millióra olvadt, s az agák kezére került 0,6 millió ha jelentős bevételi alternatívát kínált.

A jobbágyság (kmetek) helyzete sem sokat javult: a tretina továbbra is 30% körül volt, a tized levonása után természetben fizették, a tizedet viszont pénzben. A rendezetlen viszonyok és a sok kategória (baltalik – közösségi erdő, mera – közösségi rét, carska šuma – kincstári erdő) nem könnyített a helyzet rendezésén. A telekkönyvezés lassan haladt, pedig ez lett később a kmet-jogok legfőbb forrása és védelme az agákkal szemben. A határőrvidéken 1880-ban eltörölt zadrugák bomlása és az önkéntes kmetmegváltás intézménye tovább kuszálta a szálakat. A safer-dekrétum ugyan 1859-ben 7–13 hektárban határozta meg egy telek nagyságát a föld minőségétől függően, de eközben felnőtt egy generáció, s mivel a művelt földek kiterjedésének üteme kisebb volt, mint a népességnövekedés, megindult a kmet-telkek felosztása, differenciálódása. Az osztrák-magyar hatóságok ugyan ezt támogatták, de az aga beleegyezése is szükséges volt. Mindkét fél ügyelt arra, hogy életképtelen, 2–3 ha-nál kisebb birtok ne születhessen, ebben az esetben ugyanis az adó és a hak levonása után nem maradt annyi a családnak, hogy eltartsa magát, vagy vetőmagot is félretegyen.⁴⁶⁸ Így a kmetek között továbbra is kisebb valószínűséggel találunk törpebirtokot, mint a szabad parasztság esetében (I. 67. táblázat): a szabad parasztnál csak a birtokok 20%-a volt 5 ha felett, a kmeteknél fele. 1913-ra a kmetek a művelt (1,7 millió ha) föld 36%-át bírták (0,63 millió ha).

I.67. táblázat.

A parasztság belső differenciáltsága, birtokviszonyai (%) és az önellátás határa

Méret	Kmet gazdaságok, %	Szabad paraszti gazdaságok, %	Megváltott kmet gazdaságok, (1912–1913) %
2 ha alatt	20	55	13
2–5 ha	25	25	20
5–10 ha	25	10	33
10 ha felett	25	10	33

Hauptmann, F.: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft i. m. 157..

I.68. táblázat.

A földesúri járandóságok differenciái egy körzetben

Szolgálat	Blažuj	Kongora	Sarajlije	Vedašić
Hak (tretina)	0,23–0,33	0,2–0,25	0,25–0,33	0,25
Széna	pénz	0,5 vagy keszím	keszím	keszím
Hizmet (szolgálat)	igen	igen	igen	igen+szubasi ellátása
Fuvar	negyed óra	48 óra Mostarig	hombárba, 1 óra	falusi hombárba

Mint azt a Mostar környéki (alig néhány ezer kmetet tömörítő) településeket bemutató *I.68. táblázat* is bizonyítja, a jobbágyi szolgáltatások még kis területen belül is igen jelentős eltéréseket mutattak. A keszím mindig fix érték volt, tehát rossz termés esetén a paraszt járt rosszul. A Ferhádpassa mecset vakufbirtok parasztjai például 13 évre évi 26 ezer frank kifizetését vállalták keszím gyanánt a hak (tretina) helyett.⁴⁶⁹ A kmet nem volt érdekelt a föld megmunkálásába fektetett energia saját megélhetésén túli fokozásába, míg az adót a terméshez kötötte a rendszer, s nem például a földterület nagyságához. Így Dr. Kutschera civiladláts szerint Brčko és Gradačac környékén (ahol egyébként a nagybirtokosokat ez nem érintette érzékenyen) a parasztok alig minden negyedik parcelát vetettek csak be, a táj visszavadult, legelők, bozótosok, gyümölcsösök lepték el. A kmet a legeltetésből és a fuvarozásból próbált itt megélni, mert ezen tevékenységeket kisebb adó sújtotta. Egész Poszavinában csak 160 ezer ha csiftföldet műveltek, de 80 ezer kmet és 10 ezer agacsaládot kellett eltartania (2 ha/kmet).⁴⁷⁰

A helyzet hátrányait látva végül Burián pénzügyminisztersége idején változtattak a kmetek kötelezettségein: az előzetes, szemrevételezés által történő adó-megállapítás helyett a hakot az utóbbi 10 év átlaga alapján határozták meg, ezáltal a paraszt járt jobban, hiszen a földesúrnak a termés felülbecslése volt érdeke, hogy minél nagyobb legyen a tretina. Nőtt a kmetek kezében lévő föld nagysága is, 0,63-ról 0,77 millió ha-ra 1895-1913 között. (A kincstár kezén 2,5 millió ha, a szabad parasztság kezén 1,74 millió ha volt). Burián alatt felgyorsult a kmetmegváltás folyamata. Míg 1879–1907 között csak évi 1000 kmet volt képes megváltani magát, mert a megváltás összegének csak felét biztosította hitelintézet (a Wiener Unionsbank szarajevói fiiláléja), a másik felét helyi magánhitelvezők, vagy szerbiai kupecsek révén tudták megszerezni (ez kiszolgáltatottá tette a kmeteket a nacionalista propagandának is), 1908-ban ez megváltozott. Ettől kezdve a teljes megváltás összegét biztosíthatta a bank 4,5%-os kamat mellett kellett törleszteni az éves annuitást (eredetileg 7,5% volt a kamatláb, de a boszniai kormányzat 3%-ot átvállalt és a költségvetésre terhelte: ez 1912–1913-ban 21 millió korona volt). Hitelt csak az kaphatott, aki legalább 3,5 ha földet megváltott (ezt tartották az életképes birtoktest alsó határának). A fentiek alapján az 1912–1913-ban megváltott gazdaságok csak 13%-a (1400 gazdaság) volt 2,5 ha-nál kisebb, 2,5–5 ha között volt 20%, 5–10 ha között 33%, s ugyannyi ennél nagyobb volt. Őket is a szabad parasztok közé számítva (noha az annuitást fizetniük kellett), a szabad parasztság birtokviszonyai kedvezőbb irányba tolódtak el, 33%-uk 10 ha feletti birtokkal rendelkezett (korábbi 10% helyett).

A változtatások hatására két év alatt (1911–1913) újabb 12 ezer kmet váltotta meg magát a korábbi 28 ezer mellett. Ez persze lehetőséget nyújtott a spekulációra is, mint a bolgár 1878 utáni földreform idején. Volt, aki 6 koronáért vett meg egy dönüm földet és 20-ért adta tovább, vagy 900 koronát fizetett 12 hektárért és aztán egy hektárt 340 koronáért adott tovább.⁴⁷¹ 1912–1915 között a megváltás eredményeképpen az agák összesen 25 millió koronát kaptak földjeikért, ez agánként 10 ezer korona. 2313 aga húsznál keve-

469 Uo. 167.

470 Uo. 171.

471 Uo. 205.

sebb kmettel rendelkezett a megváltott földek statisztikája alapján, 77 pedig 21–50 jobbaggyal, 16 ennél több csiftlikkel bírt. 15%-uk nem volt muszlim.

A változtatások eredményeként a megváltott birtokok életképesnek bizonyultak: az 5800 megváltott kmetből 1915-re csak 7,5% adósodott el úgy, hogy az annuitást nem tudta fizetni (a kis csiftlikkel bírók inkább a begliken vállaltak továbbra is munkát). A Burián-féle reformok ugyan felgyorsították a kmetmegváltás folyamatát, de az idő rövidsége miatt döntő változást már nem tudott elérni a viszonyokban, és a földéhség csillapításában. Az 1905–1910 között megváltott földterület csak 80 ezer ha volt, tehát csak a kmet-földek 10%-át érintette, azaz a művelt földek harmada továbbra is hak köteles volt. Noha a szabad parasztok száma 1895–1910 között 100-ról 150 ezerre nőtt, a kmetek száma a népeség-növekedés miatt folyamatosan 100 ezer körül stagnált (100-ról 96 ezerre csökkent csak: ezért mondák, hogy a megváltás csak 2025-re hoz eredményt). A muszlimok 9%-a, az ortodoxok 5,5%-a és a katolikusok 7,3%-a volt földnélküli vagy dolgozott más földjén bérmunkásként.⁴⁷² A 20 500 agrárproletár családból 9200 volt muszlim, 6200 ortodox, 4200 katolikus, tehát az utóbbiak saját etnikumuk arányához képest alulreprezentáltak voltak a kimutatásban. Ritka volt, hogy a nagybirtokosok a begliket bérbe adták volna a földéhes kmeteknek kisbirtokként kifarcellázva. Ezt tette a Džinić és a Gradašćević-család.

I.69. táblázat.

Az extenzivitás mutatói a Balkánon

Terület	Összes művelt terület (millió ha)	
Románia (1860–1910)	2,5	5,2
Bulgária (1899–1912)	5,6	8
Bosznia (1895–1912)	1,5	1,7

I.70. táblázat.

Az egy főre jutó állatállomány és gabonatermelés változása Boszniában

Év	Állat/fő	Gabona /fő (kg)
1879	2,3	
1895	4,4	245
1910	3,1	356

A társadalmi viszonyok elmaradottsága ellenére a terméseredmények növekedtek a demográfiai nyomás ellenére is (a gabonatermés az 1892-es 0,18 millió tonnáról 0,68 millióra nőtt 1913-ra). Boszniában ugyanis a Balkán egészére jellemző extenzivitás (*I.69. táblázat*) ellenére csak 13%-kal nőtt a művelt terület nagysága, míg a családok száma 28%-kal. Tehát az egy családra jutó birtokállomány csökkent, miközben a terméseredmény összességében nőtt. A két növekedés eredőjeként az egy hektárra és egy főre eső kihozatal is emelkedett, igaz az összes mezőgazdasági outputot tekintve 1890 után stag-

472 Uo. 206.

nálás volt jellemző. S bár a gabonatermés nőtt, 1899-ben még mindig az önellátás határán volt a tartomány 245 kg/fő teljesítményével, mely 1913-ra aztán 359 kg-ra nőtt. Az önellátó szint meghaladását bizonyítja, hogy 1904–1913 között a gabonaimport 4,4 millió a kivitel viszont 5,8 millió mázsa volt (igaz a lisztimport továbbra is jelentős maradt, tehát a feldolgozó ipar irányába itt sem történt előrelépés). Dalmáciához képest sokkal kedvezőbb helyzetben volt tehát Bosznia, de Horvátországhoz képest már nem.

Az állatállomány szintén ugrásszerűen az 1879-es 2,7 millióról 6-7 millióra nőtt 1895–1910 között. Így míg 100 lakosra 1879-ben 234, 1895-ben már 445 számosállat jutott,⁴⁷³ mely 1910-re a népesség további növekedése miatt az állatállomány stagnálása mellett 313-ra csökkent. Az 1895 utáni érték hasonló képet mutatott a balkáni, pl. szerb és a magyar folyamatokhoz is (ez utóbbi helyen hamarabb megtörtént az 1000 főre jutó állatállomány lecsökkenése, 1880 után újra emelkedés volt mérhető). Összességében Boszniában is jellemző volt az egy főre eső állatállomány csökkenésének gabonatermeléssel való kompenzációja, mint a több más balkáni országra (I.70–I.71. táblázat). Az állatállomány 1895–1910 közötti csökkenése a népességnövekedésen túl számos okkal magyarázható: ilyen az extenzív és intenzív földművelés térnyerése az állattartás rovására, mely szintén a demográfiai okra vezethető vissza, a fajtacseré (az egy főre eső darabszám csökkenése nem jelenti az egy főre eső élősúly hasonló mértékű esését). Az 1879–1895 közötti korábbi növekedés oka pedig az 1906 előtt kmetpolitika volt: ekkor a nagy hak miatt a paraszt inkább nem vetett, hanem állattartásra állt át. Ez változott meg a Buriánféle reformpolitika következményeként. Boszniában komoly állategészségügyi rendszabályok voltak érvényben, hogy Magyarország ne hogy kizárja az exportált állatokat, mint Szerbia esetében. Így a bosnyák állatexport (1898: 324 ezer, 1910: 260 ezer) igen jelentős volt, volumenében a korábbi Magyarországra irányuló szerb exportértékhez hasonló, miközben az import 10–40 ezer egyed között mozgott.

I.71. táblázat.

Az összes és egy főre jutó növénytermelés alakulása Boszniában

Év	Teljes növénytermés (millió mázsa)	Lakosság (millió fő)	Egy főre jutó termés	Népsűrűség, fő/km ²
1882	5,0–6,0	1,16	4–5,2	22
1885	9,0	1,33	6,8	25
1890	13,5	1,45	9,3	
1895	15,2	1,57	9,7	30
1910	17,5	1,90	9,2	37

I.72. táblázat.

Az egy főre jutó gabonatermés (kg) a Boszniával szomszédos régiókban 1899-ben

Bosznia	Horvátország	Szerbia	Stájerország	Dalmácia
245 / 356	414	378	228	97

473 Uo. 190.

A világháború a termelés összeomlását és a vasútépítések leállítását hozta Boszniában is: míg 1914-ben 14,6 millió mázsa volt a mezőgazdaság teljes produktuma, 1916-ra ez 7,7 millió mázsára esett. 1915-ben havi 9 kg-ban rögzítették az egy főre jutó kenyérfejadagot (300 gramm=nap), ami a korábbi 1 kg-ot meghaladó átlaghoz képest 66%-os csökkenés. A gabonatermés 6,8 millió métermázsáról csak 1918-ra esett 2,5 millióra, mely az imént említett csökkenést indokolta volna. Az ipari termelés is leállt a háborús igények ellenére: Vareš 1913-ban még 219 ezer tonna ércet produkált, 1918-ban már csak 89 ezer tonnát. Az ércfeldolgozás Zenicán még ennél is nagyobb visszaesést mutatott.

I.73. táblázat.

A helyi hivatalnokok arányának változása

Év	Összes hivatalnok	Ebből helyi	%	Ausztriai	%	Magyarországi	%
1885	2100	70	3,3				
1905	9016	2493	27	3389	38	3111	34
1912	13 266	5559	42	4248	32	3445	26

Év	Összes helyi	Muszlim	%	Szerb	%	Horvát	%
1905	2493	728	29,2	1736	69,6	29	1,2
1912	5559	1155	20,8	1792	32,2	641	11,5

A kisiparban általában véve a (legkisebb reprodukciós rátával jellemezhető) muszlimokra volt jellemzőbb az iparpártolás: minden tízezer muszlimra 200 iparos, minden 10 000 katolikusra 166, minden 10 000 ortodoxra csak 111 iparos jutott.⁴⁷⁴ Mivel az *etnikai különbségek tisztán érzékelhetők az iparhoz való hozzáállásban* (akár természetes igényt fejez ki, akár a Monarchia támogatáspolitikájának – ti. leginkább a muszlim *millet* számított a rendszer haszonélvezőjének – eredménye ez), érdemes megvizsgálni, hogy a muszlim illetve keresztény társadalmi struktúra milyen különbségeket mutatott. A bosnyák társadalom vizsgálata során éles kontraszt mutatkozott a városok és rurális térségek, valamint a keresztény és muszlim többségű városok foglalkozási rétegződése és presztízszen alapuló társadalmi hierarchiája között. Bár a 6 legnagyobb város csak a lakosság 6%-át tömörítette, a városokban élt az állami tisztviselők 40%-a (I.73. táblázat),⁴⁷⁵ a gyárosok, kereskedők, iparosok 25%-a, a segédmunkások negyede és a magánzók 30%-a (I.14. ábra). A nagyvárosokban a lakosság harmada tartozott az alsóbb társadalmi rétegekhez, míg vidéken ez 60% felett volt. A társadalmi struktúra alapján tehát a város kedvezőbb életfeltételeket nyújtott (I.19. ábra), igaz a megélhetés költségei magasabbak voltak. A gyárosok, kereskedők, iparosok a városi lakosság 25%-át tették ki, a magánzók 20%-ot, a földbirtokosok

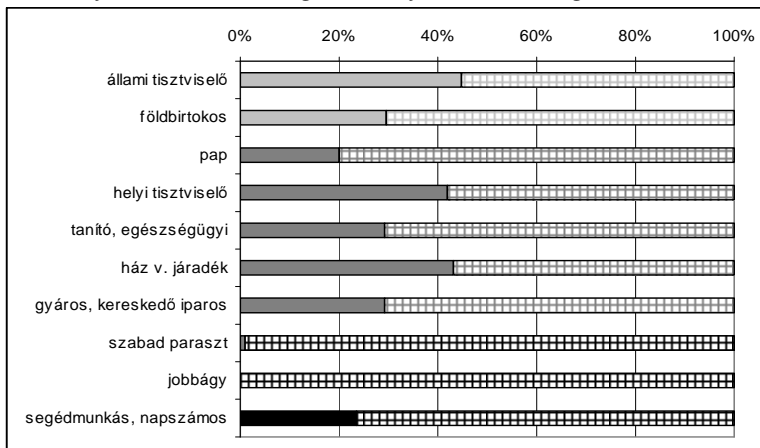
474 Schmidt, F.: Bosnien und Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig. 1914. 543.

475 A helyiek foglalkoztatása nemcsak az iparban volt stratégiai jelentőségű, de a hivatalnokok között is emelkedett számuk (ez az osztrák és magyarországi illetékességűekre is igaz) és arányuk is. A helyieken belül a kezdetben alulreprezentált horvátok aránya nőtt meg, de továbbra is alulreprezentáltak maradtak etnikai arányukhoz képest. Nem állítható, hogy a szerbeket háttérbe szorították volna, bár arányuk csökkent.

10%-ot. A városokban az iparosodáshoz kapcsolódó szakmák és önálló megélhetési források domináltak: vidéken a segéd munkások aránya 10% alatt maradt, a jobbágyoké viszont 50% felett volt, a középrétegekhez tartozó szabad parasztság aránya 25%-ot ért el. Vidéken a felső rétegek csak 13%-a tartozott a polgári társadalom soraiba (volt állami hivatalnok, a többi pedig földesúr), míg a városokban ez 25% körül, országosan 16% volt. A középosztályon belül a városban az ipari-kereskedő-tőkés rétegek aránya 47%-os volt, a hivatalnok-rétegé 8%, az önálló jövedelemmel rendelkezőké 34%, a parasztságé 10%-os. Vidéken a gyárosok, kereskedők, iparosok aránya 8% volt, a járadékosoké 5% alatt maradt, a többi önálló termelő volt. Az alsóbb osztályokat illetően 1885-ben Boszniában a városokban a segéderő dominált, a vidéki kisvárosokban viszont csak 11%-ot tett ki ez a réteg.

I.14. ábra.

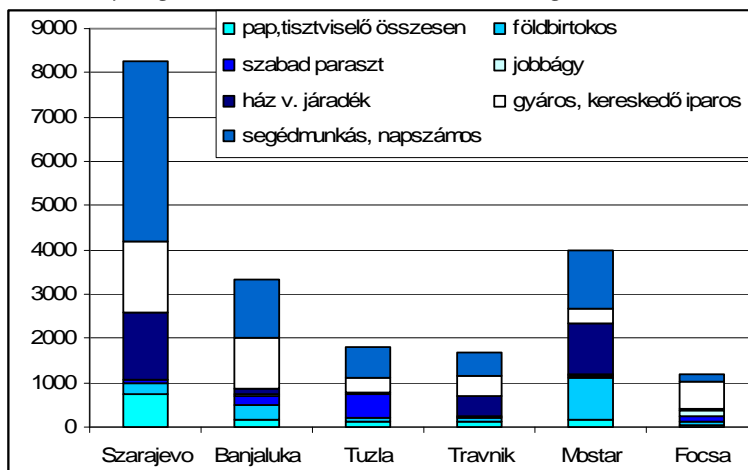
A bosnyák társadalmi rétegek lakhelyek szerinti megoszlása 1885-ben

Asbóth adatai alapján saját számítás, a folytonos kitöltés a városi lakosságot reprezentálja, a rácsos a vidékit.

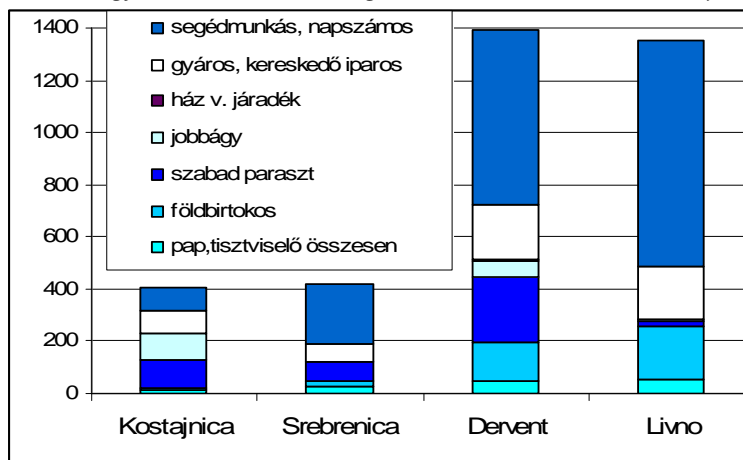
I.15. ábra.

Nagyobb (muszlim jellegű) városok kereső társadalmának foglalkozás szerinti megoszlása

I.16. ábra.

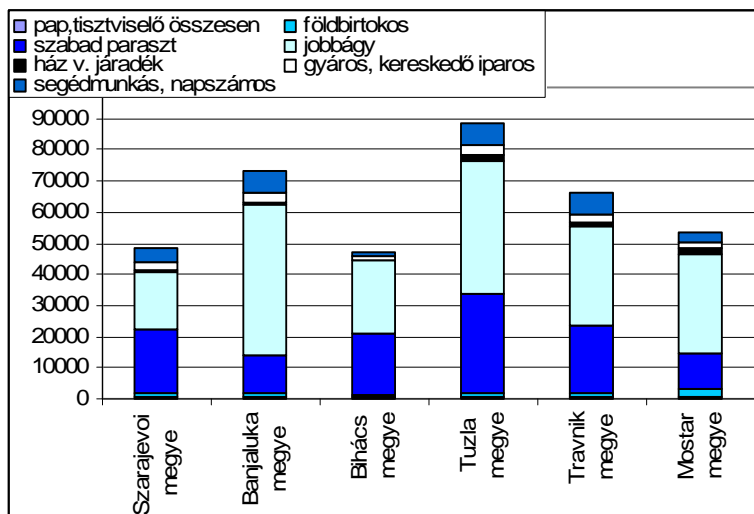
Kis, vagy nem muszlim többségű városok társadalmi struktúrája

Asbóth adatai alapján 1885-ben

I.17. ábra.

A bosnyák körzetek társadalmának különbségei Asbóth adatai alapján (1885)

Szarajevó, Banjaluka, Foča jelentős iparos és ipari munkássággal bírt, míg a vegyes lakosságú Mostarban a földbirtokos réteg mellett a magánzók és járadékosok nagy aránya érdemelt említést. Travnikban és Szarajevóban szintén létezett ez az önálló megélhetéssel rendelkező réteg. A szabad parasztság Tuzlában volt jelentős. A keresztény és kisvárosi jellegű Kostajnica, Dervent és Livno esetében a gyárosok, iparosok kereskedők aránya alacsony volt, 20 % alatt maradt. A vidéki térségekben, mind járási, mind megyei szinten a szabad parasztságot és a jobbágyságot dominanciájuk figyelhető meg.

I.74. táblázat.

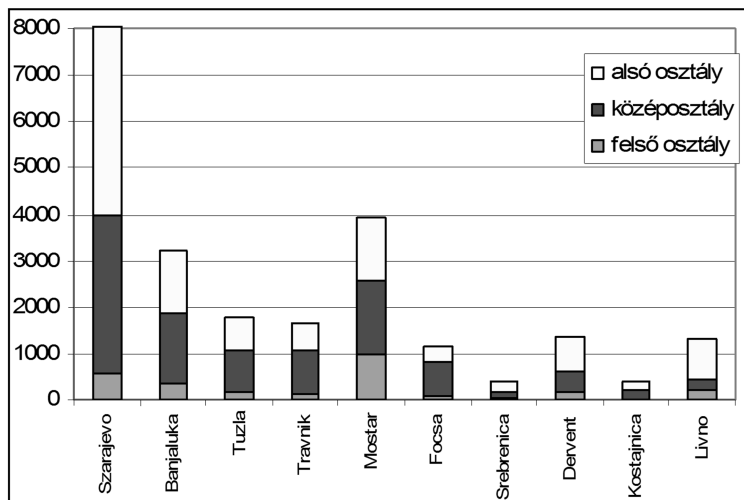
A bosnyák társadalom foglalkozás szerinti rétegződése

Kereső	Fő	%
Pap	1082	0,44
Hivatalnok	678	0,27
Tanító	257	0,10
Orvos	94	0,04
Összesen	2111	0,85
Föld- és tőkebirtokos	95 490	38,66
Földműves*	84 942	34,39
Összesen	180 432	73,05
Kereskedő és iparos	10 927	4,42
Munkás, napszámos*	54 779	22,18
Összesen	65 706	26,60
Alacsony presztízsű össz.*	140 000	56,68

Strausz A.: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása.

I.18. ábra.

A bosnyák társadalom foglalkozási és társadalmi rétegződése

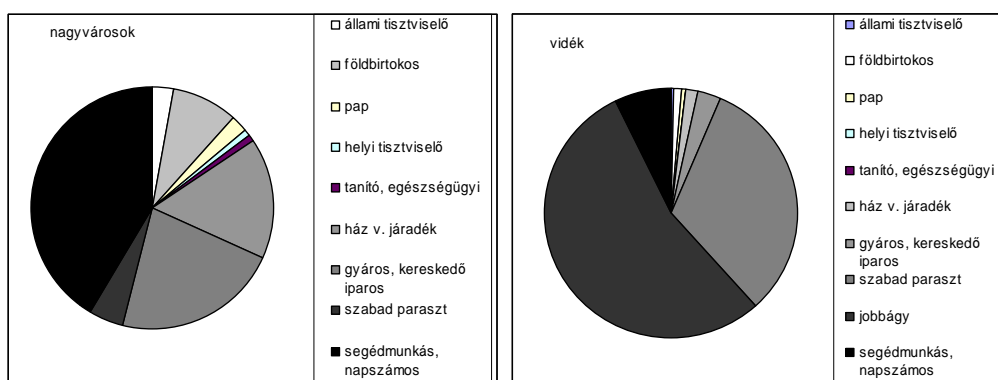

Az állami hivatalnokokat, birtokosokat felső, a járadékosokat, a szabad parasztságot, a gyárosokat, kereskedőket, iparosokat, a vidéki tisztviselőket középosztálynak, a segédmunkásokat és jobbágyokat alsó társadalmi rétegnek tekintve Mostar tűnt a relatíve leggazdagabb és legkiegyenlítettőbb társadalmú településnek, Foča rendelkezett a legerősebb középréteggel (I.18. ábra). Livno és Derwent viszonylag szűk középréteggel rendelkezett, a legkevesebb szegény pedig Fočában és Travnikban élt. A muszlim városokban a középréteg szélesebb volt, mint az alsóbb osztályok, elsősorban a szabad parasztságnak és a járadékosoknak köszönhetően (I.15. ábra), a kisvárosokban és keresztény jellegű városokban viszont a kisebb presztízsű rétegek domináltak (I.16. ábra). A

megyéket a központi helyeikkel összevetve Mostar megye a szegényebbek között volt Banjalukával egyetemben (I.17. ábra). A térség városairól Lengyel Géza így ír: az üzlet egy három-négy négyzetméteres kis butik a faházak földszintjén. Készlete a lehető legprimitívebb: zsinór, cérna, szalag, faggyú. Minden török üzletember, mind árul, s az ember alig érti, kik a vevők...⁴⁷⁶ (A bazár egyben a társadalmi élet színtere is volt).

I.19. ábra.

A vidéki és városi bosnyák társadalom tagolódása

Asbóth adatai alapján 1885-ben.

A keresztény közösségek ekkor 136 iskolával rendelkeztek, ebből 42 (egyharmaduk) volt állami intézmény. Az iskolák zöme (45) a tuzlai körzetben összpontosult, 22 a travniki, 21 a szarajevói, 21 a banjalukai, 18 a mosztari körzetben volt, míg a bihácsi mindössze 9 iskolával bírt. A nem felekezeti iskolákban 60 oktató tevékenykedett évi 600 forintos (1200 frank) fizetésért, mely jobb volt a balkáni átlagnál (600–1000 frank). Az állami népiskolai diákok száma viszont csupán 8000 fő volt: 2900 katolikus, 4500 ortodox, 300 zsidó és 444 muzulmán.⁴⁷⁷ A népiskolák költségvetése 1883-ban 26 ezer forint, 1886-ban már 47 ezer forint volt. Ezt egészítette ki a főgimnázium 28 ezer forintos költségvetése, a kereskedelmi iskolák 15 ezer forintos juttatása, 9000 forint a tankönyvekre, kétannyi az ösztöndíjakra, összesen 147 ezer forint (300 ezer frank), ami az akkori költségvetés mindössze 2%-át tette ki.

A Monarchia tiszteletben tartva a muszlim tradíciókat az állami iskolákba kerülő muszlimok számára továbbra is lehetővé tette a mektebek látogatását az alsó 3 évfolyamon, ennek elvégzése után viszont sok muszlim inkább munkát keresett, mintsem állami iskolában folytatta volna tanulmányait. A világi és vallási oktatást egyaránt nyújtó vegyes intézmények (*rüsdije*) sem váltak népszerűvé. Az oktatásban mutatkozó hátrányt később sem sikerült lefaragni: 1908-ig csak 350 állami elemi iskola létesült, ami a felekezeti iskolák 1887-es számához képest is alacsony volt: az alfabetizmus 1910-ben csak 12%-os volt, miközben Szerbiában 20%-os, Bulgáriában 42%-os. A boszniai muszlimok csak 5%-a tudott írni-olvasni (7 éves kor felett), az ortodoxok 10%, a katolikusok 25%-

476 Lengyel G.: Utazás a meghódított Szerbiában. A Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája. Bp. 1916. 13. 477 Uo.

a.⁴⁷⁸ Mindez az iskolakötelezettség előírását tette szükségessé (a muszlim nőknél ezt nem vezették be tiszteletben tartva a helyi muszlim közösség magánéletre és nőkre vonatkozó szokásait). 1911–1912-ben, az iskolakötelezettség bevezetése után is csak 48 ezer diák járt iskolába, ami a korosztály 17%-át tömörítette csak, míg 1874-ben, az okkupáció előtt ez 39 ezer fő, 22% volt. Igaz, e muszlimok zöme nem európai stílusú oktatási intézményben tanult, a szarajevói gimnáziumban például arányuk csak 15% volt, ami jóval kevesebb, mint az össznépeséghez viszonyított arányuk. Európai értelemben vett muszlim értelmiség nem is alakult ki, aminek különösen 1918 után látta kárát a muszlim közösség.

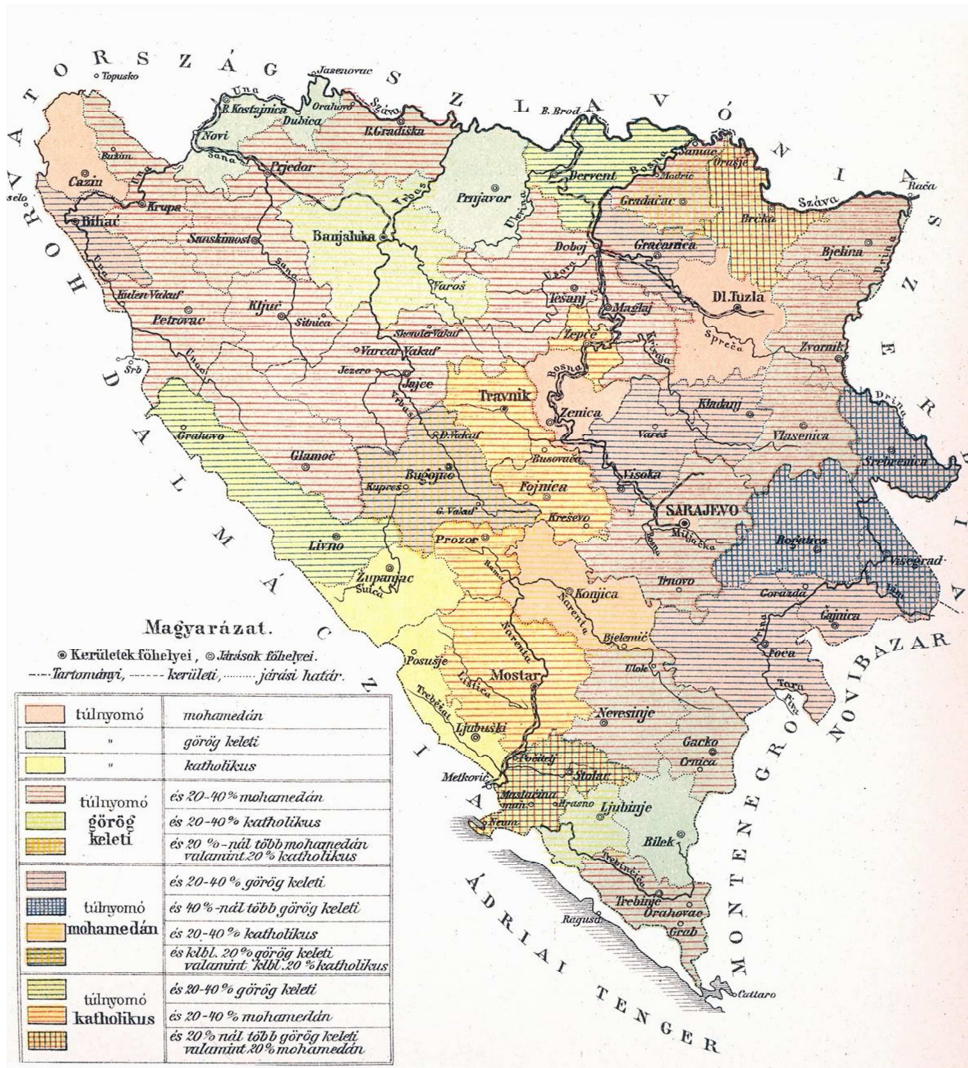
Az oktatáspolitikai kudarc mellett a népegészségügyi viszonyokon sem sikerült javítani csecsemőhalálozás is magas volt, 162 ezrelék, míg Szerbiában csak 140.⁴⁷⁹ Hiába számított a muszlim vallás 1906 óta elismert felekezetnek a Monarchiában, s voltak lojálisak a muszlim és egyéb boszniai katonák az első világháborúban (az 1882-es lázadást leszámítva) Fónagy szerint a Monarchia társadalompolitikája, mely „üvegbúra alá helyezte” a muszlim népet abban a reményben, hogy így képes lesz pozícióit megtartani, s ellentételezni az ortodoxok szeparatizmusát, nem volt sikeres.⁴⁸⁰ A földkérdés megoldásának elodázásával nem csökkent az ellentét a felekezetek között: 1911–1915 között csak a jobbágyok 9%-a tudott élni az önkéntes (állami hitellel támogatott) örökváltság lehetőségével. Igaz, Kállay szerint a földkérdés ortodoxok számára kedvező megoldása sem vetett volna véget a szerb propagandának, míg az állam támasza, a muszlim földbirtokos-réteg bizalmát veszítette volna a Monarchiában (mivel azonban nem került kipróbálásra, e megállapítás csak spekulatív). Végeredményben Bosznia kitűnő példa arra, hogy önmagában a gazdasági fellendülés sem képes megakadályozni a centrifugális tendenciákat, különösen, ha az előbbi csak makrogazdasági szinten jelentkezik, s nem a társadalom minden rétegénél, illetve erős külső hatások érik a rendszert. Ezzel ellentétben 1840–1870 között az Oszmán Birodalom a bolgárok esetében sikeresebb volt e tekintetben, és itt a társadalom jóval szélesebb rétegei részesültek a fellendülés hasznából (*I. kötet*).

478 Fónagy Z.: Bosznia-Hercegovina i. m. 51.

479 Palairé, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 246.

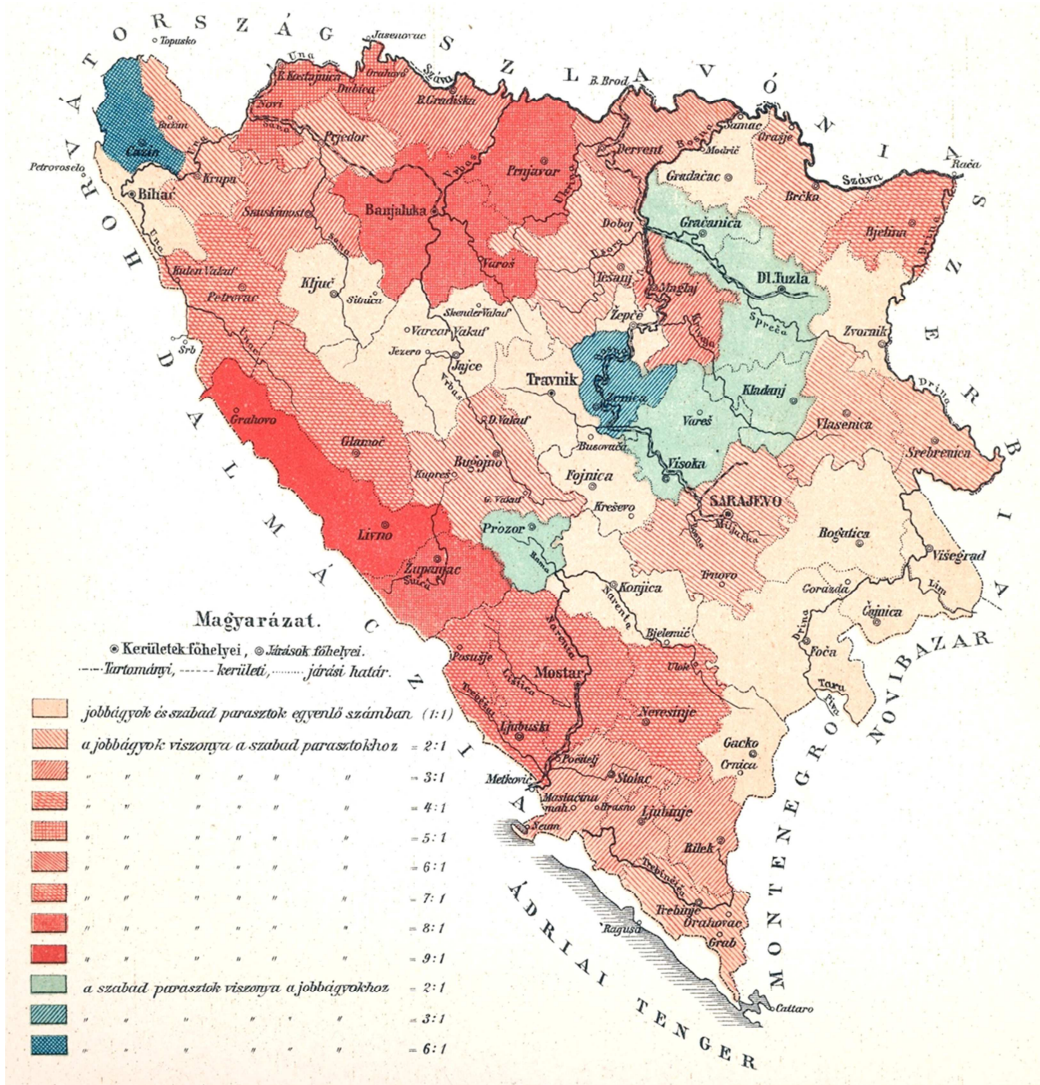
480 Fónagy Z.: Bosznia-Hercegovina i. m. 51.

I.20. ábra.
Bosznia-Hercegovina etnikai viszonyai 1900 körül

Asbóth, J.: Bosznia és Hercegovina i. m.

I.21. ábra.
Bosznia-Hercegovina birtokviszonyai

Asbóth, J.: Bosznia és Hercegovina i. m.

I.6.2. Macedónia és Trákia

„Üsküb talán reggel a legszebb. Akkor könnyű, kekes pára úszik a völgyben, és mint a tündérvjáték álmfüggönye mögül ködlök elő a város. A sebesfolyású Vardar mint tompafényű ezüstszalag kígyózik, csupán az ötszáz éves kőhid élénkcsárga pillérei nyomakodnak át jobban a finoman szótt szürkéségen. A török negyed apró barna házai nagy foltokká olvadnak össze, a városon uralkodó régi citadellának csak a körvonalai látszanak, mindössze a minaretek, a könnyed és karcsú minaretek, amelyek olyan vonzóvá teszik a Kelet városait, világítanak élénkfehéren a reggeli párán körösztiül. Köröskörül a foglalat, a meredek hegyek nem látszanak, csak a havas csúcsokról érkező friss szellő mesél róluk.

A csarcsia kicsi boltocskáin gyalulatlan fatáblák, a különféle mesteremberek apró barlangocskái is éppen csak hogy kitarultak. A napfényhez szokott emberek dideregnek, a cigány hamálok a körmeiket fújják és a pénzváltó spanyol zsidók kihajtott prémes kaftánbaja lépdelnek az utcán. Hihetetlenül szűk sikátorokban, hosszannyuló alacsony vályogfal mentén kis csacsik és lovak állnak szorosan összefújva... Az ébredő álomváros halk szomorúsága ül meg mindent. Azt hiszem, ilyenkor legszebb Üsküb.

Ámbár talán mégis délben legszebb ez a város. A széles hidon emberek és állatok tömött oszlopával át-sodródva a török negyedbe — mindig csak erről beszélek, pedig helytelen, mert Üsküb teljesen török város, amelynek európai negyede is van — tehát át-sodródva az igazi Üskübbe, megfog és elragad a tömérdek szín, a fény, az az édes láрма, amely bennünket, északibb népeket, az olasz kikötővárosokban és a Kelet minden foltockáján elbódít. Európai emberek, törökök, miriditák, arnóták, bolgárok, szerbek, spanyol zsidók, görögök, cigányok hemzsegnek egymás hegyén-hátán és a legnagyobb tömegben fával és egyéb teherrel megrakott apró szamarak és lovak lépkednek meggondoltan. Sok száz szűk katulyaboltocska kínálja az áruit, — mindegyik akkorka, mint nálunk egy jókora előszobaszekrény, — bőrárosok, ékszerészek, kések, cipészek, gyapottisztítók, mészárosok, zöldségárosok, dohánykereskedők, kolbászütők várnak vevőre és eközben a kalitka közepén fölállított serpenyőn szüntelenül főzik a fekete kávét. Talán az erősebb, délibb napfény az oka: minden ragyogóbb színű: a piros papucskok pirosabbak, a halomba rakott zöldség zöldébb, mint odahaza, a félig elterült, girbegurba házak kedvesek, a piszok akkora, hogy már nem is bántó és a lármás, hadonászó, tarka rongyokba öltözött emberek közt a nyomát sem érzem az otthoni idegességnek. Attak a villamos ellen, — mi az? — percnyi kin, itt egész nap gyúrják, lökik, boxolják az embert és senkinek sem jut az eszébe, hogy odanézzon: ki rúgta meg. Mint napfényben az aranyösszárnyú légy, úgy bódorog itt délben az ember... hogy miért nem bántja a keleti piszok, miért nem bánja, ha a cigány teherhordók úgy meglökik, hogy a lélegzete eláll és miért nem baj itt, ha egy mögötte jövő samár a fülébe fúj, vagy nagy buta fejét belelógatja a zsebébe. Miért nem baj itt annyi minden, amiért otthon halálra keresném embertársamat — a járásbírósnál.

Ámbár a legszebb mégis napnyugtakor. Ahogy a tűzkorong elkezd lefelé csúszni a nyugati oldalon, egyszerre kezd elhalkulni a város. Még világos nappal van, még ragyogó fényben áll minden, de a jámbor igazhitű már érzi, hogy a nap bágyadtan csokolja orcáját és búcsúzóra készül. A távozó fénynyel csöndesedik a város is. Az utcákon csökken a tolongás, a hamálok és a hajcsárok hagymacsomókat cipelve lépkednek rejtelmes sikátorok felé, a kereskedők kezdik a boltba raktározni áruikat és egyik a másik után beleilleszti a kereteibe az üzletet elzáró fatáblákat. A vízárosok még lármáznak az utcákon, az édességeket kínálók még hangos szóval dicsérik a szudzsukot, az alvát, az ekmeiket, de már csak halkán zsong a nemrégiben hangos város. Az emberek iparkodnak, hogy befejezve napi munkájukat, mielőbb haza juthassanak, mert mire a minaretekben megszólal a müezzim, minden igazhitűnek készen kell lenni, hogy Allah dicséretére siessen. Ebben a búcsúzkodásban, ebben a lehalkulásban a legszebb minden keleti város. A nap pazarul ontja aranyát, a Vardar fénylik, a domboldal sok színű házai szikráznak, a magasan fekvő citadella még teljes verőfényben fürdik, a dzsamijék fehér tornyai ragyognak és a távoli hegyek ormain szinte vakít a hó. Mindig csöndesebb, mindig halkabb lesz a város. A naptányér alsó széle egyszinten van már a legmagasabb hegyvel. Már a felét takarja a hegy. Hűvösödik, a hegyek felől friss szellő érkezik. A napból már alig látszik, csak egy negyed. Most... eltűnt. Az utolsó sugarak mintha föl-fölvilágolnának, mint a hamvadó parázsból előtörő láng.”

Urai D.: Mackensen katonáival. i. m. 99–104.

Macedóniában és Trákiában a török berendezkedés – az áttérések mellett – a stratégiai felvonulási utak mentén és a városokban jelentős muszlim népesség bevándorlását eredményezte, ami a partvidéki és városi görögség fennmaradásával együtt egy etnikai mozaik létrejöttéhez vezetett. A muszlim lakosság körében a birtokos kisparasztság dominált: a telepes 10–15 hektáros birtokot kapott. Macedónia domináns birtoktípusává a 19. század második felére azonban a csiftlik-nagybirtok vált. Az itt dolgozó zömmel ortodox *csifcsija* vagy *ortakdzsi* (a bosnyák *kmet* megfelelője), akkora földterületet kapott, amekkorát egy pár ökörrel fel lehet szántani, cserébe elvben a termés 50%-át szolgáltatotta be a földesúrnak. Emellett munkaszolgálattal is tartozott: részesbérlő a földesúr saját kezelésű gabonáját is köteles volt learatni, cserébe egy kis földet kapott, ez volt a *paraszpora*. A paraszt rendelkezett a műveléshez szükséges eszközökkel – egy pár ökör nélkülözhetetlen volt a csifcsija státus (földbirtoklás) fenntartásához, ennek hiányában béressé degradálódott – tulajdonjoga nem volt.

A *cseszimlje* (*keszimdzsi*) a másik típust, az ideiglenes szerződéssel rendelkező bérlőt testesítette meg. A keszimbén (szerződés) általában nem arányt, hanem abszolút értéket határoztak meg, tehát szűkös termés esetén a bérlő járt rosszul (és el is adósodott), bőséges hozam esetén az aga részesedése volt kisebb.⁴⁸¹

A harmadik típus a *momak*, leginkább a részes arató és a napszámos kategóriának felelt meg, tehát idénymunkás volt, önellátáshoz elegendő föld nélkül. Egy béres a monasztiri vilajetben 1870 körül napi 8d–1s között keresett (mivel 1s ekkor 6 font kenyér, vagy 4 font hús, így a bolgár és szerb bérek kb. felét érte el az itteni agrárbérmunka). Szaloniki környékén viszont – ahol az ipar a munkaerőnek alternatívát nyújtott, illetve a mezőgazdaságban a gabonatermelést felváltó alternatív munkaintenzív kultúrák kezdtek terjedni – 1s 8d is lehetett a bére, amely már közel állt a bolgár értékhez. Radomir körzetében a *momak* 40–50 *kutla* (egyenként 20 oka) gabonát kapott, ami átszámolva 1000 kg. Tehát a *momak* évi 200 frankos gabonajövedelemből tartotta el családját, ha volt (élelmezésüket az egy főre jutó 200–250 kg gabona elvileg biztosította, de minden egyéb kiadását kis főzelékes-zöldeges kertjéből és a járandóságul kapott 12 oka sóból, 12 oka sajtból és túróból, valamint az 50 *grost* készpénzből kellett fedeznie, ha nem volt saját földje.⁴⁸²

És az sokaknak nem volt. Macedóniában a földek fele csiftlik, további egyharmada *vakuf*, s csak negyede volt szabad paraszti tulajdon: 1912 előtt 15 ezer nagybirtokos és 10 ezer szabad paraszt élt a térségben,⁴⁸³ a többi mezőgazdasági dolgozó bérmunkás volt. Strausz szerint több helyütt a mezőgazdasági bérmunkás, a *hamal*, ha nem a földön dolgozott, hanem például időszakos ipari tevékenységet végzett, akkor is köteles volt átadni bére felét a földesúrnak. Ha saját földet vett, a jövedelem fele akkor is a földesurat illette.

A csiftlikben az osztozkodás úgy zajlott, hogy az összes terményt egybehordták, az állami nyolcadot (12,5%) levonták, majd a következő évi vetőmagot is elkülönítették, végül a maradékon fele-fele arányban osztoztak. Ez végeredményben azt jelentette, hogy

481 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 224–225.

482 Stojančević, Vl.: Društvenni položaj seljaštva u Niškom i Sofijskom sandžaku 1877–1878 godine. Istorijski časopis, 1974. 165–185. A *ter-oglan* ennél is rosszabb helyzetben volt: természetbeni juttatásai mellé évi 5 fontot kapott.

483 Strauss, A.: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Warschau–Budapest, 1917. 52–60.

a földesúr a termés 30–35%-át kapta meg, a gabona feléért dolgozó paraszt is csak a gabona 35%-át kapta, amelyből még saját fogyasztását is fedeznie kellett.⁴⁸⁴ Analóg módon 1869-ben Hercegovinában egy 120 rubel jövedelmű földbirtokból a termelő a 14 rubeles tizeden kívül még az urasági harmadot (tretina) is leadózta (40 rubel).⁴⁸⁵

Berić a dél-szerbiai (csiftlik dominálta) helyzetről ennél is rosszabb képet fest. Macedóniában 1875-ben 100 oka gabonából a termelőnek csak 22 maradt, mert a termés felét, 50 okát a földesúrnak, a maradék harmadát a szpáhinak, s az 50 oka tizedét az államnak kellett kifizetnie. Egy 200 km-ttel bíró aga parasztjai családonként 500 gros adót fizettek. Ez összesen 100 frank – Szerbiában csak 1910-ben nőtt meg ekkorára az adó, egy parasztszalad azonban ekkor is csak 10 frank/fő értékben adózott (60 frank/család). Nem elég a földesúr részesedése a termésből és az állami földadó, a keresztény termelőt a hadiadó is sújtotta, melyet sokszor a gyerekek után is beszedett az állam. Így egy háztartás, ahol 14 férfi élt (zömük kiskorú) fejenként 20, összesen 304 gros hadiadót fizetett.⁴⁸⁶ Noha a csifcsija elvben nem volt röghöz kötött, de mert a fentiek alapján sokszor szorult hitelre a földesúr részéről, emiatt könnyen eladósodhatott, ez esetben nem költözhetett el, míg adósságát nem törlesztette. Tehát csak névleg bérlő, valójában inkább *serf*.

A föld másik részét, a majorságot (*beglik*) a bérmunkások (*momci*), a robotköteles csifcsija, illetve a negyedesek (*ter-oglan*) együttesen művelték (ők csupán a termés negyedéért, ezt esetleg pénzben kézhez kapva).

Az is egyértelmű – s ennek később a létező gazdasági konfliktus etnicizálódásával lesz következménye –, hogy a szláv ajkú parasztság népességen belüli arányához képest kevés földet birtokolt már 1878 előtt is, nemcsak a törökkel, de a görögökkel szemben is, mint erre a konstantinápolyi görög patriarchátus felmérése is rámutat (I.75. táblázat). A csiftlikfalvak lakossága alapvetően kicsi volt. Kavala és Dráma térségében 750 fő dolgozott 35 csiftlikben.⁴⁸⁷ Poyet szerint Kazanlik kaza 7 csiftlikjén (mind török tulajdon) 40–40 bolgár család dolgozott. Az említett 20 radomiri csiftlikben 16–40 fő dolgozott.⁴⁸⁸ Ennek két szempontból volt jelentősége: egyrészt a drinápolyi vilajet keresztény falvainak harmada-kétharmada tulajdonképpen csiftlik (sokszor új telepésfalú) volt 1877-ben (6.50. táblázat), de éppen kis lélekszámuk miatt ez az etnikai struktúrára kevésbé volt befolyással. Másrészt, mivel például Bitolában a falvak 15%-a volt csiftlik 1878 előtt, de Hrisztov adatai szerint a földterület 50% volt nagybirtok 1878 után, Szalonikiben pedig a falvak 30%-a szolgált ki csiftliket, de a földterület 40%-a volt nagybirtok 1910 előtt, a lakosság nagyobbik részét kitevő szabad parasztság a termőterület kisebb részét művelhette saját tulajdonú földként. A kis birtokméretek miatt gyakran a földtulajdonnal rendelkezők is bérmunkára kényszerültek. 1910 előtt a földek 35%-a a gazdálkodók 1,3%-ának kezében volt, míg az 1 ha alatti birtokok száma a gazdaságok 33%-át tette ki, de ezek a földek csak 3%-át tömörítették (I.76. táblázat).

484 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 123.

485 Berić, D.: Problemi opadanja ekonomskog sistema osmanskog carstva u periodu 1848–1878. Istorijski časopis, 29–30. 1982–1983. 369–374. és Ilić, N.: Oslobođenje Južne Srbije 1877–1878. Beograd, 1977. 223.

486 Berić, D.: Problemi opadanja ekonomskog sistema i. m.

487 Mihov, N.: Naszelenieto na Turcija i Balgarija i. m. 389.

488 Poyet, C. F.: IIIe lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859, Paris, 179–200.

I.75. táblázat.

A csiftlikek ill. a szláv lakosság aránya és földtulajdonból való részesedése Macedóniában, 1876

Kaza	Jellemzők	Görög	„Grekofil” bolgár	Bolgár
Szaloniki	<i>bolgároknak földvagyonra nincs</i>	47 000	10 000	4200
Vodena	<i>bolgároknak földvagyonra nincs</i>	5300	23 000	1800
Jenidze	<i>bolgároknak földvagyonra nincs</i>	7600	13 000	3400
Avrethiszár	a törökök a földek háromnegyedét birtokolják	2500	1800	16 000
Dojran	a törökök a földek háromnegyedét birtokolják	2000		4600
Sztrumica	a törököké a föld fele	1600	20 000	

Közigazgatási egység	Görög falu	Grekofil bolgár falu	Bolgár falu	Vegyés falvak	Csiftlikek	Csiftlikek aránya (%)
Rodostói szandzsák	109				190	63
Gallipoli szandzsák	53	10	2		140	68
Drinápolyi szandzsák	248		157	5	159	28
Szliveni szandzsák	80	30	170		119	30
Dramai szandzsák	23	30	3	1	75	57
Szaloniki szandzsák	388		196	33	275	31
Szereszi szandzsák	104	180	40	5	140	30
Bitolai szandzsák	600		205	47	150	15

Correspondence respecting the Objections raised by Populations inhabiting Turkish Provinces against the Territorial Changes proposed in the Preliminary Treaty signed at San Stefano. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. 1878, London, Harrison and sons. 61.

Memorandum des Sylloges Grecs de Constantinople. Jean D. Aristocles, 6 Avril, 1878. M.A.H. Layard, Ambassadeur de Sa Majesté Britannique á Constantinople alapján saját számítás.

I.76. táblázat.

Macedónia birtokviszonyainak (385 ezer ha) megoszlása 1912 előtt

Méret	Gazdaság	%	Földterület %	Méret	Gazdaság	%	Földterület %
0–1 ha	31 720	33	3,5	10–20 ha	764	0,8	3,1
1–5 ha	45 200	47	29	20–200 ha	1100	1,2	19
5–10 ha	17 160	18	31	> 200 ha	174	0,1	15

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 41.

A gazdasági bomlás, a központi kontroll hanyatlásának jeleit mutatta, hogy eltérő üzemmódozó léteztek párhuzamosan az 1858-as agrárreform után is.⁴⁸⁹ Prokuplje térségében a *goszpodarlik*, Leskovácban a *szpáhi rendszer* dívott, s *keszimdzsik* is voltak szép számmal. Az 1878-as események a fentiek fényében a macedón határvidéken is jelentős változást eredményeztek. Niš felszabadulásával több, mint 300 falu mentesült a többletterhektől, hiszen itt korábban a falvak 55%-a nem volt szabad jogállású. (A niši körzet-

489 Stojančević, Vl.: Društveni položaj i. m. 165–185.

ben 50 falu volt csiftlik vagy goszpodarlik alatt, s csak 16 volt szabad, a vranjai körzetben 65 falu volt csiftlik, s 96 szabad 1878 előtt).⁴⁹⁰ A fel nem szabadult területen azonban a jobbágytelkes csiftlik-nagybirtok maradt domináns, amelynek részesedése a birtoktestek 50%-át is elérhette 1910-re (I.77. táblázat).⁴⁹¹

A macedóniai nyugtalanság okai tehát legalább annyira keresendők a gazdasági helyzetben, mint a vallási-nyelvi megosztottságban. A következőkben ezeket a tényezőket vizsgáljuk meg mikro- és makroszinten egyaránt.

I.77. táblázat.

Csiftlikbirtokok aránya Macedóniában 1878 után

Körzet	Csiftlik falvak	%	Körzet	Csiftlik falvak	%
Bitola	87	52	Melnik	53	74
Skopje	78	52	Demirhiszar	32	61
Prilep	61	47	Petrics	31	77
Kumanovo	63	32	Debar	8	11

Hrisztov, Hr.: Agrarnite otosenija v Makedonija prez XIX.v. i. v nacsaloto XX. v. Szófia, 1964. 87–89.

A csiftlikfalvak aránya Macedónia körzeteiben 1910 körül

Szaloniki vilajet kazái	Csifcsija (urasági) falu	Szabad falu	Vegyes	Skopje vilajet kazái	Csifcsija (urasági) falu	Szabad falu	Vegyes
Gevgelija	16	12	4	Skopje	46	32	14
Dojran	10	6	1	Kumanovo	10	13	14

Stojasavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 40. Macedónia többi részére vonatkozóan lásd a mellékletet.

Ami a gazdasági háttérrel illeti, Macedóniában az 1840-es években kezdődött nagy fellendülés óta a gabona volt a fő termék (I. kötet). A gabonatermelés azonban elég hektikus volt – az hogy az időjárás ennyire döntő befolyással bírt a gabonatermelésre, jelzésértékű a technológia színvonalát illetően. 1873-ban például jó termés volt, s ekkor 95 ezer tonna gabona került exportra, egy évre rá viszont semennyi. 1874-ben olyan katasztrófális termésű év volt, hogy még a szalma ára is felment 18s/tonnáról 4 font 10s-re. 1875 ismét jó év volt, rekordmennyiségű, 450 ezer tonnás exporttal, majd 1879-ben katasztrófális év következett. 1880–1881 között 30%-kal nőtt a földadóból származó jövedelem, 1886–1887 között újabb 25%-os bevétel-növekedés volt mérhető. Noha az 1893–1899-es tizedbevételek alapján a monasztiri vasút kiépítése északon is megduplázta a termelői bevételeket a piacosítási lehetőségek javítása révén,⁴⁹² eközben az USA 1865–1891 között megnégyesezte gabonatermelését, ami 60%-os egységáresést generált az európai pia-

490 Stojančević, Vl.: Društvenni položaj i. m. 176.

491 A két táblázat adatai alapján például Skopje és Kumanovo térségében az 1878-as 50 és 33%-os érték nem változott

492 A búzaforgalomból Kumanovo 20, Veles és Krivolak térsége 10–15%-kal részesedett. A szállított áru 25%-a beföldre ment, de 1906 (disznóháború) után a szerb a búza is erre haladt az exportpiacok felé, tehát a vasúton szállított áruból rekonstruálni sem a macedón termelést, sem az export értékét nem lehet helyi szintű adatok ismerete nélkül. Gounaris, V.: Steam over Macedonia 1870–1912: Socio-Economic Change and the Railway Factor. Columbia Univ. Press, 1913. 120–122.

con. A vasúti tarifák állami csökkentése nem enyhített ezen, hiszen az csupán 25%-os redukción jelentett. Így a haszon egyre kisebb volt, a termelés rentabilitását csak a jó terméseredmények tették lehetővé. 1895-ben aztán Macedóniában összeomlott a gabona-termelés – a gabonaföldek 15%-a vetetlen maradt, s ezt tetézte az 1897-es görög-török háború.⁴⁹³ Ekkor – eleinte az IMRO feltűnésétől függetlenül – kezdett el terjedni alternatív kultúraként a búza helyett a mák és a dohány, mely 10-szeres hozamot biztosított, hiszen hozama is nagyobb és ára is magasabb volt (búza: 5,5 s/cwt; mák: 11s/cwt) – a folyamatosan dráguló munkaerő mellett ez fontos szempont volt. 1881 után ugyanis a Görögországhoz került Thesszáliából tömegesen menekültek el a muszlimok s helyükre görögök költöztek Dél-Macedóniából – ez munkaerőhiányt gerjesztett Szaloniki körzetében, illetve a kiköltöző görögök helyére szlávok áramlottak, akik módosították Dél-Macedónia etnikai viszonyait. A szaloniki és monasztiri napszámosok bére közötti, korábban említett különbség ennek tudható be, illetve az iparosítás elszívó hatásának. A szerkezetváltást bizonyítja, hogy míg 1871-ben Kavala dohányexportja 817 ezer angol font volt 1886-ra ez 1,8 millióra nőtt, majd 1896-ban elérte a 2,4 millió fontot. Különösen 1908 után emelkedett a dohány felvásárlási ára, mikor megjelentek az USA felvásárlói, akik nem törték le mesterségesen az árakat, azért, hogy kiszorítsák a korábban piacot uraló riválisaikat.⁴⁹⁴ 1904-re a dohányfarmok száma és termelésük is megduplázódott Szaloniki kötetében, tehát – Kavala mellett – a dohánytermesztés területi kiszélesedése is megkezdődött.

A három macedón vilajet gazdaság szerkezetének elavultságát jelzi, hogy a koszovói vilajetben a földadó még a teljes állami adóbevételek 50%-át tette ki, míg ez az iparosodottabb szaloniki vilajetben csak 30% volt, Monasztirban is 25%.⁴⁹⁵ Hasonló értékekkel találkozunk az 1878 előtti Bulgáriában, de ott 1910-re a földadó elvesztette költségvetés meghatározó szerepét. De az alacsony értékek sem jelentenek egyértelműen fejlettséget (pl. Monasztir). A korábban húzóágazatnak számító macedón gabona-termelés – melyet a nagybirtok-központú gazdasági struktúra kiszolgálni hivatott volt – ugyanis egyértelműen stagnált-hanyatlott, részben az árak kedvezőtlen alakulása miatt, mint azt Akarli is bemutatta. Ez a reindusztrializációs tendenciák beindulása mellett a vidéki népesség 15–20%-os csökkenését eredményezte. Így hiába nőtt 20%-kal az egy vidékire eső gabona-termelés, ez nem jelentette a termelés abszolút bővülését. Makroszinten a 15%-os árbevétel-csökkenést mutató, volumenében stagnáló össztermelés mellett a központi adóbevételek (lakossági összterhek) 40%-kal nőttek, ami egy főre lebontva 70%-os tehernövekedést feltételez 10 év leforgása alatt (*I.78. táblázat*). Így az 1903-as Illés-napi felkelés gazdasági okai elég egyértelműen azonosíthatók (általános dekonjunktúra mellett a központi bevételek emelkedése), noha a feszültségek kirobbanásához vitathatatlanul más (nem gazdasági) tényezők is szükségeltettek.

493 Uo. 98–105.

494 Uo. 113.

495 K.u.K. Ministerium des Äussern. Diplomatische Aktenstücke über die Reformaktion in Mazedonien 1902–1906. Wien, Druck der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. 1906. Nr. 160. 1906. ápr. 29. 166–174. alapján számolt érték.

I.78. táblázat.

A birodalom földadóból befolyt jövedelme Macedóniában 1890–1903 között

Év	Adóbevétel	Vidéki népesség	Egy főre jutó adó	Gabona árindex	Gabonatermés (millió t)	Egy vidékire jut (t)	Valós adóteher indexe
1888–1890	41,5 millió	2,0 millió	20	100	1,1	0,5	100
1901–1903	58,3 millió	1,7 millió	34	85	1,0	0,6	170

Akarli, A. O.: Growth and retardation in Ottoman Macedonia 1880–1910. In: Pamuk, S.–Williamson, J.G. (eds.): The Mediterranean Response to Globalisation before 1950. Routledge, 2000. 121. után módosítva.

A századfordulóra egyértelművé vált, hogy az adott technológiai színvonalon és üzemstruktúra mellett Macedónia nem képes ellátni saját lakosságát: a gabonaexport stagnált, míg a gabonaimport nulláról 30 ezer tonnára nőtt 1895–1905 között. Míg az 1850-es években a gabona 20–25%-a került exportra háztartásonként, ez 1900-ra 5%-ra esett vissza.⁴⁹⁶ A társadalmi berendezkedés megváltoztatása nélkül alternatívaként a migráció, az ipari átrétegződés és a társadalmon kívüli lét (bandák) jelentkeztek.

A makrogazdasági adatok mellett a korabeli – bár nem pártatlan – beszámolók is a helyzet romlásáról tanúskodnak. Nedkov bolgár ügyvivő 1904-es beszámolója alapján a lakosság helyzete rosszabb volt a felszabadított területeken élőknél: bár a földadó maradt 12,5%-os Macedóniában 1878 után, de földesúri szolgáltatások és egyéb adók is terhelték a lakosságot, mely a felszabadított Bulgáriában nem volt jellemző. Míg a hadiadó 37 gros volt 1897-ben, ez 1910-re háztartásonként 60–110 grosra emelkedett, az iskolai adó pedig a bevétel 1,5%-áról 6%-ra nőtt, noha ezt a központ másra használta, hiszen az iskolák jelentős része egyházi fenntartású, látogatásuk gyakran ingyenes volt.⁴⁹⁷ A keresztények kisebbségben maradtak a helyi kormányzati struktúrákban (még az 1908-as, alkotmányt helyreállító forradalom után is a 45 képviselőből 30 muszlim volt).⁴⁹⁸ A csendőröknek csak 10%-a volt keresztény a drinápolyi vilajetben 1900 előtt, így érthető, hogy a nagyhatalmak 1903 után azzal az elképzeléssel vezették be az arányos részvételt, hogy ez majd javítja a helyi lakosság biztonságérzetét.⁴⁹⁹ Az adóbérlés jelensége szintén problémás volt: Kücsük Szejmen (Szilivri) településen az adószedés jogát 50 ezer piasztért adták el 1910-ben (az 5000 kile vetett terület nagyjából 500 hektárnak felel meg), de az adóbérlő 70 ezer piasztert (+40%) szedett be, ami – a búza árával kalkulálva – 20%-os, nem 12%-os adókulcsot eredményezett.⁵⁰⁰ Ez persze nem lett volna fatális, ha nőtt volna a termelés. De Akarli adatai alapján az csökkent (I.78. táblázat) vilajetszinten is.

Az adók kifizetése is sokszor reménytelen helyzetbe hozta a gazdát, s akkor a viszaélésekről még nem esett szó. Aposztol Georgiev 10 tagú családjával 300 gros földadót

496 Akarli, A.: Growth and retardation in Ottoman Macedonia 1880–1910. In: Pamuk, S.–Williamson, J. G. (eds.): The Mediterranean Response to Globalisation before 1950. Routledge, 2000, 121.

497 Trifonov, Sz.–Georgiev, V.: Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I/2. 94. és II, 4A, ф. 321, оп. 1. a.e. 1984. л. 150–168.

498 Hacisalioglu, M.: Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918). München, Oldenbourg, 2003. 245–256

499 Uo. I/2. 35. és 38.

500 Razbojnikov, A.: Csiftlici i csiftligari v Trakija predi i szled 1878 g. Izvesztija na Insztituta za Isztorija. 1960 (9). 176–177. Ez kb. 500 tonna búza szorozva 100–130 frank/t egységárral, ami összesen 50–65 ezer frank. Így a 70 ezer piasztér, mely 14 ezer frankot tesz ki 20%-os adókulcsot jelent.

fizetett 1,5 ha föld után, mely a jövedelem 25%-át érte el,⁵⁰¹ ehhez jött még 60 gros hadiadó, amit a testvére is fizetett, 60 gros vagyoadó (vergi), 65 gros beglik (a 10 kecske után fizetett tized), amely az adókulcsot ráadásul 35% fölé emelte. Természetesen a maradék gabona nem volt elegendő 10 ember táplálásához, hiszen egy fő éves igénye 200–300 kg volt, azaz 10 főre legalább 2500 kg gabonaigény jutott, miközben 2 tonnánál több nem termett. Így e 300 frank körüli, búzából származó bevétel eltörpült az Amerikában dolgozó macedón munkások által hazaküldött évi átlag 70–100 líra bevétel mellett. Ez a kivándorlást ösztönözte. Novo Szelóban (Štip) a 10 háztartás csak 30 ha művelt földdel rendelkezett, míg a földesúr 40-nel. Mind az állam, mind a földesúr adóztatta a falut (úgynevezett goszpodarlik volt) és a háztartásonkénti adó értéke elérte a 700 piasztert (vö. II. kötet, II.17–II.18. ábra: ez a birodalmi átlagnál magasabb volt, bolgár földön 1860 körül az 500 piaszter feletti adó ritka volt). Az adókulcs itt meghaladta a 20%-ot, míg Szerbiában és Bulgáriában 12%-nál nem volt magasabb.⁵⁰²

De a legális gyakorlat mellett a gyakori visszaélések szintén túlterhelték a macedón parasztságot. Mavrovóban (Tetovo kaza) a parasztek 7 albánt fogadtak fel, hogy fenntartsák a rendet a vallásilag megosztott közösségben, mivel az állam képtelen volt fenntartani a rendet és sokasodtak a magántulajdon elleni támadások. A térségben az etnikai ellentétek gazdasági síkon is manifesztálódtak (vagy fordítva), s az állam gyengesége 6–20 török líra többletkiadást eredményezett a falusiaknak (600–2000 piaszter). A földesurak elvben az adó 12%-át gyűjtötték be készpénzben: de míg például a piacon 1 oka széna 6–7 para volt, a földesúr 20 parával számolt. Így a 12% helyett 30%-ot is elérhette az adó. Újabb visszaélésre példa az erőszak alkalmazása a bérlők ellen, ha azok fizetésképtelenek voltak. Szpasz Iliev 4 hektáros birtoka eladására kényszerült Mlado Nagoricsano (Kumanovo kaza) faluban 6 líra tartozás miatt, Trajko Sztojanov szintén eladta 5 hektárját 12 líra adósság miatt, miközben a föld hektárjának piaci ára 10 lírát közelített – soha ilyen olcsón nem lehetett földet szerezni 1878 után. A környékbeli Jusuf bej, mivel a parasztek nem voltak hajlandók kifizetni az illegálisan megnövelt begliket, a teljes legelőt kiadta *muhadzsir* menekülteknek, akik elzavarták onnan a helyieket. Kumanicsevo faluban még a muszlim összeírások szerint sem létezett csiftlik, de egy nevrokopi bej mégis eljátszotta a tulajdonos szerepét a termény 25%-át begyűjtve. A helyi parasztságnak nem is volt tudomása arról, hogy illegális jövedelmet gyűjtöttek be tőlük.⁵⁰³

A rurális jövedelmek nagysága kiszámolható az egységárak és a Kancsov bolgár iskolafelügyelő által az 1890-es években tett vizitáció során rögzített adatokból.⁵⁰⁴ Bár a gabona hozama ekkor még bő kétszerese volt az alternatív kultúráénak, azok magasabb egységára bőven ellensúlyozta ezt a tényt. Mivel azonban a gabona vetésterülete ekkor még nagyobb, az alternatív kultúrák a bevétel csak átlag harmadát érték el (Zikhna kivételével). A dohány okája ekkor is 6 gros felett volt, tehát legalább hatszorosa a búzáénak. A juhtartás hozama rendkívül alacsony volt, az 1–1,5 oka/juh gyapjú alig érte el a biro-

501 1,5 ha = 1500–2000 kg búza = 1350 piaszter (300 frank).

502 *Trifonov, Sz.–Georgiev, V.*: Isztorija na Balgarite v dokumenti i. m. I/2. 80–81; ИЦА, ф. 321, оп. 1. а.е. 1616. л. 2–13.

503 Uo. I/2. 88.

504 *Kancsov, V.*: Makedonija. Patopisi. Szófia, Akademichno Izdatelstvo Marin Drinov, 2000.

dalmi átlagot (25 millió oka –1 oka/fő). Összességében egy család átlag 2000–3000 gros bevételre számíthatott egy évben ipari kiegészítő kereset nélkül (I.80. táblázat).

I.79. táblázat.

Bevételek, paraszti jövedelmek és földadó Kücsük Szejmenben (Szilivri okolie), 1912

Bevetett föld kilében*	Ugar vagy legelő	Vetett gabona (kile)	Vetett gabona ára (gros)	Termény (kile)	Termelési arány	Termény grosban, a hektáronkénti termés frankban	Földadó (kile)	Földadó (gros)	Adó a termés %-ában	Vetés költsége a bevételhez képest (%)	Egységár kile/gros
30	4	11	330	100	1:9	2600 (350)	19	488	18,0	13	26
120	15–45	28	952	150	1:5,5	4500 (225)	19	562	12,5	21	30
30	4	14	476	75	1:5	2325 (230)	10	290	12,5	20	31
40	18	18	648	120	1:7	3120 (250)	15	390	12,5	21	26

*1 kile gabona (25 kg) kb. 1,5 ha bevetéséhez elegendő. A 30 kile vetésterületű föld kb. 4–4,5 ha. 1 t/ha hozam 1:5 arányú érhető el. Razbojnikov, A.: Csiftlici i csiftligari i. m. 175–176. alapján.

I.80. táblázat.

A rurális bevételek értéke és összetétele Macedóniában

1890	Vetett uvrat, gabona	Termény gabona (oka)	Vetett uvrat, dohány mák, gyapot	Termény, dohány mák, gyapot	Lakosság	Gabona hozam (oka/uvrat)	Egyéb hozam	Gabona oka/lakosság	Egyéb termés/lakosság	Jövedelem / család
Szeresz kaza és Nigrita	325 600	33 000 000	30 000	1 200 000	88 000	101,35	40,00	375,0	13,64	2796
Zikhna kaza	55 000	7 100 000	470 000	1 650 000	32 600	129,09	3,51	217,8	50,61	2991
Demirhiszar kaza	100 000	8 400 000	12 000		50 000	84,00		168,0	0,00	1028
Petrics kaza	116 000	12 000 000	11 000	606 000	39 000	103,45	55,09	307,7	15,54	2043
Melnik kaza	52 000	6 300 000	3000	86 000	26 000	121,15	28,67	242,3	3,31	1965
G. Dzsumaja kaza	80 000	82 00 000	18 000	550 000	29 000	102,50	30,56	282,8	18,97	1983
Nevrokop kaza	200 000	23 000 000	7000	550 000	76 300	115,00	78,57	301,4	7,21	1723

Kancsov, V.: Makedonija. Patopisi. Szófia, Akademisno Izdatelstvo Marin Drinov, 2000 alapján saját számítás.

1890	Lakosság	Nagyállat (ló, ökör, bivaly)	Juh, kecske, disznó	Nagyállat / fő	Kisállat / fő	Gyapjú oka	Szőlőterület (uvrat)	Szőlő oka	Szőlő hozam (oka/dönüm)	Szőlő/fő (oka)
Szeresz kaza és Nigrita	88 000	180 000	380 000	2,05	4,32	180 000	25 000	12 500 000	500	142
Zikhna kaza	32 600	12 000	153 000	0,37	4,69		6880	4 000 000	581	123
Demirhiszar kaza	50 000	14 000	194 000	0,28	3,88		6500	3 000 000	462	60
Petrics kaza	39 000	25 000	116 800	0,64	2,99		1200	480 000	400	12
Melnik kaza	26 000	8700	81 000	0,33	3,12	30 000	13 600	5 440 000	400	209
G. Dzsumaja kaza	29 000	30 000	123 000	1,03	4,24					0
Nevrokop kaza	76 300	3800	186 000	0,05	2,44					0

A szőlő kg-ja 0,1 frank vagy 0,5 gros. A dohány okája 6–10 gros 1 uvrat itt 1000 m².

A kedvezőtlen birtokviszonyok és nagy terhek mellett a termés technikai feltételei is elavultak voltak, s hozzájárultak a rossz terméseredményekhez. Macedóniában a *ralica* nevű faekét használták, boronaként tüskés ágakat. A cséplést bottal, vagy ritkábban, a

nagybirtokon lónyomtatással végezték. Trágyát csak a mák- és dohánytermesztésnél alkalmazták. A gabona mellett egyre nagyobb mértékben hódítottak teret az alternatív kultúrák. Mint az I.79. táblázat is megerősíti, gabona esetében a termés:vetés aránya nem haladta meg az 1870-es években is megszokott 6:1-et a legtöbb esetben. Ez a – más terményekhez képest – alacsony gabonaárak mellett a hektáronkénti hozamot legfeljebb 200 frankra tette, ami rávilágít arra, hogy az IMRO az általa ellenőrzött területen miért a dohány és az ópium termesztését preferálta: a dohány ugyanis a hektáronkénti 1000 frankos hozamot is elérte (I.81. táblázat).

I.81. táblázat.

Dohányjövedelmek 1910 körül Dél-Macedóniában

Terület	Település	Gazda (1000)	Föld (1000 dönüm)	Termés (1000 t)	Értéke (1000 leva)	Föld/gazda (dönüm)	Termés / gazda (t)	Bevétel / gazda (leva)	Bevétel / ha
Kavala-Nevrokop	425	36,7	128,4	15	19 909	3,5	0,40	542	1500
Xanthi-Deridere	492	28,6	134,4	6,8	10 350	4,7	0,23	361	730

Adatok: Strauss, A.: Grossbulgarien i. m. 64–66. 1 dönüm = 0,1 ha. Kurzívval a szakirodalmi adatok, a többi saját számítás.

Az általános dekonjunkció mellett (melyre az állam és a birtokosok részéről a termelői terhek növelése volt a válasz) a közbiztonság hiánya szintén rontotta a terméseredményeket. 1897/1903 után, mikor a bandák tevékenysége megélnékült, és a muszlim földesurak az IMRO potenciális célpontjaivá váltak, a bérlők pedig elmenekültek, a csiftlik-rendszer hanyatlása folytatódott. 1907-ben az európai Törökország csak 8,25%-ában vetettek gabonát. A bizonytalan helyzet miatt a földár esett, a muszlim birtokosok birtokaikat keresztényeknek vagy szaloniki zsidóknak adták át,⁵⁰⁵ de gyakori volt az is, hogy a parasztek megváltották földjeiket. Míg 1880 körül 60% volt a csiftlikek aránya Macedóniában, 1910-re ez 30–40% közé esett, Monasztir vilajetben az 591 faluból csak 85 maradt csiftlik (15%) – részben azért, mert új földeket is művelésbe vettek a dohánytermesztésre átálló parasztek.⁵⁰⁶

A gazdasági elnyomás és a politikai feszültség gerjesztette tömeges elvándorlás frontierzónává alakította a térséget: északon, Koszovó vilajetben 1912-ben a 3,2 millió hektár földből már csak 0,4 millió volt művelés alatt,⁵⁰⁷ s míg a három macedón vilajet összlakossága 10%-kal csökkent, a prosperáló városi zsidóságé (mint az általános gazdasági potenciált reprezentáló mutató) 40%-kal nőtt 1893–1906 között.

A konfesszionális ellentétek etnicizálódása a szociális kérdés beemelésével egyre bonyolultabb helyzetet okozott. Az egyes etnikumok mögött ugyanis gyakran eltérő, de jól körülhatárolható gazdaság szerkezet és társadalomfelfogás állt. A korábbi muszlim földesúr vs. keresztény paraszti felosztás anakronisztikussá vált, s nemcsak azért mert túlonatúl leegyszerűsítő volt (a muszlimok jó része szintén kisparaszti termelő). Unortodox görög történészi vélekedés szerint Szaloniki azért kerülhetett görög kézre

505 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 124. A zsidóság gyakran tudott mediátorként fellépni, mert a görög-bolgár és görög-oszmán ellentét miatt mind a szláv parasztek, mind a muszlim földesúrok jobban preferálta őket a görögöknél.

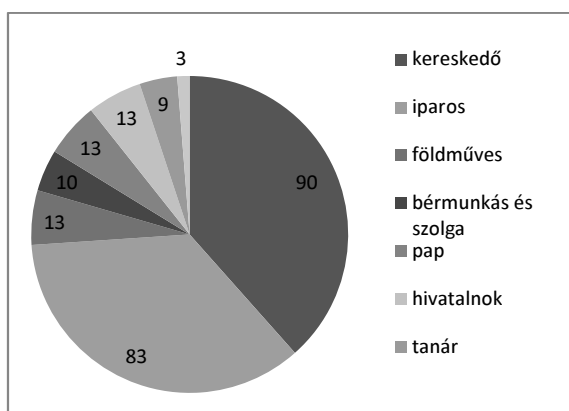
506 Gounaris, V.: Steam over Macedonia i. m. 119.

507 Strauss, A.: Grossbulgarien i. m. 52–60.

1913-ban, s nem bolgárba, mert a török hadsereget vezető, a térségben nagybirtokokkal rendelkező elit megállapodott Venizelossal, hogy nem harcolnak a város előterében a görögök ellen. Az ideológiailag elitista, urbánus kereskedő-iparos rétegek szupremáciáját hirdető görög államban ugyanis ismert volt a nagybirtok, mint gazdálkodási forma, míg bolgár állam, illetve az egalitáriusabb IMRO a kisbirtokot pártolta, így Szaloniki bolgár kézbe kerülésével a muszlim elitet a birtokai felosztása fenyegette. A társadalom széles rétegei ki voltak rekesztve a felemelkedésből: egy szaloniki lánygimnáziumban például a tanulók csak 10%-a volt paraszt, vagy munkás származású (mivel az általános iskoláztatás terén gyakorlatilag verseny volt az egyes felekezetek és nemzetek között, a lakosság oktatás iránti közömbössége aligha lehet ennek oka) (I.22. ábra).

I.22. ábra

A szaloniki lánygimnázium tanulóinak társadalmi megoszlása apjuk foglalkozása alapján

Izvori za balgarszka etnografija. Etnografija na Makedonija. Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 1998. 77–87.

Minden szociális érzékenység (vagy demagógia) mellett ugyanúgy, miként a földesurak, úgy az IMRO is megszabta a parasztok által termesztendő kultúrák körét, s ez a kikényszerített szerkezetváltás sokszor gazdasági racionalitást mutatott, hiszen az alternatív kultúrák hozzáadott értéke nagyobb volt. 1 ha mákültevény 10–15 kg ópiumot eredményezett (már ha a riválisok nem égették fel a bandaháborúban), amelynek átlagos ára 25–30 frank/kg volt, így 1 ha jövedelme elérte a 300–450 frankot, mely jócskán meghaladta a gabonával vetett föld jövedelmét (viszont az ópiumot nem lehetett megenni, tehát a gabonaföldeket nem lehetett korlátlan mértékben átalakítani). A skopjei szandzsák teljes ópiumtermelése 100 ezer kg volt, mely 2,5–3 millió frank bevételt eredményezett, s ezt tetézte a 2,2 millió kg-os dohánytermés Skopje térségében (10 millió frank felett)⁵⁰⁸ (természetesen nem mind jutott az IMRO kezébe). Az IMRO monopolizálta a kereskedelmet is beékelődve a kereskedők (Xanthiban 80, Kavalában 150 dohánykereskedő tevékenykedett, a nagyobb exportcégek, így az Allatini 90–250 ezer frank tőkeértékkel rendelkeztek) és a termelők közé, így a profit kisajátításával képessé vált önfenntartó cseták szervezésére.

508 Uo. 52–60. és 64–66.

1910-re összességében 3345 település 102 ezer gazdája (a családfelek csaknem 20%-a) 318 ezer dönümon 30 ezer tonna dohányt termesztett Macedóniában és Bulgáriában, melynek termésátlaga az 1890-es 64 kg/dönümről 1910-re 116 kg/dönümmre nőtt. A gazdánkénti bevétel a fél hektáros átlagbirtok mellett a 300–500 frankot is elérte (mivel a gazda sohasem jelent meg közvetlenül a piacon, így jövedelme az exportból számolt értéknél jóval kisebb lehetett a valóságban). Mindemellett a dohány egységára is nőtt 30 piaszter/okára Xanthi térségében. Ráadásul a dohányföldön a bér munka is jövedelmező volt: munkaigényessége miatt a napi bér 40 piaszter, tehát egy hónapra számolva is 250 frank volt – jóval a gabonaföldön dolgozó momak éves juttatása felett. Nagyobb fajlagos hozama és minőségi követelményei miatt a dohányföld ára is magas volt (100–2000 frank/dönüm, míg a szántóföldé maximum 100 leva volt: I.82. táblázat), így tőkeigénye is korlátozta tömegessé válását.⁵⁰⁹ A termelésből exportra került 19 ezer tonna (a termés kétharmada) 85 millió frank értékben, ebből a forgalom központja, Kavala 60 millió frankkal részesedett.

I.82. táblázat.

A dohánytermelés területi jellemzői

Terület	Zikhna	Xanthi	Drinápoly	Kavala	Albánia	Gevgeli	Szaloniki
Termés értéke (leva/dönüm) a búzáé 15–20 leva	177	77	67	155	36	97	86
Átlagos birtokméret (dönüm)		4,7	1,75	3,5	Berat: 0,4 Durazzo: 0,25		2,9
Föld ára (angol font/dönüm)	100	100	5	5	5	5	5

Strauss, A.: Grossbulgarien i. m. 52–60. alapján gyűjtve.

A máktermesztés szintén jól jövedelmezett: Arsic kereskedő az ópium okáját 60 dinárért adta, a mákét 0,5 dinárért. 3 ha-on 25 oka ópium termett átlagosan. 25 oka ópium előállításának költsége 530 dinár volt (ebből a szedés volt okánként 12 dinár, azaz összesen 300, a szántás-vetés 80 dinár), így a belőle származó haszon (ha önköltségi áron vette) 1000 dinár, hektáronként 300 dinár. Mivel 1000 ha termésével kereskedve Arsic 8000 oka ópiumot és 160 ezer oka mákot adott el, így jelentős hasznot szerzett.⁵¹⁰ A tradicionális gabonatermesztéssel összevetve az ópium jövedelmezősége egyértelmű.

Ugyanekkor Macedóniában egy csiftlikén 10–12 mezőgazdasági bér munkás (*momci*) élt a központi ház köré épített kis kunyhóiban. A csiftlik nagysága 100–500 ha volt. Jövedelmezőségére egy adat: 1912-ben 900 m² föld 380 kg gabonát termelt, mely 55 dinárért ért (140 dinár/tonna), de a szokatlanul nagy termésátlag ellenére ebből az adó és a kiadások 30 dinárért vittek el (50% felett). A 100 hektáros birtokon tehát 55 ezer dinár bevételt 30 ezer dinár kiadás terhelt, maradt 25 ezer dinár haszon. A tőke megtérülése 20% körül

⁵⁰⁹ Bulgáriában a dohánytermelés növekedését akadályozta, hogy a monopólium az államadósság fedezetéül szolgált (ez Macedóniára is érvényes). Az európai ügynökök olcsón vásárolták fel a termelőtől a dohányt, majd 40%-kal drágábban adták el a fogyasztóknak. Így a világháború előtt a bolgár dohány az export 1%-át tette ki, míg a két világháború között már 15%-ot. A művelt terület megnégyszereződése a német piacokra való betörésnek volt köszönhető az első világháború idején. Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 273.

⁵¹⁰ Németh, J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 344–345.

maradt, egy birtok 4–5 év alatt hozta be árát (a bolgár textiliparban 20–50%-os, a macedónban 25%-os megtérülés volt mérhető).

Az 1878 utáni mezőgazdasági dekonjunktúra a termelői árak mellett az agrárbérekre is hatással volt. Mivel ugyanaz a bevétel csak a termelés fokozásával volt elérhető, így – gépesítés híján – a munkaerő iránti kereslet nem csökkent, s a munkaerő a földesurak minden kényszerítő ereje ellenére nem olcsóbbá, hanem drágábbá vált. Ráadásul ez a periódus – mind a helyi döntések (vasút), mind a globális klíma szerencsés összejátzásának eredményeként – egybeesett a macedón iparfejlődés megélénkülésével. A korábban mezőgazdasági bérmunkából élő, földtől megfosztott lakosság előszeretettel vállalt idénymunkát az akkor erőre kapó iparban, melynek oka elsősorban nem gépesítettsége, hanem az olcsó munkaerő volt. Ez ugyancsak drágította a mezőgazdasági munkaerőt.⁵¹¹

Ami az iparfejlődést illeti, a vasút megérkeztéig ez lassúnak volt mondható. Macedóniában 1854-ben alapították meg az első gőzmalmot, 1870-ben hozták létre az első szappangyárat. Az 1850-es években a pebrin miatt a selymet előállító malmok száma a felére csökkent. 1873-ban Szalonikiben 18 selyemfonó üzemelt 475 keréken 950 munkás dolgozott, zömmel zsidó nők. Az is behatárolta a fejlesztési lehetőségeket és a gépesítést, hogy az 1880-as évekig nem volt vállalkozást finanszírozó bank a térségben. Miután 1874-ben megkezdődött a Szaloniki-Skopje-Mitrovica vonal kiépítése, megindult a térség fejlődése, hiszen az építkezéseken dolgozók ellátása húzóhatást gyakorolt a közvetlenül a vasutat kiszolgáló nehézipari ágazatokon túl (melyeket általában a kivitelezőhöz kapcsolódó nyugati cégek képviseltek, hiszen a térségben aligha volt erre alkalmas vállalat) a másodlagos, könnyűipari iparágakra is. 1876-ban Njaouszában létesült vízerőre települt textilüzem 1500 orsóval, 80 munkással, majd 1877-ben Szalonikiben jött létre 2 lisztőrlőmű a meglévő 3 mellé és 2 szappangyár. 1879-ben alapították a városban az első gyapotfeldolgozót 300 munkással, 1880-ban az Allatini-testvérek hoztak létre csempe- és téglagyárat 40 munkással.⁵¹² A város kereskedelmi forgalmának és népességének növekedése az építőipart ugyanúgy fellendítette, mind az emberi erőforrások ellátására szakosodott ipar fejlődését. 1883-ban már 6 szappangyár volt a városban s 1 cigarettagyár is felépült, mely napi 100 000 cigarettát állított elő, s a helyi piacon túl exportra is termelt. A népességkoncentráció önmagában is piacot jelentett, a vasút és a kikötő pedig kiterjesztette azt, miközben elérhetővé tette a nyersanyagokat. 1884-ben újabb gyapotfeldolgozó létesült a Torres és Mitrachi családok tőkéjéből, a két gyár ekkor már 800 munkást foglalkoztatott. Így nem meglepő, hogy hamarosan már 3 tésztagyár is üzemelt.⁵¹³ 1886-ra már 9 lisztőrlő gőzmalom üzemelt a városban jóval meghaladva a helyi igényeket. Az, hogy a kikötő nem a nyersanyagot, a gabonát exportálta, hanem a magasabb hozzáadott értéket jelentő, feldolgozott lisztet, mutatja, hogy a város a rostowi „take off” szakaszába

511 Gounaris, V.: Steam over Macedonia i. m. 146. Igazán olcsó az iparban a zsidó munkaerő volt, kifejezetten igénytelennek írták le őket. Eleinte az iparban nőket és gyerekeket alkalmaztak. Így a család kiegészítő keresethez jutott, viszont az agrárszférában nem mobilizálódott a családfő, ami a földbirtokosnak is kedvező volt. Az agrárbérmunkások jövedelmének leszorítása azonban tartósan nem bizonyult. Egyrészt megnőtt az elvándorlás az alacsony bérek miatt, másrészt az ipari bérek emelkedésével (az 1906-os protekcionista vámemelések miatt kedvezőbbé vált piaci helyzet eredményeként) az agráriumban tevékenykedők számára is vonzóvá vált az ipari tevékenység.

512 Uo. 135

513 Uo. 137.

érkezett. Az Alexandrópolisz-Dedeagacs felé vezető szárnyvonal építése (1888–1892) és a dohánytermő körzetek gazdasági vérkeringésbe csatolásának hatására megkétszereződött a cigarettatermelés, a szénimport ugyanezen időszak alatt 8,7 ezer tonnáról 24 ezer tonnára nőtt. A téglagyárak termelése megháromszorozódott.⁵¹⁴ Njaouszában ekkor alapítják a második kallómalom, 180 ember dolgozott ekkor a két gyárban 0,8 millió font gyapotot feldolgozva, míg Szaloniki kapacitása 3,2 millió tonna volt. A szakképzett és képzetlen munkaerő fizetése közötti differencia jelentős volt (10s és 2 s 3d). Megnyílt az Allatini-Fernandez-Misrachi sörgyár, a 3. njaouszai kallómalom 160 emberrel, a vízre települt első edesszai kallómalom 500 emberrel. Míg azonban szaloniki vilajet szárnyalt, az egész monasztiri vilajetben ekkor még csak 4 gőzmalom volt az 1500 malom között, s ugyanez volt a helyzet a koszovói vilajetben is. 1892-ben a Monasztir és Dedeagacs felé futó szárnyvonalak elkészültével megkezdődött az ipar dekoncentrációja is. Gevgelijában selyemgyár létesült 120 emberrel, a gubótermesztés megugrott: míg a termelés 1870-ben 120, 1890-ben már 360, 1900-ban pedig 440 tonna volt. De a fenti példák ellenére a vidék nem volt mindig sikeres. Az 1893-ban alapított szereszi szappangyár 1896-ban bezárt, mert nem tudott versenyezni a szaloniki üzemekkel. Szalonikiben még 1903-ban is alapítottak szappangyárat. Ugyanitt flannelgyár létesült 200 munkást alkalmazva, Veriában beindult az első gyapotkalló 300 munkással 0,5 millió font súlyú feldolgozott gyapotot előállítva, Njaouszában az együttes termelés 1906-ban 1,7 millió font volt, Edessza-Vodenában pedig 0,6 millió font gyapot. Njaouszában 1891–1906 között megduplázódott a gyapotfeldolgozás, míg 1906–1912 között újabb 80%-kal bővült a termelés.

Az 1906-os török importvám-emelés (8-ról 11%-ra) újabb lökést adott a hazai iparnak: Veriában újabb kallómalom épült 100 munkást foglalkoztatva, Edesszában is beindult a második kallómalom, Szalonikiben bőrcserző létesült 150 munkással, Veriában pedig 11 pálinkalepárló működött ekkoriban. 1905-ben a Torres zsidó család kenderüzemet létesített Szalonikiben. 1909-ben Szalonikiben fezgyár, téstagyár és egy 200 főt foglalkoztató gyapjúfeldolgozó létesült, miközben az éves gyapotfeldolgozás elérte 1912-re a 3,6 millió fontot. Összességében a macedóniai gyapotmalmok kapacitása az 1891-es 4 millióról a szárnyvonalak megnyitása után 1909-ig 8 millióra, majd 1912-ig 10 millió fontra nőtt. Az említett üzemekben a vilajetközpontban legkevesebb 2500, vidéken 1200 ember dolgozott, ami meg is felel a valós területi arányoknak. Az ipar 80%-a délen koncentrált, ennek kétharmada pedig a vilajetközpontban.

A falusi textilipar jelentőségére kitűnő példa az etnikai-vallási konfliktusok kapcsán később említendő Dihovo (*I.93. táblázat*), mely 340 ezer méter darócot adott el az oszmán hadseregnek már 1883-ban. 120–250 nem helyi gyerek és nő (vendégmunkás) dolgozott a helyi gyárban, s 1885-ben 3 kereskedő, akiket a monasztiri Bogo Anesztii fogott össze, fejébe vette, hogy Bulgáriának is szállít szövetet. E cél eléréséhez Szalonikiből és Skopjéből is kaptak anyagi segítséget. Az 1890-es évekig csak Szerbiába tudtak betörni, majd ezt követően megjelentek a bolgár piacon is. A Szamokovból hozott bolgár gépeken további évi 50 ezer kg paszományt gyártottak, mely viszont Szerbiába ment. 1910-ben már négy kisüzem volt Dihovóban egyenként 250 dolgozóval, akik zöme nem helyi

514 Uo. 139.

volt. (Ezért volt kulcsfontosságú propagandaszempontból a falu hovatarozása). A kisipar másutt is jelentős tényező volt. 1914-ben Tetovóban 100 ezer *arsin* (vég) házilag előállított szövetet kínáltak eladásra, s szállítottak részben Kis-Ázsiába. A Dél-Rodopéban évi 250 ezer méter szövetet állítottak elő 1902 körül.

Ugyanakkor a macedón iparnak számos gazdasági kihívással is meg kellett küzdenie: az olcsó munkaerő alkalmazását szükségessé tette (és a nagyobb tőkeigényű gépesítést hátráltatta), hogy 1900–1910 között a bolgár textil vámmenetesen jutott be a térségbe. A birodalom protekcionista rendelkezéseket az 1906-os vámmelésig nem hozott. És nőtt a belpiaci rivalizáció is: a jenikuléi fonal (Isztambul) kiszorította a szalonikit a bolgár piacról, egy gyár pedig az anatóliai konkurencia miatt zárt be 1903 táján. Ennek ellenére a textilipar általánosságban véve bővült, a haszon a befektetett tőke 20–25%-a volt évente, ami megfelel a fejlettebb bolgár cégekének.

A textilipari gépesítés kezdetei a térségben 1906-ra mennek vissza, mikor a szereszi darócgyár megrendelést kapott (megint, miképp Dihovo esetében is láttuk) az oszmán hadseregtől. Macedóniában 1912-re összesen 10 gyári (gépesített) fonóüzem létezett 72 ezer orsóval, 4000 t fonaltermeléssel. Szaloniki a birodalom pamutfonó kapacitásának a felét adta 82 ezer orsóval Issawi szerint (1982). A városban 1912-ben 3 textilgyár működött 23 ezer orsóval, 2800 munkással, vidéken további 7 textilgyár üzemelt 48 ezer orsóval, 1900 munkással, miközben egész Görögországban összesen ugyanennyi, 75 ezer orsó működött. Jenidzsében 350 szövő- és fonóműhely volt. 1911-ben Edesszában kötélgyár alakult.

A bolgár és török vetélytársak megjelenése az ipar dekoncentrációjához jelentősen hozzájárult. Mivel a költséghatékonyság fontossá vált, így az olcsóbb, vízenergiára alapuló gépek kerültek előtérbe. Vidéken 4 vízesést használtak fel vízenergia kinyerésére (Vodena, Vladovo, Veria, Njausza). Így Szaloniki termelése leesett, a vidéké felfutott (I.83. táblázat).

I.83. táblázat.

A macedón textilipari termelés hatékonysága és dekoncentrációja, 1879–1912

Év	Szaloniki			Vidék			Összesen		
	orsó	millió font súlyú termék	egy orsóra jut	orsó	millió font súlyú termék	egy orsóra jut	orsó	millió font súlyú termék	egy orsóra jut
1879	12 000	0,7	58,3	1500		0,0	13 500		
1891	18 800	3	159,5	4200	0,8	190,5	23 000	3,8	165,2
1908	18 000	3	166,6	33 000	3,0	90,9	51 000	6,5	127,4
1912	22 800			47 200	6,4	135,6	70 000	8,5	121,4

Palaré, M.: Balkanszkité i konomiki i. m. 370. után saját számítás.

A textilipar mellett az egyik legjelentősebb üzem a Szaloniki Ottomán Részvénytársaság malomipari üze volt, mely 750 lóerővel évi 35 millió kg liszt előállítására volt képes 200 munkást foglalkoztatva, valamint a szaloniki gázgyár és a téglagyár 250 lóerővel, 150 munkással, évi 5 millió cserép és 10 millió téglatermelésével, továbbá a 400 főt

foglalkoztató dohánygyár.⁵¹⁵ A nyersbőrtermelés értéke 6 millió drakhma volt (1,3 millió darab bőr). Kozani, Sziatiszta, Kasztorja, Vodena, Szeresz és Szaloniki voltak a bőripar központjai, a szőrmefeldolgozásé pedig Kasztorja, lakosainak kétharmada ebben az iparágban dolgozott.

A biztató termelési értékek és a kihívásokra adott sikeres reakciók ellenére azonban a bosnyák piac elvesztése érzékenyen érintette a macedón textilipart, akárcsak a bolgárt. S bár pl. Edirnében fele annyiba került a gyapjúruházat, mint Bulgáriában, Macedónia (és a Török Birodalom) komparatív előnye, az olcsó munkaerő (olcsó késztermék) és ebből következően a stagnáló technológia hosszú távon hátránnyá vált. Szalonikiben 1905 után elkezdett emelkedni a textilipari munkabér, mivel a fellendülő dohányipar elszívta a munkaerőt, így munkaerőhiány keletkezett. 1908-ig a sikeres sztrájkok miatt a bér 60%-kal nőtt, s bár még alacsonyabb volt, mint Európában, de mégis tönkretette a gyárosokat, akik modern gépek nélkül és alacsony termelékenység mellett dolgoztattak, és emelni kényszerültek áraikat (vagy haszonkulcsukat csökkentették), miközben a vidéki vásárlóerő nem nőtt.⁵¹⁶ Ezért az ipar vidékre költözése (ahol alacsonyabbak a munkabérek) folytatódott.

A textilipar kivételével az ipar erőteljes területi és etnikai koncentrációt mutatott, Szaloniki hátországa viszont gyakorlatilag üres volt, illetve a tradicionális ipari formák éltek tovább. Szalonikiben a brit gyapotfonoda 8000 orsót és 550 alkalmazottat jelentett (15 orsó/fő: Amerikában 22 már 1831-ben), s további 22 gyár volt a városban, míg Macedónia többi részén összesen 52, melyek nagy része malom, vagy pedig az ipari munkaerő felét foglalkoztató dohányültetvény volt. A 30 ezres lakosságú Skopjében a 20 főnél több embert foglalkoztató üzemek száma mindössze négy malomra rúgott, ebből három az ottomán hadsereget szolgálta ki.⁵¹⁷ A dohányfeldolgozó munkások száma összesen 32 ezer fő volt, Kavalában 15 ezer, Xanthiban 10 000, Drámában 3000, Szalonikiben 4000 dolgozott.

A felszabadulás utáni Szerbiához képest is kirívó volt a céhes ipar továbbélése az ottomán uralom alatt maradt Macedóniában. Veleszben 200 nő dolgozott a textiliparban, emellett két kis gépesített paszománygyártó cég is létezett, mely a helyi alapanyagra épült. A skopjei zsinórgyártó cég 1901-ben kapott új gépeket. Skopjében 18 bolgár és 12 muszlim cég működött a századfordulón – noha a muszlim lakosság fele így is a földből (csiftlikekből) élt. A városban 80 keresztény papucskészítő dolgozott, 30 keresztény és 20 muszlim szabóüzlet volt, 20 keresztény péküzlet, 60 keresztény és 60 muszlim szatócsbolt működött a 100 keresztény fogadó mellett, 15 nyeregkészítő, 10 kádár és 30 ács dolgozott (mind keresztény), 40 muszlim kovácsműhely működött, stb. összesen 600 keresztény és 400 muszlim iparos szorgoskodott.⁵¹⁸ Skopje jelentőségét bizonyítja így is, hogy összes (részben dohányból származó) exportja így is 20 millió frank volt évente, míg a fontos gabonakikötő Szilisztráé 5,1, Balcsiké 9,8 millió 1912-ben. Tehát nem igaz, hogy Macedónia általában véve szegény volt, hanem a jövedelem-eloszlás volt nagyon ki-

515 *Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 386.

516 *Palairé, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m.352.

517 *Lampe, J. R–Jackson, M. R.*: Balcan Economic History i. m. 309.

518 *Kancsov, V.*: Izbrani proizvedenja. Vol. 2. Szófia, 1970. 34–42.

egyensúlyozatlan. Ugyanakkor tény, hogy a közbiztonság teljes hiánya rontotta a teljesítőképességet, s ez nem csak a vetett területek már említett csökkenésében jelentkezett: Monasztir importja csak 10 millió frank volt évente, lakossága pedig 75-ről 58 ezerre esett 1910–1914 között, a destabilizáció tehát a városi fogyasztópiacok zsugorodásához is vezetett.

Végeredményben milyen volt a macedóniai ipar helyzete? A közlekedésfejlődés visszahatása a nehéziparra jelentéktelen volt, még a vasutat közvetlenül kiszolgáló ágazatok sem indultak fejlődésnek, a vasút üzemeltetése a külföldi beszállítóktól függött. A könnyűipar egyenlőtlen területi eloszlása ellenére viszont dinamikusan fejlődött – ezt bizonyítja az alapanyagexport és a késztermékimport részesedésének változása. A gazdasági környezet nagymértékben meghatározta az iparosítási lehetőségeket. A vámtarifa értékének változása korrelált a gyáralapítások számának megélénkülésével, azaz protekcionista környezetben az oszmán iparnak voltak esélyei. A belga konzul 1889-ben azt találta leírni, hogy ha a török vámok nőnének, akkor Szaloniki elveszne az európai kereskedelem számára.⁵¹⁹ Ami azt jelenti, hogy protekcionizmus mellett a szaloniki gyár-
ipar képes lett volna hinterlandját ellátni elegendő iparcikkkel. Az Oszmán Birodalom lehetőségeihez mérten igyekezett is kedvező gazdasági környezetet teremteni: 1906-ban 3%-kal felemelte az importvámot (arra hivatkozva, hogy a macedón reformok finanszírozása – a nagy létszámú csendőrség fenntartása – teszi ezt szükségessé), 1908-tól pedig minden import alapanyag vámmentesen jöhetett be a kikötőbe, azaz a vámemelés szelektív volt, csak a késztermékekre volt érvényes.

Összességében, míg 1840-ben még csak a helyi gyapot 40%-át tudta felhasználni a macedóniai ipar,⁵²⁰ 1900-ra a gyapot exportja a fokozott belföldi hasznosítás miatt 2000 tonnáról 250 tonnára esett a szaloniki kikötőben. A fellendülés miatt a brit fonalimport is a negyedére zuhant. Sőt a kapacitások olyannyira megnöttek, hogy 1890-től csak a textilipari termelés egyharmada került helyi fogyasztásra (pedig 1890–1910 között a gyapot-cikk-fogyasztás 2,5-szeresére nőtt), a többi más török tartományokba került (a külföldi export nem volt jelentős). Ezért is érintette katasztrofálisan Szalonikit a két Balkán-háború határváltozása. Gyapotimport csak a rossz termésű években volt csupán, tehát a textilipari kapacitások még nem haladták meg a helyi nyersanyagtermelés volumenét, nem úgy, mint a malomipar esetében, ahol a macedón gabona terméseredmények romlása miatt egy éven belül import- és exportliszttel (150 és 160 ezer angol font értékben) egyaránt találkozunk a szaloniki kenyérgyárakban. A gyapot számára különösen az 1887-es, 1901–1902-es, 1904–1905-ös, 1907-es esztendő volt csapnivaló, de a brit import ekkor is csak megduplázódott (a korábbi 75%-os csökkenés után).⁵²¹ A szénimport 1890-ben 30 000 tonna volt, ennek fele a vasúthoz, fele a gyárakhoz került, tehát a szénimport változása szintén jó mutató a gyár-
ipar fejlődésének illusztrálására.⁵²² Helyi szénbánya nem volt. Sőt, más bányák sem nagyon: a színesfém ugyan értékes volt a nehézipar számára, de a macedóniai bányák többsége nem volt rentábilis. Eleinte pedig nagy volt a

519 *Gounaris, V.*: Steam over Macedonia i. m. 166.

520 Uo. 133.

521 Uo. 156.

522 A lakosság szintén nem szénrel fűtött: a fűtés és a világítás a petróleum gyors elterjedésének köszönhetően nem szénalapú volt. Az erdőirtást pedig szigorú szabályokhoz kötötték, ráadásul a fa drága volt.

kereslet és a külföldiek befektetési kedve is, annyira, hogy a Porta 1900-ban megtiltotta a külföldieknek a bányanyitást. Ezt még abban az évben brit tiltakozásra vissza is kellett vonni (a brit hadiipar számára kulcsfontosságú volt a színesfémhez való hozzáférés, illetve, hogy a bányákat ne egy rivális hatalom aknázza ki). A Porta nem adta fel, más-hogy próbálkozott és 1901-től csak állami engedéllyel lehetett bányát nyitni. Ez megnövelte a bürokráciát, így a költségeket és a szervezéssel töltött időt egyaránt. Nem meglepően 1910-re a koszovói vilajet 19 bányájából már csak 5 működött, a szaloniki vilajet 21 bányájából pedig 12.⁵²³ 1907-ben ugyan az új krómlelőhelyek miatt 8 krómbányát nyitottak Koszovóban, de még abban az évben tartósan leesett a króm ára az új-kaledóniai telepek felfedezése miatt. 1909-ben két skopjei bánya is bezárt. Így míg 1887-en 5000 tonna volt a színesfémexport, s 1901-ben ez 11 ezer tonnára nőtt, 1909-ben mindössze 2000 tonnára zsugorodott össze. Modiano mangánbányája, mely 1899-ben még 400 főt foglalkoztatott, alig vegetált.

Az 1900 utáni Macedónia számos sebből vérzett: a feudális földbirtokviszonyok, a kiszámíthatatlan adók, a nemzetivé átalakuló egyházi kérdés (a bolgár exarchátus és a patriarchátus egyre több törésvonalat produkáló és egyre több területen jelentkező viszállya, melyet átítatott a szomszédos nemzetállamok erősödő propagandája), a katasztrófális közbiztonság mind destabilizáló tényezőként hatottak. Nem célunk e jelenségegyüttes történetének, okainak feltárása jelen írás keretei között, de meg kell említeni, hogy gátat vetni az elharapódzó erőszaknak az Illés-napi felkelés bukása után az 1903–1908 közötti nemzetközi felügyelet sem tudott.

Noha a kudarcot vallott beavatkozás⁵²⁴ egyik célja a példátlan erőszakhullám megszüntetése mellett az adóterhek könnyítése volt, tény, hogy a csendőrség létszámára vonatkozó tervek sem valósultak meg maradéktalanul. Miként a befolyt adójövedelmek, úgy a csendőrség létszáma is a tervezett 75–80%-án állt.⁵²⁵

Az adóreform azt jelentette, hogy s a korábban 12%-os földadót az utolsó öt év átlagértéke alapján szedték be, s az adóbérlést – mely tovább növelte az adót – eltörölték.⁵²⁶ A Skopjei kaza földjeit 5 éves átlagban 1,5–8 piaszter adó terhelte dönümonként (itt 750 m²). Mivel 1904-ben igen jó volt a termés, ez megnövelte a lakosság többletjövödelmét és lehetőséget nyújtott a rekonstrukcióra. Az új (átalány)adórendszer szerint⁵²⁷ a monasztiri kaza átlagos tizede 3,4 millió piaszterről 2,4 millió piaszterre esett (1899–1904), a skopjei kazában 1,3–1,5 millió piaszter között, a szaloniki kazában pedig 1,3 millió piaszter körül állandósult, az utóbbi két helyen 75%-os beszedési rátával párosulva (Monasztirban ez

523 Gounaris, V.: Steam over Macedonia i. m. 153.

524 A nemzetközi humanitárius beavatkozások archetípusa magán viselte a későbbi sikertelen beavatkozások szinte összes jellemvonását (a hatalmak érdekkellentététől kezdve, mely a nagyhatalmi status quo fenntartását fontosabbnak tartotta, mint a térség pacifikálását az információhiányig). Lásd: *Akhund-Lange, N.*: The Macedonian Question: 1893-1908, from Western Sources. East European Monographs, Columbia Univ. Press, 1998.

525 K. u K. Ministerium des Äusseren. Diplomatische Aktenstücke über die Reformaktion in Mazedonien 1902–1906. Wien, Druck der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. 1906. február 28. Nr. 153. 152–154.

526 Diplomatische Aktenstücke i.m. 1905. szept. 27. 119–120.

527 A monasztiri kazában 241, az üszkübi kazában 151, a szaloniki kazában 102, összesen 494 közösséget érintett 1905 előtt a kísérleti fázisban lévő adóreform. Az átalányadózást 1905-ben kiterjesztették újabb hat kazára.

87% volt). (Az, hogy a hatalmak nagyobb apparátussal a csökkentett adót sem tudták jobb hatékonysággal beszédni, mint a sajátos módszereik – adóbérlet – miatt kárhozottat oszmánok, elgondolkodtató.) Ennek ellenére 1905–1906-ban egyedül a monasztiri kazából 2500 ember vándorolt ki, míg azt megelőzően csak 1000. Ennek inkább az volt az oka, hogy a komiték igyekeztek megakadályozni a mohamedán földesuraknál vállalt munkát, akár a munkaadó, akár a munkavállaló elrettentésével,⁵²⁸ s nem annyira a gépesítés. A szezonális vagy akár évtizedes időtartamra szóló munkavállalási célú migráció egyébként is gyakori jelenség volt már 1878-at megelőzően. A tengerentúli kivándorlás másodlagos szerepe annak tudható be, hogy a macedóniai lakosság jelentős mértékben Szerbiában, illetve a Drinápolyi vilajetben és Anatóliában vállalt munkát, ami viszont azt jelentette, hogy a macedón háztartások jelentős részéből hiányzott egy-egy férfi, s ez önmagában kockázati tényező volt a közbiztonságra nézve: mind a munkavállaló, mind az otthon maradtak könnyebben váltak zsarolhatóvá és a propaganda célpontjává (kiszolgáltatottság, bérek visszatartása, erőszak, rombolás). Janinában 1871-ben 3850 keresztény férfi, de 5650 keresztény nő élt, ami 33%-os férfihiányra utal. Zagorje keresztényeinek száma 1861–1871 között 29 300-ról 23 400-ra csökkent (ennek oka persze részben a statisztika megbízhatatlansága), 9360 férfi mellett 14 040 nő élt itt⁵²⁹ (ami viszont a statisztikai hibák mellett a migráció jelentőségére utal, hiszen a férfiak száma itt is 33%-kal alacsonyabb volt a nőkéénél) (I.84. táblázat).

I.84. táblázat.

A lakosság szám változása Janina térségében, 1861–1871

Év	Keresztények	Muszlimok	Zsidók	Összesen
1861	16 000	8 000	2 000	26 000
1871	9 500	4 000	2 600	16 100

Arra a következtetésre is juthatnánk, hogy a parasztság terhei csökkentek, hiszen míg a bolgár földadó 1866–1867 során 130–170 piaszterre nőtt családonként az 1864-es 100 piaszterrel szemben, addig Macedóniában 1903 után is 80–120 piaszter volt (fejenként 21 piaszter), ami a korábbi fejenkénti 34 piaszteres értékhez képest jelentős csökkenés. Csakhogy, ha a – beszédetlen – adóhátralékot is hozzászámoljuk, nem mérhető jelentős különbség az 1878 előtti Bulgária és az 1903 utáni Macedónia között (20–28 piaszter/fő). Az állam földadóból származó bevételei összességében csak 3 millió piaszterrel estek 1903–1906 között (58-ról 55 millióra) (I.85. táblázat). Az adóhátralék nagysága viszont utal a lakosság elszegényedésére (az 1870 körüli bolgárokkal összevetve is!), illetve ellenállására. Ráadásul nem a tizeddel volt alapvető probléma – hiszen Szerbiában ekkor egy 5 ha-os parasztgazdaság minden tagja 10 frank, azaz 50 piaszter adót fizetett, többet, mint a macedón, aki annyit adózott, mint egy 1–2 hektárral bíró szerbiai paraszt – a gond a csiftlikkel volt, mely csupán a gabona 35%-át hagyta a termelő kezén.

528 Diplomatische Aktenstücke i. m. Nr. 160. 1906. ápr. 29. 166–174.

529 Mihov, N.: Naszelenieto na Turcija i Balgarija prez XVIII i XIX. Vol. 4. 390–391.

I.85. táblázat.

Egy főre és egy családra jutó földadó és adóhátralék a 3 macedóniai vilajetben, 1903–1906

Vilajet	Adóbevétel 1903/4 millió piazster	Adóbevétel 1906-ra, millió piazster	Egy főre / egy 6 fős családra (piazster)	Ebből előző évi hátralék (1903)	Ebből előző évi hátralék (1905)
Monasztir	12,3	11,1	13 és 78 piazster	7	4,3
Koszovó	23,4	22,3	21 és 120 piazster	5,3	4,3
Szaloniki	21	20,3	21 és 120 piazster	3	2,9

K. u K. Ministerium des Äussern. Diplomatische Aktenstücke über die Reformaktion in Mazedonien 1902–1906. 166–174. Nr. 160. 1906. ápr. 29. alapján saját számítás.

A tartományi költségvetés kiadási oldala ugyanakkor világossá tette, hogy a látszólagos sikerek ellenére a helyzetet korántsem sikerült megoldani. A szaloniki, koszovói és monasztiri vilajet bevételei 1905/1906-ban ugyanis 190 millió piazstert tettek ki, a kiadások viszont 253 és 267 millióra rúgtak. *Míg korábban a periféria finanszírozta a centrum szükségleteit (ami a bolgár elégedetlenség egyik fő oka volt), Macedónia esetében ez megfordult, s immár a periféria⁵³⁰ szívott el pénzt a központtól. Ez gazdasági szempontból indokolatlanná tette a térségben az oszmán uralom fenntartását, amely immár valóban csak a helyi elit érdekeit szolgáltatta.* A hiány egyértelműen a magas katonai kiadásoknak köszönhető: a polgári költségek a bevételek 31%-át tették ki, a katonai kiadások ezzel szemben 50%-át (I.86. táblázat). Ez rosszabb arány, mint bármelyik szomszédos országban. Az egy főre jutó összbevétel ugyan nem volt alacsonyabb, mint Bulgáriában 1864–1867 körül (260–380 piazster), az adóalanyok jövedelme viszont a földesúri beszolgáltatások miatt egyértelműen kisebb volt. A földosztást hirdető IMRO emiatt lehetett népszerű, hiszen programja megvalósítása, a nagybirtokosok felé irányuló kötelezettségek megszüntetése a parasztság bevételeinek duplázódását jelentette volna. *Mivel azonban az ottomán állam (akárcsak a nagyhatalmak) kerülte a macedón kérdés társadalmi-gazdasági vetületének megoldását, így a helyzet makrogazdasági és rendészeti-igazgatási kezelésére tett kísérletei is meddő maradtak.* Társadalmi és birtokreform híján nem volt lehetséges az IMRO támogatásának felszámolása, a helyzetnek így csak katonai megoldása lehetett, ami viszont növekvő kiadásokat, növekvő lakossági terheket és ördögi körként az IMRO és a nyugtalanság további erősödését eredményezte, mely viszont újabb forrásokat igényelt. A rendfenntartás azonban alapvetően improduktív kiadás, ahhoz képest, hogy az összeget ipari üzemekre, oktatásra vagy akár a birtokosok kártalanítására is lehetett volna költeni. Nem meglepő ezek után, hogy az egy főre eső központi kiadások ugyan messze magasabbak voltak az 1870-es évek bolgár értékeinél, viszont kisebbek az 5 fős bolgár családra 1910-ben jutó bő 150 frankos értékhez képest (250–350 piazster/család vs. 700–750 piazster), ami rávilágít a tartományok modernizációs lemaradására.

530 Egy földrajzi és politikai értelemben vett periféria így válik gazdaságilag is perifériává, miközben a problémák gócpontjává alakul. Ennek köszönhetően politikai értelemben véve a térség a centrum szerepét is megszerzi 1908 után (ez nem szükségszerű). Így alakul át egy térség funkcionális szerepe egy integráción belül.

I.86. táblázat.

A macedón tartományok kiadási oldala a nagyhatalmi felügyelet idején, 1905-1906

Kiadás, 1905/1906, millió piaszter	Polgári kiadás	Katonai kiadás	Affectation	Összesen
Szaloniki	33,3	50,2	26,0	109,5
Koszovó	27,1	55,6	1,6	84,3
Monasztir	24,0	42,0	7,8	74,0
Összesen	84,5	148,0	35,4	268,0
Előző évi	74,5	143,0	36,0	254,0

Bevétel, 1905/1906, millió piaszter	Adóbevétel	Behajtott adóhátralék	Összesen	Egy főre és egy 6 fős családra
Szaloniki	70,0	7,8	77,9	1,1 millió fő: 63 piaszter, 350 piaszter
Koszovó	49,0	7,9	56,9	1 millió fő: 50 piaszter, 300 piaszter
Monasztir	42,0	8,4	50,8	0,95 millió fő: 54 piaszter, 250 piaszter
Összesen	161,4	24,2	185,6	60 piaszter, 300 piaszter

Diplomatische Aktenstücke i.m. 166-174. Nr. 160. 1906. április 29. alapján saját gyűjtés.

Noha a két térség központi bevételei hasonlóak voltak (1867 táján 150 millió piaszter adóbevétel a dunai vilajet 2,2 millió lakosára és 190 millió piaszter a 3 macedón vilajet 3 milliós lakosságára 1905 körül), döntő különbség volt, hogy a jóval kedvezőbb birtokviszonyokkal jellemezhető Bulgária 1870 előtt élvezte a gabonakonjunktúra (árnövekedésben megjelenő) hatásait, Macedónia pedig nem. Így az előbbi azonos terméshozam esetén is nagyobb bevételt könyvelhetett el. Másképp – az állam oldaláról – megfogalmazva: azonos termésátlagok esetén Macedóniában magasabb adókulcs kellett ugyanakkora központi jövedelem előállításához az 1878–1899 között alacsonyabb árak miatt (A rendszer fenntartása így a rendszer alapját gyengítette külső források bevonása nélkül). Ez újabb indok arra, hogy az egyház és az oktatás miért nem volt képes békés módon megoldani a macedón kérdést: a lakosság alternatívát keresett, s anyagi helyzete rendezéséhez kész volt kihasználni képlékeny nemzeti tudata nyújtotta előnyöket (azaz gazdasági előnyökért hajlandó volt változtatni etnikai tudatán), illetve máságuk indokával kiszorítani a térségből a gazdasági riválisokat.

1908 után a nemzetközi csendőrséget kivonták a térségből, s a rend felügyeletét újra török erők vették át, de a szaporodó csetákkal, melyeket részben gazdasági, részben etnikai problémák indukáltak, nem birkóztak meg ők sem: kisebb támadásokat meg hiúsítaniuk, de rendfenntartó tevékenységük a helyiek bevonása és támogatása nélkül alapvetően kivitelezhetetlen volt. A kölcsönös bizalmatlanság jegyében féltékenyen figyelte az ismétlődő (s erőszakosan végrehajtott) lefegyverzési akciókat a bolgár állam,

mely azt inkább a muszlimok felfegyverzési akciójaként értékelte.⁵³¹ A külföldi és isztambuli nyomás, illetve a növekvő helyi fenyegetettség következtében a közkatonák hűsége is megkérdőjeleződött, folytatódott a haderő demoralizálódása.⁵³²

Erősödött a szomszédok állami szintű – nemcsak a bandák támogatásában megnyilatkozó – beavatkozása is. 1904-ben a bolgár agrárbank 1 millió frankot ígér az Illés-napi felkelés során feldúlt gazdaságok rekonstrukciójára. A bolgár kormány további 11 ezer fontot ígért. Hogy a külföldi beavatkozást és az ezzel járó propagandát minimalizálja, a Porta ragaszkodott hozzá, hogy ne az exarchátuson keresztül történjen a pénz szétosztása, hogy a parasztság ne köteleződjön el a bolgárok felé.⁵³³ Az események rávilágítanak a kisállamok taktikai fegyvertárának sokszínűségére, illetve az egyház szerepére a harcban, mely a bolgár állam alteregójaként, annak meghosszabbított kezeként funkcionált, tehát egyáltalán nem volt ideológiailag semleges (az ortodox imákban az uralkodót is megemlítik, de ez sohasem a szultán volt). Ez választ ad arra is, hogy az oszmán állam kisebbik rosszként miért az exarchátus ellenfeleit támogatta.

Az etnicizálódás a gazdaságban is jelentkezett (folyamat kétirányú: a gazdasági helyzet éppúgy okozhatott etnikai feszültséget, mint ahogy az etnikai problémák is visszahathattak a gazdasági pozíciókra). A patriarchista (görög) ortodox püspök például meggyőzte a zsidó Allatiniket, hogy ne vegyék át a bolgárbarát és protestáns hitre térő, de görög nevű Papageorgisz dojrani kereskedő és malomtulajdonos lisztjét. A vodenai, veroiai, njauszai fonóüzemek mind görög tulajdonban voltak, s a gyárban dolgozó, zömmel szláv nők is görögül voltak kénytelenek beszélni a gyárban, ha bármit el akartak érni.⁵³⁴

Így az IMRO beágyazottsága is egyre nagyobb lett: a 350 ezer lakosú skopjei szandzsákban pl. 35 ezer férfi volt a szervezet tagja (önként vagy „meggyőzés” hatására) – gyakorlatilag minden exarchista háztartás feje (az összes háztartás 50%-a). Ez persze elvezet a szervezet tényleges népszerűségének, illetve a kényszer alkalmazásának kérdéséhez, továbbá ahhoz, hogy e tagok mennyire voltak ténylegesen bevethetők. A szandzsákban lévő fegyverek száma ugyanis elenyésző volt a támogatókéhoz képest (kb. 10%-uk rendelkezett fegyverrel, *I.87. táblázat*). A támogatók száma inkább azt tükrözi, hogy a tagság – a forradalmi adó miatt – komoly bevételi forrást is jelentett a szervezetnek, mintsem a tényleges katonai potenciált.

531 Előfordult, hogy a rendszeres őrzáratok során összegyűjtött fegyverekkel a török hatóságok a török *csetákat* szerelték fel. Ez történt 1911-ben Resenben. ИЛДА, ф. 331к. оп. 1. а.е. 351. (1911). Prilep, Nevrokop és Szeresz térségéből és Szoroviczból 1911-ben szintén olyan hírek érkeztek, hogy a raktárakban tartott fegyvereket a muszlim lakosság között osztják szét. Mahmúd Sevket pasa elutasította a bolgár kormányzat intervenciálását, arra hivatkozva, hogy a fegyverrel látott törökök mind egyenruhások, *redif* tartalékosok, akiket a cseták mozgolódása miatt kénytelenek voltak behívni. A bolgár kormányzat viszont több helyütt is arról értesült, hogy a kiosztott fegyverek a falufőnököknél (muktár) maradtak, s nem kerültek vissza a raktárakba. ИЛДА, ф. 331к. оп. 1. а.е. 351. л. 2-3.

532 1911 júniusa és decembere között több, mint 20 dezertőrt fogadott be a bolgár állam, közöttük nemcsak macedónok, de anatóliai keresztények (2), ruméliai (6) és anatóliai muszlimok is átszöktek a határon. Zömmel 18–26 év közötti besorozott katonák voltak. A bolgár konzulátus kénytelen volt külön formanyomtatványt készíteni a dezertőrök számára. ИЛДА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 435. (Ellenkező irányú mozgásra egyetlenegy példa volt).

533 *Gounaris, V.: Steam over Macedonia i. m. 110.*

534 Uo. 146.

I.87. táblázat.

Az IMRO támogatottsága és fegyverzete a skopjei szandzsákban

Mutatók	Skopje	Kumanovo	Egri Palanka	Kratovo	Kočani	Štip	Veles
Tagok	6 000	3 448	5 280	5 536	4 640	5 028	5 200
Ebből városokban	2 500	0	210	156	320	2 381	0
Az IMRO támogatói a lakosság arányában	8.3%	7.6%	22%	25%	12%	11%	10%
Az IMRO támogató az exarchisták arányában	25%	15%	25%	32%	25%	25%	18%
Puskák (Mannlicher és Berdan, Gras)	250	140	311	208	300	345	440
Ócska puskák	9	28	0	107	200	293	20
Pisztolyok	85	40	37	26	42	44	35
Lőszer	17 300	4 570	22 660	45 000	56 000	55 000	48 650
Töltény/ fegyver	67	27	73	143	112	86	106
Fegyverek száma a támogatók %-ában	4,32	4,87	5,89	5,69	10,78	12,69	8,85
Bomba, dinamit	122	15	60	125	58	36	0
Bolgár falvak	nincs adat	1	nincs adat	63	56	50	50
Szerb falvak	11	23	8	1	0	0	8
Török falvak	20	54	0	2	16	70	40
Vegyres	S-4, T-9	0	S-3	T-5	0	T-7	S-2
Etnikai jelleg	bolgár-muszlim	török-szerb	bolgár	bolgár	bolgár-török	török-bolgár	bolgár-muszlim
Bevétel	500	436	250	574	500	770	1 500

Biljarszki, C.–Burilkova I. (szerk.): Vatsresnata makedono-odrinszka revoluciona organizacija (1893-1919). Dokumenti za centralnite rakovodni organi. Vol. 1. Arhivite govorjat, 45. Szófia, 2007, 608-609. Nr. 209. alapján saját szerkesztés.

A gyengülő államhatalom feladni kényszerült az erőszak monopóliumát, mely Georg Elwert szerint így piaci árucikké vált.⁵³⁵ Egy olyan térségben, ahol ennek komoly hagyományai voltak (kirdzsali korszak), ahol a kleptiszeket és andartiszokat csak az különíti el, hogy az adott pillanatban ki rendelkezik állami jogosítványokkal az erőszak alkalmazására, de egyébként tevékenységi formáik között (banditizmus, zsarolás, tolvajlás, rendfenntartás) különbség ugyanúgy nincs mint ideológiai meggyőződésükben, vagy akár felekezeti összetételükben; ott nem meglepő, hogy elmosódnak a különbségek az önvédelmi erők, kormányerők, rablóbandák és valódi ideológiai elkötelezettségű csoportok között. Mindezek ráadásul egyszerre jelentkeztek a küzdőtéren. A *cseta*, mint jelenség tehát összetett, és változatos szerepeket töltött be: tekinthető egy-egy állam

535 Elwert, G.: Gewaltmärkte, Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt. In: Soziologie der Gewalt. Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, ed. Trutz, von Trotha. Opladen, 1997, 86–101.

(akár idegenekből verbuválódott) előretolt helyőrségének, valamint meggyőződéses helyi nacionalisták, szociálforradalmárok avagy egzisztenciájukat elvesztett, az erőszakot megélhetési forrásként alkalmazó emberek (zsoldosok) kihívásra adott, morális szempontból inadekvát válaszána.⁵³⁶ Az etnikailag kevert cseta éppen annyira gyakori jelenség, mint a bolgár tisztek által vezetett, de helyi erőkből álló cseta.⁵³⁷

A területet uralni kívánó államok viszonylag rövid idő alatt rájöttek, hogy *a rombolás költséghatékonyabb, mint az építkezés, s leginkább ez jellemezte a macedón kérdés harmadik fázisát (1908-tól).*⁵³⁸ A módszerek változatosak voltak. 1907-ben arról számol be a skopjei bolgár konzulátus alkalmazottja, hogy a szerbek 300 ezer dinárt kaptak Kratovo környékének szerbizálására, s a szerbek a pénzekből inkább fegyvert vásároltak, mintsem iskolát létesítettek volna, vagy földet vásároltak volna.⁵³⁹ Kanarevo falu (Kumanovo kaza) akkor vált szerbbé miután a *starešinát* megfenyegették és megvesztegették.⁵⁴⁰ Krastev dol és Radibuš falvakban a bolgár papokat az ottomán hatóságok letartóztatták, helyükre szerb papok érkeztek, így a falvak is „áttértek”.⁵⁴¹ Ruginci, Orah és Podarži Kon pedig a bolgár cseták erőszakossága miatt keresett támogatást a szerbeknél.⁵⁴² E megtérések gyakran ideiglenesek voltak, egy-egy falu többször is táborot váltott („szerencsés” esetben ehhez elegendő volt a pap vagy a tanár eltávolítása, kevésbé egyszerű esetekben az állatállomány elrablása, tússzedés, termés felégetése szolgálhattak ehhez nyomós érvként) vagy megosztott közösségek éltek egy településen belül, ami tovább szította az erőszakot (I.89. táblázat).

Az ellentétek számos formában manifesztálódhattak, mint erről összeállításunk is tanúskodik (I.88. táblázat). Régi és új keletű, gazdasági és ideológiai ellentét egyaránt volt közöttük. Gyakorlatilag mindenki harcolt mindenki ellen: a muszlim közösségen belüli vérbosszú, a patriarchisták és exarchisták harcai, az IMRO és a szélsőségesen bolgárbarát verhovisták leszámolásai mellett természetesen a muszlim-keresztény ellentétek is manifesztálódtak (melyeknek szokásjogból eredő vetülete ugyanúgy lehetett, mint politikai vagy gazdasági háttere), mindezt regionális sajátosságok is színezték, és különbséget kell

536 Csaplár-Degovics K. számos példát hoz arra, hogy a banditizmus egyrészt „internacionális” másrészt megélhetési indokoktól vezérelt volt, s nem csak a nemzeti érzés fűtötte a cseták tagjait. *Csaplár-Degovics K.: (Some) Social Conflicts in the Sanjak of Skopje 1900–1911 (Kosovo viláet)*. In: *Peykovska, P.–Demeter, G. (eds.): Regions, Borders, Societies and Identities in Central and Southeast Europe*. Budapest–Sofia, MTA, BTK, TTI, 2013. 78–88.

537 De még a nemzeti érzelmű cseták esetében sem mindig volt jellemző a helyiek dominanciája. Az 1906-ban Macedóniába betörő görög cseták tagjainak 60%-a krétai volt, 15%-a Bulgáriából pogromok során elűzött, megélhetését veszített görög, és (eleve a hellén ethnosz alárendeltsége miatt) csak 15%-a volt helyi. *Trajkova, V.: Andartszkata akcija v zapadna Makedonija prez 1906g.* Makedonszki Pregled, 33, 2010/2. 72.

538 Rizov athéni bolgár követ jelentése szerint az 1904–1906 évi nyugat-macedóniai görög betörést a kormányzat összesen 2,3 millió drakhmával támogatta. *Trajkova, V.: Andartszkata akcija i. m. 72.* 1908 végén a görög csetákat szervező Danglisz 10 000 lőfegyvert szerzett 1 millió tölténnyel, és ekkor már több mint 50 hivatásos, tiszti rangjáról lemondott görög katona szervezkedett Macedóniában. Bulgária ekkorra már 30 ezer fegyvert osztott szét. *Balogh Á.: A nacionalizmus szerepe a görög politikai gondolkodásban*. Szeged, 2006. 88. A nacionalizmus szítója a középosztály, s az „átlagos” görög nem vett részt a harcokban.

539 A nemzetközi csendőrség tehetetlenségét jelzi, hogy az esetről éppen az egyik osztrák tisztt adott hírt a bolgároknak. A szerb atrocitásokról szóló jegyzetömbben több mint 750 bejegyzést találhatunk 1906–1907-ben.

ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 396. л. 5–6.

540 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 396. л. 5–7.

541 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 205. л. 112–125.

542 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 205. л. 112–125.

tenni a politikai indíttatású gyilkosságok és a „mindennapi” erőszak formái között is. Az utóbbinak ugyanis nem cseta-aktivisták voltak az áldozatai / elkövetői. A cseta vezérek remekül használták ki és kombinálták a helyi szokásjogból eredő villongásokat és a szomszédos kisállamok megbízásait (amely gyakran maga is szította a leszámolásokat): az erőszaknak széles piaca alakult ki, amit könnyű volt ideologizálni.⁵⁴³

I.88. táblázat.

Inter- és intraetnikus ellentétek macedóniai falvak példáján

Falu	Bolgár ház	Pomák ház	Török ház	Eset (Vaszil Kancsov bolgár iskolafelügyelő beszámolója)
Obidis	220			nagy szegénység, 1903-ban a felkelés során leég, lakossága Bulgáriába menekül, azóta is oda jár dolgozni
Krimen	214			nagy szegénység, vaslelőhely, 1903-ban a felkelés során leég a falu, a lakosok Bulgáriába menekülnek, visszatértük után juhászok, kovácsok, nem földművelők
Elesz	45		200	bolgár-török vita, a törökök a bolgárok földjeit és jövedelmeit akarják elvenni Kancsov szerint
Zrnevo	380		55	grekomán-bolgár-török viszály, részben gazdasági alapon is (igen jól termő föld, de vízhiány)
Karaköy	294			ideológiailag megosztott, Szandanszki hívei terrorizálják a többi bolgárt Kancsov szerint
Gajtaninovo	200			a vallásháború már 70 éve a templom építésével megkezdődik (1839)
Alarija	12		4	csíftlik, 2x felégetve görögök által, templom zárva

Izvori za balgarszkata etnografija. Etnografija na Makedonija. Ak. Izd. Marin Drinov, C. 1998. 77–87.

Az erőszak formáinak és jellegének komplexitását és a hatóságok tehetetlenségét szimbolizálja az I.89–I.90. táblázat, a mindennapi erőszak elterjedtségére pedig a politikai támadások és nem politikai indíttatású támadások számának összevetése szolgáltat hátteret. A radovištei kazában például 1905-ben öt hónap során csak egyetlen esetben ölték meg cseta tagot a több mint 20 eset közül (illetve egyről derült ki, hogy aktivista volt), s a tettesek háromnegyede sem volt kapcsolatba hozható a forradalmi (terror) szervezetekkel. A központoktól távol eső, vagy határközeli körzetekben a felderítetlen esetek száma eleve nagy volt (a nagyhatalmi beavatkozás idején sem volt nagyobb a csendőrség létszáma a korábbinál, csak összetétele változott: a muszlim bandák viszont előszeretettel ölték a keresztény csendőröket, elriasztva őket a rendfenntartásban való részvételtől).

543 A cseták tevékenységének sajátos (nemcsak földrajzi) mintázata volt. A nemzeti jellegű cseta általában télen is tevékeny volt és akkor is 10 fő fölötti létszámmal bírt, ez lényeges különbség a rablóbandákkal szemben. Sopov adatai alapján a letartóztatottak 80%-a bolgár aktivista volt (aminek egyaránt lehetett oka a hatóságok szelektív közbelépése és a bolgár propaganda tényleges nagysága), de kétharmadukat nem ítélték el, 20%-uk viszont börtönbüntetést kapott (a letartóztatott szerbeknél is ez az arány). Ők adták a bebörtönzöttek 80%-át. A szerbek 80%-át elengedték, a görögök esetében pedig az elhúzódo eljárások nagy számának oka az lehetett, hogy sokszor nem ottomán állampolgárokról volt szó, szemben a bolgárokkal, akik helyi születésűek voltak (87 görög állampolgár és 21 krétai a 255 „görög” esetből: ИЛД, ф. 332к. оп. 1. а. е. 17. л. 544–555). A görög cseták inkább váltságdíjért raboltak embert: az elfogottak 70%-a az ő kezükben volt, noha csak az atrocitások 27%-át követték el. Ezzel ellentétben a halottak 66%-át bolgárok gyilkolták meg, a szerbek és bolgárok által elkövetett atrocitások 80%-a gyilkosság volt, a görögöknél ez csak 33%-ot tett ki. Az ottomán hatóságokat az összes erőszakos eset ötöde érintette.

I.89. táblázat.

A patriarchátus fennhatóságát elfogadó falvak a skopjei szandzsákban 1889–1908

Terület	Sosem exarchista települések	Szerbbé vált 1889–1903 között	Szerbbé vált 1903–1908 között	1908 után újra bolgár
Skopje kaza	Banjani*, Gornjani*, Čučer*, Brovec*, Kučevišta*, Kučkovo*	Raženičino, Pakoševo, Novo Selo, Gorno Orizari, Vizbegovo, Vučedol, Dolno Slivari	Tavor (12), Pobože (15+60)	
Velesz kaza		Rudnik (45+10**), Bašino selo (34+150), Bogomila, Orahovdol (32+58), Kapinovo (14), Mokreni (64), Nežilovo (30+38), Teovo (50+60), Gabrovník (12+19), Omorani (96+17), Lisiče (19+58)	Vladilovci (75+2), Smilovci (36), Oreše (73+29), Pomenovo (45), Starigrad (43), Novoselo (28+15), Izvor (44+16), Martinci (39), Stepanci (60), Nikoladin (46+83),	Oreše, Izvor, Nežilovo, Novoselo, Smilovci, Pomenovo, Vladilovci, Orahovdol
Kratovo kaza		Šalkovica (13), Šopsko Rudari (20+75), Kratovo town (340+550 Muszlim)	?	
Kumanovo kaza	Staro Nagorično* (130 was never exarchist of the 145),	Dumanovci (34+6), Četirci (62)	Karlovcí (15), Koínci (25), Vragoturci (42), Maložino (60), Ramno (67), Arbanaško (42), Dlbčina (40), Dejlovci (62), Žegnjane (50), Stepanci (45), Kokino (50), Bajlovci (114), Osiče (15), Ženovino (33), Alinci (48), Breško (12), Sivilanci (24), Kanarevo (46), Drenak (82), Orah (85), Ruginci (65), Bukovljani (24), Čelopek (62+15), Dobrača (12+6), Strezovci (40+13), Janinci*, Pelinci*, Beljakovci (52+21), Kučkarevo (10)	
Palanka kaza		Stačna (20+12)	Carcorija (75), Dobrovnica (55), Lukje (140), Ogut (125), Podarži kon (116), Metirevo (55), Osiče (50), Baštevo (33), Gaber (102), Dlbčnica (69), Petrilica (305), Ljubinci (24), Radibuš (127), Stečna (32) , Gulinci (45), Opošnica (90), Krivi kamen (27), Rankovci (135), Vražograci (15), Ginovci (75), Milutinci (72)	Ginovci, Radibuš, Milutinci, Osiče, Krastov dol, Lukje (100+40), Ogut, Baštevo***, Carcorija***, Dobrovnica***, Dlbčnica***, Gaber (14+88), Rankovci
Tetovo kaza		Brezno, Rogačevo, Staro Selo, Vratnica	?	Dolna Lešnica
Gostivar kaza		Zubovci (50+50),	Balil dol (30+50 muszlim), Dobreše (40+110 muszlim), Vrutok (24+45), Pečkovo (17+15), Leunovo (79+38+16 muszlim), Mavrovo (121+31), Nikiforovo (77), Železni Rečani	
Kočanska kaza			Nivičane (60+8), Gradče (32), Leški (21), Pašadžik (12), Pantalej (14+28)	Nivičina, Gradče, Leški, Pašadžik

* Sosem exarchista közösségek, főleg ószerbiai menekültek 1689–1739 között Skopska Crnagora területén.

** A zárójelben lévő első szám a patriarchista háztartások száma, a második az exarchistáké. A muszlimok külön jelölve.

*** Patriarchista bolgár falvak.

ИЛД, ф. 335к. он. 1. а.е. 205. л. 112–125.

A keresztény-keresztény ellentétekre típuspélda a századfordulón a prizreni gimnázium esete, ahol több évfolyam meg sem kezdhette tanulmányait a bolgár és szerbpartíi frakciók állandó harcai miatt, vagy a Bogoslovie-konfliktus, ahol az egymást váltó bolgár- és szerbbarát papok sorozatosan gyilkosságok áldozatául estek, mindaddig, míg egy semleges, osztrákbarát papot nem sikerült kinevezni. Részben ilyen a Karadağ-incidens

1907-től (amellett, hogy a muszlim-keresztény ellentét is manifesztálódott), mely „egyszerű” emberrablásból és az azt megtorló vérbosszúból terebélyesedett felekezetek közötti háborúvá, melybe a szomszédos államok is beleszóltak, pénzzel, fegyverrel, paramilitáris alakulatok átdobásával.⁵⁴⁴ A Dečani-kolostor és környéke a szerbbarát, muszlim-albán és bolgárbarát összecsapások üzközözőnájában feküdt: a szerb papok azon megoldása, hogy „semleges” orosz papokat hoznak a kolostor működtetéséhez, hamarosan ahhoz vezetett, hogy a helyi szláv lakosság elkezdte magát „orosznak” vallani, mely ékesen bizonyítja az identitás képlékenységét. Végül maguk a szerbek próbáltak meg szabadulni az oroszoktól, ami viszont csak erőszakkal ment.⁵⁴⁵

I.90. táblázat.

Az erőszakhullám lokális differenciái a skopjei szandzsák területén (1905. 05. 11. – 09. 13.)

Jelleg	Skopje	Kumanovo	Kriva Palanka	Kratovo	Kočani	Maleš	Radovište	Štip	Veles
Központtól távol (x), határhoz közel (y)		y	xy	xy	xy	xy	x	x	
A felderítetlen esetek száma kimagasló	x		x	x	x	x		x	
A muszlim lakosság aránya nagy	xx				xx	x	xx	xx	x
Az áldozatok száma lakosságárányosan nagy		x	x				x	x	
Az elkövetők száma lakosságárányosan nagy	x						x	x	
Muszlim-keresztény ellentét	x	x					x	x	
Keresztény-keresztény ellentét	x	x		x				x	
Muszlim-muszlim ellentét	x	x							x
Az ismert elkövetők zöme muszlim		x					x	x	x
Az ismert elkövetők zöme keresztény				x					
Keresztény áldozatok felülreprezentáltak	x						x	x	
Muszlim áldozatok felülreprezentáltak		x							

Csaplár-Degovics K.–Demeter G.: Társadalmi konfliktusok és mindennapi erőszak a skopjei szandzsák területén az ottomán uralom végnapjaiban (1900–1912). *Világtörténet*, 2012/3–4. 239–242.

Eleinte a szimbolikus helyekért való harc volt fontosabb, ezt követte a kulcsszerepet játszó aktivisták, papok, tanárok elleni fellépés (az ő kiiktatásuk könnyű volt és nagy kárt okozott, hiszen képzett és az esetek zömében konspirációban jártas, a közösségen túlmutató összeköttetésekkel rendelkező emberek voltak). A lakosság terrorizálása csak később vált általánossá, amikor az oktatás tömegesedése a közösség hagyományos összetartó erőit gyengítő, törésvonalakat erősítő destruktív tevékenységeket indukált.⁵⁴⁶

544 ÖHHStA PA, XXXVIII/ Kt.399. Prizren (1899–1900). Lásd még *Frantz, A. E.: Gewalt und Koexistenz – Muslime und Christen im spätoomanischen Kosovo, 1870–1913. De Gruyter, 2016.*

545 *Bataković, D.: Dečansko pitanje. Beograd, 1989.*

546 *Lory, B.: Schools for the Destruction of Society: School Propaganda in Bitola, 1860–1912. In: Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building. Eds.: Hannes Grandits, Nathalie Clayer, Robert Pichler. London, 2011, 45–63.*

A muszlim-keresztény ellentétekre és a kormányzat egyoldalú hozzáállására kitűnő példa egy albán támadás 1907. február 12-én, mikor a Gostivar környéki Zubovce, Požaranje és Galata falvak ortodox templomait gyújtották fel (szimbolikus helyek, melyek uralják a helyszínt). Itt a szerb-bolgár ellentét még nem volt erős, a templomokat a két közösség vegyesen használta, a vallási identitás erősebbnek bizonyult, mint a nemzeti. Noha az elkövetők ismertek voltak (szomszédos falvak albánjai), az ottomán hatalom a külföldi konzulok közbelépése ellenére sem tett semmit.⁵⁴⁷ Az esetek zömében azonban a támadások nem tömegesek voltak: 1905-ben a skopjei szandzsák 9 kazájában a 189 tettes által elkövetett 106 támadásnak 287 áldozata volt (ebből 197 halott!), de csak 2 kazában (a szandzsák központjában, Skopjében és a határszéli Isztipben) jutott egy támadásra egynél több halott (négy-öt). E támadások zöme ráadásul az ún. „mindennapi erőszak” kategóriájába tartozott, s összevetve a politikai jellegű támadások számával (772 eset 1905-ben egész Macedóniában, 1080 gyilkosság 1908-ban) félelmetes értéket kapunk, ha egész évről és a három vilajetre extrapoláljuk az egyetlen szandzsák értékét.

Kutatásaink szerint az etnikai homogenitás némi védelmet nyújtott a mindennapi erőszak formáival szemben: minél több volt egy területen a keresztény, a keresztény áldozatok aránya annál kisebb volt. Ugyanígy, minél kevesebb volt a keresztény áldozatok %-os aránya, annál nagyobb volt a keresztény elkövetőké (értelemszerűen más közösségekre irányuló aktivitással). Olyan tendenciát kimutatni azonban, hogy a keresztény elkövetők aránya kapcsolatban áll a muszlim áldozatokéval és fordítva, a muszlim támadóké a keresztény áldozatokkal, nem sikerült e területen, ami az erőszak lokális sokszínűségét is alátámasztja.⁵⁴⁸ Az erőszakot tehát kizárólag muszlim-keresztény ellentétre kiélezni félrevezető (I.90–I.91. táblázat).

Az erőszak a nagyhatalmi jelenlét ideje alatt éppúgy megszokott volt, mint 1908-as kivonulásuk után: az angol konzul, Harry Lamb szerint ebben az évben összesen 1080 politikai gyilkosságot jegyeztek fel egész Macedóniában (Sopov 1905 körül évi 772 esetet jegyzett fel, de ebben nem csak a gyilkosságok vannak benne), 649 bolgár, 185 görög, 39 szerb, 130 muszlim és 36 vlah áldozattal a 40 katona mellett.⁵⁴⁹ A muszlim áldozatok tehát alul-, a bolgárok felülreprezentáltak lakosságárányukhoz képest. Dél-Macedóniában a görögök ölték meg a legtöbb bolgárt és vlachot, az áldozatok fele szláv volt, a görögök, szerbek és muszlimok zömét a bolgárok ölték meg (I.91–I.92. táblázat). Igazából az erőszakhullámnak egyedül az alkotmány 1908-as helyreállítása tudott gátat vetni: az év utolsó 5 hónapjában elkövetett 71 politikai gyilkosság csak az összes eset 7%-át tette ki.⁵⁵⁰ De emögött valójában a bandák ideiglenes fegyverszünete állt.

547 ÖHHStA PA, VII/Fasz. 434, Rappaport Pallavicininek, 1907.02.12. No.14/pol., (Beilage No. 131. Rappaport Oppenheimernek).

548 Demeter G.–Csaplár-Degovics K.: Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903–1912). *Hungarian Historical Review* 3, no. 3, 2014. 609–650.

549 Balogh Á.: A nacionalizmus szerepe i. m. 87. hivatkozva: British Documents on the Origin of War. Vol. 5. The Near East: The Macedonian problem and the annexation of Bosnia, 1903–1909. Eds.: Gooch, G. P.–Temperley, H. London: His Majesty's Stationery Office, 1926. 246. 289. 293.

550 Balogh Á.: A nacionalizmus szerepe i. m. 87.

I.91. táblázat.

A Dél-Macedóniában 1907-ben fél év alatt elkövetett *politikai jellegű atrocitások* áldozatainak és elkövetőinek etnikai megoszlása (fő és %)

Áldozatok	Elkövetők						Összesen
	Bolgár	Patriarchista görög	Szerb	Vlah	Muszlim	Török katonaság	
Bolgár	120	184	49	11	86	71	521
Görög	320	17		21	12	22	392
Szerb	68	0	1		2	25	96
Vlah	0	23			1	8	32
Muszlim	172	1	16	3	1		193
Ismeretlen	75	5	1	3	26	9	119
Összes	755	230	67	38	128	135	1353

Adatok: Dakin, D.: *The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913*. Institute for Balkan Studies, 1966. 312.

%	Bolgár	Patriarchista görög	Szerb	Vlah	Muszlim	Török katonaság	Összesen
Bolgár	15,9	80,0	73,1	28,9	67,2	52,6	38,5
Görög	42,4	7,4	0,0	55,3	9,4	16,3	29,0
Szerb	9,0	0,0	1,5	0,0	1,6	18,5	7,1
Vlah	0,0	10,0	0,0	0,0	0,8	5,9	2,4
Muszlim	22,8	0,4	23,9	7,9	0,8	0,0	14,3
Ismeretlen	9,9	2,2	1,5	7,9	20,3	6,7	8,8
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

%	Bolgár	Patriarchista görög	Szerb	Vlah	Muszlim	Török katonaság	Összesen
Bolgár	23,0	35,3	9,4	2,1	16,5	13,6	100,0
Görög	81,6	4,3	0,0	5,4	3,1	5,6	100,0
Szerb	70,8	0,0	1,0	0,0	2,1	26,0	100,0
Vlah	0,0	71,9	0,0	0,0	3,1	25,0	100,0
Muszlim	89,1	0,5	8,3	1,6	0,5	0,0	100,0
Ismeretlen	63,0	4,2	0,8	2,5	21,8	7,6	100,0
Összes	55,8	17,0	5,0	2,8	9,5	10,0	100,0

A török államhatalom a bolgár propagandával szemben láthatóan a szerbet támogatta (a *divide et impera* elv alapján, mivel ez volt a gyengébb), s a táblázatok is arról tanúskodnak, hogy a bolgár tevékenység ellen léptek fel leginkább. Ebben a kisállamok közötti „nemzeti nagylétért” folytatott küzdelemben az volt a borzasztó, hogy a helyi lakosság állásfoglalása elkerülhetetlenné vált, de ez egyáltalán nem oldotta meg a közösségek mindennapi gondjait, sőt, mivel a rendelkezésre álló alternatívák egyre inkább

kölcsönösen kizárták egymást, a nemzeti identitás választása előbb vagy utóbb invokálta az erőszak valamely formáját (amely korábban egyáltalán nem volt szükségszerű). Ezek az új, etnicizált ideológiák és identitásminták ugyanis már nemcsak negációs alapon szerveződtek, tehát a szláv kisállamok nemcsak a török uralom vagy a görög egyház elutasításának hirdetésével szereztek híveket (ez ráadásul nem azonos halmaz), hanem egyre erősebbé vált a köztük lévő különbség is a nemzeti ideológiákhoz kapcsolódó társadalmi kérdésekben megmutatkozó koncepcionális eltérések miatt (földkérdés, oktatás, egyház). Ez törésvonallá mélyítette a különbségeket.⁵⁵¹ Kezdetben a választás ugyanis csak arról szólt, hogy ottomán alattvaló, vagy nem ottomán alattvaló legyen a keresztény lakos. Kétségtelen, hogy voltak (nem kevesen), akiket megfogott a nemzeti eszme, de a nacionalizmus önmagában nem volt mindig elegendő, hogy felkeltse a lakosság érdeklődését és szimpatikusan viszonyuljon valamelyik kisállamhoz, s erősödjön a szeparatizmus gondolata. A török uralmat elutasító szláv számára ugyanis nagyjából mindegy lett volna, hogy szerb vagy bolgár irodalmi nyelven beszél, hiszen leginkább a kettő között álló helyi dialektust beszélte. A nyelv tehát kevésbé befolyásolta a választást. A macedón paraszt számára az adó mind Szerbiában, mind Bulgáriában kisebb volt, az elit soraiba egy uralomváltással ugyanúgy nem tudta felküzdeni magát, tehát pusztán gazdasági indokból mindegy volt számára, hogy szerb vagy bolgár lesz. Görög vagy ottomán viszonylatban már más volt a kérdés, hiszen az IMRO-aktivisták a nagybirtokok felosztása mellett voltak, míg a görög és oszmán állam tolerálta a nagybirtokot. Így a nemzettel való azonosulást a gazdasági helyzet javulásának reménye is befolyásolta. További, identitásválasztást befolyásoló tényező volt, hogy bár a görög és bolgár ortodox pap ugyanazt az Istent hívta segítségül (a Török Birodalom viszonylag toleráns volt – bár az állami dotáció ritka volt, a keresztény millet saját pénzén vagy adományokból építhetett templomokat), de a bolgár oktatási nyelvvel bíró exarchista iskola ingyenes volt, a görög (elit)oktatást nyújtó patriarchista iskolarendszer nem. Ez egyben egy jól lehatárolható körre szűkítette az utóbbit választók halmazát: a városi, gazdagabb rétegek inkább hajlottak a patriarchátussal való azonosulásra, míg a vidéken az exarchátus híveinek száma gyarapodott. Ez földrajzi szempontból is egyre élesebb elkülönülést eredményezett. A társadalmi felemelkedés igénye tehát megint csak a nemzetek közötti választás szükségességét eredményezte. Katonáskodni 1908 után mindenütt kellett (bár a birodalmon belül – igaz nem volt olcsó – meg lehetett váltani), ez tehát nem volt választást

551 A Jens Oliver Schmitt által azonosított hagyományos és etnicizált identitásminták közötti különbségek megértéséhez és az átalakulás folyamatához Koszovó példája kínál analógiát (*Schmitt, J. O.*: Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft. Wien-Köln-Weimar, 2008. 159–172). Az első fázisban az ortodox millet nacionalizálódási folyamaton megy keresztül és egy új, szláv identitás képződik a görög egyházzal szemben. Ez a konfesszionális nemzet kialakulásához vezet (A görögökkel szembeni ellenézés az ipeki patriarchátus 18. századi eltörlésére vezethető vissza: a görög egyház ekkor megkísérelte a lakosság homogenizálását, ami a vlahok kivételével kudarcot vallott, mivel zömmel az urbánus elemekre támaszkodott. Ezek viszont az 1820-as évek albán támadásai után egyszerűen hiányoztak Macedónia központi részein, a független görög állam megteremtése pedig gyanússá tette a patriarchátus céljait). A probléma az volt, hogy egyetlen központ kialakulása híján az ortodox millet fragmentációja folytatódott, s immár nem a muszlim millettel szemben fogalmazódott meg az identitás. A második szakasz a polgári elit kiformalódásának ideje, mely megkérdőjelezi és megdönti az egyház vezető szerepét. Területi autonómiája miatt a szerb identitás inkább szekularizált, a bolgár pedig vallási jellegű volt. A harmadik fázisban a kisállamok papokat és tanítókat küldenek a célcsoportok befolyásolása érdekében.

befolyásoló tényező, noha így az oszmán államban a keresztény több adót fizetett, mint a muszlim.

A szláv földművest az új ideológiák hirdetőitől az ottomán állam megvédeni már nem, az új ideológiát hirdető kisállamok az ottomán és rivális kisállami represszióktól még nem tudták, ez pedig kedvezett az erőszak helyi formáinak terjedéséhez. Ha a macedóniai lakos megélhetése biztosítása érdekében vándorolni kényszerült és útja nem délre vezetett (kb. 100 ezerre tehető az északi idénymunkát vállaló *pečalbarik* száma), akkor szükségszerűen érintkezésbe került a szerb és bolgár nemzeti ideológiával, s ez nem minden esetben mutatott békés és spontán jelleget.

Ha tehát a macedoszláv paraszt mégsem érezte magát otthon a Birodalomban, annak a rossz közbiztonság és a földtulajdon hiánya (mely lényegében az elvonások nagysága miatt a megélhetést kérdőjelezte meg és tette mobilissá a társadalom nagy részét) volt az oka, nem feltétlenül az írni-olvasni tudás (a felemelkedés) vágya és nem is a szabad vallásgyakorlás (ez ugyanis muszlim-keresztény viszonylatban épp ugyanannyira volt akadályozott, mint keresztény-keresztény viszonylatban, hiszen az utóbbit a patriachisták és exarchisták viszonya terhelte). Ilyen szempontból jelentett vonzóerőt a szerb és bolgár kisállamiság a maga szabad paraszti berendezkedésével. Az írni-olvasni tudás identitást ugyan adott, de – tömegessé válása esetén – megélhetést nem, így csak az ellentétek kiélezésére volt alkalmas. A nemzeti identitáshoz való ragaszkodás a középosztály sajátossága, a parasztság jóval képlékenyebbnek bizonyult. A nacionalizált identitás csak a társadalom 5%-át érintette Schmitt szerint, ráadásul Terzić az értelmiség-papság körében is kimutatta a több irányba történő adaptáció tudatos és képmutató mikroszociális stratégiáját.⁵⁵² Az írástudatlan tömegek számára az egyház maradt az egyetlen intézmény, mely nacionalista propaganda szócsöve lehetett,⁵⁵³ így az e fölötti állami ellenőrzés megszerzése kulcsfontosságúvá vált, ezért a mindennapok során a papság is kameleon-szerepek játszására kényszerült.⁵⁵⁴

I.92. táblázat.

A nem politikai atrocitások elkövetők szerinti megoszlása és felekezetek szerinti irányultsága 1905-ben öt hónapja alapján a szkopjei szandzsákban (összesítés)

Keresztény		Összes keresztény atrocitás	Muszlim		Összes muszlim atrocitás	Azonosítatlan tettes	Összes támadó
keresztény ellen*	muszlim ellen		keresztény ellen	muszlim ellen			
27 (14%)	7 (4%)	34	43 (22%)	11 (6%)	55	101 (53%)	189

*Oka a területen a kiélezett szerb-bolgár szembenállás, mely másutt nem volt ennyire jellemző.

Adatok: Csaplár-Degovics K.: (Some) Social Conflicts in the Sanjak of Skopje 1900–1911 (Kosovo viláet) 78–88. In: Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe. Eds.: Demeter G.–Peykovska, P. Budapest–Szófia, MTA BTK TTI, 2013.

552 Terzić, S.: Konzulat Kraljevine Srbije u Bitolju (1889–1897). Istorijski časopis, Vol. 57, 2008. 338–339.

553 Az etnikai szerveződések tiltása miatt a propaganda vallási alapon működött.

554 1865-ben csak 150 diák tanult szerbül Ipekben. Schmitt, J. O.: Kosovo i. m. 159–172. Ha bolgár nemzeti ébredés hamarabb kezdődik és a függetlenséget hamarabb kivívják (ennek persze a konjunktúra idején nem sok realitása volt), Koszovó szláv lakossága bolgárnak vallja magát, nem szerbnek. Még 1900-ban is tízezrével voltak exarchisták a tartományban (ez akkor már bolgár szimpatizánst jelentett, noha az egyház választása korábban inkább a görög jellegű patriarchátustól való elhatárolódást jelentette, mint a bolgár ügygel való azonosulást. Mikor a szláv nyelvű patriarchisták – szerbnek nevezni őket csak a szerb állam támogatása miatt lehet – a szerb állam beavatkozása miatt megerősödtek a térségben, a lakosság őket választotta).

Az *állami beavatkozás* a nacionalizálódási folyamatba számos fázison ment keresztül, melynek két peremfeltétele volt: az egyik a már említett nacionalizált (a nacionalizmussal gazdaságilag és érzelmileg is azonosulni képes, elkötelezett) középosztály kialakulása (kialakítása), mely anyagilag is támogatja az új ideológiát, a másik az ideológia intézményesülése az állami szerepvállalás segítségével. Az iskolák mellett – az első szerb iskolát 1836-ban alapították Prizrenben – ez magában foglalta a szerb kulturális bizottság 1868-as megalapítását, mely az iszlamizáció terjedése ellen küzdött Koszovóban; ilyen az állami ösztöndíjak lehetősége az anyaországban; a Szent Száva Társaság megalapítása 1886-ban, melynek feladata olyan tevékenységek koordinálása volt, melyek kívül estek az egyház hatáskörén; papi szeminárium alapítása 1871-ben Prizrenben (ezzel az állam egyházi feladatokat vett át); a priština-i konzulátus 1889-es megnyitása – ennek feladatai közé tartozott az albánellenes propaganda és sztereotípiák erősítése (mészárlások), megakadályozandó a térség csoportjainak megbékélését;⁵⁵⁵ valamint ideológiai vita indítása a sajtóban és a tudományos életben a szerb nemzet határait meghúzó. (A szerb tudósok ezzel már elkészültek Bulgária függetlenné válása előtt, de Bosznia-Hercegovinára fókuszáltak bennük, így annak elvesztésével, s a Monarchiával kötött 1881-es gazdasági és politikai szövetség tartalma alapján ezt újra kellett definiálni és Macedóniára is kiterjeszteni). Az erőviszonyok, éppúgy, mint a nemzettudat korántsem kristályosodtak ki 1912-re: a prizreni szandzsák 17 ezer ortodox exarchistát és 22 ezer partiarchistát számolt: a szlávok fele nem szerbnek vallotta magát Koszovóban.⁵⁵⁶

A *támogatási politika típusai* – készpénz, iskola, föld templom, vagy fegyver – és megterülése (hiszen itt komoly pénzekről volt szó, melyeknek mihamarabb ki kellett fejtenie a hatását), illetve módosulása éppen úgy izgalmas kérdés, mint az, hogy mennyire húzódnak meg egyéni vagy közösségi motivációk az identitás aktuális felvállalásában – ennek ugyanis a századforduló után már nemcsak haszna, de az élesedő harc miatt jelentős kockázata is volt.

Ilyen körülmények között kívánt talpon maradni a helyi lakosság, ahol *a nemzettudat választása legalább annyira a mindennapi problémákra adott (in)adekvát válasz volt, mint a belső szabadság, meggyőződés függvénye*. A meggyőződés sokszor konfrontálódott az életben maradás biológiai ösztönével, és sok ember képes volt életéért, megélhetéséért feladni egyébként is képlékeny identitását. (A fanatikusok persze fordítva is képesek voltak erre). Terzić és Gounaris egyetértenek abban, hogy a helyi szláv lakosság öntudatát nem kizárólag vallása és nemzeti érzelmei határozzák meg, sokkal inkább egyéni érdekei vagy gazdasági megfontolások (mint például a bolgár iskolák ingyenessége), emellett a földrajzi helyzet kényszerítő ereje, a gerillák tevékenységének való kiszolgáltatottság és helyi klánok ellentétei (még ha történetesen a szembenálló felek egy valláson is voltak). Másképpen: a vallási és nemzeti hovatartozást pragmatikus és nem idealisztikus megfontolások vezették.⁵⁵⁷ A képlékeny, de igen jól kiaknázható nemzeti öntudatra és a lakosság tudathasadásos adaptációjára kitűnő példát ad Branislav Nušić monasztiri

555 Uo.

556 Uo.

557 Gounaris, B.: Social Cleavages and National 'Awakening' in Ottoman Macedonia. *East European Quarterly* 29, 1995. 409–426.

szerb alkonzul, mikor 1892-ben azt írja, hogy „a kizárólag szlávok lakta faluban a templom görög, az iskola exarchista, a papok szerbománok... A pap házában a szerbbarát könyveket a pincében bújtatják, az asztalon szófiai napilapok hevernek, a pap egyik fia Belgrádban tanul, a másik az exarchátus tanítója Skopjében, a harmadik pedig az osztrák katolikus misszió diákja, további két gyermeke pedig az exarchátus elemi iskolájába jár”.⁵⁵⁸

A vidék közösségi szintű adaptációs stratégiájára, mely a nemzettudat és a megélhetés konfrontációjára, illetve annak feloldására tett (a nemzettudat vállalásának kockázata mellett annak hasznát is kiaknázni kívánó) kísérletre jó példa Pusztá-Bresznica 1908–1909 fordulójáról származó kérvénye. Ez számos dolgot árul el a mindennapi élet menetéről is.⁵⁵⁹ A falu Skopje mellett, a várostól 5 órára délnyugatra feküdt, hegyek és erdőségek között, a Vardar túlsópartján. Az etnikailag igen kevert térségben szomszédai a félig bolgár-félig török Jablica, az albánok lakta Szveti Petka (Tetovszko pole) és a szerbomán Zdunye voltak. Az etnikai helyzetet a beadvány is igyekszik hangsúlyozni. Pusztá-Bresznica lakói Ahmed bej csiftlikjén dolgoztak, tehát nem volt földtulajdonuk, mindaddig, míg a bej fel nem kínálta nekik megvételre – a beadvány írója szerint 6000 török líráért, amit a helyiek 4200 lírára alkudtak le. Az utolsó részlet hiányzó 1000 líráját nem tudták előteremteni,⁵⁶⁰ ezért a bolgár államhoz fordultak segítségért. A falusiaknak sosem volt magántulajdonuk az állatokon kívül (amiket most eladtak, hogy földet szerezzenek), az egész falut jogok nélküli *ratajok* (a birtokot terményhányadért művelő paraszt) lakták. A bej 15–20 éve nem járt a birtokon, ügyeit két *keháján* keresztül intézte, akiket a falusiak élelmeztek és szállásoltak el, de az intézőknek nem volt joghatóságuk a falu felett. 1907-ben egy tanár érkezett a faluba a metropolitától, s a keháják (miután lepézeltek őket) engedték a működését. A bej azonban tudomást szerezve az ügyről megtiltotta a tanítást. Itt mutatkozott meg a feudális hierarchia sajátossága – mivel a falusiak nem érintkeztek a bejjel, csak a kehájákat tudták befolyásolni, akik viszont a bejnek tartoztak engedelmességgel. Így a parasztok minden önállósodási törekvése megfeneklett.

A falusiak érvelésének központi eleme az, hogy Bresznica az egyetlen bolgár előretolt állás a térségben, a szomszédos települések etnikai jellege eltérő. Korábban ennek nem lett volna jelentősége (a bej és a mezőgazdaság szempontjából semmiképpen sem), de a megélelkülő propaganda miatt a különbségek jelentősége megnőtt, az identitás vállalása immár veszélyforrássá lépett elő.⁵⁶¹ Ezért szeretnének most részesülni az identitásvállalás előnyeiből is: földet és iskolát kértek. A szerb metropolita már többször is szeretett volna itt iskolát nyitni, mert a falu Kičevo és Poreče között fekszik, elvágva

558 Terzić, *Sl.*: Konzulat i. m. 338–339.

559 ИДА, ф. 335к. ор. 1. а.е. 402. л. 8–10. 1909. 02. 06.

560 Ezt három részben kellett törleszteni, s az első 1400 dinárt a helyiek 1908 végéig ki is fizették. A második részletet Szent György napjáig (1909) kellett kifizetniük. A harmadik részletet Szent Demeter napjáig kellett volna odaadni (rendszerint az állami adókat is e határidőkkkel kellett leróni). A második rész törlesztését a helyi lakosság – melynek leghőbb vágya volt, hogy saját földhöz jusson – állatállománya eladásából és erdőélésből fedezte - az állatoknak ekkor még jó ára volt a piacon. A harmadik részlettel is szerencséseje volt a lakóknak – legalábbis azt hitték. Ők ugyanis úgy gondolták, hogy az aga éves járandósága, 180 líra, 400 oka vaj és zsír, 50 000 oka széna (1 oka = 1,25 kg) is beletartozik a vételárba – de ez nem volt több 400 líra értékű.

561 „A falu egyetlen gránit sziklazsirt, melyen a szerb propaganda eddig mindig bezúzta a fejét... A helyiek eddig mindig megvédték bolgárságukat, noha ez mindig jogfosztottsággal járt együtt.” ИДА, ф. 335к. ор. 1. а.е. 402. л. 8–9.

ezeket a szerbomán településeket egymástól – hangsúlyozza a földrajzi adottságok (geopolitikai) jelentőségét beadvány – ezért innen is folyamatos volt a szerb propaganda, nemcsak Skopjéből.⁵⁶² A két szerb központ közötti kommunikáció megakasztása miatt a helyieket tehát ellenséges környezet veszi körül.⁵⁶³

A bolgár kormányzat azonban 1909. 02. 06-án (még a második részlet törlesztése előtt) elutasította a segítséget.⁵⁶⁴ Kérdés, hogy miért ezt a döntést hozta a bolgár kormányzat? Tiszteletben tartotta a török alkotmányosságot? 1908-ban valóban fegyverszünet állt be az IMRO és az ottomán fél között, de 1909 közepére ez semmissé lett, a cseták tevékenysége erősödött. Csak tisztán ideológiai célokra (egyház, oktatás) adtak volna pénzt, mert az jobban megtérül? Ez elképzelhető: az üszkübi bolgár metropolita 1907-ben (egy évvel esetünk előtt) még jelentős támogatást kapott – 6000–7000 levát – igaz, oktatásügyre.⁵⁶⁵ Vagy az volt az elutasítás oka, hogy a falu magányosan ékelődött idegen falvak közé, s a kormányzat reménytelennek ítélte a befektetést, a pénz megtérülését? Eleve lemondtak a Vardaron túli területekről? Ez nem hihető, hiszen a gosztivari bolgár templom 1907-es erőszakos elvétele ellen az egyház mellett a bolgár kormányzat tiltakozott.⁵⁶⁶ A vidék érdektelen volt és a városokra összpontosított a bolgár kormányzat? Ez utóbbira is van dokumentum: Skopjében Čair mahala pravoszláv bolgár lakossága a bolgár államhoz fordult segítségért egy templom építése ügyében, noha egy templomuk már volt a városban.⁵⁶⁷ De ugyanabban az iratcsomóban olvasható, hogy 1908.04.09-én a vidéki Gradec és Gorno Vodno iskolája 350 levát kapott a külügyminisztériumtól, 1908.11.13-án Szmilovci falu kapott 600 levát a Bolgár Nemzeti Bankon keresztül – már az ifjútörök alkotmány kihirdetése után.⁵⁶⁸ Gradec a Vardar innenső partján van Vinica és Szrumica közelében, Szmilovci viszont már a túlparton Velesztől délre, tehát távoli területek is kaptak támogatást. Vagy éppen az volt a gond Pusztza-Bresznicával, hogy konfliktuszónában feküdt, a bolgár állam „bulgarizációs” vonzáskörzetének határán? Nos, ha biztonságos zónában feküdt volna, még könnyebben elutasíthatták volna a kérést. Ez tehát nem perdöntő érv. A biztonságos zónában lévő települések és a Vardar-túlpartiak azonos valószínűséggel kaptak pénzt.

Vagy – ránézve a térképre – a helyiek eltúlozták a falu közlekedésföldrajzi jelentőségét? Valójában a hegytetőn lévő csiftlik nem zavart semmiféle összeköttetést, mert kiesett a fő közlekedési vonalakból. Akkor talán sokallta kormányzat a pénzt? Az 1000 török líra 20 000 levával egyenértékű, azaz jóval nagyobb összeg, mint amit az iskolákra az előbb említett települések kaptak. Viszont az üszkübi bolgár templom építése már az

562 Érdekes jelenség, hogy a kérvény ugyanazt az jelenséget, az iskola megnyitásának kérdését, egyszerre fordítja a helyi hatalom (a bej) ellen, aki megtagadta azt, és a szerbek ellen (akik iskolát akartak nyitni), holott az első eset éppen a bolgárok kezére játszott – ez tehát megint egy retorikai mesterfogás, miként a település geostratégiai helyzetének eltúlzása is.

563 „De van egy állam, ahol a patriotizmus él, s a nemzeti nagylelkűség és a kormányzati bölcsesség jele lenne, ha a bolgár kormányzat átutálna a szkopjei bolgár metropolitához 1000 lírát” – ennyi hiányzik ugyanis a föld megvásárlásához.

ИЦА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 402. л. 8–9.

564 ИЦА, ф. 335к. оп. 1. а.е. 402. л. 15. 1909.02.06.

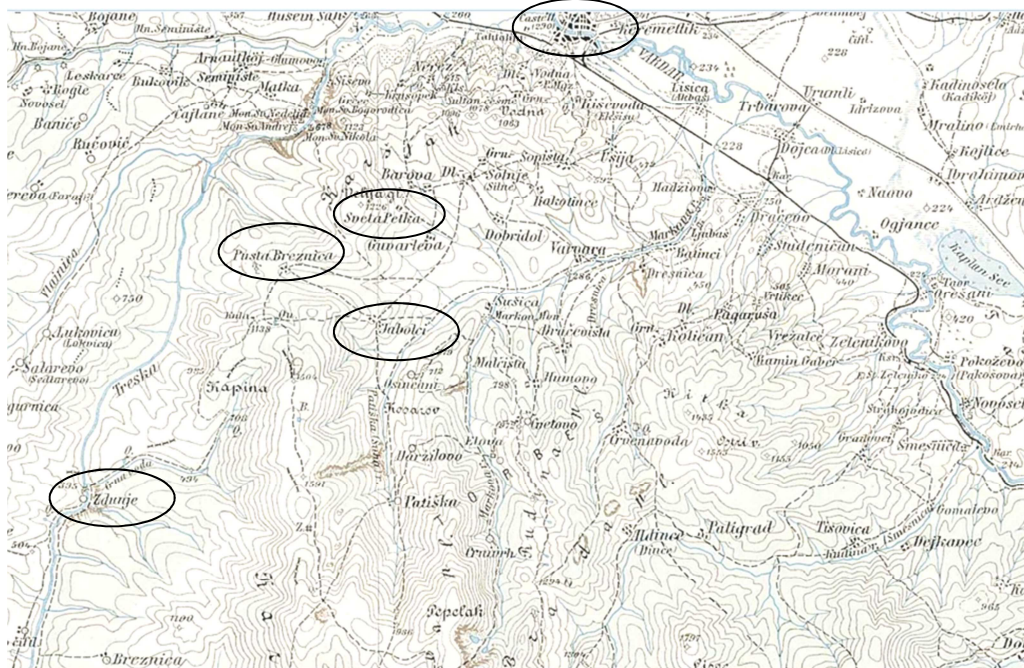
565 ИЦА, ф. 335. оп. 1. а.е. 352. (1907)

566 ИЦА, ф. 335. оп. 1. а.е. 355. (1907)

567 ИЦА, ф. 335. оп. 1. а.е. 402. л. 16. 1911.06.10, és а.е. 354. Szt. Konsztantin és Sz. Elena templomának alapkö-letétele 1907-ben.

568 ИЦА, ф. 335. оп. 1. а.е. 402. л. 5., л. 7., 1908.09.04, 1908.11.13.

ezres nagyságrendet is elérte. Az 1907-ben Štip és Kočana környékére érkező szerb cseták 300 000 dinárt kaptak a szerb kormányzattól, hogy szerb „hitre” térítsék a helyi szláv lakosságot.⁵⁶⁹ Ha egy falu hűségét meg lehet venni 20 000 leván (ez mellesleg nem kevés, 30 öt hektáros parasztgazda, vagy 20 hivatalnok, vagy 6 hadnagy éves jövedelmével egyenértékű összeg), akkor a szerbek 15 falut tudtak volna megvenni az összegből, ami viszont nem jelentős terület macedón viszonyok közepette. Nem is a lakosság megvásárlására költötték, s nem is iskolákba fektették a pénzt a szerbek, hanem többek között 200 fegyvert vettek, s a csetákat önfenntartóvá alakították, ami azt jelentette, hogy átálltak a tudatos sarcolásra, alkalmanként elhajtottak 100–150 juhot.⁵⁷⁰

Puszta Bresznica és környéke a Monarchia harmadik katonai felvételezésén

A bolgár kormányzat számára is egyértelművé vált, hogy rombolni hatékonyabb, mint építeni: a templomok, iskolák, földek sok befektetést igényeltek, s a földműveléstől ráadásul még senki nem vált bolgárrá (az iskolától, templomtól talán igen), viszont az elért eredményt kis befektetéssel meg lehetett semmisíteni. Ez a felismerés vezetett tehát a bandaháború megelénküléséhez, ami egybeesett a nagyhatalmak által fenntartott csendőrség kivonulásával. Amit politikatörténeti szempontból úgy nevezünk, hogy a macedón kérdés harmadik fázisa, azt a változást a kisállami dotációs politikában mikroszinten a fenti esettel, valamint a megelénkülő erőszakkal tudjuk illusztrálni. Az állam és az egyház céljai Puszta-Bresznica esetében nemcsak a földvásárlás miatt nem estek egybe – s többé nem is fognak – nem is önmagában arról van szó, hogy a kormányzat sokallta a falu kérését, hanem arról, hogy a módszerek is megváltoztak. A földvásár-

569 ЦДА, ф. 335. оп. 1. а.е. 396. л. 5–6.

570 Uo.

lás támogatása akkor sem volt a bolgár kormányzat kedvelt támogatási formája, amikor még az építkezés zajlott (különben nem állt volna be hasadás az IMRO Szandanszki vezetete szociálisan érzékenyebb balszárnya és az egyesülést mindenekelőtt propagáló protogerovisták között). 1908 után viszont a rombolás ideje jött el (bár a célok a különböző csetáknál eltértek, a módszereket meglepő hasonlóság jellemezte bal- és jobbszárnyon egyaránt): *a befektetés⁵⁷¹ célpontjainak megváltoztatásával tulajdonképpen elismerték a polgárháborús állapotokat.*

A dokumentumok érveléstechnikájának elemzése szintén megéri a vizsgálódást. A városi közösségek túlélési taktikájára jó példa Skopjében Čair mahala esete. A városrész pravoszláv bolgár lakosságának a szultán fermánban engedélyezte a templomépítést (pénzt viszont nem adott). 1911-re azonban nem jött össze elegendő összeg a templom befejezéséhez, mert a lakosság teljesen kimerült. A kérvényező – megint a szkopjei bolgár metropolita környezetéből – ezért a bolgár államtól kért segítséget, s a következő indoklást fűzte a kérelemhez a pozitív elbírálás reményében:

1. Tekintettel arra, hogy a mahala a város szélén van és a templomot sokan használnák a környékről is (a szomszédos falvak lakói a bolgár templomba térnének be, így megindulnának az elbolgárosodás felé);
2. Ugyanakkor a helyiek nem mennek be a városközpontban lévő templomba (az exarchátusnak ott is volt temploma, s mindenképpen meg kellett magyarázni, hogy az a templom miért nem megfelelő: az a templom a városi, nem pedig a vidéki lakosság igényeit szolgálja ki);
3. A szerbek adnának pénzt, de a lakosság nem fogadja el (a szerző ezzel hangsúlyozza a lakosság hűségét, de egyben ez zsarolási potenciál is a bolgár állam felé);
4. Ha a templom félkész állapotban marad, akkor a szomszédos Tophane mahalle templomába fog járni a lakosság, az viszont ki van téve a szerb propagandának. A metropolita vagy titkára a Szent Kirill és Metód Társaságon (ez volt a fedőszerv) keresztül kért támogatást a templom egy éven belüli befejezéséhez a konzultól.⁵⁷²

A bolgárosodási tendenciák megállításának módjáról konkrét eseteket is feljegyeztek az osztrák-magyar konzulok. A szerb vojvodák pl. csapataikkal előszeretettel keresték fel azokat a falvakat, amelyek férfilakossága munkakeresés céljából távol tartózkodott otthonától (Kriva Palanka kaza). Érdekes esetek maradtak fenn a nemzetiség vállalása mögött meghúzódó döntésekről a belgrádi bolgár követség irattárában is. A követ jelentése szerint 1909 áprilisában a szerb propaganda által leginkább veszélyeztetett macedón falvak Orlanci, Biger-Dolenci, Gorno Dolenci és Dvorci voltak. E falvakban a komitácsik jelenlétén túl az okozott dilemmát, hogy a felnőtt férfiak nagy része Belgrádban és Pirotnban dolgozott munkavállalóként, s a hatóságok gyakran zaklatták őket, fizetésük visszatartásával vagy szabad eltávozásuk meggátolásával kényszerítve őket, hogy szerbnek vallják magukat, illetve erről a falutól közösség egészére vonatkozó írásbeli vallomást csikarjanak ki. Mihail Georgiev pl. testvérétől kért ilyen igazolást Dvorciban. A szerb kormányzat 3000 levét ajánlott egy szerb iskola megnyitásáért Orlanciban, s 68

⁵⁷¹ Igen, az erőszak formáiba is lehet investálni Elwert elmélete szerint.

⁵⁷² ИДА, ф. 335. оп. 1. а.е. 402. л. 16. 1911.06.10. és а.е. 354. Сzt. Konsztantin és Sz. Elena templomának alapkövének letétele

támogatót szerzett is. Orlanciból ekkor 100 férfi dolgozott már Belgrádban, s a két szám aránya rávilágít a szerb „propaganda” hatékonyságára.⁵⁷³

Prilep környékén 1909 novemberéből fennmaradt néhány bolgár kolostor panaszlevele, melyben az egyházi írástudók leírják, hogy 1906-ban Szlapcs és Zarze faluban 2 kolostort a szerbek erőszakosan kisajátították, azonban az ifjútörök államcsíny utáni egyházi rendezés a két létesítményt bolgár kézbe adta vissza 1909–1910 körül. Mivel azonban a szerbek kisajátították a kolostorok vagyonát, s a környéken lévő falvak mind szerbománok voltak (Dabnica és Nebregovo) és eszükben sem volt bolgárrá válni, az egyházközség kénytelen volt a bolgár államhoz fordulni 100 líra értékben, hogy magukat megvédjék a zaklatásoktól és biztosítsák megélhetésüket. A kolostorok arnauta (albán) zsoldosokra tettek szert a pénzből, hogy behajtsák a szerbek által elvitt terményt, de a nevezett falvak ellenálltak és nem adták át raktáraikból az elhurcolt élelmet. A bolgár helybeliek helyzet megoldására tett lépései kudarcba fulladtak, így levelet írtak a prilepi kajmakámnak, aki a bíróság elé vitte az ügyet, mely viszont elhúzódott.⁵⁷⁴

A nemzettudat képlékenységére, illetve a nemzethez való tartozás igencsak eltérő motivációira szintén van példa mikroszinten, egyéni sorsok esetében is, amely családok meghasonlását is eredményezhette. Teodoszi Mihajlov apja, Mihail Kralev szabó volt Kumanovóban, aki forradalmi és egyéb (köztörvényes) tevékenységéért ottomán börtönbe került, ahonnan 1908-ban szabadult. Élete újrakezdése és fia taníttatása céljából a kumanovói bolgár közösségtől kért egy kis segílyt, de a bolgár közösség ezt elutasította. Ekkor a szerbekhez fordult, akik 10–15 török lírát adtak neki (kb. 300–350 frank), igaz cserébe feladatokat kellett elvállalnia. Az apa hamarosan teljesen a szerbekhez pártolt, s bolgár általános iskolába járó, így bolgár tudatú fiát először a belgrádi pedagógiai iskolába, majd ahogy egyre fanatikusabbá vált, egy csetnik gyűlés során altisztképzőbe kívánta írattni. A fiú azonban ezt nem akarta, s mert a bolgár konzul megígérte neki, hogy kimentik Belgrádból és a küsztendili (bolgár) tanítóképzőbe járhat, ezért mindent elmondott apjáról a bolgároknak. Kiderült, hogy az apa Nišben és Pirotnban a szerbek mellett agitált, a vásárra igyekvő, vagy munkát vállaló falusiakat erőszakkal (és a szerb kormányzat pénzével) szerbizációra kényszerítette, majd hazaküldte őket Macedóniába agitálni Orlanci és Orehovác térségébe (Kičevo). Apja pálfordulása eleinte nem volt mindenki számára nyilvánvaló, így bolgár ügynököket is le tudott leplezni, a bolgárokkal levelező magánszemélyeket pedig feladta a rendőrségnek. Tevékenységéért a szerbektől havi 80–100 frankot kapott, mely egy tanár átlagos fizetésével volt egyenértékű. Itt tehát a megélhetés és a bosszú (eredeti közössége elutasítása) egyaránt motiváló tényező volt, miként a fiú beszédén is nyomot hagyott a bolgár környezet, neveltetése, apját gátlástalan szörnyetegnek állítva be.⁵⁷⁵

A „pozitív” állami hozzáállás kudarcára jó példa az állami egyházreform: 1910-ben a központi kormányzat megpróbálta rendezni az egyház és iskolák körül kialakult vitákat, s törvény született az egyházi és iskolai vagyon megosztásáról az exarchisták és patriarchisták között, amitől a török kormányzat a rivalizálás csökkenését és a közbiz-

573 ЦДА, ф. 313к. оп. 2. а.е.10. л. 7.

574 ЦДА, ф. 313к. оп. 2. а.е.10. л. 31

575 ЦДА, ф. 313к. оп.2. а.е. 10. л. 21.

tonság javulását várta.⁵⁷⁶ A törvény 3. cikkelye szerint a falu templomát annak a közösségnek kellett adni, mely építette, kivéve, ha aránya 33% alá zsugorodott, mert akkor a templom (és iskola) a másik közösséget illette, de a kormányzat lehetőséget adott az eredeti közösségnek egy új templom építésére. A 4. cikkely szerint, ahol több templom volt, ott meg kellett osztani az épületeket a közösségek között, de ha az egyik közösség aránya nem érte el 33%-ot, akkor a templomot szintén át kellett adni a másik közösségnek. Ha e törvény hatályba lépése után egy (rész)közösség felekezetet vált, akkor joga volt templomot építeni a saját költségén. Egyébként a korábbi esetekben az állam osztotta el az eltérő felekezetek templomainak, iskoláinak fenntartására fordítható összeget.

A törvény szövege két ok miatt fontos, egyrészt szövege alapján lehetőség nyílik az etnikai viszonyok felvázolására Macedóniában, ugyanis alkalmazása előtt egy bizottság összeírta a települések házait felekezeti hovatartozás szerint. Másrészt, lehetőség nyílik a törvény alkalmazása során és még azelőtt elkövetett visszaélések nyomozására.

I.93. táblázat.

Etnikai-vallási viszonyok az említett macedón falvakban az 1910-es összeírás szerint

Bitolai kaza	Exarchista ház	Patriarchista ház	Ex. nufuz	Pat. nufuz
Kraklino	53	7	354	61
Dihovo	54	15	394	111
Kopadurista	44	20	336	235

ИЛДА, ф. 331. он. 1. а.е. 309. л. 29.

A törvény szelleme alapvetően jó volt, hiszen számos közösség számolt be arról, hogy a többségi, vagy politikailag domináns (pl. pappal rendelkező) közösség megakadályozta a másik felekezetnek a szentségek kiszolgáltatását. Az Ali Riza parlamenti elnöknek írt macedo-bolgár levélből kiderül, hogy a reform előtti időkben sok helyütt 6–7 éven át nem kereszteltek gyerekeket a más felekezethez tartozó papok, és kétségbe vonták „*a legszentebb emberi jogot – Istenhez saját módunk szerint való könyörgést*” (noha az valójában nem transzcendens, hanem politikai töltetű volt, hiszen a bolgár vagy szerb uralkodó neve is elhangzott az imákban).⁵⁷⁷ A Prizren környéki bolgár kolostorok lakói említik, hogy a bitolai kazában 1909. október 31-én Vasziliosz görög vladika bezáratta a bolgár templomot és iskolát Kraklinóban, noha azt a bolgár (exarchista) Gennadij szentelte fel még 1878-ban, az alapító fermán pedig a falusiaknak adta a templomot. A falu maga 1904-ben elszakadt a patriarchátustól, de ennek ellenére Havzi pasa közbelépéséig a patriarchátus hívei használták. Egy évre ezt követően a helyiek visszakapták, de 1909-ben újra elvették tőlük, noha 53–57 exarchista háztartás volt a faluban, s csak 7 görög. A gyárai miatt jelentős gazdasági szereppel bíró Dihovóban egy görög andartisz cseta 4 bolgárt megölt a falusi templom használata miatt, mert annak jogát a grekomán háztartások vindikálták maguknak.⁵⁷⁸ A grekománok száma a nagy nyomás ellenére is csak 15-

576 ИЛДА, ф. 331к. он. 1. а.е. 309. л. 22–26. és л. 76.

577 ИЛДА, ф. 331к. он. 1. а.е. 309. л. 23. Lásd 1913-ban az úgynevezett Barnabás-affért, amikor a szerb megszállás alatt lévő macedóniai területen Ferdinánd bolgár cár nevét foglalták imába ezzel szerb repressziókat kiváltva.

578 ИЛДА, ф. 313к. он. 2. а.е.10. л. 31.

re nőtt 1910-re, míg az exarchistáké továbbra is 50 felett volt (I.93. táblázat). Itt az etnikai jellegű konfliktus mögött legalább annyira gazdasági érdekek összecsapása is állt.⁵⁷⁹

I.94. táblázat.

Felekezeti viszonyok a Koszturszkoji kaza patriarchátusból kiszakadt községeiben a rendezés előtt

Település	Exarchista háztartás	Patriarchista háztartás	Muszlim háztartás	Összlakosság	Elszakadás éve	Templom	Iskola
Nesztine	32	18	20	420	1910	3	1 (bolgár iskola)
Gorjanci	161	170	175	2645	1909	2	2
Guszilovo	44	8	0	295	1909	1	1
Kumanicevo	86	24	42	755	1908	3	1
Sztarigani	38	20	0	455	1903	2	1
Sznicsani	58	23	0	420	1903	2	1
G. Nesztram	79	91	0	970	1908	3	1
D. Nesztram	70	150		1320		2	2
Csuka	3	22	166	1909		1	1 nem bolgár!
Breznica	110	10	655			1	1
Zselevo	110	110	1406			2 (1 „bolgár”)	2

ЦДА, ф. 331. он. 1. а.е. 309. л. 74–75 és 35–38. (A kurzívval kiemelt településekről rendezés utáni adat is van: I.95. táblázat).

I.95. táblázat.

Egyházi és világi intézmények tulajdonviszonyai a rendezés után Koszturszko településein

Goreni	<i>egy nagy templom névleg a falun kívül a „bolgároké” lesz, a grekomán többség kapja meg a faluban lévő nagy és faluszéli kis templomot</i>
Dolno Kumancsievo	<i>a kérdés megoldatlan, egy nagy templom van a faluban, a szélén egy kicsi, csak 3 ház grekomán</i>
Gorno Kumancsievo	<i>a falu temploma a „bolgároké”, grekomán egy sincs</i>
Olisza	<i>A falu két temploma közül egy „bolgár” lesz, 15 grekomán háztartás</i>
Konomladi	<i>a „bolgárok” kapják a falu nagy templomát, a 4 grekomán háztartás a 6 nufuzzal a temetőben lévő kápolnát használja</i>
Pozdivisa	<i>a falusi templom a „bolgároké” lesz, a 2 grekomán háztartás a temetőben lévő kápolnát használja</i>
Breznica	<i>a régi templomot a „bolgárok” kapják, a 11 görög háztartás 74 nufuzzal új templomot kénytelen építeni.</i>
Zselevo	<i>az újabb templom a „bolgároké”, miként az egyik iskola is</i>
Sztaricsani	<i>a többségi „bolgároké” a nagy templom, a görögöké a falun kívüli kicsi</i>
Ezerec	<i>a templom a bolgároké, a görögök kénytelenek újat építeni</i>
Sznicsani	<i>a nagy templom a bolgároké, a görögök újat építhetnek</i>
Csuka	<i>a görög többségé a templom, a 2 exarchista háztartás építhet újat</i>
G. Nesztram	<i>a nagy templom a „bolgároké”, a görögöké a falu végi kis templom</i>
D. Nesztram	<i>a templom a görögöké, a „bolgárok” újat építhetnek</i>

ЦДА, ф. 331. он. 1. а.е. 309. л. 28.

579 Az eltérő származású és vallású vendégmunkások mobilitása és egy helyre koncentrálódása miatt a konfliktus veszélye is nagyobb volt, ugyanakkor ezen okok miatt az itt kifejtett propaganda hatása is megsokszorozódott.

A reform után is gyakori volt, hogy az exarchista falu nem tudott megszabadulni grekomán papjától (főleg Dél-Macedóniában), pl. Lipinci faluban,⁵⁸⁰ vagy a többség ellenére sem kapta meg a templomokat, iskolákat (Armenochóri), vagy az iskolát inkább bezárták, csak bolgár kézre ne kerüljön (Gornicevo) (*melléklet, I.94–I.95. táblázat*).⁵⁸¹ Sztaricsani és Sznicsani esetében érvényesült az exarchátus nyomásgyakorlása. A bizottsági látogatások során előfordult, hogy az egyik közösség létszámát szándékosan csökkentették (vagy elvándoroltak az eredmény hallatán, lásd: Kumanicevo).⁵⁸²

Világos, hogy a török állam pozitív lépései sem hoztak megoldást. A rivalizáló felek egymás ellen uszítása, a problémák ignorálása, a cseták elleni fegyveres harc viszont ugyanúgy nem járt átütő eredménnyel, hiszen az „áttért” falvak újra visszatértek eredeti felekezetükhöz a fegyveresek távoztával. Ez ellen ellenszerűl az etnikai tisztogatás szolgált: ezt a következő, 4. fázist a Balkán-háborúkban próbálták ki a felek (*I.96. táblázat*).

I.96. táblázat.

Az 1913-as októberi albán felkelés során felégetett 85 albán falu statisztikája (válogatás)

Díbrai körzet	Házak száma	Ebből felgyújtott	Halottak száma	Elvesztett állatállomány
Gorica	30	30	6	350
Golovica	34	34	40	1830
Dolno Blaca	120	120	35	157

Georgiev, G.: Novootkrit dokument za balgaro-albanszkoto vasztanie ot 1913g. Makedonszki Pregled, 33, 2010/2. 144.

Az uralomváltás nem hozta meg Szerbiának a modernizációhoz szükséges többletjövödelmeket, sőt a fajlagos értékek sem javultak: a határok megváltozásával ugyanis antagonisztikus hatások érvényesültek, melyek lerontották (Szerb-)Macedónia bevételeit. Igaz, ennek fő haszonélvezője Ó-Szerbia volt, a szerbek bevételei növekedtek, de a piacszerezés végeredményben csak a gazdaság területi polarizáltságát erősítette, az állam erőforrásait nem növelte, csupán a jövedelem eloszlását befolyásolta, koncentrálna tovább a magterületre. Mint az *I.97. táblázat* tanúsítja, Macedónia és Koszovó 1910 táján (az adójövedelmeket és állami kiadásokat nem számítva) negatív kereskedelmi mérleget mutatott, amit csak az – uralomváltással sem megszűnő – illegális és katonai jövedelmek tudtak nullszaldóssá tenni. Németh szerint a behozatal harmada textilipari termék volt (a görögök kezére jutott sávval ellentétben Szerb-Macedóniában a textilipar nem fejlődött: noha Bitolában 27, Štipben 20, Skopjében 8 szűcs volt, de ezek céhes vagy kisüzemi keretek között működtek), a kivitel negyede mák és ópium, ötöde dohány.

Klasszikus példa az uralomváltás okozta dekonjunktuurára a macedóniai erdőgazdaság, a gabona-és máktermesztés, illetve a textilipar helyzetének változása. A megszerzett macedón területeken papíron 2,28 millió ha volt az erdő (60%). De ennek 75%-án kopár földek terpeszkedtek vagy bozótok tenyésztek, a fákat már letermelték. Pl. a „nagy házból” származó, politikailag jelentős albán előkelő, Nedzsip Draga fűrészüzem-

580 ИЛДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 30.

581 ИЛДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 31.

582 ИЛДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 74–75 és 35–38. és ИЛДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 28.

tulajdonosként a helyi parasztnak 2,4 dinárt fizetett a fa köbméteréért.⁵⁸³ Ezen analógia alapján a leirtott 1,71 millió ha-on a bolgár-szerb tulajdonviszonyok alapján meghatározott hozam *évi* 1,8 millió m³, azaz a kiirtott érték *évi* 4,3 millió dinár (25 éves fákkal számolva összesen 100 millió), a természetkárosítás lakosonként évi 2–4 dinárt tett ki.

Az uralomváltás után Macedónia gabonatermesztése is lehangyatlott. Görög-Macedóniában a kukorica termőterülete 137 ezer ha-ról 81 ezer ha-ra csökkent, a rizstermelés 7 ezer tonnáról 1927-re 1400 tonnára zuhant, az elvándorlás kiváltotta munkaerőhiány és a munkabérek növekedése miatt. 1907–1921 között az állatállomány és a tejtermelés 20%-kal zuhant.

I.97. táblázat.

Macedónia és Koszovó kereskedelme és jövedelmei (1910)

Termék	Behozatal (millió dinár)	Kivitel (bevétel)
Gabona	1,7	1,3
Rizs	1,4	0,6
Gyümölcs	0,7	3,5
Liszt	4,6	0,4
Cukor	4	0
Állat és állati termék	0	1,8
Dohány	0	5,5
Szövet, gyapot, gyapjú	13	0
Selyem	0	3
Ópium, mák	0	7,7
Fém és fémtömegcikk	5,5	0
Szappan	2	0
Bőr és bőraru	2	2,5
Összesen	51	27
Egyéb jövedelmek (millió dinár)		
Bérmunka (Balkán, külföld)	+20	
Zsold (török kor)	+10 (1913 után megszűnt)	
Komitácsik (külföldről)	+3 (1918 után megszűnt)	

A szerbek által 1913-ban megszerzett macedón területeken az ópiumtermelés 250 t volt, a föld 11%-át ezzel vetették be. A bevétel e kultúra esetében körülbelül háromnegyszerese volt a kiadásnak.⁵⁸⁴ Emellett kb. 8 millió kg dohányt is termeltek: ára kg-onként 5–10 piasztér, azaz 1–2 dinár, s a termés fele volt export (elsősorban Törökország volt a vásárló). Tehát csak a dohányexport 8 millió dinár többletet hozhatott volna a szerb államnak a dohánymonopólium miatt, de Skopje térségének dohánytermesztése 2,2 millió kg-ról 1,7 millió kg-ra esett, az ópiumtermelés pedig 250 t-ról 150 t-ra, ami változatlan egységárral számolva (60 dinár/kg) 6 milliós kiesést eredményezett. Ez rész-

583 *Németh, J.*: Szerbia egyetemes leírása i. m. 372. Miközben Boszniában az ára 12 Frt volt!

584 3 ha mákmező szántási költsége 60 dinár, vetés a maggal együtt 25 dinár, a kapálás 100 dinár, a szedés okánként 12 dinár, azaz összesen 300 dinár, a cséplés 50 dinár. Összes kiadás 525 dinár, míg a bevétel 1900 dinár (800 oka mák = 400 dinár, 25 oka ópium = 1500 dinár, 0,5 dinár és 60 dinár/oka egységáron).

ben a közbiztonság helyreállításának is köszönhető, hiszen a bandák részben csempészetből tartották fenn magukat, így e bevételek korábban sem kerültek az államkasszába.

Az uralomváltást a textilipar is megsínylette. Monasztir a textilipari munkások 75%-át elbocsátotta a részben a termelés versenyképtelensége, részben pedig az ország- és vámhatárok ledőlése miatt. Ennek kedvezményezettje viszont egyértelműen Belgrád és Leskovac volt: Macedóniában ugyanis oly nagy volt a kereslet textilipari termékek iránt, hogy az árak a helyi ipar leépülésével párhuzamosan 25%-kal nőttek nagy bevettelt jelentve a szerb cégeknek. A macedón textilipart továbbra is csak a munkaerő olcsósága tartotta életben.⁵⁸⁵

I.98. táblázat.

A macedóniai politikai paletta megosztottsága és a nemzetek politikai érdekérvényesítő képessége az 1908-as parlamenti választások után

Képviselő*	Török	Görög	Bolgár	Zsidó	Vlach	Albán	Szerb	Összesen	%
Ifjútörök	6		1	1		2		10	22
Liberális	2	4				9	1	16	33
Szocialista			2					2	5
Független		3	1		1	9	2	16	33
Összesen	8	7	4	1	1	21	3	45	100
%	16	16	10	2	2	48	7	100	

*+egy albán konzervatív. Jól látható az albánok felül- és a bolgárok alulreprezentáltsága lakosságárányukhoz képest, illetve a pánozmánok nagy aránya a görög és albán képviselők között. Az albánok között szintén sok volt a független jelölt is. *Hacısalıoglu, M.*: Die Jungtürken i. m. 253–256.

Törökország európai részén vasat a drinápolyi vilajetben a Rodope déli lejtőin (magnetit), a továbbá Vardar mentén, mangánércet Szaloniki és Monasztir mellett, rezet Iszkedzse-Xanthi térségében bányásztak, ólmot pedig Korica környékén. Szenet adott az Arda völgye és Dedeagacs, antimont Üszküb, krómot pedig Koszovó. A vasutak hossza 2000 km volt. Szalonikiben és Konstantinápolyban külföldi tőke alapította pamut- és selyemfonók, szappan- és szeszgyárak működtek, Kavala dohánygyárában 5000 munkás dolgozott. Dél-Albániában a vasművesség dívott (kolomp, szeg, patkó, edények). Észak-Albániában és Drinápolyban a kerámiaipar lendült fel, Konstantinápoly mellett épült fel a szultán porcelángyára; szőnyegből, harisnyából, selyemkelmékből, zsinórokból, paszományból, hímzésből exportra is jutott. Ipara kezdetlegesebb állapotban volt, mint a bolgár az iparsűrűséget tekintve, a tőkekoncentráció viszont előrehaladottabb volt.

Az erdő kevés volt, csak az elérhetetlen albán hegyvidéken maradt érintetlenül, noha szigorú erdőtörvény lépett életbe (a kivágott fát köteles volt a kitermelő pótolni ültetéssel), búza- és tengeri természetése nem elégítette ki a lakosság szükségleteit, így pl. Bulgáriából behozatalra szorult. Az olajbogyó, szumah (cserzőanyag) rózsa, len, kender, szeg, a mák és a pamut (gyapot) viszont fontos exportcikké váltak. Bor Albániában, Janina környékén és a Márvány-tenger partján, narancs Párgában termett.⁵⁸⁶

585 *Palaret, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 355.

586 *Péter J.*: Földrajz, közgazdasági alapokon i. m. 228.

I.6.3. Montenegró és Albánia

Montenegró alapvetően nem rendelkezett jelentős földműveléssel, területszerző politikája pedig nem javított a silány egy főre eső értékeken és a parasztság problémáin. A lélekszám gyorsabban nőtt, mint az anyagi javak, ami azt jelenti, hogy vagy a meghódított területek lakossága volt szegényebb, vagy a népszaporulat miatt romlottak a mutatók.

Montenegróban a 13,5 ezer adózó átlagosan 1 ha szántót, 0,5-1 ha rét-legelőt birtokolt: ez a bolgár 1866-os érték fele, s a szerb 2/3 volt, azaz figyelembe véve a természetföldrajzi tényezőket, gabonatermelés esetén öfenntartásra elégtelen. Egy adózóra viszont 21 juh, 10 kecske, 4 tehén, 2 kaptár és fél disznó jutott, ami meglehetősen magas érték balkáni viszonylatban (Szerbiában 14 állat volt 1900-ban), s ez a későbbiekben sem romlott számottevően, noha a 80 ezer fős lakosság 220 ezerre nőtt (I.99. táblázat).⁵⁸⁷ A rétek-legelők tehát túlhasználat alatt voltak, viszont ez biztosította a lakosság megélhetését. A kisbirtok miatt jelentős volt az elvándorlás Szerbiába, ahol 50%-kal nagyobb birtokot garantáltak a jövevénynek ideiglenes adómentesség mellett. Szerbiába évi 11 ezer ember vándorolt be külföldről.

I.99. táblázat.

Montenegró mezőgazdasága 1855–1912 között

Montenegró	1855 (az adóztatás bevezetése előtt)	Egy főre	1912 (a Balkán- háborúk előtt)	Egy főre
Szántó (ralo=1700 m ²)	68 500	0,85	160 000	0,75
Rét, legelő (kosa=3340 m ²)	27 200	0,33	125 000	0,56
Juh, kecske	316 000	4,00	770 000	3,50
Szarvasmarha	40 000	0,50	100 000	0,50
Kaptár	19 000	0,25		
Ló	3200	0,04	16 000	0,07
Bor (hl)	5700	0,07		
Egy főre / egy családra jutó termőterület	0,25 / 1,5 ha		0,33 / 2 ha	
Lakosság	80 000		220 000	

Palairét adatai.

1885–1912 között 15%-kal csökkent a mezőgazdaság egy főre jutó termelése, az 1885-ig tartó emelkedés oka itt is az állattenyésztés bővülésében keresendő. A 36 ár alatti birtokok száma 26%-kal nőtt 1889–1900 között, miközben maga a szántóterület 33 ezer hektárról 29 ezer hektárra csökkent. E folyamat mögött a népességnövekedés eredményezte birtokaprózódás állt, melyet még a közösségi legelők magánlegelőkké alakítása sem tudott kompenzálni (az állattartásban 1885-ig eltartó bővülés mögött ez állt). Hasonlóképpen, mint Szerbiában, 1905-től egy *ralo* (ekealj) föld (1700 m²) és a ház tehermentes és elidegeníthetetlen volt, igaz ennek a ténynek a kis ország esetében szinte semmilyen jelentősége nem volt. E periódusban az összes mezőgazdaságban termelt érték sem nö-

587 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 143.

vekedett, nem úgy, mint a többi délszláv államban, itt ugyanis 1885 után az állattartásból származó bevétel is 10%-kal csökkent, a földművelésből származó pedig nem nőtt 1883–1910 között, miközben a népesség évi 1%-os ütemben gyarapodott. Így természetes, hogy a fejenkénti értékek is romlottak. Ez a jelenség Montenegró lakosságát a kivándorlás és az expanzió irányába terelte.⁵⁸⁸ Ugyanakkor a mezőgazdaság fajlagos értékei eleinte még jobbak voltak, mint Boszniában (I.13. ábra), az állattenyésztés egy főre jutó hozamát illetően pedig Szerbiát, Bulgáriát is megelőzte. Montenegróban az import folytonosan növekedett (1905: 4,6 millió frank, 1910: 8,2 millió frank), míg a mezőgazdasági termékek exportvolumene nem, itt csupán az infláció okozta a 0,8 millióról 1,1 millió koronára történő emelkedést. Az import zömét iparcikkek, gyarmatárúk tették ki.

A mezőgazdaság mellett nem volt elenyésző volt a városi jövedelem: a kereskedelemről és iparból 1912-ben 14 millió leva bevétel származott (36%), míg a mezőgazdaságból 24 millió (60%), ami megfelel a balkáni országoktól 1910-ben elvárt értéknek. Igaz ez dinamikus csak 1906 után fejlődött, addig a városi kereskedelmi-ipari bevétel 5 millió frank alatt volt (melléklet). Összegezve: a földéhség általános, hosszan elhúzódó és egyre romló mutatókat produkáló jellemzője volt a balkáni gazdaságoknak, amelyet talán a következő, regionális adatsort tartalmazó I.100. táblázat szimbolizál a legjobban:

I.100. táblázat.

A Duna-völgy országainak demográfiai nyomása

Év	Lakosság (millió fő)	Mezőgazdasági népesség	ha/fő	ha/ mezőgazdasági népesség
1880	29	22	1	1,33
1948	48	33	0,67	1

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955. 99.

Az albániai helyzet ingatagságára kitűnő példa, hogy a zsidók a 19. században a nagy török inflációs periódus hatására általában évi 25%-os évi kamatra adtak kölcsönt a kereskedőknek, az albánoknak viszont havi 25%-os számítottak fel,⁵⁸⁹ vélhetően a nagyobb kockázat miatt. Az albán viszonyok miatt (a központi hatalom erős korlátozottságra, a rossz közbiztonság) a pénz hosszú távú visszafizetésére nem volt garancia, ezért igyekeztek legalább az alaptőke visszaszerzésére egy-két hónap alatt. (Ez a jelenség államközi szinten is megfigyelhető: minél megbízhatatlanabb vagy tőkeszegényebb egy ország, annál magasabb kamatra kap csak hitelt).

Észak-Albániában a terményekre kivetett tized mellett a kecske- és juhadó is az állomány értékének tizedét jelentette: minden állat után 3,5 piaszter volt. A házadó a tőkeérték 4 ezreléke volt 20 ezer piaszter (4000 frank) alatt. A temetu, az ipari és kereskedelmi adó 15–300 piaszter között ingadozott fejenként a falu véneinek ítélete alapján. (1885 táján Albániában még létezett a bölükbasi-rendszer. Ők közvetítettek a törzs és államhatalom között, behajtották az adókat, felkutatták a törvényszegőket és képviselték törzsük érdekeit a Portánál). A hadiadó, melyet az észak-albániai keresztények fizettek a kötelező szolgálat elkerüléséért 28 piaszter volt. A kötelező munkaszolgálat (évente 4 nap)

588 Palaret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 216.

589 Mihov, N.: Prinosz kam isztorijata na targovijata i. m. 177.

megváltható volt évi 46 piaszter árán. A behozatali vám 8%-os, a kiviteli 1%-os volt, mint a birodalom egészén. Az állatteladási illeték 2% volt, a mérleg-adó 40 oka felett 1 piaszter, a vágási adó sertés után 15, ökör után 5 piaszter volt, az építési engedély négyzetméterenként 3 piaszter volt, és még lehetne folytatni a sort az illetékek-közszégi adók fajtáival, melyeket egyébként gyakran bérbe adott a közösség.

Így 1886-ban a *szkutari vilajet* 293 ezer lakosa 376 ezer aranyfrank (kb. 7,5 millió frank) adót fizetett. Ez egy főre 25 frank,⁵⁹⁰ ami az 1897-es (kb. 20 frank) bolgár értéknél nagyobb, a mérsékelt 1885-ös Kelet-Ruméliai értéknél különösen (10–12 frank), a bosnyák értéknél szintén. A kiadási oldalon csak 160 ezer aranyfrank állt, úgyhogy Kostantinápoly 216 ezer frank tiszta jövedelemmel rendelkezett a tartományból, viszont ezt mind az itt állomásozó hadsereg fenntartására kellett elköltenie (a kiadások 50%-a felett).⁵⁹¹ *Dél-Albánia* évi adójövedelme 355 ezer török aranylírát tett ki (7 millió frank), miközben a kiadás csak 100 ezer aranylira volt.⁵⁹² A viszonylag nagy adóérték oka Janina város gazdagsága volt, mely évi 12 ezer török font (1,5 millió piaszter) kamatjövedelemmel rendelkezett (240 ezer fontos alapítványt hozott létre iskolák és kórházak működtetésére). Mivel azonban a török állam ráfordítása csekély volt, ez összeg csak arra volt elég, hogy a janinai lakosok hozzájussanak a nélkülözhetetlen szolgáltatásokhoz. A közvetett adók részesedése alacsony, csak 20%-os volt, ami utal a fejletlen kereskedelmi viszonyokra. Igaz viszont, hogy 1842–1888 között 75%-kal nőtt az üzletek száma a szárazföld belsejében található Koricában és 66%-kal Prizrenben, miközben ugyanebben a periódusban a telítődés jeleit mutató, jóval jelentősebb északi, parti fekvésű Szkutariban csak 35%-kal bővült a boltok száma (*I.104. táblázat*).

Az Észak-Albániát „testközelből” ismerő Nopcsa Ferenc így ír a *szkutari vilajet* társadalmi viszonyairól:

„Hogy hány törzsre oszlik a katolikus Észak-Albánia, ennek semmi jelentősége nincs arra, aki az országban utazik. Fontosabb tudni azt, hogy mily viszonyban vannak egymással az egyes alsóbb felosztású részek, a szomszédos bajrakok. Minden bajrak (zászlóalj) élén áll egy bajraktar, (zászlóvivő) és minden törzs élén egy-egy Scutariban székelő, mindig mohamedán bölükbasi. Csak Nikajnak és Merturinak nincsen bölükbasijuk.

A bölükbasinak nincs az utazó szempontjából jelentősége, miután majdnem soha sem látni őt a hegyek között. A bajraktár, mint a kormány akaratát végrehajtó tisztviselő, és vetélytársa a parit' dzelmijs, sokkal fontosabb személyiségek az idegenre nézve. A bajraktarok annyiban, amennyiben ez a méltóság öröklődik s így ők névleg a törzs területének legbefolyásosabb, de egyúttal valósággal leggazdagabb emberei. A pari t'dzelmijek pedig abból az okból, hogy tekintély dolgában gyakran egy színvonalon állanak amazokkal. Kisebb a tekintélyük az egyes kren-eknek (előjáróknak). Ez a méltóság is úgy száll át örökösödés útján. A bajraktarokról és bölükbasikról, továbbá a skót clan-okra emlékeztető törzs-szövetségekről (fis) sokat írtak már, én tehát csak a" dzelmija-nak (fiatalságnak) nevezett intézményről kívánok egyet-mást megjegyezni. A dzelmija legtípusosabb alakja Salában fejlődött ki. Sala több zászlóaljra (bajrak-ra) oszlik, amelyeknek a zászlósai (bajraktarjai) Pecajban, Cukeben és

590 Nopcsa számításai alapján ez 15%-os jövedelemadó-kulcsnak felel meg, ami a Balkánon jellegzetes.

591 *Keleti K.*: A Balkán-félsziget i. m. 330.

592 Uo. 355.

Gimajban laknak. A kilencvenes évek elején erős ellenzék támadt, hogy megtörje Sala első zászlósának és társainak hatalmát. Ez az ellenzék később kilencven tagra szaporodott s a bajraktarak tehetetlenül állottak vele szemben. Az oppozíció tagjai, noha éppen nem voltak közöttük többségben a fiatalok, Sala ifjúságának nevezték magukat. Ez a példa csakhamar követőkre talált más törzsek közt is (Nikaj, Merturi, Thaci) s ma már országszerte elterjedt ez az intézmény. ... Oly hatalomra tett szert a dzelmija Šalában, hogy az manapság már, élén Mehmed Spendivel, akár a bajraktar akarata ellenére is, ... kötelező törvényeket indíthat nyozhat és hajthat végre. 1904-ben az ifjak tanácsa eltiltotta a tengeri kivitelét Sala területéről. Törvényjavaslatával persze sok ellenséget szerzett magának a gazdagok között, akiknek a magasabb tengeriárból (export)hasznuk volt, az éhező szegény nép azonban természetesen leg melléje szegődött.

Igen szövevényessé válik a helyzet azáltal, hogy Sala több vidékének ezenkívül többkevesebb önkormányzata van saját ügyeiben, sőt egyes zászlóaljaknak — pl. Gimajnak — külön dzelmijája van s ennek folytán hozzájárulásuk nélkül nem kötelezi őket a többi salai zászlóalj dzelmijájának határozata. Így Gimaj némely, hogy úgy mondjam, közös ügyben Salától függ, belső ügyeiben azonban önálló. Gimajban az a törvény, hogy a nem egy házban és nem vagyonszövetségben élő, tehát szétvált testvéreket nem terhelik egymás cselekedetei — Sala többi részében azonban a kilencvenes tanácsa vagy a bajraktar felelősségre vonhatja a testvéreket egymás viselt dolgaiért. Ez a rendszer különösen gyilkosságok esetén nagy fontosságú, mert ilyenkor sokszor nemcsak a gyilkosnak a vagyona, hanem a felelős rokon vagyona is áldozatul esik. Ilyen esetekben a jószág teljes vagy részleges megsemmisítését csak megfelelő pénzbírsággal lehet elhárítani; kivéve ha olyan számos a büntetendő család, hogy az ellene való eljárást erőszakosan meg bírja akadályozni. Thethiben van például egy család, mely ötven Martini-puska fölött rendelkezik. Hasonló autonómiára, mint Gimajban, találunk Thethiben.”⁵⁹³

„...Minden törzset vagy családot, amely a hagyomány szerint közös őstől származik, vérrokonnak tekintenek s vérrokonok között természetesen lehetetlen a házasság. Ez ...alkalmas arra, hogy ellenőrizzük a törzsek tradícióját s kövessük a lakóhelyváltásokat. A sala-i, sosi-i és merdita-i törzsek rokonságáról az a monda maradt fenn, hogy három fiútestvér örökölt egyszer az apjától — az egyik a lovat nyergestől (sala) a másik a gabonatermelő földet s ennek a jelképe gyanánt a lisztes szitát (sos) kapta, a harmadik pedig ily módon üres kézzel maradt. Ez aztán vállára vetette a puskáját s ezzel a felkiáltással mir e dita (jó napot, isten veletek) — kivándorolt. Miután ez a három testvér ősapjává lett a sala-i, sosi-i és merditai törzseknek, eme törzsek között lehetetlen a házasság. A még nem rég mohamedán vallásra áttért Krasnic és a katolikus Nikaj szintén nem házasodnak össze, még pedig nem pusztán a valláskülönbség miatt, hanem mert monda szerint a két törzs három testvértől, Krassától, Nikától és Vassától ered. A harmadiknak a leszármazójául nyilván az ortodox Vassojvicieket kell tekintenünk. Különben tud a monda a nikajiaknak mai területre való bevándorlásáról, az ortodoxok áttéréséről a katolikus hitre és a bennszülött vajus törzs kiszorításáról is. ... A pukai hét törzsnél — Dukadzin vidékén — Dardha, amelynek lakói Kabasiból vándoroltak be, nem keveredik a kabasibeliekkel. Koprati (Ibalja egy kerülete) nem házasodik össze Toplanával. A toplanai nem kel egybe slakuival, miután Toplana és Slaku két Gasiból bevándorolt testvértől ered.”⁵⁹⁴

„...Mai viszonyai mellett Albánia, noha a természet nem utalja rá, Európa legszegényebb országai közé tartozik. Kevés készpénz van az országban s ez, valamint a kölcsönzés-

593 *Nopcsa F.*: A legsötétebb Európa. Vándorlások Albániában. Bp., 1911. 48–49.

594 Uo. 44.

sel járó kockázat okozza mindennekfelett a hihetetlenül magas kamatlábat. Habár a katolikus lelkészi kar általában rajta van, hogy 10–12%-ra mérsékelje, csak részben sikerül ez egynémely vidéken. Merditában 40–60% között ingadozik a kamat. ...éppen egy pap, ... egy szomszédos falubelinek 500 oka tengerit 860 piaszterért adott el hitelben... Miután 1 oka tengeri átlag 1 piaszterbe kerül, (vagyis egy métermázsa 16,4 koronába): a pap embertársának szegénységét arra aknázza ki, hogy 44%-os nyereséget vágjon zsebre. Miután 100 oka tengeri rendes ára készpénzfizetés mellett 100 piaszter ... egy ember átlagosan beéri 160 korona évi jövedelemmel.⁵⁹⁵ Az utak járhatatlansága és a szállítás nehézsége lényegesen feljebb rúgattja az árakat. Még a könnyebben szállítható árukon, például a prizreni és ipeki lovakon is tekintélyes nyereséggel lehet túladni Scutariban. Észak-Albánia egész hegyvidéke sokkal kevesebb tengerit termel, mint amennyit fogyaszt: bevételre van tehát utalva a termékeny scutarii lapályról, a Gusinje-Plava medencéjéből és az Ipek, Djakova és Prizren között elterülő Metochia vidékéről. Ezek a lapályokon kívül tengeri-termő vidéknek nevezhetők még elsősorban a thethii völgykatlant. Minthogy azonban... törzsi határozat értelmében egész Sala területéről tilos a tengeri kivitele, Thethi csak közvetve foly be a tengeri-árak alakulására. Gusinje, jóllehet olcsó gabonát termel, csak a közvetlen környéket látja el (Klemen, Boga, Thethi), a Metochia-vidék hatása pedig, ahol a tengeri szintén sokkal olcsóbb, mint Scutariban, nyugat felé, csak Nikaj határáig érezhető. Malizi vidéke, sőt Merdita keleti része is Prizren környékéről kapja élelmiszereit.⁵⁹⁶ Miután ezek a vidékek, kivált Malizi éppen nem terméketlenek, s Malizinek még albániai felfogás szerint is rendkívül igénytelen népe más módon is keres pénzt a tengeri pedig olcsó Prizrenben - a szegénység és a drágaság nem oly nagy mérvű ezeken a területeken. Orosi, Spaci, Puka, még inkább azonban Toplana s a tőle északra és nyugatra eső vidékek kizárólag a scutarii lapály aratására vannak utalva. Ha Scutariban vagy Zadrinában árvíz vagy szárazság pusztít, avagy más okból felszökik a tengeri ára, ennek a következtetését Albániának csaknem egész katolikus lakosságú hegyvidéke igen súlyosan megérzi. Különbözik a scutarii lapálynak nemcsak Albánia egy részét, hanem a nálánál is jóval terméketlenebb Montenegró jó részét is el kell tartania s így a montenegrói rossz termés kihat viszont Albániára. A scutarii kereskedők a rossz utak miatt nem bírják hamar fedezni szükségleteiket s a rendkívüli áremelkedést és az éhínség veszedelmét elkerülendő, gyakran meg kell tiltani a gabona-kivitel Montenegróba. ...Többféle ok is közrejátszik, hogy miért nem képes az albán hegyvidék élelmiszer-szükségletét fedezni. Ezek közé tartozik a mezőgazdaság kezdetleges állapota. A váltógazdaság és a mély szántás ismeretlenek s még a trágyázást is ritkán alkalmazzák. Burgonyát nem termelnek. A másik ok olyan, amin lehetetlen segíteni: ezt ugyanis helyenkint, mint Hoti, Gruda, Vukli, Skreli és Boga vidékén az ottani meszes talajvízben való szegénységében s a termőföldnek a silányságában látom. Másutt persze csupán az emberek maguk hibásak a rossz termésekben. Sosi és Kiri között például – hogy csak egy esetet említsek a felégetéssel frissen irtott jó erdei talajon novemberben lábán állott a tisztán kihullott gabona, mert ezt a nyár folyamán a törzsek viszálykodása miatt nem lehetett learatni. Hogy a termést némiképpen értékesítsék, az üres szalmát lelegeltették a juhokkal. Vállra vetett töltött fegyverrel meg csupán női munkaerővel nem lehet eredményesen gazdálkodni. Mindamellet még előttem ismeretlen okból sok helyütt kezdenek áttérni az állattenyésztésről a szegényes járadékot nyújtó termelésre. Ámbár

595 Nopcsa rosszul számol. Egy fő gabonafogyasztása csak 300 kg, ami 40 franknál nem több. A megadott 160-as összérték csupán gabonafogyasztásra kissé magas (Montenegróban Palairt egy főre 150 frankot számol a mezőgazdaság és ipar összteljesítményeként, Boszina 1900 körül éri el a 170 frank/fő agrároutputot, Dél-Albániára 120 frankot számoltunk).

596 Ezért is válhatta ki Prizren elcsatolása az albánok lázadását a szerbek ellen az ún. harmadik Balkán-háborúban, 1913 őszén.

ez határozottan előmenetelt jelent kultúrában s ennek talán idővel meg is lesz a hatása az erkölcsök és szokások szelidítésére: ma ez az előhaladás még karöltve jár a szegénység aggodalmat keltő növekedésével.⁵⁹⁷

A skrelii, hotii és klemeni törzsek, amelyek a legszegényebb vidékeket foglalják el, különös módon, éppen a nyomasztó szükség által kényszerített sajátos életmód következtében bizonyos jólétre vergődtek. Karsztszerű földjeik ottan a montenegrói határ és az Albán Alpok között annyit sem termelnek, ami eltartsa télen át a nagyszámú nyáját. Nem akarván tönkre menni, valami úthoz-módhoz kellett folyamodniok. A kivezető utat abban lelték meg, hogy a török kormány 1850-ben kiosztotta nekik a lakatlan Zadrina-síkság egy részét, eredetileg csupán téli lakóhelyül. Az erősen növekedő törzsek aztán lassankint megvetették lábukat a termékeny síkságon s mindinkább úgy festett a dolog, mintha jó módban élének. Valódi jólét nem fejlődhetett köztük a szegény és eladósodott s ezért rablásra hajló 30,000 főnyi merdita nép szomszédságában. Az 1904. évi pusztítás újólag igazolta ezt. Említettük, hogy Malizi mohamedánjai újabban nem jelentéktelen jövedelmi forráshoz jutottak. Ez abban áll, hogy télen át Görögországba szegődnek mezei munkára. Szorgalmas ember ily módon 150–200 koronát megkeres egy télen. Évenként hat hónapot töltenek távol hazájuktól. Ez a mozgalom, amely, mint észrevettem, láthatólag erősen elterjedt, mint a művelődést elősegítő tényező felettébb örvendetes. Megfigyeltem továbbá egy másik ilyen időszakos kivándorlás Dibra, Gostivar és Tetovoból (Kalkandelen) Romániába. Talán még jelentősebb ennél a mozgalomnál az egyes népelemeknek egy másik helyváltoztatása, az t. i., hogy sok katolikus albán kénytelen elvándorolni más vidékekre, részben a túlnépesedés következtében, részben pedig az őt elnyomó adósság terhe miatt. Ezek ilyenkor veszni hagyják földjüket és gazdaságukat s elmenekülnek Metochiába, hogy ottan mint bérlők vagy más effélék új jövőt alapítsanak. Ennek az állandó kivándorlásnak fontos következése, hogy nyomja a szlávokat, akiknek az etnográfiai határa, a Rigómező (Kossove polje), lassan, de biztosan kelet felé tolódik. Az ... albánok máris Kumanováig hatoltak tömegesen..."⁵⁹⁸

Észak-Albánia bor- és gyümölcs-termeléséről kevés mondható el. Legfeljebb a kitűnő gesztenye említhető. Ottjártakor Nopcsa így írt: „*Nemesebb ásványi kincsek, legalább az ország nyugati részében, úgy látszik nincsenek. Az ólom, réz, arzén, vas és aszbeszt, amiknek az előfordulását megfigyeltem, keveset ígérnek.*” 1914-ben Albánia egyetlen működő bányája egy aszfaltbánya volt Valona közelében. Emellett jeleskedtek az erdőirtáson (gazdálkodásnak aligha nevezhető) alapuló faiparban.⁵⁹⁹

597 Erődi Bélánál 1876-ban (Földrajzi Közlemények) az agráriumot a juhtartás dominálja, míg Nopcsa egy generációval később már a földművelés vérmérsékletet szelidítő hatásáról ír, Horváth Ödön pedig a szántók ingatag hozama okozta társadalmi-gazdasági problémákat elemzi (lásd később). Feltételezhető, hogy a gazdasági szerkezetváltásban a relatív túlnépesedés is szerepet játszott, a két termék árának változása ugyanis 1873–1910 között ellentmondott volna e váltásnak, ráadásul Konstantinápoly több százezer albán juhott vett át a szakírók szerint. A gabona 5:1 hozamot biztosított még 50%-os ugarolás hatására is (azaz a hozam 20%-át kellett félretenni a következő évre ugyanannyi termés biztosításához), míg az állatállomány esetében a reprodukciós ráta legfeljebb 2:1 körül volt.

598 Nopcsa F.: A legsötétebb Európa i. m. 56–59.

599 „Körülbőlül 7200 koronáért néhány jómódú mohamedán megszerezte a trovnai mohamedán községtől a fa vágási jogát négy esztendőre s ez idő szerint mintegy húsz ember ... foglalatokodik az ottani fenyő döntögetésével és fűrészelésével. A fűrészgár az odaválók elbeszélése szerint naponta 300 deszkát bír előállítani, amelyek Prizrenben darabonként 3–4 piasterjével könnyen találhatnak vevőre. Igaz, hogy hatvan kilométernél nagyobb távolságra, lovakon kell szállítani a deszkákat.” Nopcsa beszámolója alapján a napi 1000 piasteres bevétel évi 50 ezer frankot hozott volna, amiből lejön még a munkások bére, mely albán viszonyok között nem érhetette el a két frankot, tehát évi 10 000 frank alatt maradt. Így a vállalkozás rentábilisnek tekinthető.

Horváth Ödön a Budapesti Szemlében szintén élénk színekkel ecseteli az albán gazdaság bajait (1902), elsősorban a labilis termésátlagokat. Így például 1894-ben a szkutari vilajet 44 050 hektárnyi bevetett területén 796 000 métermázsza mindenféle veteményt termeltek (18 mázsa/ha), 1898-ban ugyanilyen területen csak 289 000 métermázsát értek el (7 mázsa/ha). A lakosság csak az életfenntartáshoz szükséges mennyiséget veti el, melynek az állandó bevillongások is okai voltak (hasonló folyamat játszódott le Macedóniában). Az 1900-as rossz termés következtében a gabonát Dalmácia, Montenegró és az európai Törökország számára is exportáló Albánia meg jelentékeny behozatalra szorult. 1900-ban a szkutari vilajetben a búzatermés 60 000 lóterhet tett ki. (A lóteher = 110 kg, tehát a termés 66 ezer mázsa, legfeljebb 33 ezer embernek elegendő). A vetett terület a nyolcadára esett Horváth szerint.⁶⁰⁰ Ez megmagyarázza a Nopcsa által fent említett társadalmi reakciókat.

Dél-Albánia adottságai kedvezőbbek voltak. Számos 40–50 ezer frank jövedelmű földbirtokos és legalább ekkora tőkével bíró kereskedő élt Janinában. Az éves ipari termelés 40 millió piaszter körül volt. A dél-albániai bányászat értéke alig 220 ezer piaszter volt, a halászaté 2,2 millió, a kerti gyümölcsökből 3 millió piaszter folyt be. Az állattenyésztés jövedelme lényegesen nagyobb, 1,6 millió líra, azaz 208 millió piaszter volt (a GDP 66%-a), a gabonafélék termelési értéke pedig 40 millió piaszterre volt tehető 1885 körül. Ebből következően a mezőgazdaság termelési potenciálja az ipar hatszorosa volt (az ipar a GDP 15%-át adta, a szántóföldi művelés szintén 15%-ot), az állattenyésztés pedig a földművelés 4–5-szörösét érte el jelentőségét tekintve 1885-ben, ami a Kopaonik-hegységtől délre természetes jelenség. Az egy főre jutó termelés 600 piaszter, 125 frank, ami a szerb érték alatt maradt, s a Kállay kora előtti boszniaival említhető egy lapon (I.102. táblázat).

I.101. táblázat.

Az egy főre jutó adó értékének változása a Balkánon régióként, 1870–1910*

	Bulgária (1864– 1870)	Kelet- Rumélia (1885)	Bulgária (1897)	Bulgária (1912)	Bosznia (1865 előtt)	Bosznia (1865 után)	Bosznia (1885)	Bosznia (1910)	Észak- Albánia (1885)	Dél- Albánia (1885)	Szerbia (1838)
Adó 1 főre (frank)	15–20	10	20	30–40	6	9–10	14	24	25	17	14

*Míg a tized szedése dominál és agrártársadalomról van szó, addig az adó a GDP kb. 10%-át jelenti. Macedóniában 34 piaszter 1903 előtt, 22 piaszter utána, azaz 7 és 5 frank.

A nemzeti jövedelem összetétele meghatározta az exportszerkezetet és irányokat is. 1885-ben Koszovó exportja 3,2 millió forint volt, ebből 2,3 millió Törökországba, 0,7 millió Ausztria-Magyarországba ment. Ennek a fele állat, negyede gabonaféle volt. Dél-Albánia exportja 4 millió forint (8–9 millió frank) volt.⁶⁰¹ Ez jelentős növekedés a Dufour által

600 Horváth Ö.: Albánia (II). Budapesti Szemle, 308. 1902.

601 Lásd: I. kötet, II.21. táblázat, 238. Ugyanakkor Horváth Ödön ennek felére teszi a kivitelt 1900 után: „A janinai vilajet természeti gazdagságát különben illusztrálja azon körülmény is, hogy ellenére ... a földek rossz művelésének, a ritka lakosságának, a vilajet kivitele 4–4,2 millió koronára rúgott az elmúlt esztendőben. Kivittek főleg lovat, gyapjút, bőrt, sajtot, tüzelő és építőfát. A bevétel a kivitel kétszeresét tette ki, a mely körülmény azt is mutatja, hogy jóllehet ez az ország egyik leggazdagabb része, ez is jelentékeny bevételre szorul; és minden oly cikk, mely nálunk bőven készíttetik, az albán bevitelt magyar kereskedők kezébe adná, a mi óhajtandó volna.”

1875-ben megadott 2,6 millió frankos értékhez képest, de az egy főre eső 16 frankos exportérték⁶⁰² így is csak Szerbiáéval vetekedett (annak is hasonlóképpen dinamikusan bővült exportja a 13 dinárról 25–28 dinárra 1866–1870 között). Egész Albánia behozatala 1902-ben 38 millió, kivitele csak 14 millió frank volt, tehát jelentős volt a térség deficitje.

I.102. táblázat.

Az összes és az egy főre jutó GDP* változása (ez utóbbi frankban) a Balkánon régióként és az ipar részesedése a termelésből (%)

Dél-Albánia 1885	É-Bulgária 1867 k	K-Rumélia 1875 k**	Bulgária 1892 k***	Bulgária 1910	Montenegró 1855	Montenegró 1912	Görögország 1867**	Görögország 1877**	Bosznia 1870	Bosznia, 1879	Bosznia 1885	Bosznia 1911
260+40 millió piaszter	1000+500 millió piaszter	500+250 millió piaszter	850-1100 millió frank ^a	1500 millió frank ^a	10-12 millió	24+14 millió frank ^a	250+50 millió drakhma ^a	250+150 millió drakhma ^a	360+150 millió piaszter	77+30 millió frank	116+30 millió frank	194+150 ^b millió frank
120–140	150	180–190	260–330	340–380 (340)****	150	170	200	230	90	100	110	170–190
15	33	33	30–33	30	10–15	35	17	35–37	30	28	10	40–45

*Az ipar és a mezőgazdaság a tercier nélkül. ** I. kötet, 238–241. *** III.41. táblázat, I. kötet. ****Folyó ill. konstans áron v.ö. III.42. táblázat, I. kötet. ^a Tercier szektorral együtt. ^b Bosznia esetében a gyáripar 10x-re bővült. Palairt 90 millióra teszi termelését a bérrrel együtt, de a bolgár bér/termelékenység arány alapján ez ennél nagyobb is lehet. A kisipar termelése 1870 körül 30 millió frank lehetett ez 10 millióra esett 1910-re. Szerbiára lásd az eltérő megbízhatóságú becsléseket: I.9. táblázat.

A kereskedelem volumenére jellemző, hogy az albán kikötővárosok Belgrád kivételével felülmúlták a szerb városokat a kereskedők létszámát illetően. Ugyanakkor a rossz kikötői lehetőségek (mólók, sekély, zátonyos part) miatt a kikötő hajók száma nem nőtt, bár úrtartalmuk igen. A legfőbb kereskedelmi partner a Monarchia volt, bár 1910 után az olaszok pozíciói egyre erősebbek lettek. Az albán-török kereskedők száma az olasz-görög kereskedőké alatt maradt, a zsidóság szerepe csak Janinában volt érezhető (25%). Döntően a kézműipar, az élelmiszeripar, fémtömegcikk, bőrkereskedelem és pénzügyi tranzakciók jellemezték az albán városok kereskedőrétegét, szemben a szárazföldi Janinával, hol a textiltereskedelem és gyarmatáru dominált, míg Belgrádban a gyarmatáru és kézműipar dominanciája volt megfigyelhető (I.104 és I.106. táblázat).

A lakosság kulturális színvonala alig volt magasabb a boszniai keresztényekénél. A jó céllövőt többre becsülték északon, mint az írni tudót. Az oktatásra fordított költség a GDP 2%-át sem érte el. Dél-Albániában 1885 körül 240 keresztény iskola működött 250 tanítóval és 23 ezer diákkal, továbbá 2 gimnázium 14 tanárral. A költségvetésük alacsony, 1,6 millió piaszter volt, iskolánként 6000 piaszter (1000 frank), ami viszont jobb a Lady Strangford által Dél-Bulgáriában kimutatott 500 franknál. Mivel az albán iskolák

602 Ráadásul, ha Horváth egész Albániára 1902-ben megadott exportértékét (14 millió frank) korrektnek vesszük, akkor az egy főre jutó kivitel 10 frank körül marad, amely elmaradt a 70 koronás bosnyák értéktől, a 36 koronás bolgártól és Fokföld 110 koronás értékétől úgyszintén. A Török Birodalom átlaga ekkor 100 piaszter, 20 frank volt.

létszáma (és egy tanárra jutó diákjainak száma is) nagyobb volt (100 fő/iskola), így 1 diákra kb. egyforma összeg, 40–60 piaszter jutott. A 181 török iskolát 3800 diák látogatta, költségvetésük 275 ezer piaszter, iskolánként 1500 piaszter (300 frank), ami viszont a lényegesen kisebb létszám (20 fő/iskola) miatt diákonként némileg magasabb, 75 piaszteres értéket eredményezett. Összességében mutatói alapján a dél-albán ortodox közösség oktatási-nevelési helyzete volt a legjobb a Balkánon: a szerb mutatókat fölényesen megelőzte (1885-ben), az anatóliai görögökét szintúgy, de az oktatásban részt vevők aránya alapján bolgárt is megelőzte, a helyi muszlimokét szintúgy (*II. kötet, II.154. táblázat*).

I.103. táblázat.

A kereskedők etnikai jellege Albániában

Település	Kereskedők	Ebből zsidó*	Ebből albán-török	Ebből olasz-görög
Durazzo	27	?	4	13
Szcutari	47	?	17	27
Janina	29	7	3	18
Preveza	29	2	5	23
Valona	13	?	2	7
Berat	6	0	4	2

*Nem olasz és nem görög.

I.104. táblázat.

Kereskedelmi boltok és iparosműhelyek az albán bazársorokban (a kereskedelem intenzitása)

Település	1842	1888	Növekedés %
Skutari	2600	3500	35%
Prizren	950	1560	66%
Korica	480	840	75%
Berat	680	820	20%
Elbasan	580	730	25%
Tirana	610	720	17%
Priština	380	530	40%

Historia Popullit Shqiptar II. i. m. 49.

I.105. táblázat.

Napi bérek bolgár és szerb textilipari központokban

Város	1893–1896	1899–1902	1906–1909
Szófia	1,95	1,67	2,17
Gabrovo	1,46	1,53	2,63
Szlivén	2,47	1,65	1,93
Szamokov	1,43	1,04	1,72
Leszkovac	1,27	0,91	1,68
Belgrád	1,96	2,18	2,59

Palaré, M.: Balkanszkité i. m.

I.106. táblázat.

Balkáni városok kereskedelmi jelentősége és árudiverzitása a Balkánon 1885-ben
a kereskedők száma alapján

Ágazat	Belgrád	Galați	Janina	Preveza	Valona	Berat
Textil, ruházat	1	13	11			
Cukor, fűszer, gyarmatáru	48	9	8		1	
Kézműipar	20	14	4	4	6	6
Papír, könyv	1	4	2			
Élelmezés, liszt, gabona	5	15		9		
Alkohol	3	10		4	1	
Bőr, olaj	1		1		3	
Pénzügy, hitel, bizomány		13		9	2	
Vas és edény	13	15			1	3
Faipar		3				
Vendéglátás		10				
Szállítás és hajózás		4		9		
Hús és hal		4				
Gépek		4				
Ékszer		2				
Virág		2				
Egészségügy			3			
Kereskedők és cégek összesen	86	122	29	29	13	6

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. alapján.

A gazdag zsidó kereskedő-iparos család fészke, az Allatini-villa Szalonikiben a tűzvész előtt

II. A szerb társadalom és gazdaság (1878–1914)

II.1. A szerb állam alkotmányos rendje, az államapparátus; a hadsereg és a bürokratikus elit

II.1.1. Az alkotmányos rend

Szerbiában a szerb felkelés során 1812-ben létrehozott nemzeti igazgatótanácsot, a *pravitelstvujušći sovjetet* Szerbia első, 1835-ös alkotmánya váltotta fel. Mitrović értelmezésében erre már csak azért is szükség volt, mert az új elit nem volt önálló egzisztencia (a muszlimok birtokait nem osztották szét a knézek között), az egyének létbiztonságát az állam túlkapásaival szemben így a gazdasági háttér nem tudta szavatolni.⁶⁰³ A Dajak-felkelés során spontán összeült nemzetgyűlést az államhatalom erővel verte szét. Az eset két tanulsággal szolgált: egyrészt bizonyította a tömegek – optimista – bizalmát a nemzetgyűlés intézményében, s hogy a fejedelem meghajlik a nemzet akarata előtt,⁶⁰⁴ tehát a nemzet a szuverén, s nem a fejedelem. Másrészt – foltot ejtve e nemes felfogáson – ettől kezdve az alkotmányozás és az erőszak összekapcsolódása végigkísérte a szerb történelmet. Az alkotmány, a nemzet szuverenitásának „nemeslevele” képtelen volt azt megvédeni az esetek zömében, ami arra utal, hogy a központi hatalom nem szükségszerűen tekintette azt maga fölött állónak.⁶⁰⁵

Mivel a nemzetgyűlés politikai súlytalansága az események fényében nyilvánvaló volt, az alkotmányvédők egy új – s érdekeiknek megfelelően oligarchikus – szervezet létrehozását látták szükségesnek. Az 1835-ös alkotmány szerint a törvényhozó hatalmat a fejedelem és az államtanács (senátus) együttesen gyakorolta, s a központi hatalom erőssége is e két egymással rivalizáló politikai tényező erejétől függött. Szintén a fejedelem hatalmát gyengítette, hogy 1839–1869 között az államtanács tagjait csak a Porta hozzájárulásával lehetett elmozdítani. Ráadásul ez az alkotmány a bíraskodást a Karađorđević-felkelés során a helyi közigazgatás vezetőinek megtett knézekből kinőtt kerületi főnökök (obornézek) és a fejedelem kezéből az újonnan szervezett törvényszékek kezébe helyezte. Ezzel megkezdődött a hatalmi ágak szétválasztása. Az alkotmányvédők által kiadott 1839-es statútum – mely az ő hatalmukat védeni volt hivatott – viszont több szempontból is ellentétes volt az 1838-as „török” alkotmánnyal: míg az utóbbi szerint a tanácsstagok kinevezése a fejedelem jogköre, az 1839-es statútum szerint az államtanáccsal egyetértésben kell a tagok pótlását biztosítani, s miniszter is csak az állam-

603 Mitrović, B.: Taming the Assembly: National Representation in Serbia (1815–1859).

http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Bojan_Mitrovic.pdf

604 Uo. Mileta felkelése szintén nemzetgyűléssé nyilvánította magát, elfogadta az 1835-ös alkotmányt, de ezt meg a nagyhatalmak beavatkozása érvénytelenítette.

605 Toma Vučić-Perišić kívülről, fegyverrel döntötte meg Mihajlo Obrenović első országlását 1842-ben, majd az alkotmányra hivatkozva, hogy az uralkodó nem tartózkodik az országban üresnek nyilvánította a trónt. A korábban félreállított nemzetgyűlés ekkor szerezte meg a jogot, hogy jelöltet állítson a trónra (Karađorđjevićek visszatérése), a nagyhatalmak a beavatkozás, a Porta pedig az investitúra jogát.

tanács tagjából lehet – ilyen megkötést viszont az alkotmány nem ismert. Bár az állam a hatalommegosztás felé haladt, a jogosítványok elkülönítésének hiánya miatt az alkotmányvédők idején – amikor is a fegyveres harcot a hatalmi centrumok (fejedelem, államtanács, nemzetgyűlés) politikai küzdelme váltotta fel – patthelyzet alakult ki, s nem ekvilibrium.⁶⁰⁶ A népképviselőt végül Milán Obrenović (1868–1888) hatalomra kerülése után az 1869-es alkotmányban intézményesült növelve a politikai tényezők számát: az egykamarás parlament háromnegyedét közvetett választások során a nép választotta, egynegyedét az uralkodó nevezte ki. Az államtanács a korábbiakkal ellentétes tendenciaként sorvadni kezdett, 1869-től az uralkodó nevezte ki az összes tagját, 1903-tól ugyan csak a felüket, de a testület ekkor már csak a törvényjavaslatok véleményezési jogkörével bírt, azaz 1869 után a fejedelmi hatalom ismét erősödött. 1901–1903 között (az oktrojált alkotmány idején) létezett a felsőház is, de az Obrenović-dinasztia bukásával, a Karadjordjevićek hatalomra kerülésével ez megszűnt. Az 1888-as új alkotmány tulajdonképpen csak 1903-tól volt érvényben, mert Sándor király (1889–1903) 1889-ben az 1869-es alkotmányhoz tért vissza,⁶⁰⁷ s csak a királygyilkosság után trónra kerülő Petar Karadjodjević és az őt támogató radikálisok vezették be újra.

1888 előtt a *nemzetgyűlés* (*skupština*) 195 tagját 3 évre a választójoggal rendelkezők (21 éven felüli, 15 dénár egyenes adónál többet fizető szerb állampolgárok) választották, míg további 64 tagot (a parlament negyedét) az uralkodó nevezett ki.⁶⁰⁸ A választhatóság feltétele 30 év és évi 30 dinár fizetett egyenes adó volt. A parlament ekkor háromévente ülésezett, de az ülés csak egy évig tartott. Ezen az 1888-as alkotmány módosított, mely három évben szabta meg az ülésszakot, mely 1901 után nőtt 4 évre. Az 1869-es alkotmány szerint a parlamentnek nem volt törvénykezdeményezési joga (csak a sorsárról határozhatott), az az uralkodót és a kormányt illette meg, tehát ekkor a parlament a kormánynak volt alárendelve és nem fordítva.

⁶⁰⁶ Az 1844-es, Obrenovićok támogatta „huszár-felkelés” véres leverése után 40 évig nem volt újabb lázadás. Ami a két intézmény küzdelmét illeti, a parasztságra támaszkodó Toma az 1848-as *nemzetgyűlés* összehívásakor leszámolt az ellene (az új fejedelem hatalmának kiszélesítése mellett) szervezkedő *szenátusi* tagokkal. Ezt követően az egész szenátus ellene fordult. A helyzetet elmérgesítette és a politikai küzdelmet a mindennapok világába helyezte, hogy mindkét hatalmi centrum megkísérelte az államapparátus feletti hatalom megszerzését. Mivel a tisztogatások nem voltak sikeresek, a kedvezmények kiszélesítése mellett döntöttek, ez viszont, a testi fenytés engedélyezése mellett a parasztságot fordította a bürokratákkal szembe. Az állam gyakorlatilag megbénult, s a nagyhatalmak közötti érdeellentét nem tette lehetővé a status quo módosítását. Aleksandar fejedelem erre letartóztatta a szenátus öt nem támogató tagjait, s újakat nevezett ki helyettük, mire az intézményekből kiszorult maradék liberálisok, az újliberálisok és már Toma támogatói is összefogtak, s 1857-ben a Portát hívták segítségül, mely megszüntette az 1839-es statútum és az 1838-as alkotmány közötti ellentmondásokat, de visszahelyezve a tanácsba a menesztett szenátorokat ott patthelyzet alakult ki, s nem lehetett kormányt alakítani (miniszterek csak az államtanács tagjai lehettek). Ekkor hívták össze az András napí gyűlést, melybe az „establishment-tel” elégedetlen parasztok is küldtek képviselőket, akik Miloš visszatérését kívánták, míg a liberálisok a kormányzásba való nagyobb beleszólás elérése érdekében együttműködtek velük. Mihajlo idején 1861-ben azonban újra csorbították a nemzetgyűlés jogait, s tagjait a fejedelem alá rendelték, tehát a népszuverenitás elve ideiglenesen vereséget szenvedett.

⁶⁰⁷ Az ekkor 13 éves király mögött álló Milán és támogatói köre kezébe került vissza a hatalom pár éven belül, akik elleneztek a népképviselőt radikálisok által követelt kiszélesítését. Az utóbbiak az 1883-as ún. Timok-felkelés során többek között ezt kívánták elérni, de vereségük az 1869-es alkotmány megerősödéséhez, a korlátozott választójog és az uralkodói kinevezések fennmaradásához vezetett. E két korlátozás célja a radikálisok politikai erejének, tömegbázisának gyengítése volt.

⁶⁰⁸ Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 27.

Az 1888-as (és 1903-as) alkotmány szerint a skupština tagjait teljes egészében a nép választotta, minden közigazgatási körzet annyi képviselőt küldött, ahányszor 4500 adófizető lakosa volt (korábban minden 2000. adófizető küldött képviselőt). A városok pedig 2 vagy 1 képviselőt választhattak (Belgrád négyet küldött). A titkos szavazást ugyancsak 1888-ban vezették be. Minden 21 évet betöltött szerb férfi állampolgár választó volt, ha éves egyenes adófizetése elérte a 15 dinárt. Ez valamivel a parasztság által fizetett 1897-es átlagos adóérték fölött volt, így sok kisparaszt nem rendelkezett választójoggal: csak 1910-re bővült ki a választók köre (a radikálisok saját választóik körét erősítették ezzel a lépéssel). Mindenesetre Szerbiában így is a felnőtt férfiak 70%-a volt választó (550 ezer férfi), míg a Monarchiában 20%. Djordjević számításai szerint a választók kb. 60–70%-a volt paraszti származású 1903 után (370/550 ezer), ami közelítette társadalmi arányukat. A katonatisztek és a szolgálatban lévő katonák nem rendelkeztek aktív és passzív választójoggal sem. Választható volt minden 30 évnél idősebb, 30 dinárnál több évi adót fizető szerb férfi, de a köztisztviselők többsége nem (kivéve a mérnökök, orvosok, bírák). A mandátum tartalma 4 év volt, az ülészak alatt napi 15 dináros napidíjjal⁶⁰⁹ (a paraszti gazdaság évi 700–800 dinár bevételt termelt, a városlakók havi 100–200 dinárt kerestek a 19. sz. végén). A részvételi arány 50–70% között ingadozott, 1980-ban például 400 ezer ember szavazott az 550 ezer jogosultból.

A parlament összehívásának, elnapolásának, felosztatásának, új választás kiírásának joga az uralkodót illette meg. A határozatképességhez a képviselők 50%-ának jelenlétére volt szükség, a határozat elfogadásához egyszerű szótöbbség kellett. A kezdeményezési jog egyformán megillette a parlamentet és az uralkodót, aki a kormányon keresztül terjeszthette be javaslatait. Tárgyalás előtt az államtanács véleményezett minden javaslatot, de ez nem volt kényszerítő erejű. A királynak vétőjoga volt, de az alkotmányt csak a nagy (*velika*) skupština módosíthatta (miként a bolgároknál a nagy szobranie). A nagy skupština összehívása esetén minden választókerület nem egy, hanem 2 képviselőt küldött a nemzetgyűlésbe (összesen kb. 600 főt), de az eredeti parlamentet ekkor fel kell oszlatni (tehát új választásokat írtak ki, nem kiegészítő jellegű volt a nagy skupština). Ha nem az uralkodó kezdeményezte az alkotmánymódosítást, hanem a parlament, akkor előbb megszavazta a módosítást, s csak utána oszlatta fel az uralkodó, hogy a nagy skupština döntsön a módosítás sorsáról. (Politikailag tehát kockázatos volt alkotmánymódosítást beterjeszteni, hiszen a nagy skupština elutasítása esetén nemcsak a hatalomból bukott ki a parlamenti javaslattevő, de a javaslat is megfeneklett).

A skupština jogai voltak továbbá: a meghalt uralkodó által kijelölt 6 személyből megválaszthatta a 3 régenszt a trónörökös kiskorúságának idejére, megválasztotta az állami számvevőszék tagjait, 1888/1903 után joga volt 8 tagot választani – a királyi listáról – a 16 fős államtanácsba. A képviselőknek mentelmi joguk volt: parlamenti beszédekért, politikai cselekedeteikért nem voltak büntethetők.⁶¹⁰ A nagy skupština feladata volt az uralkodó megválasztása örökös hiányában, vagy a régensek kijelölése végrendelet hiányában, s szentesítette az államterület változásait (miként Bulgáriában is). Noel Malcolm szerint Kosovo éppen azért nem tekinthető Szerbia részének (így leválása és

609 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 238. Az ipari munkabér napi 2–3 dinár körül volt.
610 Uo. 239.

mai jogi státusa sem problematikus), mert rendeletileg annektálták, noha a nagy skupština döntése kellett volna hozzá, de ennek összehívása elmaradt a viharos időszak miatt.

A végrehajtó hatalmat az uralkodó a *kormányon* keresztül gyakorolta: a miniszterelnök mindig a győztes pártból került ki, s a király nevezte ki. A miniszterek mind a király, mind a parlament felé felelősek voltak. A miniszterek csak felség- és hazaárulásért, az alkotmány és a polgári jogok megszegéséért, korlátozásáért, megvesztegetésért és az állam önző érdekből történő megkárosításáért voltak büntethetők. Ekkor a számvevőszék és az államtanács ítélkezett felettük. Az uralkodó joga volt a hadüzenet, békekötés, szövetségekötés és a kegyelem, nemzetközi kereskedelmi szerződést viszont csak a *skupština* hozzájárulásával köthetett.

Az *államtanács*nak 16 tagja volt: 16-ot jelölt az uralkodó, 16-ot a parlament, s mindkét fél 8–8 főt választhatott ki a másik fél listájáról. Az államtanácsnak joga volt törvénytervezeteket kidolgozni, benyújtani az uralkodón keresztül és a törvénytervezeteket véleményezni. Véleményezte a helyhatóságok elleni panaszokat, elkülönítette az egyes hatóságok hatáskörét, megállapította az állami számvevőszék (mely a költségvetés felügyeletét végezte el) és a fellebbviteli és semmitőszék tagjainak névsorát.

A *bírói hatalom* kétszintű volt, a helyi szintű és a belgrádi fellebbviteli bíróságon túl ugyanis a semmitőszék csak az eljárásjog és a törvényesség formai betartását ellenőrizte, a perek tartalmi kérdéseivel nem foglalkozott. Működtek továbbá 3 állami bíróból és 2 polgárból álló lokális esküdtbíróóságok, amelyek rablás, betörés, gyújtogatás és 100 dinár alatti kárral kapcsolatos ügyekben ítélkeztek lelkiismeretük és a helyi szokásjog szerint.⁶¹¹

Az állampolgárok rendelkeztek polgári szabadságjogokkal, mint a gyülekezési- lelkiismereti, szólás- sajtó- és véleménynyilvánítási szabadság, az otthon sérthetetlensége és a személyes szabadság, melytől bírósági végzés nélkül senki nem volt megfosztható. A száműzetés tiltott volt. A tettenérés kivételével bírói engedély nélkül senki nem volt letartóztatható, a törvény által nem tartalmazott jogesetekben a tettes nem volt büntethető. (Ezek a jogok a meghódított Macedóniában nem voltak érvényesek).

Minden szerb állampolgár valamely község (*opština*, nem azonos a településsel) tagja volt, ez jogosította fel a segélyre betegség és rokkantság esetén, cserébe adó- és munkakötelezettséggel rendelkezett. Egy község legalább 200 választópolgárral kellett, hogy rendelkezzen, ezért területük nagy volt. Az első világháború előtt 1400 község létezett.

A *helyi önkormányzat* a községi gyűlésen alapult, amelybe minden 15 dinárnál több adót fizető, választójogosultsággal bíró állampolgár bekerült. A községi gyűlés feladatköre intézkedés a falvakban 200, városokban 1000 dinár feletti vagyonszerzés vagy elidegenítés esetében, illetve 1500 és 6000 dinárt meghaladó építkezés esetében, a községi pótadók megállapítása, a választmány és az előljáráóság és a tisztviselők kijelölése és alkalmazása volt. A községi választmányba minden 500 választó után 10 fő került be. Választmányi tag csak a 30 dinárnál több adót fizető választó közül kerülhetett ki, a választmányi tagság ingyenes és kötelező volt. A választmány ellenőrizte a község költség-

611 Strausz 1902-ben még másként írja: minden községben volt egy 3 helyi lakosból álló bizottság, mely 200 dinárig ítélkezhetett peres ügyekben (28. o.).

vetését. Az előjáróság, mely hetente legalább kétszer ülésezett, az elnökből, legalább két *kmet*ből (itt: falufőnök) és egy ügyvezető–jegyzőből (*đelovođa*) állt: mindegyikük 30 dinár fölötti adót fizető, 30 évnél idősebb, írni-olvasni tudó férfi volt. Az elnöknek joga volt 8 napos fizetésmegvonást, 10 dináros büntetést kiszabni és 24 órás elzárást eszközölni. A kmetek valójában nem egy-egy falu, hanem egy-egy közigazgatási ág élén álltak, jogukban állt büntetést kiszabni 5 dinár értékhatárig. A községi pénzkezelést a járás ellenőrizte, ha egy kmet, vagy 3 választmányi tag vagy 12 választó kérte ezt.

A megyét (*okrug*) a király által kinevezett *načalnik* irányította, akinek csak javaslatlatterti joga volt a megyegyűlésben, viszont övé volt a végrehajtó hatalom: hatalma nagyobb, mint a magyar *főispáné*, de nem volt tagja a gyűlésnek, mint a francia *préfet*, viszont ő volt a megyei rendőrfőnök is. Szintén állami megbízottak voltak a megyei titkárok és szakreferensek. A megyegyűlésbe az országos képviselő-választási joggal felruházott 23 város is küldhetett képviselőket; a járások megyei képviselőt a népesség arányában választottak, 1500 fő után egyet-egyet. A választhatósághoz 30 dinár adót kellett fizetni és kötelező volt az írni-olvasni tudás és a 30. életév betöltése, s továbbá legalább 50 választónak kellett ajánlania az illetőt. A járási közgyűlés (*srez*) hasonlóan épült fel: minden 500 adófizető után 1 főt küldhetett az adott község.

Szerbiában a győztes párt minden választás után kicserélte az államapparátust: ugyanez az Egyesült Államokban működő rendszer, a „*spoil system*” jellemezte Bulgáriát, de az ifjútörök forradalom utáni Oszmán Birodalmat is (s jellemzi Magyarországot). Ennek következtében, egy választási vereség a felső hivatalnokok karrierjének végét jelentette, céljuk tehát az volt, hogy a választásokat helyi szinten befolyásolják (1888, helyesebben 1903, a titkos szavazás bevezetése előtt), illetve minél jobban megszedjék magukat hivatali éveik alatt. Ennek egyik fajtája a korrupció egy sajátos formája, a „hálapénz” volt: az egyes gazdasági érdekcsoportok önként, előre fizettek bizonyos szolgáltatások elérhetőségéért, vagy kedvező döntésekért. A hivatalban lévő bürokraták így nagy összegeket fizettek a nyugdíjalapba, hogy viszonylag korán nyugdíjba mehessenek, ha esetleg megbuknak támogatóik.

A szerb alkotmányosságot és a politikai életet meghatározta az elit külpolitikai orientációja (azt részben neveltetése), az elit és az uralkodó konfliktusa a hatalommegosztást illetően, valamint a népképviselőhöz való hozzáállás (érett-e a szerb nemzet a képviselői rendszerre), továbbá a gazdaságpolitika. A szerb politikában a francia orientáció vált meghatározóvá (Petar Karadžević maga is Franciaországban élte emigráns életét 1903 előtt), de ez nem jelenti azt, hogy a politikai elit nézetei egységesek lettek volna.⁶¹²

A párizsi nevelésű szerb értelmiség először 1858-ban lépett politikai porondra paraszti tömegeket vezetve, s jelentkezett az osztrák tartományokból származó szerb bürokratikus elit kihívójaként.⁶¹³ A 4. párizsi neveltetésű politikai generáció mindegyike képes volt az ország életét meghatározó pártot alapítani. Az András-napi népgyűlés vértelen forradalma (1858) megdöntötte az alkotmányvédők uralmát, s a nemzetgyűlés – rövid időre – valóban törvényhozó hatalmat kapott. A nemzetgyűlés két titkára, Jevrem

612 A temesvári pátriárka 900 kötetes könyvtárából 300 a francia felvilágosodás irodalma volt 1790 körül. *Bataković, D.:*

A Balkan-Style French Revolution? i. m. 113.

613 *Bataković, D.:* French Influence in Serbia 1835–1914. Four Generation of Parisians. *Balkanica*, 41, 2010. 100.

Gruić és Milovan Janković két egymástól távoli intézményt próbáltak összekapcsolni: a nyugati parlamentáris rendszerekben lefektetett francia népszuverenitást és a vidéki Szerbia zadrugáiban létező jelenségként elkönyvelt balkáni parasztdemokráciát, szemben Miloš fejedelmi hatalmával és autoriter törekvéseivel.⁶¹⁴ A szerb parasztság általános szellemi állapota azonban éretlennek bizonyult az alkotmányos rend támogatására: a Jovan Ristić vezette városi elitisták, bár idealizálták a paraszti életet, de képtelenek voltak tömegeket mozgósítani Benjamin Constant, Jeremy Bentham és John Stuart Mill nevével. A radikális párt ezért 1880 után háttérbe szorította őket, hatásuk azonban nem lebecsülendő, hiszen a belgrádi egyetem és a középiskolák tankönyveinek anyagában a cenzúra 1881-es eltörlése után e liberálisok nézetei jelentek meg (pl. Žečević), s ezen keresztül a francia hatás (1789, 1848 története) fiatalok generációinak gondolkodásmódjára hatott. Az elveikkel szemben megnyilvánuló gyakorlati opportunizmusuk miatt a többpártrendszer 1881-es bevezetésével politikai hatalmuk azonban véget ért. A szerb konzervatív tradíciót megtestesítő Konzervatív Párt ideológusai az Ilija Garašanin védelme alatt álló Jovan Marinović és Filip Hristić voltak, de a liberálisok meggyengülésével a parasztságot támogató politikájuk ellenére (minimum földbirtok elidegeníthetlenségének ismételt bevezetése) 1874-ben ők is megbuktak, mint kormánypárt.

A második párizsi generáció az 1880-ban alapított Haladó Párt holdudvarába tartozott. E modernista csoportosulás már nemcsak a nyugati eszméket, de a nyugati életmódot is igenelte, szemben a liberálisokkal, s elvetette a paraszti élet idealizálását, s egyben megkérdőjelezte annak gazdasági hatékonyságát is. A Piroćanac-kabinet idején fogadták el a többpártrendszert és a szabad gyülekezési jogot (francia mintára, miként a bíróságok működése és a tankötelezettség bevezetése is francia hatásokat mutat: Jules Ferry hatására szekularizálta az oktatást Stojan Novaković oktatási miniszterként). A cenzusos választójog – akárcsak Franciaországban a júliusi monarchia idején, hiszen innen vették az ötletet – széles tömegeket rekesztett ki a hatalomgyakorlásból, éppen azért, hogy a „demagóg” radikálisokat (akik ugyan immár legálisan működhettek) háttérbe szoríthassák, ráadásul a választási csalás, az ellenzéki képviselők kizárása sem volt idegen a párttól (az oktatási törvény elfogadása is csak így sikerült). A Marinković-testvérek, Stojan Novaković és a Milutin Garašanin körül csoportosuló társaság is az elitisták gyűjtőhelyévé vált széles társadalmi beágyazottság nélkül, s csak helyi presztízszük (és családjuké), klientúrájuk tartotta fenn őket egy-egy választókörzetben. Vezérkar hadsereg nélkül – jellemezte őket egy francia diplomata. A radikálisokkal szembeni ellenérzésüket nemcsak az utóbbiak demagógiája, hanem oroszbarátságuk is táplálta (hiszen alapvetően osztrákbarát kabinetről volt szó).⁶¹⁵ A francia konzervatív-liberális ideológus Laboulaye hatására a kétkamarás parlament bevezetését fontolgatták, mely elegendő fék lenne a megerősödő, cenzus nélküli népképviselői választásokon a szavazatok zömét megszerző radikálisok ellen. Az 1901-ben rövid időre bevezetett kétkamarás parlamentben a szenátus és az alsóház együtt ülésezett, így eléggé hasonlított az orleansista francia gyakorlatra.

614 Uo. 103.

615 Uo. 109.

A harmadik (radikális) generációt a francia hatás a párizsi kommün és az anarchisták (a Samouprava első éveiben helyet kapott Marx és Louis Blanc), orosz és lengyel emigránsok, Michelet "szuburbánus" történetírása és Svetozar Marković populista szocializmusa képében érte. Nem véletlen, hogy korai fellépésük az erőszak (1883-as Timokfelkelés) és az egalitarianizmus (parasztpártiak) jegyeit viseli magán. Nézeteikkel (az uralkodó uralkodik, de nem kormányoz) nem tettek szert nagy népszerűsége az előbb említett három párt és a dinasztia körében sem (ez utóbbi tartotta fenn az előbbieket hatalmát). Ha nem volt rendőri fellépés, vagy hatalmi túlkapás, akkor 1883 után a választásokon a radikálisok akár a képviselői helyek öthatodát is begyűjtötték (1886, 1889, 1890). A Radikális Párt 1881-es programja Leon Gambetta 1869-es elnöki programja volt kiegészítve Clemenceau 1881-es programpontjaival: egykamarás parlament, általános-kiszélesített választójog, a parlament kizárólagos törvényhozási joga (az uralkodó korlátozása), gyülekezési szabadság, állam és egyház szétválasztása, bírói hatalom függetlensége; valószínűleg Pera Todorovićon keresztül. A lokális önkormányzatok jogosítványainak kiszélesítését (ez a centralizált francia államban is újszerű volt) pedig Camille Pelletan választási programjából vették. Az Obrenovićokat támogató (nem választó) katonai kasztot pedig a hadkötelezettség bevezetésével kívánták megtörni. A párt fő ideológusa Milovan Milovanović volt, a szocialista szárnyat Lazar Paču képviselte.⁶¹⁶ A *velika skupština* ötlete szintén a radikálisoktól származott. A népszuverenitás kimondása az 1888-as alkotmányban sem történt meg az uralkodó kifejezett ellenkezése miatt (ekortájt a francia radikálisok az erős elnöki hatalom miatt a hivatal eltörlését követelték, de még Pera Todorović számára is nyilvánvaló volt, hogy a királyság megszüntetése gyakorlatilag a vidéki patriarchális társadalom hagyományainak arcul csapását jelentené, egy szinttel magasabban). De megtörtént a cenzus leszállítása és a királyi hatalom korlátozása. Az egyén jogainak védelme a hatósági túlkapásokkal szemben a belga alkotmányból jött. 1889-1892 között, mikor hatalmon voltak, a radikálisok Gambetta ötletét felhasználva nacionalizálni akarták a vasutat. Míg korábban kommünárdoknak, szocialistának és internacionalistának gúnyolták a pártvezetést, hatalomra jutásuk után nacionalizmusuk szűrt szemet másoknak (az, hogy Szerbia Piemontként tekintett magára – lásd a hasonló nevű sajtóorgánumot – azonban nemcsak azt jelenti, hogy a balkáni egyesülésben vezető szerepet vindikált magának, hanem, a politikai szabadságjogok kiszélesítését, egy igazságos és egyenlő jogokkal bíró társadalom megteremtését is követelte az egyesítési aktus megkezdése előtt).

A radikálisok soraiban a hasadást az radikális elvhűség (a 4. francia neveltetésű generáció) és az opportunizmus (a progresszistákkal és a királlyal 1901–1903 között együttműködő Pašić) összecsapása okozta: egy rövid kivételtől eltekintve, mindig az óradikálisok voltak hatalmon 1903–1914 között (pl. 1906-ban 97 óradikális, 47 újradikális, 16 nemzeti liberális, 2 haladó és egy szocialista ült a parlamentben). A kevésbé ruszofil független újradikálisok (Cvijić) az oktatásra szerettek volna még több hangsúlyt fektetni.

616 Uo. 114.

II.1.2. A szerb bürokratikus elit

Ezek után nézzük meg, kik és hogyan működtették a rendszert. A szerb „értelmiség” legjelentősebb részét – akárcsak Bulgáriában – az állami hivatalnokok tették ki: a török uralomnak köszönhetően úgy a nagy- és középbirtokosság, miként a nemesség is hiányzott a szerb és a bolgár államból egyaránt, így az államhatalomtól függő viszonyban lévő hivatalnokréteg számított a társadalom elitjének. A független egzisztenciák aránya az „értelmiségen” belül még 33% volt 1842-ben (*II.1. ábra*), de az állami alkalmazottak között részesedésük gyorsan 5% alá csökkent, miközben az utóbbiak létszáma 1842–1900 között 1100-ról 15 ezerre nőtt. (Az állami orvosok száma megkilencszereződött, az ügyvédeké megötszöröződött). A régi és az új társadalmi rétegek között nem történt összeolvadás, mivel az előbbit teljes egészében a parasztság alkotta a torlódott társadalom helyett új szintek ráépülése következett be.

Az új, hivatali-bürokratikus elit élén a szerb miniszterek álltak, fizetésük 12 ezer dinár (frank) volt évente, a miniszteri osztályfőnöké 7200 frank volt, a nem(csak) költségvetési forrásból finanszírozott megyei vezetőké 4000–7000 dinár, a járási főnökök éves fizetése, miként a bíráké is 2500–3000 dinár volt. Az állami tisztviselők 90%-a viszont ennél kevesebbet, 1000–2000 dinárt keresett.⁶¹⁷ E fizetések egyezést mutattak a bolgár oldalával. A népiskolai tanítók éves jövedelme 800 dinárról indult, ehhez járul 250–300 dinár sikerdíj, s a bér 30 éves szolgálat után érte el a 3000 dinárt (ez viszont magasabb volt a tömegoktatást megvalósító bolgár értéknél). A papság élén álló metropolita fizetése 15 ezer dinár volt, az alsópapságé megegyezett az alsó hivatalnokokéval: 1000–2000 dinár között mozgott, de emellett jelentős mellékjövedelemmel is rendelkeztek (házasság, keresztelés, temetés). Szerbiában az alsópapságnak nem volt meghatározott fizetése, hanem a községtől szabad lakást és az adóból adófizetőnként 2 dinárt kapott.

Mindezek ellenére az állami hivatal, mivel nyugalmas életet biztosított, nagyon népszerű volt: a pártok támogatóikat igyekeztek e posztokhoz juttatni, részben honorárium gyanánt, részben azért, hogy megbízható apparatcsikok álljanak rendelkezésükre. Különösen érvényes volt ez a vezető hivatalokra, ahol gyorsan nagy nyugdíjat lehetett szerezni (ennek módját lásd később). Esetenként a parlamentbe be nem jutott párttársaik, vagy a parlamentben nemkívánatos, kompromittálódott „barátaik” parkoló pályáiként működtek a járási és megyei főnökségek. Mindez nem eredményezte a szakszerűség növekedését. Szerbiára e tekintetben ugyanaz volt a jellemző, mint Bulgáriában. Itt 1912-ben a külügyminisztériumban az osztályvezetők kétharmadának csak középfokú végzettsége volt. A regionális kormányzók közül (12) csak ötnek volt diplomája, háromnak még érettségije sem. A 62 körzeti vezető közül senkinek sem volt egyetemi végzettsége, s háromnegyedüknek érettségije sem.⁶¹⁸

A demokratikus deficit jele az államok túlbürokratizáltsága (demokratikus deficitről lehet beszélni a kor legdemokratikusabb alkotmányai mellett is). A Monarchia dualista rendszerében 132 emberre esett egy állami alkalmazott (7,5 ezrelék), a nagy gazdasági

617 Németh és Strausz adatai.

618 *Ilchev, I.*: To Call You a Bulgarian is the Greatest Joy for Me. In: Hálfdanarsson, G.–Sofu, H. eds., *Developing EU-Turkey Dialogue, A CLIOHWORLD reader*. Dedalo, Pisa, 2010, 219–233.

világválság idejében Magyarországon 70 emberre (ez már 14 ezrelék, 32 ezer fő, míg 1990-ben 300 ezer felett!). Ez Bulgáriában 1931-ben ugyanennyi volt: központi apparátus felszívta a fejlesztésre fordítható források fontos részét, ily módon a redisztribúció nem termelő beruházásokat támogatott.⁶¹⁹ Szerbiában a 25 ezer hivatalnok a társadalom 8 ezrelékét tette ki, ami a bolgárhoz (1899-ben 12, 1924-ben 17 ezrelék) és a göröghöz (50 ezer fő, 20 ezrelék) és az oszmanlihoz (400–500 ezer fő, 20 ezrelék) képest nem magas, de a kontinentális Európához képest igen.

II.1. táblázat

A „bürokrácia”* aránya a lakosságból (ezrelék)

Dunai vilajet	Török Birodalom 1912	Franciaország 1914	Cseh-szlovákia 1921	Lengyelország 1926	Bulgária 1899	Németország 1899	Románia 1899	Bulgária 1924	Szerbia 1913
15	20	3,8	2,9	2,6	12	5	4,5	17	8,3

*Az adatok nem mindig összevethetők. A bolgár érték 1900 után a tanárokat is tartalmazza, míg a szerb pl. nem.

A demokratikus deficit másik jele a hadsereg átpolitizálása volt: jóllehet Szerbiában katonatiszt nem volt választható, de – az eredetileg a polgári kormányzat visszasságai ellen szerveződő, a katonatiszti réteg érdekeinek védelmében fellépő – Fekete Kéz révén saját klikket hoztak létre, mely politikusokat is markában tartott, illetve támogatói között tudhatott.⁶²⁰ A szerb tisztikar zömmel a kis fizetésű hivatalnokok, a papság és a falusi értelmiség, valamint a parasztság soraiból toborzódott. Bulgáriában a tisztikar egyharmada macedón volt, ami meghatározta politikai programjukat és aktivitásukat, de ott –

619 A magyar adatot lásd: *Bródy A.*: Kultúra vagy apparátus. In: uő. *Kompországok ezredfordulója*. Bp. Pesti Szalon, 1994. 42.

620 Az 1903-as királygyilkosság után 3 évvel brit nyomásra nyugdíjazták az összes résztvevőt, de a volt uralkodó támazait is. Így járt Ljubomir Kostić, a testőrség vezetője, Petar Mišić, a koronaherceg nevelője, Aleksandar Mašin (Draga királyné rokona) Damjan Popović ezredes. De ez nem jelenti a Fekete Kéz (és lapjuk, a Piemont) meggyengülését. Radomir Putnik, Živojin Mišić és Stepa Stepanović tábornokok Péter király embereiként szintén támogatták a szervezetet. Az királygyilkosságot morális, vagy politikai okokból elutasító tisztek nem kaptak előléptetést. (Ugyanez volt a helyzet Bulgáriában Battenberg detronizálása idején). Stojan Protić, vagy az orosz követ, Nyikolaj Hartwig viszont – minden szerbbarátsága ellenére – elutasították a Fekete Kéz tevékenységét. (A Fekete Kéz befolyásának ellensúlyozására jött létre a trónörökös Sándor körül a Fehér Kéz). *Bataković, D.*: Storm over Serbia. Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911–1914). *Balkanica*, 44, 2013. 307–357.

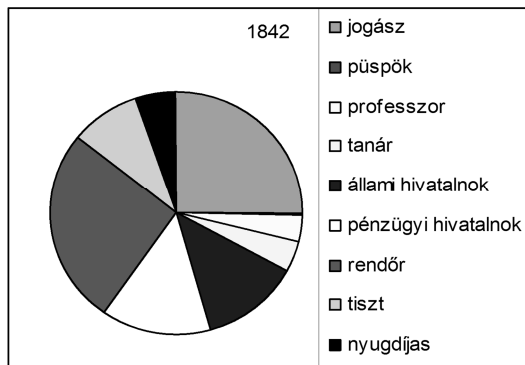
A hadsereg informális befolyását növelte a cseták tagjainak kiválasztási metódusa, mely Szerbiában sokszor köztörvényes cselekedeteket elkövető, vagy menekült-reményvesztett, bosszúvágytól fűtött, vagy érvényesülési lehetőséget másutt nem látó (amorális) emberek szelekcióján alapult, akik aztán a „terepmunka” során még több szabálytalanságot, atrocitást végrehajtva válogatódttak ki és kerültek be a Fekete Kézbe, magukkal hozva sokszor illegális kapcsolat- és eszközrendszerüket. A Fekete Kéznek pedig voltak legális fedékeszei. Ezek az emberek kitűnően értettek a konspirációhoz és a nyomásgyakorlás törvénytelen formáihoz, legyen szó akár a meghódított Macedónia pacifikálásáról (az itteni államhivatalnokok egy része – szándékosan – börtönviselt, vagy cseta tag, tehát erőszakos cselekedeteket elkövetésére hajlamos, a közeget jól ismerő ember volt), akár a politikai ellenfelek eltüntetéséről, akár a szomszédos Monarchiában szolgálatot teljesített, leszerelt tisztek átvételéről. Görögország és Románia szintén politikai ellentétektől szabadt ország volt, de az uralkodó detronizálásáig (Bulgária), pláne meggyilkolásáig (Szerbia) egyik sem jutott. Abban viszont mindegyik egyezett, hogy a nemzeti ideál megvalósítása érdekében képes volt feláldozni az ország belső békéjét, stabilitását, a prosperitást a külpolitika, s nem pedig a társadalmi differenciák mérséklésének szolgálatába állítva (igaz, a társadalmi differenciák éppen Szerbiában és Bulgáriában voltak kisebbek, szemben Romániával vagy Görögországgal).

Szerbiával ellentétben – mind a katonák (Paprikov tábornok hadügyminiszter), mind a macedónok fontos politikai pozíciókat tölthettek be a kormányban is (Genadiev, Rizov).

Miként Bulgáriában, a tisztikar Szerbiában is a nem létező polgári középosztály helyét vette át és vált programadó réteggé. Bár a nemzeti eszme felmagasztalása alapvetően is a középosztály (akár a polgári középosztály) jellemzője, a Balkánon ezt a funkciót a tisztikar vette át (míg a nacionalizmus pl. a k.u.k. tisztikarra nem volt jellemző, a balkáni államokban ez alapvonás). Jellemző, hogy míg Németország 1913-ban emelte 117 ezerről 660 ezer fölé a „békelétszámát”,⁶²¹ addig a kisebb lélekszámú Balkánon az 1912-ben mozgósítottak száma egyedül Bulgáriában 600 ezer fő volt, a kisállamok békelétszáma pedig meghaladta a németet 1912-ben (a törökök nélkül), de 1913-ban is (immár a Török Birodalom európai haderejét is beszámítva). Míg a hadsereg békeidőben a francia bruttó nemzeti termékből 5%-kal részesedett 1912-ben, Németországban 4, a Monarchiában pedig 2,5%-kal,⁶²² a balkáni államok esetében - bár a GDP-nek ugyan csak 2%-át tette ki – a hadsereg részesedése a költségvetés 20%-át is meghaladta (ennek költségeit csak hiteltől tudták fedezni). Noha értékben ez nem volt jelentős összeg az európai államokhoz képest (az alacsonyabb GDP miatt), mégis meglepően sikeresek voltak a tömeghadseregek felállításában.

II.1. ábra.

Az állami alkalmazottak és szabadfoglalkozásúak megoszlása Szerbiában 1842-ben

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 460. alapján

Ha a politikai meggyőződés helyett a szerb parlament társadalmi tagolódására vagyunk kíváncsiak, akkor az adatok alapján elmondható, hogy a skupština tagjainak 25–30%-a volt paraszti származású 1903–1908 között,⁶²³ annak ellenére, hogy az 1903-as választójogi reform után a parasztság szavazók közötti aránya 55%-ról 70%-ra emelkedett. E parlament tagjainak 27–30%-a volt kereskedő (közülük 20 Belgrádból, 12 kisvárosból, 9 faluból érkezett). 1906-ban a 700 képviselőjelölt közül eleve 150 kereskedő volt (22%). Tanárok, orvosok, a szabad foglalkozásúak a képviselőház 28–33%-át tették ki.⁶²⁴

621 Illies, F.: 1913, az évszázad nyara. Bp. 2014. 170.

622 Uo. 114.

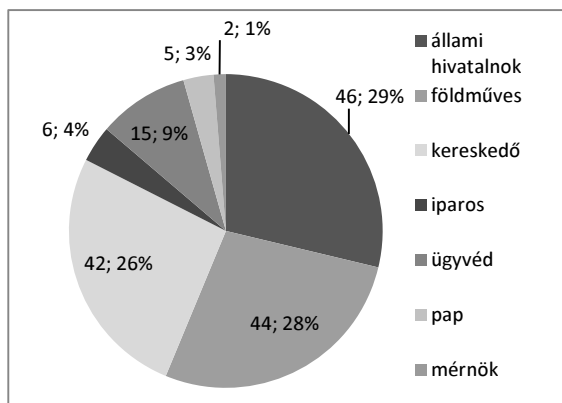
623 Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 232. In: Djordjevic, D.–Király, B. K. (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars i. m.

624 Uo. 233.

Az 1912 előtti utolsó két ciklus alapján a szabadfoglalkozásúak háttérbe szorulása mellett a (volt) hivatalnokok szerepe is jelentős vált (II.2. ábra), miként domináns maradt a kereskedőréteg is, mely a nacionalizmust meglovagolva igyekezett érdekeit olyan köntösbe bújtatni, melyet a politikailag-gazdaságilag közömbös társadalmi rétegek is magukévá tudtak tenni. A kereskedőréteg felülreprezentáltsága a parlamentben megmagyarázza, hogy a külpolitikai kérdéseknek miért voltak gyakran gazdasági vonatkozásai, s miért álltak a Monarchiával fenntartott gazdasági kapcsolatok a viták kereszttüzeiben.

II.2. ábra.

A szerb skupština összetétele a két utolsó világháború előtti parlamenti ciklus alapján

Mivel a skupština választóinak többsége paraszt volt, sőt a képviselők egy jelentős része is, a hivatalnokréteg sohasem tudta elérni a fizetések felemelését, ami viszont a helyi szinten realizált, gyakran illegális jövedelmek emelkedését eredményezte. Ugyanakkor a kereskedők jelentős súlya a skupštinában hátráltatta a városi/indirekt adóterhek növelését is, melyből a modernizációt fedezni lehetett volna. A zömmel a parasztság által fizetett, egy főre vetítve a városiakhoz mérten kevesebb, de a jövedelmi szinthez mérten vidéken jelentősebb direkt adók emelése pedig a választókat idegenítette volna el. Erről a modernizációs problémáról, a hozzá kapcsolódó ellentétes pártpolitikai törekvésekről és eredményéről később még részletesen szólunk.

A *költségvetési bevételek rossz felhasználása* mellett a balkáni országokra olyannyira jellemző *bürokratizálódás is jellemző* volt Szerbiára is. 1842–1866 között megnégyszereződött az államapparátus létszáma, a modern államszervezet kiépülése tehát ekkorra tehető. Az állami bürokraták száma 1866–1890 között újra megduplázódott, 1890–1900 között pedig további 50%-kal nőtt. E csoport az „értelmiség” (beleértve az altiszti réteget és rendfenntartókat) átlag 20–25%-át tette ki. Ennél is nagyobb mértékben nőtt az egyéb adminisztratív bürokraták száma (+66%), akik e társadalmi réteg 20%-át tették ki, miközben viszont állatorvos csak 53 volt 1890-ben az egész országban. A bürokratizálódás üteme tehát nem volt párhuzamos a professzionalizálódásával.

1866-ban a kb. 5000 állami hivatalnok és szabadfoglalkozású közül csak 500-an dolgoztak az építészetben, 800-an a kultúrában, a 46 ügyvéd mellett 355 művész, mindössze

77 egészségügyi alkalmazott tartozott e csoportba.⁶²⁵ Azaz, a szabadfoglalkozásúak 1842-es 33%-os aránya nem nőtt (II.1. ábra), de nem is csökkent egy generáció alatt. Ugyanakkor 3300-an éltek állami bérből, beleértve a községi közigazgatási szintet is (de nem számítva a tanárokat), a 173 katonai szabadfoglalkozásút 2400 fős segéderő kísérte.

II.2. táblázat.

A szerb államapparátus kiépülése, a társadalom professzionalizálódása, 1842–1900

	1842	1866	1866 %	1890	1890 %	1900	Növekedés %	1900 %
Állami hivatalnok	155	1008	21,0	2071	19,1	3455	66,8	21,8
Ügyvéd		46	1,0	127	1,2	210	65,4	1,3
Pap		812	16,9	1083	10,0	1187	9,6	7,5
Tanár	45	489	10,2	1578	14,6	2023	28,2	12,8
Orvos				161	1,5	272	68,9	1,7
Állatorvos		77	1,6	53	0,5	75	41,5	0,5
Egyéb egészségügyi				132	1,2	410	210,6	2,6
Állami gyakornok				718	6,6	874	21,7	5,5
Állami pandúr	390			431	4,0	56	-87,0	0,4
Hírközlés				298	2,8	339	13,8	2,1
Közösségi (opština) pandúr		2312	48,2	754	7,0	241	-68,0	1,5
Közösségi pedellus				209	1,9	339	62,2	2,1
Közösségi éjjeliőr				159	1,5	180	13,2	1,1
Összesen	1151	4797	100	10817	100,0	15865	46,7	50,0

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 461. alapján saját számítás.

Nemcsak a parlamenti képviselők társadalmi megoszlását érdemes elemezni, hanem – vizsgálandó, hogy a világháború után születő új állam valóban „Jugoszlávia” vagy inkább egy Nagy-Szerbia volt – az elit etnikai összetételét is. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság alkotmányát a 419 képviselőből 223 szavazta meg, 35 ellenezte, a többi tartózkodott. Nem meglepően 184 igen szavazat körülbelül fele-fele arányban a szerb jellegű Radikális Néppárt és a Demokratikus Párt küldötteitől érkezett. (Ellenezte az alkotmányt a Horvát Parasztpárt, egy szerb parasztpárt, a Szlovén Katolikus Néppárt és a Szociáldemokrata Párt). Csakhogy ez nem jelentett elegendő többséget: érdemes tehát megvizsgálni, hogy kik és miért váltak az új állam támaszává, ugyanis olyan rétegeket találunk közöttük, akikről érdekközösséget nem feltételeztünk volna. 24 muszlim bosnyák viszont igennel szavazott, mert a kormányzat ígéretet tett nekik, hogy a földreform által érintett földekért kárpótlást kapnak. E pártban csak földbirtokosok foglaltak helyet. Macedóniából 8 török kisebbségi a jobb bánásmód reményében szintén elfogadta az alkotmányt.⁶²⁶ Ezek után nem is meglepő az ún. Kadić-affér kirobbanása: Husein Kadić képviselő 48 ha földjéért 9 millió dinár megváltást kapott, ez 200 ezer dinár/ha, miközben Boszniában a legdrágább föld 4000 dinár/ha áron kelt el.⁶²⁷

625 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 184.

626 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 236.

627 Kršev, B.: Finansijska politika Jugoslavije. Novi Sad, Prometej, 2007. 238–239.

Az új állam szerb-dominanciája kiviláglik, ha megvizsgáljuk, vezetőinek összetételét: 1918–1929 121 hónapja alatt 7 miniszterelnök és 24 kabinet váltotta egymást 127 miniszterrel, közülük 55 a Radikális Néppárt, 16 a Demokratikus Párt soraiból, 7 a Független Demokrata Pártból került ki. Mindössze 8-an képviselték a jugoszláv muszlimokat, 7-en a Szlovén Néppártot és 7-en a Horvát Parasztpártot (II.3. ábra).⁶²⁸ A miniszterelnöki posztot 117 hónapig szerb töltötte be, a hadügyminiszteri tisztséget 121 (100%), a belügyminiszterit (a rendőrség ide tartozott) 111, a külügyminiszterit 100, a pénzügyminiszterit 118 hónapig. Az oktatás és az igazságügy élén 110 ill. 105 hónapig állt szerb.

A királydiktatúra idején a szerbek jelenléte nem csökkent jelentősen, bár a horvátok nőtt. A 165 tábornokból 161 volt szerb, 2 horvát és 2 szlovén. Az uralkodó hatalma részben a hadsereggel ápolt jó viszonyon alapult. Párizsban, Rómában, Londonban és Berlinben csak szerb nemzetiségű lehetett követ. A négy legfontosabb pénzügyintézet szerbek uralták. 1929–1941 között 147 hónap alatt 7 miniszterelnök és 15 kormány követte egymást 121 miniszterrel, akik közül 34 (25%) 1929 előtt is pozícióban volt. A 121 miniszterből 73 volt szerb, 33 horvát, 10 szlovén, 5 bosnyák muzulmán. 36-an a Radikális Néppárt tagjai, 5-en a Demokratikus párt tagjai voltak. 24–24 szerb és horvát „szakértő” vagy kis pártok tagja volt (II.4. ábra). 5 horvát a Horvát Parasztpárt tagjaként lett miniszter, további négy miniszter egykori párttag volt. A hadügyi, miniszterelnöki és külügyi tárcát a szerbek 147 hónapon át birtokolták (100%), a belügyminiszterit 129 hónapig, a pénzügyit 98 hónapig, az oktatási tárcát 126 hónapig, az igazságügyit 132 hónapig.⁶²⁹

A rendszer elég korrupt volt: törvény szerint minden miniszter élethosszig nyugdíjat élvezett 2–3 év szolgálat után, amelybe a leköszönés után a „nyugdíjazási idő” egy évét is beleszámolták, tehát elegendő volt 1–2 évet a bársonyszékben eltölteni. A nyugdíj minden szolgált 6 hónap után a miniszteri fizetés 5%-a volt.⁶³⁰ Az uralkodó 24 millió dináros éves fizetése pedig még mindig nagy összeg volt (félmillió frank). A választási rendszer a többséget szerző pártnak kedvezett. Jóllehet 1935-ben az ellenzék a szavazatok 37%-át, 1938-ban pedig 45%-át kapta meg, parlamenti képviselőik elenyésző volt: 1935-ben a 67 széklet kaptak (22%), míg a kormánypárti többség 303-at, 1938-ban a 373-ból ugyancsak 67-et (18%), miközben a kormánypártra szavazók száma 1,65 millió fő volt, az ellenzékre voksolóké 1,36 millió.

Ellentmondásos hozzáállás jellemezte a megszerzett területekről megörökölt katonai és adminisztratív garnitúrához való viszonyt. 2600 volt k.u.k. tisztet (de nem a legmagasabb rangúakat, őket nyugdíjazták) optáltak a jugoszláv hadseregbe,⁶³¹ s megnyílt előttük a felemelkedés lehetősége. Mile Bjelajac szerint 1936-ban az őrnagyok csaknem fele, az ezredek harmada egykori alacsony beosztású délszláv származású k.u.k. tiszt volt. 1939-ben a 34 önálló hadosztályból 11-nek horvát, 6-nak szlovén, 1-nek muszlim, 3-nak orosz, az 5 tüzérezredből 3-nak horvát volt a parancsnoka.

628 *Sagadin, S.*: Daržavno činovništvo. Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1928. I. Belgrád, 1928. 99–102.

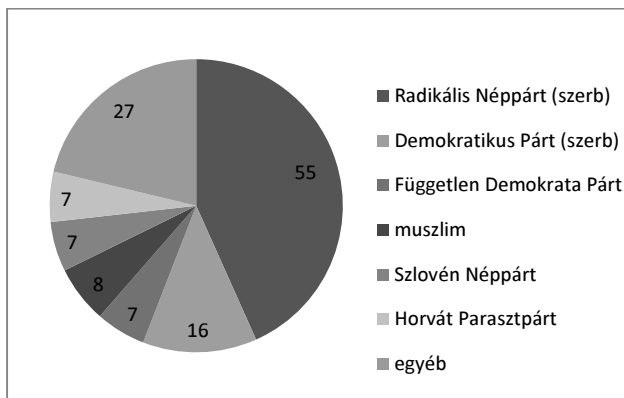
629 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 242.

630 *Sagadin, S.*: State Government i. m. 98.

631 Míg a Monarchia tábornoki karának csak 6,6%-a volt délszláv 1918-ban, 1922-ben a jugoszláv haderő generálisainak 20%-a volt egykori k.u.k. tábornok. Ez 6%-ra esett 1936-ra. *Vuković, Sl.*: Srbsko društvo i ekonomija 1918–1992. Novi Sad, 2012. 235.

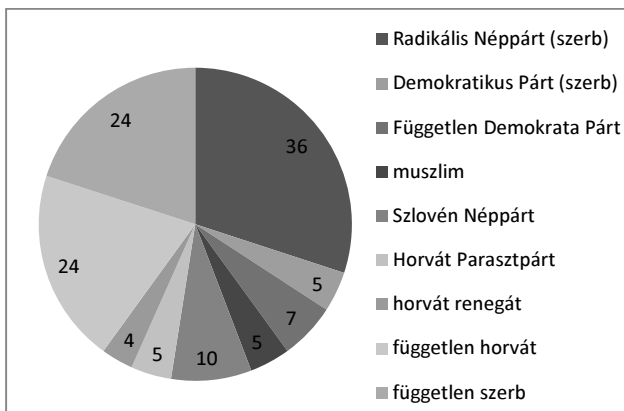
II.3. ábra.

Szerb dominancia az 1918–1929-es demokratikus éra miniszterei között

II.4. ábra.

Szerbek és párt nélküliek dominanciája a királydiktatúra időszakában, 1929–1941

Az adminisztratív személyzetnél is igyekeztek az államalkotó nemzetek (szerbek, horvátok, szlovének) arányát megtalálni. A bírók 28%-a volt horvát, az államtanácsosok 24%-a (a horvátok lakosságaránya 23% volt Jugoszlávián belül). A hírközlésen belül a katolikusok aránya 50% volt, miközben az országban csak 37% volt részesedésük. A gimnáziumokban 27% volt a horvátok aránya. Az oktatási minisztérium 1928–1929-es 806 millió dináros (5,7%) költségvetéséből 22% jutott Észak- és 11% Dél-Szerbiára (2,6 és 1,3 millió fő, a lakosság 28%-a), azaz nem volt felülreprezentáltság megfigyelhető a lakosságarányhoz képest. 1000 főre vetítve az oktatási kiadásokat Horvátország ugyanúgy 69 ezer dinárral rendelkezett, mint Észak- és Dél-Szerbia, míg a Vajdaságra 62, Szlovéniában viszont 116 ezer dinár jutott 1000 főre. A felsőoktatásra szánt költségvetésből Zágráb 50%-kal részesedett, noha csak 5100 hallgatója volt (6000 dinár/fő), Belgrád pedig 40%-kal (8400 hallgató, 3200 dinár/fő). A főbb városok közül 1931-ben Belgrád 7 milliós állami dotációt kapott, a kisebb Zágráb szintén ekkorát, Ljubljana 4,5 milliót, míg Novi

Sad, Sarajevo és Skopje 0,7–0,7 millió dinárt.⁶³² Az állami nyugdíjak 28%-át Horvátországban fizették ki (a lakosság 26%-át adta), majd 1930 után Dráva tartomány a nyugdíj 14%-át kapta 8%-os lakossági aránya mellett.⁶³³ A legfelső vezetést leszámítva tehát kiegyensúlyozottabb helyzet jellemezte az államot.

Az államapparátus létszáma 1924-ben 137 ezer (arányaiban még az 1910-eshez hasonló: akkor harmadakkora lakosságra jutott 40 ezer apparatcsik), 1925-ben 167 ezer, 1931-ben már 285 ezer (beleértve a hivatásos katonákat és a szabadfoglalkozásúakat is), ami a teljes lakossághoz mérten 20 ezrelék.⁶³⁴ Ezzel behozták „lemaradásuk” a többi balkáni országhoz képest (II.1. táblázat). E hivatalnokok 60%-a állami szolgálatban állt, nekik tilos volt bármilyen más munkát vállalniuk (az orvosi magánpraxis kivételével). A legalacsonyabb és legmagasabb fizetés közötti különbség négyszeres volt: az alapvetően nagyobb differenciákat a világválság idején például a drágasági pótlék és a pozíció után járó pótlék segítségével igyekeztek kiküszöbölni. Ekkor egy első osztályú hivatalnok havi fizetése 400–800 frank volt, ami némileg talán alacsonyabb az 1912 előtti évi 7000–10000 dináros minisztériumi fizetésnél, viszont nagyságrendekkel nagyobb a bányász 1930–1934 közötti havi 650–780 dináros (65–78 frank) bérénel. Az egy fős család megélhetési minimuma ekkor havi 650–890 dinár volt, az alpbért tekintve ennek csak a VIII–X. osztályú hivatalnokok nem feleltek meg (II.3. táblázat), tehát érthető a drágasági pótlékkal való kombinálás (viszont ilyet a bányászok, akik jövedelme szintén a VIII–X. rangosztályú hivatalnokokéval volt ekvivalens, nem kaptak). A költségvetés 33%-át a 130 ezer hivatalnok (és a 190 ezer katona) vitte el, ez 3400 millió inflációs dinárra rúgott 1924-ben (240 millió frank) – ez sem javult sokat az 1910-es állapotokhoz képest.⁶³⁵ A személyi költségek domináltak az oktatásügyben, egészségügyben, igazságügyben, belügyben.

II.3. táblázat.

Az állami hivatalnokok bérezése 1931 körül a világválság idején

Osztály	I.	II.	III.	IV.	VI/2.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Béralap	4000	3500– 3750	3000– 3250	2350– 3000	1750– 2350	1450– 1750	1150– 1450	910– 1150	730– 910	575– 730	475– 575
Drágasági pótlék	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	975	950	925
Pozíciótól függő pótlék	3500	2700– 3100	1720– 2120	1320	920	800	650	500	400	300	200

Tomašević, J.: Financijska politika Jugoslavije 1929–1934. Zagreb, 1935. 76. alapján módosítva.

A hivatalnokok elvileg nem indulhattak a választásokon, de ezt kijátszhatták, ha megválasztásuk *után* lemondtak hivatalukról. Így a parlament 40%-át mégis volt hivatalnokok tették ki,⁶³⁶ s ez még nagyobb arány, mint 1910 előtt (30%). Az igen szűk értel-

632 Uo. 241.

633 Uo. 243.

634 Uo. 77. 1931-ben a foglalkoztatottak 3,5%-a volt állami hivatalnok, 10% dolgozott az iparban, 5% a kereskedelemben és közlekedésben.

635 Tomašević, J.: Financijska politika Jugoslavije 1929–1934. Zagreb, 1935. 76. A maximális nyugdíj 800 frank, illetve 16 ezer dinár volt. Ez 1927-ben a költségvetés 4%-át tette ki, s 1929-re értéknövekedést mutatva 10% fölé emelkedett.

636 Jančićević, M.: Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije. Beograd, 1984. 33–55.

miségi szabadfoglalkozású réteg (mindössze 12 ezer fő, míg Szerbiában 1866-ban kb. 2000 fő) zöme ügyvéd volt (3–5 ezer fő), ők a parlamenti képviselők 17%-át adták (ez növekedés az 1910-es 9%-nyi szabadfoglalkozású ügyvédhez képest).

II.4. táblázat.

A személyi kiadások részesedése a költségvetésből 1930 körül (millió dinár)

Szektor	Kiadás	Ebből személyi kiadás	%
Állami végrehajtó szervek	1135	400	35,24
Igazságügy	231	167	72,29
Oktatás	579	419	72,37
Belügy	496	381	76,81
Külügy	183	10	5,46
Pénzügy	1481	253	17,08
Hadügy és tengerészet	1956	449	22,96
Egészség- és szociálpolitika	650	388	59,69
Kereskedelem, bányászat és ipar	417	77	18,47
Mezőgazdaság, agrárreform	305	62	20,33
Építésügy	397	75	18,89
Közlekedés, hírközlés	1782	574	32,21
Posta, telegráf	365	187	51,23
Összesen	10 400	3442	33,10

Kršev, B.: Finansijska politika Jugoslavije. Novi Sad, Prometej, 2007. 190.

II.2. A szerb társadalom a 19. század végén - vagyon, megélhetés, társadalmi reprodukció

II.2.1. A szerb társadalom összetétele, reprodukciója, átrétegződése

Míg 1900-ban Szerbiában (miként Olaszországban és Magyarországon is) 100 emberből 66 dolgozott a mezőgazdaságban, addig Svédországban 48, Franciaországban 44, Németországban 37, Angliában 8 (I.5. táblázat). A szellemi szabadfoglalkozásuk aránya kifejezetten alacsony volt, miként Franciaországban is (!), 100-ból 12 (beleértve az alacsonyabb presztízsű szakmákat is), Magyarországon 14, Németországban 15, Oroszországban 16, Svédországban 22, Belgiumban 25. Az ipari dolgozók 12%-os aránya elmaradt a brit 58%, a német 38%, de a magyar (13%) aránytól is, s kisebb volt az európai Oroszországban mért értéknél is (17%). A kereskedelem nagyobb jelentősége a foglalkoztatásban (8%) viszont a már említett történelmi előzmények miatt nem meglepő: Magyarországon

ez az érték csak 4%, Olaszországban, Oroszországban és Svédországban 7%, Franciaországban 9%, Németországban 11%, Angliában 13%.⁶³⁷

II.5. táblázat.

Az európai országok dolgozóinak szektorális megoszlása (%)

Ország	Mezőgazdaság	Bányászat, ipar	Kereskedelem+ közlekedés	Szabad foglalkozású
Szerbia	66	13	9	12
Oroszország	59	18	7	17
Svédország	50	21	7	22
Norvégia	41	28	14	17
Dánia	48	25	12	15
Belgium	21	41	12	26
Hollandia	31	34	17	18
Nagy-Britannia	8	58	13	21
Franciaország	44	33	9	13
Olaszország	60	25	7	9
Németország	38	38	11	15
Ausztria	58	22	7	12
Magyarország	68	13	4	14

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 183.

A szabadfoglalkozásúak aránya ugyan elérte a 10%-ot, de felül valójában csekély társadalmi presztízzsel bíró foglalkozást űzött. A nem mezőgazdasághoz sorolt foglalkozások felfutása 1860 után kezdődött, s 1890-ig tartott. Ekkor a növekedés megállt, ami világosan mutatja a szerb modernizációs törekvések behatároltságát, a nem mezőgazdasági szektor korlátozott befogadóképességét. Míg a kereskedelemben dolgozók száma 30 év alatt 1860–1890 között 250%-kal nőtt, addig 1890–1900 között, 10 év alatt csak 40%-kal, fele akkora ütemben, mint korábban. Ugyanakkor a materiális termelést csak alárendelten végző szabadfoglalkozásúak (beleértve a bürokratákat is) gyarapodása az első 30 év alatt 300% volt, a rákövetkező 10 évben viszont 100%, azaz a bürokraták száma egyenletes ütemben nőtt. Míg az iparban dolgozók (főfoglalkozásúak és segédek) száma 1860–1890 között mintegy 120%-kal nőtt, a népességnövekedés ütemének megfelelően, addig 1890–1900 között a növekedés csak 25%-os volt, azaz a gyarapodás üteme lassult (de a népesség növekedési ütemét elérte), holott Lampe ebben a periódusban egy mini gazdasági robbanást feltételezett a Balkánon (lásd a következő, iparról szóló fejezetet). De ez a foglalkoztatottsági mutatókban és a foglalkozásszerkezetben nem jelentkezett.

Az iparoshiányt támasztja alá egyes szakmák korábbi robbanásszerű terjedése is. Szerbiában 1866–1900 között 225%-kal nőtt az asztalosok, 200%-kal a kőművesek, 150%-kal a vakolók, 300%-kal a pékek és asztalosok, 380%-kal a molnárok 10 000 lakosra jutó száma, meghaladva a népességnövekedés ütemét (*II.7. táblázat*). A kereskedők létszám-növekedése 1866–1900 között ugyancsak meghaladta a népesség növekedését, miként a szabadfoglalkozásúaké és a nyugdíjasoké is (*II.6. táblázat*). Ez utóbbi kettő még 1890–1900 között is a legdinamikusabb növekedést mutató csoport volt, bár 1866–1890-hez

637 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 183.

képezt növekedésük lelassult. A kereskedők számának relatív erősödése a növekvő fogyasztás számlájára írható. A mezőgazdaságból élők számának növekedési üteme 1890–1900 között egyezett a népesség növekedésének ütemével.

II.6. táblázat.

A szerb társadalom foglalkozás szerinti rétegződése 1866–1900 között

Kategória	1866 (fő)	1890 (fő)	1900 (fő)	1866 (%)	1890 (%)	1900 (%)	1866– 1890 (növv.%)	1890– 1900 (növv. %)
Mezőgazdasági főfoglalkozású		276 000	325 000		10.9	10.8		18
segéd		13 000	13 000		0.5	0.4		0
<i>eltartottakkal</i>	<i>1 100 000</i>	<i>1 800 000</i>	<i>2 100 000</i>	<i>73.3</i>	<i>71.5</i>	<i>70.0</i>	<i>64</i>	<i>17</i>
Bányászat, kézműipar, ipar főfoglalkozású	15 000	34 000	39 000	1.0	1.3	1.3	127	15
segéd	12 000	17 000	25 000	0.8	0.7	0.8	42	47
<i>eltartottakkal</i>	<i>65 000</i>	<i>140 000</i>	<i>167 000</i>	<i>4.3</i>	<i>5.5</i>	<i>5.5</i>	<i>115</i>	<i>19</i>
Kereskedelem, közle- kedés	8000	24 000	34 000	0.5	0.9	1.1	200	42
segéd	5000	9000	11000	0.3	0.3	0.4	80	22
<i>eltartottakkal</i>	<i>30 000</i>	<i>100 000</i>	<i>110 000</i>	<i>2.0</i>	<i>4.0</i>	<i>3.6</i>	<i>233</i>	<i>10</i>
Szabadfoglalkozású főfoglalkozású	5000	15 000	25 000	0.3	0.6	0.8	200	67
segéd	2000	8000	25 000	0.1	0.32	0.8	300	213
<i>eltartottakkal</i>	<i>19 000</i>	<i>52 000</i>	<i>93 000</i>	<i>1.3</i>	<i>2.1</i>	<i>3.1</i>	<i>174</i>	<i>79</i>
Nyugdíjas		5000	13 000		0.2	0.4		160
segéd		1000	1000		0.04	0.03		0
<i>eltartottakkal</i>	<i>5000</i>	<i>21 000</i>	<i>23 000</i>	<i>0.3</i>	<i>0.8</i>	<i>0.7</i>	<i>320</i>	<i>10</i>
Összesen	1 300 000	2 515 000	3 000 000	100.0	100.0	100.00	100	20

Sundhhausen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 181. után saját szerkesztés.

1866–1890 között csak 50 ezer – nem agrár- és nem kisegítő vagy idénymunka jelleű – „munkahely” jött létre, de statisztikailag ide tartoztak e kategória 10%-át kitevő nyugdíjasok, munkanélküliek, akik nem végeztek termelő tevékenységet és csak teherként számítottak a költségvetés szempontjából. Kontrasztként a lakosság 1 millió fővel nőtt. Összességében 1890–1910 között a foglalkoztatottak számbeli gyarapodásának 60%-át még mindig a mezőgazdaságból élők létszámának növekedése tette ki, az ipar 6%-ot, a kereskedelem, közlekedés, szellemi szabadfoglalkozásúak 12–12%-os részesedést értek el a növekedésből, a nyugdíjasok 10%-a mellett. Mindez rávilágít arra, hogy a szerb államban a magasabb hozzáadott értéket jelentő foglalkozások képviselői, bár saját számárányuknál nagyobb növekedést mutattak, nem tudták megdönteni a mezőgazdaság, mint fő megélhetési forma dominanciáját.

II.7. táblázat.

A szerb kisipar számadatai 1866–1900 között

Mesterség	Mester, 1866	Mester, 1900	10 000 főre, 1866	10 000 főre, 1900	Növekedés 10 000 főre vetítve
Építőmester	4	195	0,03	0,78	2225 %
Pék	171	1429	1,41	5,43	307 %
Borkötő	179	780	1,47	3,13	112 %
Hentes	187	898	1,54	3,6	134 %
Fodrász	180	439	1,48	1,76	19 %
Úveges	20	51	0,16	0,20	25 %
Mészégető	23	49	0,19	0,20	4 %
Kosárfonó	42	162	0,35	0,65	88 %
Rézműves	169	206	1,39	0,83	-40%
Kőműves	208	1307	1,71	5,24	206 %
Szabó	2487	4700	20,5	18,9	-8 %
Cipész	591	1925	4,86	7,72	60 %
Kőfaragó	14	242	0,12	0,95	740%
Asztalos	196	1308	1,61	5,25	225%
Fazekas	157	500	1,3	2	55 %

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 287. után saját számítás

Az eltartottak figyelmen kívül hagyásával, a kereső népességet vizsgálva leszögezhető a szerb vidék agrárdominanciája: az ország parasztságának 95%-a vidéken lakott, az iparosoknak azonban csak 40%-a (II.8. táblázat). Az ipari segéderő 25%-a élt vidéken, ami arra is utal, hogy a városi műhelyek nagyobb létszámmal dolgoztak, a vidéki iparosoknak nem volt alkalmazottjuk. A kereskedőknek csak 20%-a élt vidéken (akárcsak a szellemi szabadfoglalkozásúaké), zömmel alkalmazott nélkül, ami nem meglepő a korábbi kereskedelem-ellenes törvények miatt. 1884-ben az országban 7233 spekuláns, 3100 kafedzsi, 2042 kiskereskedő, 1883 bakal (szatócs), 453 állatkereskedő, 44 könyvárus, 341 gyáros, viszont 512 tiszt élt, emellett 1862 kovács, 147 puskakészítő, 146 géplakatos, 67 bádogos (a fémipart láthatóan a kisüzemi forma jellemezte).⁶³⁸ Belgrádban lakott az iparosok 14%-a, a kereskedők 25 és a szellemi szabadfoglalkozásúak 33%-a. Mivel a városi lakosságnak csak 25%-a összpontosult a fővárosban (és a vidéket nem is említettük), így a kereskedők és szellemi szabadfoglalkozásúak jelenléte nem meglepő módon Belgrádban felülreprezentált volt. A fővárosban 1884-ben például 104 orvos működött, az összes orvos 42%-a.⁶³⁹ 1900-ban Belgrád lakosságának 14%-a volt kézműves-iparos, mely nagyjából egyezett a városi átlaggal, 22%-a kereskedő, 30%-a szabadfoglalkozású. 5 év múlva, 1905-ben viszont Belgrád keresőinek 25%-a kézműves, csak 13% kereskedő, további 21% szabadfoglalkozású volt, ehhez jött még 25%-nyi állami hivatalnok. Ugyanakkor 1550 munkanélküli ipari munkás volt a városban.⁶⁴⁰

Ha a szektorális megoszlást nézzük, a városok lakosságának 15%-a élt mezőgazdaságból (Belgrádban 1%), zömmel segéderő nélkül, 34%-a volt szabadfoglalkozású (beeszá-

638 Dorđević, D.: Srbija i srbsko društvo i. m. 416.

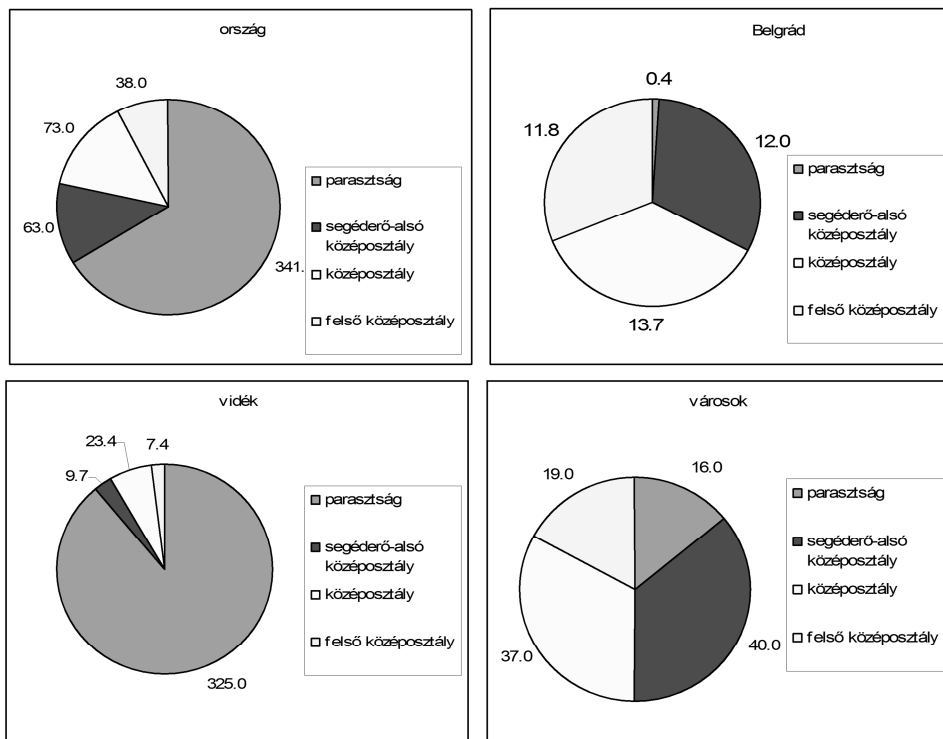
639 Uo.

640 Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 232–234.

mítva a segéderőt, alacsony presztízsű szakmákat), míg Belgrádban 45%, vidéken 2% (II.8. táblázat, II.6. ábra).⁶⁴¹

II.5. ábra.

A szerb társadalom regionális különbségei

Az egyes társadalmi csoportok száma 1000 főre kerekítve látható, a körcikkek viszont %-ot reprezentálnak.

Sundhaußen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 187. adatainak összevonása alapján saját számítás.

Ha a keresők *társadalmi presztízsét* vizsgáljuk, akkor a II.8. táblázat adatainak összevonása után a következő regionális jellegű megállapítások tehetők 1900-ban (II.5. ábra): *Belgrád* lakosságának harmadát tette ki a felső középosztály (országosan a felső 10%-ba tartozókat értjük ide) és harmadát az alsó középosztály, azaz viszonylag kiegyenlített társadalmi struktúrával rendelkezett a város. Ugyanakkor a *vidéki városokban* az alsó rétegek aránya elérte az 50%-ot, elsősorban a parasztság erősebb jelenléte miatt, a felső középosztály 10–15%-ra szűkült. A középosztály megközelítőleg azonos arányt képviselt, mint a fővárosban. Az *ország egészén* viszont a középosztály 12%-ra zsugorodott, ez jelzi a szerb társadalom igazi arculatát és gyengeségét.

641 1905-ben (elhunytak listája alapján, tehát egy kissé régebbi társadalomszerkezetet tükrözve) a *városiak* 25%-a főfoglalkozású földműves volt, 5,6%-a csinovnyik volt, 0,35%-a pap, kereskedő 15%, iparos 26%, katona 2,5%, szolga 2%, szolgáló 2%, bér munkás 9,5%. Vučo, N.: Razpadanje esnafa u Srbiji i. m. II. 135.

II.8. táblázat.

A szerb társadalom szerkezete 1900-ban, eltartottak nélkül

1000 fő	Föld- birto- kos	Segéd- erő	Iparos	Segéd- erő	Keres- kedő	Segéd- erő	Szabad foglal- kozású	Segéd- erő	Összesen
Belgrád	0,3	0,1	5,4	5	8,3	2	11,8	5	37,9
Városok	15	1	18	14	19	7	19	19	112
Vidék	310	15	16,7	6,3	6,7	1,7	7,4	1,7	365,5
Ország	325	16	39	26	34	11	38	26	515
%	Föld- birto- kos	Segéd- erő	Iparos	Segéd- erő	Keres- kedő	Segéd- erő	Szabad foglal- kozású	Segéd- erő	Összesen
Belgrád	0.1	0.6	13.8	19.2	24.4	18.2	31.1	19.2	8
Városok	4.6	6.3	46.2	53.8	55.9	63.6	50.0	73.1	22
Vidék	95.4	93.8	42.8	24.2	19.7	15.5	19.5	6.5	70
	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Belgrád</i>	<i>0.8</i>	<i>0.3</i>	<i>14.2</i>	<i>13.2</i>	<i>21.9</i>	<i>5.3</i>	<i>31.1</i>	<i>13.2</i>	<i>100</i>
<i>Városok</i>	<i>13.4</i>	<i>0.9</i>	<i>16.1</i>	<i>12.5</i>	<i>17.0</i>	<i>6.3</i>	<i>17.0</i>	<i>17.0</i>	<i>100</i>
<i>Vidék</i>	<i>84.9</i>	<i>4.1</i>	<i>4.6</i>	<i>1.7</i>	<i>1.8</i>	<i>0.5</i>	<i>2.0</i>	<i>0.5</i>	<i>100</i>
<i>Ország</i>	<i>63.1</i>	<i>3.1</i>	<i>7.6</i>	<i>5.0</i>	<i>6.6</i>	<i>2.1</i>	<i>7.4</i>	<i>5.0</i>	<i>100</i>

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 187. után saját számítás.

Djordjević szerint 1905-ben a szerb társadalom 4,6%-a volt kézműves, 2,2%-a kereskedő, 1,9%-a állami hivatalnok, a többi paraszt. A társadalom 77%-a volt írástudatlan, igaz ez a városiak esetében „csak” 45% volt.⁶⁴² A városi társadalom is éles kontrasztot mutatott: 1905-ben Belgrád 70 ezres lakossága nem volt kiemelkedő a Balkánon: Bukarest ekkor 287 ezer, Athén 122 ezer lakossal bírt. Ráadásul 48 ezer lakos belgrádi születésű is volt, azaz a lakosság kevesebb, mint fele volt jövevény, így a Dányi-féle csoportosítás alapján Belgrád még csak para-centrumnak sem tekinthető, ami arra is utal, hogy az ipari forradalom még nem alakította át a várost. A jövevényekből további 19 ezer Szerbián vagy Belgrádon kívülről érkező szláv volt, 3000 pedig „európai”. E vidékies városban 20 könyvtár, 6 kórház, 30 hotel volt, 185 civil és állami szervezet, 6 ortodox templom, 3 zsinagóga, 2 mecset, két katolikus templom. (Ugyanekkor a metropolisznak tekinthető Konstantinápoly 400 mecsettel, 100 keresztény templommal, 300 dervis *tekkével* rendelkezett). 1841-ben alapították a Szerb Nemzeti Színházat, de épülete csak 1869-ben készült el, az állami nyomdát 1830-ban létesítették. Olvasókör 1845-ben alapult, az első évben 358 tagja volt, mely akkor a felnőtt férfi lakosság 10%-át tette ki.⁶⁴³ A belgrádi vízmű 70 ezer méter lerakott csővezetékekkel rendelkezett, a munka 2,5 millió frankba került. Ennek zömét az 1891-ben bevezetett fogyasztási adóból finanszírozták, az így létesített közutak másodpercenként összesen 65 liter vizet adtak a városban.⁶⁴⁴ Az elekt-

642 Djordjević, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 228. Egy másik adat szerint országosan az iparosok aránya 1900-ban 7% volt, a lakosság 5%-a élt kereskedeleméből, 3% közszolgáltatból.

643 Berend T. I.: Kisiklott történelem i. m. 79. és Karanovich, M.: The Development of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858). Boulder, Col. East European Monographs, 1995. 179–183.

644 Strausz, A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m.

romosságot 1892-ben vezették be, 1905-ben pótolták a lóvasutat villamossal, az első mozifilm 1906-ban vetítették le. Kávéházak (*kafana*) és kocsmák (*mehana*) tömkelege biztosított földalatti szervezetek tagjainak találkahelyet konspirációikhoz.⁶⁴⁵ 142 kocsmá és étterem volt Belgrádban.

Ugyanekkor vidéken, a 6500 lakosú Valjevóban 1905-ben a katonai kontingensen és a kormányhivatalnokokon kívül 3 civil és 2 katonai orvos (Belgrádban 104), 2 állatorvos, 10 ügyvéd, 52 kávéház és 32 kocsmá volt.⁶⁴⁶ Az egész országban viszont 249 orvos, 262 ügyvéd, 155 mérnök, mindössze 64 állatorvos és 148 bíró volt.⁶⁴⁷ A presztízzsel bíró, a hatalomtól és anyagilag független egzisztenciák száma alig haladta meg az 1000 főt, ami az „értelmiség” 10%-át sem tette ki.

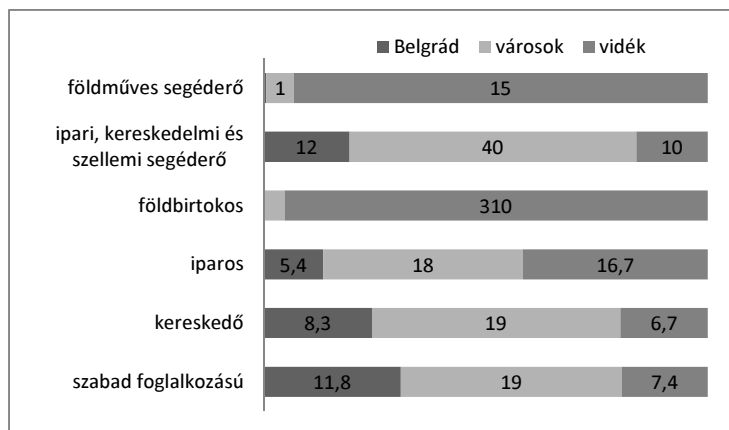
II.6. ábra.

A városok és Belgrád társadalmának foglalkozási szerkezete (1000 keresőben)

II.7. ábra.

A foglalkozásszerkezet regionális megoszlása (1000 fő)

645 Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 229.

646 Uo. 230.

647 Uo. 234.

A társadalom struktúráját 1878–1912 között a városi hivatali-bürokratikus elit és a vidéki átlag jelentős jövedelemkülönbsége határozta meg, de hasonlóképpen különbség volt a vidéki és városi tisztviselők bérezése, jelenléte és így tevékenységük színvonalak között. 1900 körül a 19 megyei tisztiorvos évi bére 4000–5000 dinár, a 90 járási orvosé csak 2200–4000 dinár volt, s kontrasztként említendő, hogy vidéken a házak többségénél még árnyékszék sem volt, a csatornázás is csak 1–2 városra volt jellemző.

Érdeemes megvizsgálni az 1804 előtti „tradicionális értelmiség”, a papság létszámát, az őket „hivatalnoki” minőségükben felváltó adminisztrátorokat, valamint a szintén államapparátusban dolgozó, de specifikus szaktudást igénylő, társadalmilag is hasznos elemek (orvosok), illetve a papság oktatási feladatait megöröklő tanárok számának alakulását (II.9. táblázat). A papság kiválasztását az indokolta, hogy a függetlenség kivívása előtt kvázi állami feladatokat is ellátott, s adminisztratív és kulturális funkciókkal bírt. Az első világháború előtt a világi papság létszáma 1000 fő körül volt: a főesperesek (85 fő) a parókia jövedelmén túl további 300–500 dinárt kaptak. A parokiális papság javadalmazásának alapja a párbér (*bir*) volt, ami házaspáronként 125 kg (10 oka) gabona volt (kb. 15 dinár), amelynek értékét az állam szedte be és utalta ki a lelkészeknek. Ez 1–1,1 millió dinár, azaz lelkészenként 800 dinár volt (egy lelkészre kb. 50 pár jutott). Míg a tanárok száma 1900 körül 2000 volt, a szintén papság által vitt hivatali-adminisztratív teendők átvételéhez állami (nem községi) szinten már 4000 ember kellett (II.2. táblázat). Mindhárom réteg fennmaradt és saját funkciókkal bírt. Ez rávilágít a szerb bürokrácia relatív túlburjánzására (az eltartóképességhez viszonyítva), amit nem lehet egyszerűen azzal letudni, hogy a korábban e funkciókat ellátó személyek száma alacsony volt (s a papok nagy része írni-olvasni sem tudott). Mindeközben ugyanis csak 270 orvos, 75 állatorvos teljesített állami szolgálatot (nyilván a magánpraxissal rendelkezők száma nagyobb volt), a szerb állam vagy nem tudta állami feladatkörbe vonni az egészségügyi ellátást forrásainak korlátozott volta miatt, vagy ez nem is állt szándékában. (Érdekes módon Bulgáriában és Szerbiában egyaránt jogász- és orvoshiány volt, noha Szerbiában 1842-ben még a szabadfoglalkozású értelmiségiek negyede jogász volt).

A szerb állam a társadalmi felemelkedés szinte egyetlen lehetőségként az állami szolgálatot biztosította (a kereskedelem a privát szektorba tartozott, az állam politikai irányzattól függően ambivalensen viszonyult e tevékenységhez), ehhez viszont iskolázottságra volt szükség. Az állam ugyan biztosította az oktatást, de kérdés, hogy a különböző gyökerű társadalmi csoportok egyenlő eséllyel indultak-e a versenyben. 1836-ban az elemi iskolák száma 60–70 volt (mindössze 2500 diákkal), 1880-ban már 600 felett, 1902-ben pedig 2000 körül (ebből 30 középiskola).⁶⁴⁸ Csakhogy nemzetközi összevetésben (II. kötet, II. 154. táblázat) a növekedés ellenére is igen rossz volt az alapfokú szerb oktatás helyzete. A közép- és felsőoktatásban tanulók megoszlásának vizsgálata szüleik

II.9. táblázat.

Évi átlagos keresetek Szerbiában (frank)

Napszámos (paraszt 2–5 ha föld*)	400–500
Kőműves,	750–1100
Bányász	600–900
Helyi hivatalnok	1000–3000
Magyar hivatalnok	4000–7000
Orvos	2200–5000
Tanító	800–3000
Bíró	2500–3000
Pap	700–1000
Minisztérium vezetői	7000–12000

648 Strausz, A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 31.

foglalkozása alapján megerősíti azt a feltételezést, hogy az oktatás elitista szemléletű volt és a parasztság alulreprezentált maradt saját társadalmi arányához viszonyítva (II.8. ábra). A gimnáziumok és reáliskolák nem jelentettek a parasztságnak perspektívát, a paraszti származású diákok aránya 21%-ról 14%-ra esett 20 év alatt – egyrészt a paraszti származású érettségizett gyerekek nem az agrárszférába integrálódtak vissza, s így az ő gyerekeik sem minősültek már paraszti származásúnak, másrészt csökkent is az érdeklődésük ezen intézmények iránt, harmadrészt eleve versenyhátrányból indult e réteg a klasszikus műveltség megszerzése terén. A parasztság és az iparosítás számára hasznos szakközépiskolák finanszírozása terén pedig Szerbia súlyos hátránnyal küszködött: ekkor Belgiumban a szakközép- és szakiskolákra jutó keret 86 frank/100 lakos, Ausztriában 80 frank/100 fő, Magyarországon 54 frank/100 fő, de még Boszniában és Olaszországban is 24 frank/100 fő volt, Szerbiában ez viszont csupán 11 frank/100 fő volt.⁶⁴⁹ A képzési rendszer tetejére a paraszti sorból származók csak elenyésző része jutott el, nemcsak szellemi képességeik hiánya vagy hátrányos helyzetük, hanem az igény teljes hiánya miatt. Ugyanakkor a hivatali bürokratikus elit gyermekeinek aránybeli növekedése a középfokú oktatásban (17–22%, miközben országos arányuk 3% körül volt, a kisvárosokban 6–8%, Belgrádban 25%)⁶⁵⁰ rámutat a szerb állam igényeire és a társadalmi megkapaszkodás lehetőségével élő középosztály szervilizmusára. A bürokratikus réteg az adatok alapján 1910 táján már képes volt önmaga reprodukciójára, s az állami oktatási szisztémát burkoltan ez a cél is vezette, azon túl, hogy nemzeti érzelmű lojális állampolgárokat neveljen a részben indifferens parasztságból (ez utóbbi az alapfokú oktatásra több figyelmet fordító Bulgáriában volt inkább jellemző, mint az elitista Szerbiában). A kereskedők számarányuknak megfelelően vettek részt a középfokú oktatásban, míg az iparosgyerekek aránya meredeken zuhant, noha ez a társadalom egészére nem volt jellemző. Ponsioen szerint a balkáni oktatási szisztéma a nyugati minta szolgálai utánzásával a társadalom 97%-ának igényeit feláldozta a 3%-nyi elit újratermelésének oltárán (II.8. ábra).⁶⁵¹ Amennyiben a kormányzat célja az átrétegződés elősegítése lett volna, akkor nagy létszámban kellene találnunk paraszti származású gyermeket a középiskolákban, de ez nem volt így. Mezőgazdasági középiskolában (a 35 alsófokú mellett) 1791 diák tanult, míg a városi gimnáziumokban 73 ezer diák járt a 20 ezer iparostanonc mellett.⁶⁵² Középszintű agrároktatás csak Kraljevóban (165 ha földterületen) és Bukovóban (szőlészet-borászat) volt. A diákok (még a mezőgazdasági iskolába járók is) inkább az állami szolgálatba kerülés lehetőségét látták meg az oktatásban, mint a gazdaság modernizációját, nem is maradtak meg apjuk foglalkozása, vagy az iskolai kvalifikáció mellett.

Ami az alapfokú oktatás mutatóit, így a vidék kumulálódó hátrányát illeti, a tanár:diák arány 60:1 felett volt. Péter Jenő szerint a szerb lakosság 80%-a volt analfabéta 1911-ben, míg Görögországban ez „csak” 45% volt.⁶⁵³ Ráadásul a tanárok nagy része is magyarországi szerb volt: Újvidék kultúrája felülmúlta Belgrádét. Jellemző módon a szerbek, amikor 1905-ben választaniuk kellett, hogy a tankönyveket adóztassák meg

649 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 520–530.

650 Uo. 530.

651 Uo. 27.

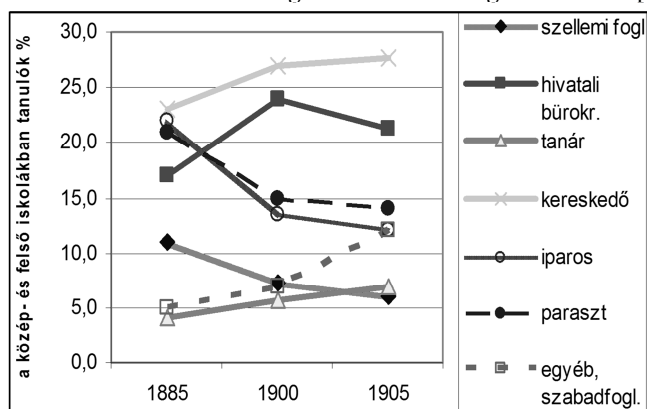
652 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 107.

653 Péter J.: Földrajz közgazdasági alapokon i. m.

vagy a házi pálinkafőzést, az előbbi mellett döntöttek,⁶⁵⁴ noha a házi pálinkafőzde igen elterjedt jelenség volt, így több bevételt hozott volna. De éppen ezért a radikálisok kí-mélni kívánták potenciális szavazóbázisukat.

II.8. ábra.

A közép- és felsőoktatásban tanulók megoszlása szülei foglalkozása alapján, 1885–1905

II.10. táblázat.

Az önálló egzisztenciával rendelkező és a függő középosztály

Év	Állami apparátusban dolgozik (1000 fő)	Szabadfoglalkozású (1000 fő)
1866	5	0,1
1890	10	5
1910	15	10

Carlo Cipolla kutatásai szerint, ha az 1 tanárra jutó iskolaköteles korúak száma meghaladja az 1000 főt, akkor az országban jelentős analfabetizmussal kell számolni. Szerbiában ezt a határértéket csak 1900 körül sikerült átlépni. A városi lakosság 52%-a, a belgrádiak 27%-a, a vidékiek 88%-a nem tudott írni. Míg 1836-ban csupán 62 iskola működött 72 tanárral és 2511 diákkal, addig az alkotmányvédők uralma alatt a helyzet némileg javult: a 40-es évek végére 340 iskola működött 17 ezer diákkal (mellesleg az akkori bolgár értéknél ez még jobb volt, de ez 1878-ra megfordult!). 1910-ben pedig már 1328 iskola létezett 2550 tanárral és 117 ezer diákkal. Csakhogy ez azt jelentette, hogy a lányoknak még mindig csak 10%-a, a fiúk 44%-a, az iskolaköteles korúak összesen 27%-a látogatta rendszeresen az alapfokú oktatási intézményeket. A bolgár értéknél a szerb mutatók sokkal rosszabbak voltak 1910-ben is. Olyan kiemelt, szakaszos fejlesztés a szerb elemi oktatásban, mint a bolgárban (1878–1881 között megduplázódik a tanárok száma, 1881–1885 között megduplázódik az iskolák száma, 1885–1900 között megduplázódik a diákok száma) nem volt, 1885–1910 között a minőségi mutatók stagnáltak.

A középiskolák telítődése sem indult meg, az itteni diákság aránya az elemisekhez képest végig 10% alatt maradt (II.11. táblázat). Az alapfokú oktatási intézményekben a

654 Palairret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 314.

tanár/diák arány kifejezetten romlott 1855–1885 között, s a középfokú intézményekben sem javult. A 8 osztályos gimnáziumokban a nemzeti jellegű tárgyak (irodalom, nyelvtan, történelem, földrajz) tették ki a tananyag 40%-át (234 órából), 33%-át nyelvek (de ennek harmada a latin volt), negyedét a természettudományos tárgyak, a készségtárgyak pedig csak 15%-ot értek el. A gyakorlati hasznosítású tárgyak hiányoztak.

II.11. táblázat.

A szerb iskolarendszer néhány statisztikai mutatója

Mutató	1845	1855	1885	1910
Közép- és felső iskola	7	7	33	33
Elemi iskola	173	274	565	1328
Közép- és felső (diák)	500	1000	4700	11 000
Elemi (diák)	6600	11 400	46 400	128 000
Középiskolások az elemisek %-ában	7,6	8,8	10,1	8,6
Közép- és felső (tanár)	35	59	345	648
Elemi (tanár)	213	345	931	2550
Diák/tanár (közép- és felső)	12,0	15,5	13,8	16,8
Diák/tanár (elemi)	31	33	50	50

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 546–547. alapján saját számítás.

A rendszer elitista jellege és társadalmi igazságtalansága megmutatkozik akkor is, ha az egy főre jutó költségvetési összeget nézzük meg a különböző oktatási intézményekben. Az általános iskolák központi forrásból 2,5 millió, helyi forrásból 1,3 millió dinárhoz jutottak 1904-ben, ami egy oktatott főre vetítve 34 dinár (egy kézműves egyhávi keresete alatt volt), ugyanakkor a középiskolák esetében az 1,1 milliós költségvetési tétel 232 dinár/főt jelentett, az egyetemen pedig 747 dinár jutott egy hallgatóra (összesen 0,35 millió dinár).⁶⁵⁵

Az önálló egzisztenciák gyermekei is egyre nagyobb arányban jutottak be a középiskolákba, ezáltal e réteg önreprodukciója is megoldottá vált, noha az ipari modernizálódás lehetőségét magukban hordó iparosgyerekek és az értelmiséget reprezentáló szellemi szabadfoglalkozásúak gyermekeinek aránya éppen hogy csökkent (a tanároké némileg nőtt). Az a tény, hogy a középosztály bővülése és újratermelése során a függő egzisztenciák száma folyamatosan nőtt, arra utal, hogy *a szerb polgári társadalom fejlődése az állam érdekeit szolgálta ki (II.10. táblázat), s a középosztály bővítését célzó intézkedések nem a társadalmi önszerveződés és a középosztály függetlenségének megteremtését-megerősítését voltak hivatottak célozni.* (A szabadfoglalkozásúak száma hiába emelkedett dinamikusabban, a statisztika az alacsony presztízsű – nem értelmiségi – foglalkozásokat is tartalmazza).

A jugoszláv állam lakóinak 40%-a 14 év alatti volt 1921-ben, a lakosság ötöde pedig iskoláskorú. Ez jelentősen csökkentette a rendelkezésre álló *szakképzett* munkaerő számát. (Míg 1850 körül Angliában az analfabetizmus 30%-os, a Balkánon ez 90% felett volt). 1930 körül is csak minden második iskolaköteles korú járt iskolába. Ekkor az iskolaköteles korú gyerekek 10%-a napi 8 órát dolgozott, a tanulók fele csak fél szabadnappal

⁶⁵⁵ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 520-530.

rendelkezett, 8% semennyivel, 40% volt kitéve verésnek, testi fenyegetésnek.⁶⁵⁶ A szakképzési rendszer is csak ekkoriban kezdett kiépülni: 1937-ben már 725 szakiskola működött és 74 ezer diák tanult ezekben. Ugyanakkor az 1919–1941 között egyetemet végzett 30 ezer diák kétharmada jogi vagy bölcsész diplomával rendelkezett, csak 20% tanult mezőgazdasági vagy mérnöki szakokon: ez megint nem kedvezett az ipari modernizációnak.⁶⁵⁷ A magas állami fizetések miatt (1914 előtt egy állami hivatalnok a megélhetési minimum dupláját kereste, míg a többi réteg a létminimum 90%-a alatt maradt) a hivatalnoki pálya vonzó is volt. 1949-ben a szerbiai szakmunkásoknak csak 13%-a volt paraszti származású, tehát ez a réteg kimaradt az átrétegződésből (a zöm városi munkások gyereke volt, tehát egy viszonylag zárt társadalmi szubkultúra alakult ki). A betanítottak között viszont arányuk 28% volt, a tanulatlanok között szintén (II.12. táblázat).⁶⁵⁸ 1949-ben a képzett munkások 80%-a városi munkás volt – míg a tanulatlanok között a városiak részesedése csupán 56%-ot ért el. A jugoszláviai munkások az USA-ban 25%-kal, Ausztráliában 85%-kal több bért kaptak volna, így nem csoda, hogy a képzett munkások tették ki az összes kivándorló 11%-át (ami jóval magasabb érték, mint a keresők közötti arányuk). 1921–1937 között a *brain drain* 17 ezer embert távolított el Jugoszláviából.

II.12. táblázat.

A szakmunkások, betanított munkások és segédmunkások társadalmi összetétele
1930 után (%)

Származás	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás	Értelmiségi
Városi munkás	80	63	56	6
Paraszt	12	28	28	17
Egyéb: kézműves, kereskedő, értelmiségi	7	10	16	14+14+50

Kostić, Cv.: Seljaci industriski radnici. Beograd, Rad. Izd. Preduzeće, 1955; 182.

Calic, M-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 303

Városi származású volt a jugoszláv értelmiség kétharmada, kivéve a szlovéneket, akiknél a falusi származású értelmiségiek aránya elérte az 50%-ot, de esetükben a szülők zöme is falusi értelmiségi volt, tehát társadalmi átrétegződés nem történt. Míg a jugoszláv állam fennállásának első szakaszában zömmel „külföldi” egyetemen tanult értelmiségiekre támaszkodott (hiszen a lakosság jelentős része külföldi születésű volt), az 1930-as évekre a hazai diplomások aránya 90% fölé nőtt.⁶⁵⁹

Az apa foglalkozása alapján az értelmiségiek 50%-a származott hivatalnok- vagy értelmiségi családból, 14% kereskedő-, 14% kisiparoscsaládból, s csak 17% származott paraszti és mindössze 6%-uk munkáscsaládból.⁶⁶⁰ Ez valójában azt jelenti, hogy a munkásoknak mégis jobb esélyeik voltak az átrétegződésre, mint a parasztnak, hiszen a parasztság lakosságból való részesedése bőven 17% felett volt, a munkásszármazású gye-

656 Calic, M-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 304.

657 Uo. 300.

658 Uo. 301.

659 Bíró L.: A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest, 2010. 53.

660 Uo. 55.

rekek viszont nem voltak alulreprezentáltak az értelmiség soraiban a munkásság teljes társadalomból való részesedéséhez mérten.

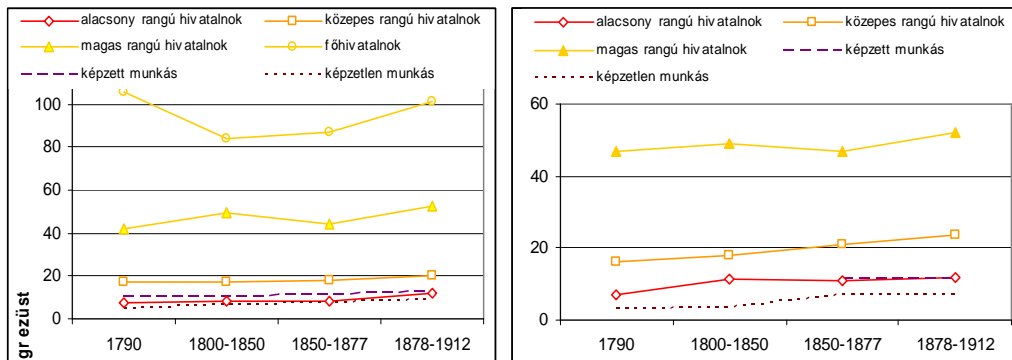
Míg az értelmiség és a hivatalnokok Jugoszlávia lakosságának 2–3%-át tették ki (az aktív lakosság 5%-át), addig a parlament tagjainak 40%-át adták. Az értelmiség állásfoglalása nagyban befolyásolta a jugoszláv államot alkotó népek közötti viszonyt – éppen ezért feltűnő jelenség, hogy a három nagy egyetem (Belgrád, Zágráb, Ljubljana) tanítói zömmel az anyaországból származtak: a belgrádi egyetem oktatóinak 56%-a szerbiai, 9%-a vajdasági volt, a horvátországiak aránya 6% volt. A ljubljanoi egyetem oktatóinak 66%-a szlovéniai 25%-a pedig külföldi volt. A zágrábi egyetem oktatóinak kétharmada horvátországi, 12%-a dalmáciai, 5%-a pedig vajdasági (horvát) volt.⁶⁶¹ Jugoszlávia jugoszlavizálása tehát az értelmiségen keresztül nem volt sikeres 1939-ig, a partikuláris érdekek domináltak a közös identitás elemei felett.

II.2.2. Megélhetés, életszínvonal, jövedelem

Az életszínvonal alakulására a bérek és a fogyasztási cikkek árainak együttes változásai-ból, interferenciájából következtethetünk. E fejezetben a társadalmi rétegek helyzetének hosszú távú, egymáshoz, valamint az élelmiszerárakhoz (vásárlóerőhöz) viszonyított változását elemezzük.

II.9. ábra.

A szerb (bal) és román (jobbra) fizetések alakulása gramm ezüstben kifejezve

Berov, L.: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturiere et de la revolution industrielle. Etudes Balkaniques 1980/1. 58-87.

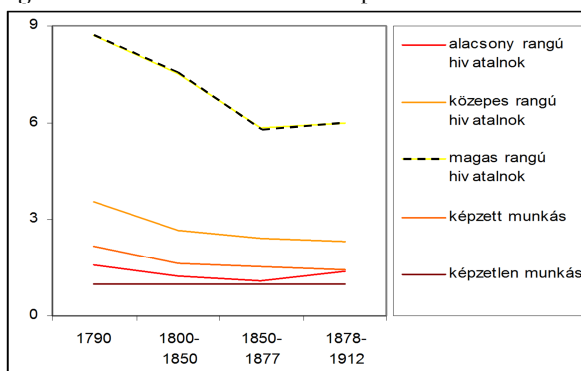
A szerb hivatalnokréteg fizetése értékében és trendjeiben egyaránt a román hivatalnokok bérezésére hasonlított. A két alacsonyabb presztízsű réteg között a különbség nem nőtt, a két magasabb között pedig 1878-ig csökkent, de még így is jelentős maradt (II.9–10. ábra). 1790–1912 között a szerbiai hivatalnokrétegek és a munkások bére közötti különbség csökkent, sőt, az alacsony rangú hivatalnokok bére csak 1912-re előzte meg a képzett munkásokét. Jólal nagyobb volt viszont a különbség a közepes és magas rangú

hivatalnok között, mint pl. Bulgáriában, ahol a differencia a szerbiai különbség mértékét csak 1878 után közelítette meg.

Berov összevetette a hivatalnokréteg és az alacsony presztízsű társadalmi rétegek fizetését az élelmezésre szánt költséggel. Az élelmezési költségek átlagát 1790–1910 között napi 3,3 gramm ezüstben állapította meg.⁶⁶² Ez az érték 50%-kal magasabb volt, mint a bolgár átlag, viszont Szerbiában a fizetések is magasabbak voltak; a megélhetési költségek alakulását ennek fényében kell vizsgálni.

II.10. ábra.

A bérek különbségének alakulása Szerbiában a képzetlen munkások béréhez képest (=1)

Berov, L.: Le salaire des fonctionnaires d'état i. m. alapján saját számítás.

II.13. táblázat.

A napi megélhetéshez elegendő élelmiszer ára a Balkán középső részén 1800–1910 között

Év	Hely	Napi étel költsége	Gramm ezüst
1813	Szerbia	60 aszper	3,3
1837–1838	Bosznia	8–9 krajcár	2,2
1847–1850	Bosznia	10–11 krajcár	2,7
1852	Čačak	0,6–1,1 dinár	3,9
1900	Szerbia	0,5–1,3 dinár	2,25–5,8
1903–1906	Szerbia	16–25 dinár/hó	3,1–4,5

Az Oszmán Birodalom fővárosában ennél kevesebb, 1,7–2,2 gramm ezüst is elég volt naponta.

Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état i. m. és Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands during Manufacturing Capitalism and Industrial Revolution. *Bulgarian Historical Review*, 1979/4. 39–58.

A munkásosztály bérezése a Berov által konstansnak tekintett élelmezési költségekhez képest folyamatos emelkedést mutatott, így a napi élelemszükséglet a bér 80%-áról 40% alá esett 1812–1900 között. Jelentősebb csökkenés az 1850 utáni periódusban jelentkezett. Az életszínvonal javult, összhangban a reálbérindex megduplázódásával. A hivatalnokok a kezdeti időszakban is kedvezőbb helyzetben voltak: a rendőrségi ügynök kivételével 1835 körül mindenki napi fizetése kevesebb, mint 50%-át használta fel élel-

⁶⁶² Ez metodikai szempontból hibás, hiszen ekkora időintervallumban már jelentkeznek az élelmiszerárakban is a ciklikus sajátosságok, viszont nem volt elegendő adata az ennél finomabb felbontáshoz: II.13. táblázat.

mezésre, a közepes rangú hivatalnokok esetében ez pedig már 15% alatt volt. Ha a rétegek közötti különbségek alakulását vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy elsősorban az alacsony presztízsű (munkás és hivatalnok) életszínvonala javult (II.14–II.15. táblázat). Ugyanezen rétegek Bulgáriában bérük valamivel kisebb hányadát költötték étellemezésre (II.11. ábra).

II.14. táblázat.

Napi bérek és étkezési költségek alakulása Szerbiában az alacsony presztízsű rétegeknél

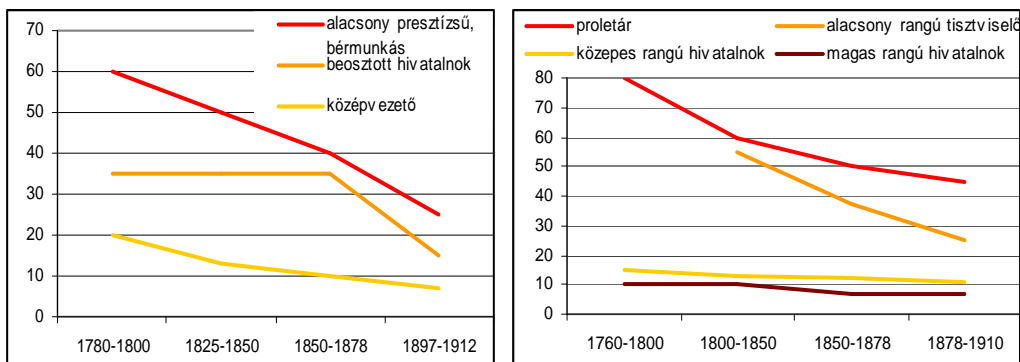
Év	Hely	Foglalkozás	Bér	Napi kereset, gr ezüst	Táplálkozás napi költsége a bérhoz (=1) mérve
1812	Szerbia	mezőgazdasági munkás	25 para/nap+kenyér	3+0,78	0,87
1833	Szerbia	építőmunkás	3-4 gros/nap	3,7	0,89
1849	Belgrád	őr	havi 6 tallér	6	0,53
1850	Bosznia	napszámos	25–33 krajcár	7,5	0,44
1858	Majdanpek	napszámos	20–50 krajcár	4 és 8	0,55
1859	Belgrád	(sír)ásó	7 gros/nap	6,7	0,49
1869	Požarevac	mezőgazdasági munkás	2 gros/nap+étel	2+3,3	0,62
1894	Szerbia	bányász	1,5 dinár/nap	7	0,47
1900	Szerbia	kézműves	1,25 dinár/nap	5,6	0,59
1898	Szerbia	kézműves		6,5–9	0,41
1883	Szerbia	vidéki napszámos	2 dinár/nap	8,7–10*	0,37

* A viszonylag magas bér oka a végzett munka időnyomunka jellege (1812 körül 40 para, azaz 1 gros még kb. 5 gramm ezüst).

Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état i. m. alapján saját számítás és Berov, Lj.: Wages in the Balkan Lands i. m.

II.11. ábra.

Az étellemezés költségei a bérek arányában Bulgáriában (balra) és Szerbiában (jobbra)

A 19. század második felének finomabb felbontású vizsgálata árnyalja a következtetéseket. Megvizsgálva az élelmiszerárak változását folyó áron, 1863–1910 között elmondható, hogy a kenyér, disznóhús és marhahús az inflációt meghaladó módon drágult, míg a bab és burgonya ára esett (II.16. táblázat). Az étellemezési költségek tehát Berov feltételezésével szemben nem tekinthetők konstansnak.

II.15. táblázat.

A hivatalnokok bérezése Szerbiában 1790–1912

Év	Tisztviselő	Havi bér	Pénznem (folyó áron)	Napi bér (g ezüst)	Az étkezés a bér %-ában*
Alacsony rangú tisztviselők					
1835	rendőrségi ügynök	36	tallér (6)*	6	55,0
1835	írnok	150	tallér (3)	12	28,2
1865	írnok	36	tallér (6)	9,5	34,7
1868	gárdakatona	80	forint	8	41,3
1880	gárdakatona	100	forint	8	41,3
1900	zsandár	250	piaszter	14	23,6
Közepes rangú hivatalnokok					
1762	falusi bíró	160	forint	24	13,8
1852	mechanikus/gépész	500	tallér*	40	8,3
1835	diplomáciai futár	3500-3900	piaszter	26	12,7
1842	nyomdai korrektor	29	tallér/hó	23	14,3
1899	levéltáros	évi 2000	korona	29	11,4
Magas rangú hivatalnokok					
1806	líceumi tanár	200–240	forint	30–36	10,0
1811	líceumi tanár	300–400	forint	45–60	6,6
1821	kerületi kormányzó	2500	piaszter	74	4,5
1833	kerületi kormányzó	évi 4000	fiskális piaszter**	27	12,2
1837	bíró	évi 5–6000	f. piaszter	30–40	9,4
1835	körzeti kormányzó (kapetán)	350	tallér (3)	30	11,0
1835	rendőrfőnök	évi 5000	f. piaszter	33	10,0
1835	hercegi titkár	évi 3900	f. piaszter	30	11,0
1893	kerületi kormányzó	3000-4200	dinár	41–58	7,3
1901	könyvtáros	4200-5400	dinár	58–75	5,5
1907	líceumi tanár	1200-2500	dinár	14–36	13,2
Főhivatalnokok					
1798	Zimony rendőrfőnöke	600	forint	90	3,7
1835	metropolita	30 000	f. piaszter	200	1,7
1835	ezredes	9500	piaszter	82	4,0
1838	VI–V. osztályú hivatalnokok	950–1800	tallér	74–140	4,5
1844	kajmakám (itt: tábornoki rang is)	2300	piaszter	75	4,4
1855	államtanácsos	9500	f. piaszter	83	4,0
1880	miszteri osztályfőnök	600–1600	forint	22–60	11,0
1893	miszteri osztályfőnök	5000–7000	dinár	70–100	0,5
1908	ezredes	7700	dinár	108	3,1

*A taller 3-6 piaszterrel számolva, ** A piaszter ezüsttartalma a nagy infláció miatt 1 gramm alá esett, itt kb. 2 gramm ezüsttel számolva. 3,3 gr ezüst napi étkezési költséggel számolva.

Berov, Lj.: Le salaire des fonctionnaires d'état... alapján saját számítás

Összevetve az élelmiszárakat a szerb munkások jövedelmének változásával (I.6. ábra) megállapítható, hogy a hasonló bértrendek ellenére a napszámosok és a többi réteg között a bérolló kinyílt, hiszen az előbbieket keresete alig 20%-kal emelkedett, azaz még az 50%-os inflációt sem haladta meg, míg a kőművesek bére az általános drágulással lépést tartott (+60%) (II.12. ábra). Így számukra csak a húsfélék váltak drágábbá, a többi alapcikk nem, míg a napszámosok számára csak egyedül a bab vált olcsóbbá. A fogyasztói kosarat vizsgálva a kőműves egy napi béréből 1863-ban 20, 1910-ben már 27 kg burgonyát tudott venni, míg a napszámos változatlanul 12–12 kg-ot csupán (II.17. táblázat). Míg a kőműves egynapi béréért 1910-ben 12 kg kenyeret tudott vásárolni (mint Bulgáriában), addig a napszámos 6 kg-ot sem. Összehasonlításként: 2010-ben Magyarországon 90 ezer forintos nettó bér esetén napi 3000 Ft jut egy keresőre, ez ekvivalens 10 kg kenyérrel. A szerb napszámos tehát ennek mintegy felét kereste. A kőművesmester 750–1000 dinár közötti bért kapott. Az ércbányász napi bére 1894–1899 között 2,4 dinárról 2,9 dinárra nőtt, a szénbányászé 3,2 dinárról 2,9 dinárra esett. Bulgáriában egy ipari munkás napi bére 1911-ben 2,2 leva volt, 1914-ben 2,7, a téglavetőé 3,8 és 4,5 leva.⁶⁶³ Végeredményben az ipari munkások és mesteremberek éves bére 600–900 dinár között ingadozott, azaz a tanárokéval volt egyenrangú, míg egy napszámosé 400–550 dinár körül mozgott (ez utóbbi a bolgár béresétől némileg kisebb volt). Az isztambuli ipari béreknél mind a szerb, mind a bolgár bér alacsonyabb volt (II.13. ábra).

II.16. táblázat.

Az alapélelmiszerek ára és a napi bér dinárban Szerbiában (1863–1910)

Periódus	Kenyér (kg)	Disznó-hús (kg)	Marha-hús (kg)	Zsír (kg)	Bab (kg)	Burgonya (kg)	Kőműves (napi bér)	Napszámos (napi bér)
1863–1867	0.16	0.43	0.32	1.10	0.26	0.10	1.95	1.15
1906–1910	0.26	0.82	0.70	1.50	0.20	0.11	3.10	1.40
<i>Index</i>	<i>161</i>	<i>190</i>	<i>220</i>	<i>140</i>	<i>75</i>	<i>114.3</i>	<i>160</i>	<i>120</i>

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 395.

Nemcsak az élelmiszerek drágultak. Az élőállatok esetében az ökor és a ló árának változása felülmúlta az inflációt, a sertés és a juh tartotta árát (II.18. táblázat). A feldolgozott húсарu kilogrammonkénti értéke még az inflációt is jócskán meghaladóan növekedett. Az 1900–1910 közötti rövidebb periódusban az egész Balkánon 40–60%-kal nőtt a sertéshús ára, míg a munkabérek csak 20–30%-kal emelkedtek. Mivel a kenyér ára csak 10–30%-kal nőtt, ez azt jelenti, hogy a lakosság egyre kisebb mértékben támaszkodhatott fehérjékre és fehérjepótlókra (ezek ára 1908-ig 15–50%-kal emelkedett).⁶⁶⁴ A só, bor és zsír ára csak 1890 után emelkedett, de akkor jelentősen még egyoldalúbbá téve a fogyasztói szokásokat. A szerb gazdáknak az ártrend, saját egészségük, de az export rentabilitása miatt is megérte volna állattenyésztéssel foglalkozni, csak hogy a relatív túlnépesedés miatt ehhez hely nem volt. Sőt, éppen a relatív állathiány vezetett belpiaci áremelkedéshez: míg 1859-ben 100 lakosra még 165 sertés jutott, addig 1910-ben már csak 30.

663 *Berov, Lj.*: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars. In: Djordjevic, D.-Király, B. K. 204–205.

664 Adatok: *Lampe, J. R.*: Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914. The Journal of Economic History. Vol 35. No. 1. 1975. 67.

II.17. táblázat.

A napi bérből megvásárolható alapélelmiszerek mennyisége (kg)

Kőműves	Kenyér	Disznóhús	Marhahús	Zsír	Bab	Burgonya
1863–1867	12.0	4.5	6.1	1.8	7.50	20.0
1906–1910	11.7	3.7	4.4	2.1	15.6	27.3
<i>Index</i>	97	83	72	116.7	206	137
Napszámos	Kenyér	Disznóhús	Marhahús	Zsír	Bab	Burgonya
1863–1867	7.1	2.7	3.6	1.1	4.4	11.8
1906–1910	5.3	1.7	2.0	1.0	7.0	12.4
<i>Index</i>	79	75	55	90	158	105

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. után

II.18. táblázat.

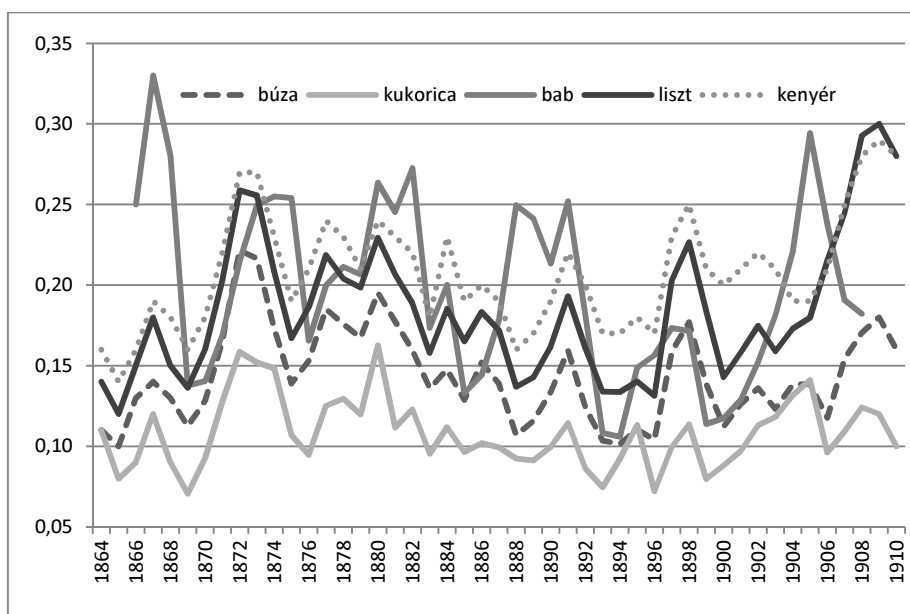
Főbb fogyasztási cikkek egységárának változása Szerbiában 1863–1910 között*

Év	Ökör	Sertés	Ló	Juh	Marhahús	Disznóhús	Zsír	Só	Bor
1863	75	22	109	7.3	0.27	0.39	0.96	0.2	0.14
1870	140	26.5	177	8.1	0.48	0.52	1.1	0.18	0.22
1880	118	27	115	8.4	0.5	0.60	1.34	0.16	0.18
1890	112	20	134	7.4	0.51	0.60	1.18	0.21	0.26
1900	144	24	172	7.2	0.63	0.69	1.19	0.56	0.57
1910	193	36	224	10.8	0.76	0.88	1.63	0.95	0.77
<i>Index</i>	257.3	163.6	205.5	147.9	281.5	225.6	169.8	475.0	550.0

*Folyó áron, dinár/kg

II.12. ábra.

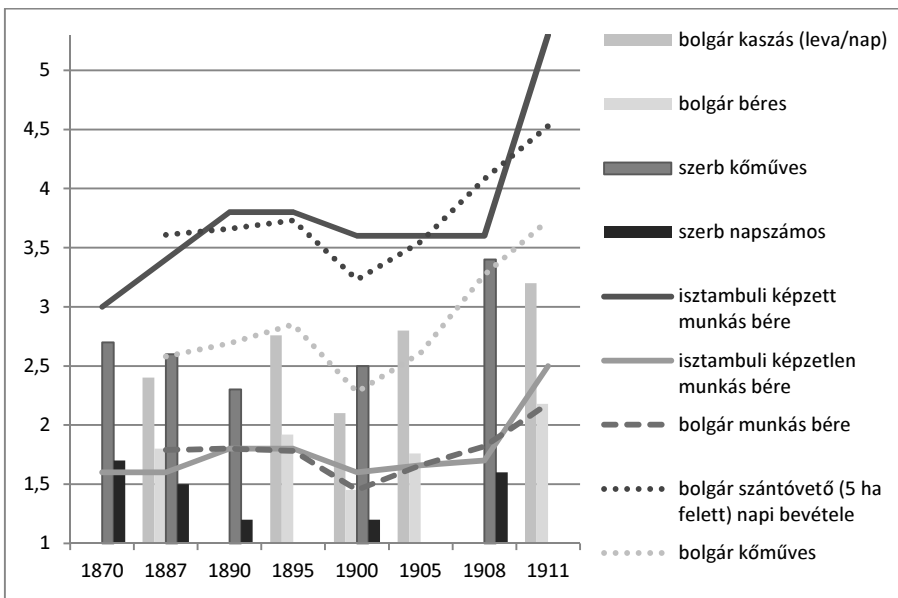
Élelmiszerárak Szerbiában (dinár/kg)

V.ö. I.6. ábra.

II.13. ábra.

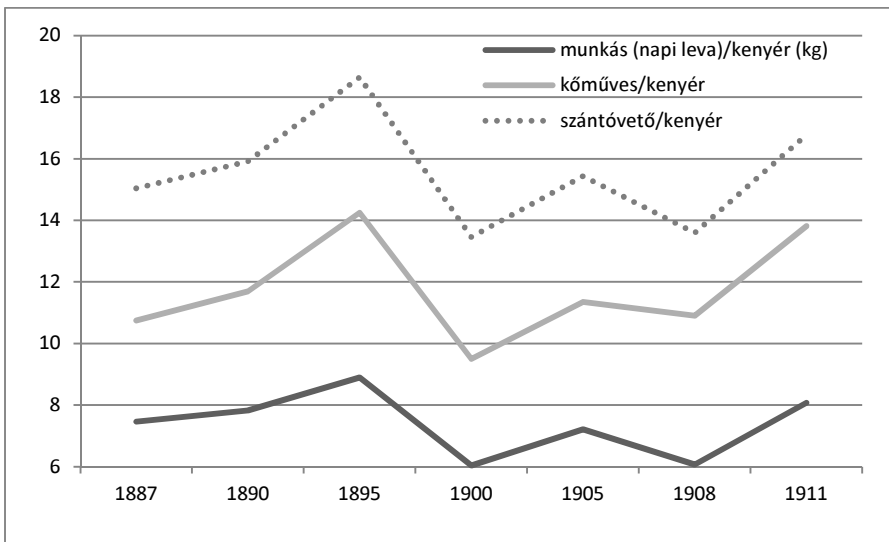
Bolgár, szerb és isztambuli ipari és mezőgazdasági bérek alakulása regionális összevetésben (frank/nap)

Textilipari bérekre 1893–1906 között lásd a mellékletet.

II.14. ábra.

A vásárlóerő változása Bulgáriában és az 1897–1899-es válság hatása a megélhetésre

V.ö. I.6. ábra.

A II.19. táblázatból egyértelmű, hogy a napi bérek azonos iparág esetén is jelentős regionális differenciákat mutattak, a serfőzők között belgrádi munkások kerestek a legjobban (jóllehet Belgrád drágább volt, mint a vidék, és az élelmet a belgrádi lakos nem

tudta megtermelni magának, de nagyobb volt jövedelme is). Az iparág jellege is erősen befolyásolta a bér nagyságát, a jagodinai üvegyárban lehetett a legjobban keresni, noha itt volt a legnagyobb a különbség a férfiak és nők bére között. Általánosságban a nők a férfiak napi keresetének 50–66%-át vitték haza, a gyerekek pedig 33%-át. A textiliparra és a luxuscikkek gyártására szakosodott üzemekben szintén jól fizettek.

II.19. táblázat.

Bérek regionális, szektorális különbségei Szerbiában 1898-ban (dinár/nap)

Üzem	Felnőtt bér	Üzem	Felnőtt bér	Gyerekbér	Nők bére
Serfőzde, Belgrád	3,5	Fűrészüzem, Kraljevo	1,5	n.a.	n.a.
Serfőzde, Alexinac	2	Gajtángyár, Leskovac	3,5	1,4	2
Serfőzde, Negotin	1	Üvegyár, Jagodina	6	1	1,2
Serfőzde, Jagodina	2	Napernyőgyár, Belgrád	4	1,5	2,5
		Mosoda, Belgrád	2,5	1	2

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 396.

Megvizsgálva a bérek regionális különbségeit (II.20 táblázat), elmondható, hogy 1901-ben a nagyobb városokban az átlag feletti volt a kereset (összhangban a megélhetés költségeivel), akár két-háromszoros differencia is mérhető volt a kőművesek bérezése között (keleten Vranja és Pirot a legalacsonyabb bérekkel jellemezhető). Belgrádban és Prokupljában volt a legkisebb a különbség a kőművesek és napszámosok bérezése között (Negotinban viszont több mint háromszoros volt a két kereset különbsége).

De nemcsak a jövedelem, hanem a vagyon regionális megoszlásáról is van adatunk 1863-ból (II.21 táblázat). Az egy főre jutó ingatlanvagyon (itt: épület) tekintve Belgrád és Smederevo állt az élen, s az országos átlagot (210 dinár, 1000 dinár/ház) még Kragujevac, Knjazevac, Krajina és Čuprija múlta felül. Belgrádban az ingatlanárak az országos átlag ötszörösét érték el, míg a legszegényebbnek Užice és Podrinje bizonyult, itt az országos átlag felét sem érte el a fejenkénti ingatlanvagyon. A városi lakosság fejenkénti vagyona megközelítőleg a vidéki háromszorosa, az országos átlagnak közel 2 és félszerese volt. A paraszti birtokokhoz tartozó házak, épületek értéke a földekkel együtt 1910-ben már 1400 millió dinár volt (egy főre 560 dinár, egy családra kb 3000), ennek 25–35%-át tette ki a fent említett épületvagyon.

II.20. táblázat.

Regionális különbségek a középosztály és a proletariátus napi keresetében (dinár) Szerbiában (1901)

Hely	Kőműves	Napszámos	Arány	Hely	Kőműves	Napszámos	Arány
Belgrád	4,31	2,25	1,92	Kruševac	2,44	1,10	2,22
Vranja	1,50	0,70	2,14	Niš	3,25	1,35	2,41
Alexinac	2,67	1,13	2,36	Prokuplje	2,10	1,34	1,57
Pirot	1,83	0,90	2,03	Leskovac	1,80	0,85	2,11
Kragujevac	2,48	1,33	1,86	Negotin	4,90	1,50	3,27

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 413–414.

I.21. táblázat.

Az ingatlanvagyon regionális megoszlása Szerbiában 1863-ban

Körzet	Ingatlanvagyon, millió dinár	*Egy főre jut	Index (országos átlag=100)	Körzet	Ingatlanvagyon, millió dinár	*Egy főre jut	Index (országos átlag=100)
Smederevo	28	539	255	Šabac	9	139	67
Kragujevac	26	291	141	Kruševac	9	149	72
Požarevac	24.5	189	91	Čačak	6	117	57
Belgrád	17	1143	552	Užice	6	63	30
Knjazevác	16	309	150	Alexinac	5.5	128	62
Krajina	15	225	110	Rudnik	5.5	125	60
Valjevo	13.5	187	90	Podrinje	4	95	46
Belgrad	12	203	98	Város	47.5	485	234
Jagodina	12	201	97	Vidék	182	177	86
Čuprija	11	210	101	Szerbia összesen	229	207	100
Crna Reka	9	183	88				

* Dinár/fő. Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 419. (1,1 millió lakossal számolva).

II.2.3. A szerb parasztság vagyona

Az 1916-ban meghódított Szerbiában utazó Lengyel Géza a következőképpen foglalta össze a vidéki társadalom jellemzőit. A rurális lakosság primitív, de nem nyomorúságos körülmények között él. Mindenkinek van ennivalója, de a főleg kevés, a föld művelésére kevés gondot fordít a lakosság. Egy tipikus példa: Rozanstvo falu 8 km-en át terül el, mindössze 80 házzal. Az utca ismeretlen fogalom. A házak emeletesek, a családok életüket úgy rendezik be, hogy mind eladóként, mind vevőként minél kevesebb dolguk legyen a külvilággal, ne kelljen többször megjelenni a falu határain kívül az évi két-három vásáron kívül. Minden háznál van eltéve méz, szilva, kukorica, gyapjú – melyből a ruházat még 1916-ban is házilag készült.⁶⁶⁵

Az előző fejezet végén kifejtettek alapján a rurális Szerbia legfontosabb vagyontárgya a földbirtok volt. A föld hozzáférését korlátozta, hogy Szerbiában nem játszódott le a kisajátított birtokok oly mértékű magánkézbe adása, mint Bulgáriában. A török jogrendet, mely szerint a föld tulajdonosa a szultán, az új szerb állam is átvette, s a földeladás csak 1834-ben kezdődött meg. Így Szerbiában a földek 60%-a (2,7 millió ha) állami birtok volt még a századfordulón is, a községi, magán- és egyházi birtokok aránya 40% volt (2 millió ha).⁶⁶⁶

1897-ben a földek összértéke 1863-hoz képest (192 millió dinár) több mint duplájára nőtt és folyó áron 474 millió dinárt tett ki. A 33%-os inflációval és a művelt terület kiterjedésével korrigálva hektáronkénti árnövekedés nem volt kimutatható. 1897-ben 1,9 millió hektárral számolva a föld átlagos értéke hektáronként 250 dinárt tett ki. 1905-ben viszont a 2 millió hektár értéke már 783 millió dinár volt,⁶⁶⁷ ami közel 400 dinárt tett ki

665 Lengyel G.: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp. A Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája, 1916. 12–13.

666 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 204. Az egyház 23 ezer hektáros vagyonából 20 ezer ha erdő volt.

667 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 233–245. alapján

hektáronként. Mivel az infláció 10 év alatt jelentéktelen volt (kb. évi 1,5%, azaz az 1897-es 250 dinár 1905-ös áron 300 dinárt ért), így a föld legalább 33%-kal drágult, ami megint a relatív túlnépesedést támasztja alá. 1895–1910 között a szántó hektáronkénti értéke átlag 400 dinárról (466 a városban, 175 vidéken, a nagy különbséget a városi földhiány mellett az is magyarázza, hogy a városokhoz tartozó földeken átlagosan 25–33%-kal több termés esett egy hektárra, ami egyben a rurális Szerbia kritikájaként is felfogható), 470 dinárra nőtt. Ez ugyan nem jelentős növekedés, de 1910-re a vidéki földárak már a városihoz közelítettek (340 vs. 590 dinár), ami a vidéki kereslet-növekedés és kínálatcsökkenés hatásaként számolható el. A szőlő hektárja 425 dinárról ugrott 1150 dinár fölé, miként a gyümölcsös is drágává vált (a szilvában rejlő, nagyobb fajlagos hozzáadott értékéből származó értékesítési többlet miatt), ára 276 dinárról 590 dinárra emelkedett, felülmúlva a szántó árát.

A fentiek megerősítik, hogy a föld hozzáférhetősége 1910-re korlátozottá vált, az extenzív gazdálkodás további bővítésének nem volt meg a lehetősége: Európában csak Norvégia és Görögország rendelkezett kevesebb művelhető területtel (%), mint Szerbia (I.23. táblázat). Még a balkáni államokkal összevetve is alulmaradt az ország (52% vs. 75–80%).

A II.22. és II.24. táblázatban közölt értékek, valamint a földek birtoknagyság szerinti megoszlását bemutató I.38. táblázat adatai alapján megkísérelhetjük kiszámolni egy birtok értékét, jövedelmezőségét és a megtérülési időt. Az 5 ha alatti birtokok értéke – átlag 400–500 dinár/ha árral számolva – 1500–5000 dinár között mozgott, hasonlóan a bolgár adatokhoz. A ház értéke megközelítőleg 1863-ban 1000 dinár volt (a II.21. táblázatban számolt 200 dinár/fős átlag alapján), ami megegyezik a bolgár értékkel. Ezt korrigálva az inflációval 1910-re 1500 dinárt kapunk, s a gazdaságok növekedése miatt így értékük 550 millió dinár lehetett. Ezek alapján – természetesen az állami földek mellőzésével – megbecsülhető a parasztság teljes vagyona is, mely 1,9 millió hektárral, 370 ezer gazdasággal (mely átlagosan 5 ha-t ad ki) számolva 900 millió dinár földvagyonra tehető, amit az eszközök, állatok és berendezések tovább növelnek, 1800–2000 millióra. (Az alacsonyabb érték az „átlagbirtok” alapján számolt vagyont jelenti, a magasabb az egyes birtokkategóriák tételes összegzéséből ered). Ez fejenként átlagosan 700–800 dinár, átlagos méretű gazdaságonként 4000–5000 dinár az adott évben esedékes termés nélkül, mely gabonafélékből további 500 dinárt tett ki gazdaságonként, összesen pedig 900 dinárt. Ez jóval nagyobb érték, mint pl. egy anatóliai gazdaságé (20 000 vs. 10 000 piaszter), s nem csak a föld árában mutatkozó különbség miatt (II.27. táblázat).

II.22. táblázat.

A föld értékének változása és összetevői

Év	Földterület (ha)	Értéke (millió dinár)	1 ha-ra folyó áron	Korrigált ár és növekedés	Népesség-növekedés
1863	500 000	192	kb. 350–380 197 000 gazdaság	0	+100 %
1897	1,8	474	260–300 330 000 gazdaság	–30–50%	
1905	1,9	783	390	+50%	+10 %
1910	2,0	1000	480–500	+50%	+10 %

II.23. táblázat.

Az európai országok műveléségi megoszlása (%)

Ország	Szántó	Rét, legelő	Szőlő, gyümölcs	Erdő	Termőterület összesen
Szerbia	41	23	9	19	52
Bulgária	45	16	1,3	37	80
Románia	60	15	1,8	23	77
Oroszország	35	10	0	55	55
Nagy-Britannia	30	63	0	6	84
Magyarország	45	23	2,5	29	96
Franciaország	48	20	6	19	95
Németország	50	17	1,2	27	95
Spanyolország	37	45	7	11	90
Olaszország	52	21	6	17	92
Svédország	14	5	0	81	58

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. alapján.

II.24. táblázat.

A szerb állatállomány összes és egy gazdaságra jutó értéke, 1900

Állat	Darab	Összérték	Egy állat ára (dinár)	1 gazdára (dinár)	1 gazdára (állat)	1 hektárra (állat)
Marha	956 000	92 000 000	96	249	2,6	0,5
Disznó	959 000	25 000 000	26	68	2,6	0,5
Ló	185 000	22 000 000	119	59	0,5	0,1
Juh	3 000 000	20 000 000	7	54	8,1	1,5
Kecske	400 000	2 800 000	7	8	1,1	0,2
Összesen	5 500 000	161 000 000		438	15	2,7

Szerbiában egy gazdaságra 15 állat jutott, míg Montenegróban ez 34 volt 1866-ban (Sundhaussen alapján).

II.25. táblázat.

A szerbiai gazdaságok vagyona 1910-ben birtoknagyság szerint (éves termelés nélkül)

Birtok, ha	Birtok értéke	Átlagos birtok (ha)	Épület értéke	Berendezés értéke	Fel- szerelés értéke	Igás- állatok értéke	Haszon- állat értéke	Összes vagyon
1	430	1,0	780	85	50	0	66	1411
2	910	2,1	860	115	66	260	100	2311
5	2350	5,5	1210	285	190	490	180	4705
10	4875	11,3	2300	530	380	620	240	8945
15	8320	19,3	2800	960	425	960	310	13 775
20	19 400	45,1	3800	2000	612	1290	333	27 435

Saját számítás Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 273. után

II.26. táblázat.

A szerbiai parasztság becsült vagyonának megoszlása 1910-ben

Egységnyi érték és darabszám	Összérték (dínár)	%
Birtok (470 dínár/ha, 1,9 millió ha)	893 000 000	50
Épület (1500 dínár, 370 ezer gazdaság)	555 000 000	30
Berendezés (200 dínár)	74 000 000	4
Felszerelés (200 dínár)	74 000 000	4
Igásállatok (400 dínár)	148 000 000	8
Haszonállat (200 dínár)	74 000 000	4
Összes vagyon	1 810 000 000	100

Saját számítás Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 273. és 223–233. alapján

II.27. táblázat.

Szerb (1910) és trapezunti gazdaságok (1870) értéke (piaszter)

Terület	Föld	Lakóház és épületek	Eszközök	Állatok
Trapezunt, 1873 előtt	3000	3000–4000	2400	1000
Szerbia, 1910 (piaszter)	10 000	6000	2300	2000/3000
Százalékban	45	28	12	15

*A piaszter vásárlóereje javult a periódusban, így a szerb és az anatóliai gazdaság közötti különbség még nagyobb. Saját szerkesztés.

A vagyon nagysága és összetétele természetesen jelentős különbségeket mutatott a birtoknagyság függvényében, hiszen az „átlagos” birtoknagyság valójában csak a szerbiai gazdaságok 30%-át tömörítette. A föld a vagyon átlagosan felét (törpebirtoknál 33%-ot, nagybirtoknál 66%-ot), a ház az érték ötödét tette ki, az állatállomány részesedése 15% alatt maradt (II.25–II.26. táblázat). Ez hasonló volt az 1870-es évek elején is: a vagyon felét a szántó tette ki a kisbirtokoknál (1000 dínár vagyon alatt), 10 000 dínár érték felett viszont csak 13%-ot ért el részesedése. A legelő, rét pedig a kisparaszti vagyonnak a 8%-át adta térségben, míg a nagyobb birtokok esetében 20–30%-ot (ami megint arra utal, hogy a birtokaprózódás előtt az állattartás jelentősége a nagyobb birtokokon nagy volt).

A birtoktestek megoszlásának és a termésmennyiségnek az ismeretében kiszámolható a szerbiai parasztság teljes éves jövedelme és haszna (II.28. táblázat). Ez a később közrebocsátandó GDP-bebecslések fényében fontos, ezek ugyanis a mezőgazdaság értéktermelését meglehetősen tág intervallumban 350–800 millió dínár közé taksálták, s ennek eredményeképp az összes GDP-re is 560–1350 millió dínár közötti értékek jöttek ki. Ez viszont alapvetően átrendezi az országok közti erősortrendet a Balkánon. (Az utóbbi érték pl. a 4 milliós Bulgáriáéhoz mérhető, innen van, hogy egyes vélekedések – pl. Lampe – szerint a szerb egy főre jutó GDP meghaladta a bolgárt, míg Palairt ezzel ellentétes álláspontot fogalmaz meg). A mezőgazdasági termelés értékének vizsgálata még azért is fontos, mert a kortárs becslések (pl. Stojanović) a világháború utáni jóvátétel összegét is befolyásolták – tehát kérdéses, hogy a termelésre és így a veszteségekre vonatkozóan reális számokat adtak-e meg a gazdasági szakértők. Ráadásul e számítások-

ban 35%-ra tették az amortizáció nélküli megtérülést (tehát 3 év alatt hozta volna be árát egy 5 ha-os birtok), ami igen jó hatékonyságot jelent eddigi tapasztalataink alapján, tehát kérdéses, hogy nem történt-e itt is felülbecslés).

II.28. táblázat.

A szerbiai parasztság vagyona, jövedelme és haszna 1910-ben (dinár és %)

Terület	Vagyon ösz- szértéke (dinár)	Birtokok (1000 db)	Ösz- jövedelem	1 gazdaság nettó bevétele**
1–2 ha	126 349 303	50	8 638 334	158
2–4 ha	300 000 000	100	20 000 000	200
4–5 ha	173 454 530	40	10 691 140	290
5–10 ha	784 136 590	88	42 077 760	480
10–20 ha	453 197 500	32	32 900 000	1000
>20 ha	234 569 250	8	17 100 000	2000
Összesen	2 134 498 084	390	134 611 306*	363,8**

Terület	Vagyon, %	Birtok, %	Jövedelem %	Haszon %	Terület %
1–2 ha	5,8	12,8	6,4	-2,0	23
2–4 ha	13,8	25,6	14,9	0	30
4–5 ha	8	10,3	7,9	0,5	22
5–10 ha	36,2	22,6	31,2	27,6	11
10–20 ha	21	8,2	24,4	40,6	3
> 20 ha	10,8	2,1	12,7	40	4
Összesen	100	100,0	100	100	100

Saját számítás Palairet és Sundhaussen módosított adataiból. A dőlt számok az alapértékek, melyből a többi számoltuk a gazdaságok számának ismeretében; Az 1 ha-nál kisebb kategória nem ábrázolva. A teljes haszon 16 millió.

* A kapott érték kicsi, csak a piacra jutott gabonát jelenti (a valós kb. 300 millió), viszont illeszkedik a Palairet által a következő fejezetben számolt 140 millióhoz; ** Az állati fogyasztás és a vetőmag leszámolva, valójában értékben ennek duplája.

Számításaink szerint a szántóföldi művelésből származó nettó jövedelem a paraszti vagyon 6–8%-át érte el (az átlagos haszonkulcs pedig 1% alatt maradt). De mivel az öszszérték (135–140 millió dinár) jócskán elmarad Palairet és Sundhaussen 300 millió értékétől, továbbá mivel a gazdaságonkénti 363 dináros érték mindössze 2–3 ha-nyi gabonaföld jövedelmével volt egyenlő, miközben az átlagos birtoknagyság 5 ha volt, így a számításaink (130 dinár/t és 1 t gabona/ha-ral számolva) eredményeként kijött érték valójában csak a piacra jutott, pénzé tett termény értékével azonos (s ez esetben megegyezik a szakirodalmi értékkel). Ugyanis a termelt élelemből levonandó a vetőmag és a fogyaszt-

tás, mely a termelés fenntarthatóságához, reprodukciójához kell. A tényleges termelt érték tehát a táblázatban (Palairret nettó adataiból) számolt legalább kétszerese.⁶⁶⁸

A fenti nettó bevételi adattal számolva egy átlagos méretű (5 ha) gazdaság megtérülési ideje tehát átlagosan 13 év *vis maior* esetek nélkül (a teljes bevétellel számolva is 5–6 év), míg a *haszon* átlagos 50 dináros értéke alapján 100 év.⁶⁶⁹ Ez hatalmas tőkeberuházás, és elég lassú megtérülést jelent, hiszen a textilipar 2–5 év alatt visszahozta a befektetett tőkét. A 33%-os megtérülés tehát nem tartható. Ráadásul a kapott értékekből további dolgok következnek.

Egy 10 hektáros birtokosnak – mivel évi szaldója +200 dinár volt – egy 5 ha-os birtok megvásárlásához is 25 évig kellett volna földet művelnie. Ha tehát a gazdának 3 fia volt, akkor apja után mindhárom 5–5 ha-t örököl, azaz, ha hasonló rétegből nőültek, biztosított volt a 10 ha-os birtoknagyság. Ezzel szemben, ha a kiindulási birtok 5 ha, akkor a gazda 25 év munkájával is csak 1000 dinár haszonra tudott szert tenni, ami viszont csak 1 ha-os birtok megvásárlására elég. Így 3 fiára csak fejenként 2 ha birtokot tudott hagyni, azaz, ha ők is ugyanígy nőültek, már lecsökkent az átlagos birtokméret. Ez azt is jelenti, hogy hosszú távon az 5 ha-os birtok nem volt képes biztosítani a birtokállomány stabilitását ilyen nagy népszaporulat mellett.

II.29. táblázat.

Az éves jövedelem és a haszon eloszlása az egyes birtokkategóriák között

Birtokméret (ha)	1 gazdaság vagyona (dinár)	1 gazdaság jövedelme (dinár)	1 gazdaság haszna (dinár)	Jövedelem aránya birtok értékéhez %	Haszon aránya a jövedelemhez %	Piacolt termény (%)
2	2 311	158	-6	6,8	-3,8	20
5	4 705	290	2	6,1	0,7	20
10	8 945	480	51	5,3	10,6	25
15	13 775	1 000	200	7,2	20,0	25
20	27 435	2 000	755	7,2	37,7	30

Saját számítás Palairret és Sundhassen alapján.

A birtokméret növekedésével nőtt a haszonkulcs is (II.29. táblázat). A jövedelemnek a birtok értékéhez (méretéhez) mért *aránya* stagnált, a haszon jövedelemhez viszonyított aránya viszont szoros korrelációban volt a birtokmérettel (akár a 20–30%-ot is elérhette a nagyobb birtokokon), az pedig a piacra vitt termények arányával ($r > 0,95$). A 10 ha feletti gazdaságok csak a földterület 7%-át, a gazdaságok 10%-át, de a bevétel 35, a haszon 80%-át produkálták. A 4–10 ha közötti földek a földterület harmadán a jövedelem 40%-

668 Ötszörös maghozammal számolva egy átlagos, 5 hektáros birtok bevetéséhez 1 t gabonára volt szükség, ami a termés 20%-a. Egy fő fogyasztása pedig összesen 300 kg körül volt, öt fővel számolva birtokonként az másfél tonna, kb. 30%, azaz a termelt érték 50%-a bizonyosan nem lett pénzzé. A GNP-bebecslések a mezőgazdaság bruttó jövedelmét 400–850 millió dinárra taksálták, a szántókéét 350–500 millióra.

669 Az agrárszféra mindösszesen 14–16 millió dinár hasznot termelt (a kiadás ugyanis 130 millió dinár, 330 dinár/gazdaság körül volt), ami a nettó bevétel 10%-a, a teljes bevétel 5%-a. Ez igen alacsony megtérülési rátát jelent a többi szektorhoz mérten.

át, a haszon 25%-át állították elő. Egy törpebirtokos gazda általában hitelfelvételre szorult, enélkül 50 év alatt elúszott volna a vagyona – mely elúszott így is, mikor fiai között elosztotta. Mindezekből belátható, hogy a kisbirtok gyakorlatilag életképtelen volt, hiszen nem volt képes pozitív mérleget produkálni. Ráadásul az egy foglalkoztatottra jutó eltartottak száma is a mezőgazdaságban volt a legnagyobb, az urbanizált rétegekre, valamint a magasabb társadalmi presztízsű és vagyonosabb osztályokra a kisebb, kb. fele akkora családméret volt a jellemző (II.30. táblázat).

II.30. táblázat.

Egy foglalkoztatottra jutó eltartottak száma

Szektor	1866	1890	1900
Mezőgazdaság	–	6.23	6.21
Bányászat, kézműipar, építőipar	2.41	2.75	2.61
Kereskedelem, közlekedés	2.31	3.03	2.44
Szabadfoglalkozású	2.71	2.26	1.86
Nyugdíjas	–	3.50	1.70

A birtokaprózódás miatt bekövetkező elszegényedés hatására 1845–1893 között 20 ezer alkalommal került sor kényszerárverezésre vagy -behajtásra. A helyzet súlyosbodását jelzi, hogy 1891–1895 között ugyanennyi birtokot érintett a kényszerárverezés vagy végrehajtás. A szerbiai birtokok eladósodása oly mértéket öltött, hogy 1901–1908 között pedig már 42 ezer 0,25 ha alatti (évi 5 ezer), 32 ezer 0,25–0,5 ha közötti (azaz évi 4000), 23 ezer 0,5 ha és 1 ha közötti és 11 ezer 1–2 ha közötti birtokon⁶⁷⁰ (évi 1000) rendeltek el kényszerbehajtást (ami gyakran kényszerárverezéssel végződött). Mivel összesen 121 ezer alkalommal került sor erre, vagy minden harmadik-negyedik gazdaság érintette vált, vagy némelyik többször is e sorsra jutott. Ebből az 1 ha alatti birtokok részesedése 75% feletti volt, ami jócskán meghaladja a birtokszerkezetben mutatott arányukat (12%). Az évi ezer 1–2 ha-os birtok is az adott kategória 2–2%-át jelentette!⁶⁷¹ De nem a földbirtokosok voltak az egyetlen adóhátralékkal vagy tartozással rendelkező társadalmi csoport (II.31. táblázat), a kereskedők relatív gyakorisága sokkal nagyobb volt, de a parasztságot érintette érzékenyebben a helyzet.

II.31. táblázat.

Adósok száma Szerbiában

Éves átlagban	Kereskedő	Kézműves	Földbirtokos	Egyéb	Összesen
1888–1890	509	135	87	81	812
1896–1900	770	215	146	114	1245
Összesen	8477 (61%)	2491 (18%)	1469 (11%)	1409 (10%)	13 846

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 426.

670 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 435.

671 Uo. 428. A kényszerbehajtások értéke a városokban 10 év alatt 17, falvakban 12 millió dinár volt, 1908-ig évi átlagban 3 millió dinár. A kolostori vagyon tervezett szekularizálása az új területeken 19 ezer ha szántó és kert és 35 ezer ha erdő hasznosítású területet jelentett volna (a kolostorok adómentessége 1884-ben megszűnt, az adót viszont fizetni nem tudták). Ez a 19 ezer ha csak 3800 átlagos méretű gazdaságot jelentett volna 24 ezer eltartottal.

II.2.4. Vitás kérdések a parasztság gazdasági helyzetével és az állami modernizációs törekvésekkel kapcsolatban

Az előző fejezetben írtak alapján a szerb paraszti társadalom minden korábbi állami törekvés ellenére is megindult az erőteljes differenciálódás útján, s jelentős részét a lecsúszás fenyegette. E fejezetben azt elemezzük, hogy a parasztság a központi bevételek növekedéséhez mennyiben járult hozzá, s az adók mekkora terhet jelentettek számára más rétegekhez képest. Szintén megvizsgáljuk, hogy milyen fiskális és kereskedelempolitikai alternatívák léteztek e réteg felemelésével, illetve az állam modernizációjával, így a központi költségvetés (elsősorban a rétegspecifikus adók) növelésének módozataival kapcsolatban, és ezek mennyire voltak összhangba hozhatók egymással.

Michael Palairt számításai szerint Szerbiában a fiskális terhek egyértelműen *nem* a parasztságot sújtották,⁶⁷² így Szerbiára nem igaz az a Török Birodalom kapcsán hangoztatott álláspont, hogy az állami szükségletek nagy részét a mezőgazdaság túladóztatásából fedezik (*II. kötet*). Ez szerinte a korábbi marxista teória megdöntését jelentette, s implicite azt is, hogy a parasztságnak is érdeke volt e rendszer fenntartása. A marxisták szerint viszont a látszatra igen kedvező, a kisbirtokot védő hitel- és zálogtörvények (melyek lehetetlenné tették a háztáji és a műveléséhez szükséges eszközök adóssággal és jelzáloggal való terhelését) a parasztság gyámság alatt tartását szolgálták, megakadályozva a társadalmi átstrukturálódást, egy kapitalista, de legalábbis iparosodottabb állam kialakulását, csökkentve a társadalmi mobilitást és az állam gazdasági versenyképességét (s hátráltatta a szocializmusba való átmenetet is). Calic szerint a parasztság számára még egy arányaiban a városiakénál kisebb adókulcs is akkora terhet jelentett, hogy az 5 ha-nál kisebb birtok egyszerűen nem volt képes eltartani a rajta élőket. A fejenkénti export értéke ugyan ötszörösére nőtt 1835–1910 között (6,6 dinárról 35 dinárra), de 1875 után lényegileg nem változott. Az adó eközben 1865–1910 között átlagosan 9-ről 46 dinárra nőtt egy főre vetítve (a törpegazdák esetében nyilván kevesebb volt ez az érték), azaz ugyanúgy ötszörösére nőtt,⁶⁷³ ami a társadalom bevételeit illetően az 1870-es évek előtti kedvező helyzet romlását jelentette. Kérdés persze, hogy az átlagos adónövekedés hogyan oszlott meg az egyes társadalmi rétegek között: a parasztság egy főre jutó bevételei ugyanis nem növekedtek 1890–1910 között.

A másik, a szerb parasztság kizsákmányolását hangsúlyozó tézis azon alapszik, hogy Szerbiában a direkt adókból (mint például a földadó) befolyt összjövedelem sokáig felülmúlta az indirekt adókat, amellyel a modern gazdaságok kívánták növelni az államháztartás bevételeit (pl. fogyasztási adó). A direkt és az indirekt adó aránya Bulgáriában 1898-ban 33/35, Romániában 33/61, Görögországban 20/51 millió K, míg Szerbiában 30/30 volt. E statisztika azonban csak arra mutat rá, hogy az állami bevételek alacsonyak és rossz szerkezetűek voltak, arra nem, hogy a parasztság, avagy a városiak viseltek-e

672 Palairt, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. *The Journal of Economic History*, 39, 1979/3. 719–740.

673 1900 után ugyan újra javultak az exportviszonyok, de ebből csak az 5 ha feletti gazdák éreztek bármit is, hiszen a többiek az önfenntartással küszködtek, s a gabonapiacra aligha jelentek meg (gabonatermésük 11%-át juttatták ki átlagosan a piacra). Calic, M.-J.: *Sozialgeschichte Serbiens* i. m. 84–85.

nagyobb terhet. Igaz, hogy a parasztság lélekszáma jóval nagyobb volt, mint a – többet fogyasztó és így az indirekt adókból értelemszerűen nagyobb részesedéssel bíró – városiaké, így a fenti adatokból következik, hogy a parasztnak fejenként kevesebb adót fizettek, de a jövedelemszintek és a megélhetés költségeinek ismerete nélkül nem lehet a kizsákmányolással kapcsolatban helytálló megállapításokat tenni. Lampe szerint például Szerbiában a parasztság fajlagos adóterhe megfeleződött 1880–1910 között, de nem mindegy, hogy mihez képest (jövedelméhez viszonyítva, vagy egy másik réteghez mérten?), mert a *II.35. táblázat* abszolút számadatai adatai ennek ellentmondanak. Mivel a parasztság fejenkénti jövedelme kevesebb volt, mint a városiaké, így számukra egy kisebb adóösszeg is komolyabb terhet jelenthetett. Erre természetes ellenvetésként érkezik az, hogy 1911-ben a városiak már több 10 millió dinárral több adót fizettek az államkasszába, mint a parasztnak (a jelenség Bulgáriára is érvényes volt), miközben a lakosságból 1910-ben is csak 383 ezren laktak városban, ami alig 20%-ot jelentett. Továbbá a városban a megélhetési költségek is nagyobbak voltak, nem csak a fizetések, így az életszínvonalban mérhető különbség nem volt olyan éles. Emellett a városiak részt vállaltak a redistribúcióból, s a városi piacokon fejenként 100–200 dinár értékű piaci árut vettek. Csak-hogy az is igaz, hogy a kisbirtokosok nagy része kevés portékát vitt a piacra (a 4 ha alatti birtokosok az összes piacolt termény 25%-át, az 5 ha felettiéket a kétharmadát, miközben a gazdaságok fele és harmada tartozott e kategóriákba). A helyzet zömmel a nagygazdáknak, illetve a kereskedőknek kedvezett, így a jövedelem is hozzájuk áramlott, ráadásul a városiak is jutottak jövedelemhez a parasztnaktól (pl. jogügyletek, iparcikkek). Erre viszont az érkezik feleletül, hogy az önellátó vidéki kisbirtokosnak nemcsak jövedelemszintje, de igény szintje is alacsonyabb volt, így nem is érezte a jövedelem hiányát. E felvetés önmagában sem tanúskodik szociális érzékenységről, de attól még igaz lehetne, csak-hogy a vidéki parasztság 11%-a zsellér volt, másik része pedig a tönkremenetel szélén állt, akinek még az aktív választójoghoz szükséges egyenes évi adó előteremtése is nehézséget jelentett.

Az érveket és ellenérveket lehetne még sorolni pro és kontra,⁶⁷⁴ itt csupán kiragadott adatokat ütköztettünk egymással, bemutatandó az értelmezési lehetőségek sokféleségét. Jól látszik, hogy a kérdés egyszerre vet fel statisztikai-módszertani és interpretációs problémákat, hiszen a különböző társadalmi rétegek életszínvonalának kérdését ideológiai köntösbe bújtatva tárgyalja a szakirodalom. John Bell szerint – Sztambolijiszkai véleményét osztva – Bulgáriában és Szerbiában a modern kormányzati rendszer kiépítése a parasztság kizsákmányolását jelentette, a kormányzat a parasztságban csak jövedelemforrásokat látva egyre magasabb adókat préselt ki a lakosságból.⁶⁷⁵ E vélemény részben egyezik Berend és Ránki véleményével,⁶⁷⁶ akik szerint a parasztság jövedelme 15–20%-át

674 Lampe erre optimistán a következő adatokat hozza: mivel a szerb gazdaságok 70%-a 2 ha felett volt, ez elegendő volt az önellátásra, a maradék 30% egy része pedig szilvatermesztő volt, akik megélhetése így biztosított volt. A 380 ezer gazdából csak 50 ezer családfőt fenyegetett a mindennapi csőd veszélye. De láthattuk, a következő generáció számára ez csapdahelyzetet teremtett.

675 Bell, J. D.: *The Agrarian Movement in Bulgaria, 1899–1918*. Ph.D. diss., Princeton Univ., 1970., pp. 28, 36. és Bell, J. D.: *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977. 22–54.

676 Berend T. I.–Ránki, Gy.: *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York, 1974. p. 51.

kénytelen volt leadózni, ami jóval nagyobb értéknek tűnik, mint amit Palairet favorizál, vagy amit az *I. kötet*ben a felszabadulás utáni Bulgária esetében kalkuláltunk (9–12%).⁶⁷⁷ Ez az oszmán kori értékkel lenne egyenlő, márpedig ez kétségbe vonja az önrendelkezés–felszabadulás és a földosztás értelmét is. A Berend és Ránki által megadott érték azonban csak a piacolt, pénzzé tett termékekre vonatkoztatva igaz, az összjövedelemhez mérve az adó 10%-nál nem volt magasabb Szerbiában sem. (Abban azonban igazuk van, hogy a vetőmagként félretett 20% jövedelembe való beszámítása valóban megkérdőjelezhető). Jugoszláv marxista történészek a szerb adókat egyenesen a szándékos pauperizáció eszközének tartották⁶⁷⁸ – látni fogjuk, hogy igaza volt Palairetnak, mikor cáfolta, hogy az adóztatásnak kifejezetten ez lett volna a célja, bár a szerb társadalompolitika elhibázott volt, s egyes elemei valóban vezethettek elszegényedéshez, még ha a szándékoltság megkérdőjelezhető is. Simms Oroszország példáján bizonyította, hogy az állam növekvő nyomása a parasztságra a költségvetés bevételeinek növelése céljából a terméseredmények romlásához vezetett,⁶⁷⁹ – pedig ebben az országban az indirekt adók szerepe volt a nagyobb. E megállapítás akkor nyeri majd el igazi jelentőségét, amikor azt vizsgáljuk a szerb kormányzat milyen más adó- és (ezzel szoros összefüggésben) társadalompolitikát űzhetett volna, illetve romlott-e a szerb mezőgazdaság teljesítménye az adónövelés hatására vagy nem (avagy ez a teljesítményromlás specifikusan csak a kispasztságnál jelentkezett). Igaz viszont az is, hogy az ottomán kormányzat oroszhoz hasonló adópolitikája növekvő paraszti termelést eredményezett Bulgáriában 1875/76 előtt (*I. kötet*), bár ez egy külső hatásnak (agrárkonjunktúra) köszönhető, nem az adópolitika helyességének. Az adócsökkentés viszont nem szükségszerűen vezetett nagyobb terméseredményekhez és bevételekhez, erre utal a bolgár tapasztalat 1878–1885 között, de a földadó költségvetésből való részesedése 1895 után is csökkent, mikor pedig Bulgáriában szigorítottak az adópolitikán.

II.32. táblázat.

Kelet-európai országok adóterhei

Ország	Indirekt adók (frank/fő)		Direkt adók (frank/fő)		Összesen 1887 (frank/fő)	Összesen 1911 (frank/fő)
	1887	1911	1887	1911		
Oroszország	10	23	2	3,6	12	27
Bulgária	3	20	12	9,5	15	30
Szerbia	4,5	17	8,6	11	13	28

Palairet és Popov adatai alapján.

Az tény, hogy Szerbiában az adó rohamosan emelkedett 1862–1914 között: 8 millió koronáról annak tizenötszörösére, azaz 120 millió koronára/dinárra (24 millió dollárra), jóval meghaladva a népességyarapodás ütemét, azaz az egy főre jutó adó értéke egyér-

⁶⁷⁷ De magasabb a Daszkalov által Bulgária esetében citált értéktől is, márpedig ő a kortárs Popov adatait vette át.

⁶⁷⁸ Vučo, N.: *Privredna istorija naroda F NR J*. Belgrad, 1948. 220–222.

⁶⁷⁹ Simms, J.: *The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View*. *Slavic Review*, 36 (Sept. 1977)

telműen növekedett az 50%-os infláció mellett is⁶⁸⁰ (II.32. táblázat). De egyáltalán nem mindegy, hogy a társadalmi rétegek létszámuknak vagy jövedelmüknek megfelelően, arányosan részesedtek-e az adóterhekből, miként az sem, hogy a növekvő kereskedelem és fogyasztás mennyit magyaráz az állami adóbevételek növekedéséből. Figyelembe véve a terület és a népességyarapodást is, 1878 után átlagosan évi 2,2%-kal nőtt az adóteher,⁶⁸¹ ami valóban nem kis érték, hiszen a nemzeti jövedelem ennek negyedével emelkedett csupán évente.⁶⁸² Ez tehernövekedést indikál. A fajlagos adóterhet legcélszerűbb az adott réteg egy főre jutó termeléséhez viszonyítani – ez az amit Bičanić és Prica is elmulasztott a két világháború közötti Jugoszláviában zajló átpolitizált történelmi vita során (ti. minden egyéb mutatót felhasználtak annak alátámasztásához, hogy a szerbek vagy a horvátok járulnak-e hozzá jobban a jugoszláv költségvetéshez, csak ezt nem, mert ez mindkét félre nézve kedvezőtlen eredményt adott volna). Bár az iparcikkek importja az 1861-es 15,6 millióról 1910-re 84,5 millióra nőtt, a parasztság alapvetően annyira szegény volt, hogy készpénz és piac híján sokszor még az 1930-as években is működött a helyi cserekereskedelem. Az adónövekedésnek így esetükben csak negyede származik *forgalomnövekedésből*, vagy ipari tevékenységből, a növekmény fennmaradó része az adó *nettó* növekedésének eredménye.⁶⁸³

A rurális-urbánus differenciák mellett szintén nem mellékes kérdés, hogy a termelőrétegeken *belül* melyik csoportot hogyan érintette az adózás. Először ezt vizsgáljuk meg. A II.34. táblázat adatai alapján a nettó bevételt elosztva a gazdaságok üzemméretével 1 hektár esetében 35 dinár, 2 hektár esetében hektáronként 51, 5 hektár esetében 58, 10 hektár esetében 48, 20 hektár esetében 85 dinár/ha értéket kapunk. *A termelékenység tehát csak 10 ha felett emelkedett gyorsuló ütemben.*⁶⁸⁴

A kiadási oldalt tekintve, míg az üzemméret 1 hektárról 20 hektárra nő, addig a ruházódási kiadások meghatszorozódnak, a rizs, cukor, olaj esetében a hússzoros birtoknövekedés csak nyolcszoros kiadásnövekedést eredményez, miközben a nettó bevétel viszont ötvenszerezésre nőtt. Az adó viszont ugyanúgy meghúszoszorozódott, mint a földterület nagysága, ami egyértelműen direkt jellegű adó dominanciájára (földadó+fejadó) utal, s nem a bevételből, kereskedelemből, fogyasztási cikkek vásárlásából származó indirekt adókra.

Egyértelmű tehát a nagy gazdaságok előnye: a nettó bevétel 50-szerese, adója viszont csak 20-szorosa az 1 hektárnyi földének (2 hektáros birtok esetén az adó nyolcszoros, a bevétel 16-szoros). A kiadások összegzése alapján az átlagos birtokméret életképesnek tekinthető, mert nullszaldósra jön ki, a zsebkendőnyi parcellákból viszont akkor sem lehetne megélni (35 dinár évi nettó bevétellel), ha nem adózna a tulajdonos. Lampe szerint az 5 ha feletti birtokok évi 100–200 frankot tudtak megspórolni, tehát a gazdaság

680 Spulber, N.: Changes in the Economic structures. In: Jelavich, B.–Jelavich, Ch. (eds.): The Balkans in Transition. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1963. 348.

681 Uo.

682 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 146–150.

683 Palairt, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m.721. A kiadások nagy része a hadsereg fejlesztését szolgálta (évi 27 millió korona, 22–25%) és az adósságok törlesztését (31 millió korona) fedezte. Ez fejenként 6, illetve 8 dinárt jelentett 1898-ban, míg 1911-ben 9 és 11 dinárt tett ki.

684 Míg az 1–10 hektáros üzemméret esetében a földművelésből és állattenyésztésből származó jövedelem 1,7–2 : 1 arányt mutat, ez 20 hektáros birtok esetében jobban eltolódik a földművelés javára.

átalakítása (és indirekt adók) szempontjából a parasztság részéről csak ők jöhettek számításba (ez 130 ezer gazdasággal számolva mintegy 15–25 millió dinár érték).

II.33. táblázat.

A piacosítható termények aránya

ha	Piacosítható termény az összes %-ában
0–1	11
1–30	19–26
30–50	31
50–70	41

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma i. m. 31.

Az 1 hektáros törpebirtok esetében az adó a kiadások 16%-át tette ki, míg a ruházkodás önmaga elvitte a teljes bevételt, s az összes kiadás kétharmadát jelentette (*II.15. ábra*). A leggazdagabb birtokosoknál a ruházkodás részesedése csak 33% volt, de értékben hatszorosa az előbbinek. Az 5 hektáros átlagbirtok esetében az adó a nettó bevételek (és kiadások) 20%-át tette ki, a ruházkodás valamivel több, mint 50%-ot jelentett (évi 200 dinár), az eszközökre fordított költség pedig 15%-ot tett ki 1910-ben. A 20 hektáros birtok esetében az adó megegyezett a ruházkodásra költött összeggel, s a nettó jövedelem 20%-át tette ki. Egy 5 hektáros gazdaság az általa termelt érték 20%-át juttatta ki a piacra, így jutva készpénzhez fogyasztása fedezésére, míg az 1 ha alatti birtokos csak termékei 11%-át tudta piacosítani. 30 ha felett a piacosítható terméshányad 33% fölé emelkedett (*II.33. táblázat*).⁶⁸⁵

A különböző üzemméretek esetében tehát az adó Szerbiában a kiadások 16–28% között ingadozott: látszatra tehát a Berend-Ránki szerzőpárosnak igaza volt a terhek nagyságát illetően. Mivel azonban a *II.34. táblázat*ban látható adatok *nettó bevételt* jelenítenek meg, azaz a létfenntartáshoz szükséges termelői fogyasztás és a vetőmag ebből már levonásra került, így aztán az adókulcs valójában a teljes bevételhez mérten csak 10% körüli volt. Mind ez, mind a progresszív adóztatás bevezetése alátámasztani látszik a szerb állam társadalmi igazságosságra való törekvését. Az adórendszer átalakítása és a progresszív adózás bevezetése azonban nem jelentett teherkönnyítést a törpebirtokosoknak, mert ennek a nettó (piacosítható) bevételhez mért kiadásai %-ban kifejezve így is nagyobbak voltak, mint más rétegekéi, hiszen az adó ugyan csak a kiadások 16%-át tette ki, de mégis a bevétel felét elvitte 1 hektáros birtok esetén.

II.34. táblázat.

A szerb parasztság éves nettó bevételei és kiadásai birtokméretenkénti lebontásban*

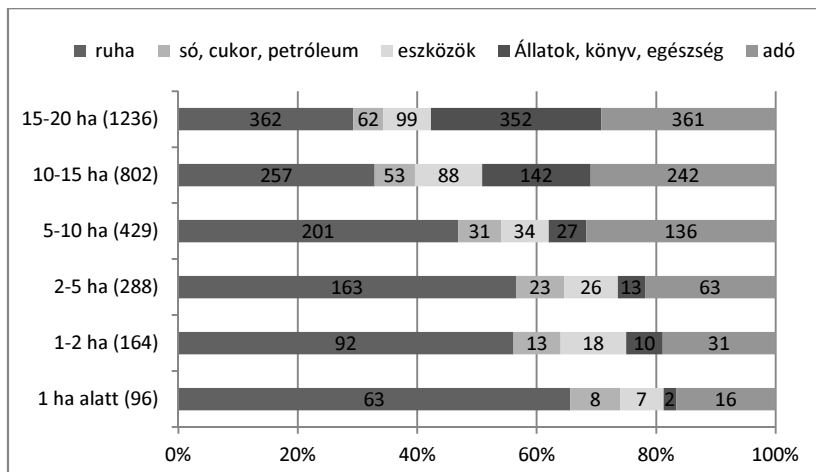
Gazdaság mérete (ha)	Nettó jövedelem növényekből*	Nettó jövedelem állatokból	Összes jövedelem	Összes kiadás (dínár)	Egyenleg (dínár)
1 ha alatt	24	11	35	96	-61
1–2 ha	64	38	102	164	-62
2–5 ha	180	110	290	288	2
5–10 ha	320	160	480	429	51
10–15 ha	690	184	874	802	198
15–20 ha	1480	250	1730	1236	774

Palaret, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 724. és Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 274. *Adatok dinárban.

685 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 31. Avramović, M.: Naše seljačko gazdinstvo i. m. 22.

II.15. ábra.

A kiadások nagysága és megoszlása birtokméret szerint Szerbiában

Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 145. Feltűnő a ruházatkodás szerepe a törpebirtokoknál. Ez tetten lehetné a külföldi termékek tényerését, hiszen a törpegazdaságok gyapjából sem voltak önellátók.

A kereskedelem és a fogyasztás erősödésével a szerbiai adórendszer átalakult. 1884-ig a *danak* volt a fő adónem, amely háztartásonként 6 osztrák tallért tett ki, tehát egyfajta fejadó volt (6–7 fős gazdasággal számolva fejenként 10 korona - ez megfelel a táblázatban látható értéknek). Ezt 1864-ben módosították 3 osztrák tallér/háztartásra (fejenként 5–6 korona), a fennmaradó részt a gazdagság arányában vetették ki, azaz a progresszív adózást kezdték bevezetni. Az 1884-es reform lecsökkentette a *danak* értékét, s helyette a *földbirtok progresszív adóztatását* vezették be,⁶⁸⁶ figyelembe véve a gazdaság méretét, a területhasználatot és a belőle származó jövedelmet. (Az erdő és a városi kertsek nem estek adó alá). A városlakókat új, indirekt adókkal sújtották, mint a jövedelemadó, házadó, tőkeadó, stb., amelyek alól viszont a mezőgazdasági lakosság felmentést élvezett. Nem kaptak viszont felmentést az *obr*t alól, mely részben indirekt adó volt, s azon termékek utáni adózás alól, melyek forgalmazása az uralkodó monopóliuma volt (só, dohány, alkohol, gyufa), és a *trošarina* alól sem, mely egyfajta forgalmi adó volt a cukorra, dohányra, olajra, rizsre, gyertyákra, amelyeket a parasztság szintén fogyasztott.

Abramović szerint az *indirekt adóból* származó a többletköltség tehát a parasztság által 7,5%-os kiadásként (9 millió dinár, 4,5 dinár/fő, 25 dinár/gazdaság) jelentkező só, olaj stb. kategóriát terhelte mindössze. Kérdés tehát, hogy egy főre vetítve vajon a városiak fizettek több indirekt adót, vagy a parasztság direkt adókból összetevődő fajlagos adóterhelése volt-e a nagyobb, illetve a kapott értékek hogyan viszonyulnak az adott rétegek jövedelméhez?

Palairt számításai szerint 1911-ben az iparból, szállításból, szolgáltatásokból származó bevétel 357 millió dinár volt, amiből le kell számítani a 70 millió értékű zömmel falusi háziipart.⁶⁸⁷ Azaz Szerbiában a lakosság 85%-a állította elő a *nem mezőgazdasági*

⁶⁸⁶ Korábban tehát nem volt földadó, nem úgy, mint Bulgáriában.

⁶⁸⁷ Palairt, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 729.

termelés 20%-át, a 15%-ot kitevő városi lakos pedig 80%-ot. Így marad 287 millió dinár 380 ezer *városlakóra*. Ez *fejenként 700 dinár* jövedelmet jelentett, ha ebből levonjuk a fejenkénti 100–150 dináros, mezőgazdasági termékekre irányuló fogyasztást, még akkor is 500–600 *dinár* marad. Ugyanekkor a 2,5 milliós parasztság nettó 146 milliós termelése 60 dinárt eredményez fejenként, s ha hozzáesszük a háziipar fejenkénti értékét (30 dinár, gazdaságonként 200 dinár), mely fejenkénti termelékenységben huszonötöde a városban egy főre eső értéknek, akkor is *fejenként átlag nettó 90 dinárt* kapunk,⁶⁸⁸ amely hatoda az adózás előtti *városi jövedelemnek* (harmada, ha a vetőmagot és a saját fogyasztást is beszámítjuk).

A parasztság jövedelme tehát messze a városi alatt maradt, hiszen egy átlagos gazdaság iparral együtt 600 dinár *nettó bevétel*nél többet nem termelt, a teljes jövedelem pedig egy paraszti gazdaság esetén 900 dinár, egy városi család esetén 4x600, azaz kb. átlag 2500 dinár. De más volt a helyzet az adóterhek esetén.

Szerbiában az adóterhek 1862–1911 között 7–8-szorosra emelkedtek (II.36. táblázat), konstans árakon viszont csak ötszörösre, miközben a jövedelmek (kisebb időintervallumban) 1872–1896 között három és félszeresükre emelkedtek.⁶⁸⁹ Ez növekvő adóterheket jelentett összességében, de kérdés, hogy oszlott meg a társadalmi rétegek között. A nem mezőgazdaságból származó (városiak által fizetett) adóbevételek, melyek 1860-ban még elhanyagolhatók voltak, összegükben 1890-re megelőzték a mezőgazdaságból származó adóbevételeket (II.16. ábra), pedig az utóbbi is jelentősen növekedett 1890-ig, onnan kezdve viszont stagnált! Ebből következően – az értékeket egy főre vetítve világos – hogy a parasztság adóterhei voltak a kisebbek. Valóban igazságos adóterhekről viszont akkor beszélhetünk, ha a városi és falusi rétegek által fizetett fejenkénti adó értéke úgy aránylik egymáshoz, ahogy a két réteg bevételei. A következőkben ezért tételesen megnézzük a parasztság és a városiak által fizetett direkt és indirekt adók összetételét, összes és egy főre eső értékének változását, megvizsgálandó az állami beavatkozás (pl. az 1884-es) miként módosította az eredeti viszonyokat.

II.35. táblázat.

Az egyes rétegek adóinak növekedése konstans 1906/11-es áron (dinár és %)

Periódus	Mezőgazdasági népesség			Városi lakosság			A két csoport adóinak aránya **
	direkt adó fejenként	indirekt adó fejenként	összeg dinárban*	direkt adó fejenként	indirekt adó fejenként	összeg dinárban*	
1867/1871	7,65	1,05	8,7 (6 %)	7,65	16,92	24,5 (5%, 480)	2,8 (3x)
1879/1881	8,31	1,40	9,7 (6 %)	10,08	13,81	24	2,5
1887/1891	14,68	2,36	17,1 (11 %)	17,91	37,01	55	3,2
1897/1901	10,14	3,60	13,7 (10 %)	20,37	59,17	80	5,8
1907/1911	7,69	3,81	11,5 (8 %)	19,23	68,70	88 (14%, 650)	7,6 (6x)

*Zárójelben %-os részesedése az összjövedelemből. **Zárójelben a két réteg jövedelmének aránya.

Palairat, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. után módosítva.

688 Ha azzal számolunk, hogy a 2,5 milliós vidéki lakosból 400 ezer ember nem mezőgazdaságból élt, akkor az általuk *vidéken előállított nem mezőgazdasági termékek* (70 millió *dinár*) *fejenkénti értéke* 175 *dinár*, a 2 millió földműves pedig csak mezőgazdasági cikkeket termel, tehát osztozik a 146 millió, akkor ez gazdaságonkénti nettó 400 dinárt, *fejenként 75 dinárt* eredményez.

689 Palairat, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 729.

II.36. táblázat.

Adótípusok értékének és megoszlásának változása Szerbiában folyó áron

Periódus	Direkt adók				Indirekt adók				Összes adó folyó áron	Konstans áron
	fej- adó	föld- adó	ingatlan és tőke- adó	pótadó (obština)	vám	obrt	fogyasz- tási adó	mono- pólium		
1862–1866	7,35				1,46		0,42		9	13,5
1867–1871	7,68			0,57	2,16		0,69		11	13,1
1872–1875	7,93			0,38	2,23		0,82		11,4	12,1
1879–1881	9,19		0,28	2,44	2,89		1,37		16,2	20,3
1882–1886	7,69	7,90	0,87	3,76	3,82		2,66		25	31,7
%	33%	35%	4%	15%	15%		10%			
1887–1891	2,61	6,66	1,60	10,15	3,69	2,07	4,03	6,74	32,2	48,7
%	8%	20%	5%	33%	11%	6%	12%	21%	100%	
1892–1896	2,23	7,11	1,89	9,06	4,65	2,52	4,29	8,17	40,0	61,8
1897–1901	2,95	5,85	2,73	11,68	5,84	2,8	3,84	12,36	48,1	59,8
1902–1906	3,03	5,15	2,78	13,26	7,64	2,95	5,28	17,02	57,4	75,5
1907–1911	3,18	4,65	2,83	17,90	12,51	0,36	7,33	21,00	69,7	66,9
%	5%	6,7%	4%	25%	17%		11%	30%	100%	

Palairret, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 730–731.

Ismerve a városi és mezőgazdasági lakosság lélekszámát, a fejenkénti direkt adó értékének változása kiszámolható a II.36. táblázat adónemenkénti összesített adataiból: az agrárnépesség adója az 1879-es fejenkénti 4,5 dinárról a földadó bevezetése miatt 7,5 (fejadó)+4,3=12,8 dinárra nőtt 1884-ben az akkori lakosságszámmal számolva. Ugyanekkor viszont a városiak által fizetett épületadó bevezetése miatt az ő adójuk is 7,5+4=11,5 dinárra nőtt, s ehhez járultak még az egyéb (indirekt) adók. A városiak tehát kezdettől fogva hasonló értékű fejenkénti direkt adót fizettek. A parasztságra csak 1880–1890 között nehezedett növekvő adóteher, amikor is ez a danak miatt terheik megduplázódását jelentette (II.35. táblázat).⁶⁹⁰ Ekkor a paraszti adóteher a nettó egy főre jutó jövedelem harmadát is elérte (II.37. táblázat). 1890 után az egy főre eső paraszti direkt adó értéke csökkent. De 1884/89 körül ugyanígy megugrott a városiak egy főre jutó direkt és indirekt adója és az adó egy főre jutó jövedelemhez viszonyított aránya is (II.36. táblázat), viszont a városiak egy főre eső adóterhe később sem csökkent.

Az adórendszer 1884 utáni átalakításával végül a fejadó lakosonként 7,5 dinárról (2 millió fő) 3 dinár alá esett 1907-re, részesedése az adók közül 20%-ról 5% alá csökkent, míg a földadó részesedése 35%-ról 7% alá esett (II.36. táblázat), összértéke viszont (lakosság- és az üzemegységek számának növekedése miatt) nem csökkent. Ingatlan- és tőkeadót csak a 380 ezer városi fizetett, ez 1911-re elérte a fejenkénti 7,4 dinárt, míg 1887-ben 6,8 dinár volt (ekkor csak 235 ezer ember élt városban). Csupán e két direkt adónemet tekintve 1887-ben vidéken 7,5+3,7=11,2 dinár állt szemben a városi 7,5+6,8=14,2 dinárral, míg 1911-ben 3+2=5 dinár a városiak 3+7,4=10,4 dinárjával. (Igaz, a hagyományos direkt adók fejenkénti csökkenését ellensúlyozta az opština működéséhez szükséges pótadók értékének ugrásszerű emelkedése 1888/89 után.) Ami az indirekt adókat illeti, a fogyaszt-

690 Uo. 730.

tási adóból megint a városiak részesedtek nagyobb mértékben, hiszen ők gyakran nem termeltek mezőgazdasági termékeket, azt a falusiaktól vették.

Palairet számításai alapján tehát a terhek többsége a városiakra nehezedett. Az általa készített táblázat alapján az egy mezőgazdasági lakosra /nem keresőre/ jutó 11,5 dináros adó 1911-ben a 60–70 dináros *nettó* bevétel 17–20%-a, a bruttónak 8%-a, míg a városiak adóösszege 90 dinár volt, jövedelmük 13–15%-a. Abban igaza van ugyan Palairetnek, hogy a városiak fizette adó összegében is, s fejenként is (II.16–II.17. ábra) és a jövedelemhez mérten is meghaladta a parasztságot, és abban is, hogy az indirekt adó a városiakat jobban terhelte, hiszen 1911-re a városiak 17-szer több indirekt adót fizettek fejenként átlagosan, mint a parasztság (3,8 dinár a 68 dinár ellenében), s ez 1868-ban is hasonló volt. Sőt, a városiak által fizetett direkt adóösszeg aránya is 1:1-ről 2:1-re módosult (II.35. táblázat) a parasztsággal szemben.

II.37. táblázat.

A fajlagos paraszti terhek és bevételek változása Szerbiában

Periódus	Fejenkénti nettó jövedelem (dinár)	Egy főre jutó adózás utáni bevétel	Egy főre jutó adó (dinár)	Egy főre jutó bruttó bevétel (1862=100)	Egy főre jutó nettó bevétel (1862=100)	Az adó <i>nettó</i> jövedelemhez mért aránya
1862–1866	34	23	10,5	100	100	31
1872–1875	39	31,5	7,5	116	136	19
1882–1886	47	34	13	141	149	28
1887–1891	50	34	17	151	146	34
1892–1896	53	37	16,5	160	162	31
1897–1901	53	39	14	157	169	26
1902–1906	56	41	14	167	180	25
1907–1911	50	37,5	11,5	150	163	23

Palairet, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 733. alapján

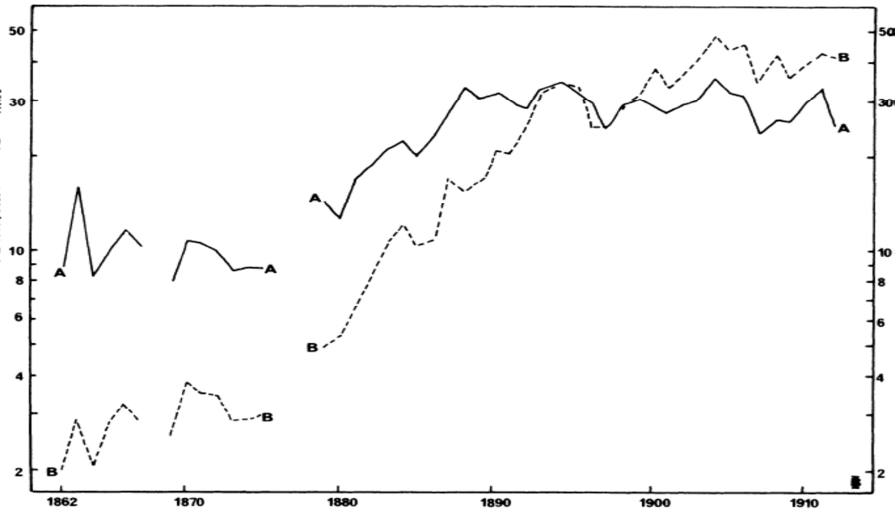
Az is igaz, hogy 1862–1911 között, míg a városiak egy főre eső adója 270%-kal nőtt, addig a parasztságot csak 10%-kal emelkedett (1887 körül ideiglenesen megduplázódott, majd lecsökkent), miközben a piacra küldött termékek értéke viszont közel 50%-kal (termelésük is nőtt). Ennek köszönhetően a két réteg adójának aránya az 1880-as két és félszeresről 1910-re hétszeresre nőtt, ami már közelítette jövedelmük arányát, tehát az adózás igazságosabbá vált (II.35. táblázat). A szerb kormányzat annyira vigyázott az életképes parasztbirtokra, hogy még a Monarchiával folytatott vámháború során bekövetkező, 1887–1911 között észlelt fejenkénti 4%-os exportcsökkenést és nettó bevételcsökkenést (II.37. táblázat) egy adócsökkenéssel kompenzálva minimális (11%-os) fejenkénti jövedelemnövekedést sikerült biztosítani a parasztságnak. Az adó után fennmaradó nettó összeg csak 1907, a disznóháború után csökkent.

Ugyanakkor egy létminimum közelében élő családnak a kisebb értékű és arányú adó is jelenthet akkora kiadást, hogy a család az önfenntartási szint alá esik, s 2 ha alatti birtokok (99 ezer, 26 %) mindegyike e kategóriába tartozott. Viszont a városi kereskedők és ipari tőkésék 1907-ben az iparosodást leginkább hátráltató tényezőként a szén magas

importvámját (a drága energiát) emelték ki első helyen, míg a 15%-os adókulcs csak a 10. helyen szerepelt a 11 elemet tartalmazó listán. Azaz, a városiak nem érezték magasnak az adókat (noha gyáripari munkások és kézművesek véleményét nem kérdezték).

II.16. ábra.

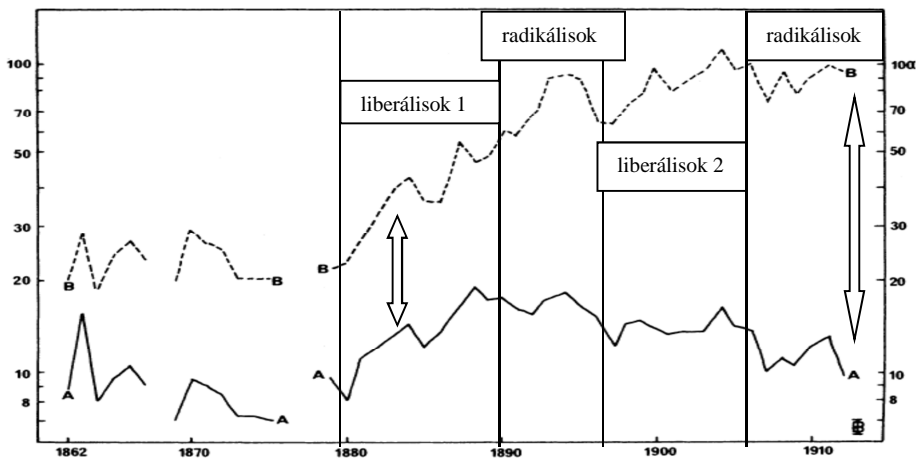
A parasztságtól (A, fekete) és a városi lakosságtól (B, szaggatott) befolyt összes adójövedelem 1911-es áron, 1862–1910

Palaiet, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 732.

II.17. ábra.

Egy főre jutó adóérték dinárban kifejezve a mezőgazdasági termelők (fekete) és a városi lakosság körében (szaggatott), a politikai kurzusok függvényében, 1862–1910

Palaiet, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 732.

A szerb állam tehát úgy tűnhet fel előttünk, mint egy szociálisan érzékeny entitás, mely támogatta a társadalom döntő részét életminősége javításában, ugyanakkor életformájuk fenntartásában is. Ez utóbbi társadalmpolitikai szempontból érthető volt,

hiszen a választópolgárok zöme paraszt volt. Ez azonban nem volt mindig ennyire egyértelmű, mint 1910-ben. A következőkben megvizsgáljuk, hogy a paraszti és urbánus terhek módosulása mögött milyen politikai csoportosulások álltak és miért.

Melyik politikai párt vállalta magára a parasztság érdekképviselését? Az egyetlen politikai erő, mely a parasztság körében is nagy népszerűségnek örvendett, a Radikális Párt volt, s mivel 1903 után többnyire ők voltak hatalmon, így a parasztság egy főre jutó adócsökkenése (II.17. ábra), összadójuk stagnálása is hozzájuk köthető. Bulgáriával ellentétben a szerbeknél korábban minimális jövedelmi cenzushoz kötötték a választójogot, s ezen éppen ők enyhítettek. De az is igaz, hogy a radikálisok – bár eleinte folyamatosan támadták a városi elitet (a hivatalnokok fizetése miatt) –, mihelyt hatalomra kerültek, feladták ezt a politikájukat, s messze kerültek korábbi ideológusuk, Svetozar Marković szocializmusától, és elfogadták a hadseregfejlesztést prioritásként.

Korábban, 1873–1889 között, mikor a parasztság adója Milán király uralkodása alatt növekedett, a királynak ellenszenves radikálisok sohasem kaptak kormányalakításra lehetőséget. E két tényező eredményezte a Timok-menti nagy felkelést 1883-ban, amely egyfelől a radikális vezetők száműzésével ért véget, de ugyanakkor 1884-ben egy új adópolitika kezdetét is jelentette. Az adóbevételek ugyan nőttek összességében, de a progresszív adóztatás a gazdagabb parasztokat sújtotta jobban. 1889-ben, Milán lemondásával a radikálisok hatalomra kerülésével (népszerűbbek voltak a parasztság szemében) 1893-ig némileg enyhültek a parasztság adóterhei, miközben nőtt a liberális városi polgárság adóztatása. A liberálisok 1893-as kormányra kerülésével a parasztság adóterhei újra nőttek, ugyanis nagy elánnal gyűjtötték be az adóhátralékokat, másrészt bevezették a monopóliumot a sóra és a dohányra, melynek fogyasztói a parasztok (is) voltak. 1900–1902 között maguk a radikálisok kívánták megadóztatni a pálinkalepárlókat (ez szinte minden családot érintett), de ez olyan ellenállást szült, hogy a kormány a bukás elkerülése érdekében inkább a tankönyveket sújtotta különadóval, ami a szerb parasztság részéről jóval kevesebb ellenállást keltett.

Ugyanakkor a kisparaszti életforma fenntartása gazdaságpolitikai és etatista szempontból is versenyhátrányokat szült mind Szerbia társadalmi berendezkedését illetően, mind a nemzetközi porondon. A mezőgazdasági termelés a számítások alapján az állami szubvenciók ellenére sem volt versenyképes, hiszen a „túladóztatott” városiak még így is termelékenyebbek voltak és nagyobb fajlagos jövedelmet realizáltak. A lakosság zömét kitevő parasztság a konzervatív állami társadalompolitika ellenére ugyanúgy nagy gazdasági hátrányba került a városiakkal szemben, mintha a szabad verseny mellett döntöttek volna. Persze a lakosság átrétegződésének elősegítése egyáltalán nem volt garancia arra, hogy ez az összbevételek gyors emelkedéséhez vezet. Valószínűleg a városiak jövedelemszintje esett volna a társadalompolitika fordulata esetén gyorsabban pauperizálódó parasztság átrétegződésével.

E rendszer fenntartója a liberális alkotmány és a parlamentarizmus volt. A hatékonyság és a bevételek növelése érdekében a kormánynak saját bázisa ellen kellett volna fellépnie, amely társadalmi elégedetlenséget szülve önmaga gyengítését eredményezte volna – ennek elmulasztásával viszont hosszú távon az állam teljesítőképességét gyengítette. Egy kevésbé liberális, a választásra jogosultak körét csorbító alkotmány látszólag

persze éppen úgy nem lett volna megoldás, hiszen ugyanígy a helyzet fenntartásához, a társadalmi mobilitás korlátozását célozta volna.

A választójog szigorítása a parasztság adóterheinek egyidejű növelésével azonban akár azt is eredményezhette volna (amit a létező rendszer meggátolni igyekezett), hogy a parasztság túlzottan elszegényedik és társadalmilag mobilis réteggé válik, és így a városba áramlik. A lecsúszó, a közbiztonságot és a társadalmi békét veszélyeztető réteg alkalmas lett volna a munkásosztály kialakítására, amennyiben a városi rétegeknek lett volna elég tőkéje. Ebben az esetben az ország a kapitalista fejlődés felgyorsult és szintén kockázatos útjára lépett volna. Mivel azonban Szerbiában a magántőke jelentősége elenyésző volt, állami irányítású modernizációt csak a városiak megadóztatása eredményezhetett volna. Amennyiben pedig nem állami, hanem magántőkéből várjuk a modernizáció finanszírozását, akkor a városi rétegek adóterhein kellett volna csökkenteni, ekkor a központi bevételek kiesését (ami a rendfenntartás szempontjából kulcsfontosságú) viszont csak a parasztság túladóztatása és gyors ütemű pauperizációja fedezhette volna.

Mivel a földművesek száma hatszorosa volt a városiaknak, a városiak közel 50%-os adócsökkentése, mely kb. 40 dinárt tett volna ki fejenként, azaz összesen 16 millió dinárt, a falusiaknak mindössze 8 dináros többletterhet jelentett volna. Ez viszont 70%-os növekedés: 11,5-ről 20 dinárra, a bruttó jövedelem 8%-áról közel 16%-ára nőtt volna, vissza a török kori érték közelébe, miközben a nettó jövedelem az 1872–1878-as érték alá esik. Ez alighanem társadalmi válságot eredményez. A városiakok direkt és indirekt adójának azonnali 50%-os növelése évi 15–20 milliós többletet eredményezett volna a szerb államnak (önmagában a direkt adó növelése nem jelentett volna megoldást), ami visszavetette volna az áruforgalmat is, ami hosszú távon az indirekt adóbevételek csökkenését eredményezte volna. Hogy értékben elegendő-e évi 15–20 millió a modernizációra, azt könnyen ellenőrizhetjük. Ha a szerb állam által alkalmazott stratégiát, a hitelfelvételeket nézzük, a 900 milliót visszaosztva 50 évre évi kb. 20 milliós bevételt kapunk. Azaz hitelfelvétel nélkül, a városiak túladóztatásával nagyjából ott tartott volna a szerb állam, mint ténylegesen 1913-ban. (Azaz mégsem, hiszen a törlesztőrészletek miatt a tőkekiáramlás magasabb volt).

Egy hirtelen váltásba a kormányzat tehát nem mehetett bele, hiszen az így nyert 15–30 millió dinár elenyésző tőke az iparosításban, azaz maradt a lassú szerkezetváltás. Eközben az iparosítást és a vasútépítést, mely egyben a parasztság piacra jutási lehetőségeit, így jövedelemtöbbletét segíti, külföldi tőkéből fedezik, amelynek visszafizetését annak a rétegnek a fokozódó adóztatásával oldják meg, amely majd a jövőben az iparosításból és a foglalkozási átrétegződésből leginkább profitálhat és egyébként is nagyobb jövedelemmel rendelkezik: a városi fogyasztókkal. De az országnak választania kellett 1912-ben a regionális hatalmi szerep elvesztése és a belső reform lefékezése között: Szerbia az utóbbit választotta, mert területi és lakosságnövekedés esetén a tőkeképzéshez szükséges összeg – pl. az előbb említett évi 15 millió dinár – a lakosság szám megduplázódása esetén már jóval kisebb, 3,5 dináros, 25%-os adóemelésből is megúszható, nem is beszélve a földéhség enyhítéséről.

A török elleni háború azonban az állam eladósodáshoz vezetett, mert a kölcsönöket improduktív célra használták: a hadsereg költségvetése az állami kiadások negyedét is

elérte. Így amit az ország a területi gyarapodással képletesen nyert a réven, elvesztette a vámon. Az 1912-es háború elutasítása versenyhátrányt hozott volna az országra (és a hatalmon lévő kormánypárt azonnal megbukott volna), és a hadseregre addig költött összegek is kárba vesznek. A kölcsönök visszafizetése viszont megint csak az indirekt adókból, így a városiak növekvő adóztatásából volt inkább lehetséges a parasztsággal kapcsolatban kifejtettek miatt, ami viszont ördögi körként ismét lassította az állami és magántőkéből indított modernizációt és az állami bevételek növekedését.

Hogy Szerbia helyzete mennyire nem különleges a Balkánon, bizonyítja, hogy az állami bevételek fejenkénti értéke mind Görögországban, mind Bulgáriában, mind Szerbiában 40–50 frank érték körül mozgott (Oroszországban 35 frank). Jellemző módon az állami modernizáció zömmel felülről jött, de az állami modernizációs törekvések pénzügyi fedezete nem volt megoldható pusztán az adó- és társadalompolitika keretein belül. A modernizációhoz szükséges tőke ugyan származhatott volna a kereskedelemről is, amely viszont nemcsak az államnak, de a termelő- és kereskedőrétegnek is többletjövedelmet hozott, de ez Európa más országaival összevetve (ahol a kereskedelmi volumen többszöröse volt a költségvetésnek, míg a Balkánon csak ugyanannyi) összértékében és egy főre vetítve is alacsonynak számított. A szintén magas import miatt a kereskedelemről többletjövedelmet a balkáni országok ritkán realizáltak, az 1880-as évektől aktív kereskedelmi mérleggel rendelkező Szerbiát a Monarchia tudatosan igyekezett ebben akadályozni.

II.38. táblázat.

A mezőgazdasági export értékének változása és a fogyasztói árindex

Periódus	Mezőgazdasági export értéke folyó áron (millió dinár)	Mezőgazdasági export 1906/1911-es áron millió dinárban	Fogyasztói árindex 1906–1911=100
1862–1866	17,4	26,2	66,3
1867–1871	30,5	37,1	82,1
1872–1875	33,6	35,6	94,3
1879–1881	38,1	47,8	79,7
1882–1886	39,8	55,3	71,9
1887–1891	42,4	64,4	65,9
1892–1896	47,6	73,4	64,9
1897–1901	62,2	77,4	80,4
1902–1906	67,6	88,6	76,3
1907–1911	87,4	83,9	104,2

Palaret, M.: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment i. m. 726.

II.3. Állami és közösségi bevételek és kiadások; nemzeti jövedelem

Az állam gazdasági potenciálját jellemzi többek között bevételi forrásainak eredete (a direkt és indirekt adók aránya), azok hasznosítása, a lakosság terhelhetősége-terheltsége, s a költségvetés növekedési üteme is (ha a növekedés meghaladja az inflációt és a népességnövekedést) és részesedése a GDP-hez mérve. A költségvetés hasznosítását és GDP-hez mért nagyságát megvizsgálva minden növekedés ellenére elmondható, hogy a bal-

káni országok által alkalmazott központi gazdaságfejlesztési stratégia nem volt és nem is lehetett sikeres.⁶⁹¹

A költségvetés szerkezeténél mindig vizsgálandó, hogy növekedését (1) a pozitív kereskedelmi mérleg, (2) a növekvő hozzáadott-érték (iparosítás) avagy (3) a növekvő adóteher (4) vagy az adózó népesség növekedése eredményezte, melyek mind egy modernizációs stratégiai alapjai is lehetnek. Ennek vizsgálatára részben itt (2–4), részben a következő fejezetekben kerül sor (1, 3).

A szerb kormány kiadásai (és ezzel párhuzamosan, bevételei) az 1834-es 5 millió grosról 1840-re 8,5 millióra, 1860-ra 19 millióra, 1868-ra 29 millióra nőttek. Ezt követően új pénznemet vezettek be: 1869-ben a költségvetés 12,5 millió dinár volt (1910-es áron kb. 25 millió), 1879-ben 27 millió dinár, 1887-ben 45 millió dinár, 1900-ban már 76 millió, 1911-ben pedig 120 millió.⁶⁹²

Az egy főre eső összes adójövedelem igen alacsony volt, Szerbiában 1879-ben a közvetett adók egy főre eső értéke 5,5 dinár/fő volt, a közvetleneké pedig 2,1 dinár. Angliában ugyanakkor az egy főre jutó adó ekkor 46 frank, Franciaországban 64 frank volt, Oroszországban 35 frank.⁶⁹³ Az egy főre jutó adók értéke 1879–1900 között, majd a századforduló után újra megduplázódott. A költségvetési bevételek 1875–1910 között megötszöröződése egyidejűleg az adózók számának – 1835-ben csak 127 ezer adóköteles élt az országban, 1895-ben már 560 ezer, az 100 lakosra jutó adókötelesek száma 16-ról 25-re emelkedett⁶⁹⁴ – és az egy főre eső adóterhek megduplázódásának köszönhető – az 1897-es átlag 15 dinárról 1911-re 30 dinár fölé nőtt az inflációt jócskán meghaladva – illetve a külföldi kölcsönöknek. Az adójövedelmek társadalmi megoszlásának elemzése az előző fejezetben bizonyította, hogy a társadalmi csoportok közül a parasztság terhei jelentős mértékben nem növekedtek (ha nem számítjuk a központi költségvetésbe nem kerülő, helyi felhasználású pótagók növekedését), ennek ellenére helyzete nem javult.

691 Az 1930-as években Magyarországon a 4–5 milliárdos nemzeti jövedelemből „csak” 20% került be a központi költségvetésbe (esett redistribúció alá), ez a szocialista centralizált hadigazdaság idején 1980 körül már 66%-ra emelkedett. Bulgáriában és Szerbiában a gazdaság központosítottágának mértéke 1910 körül még hitelekkel is csak 10% volt és 1930 körül sem haladta meg a 20%-ot a költségvetés a nemzeti össztermelésből (a bolgár GDP bizonytalanságai ellenére is – 1934–1939 között 250–375 millió aranyfrankos bevétel 1600–3500 milliós nemzeti össztermék mellett). Míg egy fejlett gazdaságban ez normális jelenség lenne, egy tőkeszegény, önállótó agrárországban a fejlesztések jelentős része centralizált modellt segítségével volt leginkább kivihető. (Bródy A.: Kultúra vagy apparátus. In: uő. Kompországok ezredfordulója. 42.) Nem mindegy ugyanakkor, hogy a központi fejlesztések hová összpontosulnak. Bródy szerint a hadi kiadások – bár rövid távon fejlesztőleg hatnak az iparra – gyakorta nem termelnek visszaforgatható hasznot (hacsak a belső stabilitást, illetve a hadifejlesztések polgári iparban lecsapódó vívmányait nem tekintjük annak, de Bulgária és Szerbia esete éppen mutatja, hogy a hadsereg legalább annyira destabilizáló tényező is volt), ha a hadsereg nincs mozgásban. Különösen igaz ez az iparilag fejletlen országokban: itt a hadi kiadások csak háború esetén adnak visszaforgatható tőkét a gazdaságnak, mert nincs visszacsatolás a hadiipar és a polgári ipar (pl. gépgyártás) között (leszámítva a szállítást és textilipart). A hadi potenciál jelentős része ugyanis importból származik (hitelből fedezve).

692 Stanojević, S. (ed.): Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. I. Belgrád, 1929. 302–303.

693 Đorđević, D.: Srbija i srbsko društvo i. m. 419.

694 Sundhassen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 481. 1840–1850 között a költségvetés bevételeinek éves növekedése 2%, 1850–1870 között 6% volt. A bevételek növekedési rátája a legnagyobb 1880–1890 között volt, ekkor a bevételek növekedése elérte az évi 10%-ot, (elsősorban a liberálisok szigorú adópolitikája miatt) míg a rákövetkező évtizedben pedig 1,3% volt (az egy főre eső költségvetési érték 44-ről 25 dinárra esett), 1900–1910 között pedig évi 5% volt ismét. Sundhassen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 465.

Így nem meglepő, hogy a direkt adóbevételek költségvetésből való részesedése nem nőtt (1897–1910 között végig 25–40%) (II.39. táblázat). Az összes adó %-os részesedése a költségvetésből ugyan némileg csökkent (70-ról 50%-ra), de ez kölcsönöknek is betudható volt. A költségvetés 1880-tól volt deficites, s a büdzsé kiegyensúlyozásában egyre növekvő szerepet játszott a külföldi kölcsön. Hamarosan azonban a kiadások legnagyobb tétele is az államadósság törlesztőrészeletté vált (22 millió dinárral), elérve a büdzsé értékének 34%-át.

Míg 1867-ben az államadósság még csak 2,3 millió dinárt tett ki, a költségvetés negyede alatt maradt, addig 1895-ben már 414 millió dinár volt (köszönhetően a vasútépítésnek és a háborúnak), az éves költségvetés kilencszerese.⁶⁹⁵ Az állam külső források által történő fejlesztésének korszakát 1870–1895 közé tehetjük, noha az eladósodottság abszolút értékben később is növekedett, de a költségvetéshez képest mért értéke már nem.⁶⁹⁶ Az összeg nagyságából az is kiviláglik, hogy a szerb állam csak a kamatokat tudta törleszteni már 1885-ben is, a tőketörlesztésre nem maradt ereje.⁶⁹⁷

Az államadósság költségvetéshez viszonyított aránya tehát nagy volt, de az egy főre jutó törlesztőrészlet is emelkedett. Csakhogy, miközben az államadósság fejenkénti törlesztőrészeletté az 1895-ös 8-ról csak 11 dinárra nőtt, azaz gyakorlatilag megegyezett a direkt adók értékével, addig az egy főre eső adósságállomány ezt jóval meghaladó mértékben nőtt: az 1887-es 125-ről 1913-ra 216 dinárra emelkedett, egy ipari munkás évi bérének kb. harmadát kiteve (1914-re pedig 304 dinárra emelkedett). Az egy főre jutó adósságállomány tehát gyorsabban nőtt, mint a törlesztése. Az ország 1914-re teljesen eladósodott, mikor adósságállománya 900 millió frankra nőtt. Jovanović szerint ekkor Bulgáriában 16, Szerbiában 39, Romániában 44, Oroszországban 21, Franciaországban 144, Németországban 61, Magyarországon 90 USA dollár/fő volt az adósságállomány.⁶⁹⁸ A Balkánon az egy főre eső érték tehát európai összevetésben nem volt nagy, csak éppen az egy főre jutó teljesítőképességhez viszonyítva volt jelentős.

Az állam belső forrásokra történő részben sikeres támaszkodását bizonyítja viszont, hogy 1895–1911 között már gyorsabban nőttek az állami bevételek, mint az eladósodás mértéke (1898–1911 között 50% és 33%, jobb, mint a bolgár vagy orosz arány, de rosszabb a románánál – itt 66% és 10%). Ezt a folyamatot akasztotta meg a két Balkán-háború, majd a világháború. A költségvetés modernizálódásának jele, hogy míg 1869–1871 között a bevételek több mint 50%-át adták a direkt adók Szerbiában, s az indirekt adók értéke 21%, a vámoké 5% volt, addig 1909–1911 között viszont a direkt adók részesedése a költségvetésből már csak 25%-os volt, az indirekt adóké 33–40%. Azaz a terhek áthárítása és a bevételek növekedése ekkoriban már az európai mintát követte. (Ha a költségvetésbe

695 Szerbia államadóssága 1885-ben 130 millió dinár volt, ebből 2,1 millió rubelt tett ki az oroszoktól a háborúra 1875–76-ban kapott kölcsön, 100 millió frankot az 1881-es konszolidációs és vasútépítési hitel, további 7 milliót az 1880-as agrárhitel az elkobzott török földek tulajdonosainak kártalanítása céljából (23 év alatt évi 7%-os kamattal terhelve).

696 1913-ra az adósságállomány költségvetéshez viszonyított nagysága csökkent (170 millió vs. 659 millió).

697 Noha 11 költségvetési évben sikerült az alapösszegeből is törleszteni, s 10-ben nem, az adósságállomány 1887–1913 között 250-ról 659 millió dinárra nőtt.

698 Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 506.

nem számító községi pótdókat beleszámoljuk, az adók felét adták a direkt adók, míg 1880 körül háromnegyedét: *II.36. táblázat*).

II.39. táblázat.

A szerb bevételek és kiadások növekedése, származásuk és fajlagos értékei

Költ-ség- vetés	Bevétel 1000 dínár	Kia- dás 1000 dínár	Bevételi index 1899/ 1901=100	Kiadási index 1899/19 01=100	Közvet- len adó 1000 dínár	A bevétel %-a	Egy főre jutó direkt adó	Közve- tett adóból 1000 dínár	Egy főre jut	Adóbevéte- lek a költ- ségvetés %- ában
1835	4226	3032	4,8	3,8	2277	53,9	3,26	n.a.		
1845	3722	3606	4,2	4,5	3023	81,2	3,37			
1855	6944	5103	7,8	6,4	3728	53,7	4,00			
1865	11 050	10 746	12,1	13,5	6759	61,2	5,65			
1875	20 289	21 369	23,0	26,8	7876	38,8	5,74	3095	1,55	54,1
1885	47 385	41 720	53,8	52,4	13 418	28,3	6,90	6214	2,49	41,4
1895	58 550	65 560	66,5	82,2	19 357	33,1	8,37	23 182	9,27	72,7
1905	87 626	91 817	99,6	115,2	27 967	31,9	10,4	38 000	12,67	75,3
1910	133 108	123 460	151,2	155,0	29 377	22,1	10,1	50 800	16,93	60,2
1914**	744 311	579 323	845,0	727,0						

* A kiadások a Balkán-háború miatt felvett hiteleknek köszönhetőek.

** A világháborúban felvett hiteleknek köszönhető érték, nem belső fejlődés eredménye.

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 463–464.

A növekvő fogyasztási adóból származó bevétel vagy növekvő adókulcsot vagy bővülő fogyasztást feltételez: s az egy városra jutó jövedelem konstans áron valóban emelkedett 1870–1910 között 35%-kal (*II.35. táblázat*), míg a vidékiek egy főre eső bevételei pedig stagnáltak, így a fogyasztás-növekedés elsősorban a lélekszám és a városi terhek növekedéséből fakadt (a városiak adókulcsa 6%-ról 15%-ra emelkedett). Az állami javakból származó bevételek 870 ezer dinárról (6%) 23 millióra nőttek (21%). Ebből 13 milliót hoztak a vasutak (más kérdése, hogy mennyit vitt el a másik oldalon a vasúti hitelek törlesztése), 3,5 milliót a hírközlés, 4,5 milliót a bérletek, törlesztőrészek. Az indirekt adók és monopóliumok az 1865-ös 1,8 millió dinárról 1905-re 38 millióra ugrottak, ebből a dohány egyedül 14,5 milliót ért el (0,15 millióról), a só 5 milliót (0,2 millióról), a petróleum 4 milliót, az alkohol 2 milliót.

A kiadások közül 1860–1879 között az egyik legnagyobb tételt még a civillista jelentette 10 millió dinárral (7%), ezt követte a török tribútum 9 millió dinárral (5%, 1838 körül még 25% körül volt), 2,3 milliót kapott az államtanács. A minisztériumi területek közül a belügy 47 (25%), az igazságügy 24, az oktatás 23 (13%), az építésügy 10, a külügy 7, a pénzügy összesen 14 millió dinárt (7%) kapott összesen e periódusban.⁶⁹⁹ Ezt követően a civillista évi 1,2–1,5 millió dinár volt (1838 körül grosban volt annyi, tehát ötszörösére nőtt ez is), az államadósság törlesztése pedig évi 20–30 millió dinár (a kiadások 25–30%-a: ez fejenként 13–15 dinár, az Oszmán Birodalomban is ennyi) (*II.42. táblázat*). Hogy

699 Uo.492.

az oktatás nagy részesedése ellenére sem volt képes felszámolni az analfabetizmust, miközben Bulgáriában ennél kisebb részesedés mellett érték el nagyobb eredményt, az megint az elitista jelleget erősíti: a pénz zömét nem az alapfokú oktatásra fordították, illetve bolgár viszonylathoz képest magasabb volt a tanárok átlagfizetés, mely több költséget jelentett.

A szerb állam költségvetése a régi területekre számítva 1913-ban 176 millió dinár volt (hitelek nélkül) – a bolgár államnak már 1912-ben volt hasonló, ekkor Szerbiáé 120 millió volt, – s ebből 53 milliót (30%, még Bulgáriánál is nagyobb) a hadseregére fordítottak: ez 1838-ban még csak 10% volt (bár ehhez még hozzá kell számítani a fegyvergyártáshoz szükséges bányák költségeit). Ez a szokás 1931-ben is megmaradt, ekkor a 2200 millió dináros hadikiadás – 1912-es frankban 60 millió – a költségvetés 28–30%-át érte el. A személyi kiadások a szerb állam költségvetésének mintegy 40–45%-át tették ki (1838-ban 33%, 1830–1838 között átlag 25%), s ebből a 65–70 millió dinárból élt a szerb állami tisztviselők kilenctizede – a helyi megbízottak kivételével mindenki.⁷⁰⁰ Ez az érték a két világháború között sem csökkent jelentősen: a világválság idején, 1931-ben is 33% volt (III.4. táblázat). Jellemző, hogy 1910 előtt a nyugdíjakra fordított összeg nagyobb volt, mint a gazdasági minisztérium költségvetése és kb. ugyanannyit tett ki ez a nem produktív beruházás, mint a közvetlenül ugyan szintén nem termelő, de hosszú távon mégis megtérülő elemi oktatásra fordított összegé (II.40. táblázat). Mindeközben a mezőgazdaság támogatása csak a gazdasági minisztérium költségvetésének 10%-át érte el, noha a szektor a GDP 60%-át adta.

II.40. táblázat.

A nyugdíjakra fordított kiadások (1000 dinárban) más célterületekkel összevetve

Terület	1895	1906	1910
Nyugdíjak	2107	4502	4678
Gazdasági minisztérium	2600	2526	3489
Ebből a mezőgazdaság fejlesztésére	380	285	359
Népiskolák költségvetése	2187	3103	3738

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens alapján.

Az állam a következő adókat szedte: földadó, épületadó, tőkeamatadó, személyi jövedelemadó, forgalmi adó, fejadó. Szerbiában 1918 előtt az *egyenes adók* közül a legjelentősebb a *földadó* volt, az osztályokba sorolt föld termőképességétől függően 1–2–3–4 dináros értékkel. A legmagasabb kategóriába tartozó városi beltelkek, kertek a piaci értékük 1,5%-át fizették. A legelő után a község fizetett adót, melyet a lakosoktól lehetett beszélni, de le is mondhatott a legelőről az állam javára, amely vagy megtartotta, vagy egy másik községnek osztotta ki. Az erdő egy osztálynyival kevesebb adót fizetett (0,5–3 dinár). A földadók értéke 1911-ben összesen 4,6 millió dinár volt: a szerkezeti változásról tanúskodik, hogy értéke csaknem feleződött 1882-höz képest, amikor az adók 35%-át

700 *Németh J.*: Szerbia egyetemes leírása i. m. 222. Az 1912–1913 között fejenként 40-ről 63 dinárra növekvő költségvetési érték viszont nemcsak azt bizonyítja, hogy a szerb állam jelentős erőforrásokat tudott mozgósítani (Bulgáriában 45–55 leva/év volt a fejenkénti költségvetés 1910–1914-ben), hanem azt is, hogy egyre nagyobb mértékben támaszkodott kölcsönökre.

adta, de még így is az egyenes adók 25%-át, az összes adó 7%-át tette ki (II.36. táblázat). 1931-ben az egyenes adók (1500 millió dinár akkori áron, 35–40 millió frank 1913-as áron) egyharmada származott földadóból.

Fejadó alá esett minden 21 éven felüli férfi és nő, ha önálló keresettel bírt: az adó alapértéke 6 dinár volt, s minden adódinár után további 5 para, 1911-ben ez 2,8 millió frankot tett ki. Részesedése az adóbevételekből 33%-ról 5%-ra esett 1882–1911 között, miközben összértéke a felére csökkent a növekvő népesség ellenére. Az *ingatlanadó* mellett (0,7 millió dinár, 1931-ben 190 millió dinár nominálértéken, a direkt adók 12%-a) a *jövedelemadó* az üzleti célú helyiségek esetén azok értékének 8%-a volt (0,9 millió dinár). Adókból való részesedésük 4% körül stagnált, miközben összértékük megháromszorozódott 1882–1911 között.

Az árucikkek után *áruforgalmi adót* fizettek a kereskedők, iparosok 2000 dinár jövedelem fölött (3,5%) progresszíven (25 ezer dinár felett 7%). Ez 0,5 millió dinárra rúgott 1911-ben, részesedése jelentéktelen volt, de 1897-ben még az adóbevételek 6%-a származott innen (2 millió dinár). Ennek párja a *fogyasztási adó*, mely viszont a vevőt terhelte. Értéke 7 millió dinár volt 1911-ben, az adóbevételek 11%-át adva (részesedése stagnált, miközben 1882-ben még csak 2,66 millió dinárt tett ki értéke).

A *személyi jövedelemadó* az altisztek esetében (pl. csendőrök) 1% volt, a köztisztviselők esetében progresszív, 1000 dinárnál kezdődött (1,5%), s 12 000 dinárnál 8%-on állt meg. A műszaki munkások (újságírók, nyomdászok) progresszív adója 2000–8000 dinár éves kereset között 1,5%-ról 4,5%-ra nőtt, a magántisztviselők, ügyvédek, orvosok esetében a jövedelem 3–8%-a volt. A fizikai munkások adója jövedelmük 0,7–1%-a volt, de a jövedelemadó alól mentesültek azon szellemi és fizikai munkások, kik napi 1,5 dinárnál kevesebbet kerestek. Ez a fajta adóbevétel a világháború előtt összesen 1 millió dinárra rúgott, 1931-ben viszont már 278 millió dinár volt (a direkt adók 18%-a, 25 millió aranyfrank, igaz hatszor akkora országterületen).

A *tőkeforgalmi és tőkekamatadó* átlag 6–10% volt: bankok esetében 600–1000 dinár, a malmoknál 40–60–100 dinár évente, mulatóhelyeken az évi bér 4%-a, a falusi boltoknál a forgalom 1%-a de minimum 50 dinár.⁷⁰¹ A kereskedelmi vállalatok adója 3,5–7%, a kézműipari és kiviteli vállalatoké csak 2–5%. Az *épületadó* kávéházak, vendéglők esetében az évi bér 8%-a, a malmok, fűrésztelepek esetében 4%, lakóházak, gyárak esetében 3%. Késztermékek forgalmazása esetében 7%, nyersanyag esetében 1%, közszállítások esetében 10% adót kellett fizetni.⁷⁰²

Az állam 1909 után 75%-os, majd újabb 25%-os pótagót vetett ki minden itt említett értékre (azaz azok kétszeresen veendő). 7%-os adó volt a vasúti építkezéseken, 5%-os a katonai beruházásokon. A csendőrségi pótagó 4,5%, az iskolai pótagó 32%-os volt 1914-ben. Ezek 5–6 millió dinárt jövedelmeztek, míg az egyenes adók összértéke 25 millió dinár volt 1911-ben ezzel az állami bevételek 23–25%-át tették ki. 1931-re sem változott lényegesen a helyzet (25%), de az indirekt adók előtérbe kerültek, részesedésük az 1885-ös 10–12%-ról 50% fölé növekedett. Összességében Bulgáriához hasonló volt az adó-

701 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 463–464.

702 Strausz A.: Szerbia közigazdasági viszonyai i. m.

struktúra és a jövedelmek fajlagos értéke. Az újonnan szerzett területeken 121 adótisztet és 189 segédet alkalmaztak az adó beszedésére.

II.41. táblázat.

A szerb állam és Jugoszlávia bevételi struktúrája

Forrás	1885			1897			1911			1931		
	Millió dinár	%	egy főre	Millió dinár	%	egy főre	Millió dinár	%	egy főre	Millió dinár	%	egy főre
Egyenes (direkt) adók	11,3	30,5	5,1	21	33,3	10,5	20,3	23	7,25	1500	22	100
Pótadó						0	5	6	2			
Közvetett adók*	7*	18,9	3,2	5*	7,9	2,5	20**	23	7	3400	52	226
Monopólium	2	5,4	0,9	17	27	8,5	21**	24	7	1618	25	107
Vám, illeték,* 1897-től vasút	7,2*	19,5	3,3	5,7	9		16	18	**Az eltérő csoportosítás miatt az eredetileg szereplő 7 és 34 millió dinár módosítva a II.36. táblázatnak megfelelően			
Posta, táviró	0,7	1,9		1,5	2,4		4,3	5				
Állami birtokok	1,2	3,2		2	3,2		2,2	3				

*A II.35. és II.39. táblázattól eltérő érték.

II.42. táblázat.

A központi kiadások megoszlása 1895–1910 (millió dinárban)

Terület	1895		1900		1905		1910		Egy főre	Egy főre	Egy főre	Egy főre
		%		%		%		%	1895	1900	1905	1910
Civillista	1,4	2,2	1,56	2,0	1,2	1,3	1,2	1,0	0,6	0,6	0,5	0,4
Államadósság	19,8	30,9	20,6	26,1	23,7	25,8	32,6	26,4	8,6	8,25	8,8	11,2
Ígazságügy	1,5	2,3	1,6	2,0	1,9	2,1	2,5	2,0	0,7	0,6	0,7	0,9
Oktatás	4,2	6,6	3	3,8	6	6,5	8	6,5	1,8	1,2	2,2	2,7
Külügy	1,7	2,7	2,2	2,8	2	2,2	2,4	1,9	0,75	0,9	0,7	0,8
Belügy	2,5	3,9	1,48	1,9	3,4	3,7	4,45	3,6	1,1	1,4	1,2	1,5
Pénzügy	7,1	11,1	10,6	13,5	8,8	9,6	10,7	8,7	3,1	4,3	3,3	3,7
Védelem	11,45	17,9	16,9	21,4	18,6	20,2	25,7	20,8	5	6,8	6,9	8,8
Építés, közlekedés	5	7,8	4,5	5,7	9,3	10,1	14,3	11,6	2,1	1,8	3,5	4,9
Gazdaság	3,4	5,3	3,8	4,8	3,2	3,5	3,5	2,8	1,5	1,5	1,2	1,3
Rendkívüli kiadások	1,6	2,5	6	7,6	7	7,6	11,8	9,6	0,7	2,4	2,5	4,1
Összesen	64	100,0	78,7	100,0	91,8	100,0	123,5	100,0	27,5	31,5	34,1	42,4

Sundhaussen, H.: Historische statistik Serbiens i. m. 492.

A helyi önkormányzatok szerepe sem volt lebecsülendő a közösség életének megszervezésében, s ehhez mind megyei, mind járási szinten a pótadó biztosította a pénzügyi fedezetet. A központi hatalom ugyanis számos feladatot átadott a helyi közösségnek, ezeket értelemszerűen a költségvetés nem tartalmazta. Szerbiában a községi szintű kiadások 38%-át Bulgáriához hasonlóan a kinevezett állami és a választott helyi hivatalnokok fizetése tette ki 1910-ben (II.43. táblázat). A népiskola fenntartása (a tanárok bérét az

állam fizette) és a tűzoltóság a kiadások 15%-át jelentette (Bulgáriában ennél több), utak, hidak, középületek állagmegőrzése szintén 15%-ot tett ki (Bulgáriában ez utóbbi csak 4%). A kiadásokból az oktatás részesedése 1888–1910 között lassan, de biztosan csökkent (14-ről 10%-ra), az infrastruktúráé 2%-ról emelkedett 10% közelébe. A fizetések értéke nőtt, de részaránya felére csökkent.

II.43. táblázat.

A közösségi bevételek és kiadások megoszlása Szerbiában 1888–1910 között, 1000 dinár

Év	Bevétel	Adóból	Bérlet	Adóból %	Bérletből %	Kiadás: bér	Iskola	Infrastruktúra	Bér %	Iskola %	Infrastr. %
1888	5548	2248	1876	40,5	33,8	3496	746	122	63,0	13,4	2,2
1895	7945	3400	2511	42,8	31,6	4288	1132	610	54,0	14,2	7,7
1900	12382	4376	4133	35,3	33,4	4919	1356	894	39,7	11,0	7,2
1905	13151	3634	4969	27,6	37,8	5112	1345	1603	38,9	10,2	12,2
1910	15104	4433	6969	29,3	46,1	6000	1510	1345	39,7	10,0	8,9

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 497.

II.44. táblázat.

Regionális különbségek Szerbiában 1910-ben

Körzet	Lakosság 1910 (ezer fő)	Lakosság 1885 (ezer fő)	Növekedés %	Adó (1000 fr.)	Adó 1 főre (fr.)	Pótadó (1000 fr.)	Pótadó az adó %-ában	Pótadó egy főre (fr.)	Összes adó	Adó 1 főre
Belgrád	156	103	34	2370	15,2	806	34,0	5,2	3176	20,4
Valjevo	157	88	44	1977	12,6	683	34,5	4,4	2660	16,9
Vranja	252	65	74	2874	11,4	1103	38,4	4,4	3977	15,8
Kragujevac	189	111	41	1974	10,4	1056	53,5	5,6	3030	16,0
Krajina	112	76	32	1300	11,6	616	47,4	5,5	1916	17,1
Kruševac	167	56	66	2000	12,0	740	37,0	4,4	2740	16,4
Morava	203			2234	11,0	1209	54,1	6,0	3443	17,0
Niš	198	117	41	3160	16,0	1045	33,1	5,3	4205	21,2
Pirot	112	77	31	1152	10,3	418	36,3	3,7	1570	14,0
Podrinje	238	79	67	4483	18,8	1120	25,0	4,7	5603	23,5
Požarevac	260	170	35	3181	12,2	1300	40,9	5,0	4481	17,2
Rudnik	85	53	38	863	10,2	556	64,4	6,5	1419	16,7
Smederevo	143	77	46	1842	12,9	660	35,8	4,6	2502	17,5
Timok	150			1858	12,4	817	44,0	5,4	2675	17,8
Toplica	110	42	62	672	6,1	356	53,0	3,2	1028	9,3
Užice	147	121	18	1113	7,6	566	50,9	3,9	1679	11,4
Čačak	139	62	55	1942	14,0	767	39,5	5,5	2709	19,5
Összesen	2818	1700	40	40 480	14,4	14 000	34,6	5,0	54 480	19,3

Németh J.: Szerbia i. m. 481. és Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 21. adatai alapján saját számítás.

A községek bevételeinek zöme a pótadóból származott (ui. a községi ingó és ingatlan vagyon Szerbiában kicsi volt, mindössze 4,5 millió dinár a 4500 lakott helyen), mely a

falvakban az állami adóbevételek 10%-át, a városokban annak 15%-át érthette el, e fölött állami jóváhagyás volt szükséges. A pótdadó értéke 1900-ban 2,3 millió dinár volt csak, 1906-ban 4 millió, 1912-ben már 7 millió volt (a kivetett 22 millió dinár egyenes adó 30%-ával egyenértékű). A pótdából Belgrád 237 ezer dinárral részesedett.⁷⁰³

Az adóbevételek mellett a bérletek jelentősége volt számottevő (éppen ezért a település nem volt érdekelt az ingatlanok elidegenítésében). S bár a közösségi bevételek 1888–1910 között megháromszorozódtak, a települési kiadások a bevételt meghaladóan 14 millió frankra rúgtak. Emiatt a települések adósságállománya is jelentős, 14 millió frank volt, ebből 11 millió esett a városokra, melyek jóval több beruházást eszközöltek (a szerb költségvetés egyébként nem ismerte ezt a tételt, a rendkívüli kiadások alá sorolták be a beruházásokat).⁷⁰⁴

A regionális különbségek már Jugoszlávia kialakulása előtt is számottevők voltak: a leggazdagabb Podrinje és Požarevac megyék 4, ill. 3 milliós adója egyharmadát tette ki a pótdadó, míg Morava és Kragujevac megyék 2-2 milliós adójának 50%-át tette ki a pótdadó. Ezek gazdagabb megyék voltak. Užice, Toplica, Rudnik esetében kisebb volt az állami adóbevétel összege, de emellett jelentős pótdadókat kellett beszedni. Ezek szegényebb megyék voltak. A fajlagos állami adók és egy főre jutó összes adó alapján Belgrád, Niš és Podrinje voltak a leggazdagabb megyék, Toplica és Užice a legszegényebbek. Ezen túlmenően az egy főre jutó pótdadó magas volt Rudnik, Morava, Čačak és Kragujevac megyékben. Az 1885–1910 közötti népességnövekedés üteme alapján elmondható, hogy a legszegényebb megyék között kis szaporulatú éppen úgy akadt (Užice), mint nagy népességnövekedéssel jellemezhető (Toplica). A gazdag megyék között is volt nagy népességnövekedéssel jellemezhető megye (Podrinje) és kisebb szaporulattal bíró megye (Niš, Belgrád). A népességszám és a beszedett összes adó nagysága között értelemszerűen 0,9-es korrelációs koefficiens mértünk, ami az adóterhek viszonylag egyenletes eloszlását jelenti. A népességnövekedés üteme és a fizetett összes adó között már korántsem volt olyan egyértelmű kapcsolat ($r=0,36$), (a szegény körzetekben például az el- és kivándorlás is jelentős a nagy népességszaporulat mellett). A népesség növekedése és az *egy főre jutó* megyei adóterhek között nem volt kapcsolat.

A *nemzeti jövedelem* megbecslésére tett erőfeszítések nagysága fordítottan aránylott megbízhatóságukhoz. A becslések ugyanis nemcsak egymásnak mondanak ellent, de önmagukkal sem konzisztensek. Az 1890-es évek végén a nemzeti jövedelem átlag mindössze (!) 33%-a származott a mezőgazdaságból Mulhall (p. 172) szerint, s Szerbia és Bulgária egy főre jutó nemzeti jövedelme ekkor egyforma lehetett, lévén a bolgár GNP 25–30%-kal magasabb a szerbnél, éppen annyival, mint amennyivel népessége több. A bolgár GNP azonban 1910 körül már 1500 millió leva volt, azaz 15 év alatt több mint duplájára nőtt. Igaz, Lampe úgy számolt, hogy a szerb GDP is igen dinamikus emelkedett, s közelítette a 400 frank/főt 1913-ra. Ezzel összhangban az össz-GNP-t 1914-ben 1330 millió dinárra becsülték (II.46. táblázat), ebből 580 millió dinárt a mezőgazdaság

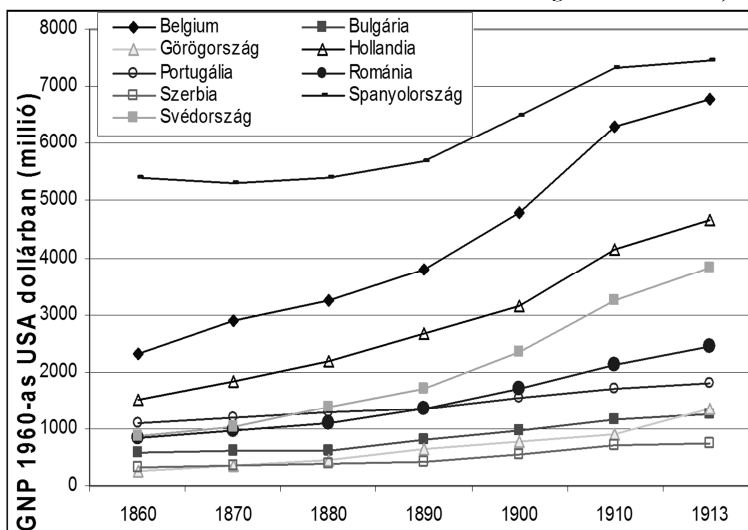
703 További bevételi forrásként szolgáltak a községi illetékek és díjak, melyek a bevételek 5%-át tették ki, mint pl. a tulajdonjog igazolása (3 dinár), bizonyítványok kiállítása (2 dinár), értékpapírok hitelesítése, fellebbezés (2 dinár), mely egy átlag ipari munkás napi munkabérént közelítette, a parasztság esetében pedig (200 munkanappal számolva fejenként és naponként 1 dinár) meg is haladta azt. A másolatkészítés 1 dinár, a hivatalos pecsét 0,5 dinár volt.

704 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 479.

(45%), 110-110 (8-8%) millió dinárt a bányászat-erdészet és az ipar állított elő. Hasonló területű, illetve lakosságszámú országok összes teljesítményét (GNP) összevetve a balkáni országokkal megállapítható, hogy a *hasonló lakosságú* Svédország és *hasonló területű* Belgium GNP-je messze meghaladta a balkáni államokét (II.18. ábra).

II.18. ábra.

Hasonló méretű, lélekszámú ill. mediterrán országok összes GNP-je

1960-as Geary-Khamis dollárban.

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 441. után.

A jugoszláv államot a Párizs környéki békék idején gazdasági ügyekben képviselő Stojanović is kísérletet tett a szerb GDP és a nemzeti vagyon megbecslésére. Szerinte, mivel a 117 millió export a teljes termelés csupán mintegy nyolcada volt, így a GDP-t 1500 millió frank körül volt, azaz a bolgárral egyenértékű. (Ebből burkoltan az is következik, hogy a szerb állam hatékonyabb volt a bolgárnál). Az éves GDP az ország vagyonának 20%-ával egyenértékű.⁷⁰⁵ Csakhogy így az éves GDP értéke a Palairret által számolt majd kétszerese.

A nemzeti vagyon megbecslésére tett kísérlet egyik nagy hibája, hogy az évi 10%-os amortizációval nem számol – pedig ez sok tevékenység esetében eliminálja a hasznot. Szerbia 48 ezer km²-es területéből 2 millió ha volt szántó. Ezek egyharmada értékesebb termékenyebb föld (gyümölcsös, kert, szőlő), azaz 1500 frank/ha értékű Stojanović szerint, míg a kétharmad (búza- és kukoricamezők, legelők) hektáronkénti értéke 500 frank alatt volt. Ez összesen 1,1+0,6 milliárd frank. (Láthattuk, hogy ez korábbi számításainkhoz képest magas érték – de fontosabb, hogy a termésbecslés is irreális). Az utóbbi kategória hektáronként Stojanović szerint évi 150–200 frank hasznot hajt (levonva ebből a munkaező-ráfordítás költségeit, az állati igaerőt és a vetőmagokat) – csakhogy ez megint fals érték, hiszen 1 tonna búza ára volt 150 dinár, márpedig 1 ha-on ennél több nem ter-

⁷⁰⁵ Stojanovich, K.: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919. 89.

mett, s ebből még lejtött a vetőmag, a hektáronkénti 100 dinár lenne korrektebb. Ez utóbbi földek így összesen 250–300 millió frank hasznót hajtának. Az intenzív művelés alatt álló földek hektáronkénti hasznát 600 frankra tette (mindkettő nagyjából 3 éves megtérülési időt jelentett), ami összesen 400 millió frank.⁷⁰⁶ (Mondani sem kell, hogy ez így a duplája a Palairt által kalkulált összértéknek). Egy szarvasmarhát 250, egy sertést 60, egy juhot 10 frank, 1 baromfit 1 frank áron számolva az állatállomány értéke 350–400 millió frank. Az export (30 millió frank) az állomány éves növekedéséből származik, azaz ez kb. 100 millió frank. A szántóföldek és állatok értéke tehát 2,1 milliárd frank, a rajta lévő termelés értéke 1 milliárd frank, az épületek további 200 milliót érhetnek.

A 20 ezer állami funkcionáriust levonva a városokban 80 ezer termelő volt, ebből 30 ezer kézműves, akik 15–30 millió frank értéket termeltek. A nagyipari eszközök értéke 250–300 millió frank, termelésüket 60 millióra (20%-os ráta!) becsülte. A kereskedelemben 50 ezer ember dolgozott, 150 millió frankos banktőke mellett. A városiak fogyasztását fejenként 400 frankra becsülve város és falu között évi 200 milliós árucseré bonyolódott le 10%-os haszonkulcs mellett (ez is több a Palairt által számolt értékénél). Végeredményben az ipari és kereskedelmi termelést 150 millió frankra becsülték. Ez viszont csak fele akkora egy főre jutó városi jövedelmet predesztinál (kb. 400 frank), mint amit korábban számítottunk, sőt az országos átlagot sem haladja meg: Stojanović szerint a 700 ezer adófizető évi 1500 frank bevétellel rendelkezik, ami fejenként 400 frank.⁷⁰⁷

A városi ingatlanok értékét Belgrádban egyenként 20 000 frankra tették (1863-ban ez még csak 5–6000, 1910-es áron 9000 ezer, de a város gyors fejlődése miatt a növekedés hihető) összértékük 250 millió frank, a telekkel együtt 400 millió frank. A vidéki városok 80 ezer lakása 250 millió frankra becsülhető (3000 frank egységáron, ez reális), a telek 100 millióra. A vidéki házakat 1500 frankra taksálta (500 ezer háztartás, ez viszont egyezik a korábbi számítással), ami 750 millió frank, a telek 50 millió. A bútorzattal együtt a falusi háztartások összértéke 1 milliárd frank.

Az 1,5 millió hektárnyi ugar és erdő átlag 200–250 frank értékkel számolva 300–350 millió frankot ér, a belőlük származó jövedelem (bogyók, makk, tűzifa, épületfa) értéke 100 millió. A vasúti létesítmények értéke 200 millió frank, a 15 ezer km út 150 milliót ért. A szállítóeszközök értéke 450 millió frank, az általuk termelt jövedelem (10%) további 50 milliót jelent (ugyanakkor az amortizáció is ennyi). Az adminisztratív költségek nagysága eszerint 150 millió frank (10%) volt. (100 ezer család az adminisztrációban dolgozik, így nem tekinthető termelőnek). Egy főre 2300 nemzeti frank vagyont jutott, a tiszta éves termelés pedig (ebből jön le az egy főre eső államadósság) 400 frank, azaz a vagyont éves megtérülése 20% feletti!

Nemcsak azért nem fogadhatjuk el ezt az értéket, mert az egy főre jutó GDP magasabb még a Lampe által becsült optimista értékénél is (*II.50. táblázat*), s nemcsak azért nem, mert a világháború után Szerbia ezen összeg alapján fejtette ki jóvátételi igényét,

706 Uo. 145–146. Stoyanovich adatai mindenütt (a föld- és állatár a juh kivételével, a termelés értéke) az 1900-as körülbelül dupláját adják az agráriumban, elképzelhető, hogy a világháborúban inflálódott frankban adta meg a termelést 1919-es árfolyamon.

707 Uo. 148–150. A fejenként 400 frank az ipar és kereskedelem hozzáadott értékének felel csak meg, nem a teljes kibocsátásnak.

tehát érdekében állt túlbecsülni kapacitásait,⁷⁰⁸ s nem is csak a fent írt elvi hibák (az agrárvagyon az 1910-es duplája, az ipari vagyon és termelés viszont egyezik) miatt, hanem azért is, mert az itt citált értékek (II.45. táblázat) a többi becsléssel sem vágnak egybe (II.46–II.47. táblázat). A belső arányokat azonban többé-kevésbé jól tükrözi a számítás.

II.45. táblázat.

Stojanović 1919-es becslése az éves szerb GDP és a teljes nemzeti vagyon nagyságáról

Szektor, 1914 előtt	Tőke, millió frankban	Jövedelem millió frankban	Amortizáció nélküli haszonkulcs (%)	Jövedelem megoszlása (%)
Szántó	2000	700	35	47
Állatok	400	200	50	13
Műhelyek	10	20	200	1
Ipar	230	60	26	4
Kereskedelem és hitel	250	100	40	7
Ingatlanok, berendezések	1800–2600	200	8	13
Erdők	300	100	25	7
Vonalas infrastruktúra	500-800	50	10	3
Legelő és ugar	100	10	10	1
Intézmények	400	60	15	4
Összesen	6500–7000	1500 (300/fő)	21	100

Stoyanovich, K.: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919.

Vučo szerint az első világháború során Szerbia bevételei nem haladták meg a *havi* 5-6 millió dinárt, míg a kiadásai 40 millióra nőttek. Az államcsőd elkerülését csak az 1915-ös (újabb) 500 milliós hitel tette lehetővé. Az eladósodás (3000 millió frank!) viszont szükségessé tette a jóvátétel minél nagyobb összegben történő meghatározását, ezért a szerb gazdaságtörténészek a gazdaságot ért háborús kárt vélhetően túlbecsülték. Nem is annyira a mezőgazdaság tőkeértéke problémás (a Stojanović által 1919-ben megadott 2500 millió hasonlít az általunk számolt 2100 millióhoz), hanem a háború előtti terméseredményeké, melyeket az erdők nélkül is 900 millió frankra taksáltak. A károk egyébként valóban nagyok voltak Vučo szerint: a mezőgazdasági termelés a felére zuhant, a mezőgazdasági eszközállomány értékének 44%-a semmisült meg, a kézműipar eszközállományának veszteségét 50%-ra tették (éppen ez a két terület az, ahol pontos statisztikák egyébként sem álltak rendelkezésre, mindenesetre a %-os értékek hasonlítanak a második világháborús veszteség adataira, III.88. táblázat). A gyáripar veszteségét 30%-ra taksálták, a városi épületállományban esett kárt 55%-ra, s a vasúti eszközállomány fele szintén megsemmisült.⁷⁰⁹ A világháborús veszteségeket Szerbia területén Stojanović összesen 4900 millió frankra tette (a nemzeti vagyon 75%-a; Vučo pedig 6 milliárd aranyfrankot

708 Ha valóban ez volt a szándék, akkor a mezőgazdaság felülbecslése jó módszer: nem feltűnő, hiszen az eljárás a térség amúgy is nyilvánvaló agrárjellegét erősítette.

709 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941. Beograd, Rad, 1958. 6.

említ), de ebben a több év alatt kiesett termelés is benne van. Ebből élelmiszer-veszteség volt 1500 millió, az állatállományé 1500 millió (a felülbecsült hozamok alapján), a magánkézen lévő gyáripar kára mindössze 140 millió.

A tényleges termelés meghatározásában segíthetnek a háború utáni gazdasági rekonstrukciós periódus adatai. De, még ha el is fogadjuk Jakir 1923-as adatát, mely a szerb GDP-t 210–220 aranyfrank/főre tette (2100 inflációs dinár 1938-as árfolyamon), akkor is problémák adódnak, mert a háború előtti GDP-bebecslések a 250-től a 400 dinár/fő értékig terjednek (II.46–II.48. táblázat).⁷¹⁰ Így a háborús visszaesés értéke is 10 és 50% között szór. Ha elfogadjuk a fenti becslést a veszteségekről, akkor Palairet alacsony, 250 frankos GDP/fő értékét kell elvetnünk, ha az utóbbit elfogadjuk, akkor viszont a veszteség jóval kisebb. A harmadik lehetőség a Jakir által kalkulált érték elvetése, abból kiindulva, hogy a világháború utáni jugoszláv adatoknak Szerbia területére való visszaszámolása megkérdőjelezhető, de ez sem segít az 1914 előtti helyzet megítélésében.

A világháború előtti tényleges fejlettségi helyzetről más módon is kaphatunk információkat, például, ha Szerbiát nem egykori önmagával, hanem szomszédaival hasonlítjuk össze (II.49. táblázat). Módszertanilag helyesen akkor járunk el, ha csak a mindkét félnél statisztikailag mérhető ágazatokat vetjük össze. Így az össz-GDP ugyan nem becsülhető meg, de az egy főre jutó output szektoronkénti különbségei igen. De ez sem ad megnyugtató eredményt, hiszen e kérdésben Lampe – annak ellenére, hogy ekkor már évtizedes működés állt az országos statisztikai hivatalok mögött – homlokegyenest ellenkező eredményre jutott, mint Palairet (II.50. táblázat). Lampe a szerb szántóföldi termelést 200 frank/főre teszi, míg Palairet a teljes mezőgazdaságét teszi 130–150 közöttire, miközben a magyarországi 200–240 frank/fő értéket vett fel Katus László adatai alapján. Lampe adatai szerint az egy főre jutó magyar GDP csak 20%-kal volt magasabb 1910-ben, mint a szerb, míg Stojanović adataihoz képest 45–65%-kal volt magasabb a magyar GDP (435 és 490 frank/fő értékkel számolva).

II.46. táblázat.

A GNP megoszlása Szerbiában I.

A bevétel eredete (1914)	Termelés (millió dinár)	%
Szántóföldi	350	26.3
Gyümölcs-és bor	161	12.1
Egyéb földművelés	78	5.9
Állattenyésztés	273	20.5
Bányászat és erdőszet	110	8.3
Gyáripar	35	2.6
Kézműipar	46	3.5
Háziipar	70	5.3
Kereskedelem, közlekedés, hitel	108	8.1
Lakás, bérlet, szabad foglalkozások	58+40	4.4+3.0
Összesen	1329 (400 frank/fő)	100

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 438.

710 Maddisonnál pl. Jugoszlávia 1910-es és 1920-as vásárlóerő-paritáson számolt GDP-je között alig van különbség.

II.47. táblázat.
A GNP megoszlása Szerbiában II.

Ágazat	Termelés millió dinár	%	Keresők száma	Egy keresőre jutó érték
Nagyipar	95	8.0	15 000	6300
Kisipar	116	9.8	35–50 000*	2300–3300
Földművelés	590**	49.8	370 000– 500 000 *** gazda	1900–2600
Erdészet	95	8.0		
Állattenyésztés	273	23.0		
Bányászat	16	1.4	5000	3200
Összesen	1185	100.0	3 000 000 (fő)	395 (egy főre)

* A mesterek és a tanoncok együttes száma, ** Palairt szerint ennél kevesebb, *** A paraszttörök és a felnőtt adózók száma, Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 439.

II.48. táblázat.
A GNP megoszlása Szerbiában (1910) III.

Ágazat	Millió dinár	Kereső	1 keresőre jut
Mezőgazdaság	300	370 000–500 000	720–970
Állattenyésztés	53		
Erdőgazdaság	10		
Bányászat	16	5000	3200
Gyáripár	74	15 000	5000
Kézműipar	40	35 000–50 000	2000–2800
Háziipar	60		
Kereskedelem, közlekedés, bank	86	25000	6000
Lakbér	29		
Szabad foglalkozás	32		
Összesen	700	3 millió	233 frank egy főre

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 444.⁷¹¹

A becslések az egyes szektorok termelésének értékét illetően sem következetesek. Az ipari termelést 150–200 millió dinárban adták meg a különböző kimutatások (tehát Stojanović értéke a legkisebb), a mezőgazdaságé viszont 360–800 millió között szórt (a piacra nem jutott termékek mennyiségéből származó bizonytalanság folytán, itt Stojanović értéke viszi a prímét).⁷¹² A nagyipar termelékenysége – akárcsak Bulgáriában – felülmúlta a többi ágazatét, s az egy főre eső értéket tekintve is közel állnak egymáshoz a becslések (és a bolgár értékhez is). A kisipari és a mezőgazdasági egységek termelékenysége közel azonos volt, igaz az előbbi – az eltartottakat is figyelembe véve – 800

711 Egy további becslés szerint a kisipar és gyáripár produktuma összesen 18%, a mezőgazdaságé 50%, ehhez még 23%-nyi állati eredetű termék csatlakozik.

712 A piacra vitt, pénzben kifejezhető termékek értéke Palairt szerint a termés közel 40–50%-a, Stojavljević viszont csak 25–33%-ra teszi. Így a termés lehetett 300, de 600 milliós is, amit a vetőmag és a fogyasztás értékének bizonytalansága csak tovább terhel. Bonyolítja a helyzetet, hogy a piacolt termények értéke 87–115 millió között ingadozott rövid időn belül, ami megint visszahat a termésbecslések pontosságára.

dináros, az utóbbi 400 dináros fejenkénti termelt értéket jelentett. Palairt szerint Bulgária – Lampe vélekedésével ellentétben – egy főre jutó teljesítménye szinte minden területen (az ipart is beleértve) jobb volt, mint az önálló fejlődés útját hamarabb megkezdő Szerbiában (II.49. táblázat). (A bolgár mezőgazdaság kis fajlagos termelési értéke annak köszönhető, hogy nemcsak az önálló gazdák kerültek beszámításra – 800 ezer birtok, vs. 1,3 millió mezőgazdasági kereső).

II.49. táblázat.

A bolgár és a szerb nemzeti jövedelem ágazonkénti egy főre jutó értéke

Ágazat	Szerbia		Bulgária	
	teljes termelés (1000 dinár)	egy főre	teljes termés (1000 leva)	egy főre
<i>gabonanövények</i>	142 000	49	407 000	94
<i>zöldségek</i>	20 400	7	29 000	7
<i>más termékek</i>	33 800	12	60 000	14
<i>állatok</i>	55 000	19	71 500	16,5
<i>állati termékek</i>	63 580	22	102 000	23,5
<i>erdőézés</i>	7700	2,6	43 000	10
<i>fém</i>	5500	2	450	0,1
<i>textil</i>	3200	1,1	7000	1,6
<i>kisipar</i>	46 000	16	102 500	24
<i>falusi feldolgozású</i>	12 500	4,3	27 200	6,3
<i>falusi termelésű</i>	6200	2	13 100	3
<i>fuvarozás szekerén</i>	29 000	10	69 000	16
<i>fuvarozás vasúton</i>	9000	3,1	16 200	4
<i>pénzügyi kiadás</i>	11 000	4	15 500	3,6
<i>központi hatalom</i>	36 000	12	53 000	12
<i>helyi igazgatás</i>	6200	2,1	8100	2
<i>oktatás</i>	8300	3	21 200	5
<i>egészségügy</i>	1500	0,5	3000	0,7
<i>építésügy</i>	19 700	7	40 000	10
Bruttó hazai termék	658 000	226	1 332 000	307
<i>kamatok</i>	-22 000	-8	-29 500	-7
nettó hazai termék	562 000	200	1 154 000	270

Palaré, M.: Balkanszkité iкономiki i. m. 341. alapján válogatva.

A Sundhaussen által közölt 3 GDP-becslés közül (II.46–48. táblázat) az első Stojanovich, a második Lampe, a harmadik Palairt megközelítésével rokonítható. Feltételezve, hogy a bolgár és szerb gyáripari termelékenység között nincs jelentős különbség, az itt közölt legelső becslést a GNP megoszlásáról el kell vetnünk (7.46. táblázat), mivel

az alábecsli a gyáripari termelés értékét. A harmadik becslés (7.48. táblázat), bár a mezőgazdaságot illetően reális, összességében ad meg kicsi értéket, ráadásul úgy, hogy tartalmazza a nem materiális termelés értékét, míg a második becslés nem. Ez az érték a terciert nem tartalmazó korai (1890 körüli, az 1910-es szerb lélekszámhoz hasonló) bolgár Manusev- vagy Gesov-féle nemzeti össztermék-becsléseknél is kisebb.⁷¹³ A második becslésben a mezőgazdasági termelés értéke irreálisan magas.

Mindezek rámutatnak a korabeli statisztikák korlátaira és a történészek által ezekre épített következtetések ingatlanságára.

II.50. táblázat.

Még egy ellentmondó becslés a bolgár és szerb termelés nagyságáról

Ágazat	Összes termelés (frank)			Egy főre* jutó termelés		
	Románia, 1912–1913	Bulgária, 1911	Szerbia, 1911, 1913	Románia, 1912–1913	Bulgária, 1911	Szerbia, 1911, 1913
Nagyipar	519	112	95	71	25	33
Kisipar	185	88	116	25	20	39
Szántóföldi	1501	611	590	206	139	197
Erdészeti	206	97	95	28	22	32
Állattartás	292	213	273	40	48	91
Bányászat	106	1	16	15	0,3	5
Összesen	2809	1122	1185	385	255	397

* Teljes lakosságra, nem mezőgazdaságból élőkre számított érték. Feltűnő a bolgár érték alacsonyága az előző táblázattal összevetve. Adatok: Lampe, J. R.: *Varieties of Unsuccessful Industrialisation* i. m. 59.

A GDP/fő változása Schulze szerint Ausztria-Magyarországon

Ágazat	Ausztria, 1870	Magyarország, 1870	Ausztria, 1910	Magyarország 1910
Mezőgazdaság	117	141	145	245
Ipar, bányászat	128	31	238	104
Kereskedelem, hitel, szállítás	41	12	105	42
Egyéb	150	104	146	99
Összes	436	288	635	490

713 Ami az *immateriális termelés*t illeti, a 15 ezer állami alkalmazott figyelembe vétele esetén évi 1000-2000 dináros minimális évi fizetést feltételezve 25-40 millió dinár átcsoportosítására volt szükség. Ez emberenként 10 dinár elvételt jelentette (ugyanaz az érték adózónként 50-60 dinár), ami gyakorlatilag a direkt adókkal volt egyenértékű, ezt tehát az államapparátus fenntartására fordították, modernizációs célokat csak az indirekt adók szolgálták.

II.4. Ipar, kereskedelem

II.4.1. Ipar (1878–1918)

Románia (1875-ös egyezmény, 1886–1893-as vámháború), majd Szerbia (1906–1911) gazdasági önállósulásával a Monarchia jelentős pozícióvesztést volt kénytelen elkönyvelni a Balkánon. A disznóháború éppen hogy megindította a szerb gazdaságot a fellendülés felé, noha a Monarchiának nem ez volt a célja. Egyrészt diverzifikáltabbá tette a szerb exportot, mind összetételét, mind irányait tekintve (a Monarchia részesedése 85%-ról 25%-ra esett), sőt az exportcikkekben növekedett az ipari termékek és feldolgozott agrárterméke aránya, másrészt infrastrukturális és ipari-logisztikai beruházásokat ösztönzött (mészárszék, konzervgyár, jéggyár)⁷¹⁴ az új partnerek nehezebb elérhetősége miatt. Míg 1881–1885 között az élőállat tette ki a szerb export 45%-át, s a gabona 15%-ot ért el, addig 1906–1910 között a gabona aránya 40%-ra, a fogyasztási javaké 14%-ról 35%-ra nőtt. 1906–1911 között az export 5 év alatt 50%-kal, 71 millió dinárról 117 millió dinárra emelkedett, az ipari termékek (zömmel azért élelmiszeripari és bányakincsek) részaránya 33%-ról 46%-ra nőtt.⁷¹⁵ Az ipari vállalkozások száma 110-ről 465-re nőtt, a nagyiparban foglalkoztatottak száma 5600-ról két és félszeresére emelkedett, s elérte a 16 ezer főt.⁷¹⁶ Minden új ipari munkahely pedig átlagosan egy újabbat hozott létre a terciér szektorban. Mindeközben a nagyipari termelés értéke is emelkedett, 24 millió dinárról (1898) 59 millióra (1910). A 145%-os termelésbővülés azonban a népességnövekedés miatt csak 4%-os egy főre jutó emelkedést eredményezett. Ugyanakkor a gőzmeghajtású gépek behozatala 1906–1912 között 285 ezer kg-ról évi 2,3 millió kg-ra (2,6 millió dinár) nőtt. 1906–1910 között a gépi erő három és félszeresére nőtt (6500-ról 24 ezer kW) (vö. II.51. táblázat). A nekilendülés ellenére a hazai feldolgozóipar kiépítetlenségét jelzi, hogy az ipari termelés 10%-át kitevő fémek 75%-ban exportra kerültek. A 126 milliós hazai ipari termelésnek felét külföldre szállították, ennek nemcsak a hazai piac alacsony vásárlóereje (önellátó gazdaságok nagy aránya) volt az oka, hanem az is, hogy e vásárlóerő jelentős részét a hazaitól eltérő jellegű importcikkek vásárlása kötötte le.

Kétségtelen, hogy az ipar szerepe növekedett, bár szerepe összességében alárendelt volt: Jugoszláviában húsz év alatt, 1918–1938 között 2200 új ipari üzem jött létre, míg 1918 előtt az egész későbbi országterületen összesen 1830.⁷¹⁷ Szerbiában 1893-ban 105 malom, 10 sörfőző és mindössze 16 egyéb ipari vállalat volt mindössze.⁷¹⁸ A *(gyár)ipari*

714 A szerb vasúthálózat 1900 körül 570 km volt csupán, s 107 millió frankba került, ami 187 ezer dinár/km, kissé drágább, mint a bolgár. Az utasok száma 1900-ban 600 ezer volt. *Strausz A.*: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m.

715 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 172. A *mezőgazdasági cikkek fejenkénti exportja* 1862–1911 között (1907–1911-es áron) 25 dinár/főről 40 dinár/főre nőtt (26 millió vs. 84 millió dinár, majd 1907–1911 között 84 millióról 107 millióra nőtt). Az export értékének növekedése azonban jelentős mértékben külpiazi drágulásnak volt köszönhető, s nem az egy főre jutó termelékenység javulásának.

716 Uo. 173.

717 *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*. Belgrad, 1941. 73.

718 *Szende Gy.*: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. 194–195. Palairer szerint az üzemek száma 451 felett volt, Allcock szerint viszont összesen 58 gyárnak tekinthető létesítmény volt 1900 körül, s mindössze 1 1880-ban.

termékek összértéke 1893-ban csak 21 millió dinár volt, és ennek nagy része is a malomipar és a dohányipar eredménye volt. 1910-ben pedig Szerbia mindössze 250 nem bányászati jellegű üzemmel rendelkezett, ami a bolgár iparosítás ütemét jócskán alulmúlta, holott 1878-ig egyaránt 20–20 üzemmel rendelkeztek (II.19. ábra). A szerb „gründolás” csak 1900–1910 között tudott szomszédjával lépést tartani. A nagyipar részesedése a GNP-ből 1911-ben is csak 15%-volt, 115 millió dináros termeléssel. Lampe szerint 1914 előtt a Balkánon emiatt nem beszélhetünk ipari forradalomról. A másik ok, hogy a gépi erő alig kezdte felváltani a kézi munkaerőt.

A felszabadulás általában véve nem kedvezett a *háziipar* fejlődésének (sem). A parasztok eleve csak az ünneplő ruhát rendelték meg a szabóknál, az otthoni viseletet maguk készítik, a városban pedig a külföldi termékek divatoznak. A kisiparosok közül a bocsorkokészítők viszont (*opánka*) nem mentek tönkre, mert a szerb hadsereg is ezt hordta hadgyakorlatok alkalmával. Szűcsök leginkább Požarevac környékén voltak, hol a lakosság (bőr)ködmönt hordott. A fazekasipar eleve nem volt versenyképes, a városi piacot hamar átadta a külföldi termékeknek. A nyersanyagot viszont az építőipar hasznosította (a népességnövekedés kapcsán láttuk már a kőművesek létszámnövekedését) a belgrádi kemencék évi 15 millió téglát állítottak elő. (Az ácsok és kőművesek Zimonyból, Pancsovából és Macedóniából érkeztek idénymunkára, így sokáig céhük sem volt).⁷¹⁹

II.51. táblázat.

Az iparfejlődés nekilendülése Szerbiában a Lampe-féle „mini-spurt” idején (millió dinárban)

Év	Új üzem	Termelés	Tőke	Munkaerő	Lóerő	Munkaerő egy üzemre	Lóerő egy üzemre
1904	51	10,7	8,2	2743	1075	54	21
1911	72	21,4	16	4257	5070	59	70

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 246. Vö. I.15. táblázat értékeivel.

II.52. táblázat.

Ipari üzemek száma és létesítésük üteme a Nyugat-Balkánon*

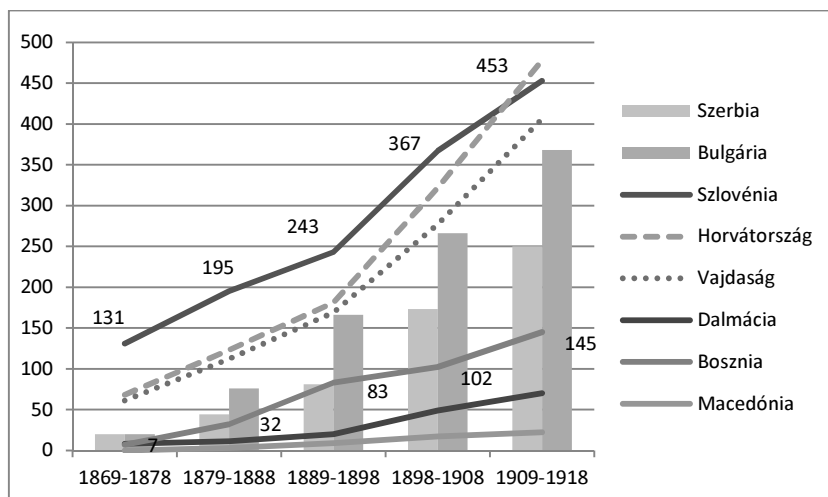
Ország	1858 előtt	1859–1868	1869–1878	1879–1888	1889–1898	1898–1908	1909–1918	Összesen
Szlovénia	59	20	52	64	48	124	86	453
Horvátország	30	18	20	55	58	141	156	478
Vajdaság	22	14	25	51	57	108	129	406
Dalmácia	-	3	5	3	9	29	21	70
Bosznia	1	-	6	25	51	19	43	145
Szerbia	6	5	8	24	37	92	77	249
Macedónia	-	-	-	3	6	8	5	22
Montenegró	-	-	-	-	-	3	5	8
Összesen	118	60	116	225	266	524	522	1831
Bulgária			20	56	90	100	102	371

*Bányászati létesítmények nélkül.

⁷¹⁹ Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 55–57.

II.19. ábra.

Az üzemek kumulatív száma (az iparfejlesztés dinamikája) a Balkánon

Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije. Belgrád, 1941. 73. és Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 173.

Lampe egy másik – a II.50. táblázatban bemutatottól⁷²⁰ jelentősen eltérő – becslése szerint a fejenkénti szerb nemzeti jövedelem 1911-ben 250 frank körül volt (tehát összesen 750 millió frank lehetett – az előző fejezetben egyes becslések szerint csak maga a mezőgazdaság ennyit termelt), míg a magyar 400, a német kb. 1000 frank. Az ottomán Törökország fejenkénti nemzeti jövedelmét 1907-ben 150 frankra tették, ami Lampe szerint azt jelenti, hogy – mivel a Balkán a birodalom fejlettebb része volt, így a jövedelmi átlag meghaladhatta a birodalmi átlagot – 1860 körül a szerb GDP/fő is hasonló lehetett. Azaz, szerinte a szerb növekedés szerinte meghaladta az európai átlagot, az évi 1%-ot.⁷²¹ Ráadásul Palairt szerint az egy főre jutó szerb mezőgazdasági jövedelem reálértéken nem növekedett 1870–1910 között, tehát az egy főre jutó növekedést csak az ipar és a kereskedelem biztosíthatta. Lampe szerint a modern ipar (minimum 20 foglalkoztatott, 10 lóerő) ugyan évi 10%-os növekedést mutatott ekkor Szerbiában,⁷²² de ha a magyarországi 25%-os arányt akarták volna elérni – növelve versenyképességüket a rivális szomszédokkal szemben –, Szerbiának több hosszú lejáratú hitelre lett volna szüksége, mint amit bankrendszere biztosítani tudott, több képzett munkaerőre, mint ami a városokban volt, és olcsóbb képzetlen munkaerőre, mint ami az emelkedő élelmiszerárak és a kis jelentőségű indirekt adók mellett lehetséges volt. Lampe szerint tehát Szerbia modernizációja csak külső forrásokból volt lehetséges.

A hazai források a szubvenciók ellenére is elégtelennek bizonyultak. Ennek oka, hogy Szerbiában a skupštinában ülő parasztság (és kereskedőréteg) eleve nem volt hajlandó megszavazni az import iparcikkek vámemelését, hiszen zömmel ők voltak annak

⁷²⁰ Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 59.

⁷²¹ Lampe, J. R.: Austro-Serbian Antagonism and the Economic Background to the Balkan Wars. In: Djordjevic, D.–Király, B. K. i. m. 342.

⁷²² Uo. 343.

fogyasztói, így ez nem kedvezett a hazai iparfejlődésnek. Ráadásul a mégis bekövetkező vámemelések mögött nem is iparfejlesztési szándékok álltak, hanem az adósság visszafizetésének kényszere. Szerbia a gyáripar területén ott tartott 1900-ban, ahol Magyarországon 50 évvel ezelőtt tartott Strausz Adolf szerint. Bulgáriával szemben itt az 1898-as ipartámogató törvények jóval szigorúbbak voltak: a legalább 50 munkást foglalkoztató vagy 50 ezer frank alaptőkével működő gyárak működését támogatták (igaz, az alkalmazottak csak felének kellett szerbnek lennie). Ezen csak 1910-ben enyhítettek. Az 1910-es szerb ipartörvény szerint gyáriparinak minősült minden olyan üzem ahol egy műhelyben 15 ember motorikus erő mellett, vagy 25 ember motorikus erő nélkül dolgozott. Az 1898-as törvény alapján az állam által működtetett vagy szubvencionált vállalatok (direkt) adó- és vámmentességet, vasúti szállítási kedvezményeket kaptak, mint Bulgáriában, ingyen utat, telket és építőanyagot kaptak, pénzbeli támogatás viszont nem járt. A törvény elővásárlási jogot biztosított az állam számára 1878-tól, a világgiazi ár felett 10%-kal. Csakhogy ez önmagában nem volt elég, a külső körülmények ugyanis egyáltalán nem kedveztek az iparosításnak: az 1898-as iparpártoló törvény kedvezményeit a jogsultak csak ötöde vette igénybe Szerbiában. 1905-ig csak 60 vállalat elégítette ki az ipartámogatási törvény feltételeit (50 ezer dinár alaptőke, 50 munkás) – a kedvezmény 10–20 évre szólt – de később többségét visszavonták. A 93 nem támogatott magánvállalkozás mellett pedig mindössze 34 szubvencionált privát üzem működött.

A szerb gyáripar alapvető jellemvonásai megegyeztek a bolgárral: a befektetett tőke összege (53 millió dinár 1910-ig) alacsony volt, az ipari üzemek 75%-a a mezőgazdaság termékeit dolgozta fel, itt koncentrált a tőke 43%-a, viszont a dolgozók csak harmada tartozott ide. 1898-ban az élelmiszeripar részesedése a termelt ipari értékből 47%, 1910-ben 55% volt, míg a textiliparé csak 8%-ra emelkedett 7%-ról. Azaz balkáni sajátoságként a szerb iparosítás (is) elsősorban az élelmiszeripar fejlődését jelentette. A gyáripari alkalmazottak száma 15 ezer alatt maradt, s noha 1000 főre vetítve kisebb lélekszáma miatt Szerbia mind a munkások számát, mind az üzemszámot (410) tekintve Bulgária előtt járt, az egy főre jutó tőke alapján nem volt lényeges differencia. Az átlagos üzemméret a bolgárral azonos volt (30 fő), noha jelentős ágazati különbségek voltak: az élelmiszeriparra a kis üzemméret volt jellemző (14 fő), akárcsak a bőriparban vagy papír- iparban, a fémfeldolgozásban viszont üzemenként 300-an dolgoztak és a gépiparban is 120 fős volt az átlagos üzemméret. A textilipar és a fémfeldolgozás rendelkezett a befektetett tőke nagyjából 20–20%-ával, az üzemegeységre eső tőkét tekintve a fémfeldolgozás (1 millió), elektromosság (700 ezer) és a textilipar (200–300 ezer) vezetett, meghaladva az országos átlagot, mely 1910-ben 120 ezer dinár volt. Az egy üzemre jutó átlagos befektetett tőke kb. 100 ha föld és a rajta lévő ingatlanok, ingóságok értékével egyezett meg (II.53. táblázat).

A gépesítés Szerbiában alacsony fokú volt. 1900-ig 90 gőzmalom működött az országban. A motorerő nélküli üzemek jelentős része a mezőgazdaság termékeit dolgozta fel, de a motorerő harmada, mintegy 8000 lóerő szintén a mezőgazdaságra települt iparágakat szolgálta ki. A bányászat és az áramtermelés részesedése 20–20% volt. Nem rendelkezett gépi erővel az 1880 után alapított üzemek 10%-a, legtöbb a téglá- és cementiparban, valamint a fémfeldolgozásban.

II.53. táblázat.

Az egyes iparágak nagysága és szerb gazdaságban betöltött szerepe 1910

Iparág	Üzemek száma	Tőke (dínár)	Alkalmazott	Üzemek %	Tőke %	Alkalmazott %	Egy üzemre jutó tőke	1 üzemre jutó munkás	1 munkásra jutó tőke
Mező- és erdőgazd.	308	23 000 000	4400	75.1	43.4	34.7	74 675	14,3	5227
Textilipari	32	9 000 000	2050	7.8	17.0	16.2	281 250	64,1	4390
Üveg/kő	32	3 300 000	1220	7.8	6.2	9.6	103 125	38,1	2704
Fémipari	10	11 000 000	3460	2.4	20.8	27.3	1 100 000	346,0	3179
Bőripari	8	1 500 000	115	2.0	2.8	0.9	187 500	14,4	13043
Vegyipari	6	700 000	333	1.5	1.3	2.6	116 666	55,5	2102
Elektronika	6	4 100 000	503	1.5	7.7	4.0	683 333	83,8	8151
Papír	5	500 000	186	1.2	0.9	1.5	100 000	37,2	2688
Gépipar	3		360	0.7		2.8		120,0	
Összesen	410	53 000 000	12 669	100.0	100.0	100.0	129 268	30,9	4183

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 293.

II.54. táblázat.

Görög ipari üzemek tőkeértéke

Üzemméret	Üzemek száma	%	Állótőke, millió drakhma	%	Egy üzemre jutó tőke	Üzem 1920-ban
Nagyipar (25 munkás felett)	282	13%	163	62%	57 8014	2%
Középi üzem (6–25 munkás)	743	30%	68	26%	91 520	7%
Kisüzem (1–5 munkás)	1188	56%	28	11%	23 569	91%

A nem mezőgazdasági jellegű gyáripart 1910-ben a következő üzemek képviselték: 2 kalapgyár, 2 mezőgazdasági gépgyár, 1 bútorgyár, 1 ragasztógyár, 1 szappangyár, 1 csokoládégyár, 1 cementgyár, 2 szitagyár, 4 gyapjúszövő, 1 cipőgyár, 1 olajgyár, 2 téglagyár, 2 üvegyár, 1 konzervgyár, 1 selyemfonó, 2 textilgyár,⁷²³ ami nem tekinthető soknak, még balkáni viszonyok között sem. Ez mindössze 25–30 ipari üzem, míg Bulgáriában számuk 100 fölött volt.

A mezőgazdaságra épülő iparágakat illetően a *malomipar* volt a legjelentősebb: 17 nagy (20 000 kg liszttermelés felett) és kb. 250 kisebb malom működött (zömmel napi 5000–10 000 kg-os kapacitással) az országban 1910 körül.⁷²⁴ A 17 nagy malom összesen 50 ezer métermázsas lisztet produkált, a kisebbek 600 ezer métermázsát. A termelés értéke 1911-ben 23 millió dinár volt, a kivitel nagysága 1000 vagon, s mind Törökországba ment. A lisztexport értéke alacsony volt (2 millió dinár): ez különösen azért volt probléma, mert egységnyi tömegű liszt ára legalább kétszerese volt a búzáénak, így az nagyobb hozzáadott értékkel bírt volna (ugyanazzal küszködött a magyar malmoknak szállító Románia is) (Vö. II.67. táblázat).

723 Uo. 402.

724 1867-ben a 7500 kisüzemi malom zöme (1100) Užice térségében működött. A malom fenntartása nem volt olcsó: egy hat vízkerekes (nagyobb) malom felújítása 1848-ban 30 ezer gros volt (6000 frank), egy gabonatermelő kisbirtok 5 éves jövedelme. *Katić, B. M.*: Poljoprivreda kneževine Srbije i. m.

A malomipar tőkéje az 1888-as 3,5 milliőről 1910-re 14 millióra nőtt, miközben a foglalkoztatottak száma 500-ról 1000 fölé emelkedett, a malomkövek száma pedig 250-ről 700-ra nőtt. A termelés viszont megötszöröződött, s 1910-re elérte a 150 ezer tonnát.⁷²⁵

Az 1860-as évek galati kudarca után Szerbia kivételével a *konzervipar* a Balkánon halódott, a szántók kiterjedtek a legelők rovására. A szerb konzervipar azonban virágzott. Az iparág a Monarchiától való függetlenedés jegyében és a vámháborúk hatására kormányzati intézkedések révén erősödött meg. 2 üzem volt szerb tulajdonban, 3 pedig külföldi cégé volt (Kleefisch, Schumacher és Scheuss). Így Palairet állította, hogy a szerbek nem támogatták a külföldi tőke megjelenését, nem tartható: helyette inkább úgy pontosíthatunk, hogy a Monarchiától való gazdasági függetlenedés elérése előtt, majd azt követően pedig a bel- és külpiacokon riválisnak tekinthető cégek kapacitásbővítését nem pártolták a stratégiai fontosságú ágazatban.

A konzervipart 5 vágóhíd szolgálta ki.⁷²⁶ Belgrád szükségletét 107 ezer levágott állat elégítette ki. Az 1,12 millió dinár alaptőkéjű részvénytársaság tulajdonában lévő belgrádi vágóhíd 1906-ban 20 ezer, 1912-ben már 90 ezer állatot vágott le, tehát kapacitása a hazai fogyasztást tudta fedezni. A bevétel 903 ezer dinár volt, 420 ezer dinár volt a nyereség.

1895–1896-ban a magyar határt már lezárták egyszer a szerb élőállat-kivitel elől, így az 1906-os vámháború idején a konzervipar már egy évtizedes múltra tekintett vissza. Korábban csak a Kleefisch cég volt képes konzervipari termékeivel betörni a külföldi piacra megtörve az élőállat-export dominanciáját. Ugyanakkor a hazai érdeklődés és vásárlóerő hiányát jelzi, hogy az 1896-ban megalapított szerb Klanično društvo mindössze 1,25 millió dinár értékű részvénycsomagjának csak 20%-át jegyezték hazai befektetők, a többit az állam vásárolta meg. A Németországban tanult mérnök, Miloš Savčić által létesített vágóhíd és konzervüzem eleinte piaci problémákkal küzdött. A sózott húsról Európában nem volt kereslet (a Monarchiát kivéve), a szerb sertések pedig csak arra voltak alkalmasak, hogy kolbászt és szalámit készítsenek belőle. Végül a sóletkonzervvel sikerült betörnie a piacra (ez később a külföldi tőkén alapuló Kleefisch kiszorulását is jelentette a hazai tőkéből létesített belgrádi riválisával szemben). A sózott hús átvételére csak a disznóháború elején került sor, mikor a francia haderő – nyilvánvalóan politikai szándéktól, mintsem a termék minőségétől vezérelve – jelentős tételt vásárolt. Azonban ez is csak az élőállat-kereskedelemben elszenvedett veszteség egyharmadát volt képes pótolni.⁷²⁷ Az 1911-es kiugró, 20 millió dináros húsipari termelésnek, mely az export 17%-át és az ipari termelés 23%-át jelentette (korábban 3–5 millió dinár között ingadozott) pedig az volt az oka, hogy a szerb állam Monarchiával kötött vámegegyezménye szerint csak a belgrádi mészárszékeken leölt állatból készült terméket lehetett exportálni, azaz a Klanično društvo monopolhelyzetbe került, a Kleefisch pedig kiszorult az exportpiacról. A Kleefisch nem tudott versenyezni a sertések felvásárlási árának emelésével sem, amit a bécsi és budapesti (fizetőképesebb) piacra termelő društvo megtehetett.

⁷²⁵ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 308.

⁷²⁶ Az élőállat-kivitel mellett a szalonnaexport is jelentős volt: közvetlenül a disznóháború előtt a Monarchiába például 82 ezer sertés (12,25 millió dinár, 1,2 dinár/kg), 20 ezer ökör (6 millió dinár, 1,2 dinár/kg) és 1 500 000 kg szalonna (2,25 millió dinár, 1,5 dinár/kg) érkezett.

⁷²⁷ Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 250.

A belgrádi cég végeredményben a Monarchiával kötött „nemzeti” ipart erősítő alkunak köszönhette fellendülését.⁷²⁸

A szerb iparfejlődés kezdeteit a malomipar mellett a *serfőzők* jelentették. Az üzemek száma 8 db volt, az iparág 1910-ről 1911-re 33%-os növekedést produkált: mivel a szilva külföldön is keresett termék volt, így helyi fogyasztásra kevesebb szilvapálinkát főztek, inkább áttértek a sörre. A pancsovai Weifert, a cseh Vrábec alapították a legnagyobb sörgyárakat. A sör állami fogyasztási adója nagy volt, hektoliterenkénti 20 dinár, melyhez Belgrádban még további 10 dinár fogyasztási adó társult, vidéken 5 (a mezőgazdaságon alapuló iparágak termelésének megosztását lásd: *II.59. táblázat*).

Szintén a mezőgazdaságon alapult és még inkább tőkeigényes volt a későbbi fejlődésnek indult cukoripar. Mivel a francia és osztrák-magyar cukoripar hamar elfoglalta a volt ottomán piacot,⁷²⁹ a balkáni államok számára a cukorgyártás fejlesztése a hazai piac megtartását célozhatta csupán. A cukorgyárak az import letörése érdekében a nagyobb birtokon létesített cukorrépa ültetvényekre támaszkodtak, a parasztság zöme tehát nem került kapcsolatba a cukor előállításával, csak fogyasztásával.⁷³⁰ *Cukor* 1885-ben még csak Magyarországról érkezett métermázsánként 21 frank értékben.⁷³¹ Ismervén a teljes fogyasztást (9000 t), ez közel évi 2 millió dinár kiadást jelentett (fejenként 1 dinár). Ezt hivatott pótolni az első szerb cukorgyár, mely évi 200 vagon cukrot állított elő, ez Szerbia szükségletének csak mintegy felét tette ki, ráadásul a szerb cukorrépa cukortartalma 20%-kal kisebb volt, mint a magyar, így nem jelentett annak riválist (éppen emiatt a gyár külföldi cukrot is felhasznált).⁷³² 1911-ben már 2 cukorgyára volt Szerbiának, a belgrádi 9000 tonna évi kapacitással működött, mely fedezte a hazai szükségletet.⁷³³ Az 1911-ben külföldi tőkéből létesített másik szerbiai gyár így balkáni cukorexportra rendezkedett be 5000 ha cukorrépa termőterülettel. Szerbiában is igaz a bolgár cukorgyártásra érvényes kritika: a lehetőségeket behatárolta, hogy a cukorrépa termesztéséhez legalább 30 cm mélyen fel kell szántani a talajt, amire a bolgár ekék alkalmatlanok voltak. A cukoripar tehát már az alapoknál technológiai modernizációt és jelentős befektetést igényelt.⁷³⁴

A kis jövedelmet termelő *fűrészüzemek* száma 40 volt, mindössze 140 ezer m³ fát feldolgozva. Szerbiában a *textilipari* forradalom (is) elmaradt, s a kereslet sem volt jelentős: 1891-ben a knjazeváci fonó mindössze 3000 m textilt állított elő. Tradicionálisan Niš és Leskovac térsége volt a legjelentősebb textilipari központ, noha a gépesítés gyerekcipőben járt, ráadásul az ipar a bolgár piacra való vámmentes kijutástól és a bolgár szerszámokhoz való hozzáféréstől függött. Az 1885–1886-os szerb-bolgár háború után viszont a bolgár kormányzat 8%-os vámot állapított meg és megtiltotta a textilipari eszközök ex-

728 Uo.

729 1913-ban a Monarchia volt a világ harmadik cukortermelője, termelésének 60%-a külföldre került, a teljes export 10%-át adva (az 1. helyen).

730 *Lampe, J. R.-Jackson, M. R.*: *Balkan Economic History* i. m. 248.

731 *Keleti K.*: *A Balkán-félsziget* i. m. 50.

732 *Strausz A.*: *Szerbia közgazdasági viszonyai* i. m. 65-69.

733 Bulgáriával ellentétben, mely továbbra is osztrák-magyar cukrot hozott be. Meglepő módon a külföldiek közül éppen a cseh bankok adtak 2–3 millió frank hitelt a bolgár cukorfinomítók megépítéséhez is, melynek célja bolgár részről egyértelműen az osztrák piaci részesedés csökkentése volt.

734 *Wilhelmy, H.*: *Hochbulgarien. I. Die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft*. Buchdruckerei Schmidt & Klaunig, 1935. 262.

portját. A helyi kenderkötél exportja csak lassan nőtt. A férfi munkaerő inkább Bulgáriában vállalt munkát, a helyi iparosok ellenezték egy belga, majd egy német gyáralapítási kísérletét, a hazai vállalkozók pedig inkább a belgrádi ruházati ipar fejlesztésébe fektettek, így a vidéki textilipar sorvadásnak indult.⁷³⁵

A posztógyártás 1880-tól 15 éven át egy brnoi cég (Münch) monopóliumát képezte. A cég 1 millió frankot investált a Paraćinban lévő üzembe. Eleinte csak osztrák és francia munkások dolgoztak itt, de 1900-ban már szerb volt a 400 munkás egyharmada. A gyár a monopóliumért nem fizetett, sőt 1874 óta a hadsereget kötelezték, hogy innen vásároljon. Ez megint jó példa a torzult piaci viszonyokra: a támogatás ugyan védelmet biztosít a külföldi riválisokkal szemben, így logikus a kezdeti fejlődési stádiumban, de később a (belső) versenyt is korlátozza. A gyárban hetenként 95 ezer kg gyapjút dolgoztak fel.⁷³⁶ 1891-ben Paraćin 250 000 m szövetet gyártott a hadseregnek, mint egyedüli beszállító, ráadásul az állam 10% felárat fizetett a külföldi alapanyaggal szemben a helyi gyárnak az ipartámogatási törvény miatt. 1878 előtt a bolgár gyárak is így tudtak profitot elérni, a függetlenség után viszont már más módszerekre volt szükségük, s mivel hamarabb kerültek kapitalista viszonyok közé, balkáni viszonylatban versenyképesebbé váltak, ami viszont a szerbeket a támogatási rendszer, mint piacvédelmi módszer fenntartására ösztönözte. A gyár 3400 orsóval, 96 gépi szövőszékkal működött, s kiszorította a panagüristei bolgár árukat a szerb piacról, ily módon legalábbis odahaza versenyképes volt. Hamarosan megjelent a török piacokon is (Monasztir, 1894) rivalizálva a bolgárokkal.⁷³⁷ Még Bosznia piacaira is sikerült betörniük. 1903-ra az export értéke elérte a 0,3 millió dinárt, de a cég ennek ellenére sem volt nyereséges, így mikor 1904-ben leégett, sokan csalást sejdítettek, hogy a tulajdonos így mentette ki pénzét a hitelezők elől. Ugyanis Paraćin sem közlekedéscsúszó, sem vásárlóerejét, sem pedig nyersanyagtermelését illetően nem volt ideális hely, így a gyár 57%-ban import fonalat használt,⁷³⁸ az előbbiekből adódóan pedig a szállítási költségek is nagyok voltak, ráadásul felmentek az alapanyagárak. Mikor a rivális belgrádi cég (Eugen Michel) 1897-ben megnyitotta kapuit (és így megszűnt a cég monopolhelyzete), az jóval kedvezőbb helyzetben volt gazdasági és politikai értelemben is.⁷³⁹ A paraćini cég bevételei leestek: 1896-ban már csak 170 ezer m volt a hadsereg megrendelése Münch cégétől, míg a belgrádi cég 1900 körül már 100 ezer métert szállított 800 ezer dinár értékben a hadseregnek. A paraćini cég éppen ezért a városi piacok és az export felé fordult, miután a hadsereg megrendeléseinek osztozkodnia kellett. Belgrádban csak minden 65-ik lakosra jutott ekkor egy ipari vállalkozás, míg vidéken Leskovacban minden huszadikra, tehát nem lehet mondani, hogy az urbánus piac telített volt. Monopolizálni ezt a piacot sem sikerült: bár 1896–1911 között megnégyszereződött a városi piacok forgalma, s 720 ezer dinárról 3,3 millió dinárra nőtt (egy főre 8 dinár), s ezt tetézte még félmillió dinár értékű paszomány, a textil-

735 Lampe, J. R.-Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 247.

736 Strausz A.: *Szerbia közgazdasági viszonyai* i. m. 65–69.

737 Vegyük észre, hogy a gazdasági behatolás karöltve haladt a politikaival, de hogy melyik az ok, s melyik az okozat, nem állapítható meg.

738 Palairé, M.: *The Balkan Economies, 1800–1914* i. m. 259.

739 Eugen Michel cégének befektetései az 1897-es 350 ezer dinárról 1906-ra 1,4 millió dinárra nőttek. 1904-ben a leskovaci Ilić testvérek szerezték meg a belgrádi céget. Palairé, M.: *Balkanszkité i. m. 276–283.*

nemű jelentős része külföldről jött. Ráadásul hiába nőtt a gyár termelése a városi piacok felé 1896–1899 között 50%-kal (a forgalom felét, majd negyedét adva), ez nem tudta el-
lensúlyozni a hadi rendelések további 66%-os csökkenését (II.57. táblázat). Ezen felül a
textiliparral szintén rendelkező Leskovacban (a szerb Manchester) a munkabérek jóval
alacsonyabbak voltak (melléklet).⁷⁴⁰ Itt a Popović-Ilić-cég 25 ezer m szövetet állított elő,
nőtt a konkurencia. Három cég nem fért el a belpiacon – ez is bizonyítja a szerb piac kis
eltartóképeségét –, a külföldi piacok megszerzése pedig állami ösztönzők nélkül nem
volt lehetséges. A paraćini tulajdonos végül „kiszállt” a textiliparból és a bányászatba
fektette tőkáját.

Hogy Műnch vállalkozása nem lehetett túlzottan jövedelmező, az a munka haté-
konyságának mutatóiból is látszik (II.55–II.56. táblázat): az 1891-es állapot a monopol-
helyzetet tükrözi, a 6 évvel későbbi már a versenyhelyzetet. A bolgár üzemek egy főre
jutó termelt értéke a paraćinéhoz hasonló volt, az 1 m-re jutó bérköltsége alacsonyabb.
Mivel a bér/termelés arány viszont a szerb cégnél volt jobb, a bolgároknál viszont az 1
munkásra jutó termelt mennyiség volt nagyobb, ez csak úgy lehetséges, ha a szerb szövet
piaci ára magasabb volt. És valóban, míg Bulgáriában 1892-ben az 1x0,5 m szövet ára 6–8
leva, addig Szerbiában 1891-ben még 8, 1897-ben 6,5 dinár/m (II.55. táblázat). Az árak
mellett a géppark és a munkaerő kihasználtsága és termelékenysége is csökkent, miután
megszűnt a monopólium, nőtt a verseny és csökkent a piaci részesedés.

II.55. táblázat.

A paraćini textilüzem és a 3 szaloniki gyár összesített termelékenységi mutatói

Hely	Orsó	Szövő- szék	Termelés (méter és dinár)	Egy szövő- székre (méter és dinár)	Egy orsóra (m)	Egy orsóra (dinár)	Munkás	Egy munkásra eső termelés
Paraćin 1891	3400	96	250 000 m 2 000 000	2604 m 20 833 dinár	73,5	588	400	625 m* (heti 15 m)** és 5000 dinár***
Paraćin 1897	3400	96	170 000 m 1 108 000	1770 m 11 500 dinár	50	325	400	425 m 2770 dinár
Szaloniki 1910	23 000		3 000 000 font súly				2800	1071 font**** (heti 22 m)

*Egy méterre kb. 1 dinár bérköltség esik, ez magas: Bulgáriában 0,25–0,33 leva/m. Szerbiában 8 dinár volt 1 m szövet, ez alapján a bérköltség 12%-os, Bulgáriában viszont 12–20% a szliveni üzemekben (I. kötet, II.30. táblázat).

**Szlivenben Gyaurov üzemében heti 33 m, a szliveni Balgarija üzemben 15, Szariivanovnál 60 m, Szlivenben Zseljazkovnál 30–60 m az egy munkásra eső érték.

***Zseljazkovnál 2800–5500 leva, Péterváron 4400 leva, Észtországban 5300 leva, Szariivanovnál 4500 leva az egy főre eső termelés (I. kötet, II.30. táblázat).

**** Az alapegység, m = 1x0,5 m széles szövet, ami kb. 0,5 kg. A szaloniki termelés nagyobb értéke annak köszönhető, hogy fonalgyár volt, szövet nem készült itt.

A szerbek igyekeztek kihasználni a bolgár textilipar 1878-as összeomlásával – Kelet-Rumélia termelése egyenesen megfeleződött (II.58. táblázat) – keletkezett úrt (amit a bolgárok protekcionista intézkedésekkel igyekeztek megtorolni: a szerb piac elveszett a bolgárok számára, de a szerbek sem tudtak betörni a bolgár piacra, Pirot pedig határré-

740 Leskovac fellendülése annak köszönhető, hogy Pirot elvesztette nyersanyag-szolgáltató hátszágát a határmegvonással, ráadásul nem állt át a szőnyegszövésről már iparagra (1000 főt foglalkoztatott).

gióvá válva lehanyagolt). A bolgár textiltermelés 1910-ben érte csak el az 1878 előtti szintet (9 millió leva, Szerbiában ekkor 7–8 millió dinár körüli értékről van adat). A szerb gajtánkészítők egy karlovói bolgár és 72 ezer dinár tőke segítségével évi 5–6 tonna fonalat állítottak elő 35 tonna gyapjából mintegy 80 gépen Vuče faluban, majd 72 ezer dinár tőkéből (melyet a hitelező-iparos Kosta Ilić nyújtott), Kozariban is egy újabb paszománykészítő üzem jött létre 1890 körül. Leskovacban 1879-ben 300 munkás dolgozott, a vranjai körzetben 7000 (1913-ban). Nagy létszámuk viszont a kereslet stagnálása miatt csökkenő bevételt, az pedig a már említett alacsony munkabérek eredményezett. A bevételt 1884–1887 között 100-nak tekintve 1890–1894 között már csak 51 volt értéke, s 1905–1908-ra az index 30-ra esett.⁷⁴¹ Szerbiában így nem jött létre olyan ipari koncentráció, mint Bulgáriában Gabrovóban, ahol a város keresőinek fele dolgozott az iparban (kb. 700 fő dolgozott a textiliparban, a textilipari keresők 40%-a volt helyi), s a környező 67 faluban is 25% fölött volt az ipari munkaerő aránya. (Ugyanez a másik központban Szlivenben 35 és 7% volt). Gabrovóban egy munkásra 2600 leva értékű géppark jutott.⁷⁴²

II.56. táblázat.

Textilipari termelékenységi mutatók a Balkánon

Üzem	Orsó	Termelés (font, m)	Egy orsóra (font)
Várnai Princ Borisz 1902	11 200	2 500 000	223
Niš	3 600	500 000	138
Szaloniki összesen 1879	12 000	700 000	58
Szaloniki összesen 1891/1908	18 000	3 000 000	166

II.57. táblázat.

A textilipar bevételei Paraćinban (1000 dinár)

Év	Városi fogyasztás	Hadsereg rendelése	Összesen
1896	494	1108	1603
1897	575	1627	2207
1899	715	327	1043

Palaré, M.: Balkanszkité i. m. 282.

A szerb gyapjú- textil- és szövőipart 1911-ben összesen 6 gyár, 9600 orsó és 180 szövészék képviselte, amely 1910-hez képest is 25–30%-os növekedést jelentett.⁷⁴³ Ami az 1911-es állapotokat illeti, a *börgyárak* közül a legjelentékenyebb volt a belgrádi Klidisi gyár. A jagodinai üveggyár évi 100 ezer darab üveget gyártott európai minőségben. Porcelán és fajanszgyár Nišben működött 1895-től. A ripanyi cementgyár 50 lóerő teljesítményű gőzgéppel működött, az alexináci ennél kisebb volt. Gépeket és fémárukat kizárólag a belgrádi Godjeváczy-gyár állított elő, mely 1888-tól működött 80–100 munkással.

741 Palaré, M.: Balkanszkité i. m. 304.

742 Szlivenben csak 1750 leva 1903-ban, ez magyarázza az emelkedő gabrovói és csökkenő szliveni béreket (melléklet).

743 Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 403.

Az állami kezelésben lévő kragujeváci arzenált Alexander Karadžorđe létesítette, s egy Loubis nevű lüttichi ember öntötte az első ágyút. A gyár évente 100 ezer kg vasat, rezet dolgozott fel. A munkások száma 900–2000 fő között volt. Rudnik mellett a katonai lőporgyár évi 150 ezer kg lőport állított elő. Ugyancsak állami kezelésben volt a 700 munkást foglalkoztató belgrádi dohánygyár, mely évente 1,5 millió kg dohányt dolgozott fel 12 millió frank értékben. A velika plana-i húsfeldolgozó francia-szerb tőkéből működött, miként a belgrádi áramszolgáltató is. A belga társaság által működtetett újabb húsfeldolgozó évente 30 ezer disznót és 15 ezer marhát használt fel konzervüzemében.⁷⁴⁴

II.58. táblázat.

A bolgár textilipar összeomlása és fejlődésének regionális sajátosságai 1878 után

Év	Bolgár textilipar (t)	Ezer leva	Kelet-Rumélia (t)	Ezer leva	Egységár (leva/kg)	Észak-Bulgária (t)	Ezer leva	Egységár
1867	2100	9000	1500	7000	4,67	540	2000	3,70
1883			610	3100	5,08			
1903	1200	4700	720	2050	2,78	500	2650	5,30

Palairret, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. után módosítva.

II.59. táblázat.

Mezőgazdasági alapanyagot feldolgozó üzemek Szerbiában 1913-ban

Ágazat	Üzemek	egy egységre jut (frank)	A termelés értéke millió dinárban és megoszlása
Malom	250 (39)	605 128	
Fűrészüzem	47	74 468	
Sörgyár	8	1 012 500	
Textilipar	6	1 200 000	
Cukoripar	2	3 250 000	
Húsipar	5	4 240 000	

Németh, J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 407. A gyáripari termelést 120 millió frankra teszik összesen, ennek zömét az élelmiszeripar alapuló ágazatok tették ki.

A szerb ipar (beleértve a kisipart és háziipart is) növekedése 1893–1898 között erőteljes volt, a bővülés elérte a 66%-ot e periódusban, igaz ekkor a termelés 80%-át még a malomipar adta. A nem állami ipar növekedése csak 1902 után indult meg, s a növekedést ezután ez a szektor adta a bányászattal együtt. A malom- és élelmiszeripar 1906-tól 1910-ig stagnált (II.20. ábra). Végeredményben a 120 millió dináros szerb gyáripari termelés (mely a 350 millió bruttó⁷⁴⁵ ipari termelés harmada volt) 75%-át a mezőgazdaságra

⁷⁴⁴ Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 65-69.

⁷⁴⁵ Ebbe beletartozik a nyersanyag értéke is, nemcsak a hozzáadott érték. Tehát pl. a kenyér áránál a búza ára is beszámításba kerül, nem csak a feldolgozás költségei. Mivel a történeti irodalom gyakran nem jelzi, hogy nettó vagy bruttó ipari termelésről van szó, ez megnehezíti a komparatív statisztikákat.

épülő iparágak adták, s ezek az 54 milliós ipari exportból még nagyobb arányban részesedtek. További 5000 bányász 15 millió dinár értéket termelt ki. Németh József szerint a „gyár” jellegű iparvállalatok száma 110 körül volt, 7–8000 lóerővel.⁷⁴⁶ (Az I. 15. táblázat szerint 26 ezer lóerő és 428 üzem jellemezte az ipart,⁷⁴⁷ de ennek harmada az itt nem szereplő malomiparban, más része a bányászatban, energetikában állt alkalmazásban). A szerb gyáripar nem rendelkezett jobb mutatókkal a bolgárnál 1910-re, pedig 1904-ig még az össztermelése is nagyobb volt (II. 60. táblázat).

II.60. táblázat.

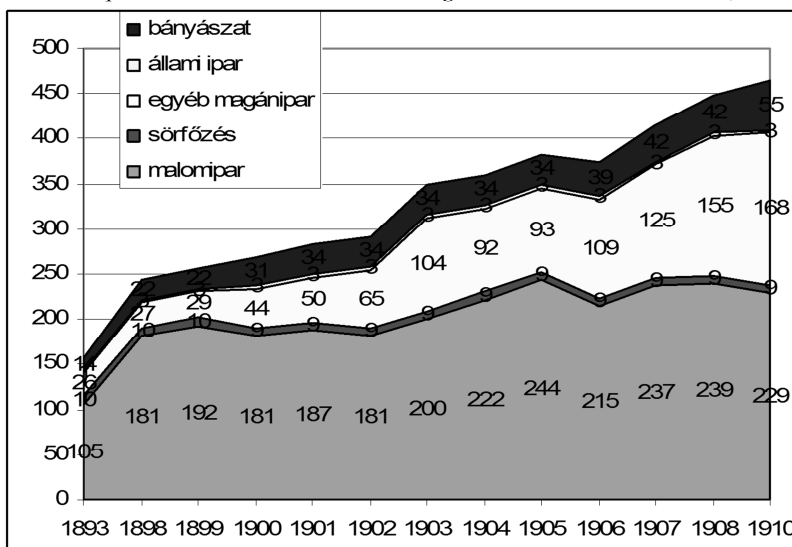
A szerb gyáripari termelés értékének változása és összevetése a bolgárral, 1898–1910

Év	Szerb nagyipar (zárójelben folyó áron)	Bolgár nagyipar
1898	25	n. a.
1904	37	33
1907	45	42
1909	60 (72)	78
1911	96 (120)	123
1911 egy főre (dinár)	33-40	30
1911 egy nagyipari foglalkoztatottra (dinár)	7000	8200

Palairt, M.: Balkan Economies 1800–1914 i. m. 344. után módosítva.

II.20. ábra.

A szerb bruttó ipari termelés növekedése és megoszlása 1898–1910 között (millió dinár)

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 318. alapján.

⁷⁴⁶ Németh, J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 407.

⁷⁴⁷ Sundhaussen 410 ipari üzemet említ, a II.52. táblázatban viszont 300-nál is kevesebb van.

A szerb liberálisok az önerő hiányát, az iparosítás szükségességét, a külföldi tőke, nagy összegű hitelek, valamint az exporttöbblet szerepét hangsúlyozták gazdasági elképzeléseikben.⁷⁴⁸ De a cíprijai cukorgyár megépítése volt az egyetlen eset Szerbiában (1911), amikor egy *külföldi bank* (prágai) vett részt egy ipari üzem felépítésében. Ipari célra hitelt ritkán adtak. Bulgária még kevésbé volt népszerű a külföldi tőke számára, nem lévén jelentős (ismert) nyersanyagkincse. Itt csak 1905-ben alapult meg az első külföldi tőkével működő bank. Szerbiában az első generációs ipari *üzletek* zöme is cseh és német származású volt, a vállalkozás a szerbektől idegen volt. Mint Bulgária esetében írtuk, a külföldi tőke nem törekedett a balkáni piacokra, igaz Palairt szerint nem is ösztönözte őket erre a félszigeten dívó *korruptió, xenofóbia és a nemzeti piacok védelme*.

A befektetések egyik komoly gátja volt a francia konzul által 1875-ben leírt (de nálunk is jól ismert) jelenség, miszerint a csődeljárást a szerb kereskedők a meggazdagodás egyik forrásának tekintik (pénzüket új cégbe mentve át a hitelező bottal ütheti nyomukat).⁷⁴⁹

A nemzeti piacok védelmére, xenofóbiára szintén akad példa, bár ez nem volt általános. Mikor M. Vasseur konzervgyártásra kért koncessziót 1899-ben, az illetékes szerb minisztérium közölte, hogy van már egy másik ilyen szerb cég, mely húskonzervet és szalámit is gyárt (mellesleg ez nem volt igaz) és hogy a nemzeti céggel szemben nem fogják támogatni egy idegen rivális megjelenését. A húshoz kapcsolódó iparágakat a szerbek stratégiai ágazatnak tekintették, és minden eszközzel védték. Ugyanez a belgrádi cég a Jagodinába települni kívánó Kleefisch céget azzal vádolta, hogy minőségen aluli termékeket állít elő, noha a nyugatiak szerint ez fordítva volt. A belgrádi gyárat támogatta Jagodina polgármestere is (!), aki illegális munkaerő alkalmazásáért megbüntette a céget. A belgrádi gyár monopóliummal bírt a Magyarországra szállított húskonzerveket illetően, s így a szerb közvélemény teljes támogatását bírta.

1906-ban Pekben a szerb ortodox papok uszítottak egy francia bányavállalat ellen. Az ipari célterületként számításba vett földdarabokat felvásárolták, s a franciák kénytelenek voltak nagy pénzért kivásárolni őket, ezzel a papok kezébe tőke került, s folytatták a földek felvásárlását immár a francia cég pénzén.⁷⁵⁰

A vasút szerepe a piaci szegmentáció megszüntetésében, a tőkeáramlás ösztönzésében és a kereskedelem előmozdításában kiemelkedő lehetett volna. Az angol Harry Slade 1877-ben vasútprojekttel jelentkezett Szerbiában, de az állam vezetői elutasították, mert nem akarták, hogy a vasút idegen kézbe kerüljön, hogy piacaikon a versenyképes külföldiek hátrányba szorítsák a hazai termelőket, valamint, mert nem kaptak elegendő kenőpénzt. 1878 után aztán kötelezték a szerb államot egy vasút megépítésére, s ehhez az államnak hitelt kellett felvennie, tehát nem járt jól. A vasútépítés során elég lehetőség nyílt a visszaélésekre (akárcsak ma az autópályák esetében), hiszen a Belgrád-Niš szakasz kilométere 205 ezer dinár volt (összesen 75 millió), a Velika Plana-Smederevo sza-

748 Milić, D.: Ekonomska politika liberala. Istorijski časopis, 29–30, 1982–1983. 359–368.

749 Palairt, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 333.

750 Uo. 335.

kasz viszont csak 2 millió dinár, km-enként 45 ezer dinárba került,⁷⁵¹ ami a földrajzi adottságok eltéréseivel nem magyarázható.

II.61. táblázat.

A szerb bányászat termelése (1000 métermázsa)

Bányakincs	1908	1911
Szén és lignit	3100	3100
Réz	22	672
Pirit	434	324
Cement	110	170
Ólom és érc	20	0.4
Malomkő	1.4	2
Munkás	4900	5100
A termelés értéke (dinár)	10 000 000	15 000 000
Munkásonkénti érték	2041	2941
Munkás éves bére (dinár)	700–1000 (33–50%)	1000 (33%)

Németh J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 414. alapján. A szerb fizetést a bolgár analógiájára számoltuk ki.

Noha a négyszázegynéhány szerbiai üzembe a külföld mindössze 30–35 millió di-
nárt fektetett be, mégis árnyalni kell a nyugati szakirodalom által fölvázolt képet a szer-
bek idegen (tőke) ellenességéről. A bányászatban például több külföldi cég volt érdekelt,
mint szerb. 1910-ben 17 bányát találtunk külföldi működtető kezén, 16-ot szerb magán-
személy, részvénytársaság vagy az állam tulajdonában (3). 11 bánya esetében nem volt
információnk a tulajdonviszonyokról.⁷⁵² A termelés jelentős bővülésen ment át 1908–1911
között is: a munkásonkénti termelési érték 40%-kal nőtt, így több, mint háromszorosát
tette ki a bérköltségnek, azaz egyre rentábilisabbá vált (II.61. táblázat).

A bányászat hasonlóképpen nehezen indult, mint a feldolgozott termékeket előállí-
tó élelmiszeripar. A majdanpeki bányákat 1858-ban átvevő francia-szerb társaság 4 év
múlva feloszlott, az 1865-ben újra művelésbe vont tárnák 10 év múlva bezártak, majd
angolok nyitották meg őket újra 1883-ban, miután ígéretet tettek évi 400 ezer dinár érték-
ű érc előállítására. A bányatörvény lehetővé tette a gépek, berendezések ingyenes be-
hozatalát, az export pedig adómentes volt. Majdanpek évi 2000 mázsa rezet produkált, a
vasérc viszont magas kéntartalma miatt acélgyártásra alkalmatlan volt. A jagodinai
ólombánya évi 400 tonna ércet adtak. A ripanyi higany- és ezüstbánya angol kézen volt,
higanyt termelt az avalai (Belgrád) bánya, vasat és ólmot Kraljevo, rezet bányásztak
Valjevóban. 1874 után állami kézben volt a senjei szénbánya évi 150 tonna termeléssel,
melyből 70 tonnát a vasút fogyasztott el. Magánkézben volt a vrška-čukai szénbánya, s
számos bánya volt Knjazevác térségében, illetve a drenkovo–berzászkai magyar szénbá-
nyával szemben (Dobra-bánya).⁷⁵³

751 Sundhaussen, H.: Historisches Statistik Serbiens i. m. után.

752 Németh, J.: Szerbia egyetemes leírása i. m. 410–414.

753 Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 65–69.

A szerb széntermelés 15 év alatt ötszörösére növekedett, a kitermelt szén értéke több mint tízszeresére. A nagy keresletnek köszönhetően a mázsánkénti egységár a duplájára emelkedett, 1907 után meghaladta az 1 dinárt. E növekedés az igényeket tükrözi, s az iparosítás ütemének jó mérőszáma lehetne. Mivel azonban az ipari termékek eladási ára nem emelkedett, az előállítási költség viszont az energiaigényes iparágaknál a szén drágulása miatt igen, így a munkabér és a haszon valamint a szállítási költségek csökkentése nélkül a termelési költségek drágulásával kellett volna számolni, amivel éppen az iparfejlődéssel ellentétes folyamatok indulnak be. A szerb széntermelés (62 ezer t 1895-ben, 310 ezer t 1910 körül) azonban elenyésző volt a Monarchiához (48 millió t), Nagy-Britanniához (265 millió t), Belgiuméhoz és Oroszországhoz (26 millió t), de még a nyersanyagban és energiahordozókban szegény Olaszországhoz képest is (480 ezer t),⁷⁵⁴ így csak a hazai szükségletet tudta fedezni – ami rávilágít az ipar fejletlenségéből eredő kis igényeire is.

Másfelől az itt eddig elmondottak további árnyalást érdemelnek. Noha Szerbia posztógyárainak szükségleteit a belső termelés nem fedezte, a házaknál lévő termés mennyisége ismeretlen, mert főként helyi használatra került, nem a piacra. A történészek képtelenek megbecsülni a háziipar termelését, de az nem lehetett kicsi, ha a Monarchia gazdaságpolitikussai úgy vélekedtek, hogy inkább vevőként kellene a terület felé fordulni, s nem eladóként. A kis vásárlóerő és a háziipar önellátó-képessége miatt ugyanis az eladók számára Szerbia nem lehet értékes piac (ez érdekes nézőpont, mert a korábbi gazdaságpolitikai felfogással ellentétes). Viszont fontos nyersanyagforrás: a házi gyapjú felvásárlása – bár nehézkes – jövedelemhez juttatná a helyieket, s imígyen később bekapcsolódhatnak a fogyasztói társadalomba.⁷⁵⁵ Feltételezések szerint a gyapjú megszerzése több hasznot jelentene, mint a késztermékek elhelyezése.

Ami a gazdaságfejlődés földrajzi vonatkozásait illeti, Péter Jenő szerint 1885-ben vasbányák voltak Majdanpekben, réz-, ezüst-, aranybányák Kučajnában angol koncesszióban, a rezet a kragujeváci ágyúgyár hasznosította, ólombánya Krupanyban és litográf palát bányásztak Valjevóban. 1910-re kőszénbányák voltak Paraćin és Alexinac között 10 helyen, a Timok mentén Zaječar és Knjazevac térségében, a Duna mellett Dobránál. Új vasbánya nyílt Vranja mellett, higanyt Belgrádtól délre Ripanyánál és Avala körül bányásztak.⁷⁵⁶

Pirot (10 600 lakos) szőnyegeiről volt híres, Kragujevac (14 500 lakos) fegyvergyáráról és puskaporüzeméről, Leskovac (13 500) dohányt, paprikát és textilt állított elő, Vranje (10 500) sajtjáról, dohányjáról és fazekasárujáról volt híres, Šabac (12 000) a kukorica, gabona- és szarvasmarha-kereskedelem központja volt. Užice, Kraljevo, Čačak szilvatermékeiről volt híres, Knjazevac és Zaječar bortermeléséről. Smederevo és Požarevac a szerb-osztrák vámháború előtt volt fontos exportpiac.⁷⁵⁷ Az 1911-ben 80 ezres lakosú Belgrádban len- és pamutszövőgyár működött 1910-re, Užicében, Paraćinban posztógyár, Pirotnban szőnyeg-, Leškovácban gyapjú-, Vranjában kenderkészítő- és kötélgyár működött. A vásznat importált fonalból Jagodinában, a 20 ezres lakosságú Nišben és a 10 ezres Pirotnban szőtték. Čačak, Leskovac és

⁷⁵⁴ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 300.

⁷⁵⁵ Lengyel G.: Utazás a meghódított Szerbiában i. m. 14.

⁷⁵⁶ Péter J.: Földrajz, közgazdasági alapokon. Bp. 1911. 222.

⁷⁵⁷ Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 231.

Kraljevo voltak az elektronika központjai. Belgrádban a fém- és gépiparnak volt 1 üzeme. Jagodinában üveget, a 15 ezres Kragujevácon hordót gyártottak, Belgrádban cukorgyár épült. Radujevácon brikettet készítettek, Raškában a kerámiaipar fejlődött.⁷⁵⁸ A szerb dohánytermelés központja Alexinác, Leskovac és Vranja a len és kendertermelés központja volt. A gyümölcsök és zöldségek közül a dinnye, paprika, uborka és a főzelékfélék kedveltek, Kruševac környékén a szilvatermesztés dívott.

A fő behozatali termékek a pamut- és vászonárúk (7 millió, 22%), a gyapotárúk (3,4 millió, 10%), a fémek (2,9 millió), a bőr- és kaucsukárúk (2,6 millió dinár) voltak. A behozatal 33,4 millió dinár ért, az állam külkereskedelmi többlettel zárt. Viszont 1885-ben Szerbia gazdaságának kezdetleges állapotára utal, hogy a Monarchiából a következő termékeket importálták: gépek, 0,2 millió korona; vas, 0,4 millió; pamut, 0,3 millió; len, kender, 0,3 millió; gyapjú, fonal, 0,4 millió; ruha 0,4 millió; papír 0,1 millió; bőr 0,7 millió korona. Tehát nemcsak késztermékeket, de textilipari és kohászati alapanyagokat is igényeltek.⁷⁵⁹

A kivitel (53 millió frank) zömmel állati termékekből (22,3 millió, 44%), mezőgazdasági termékekből (22 millió, 43%), és elenyésző értékű félkésztermékből, bőrből (3 millió), élelmiszerekből (2 millió) állt 1900 előtt. Szerbia legfontosabb külkereskedelmi partnerei nem a szomszédos Balkán-államok közül kerültek ki: az országot 1898-ban az egyoldalúság, a Monarchiától (66 milliós kereskedelmi forgalom) való függés jellemezte: Németországgal való kereskedelme elenyésző (6 millió), Törökország (2,6 millió), Anglia (4,1 millió), Románia (1,6 millió) és Franciaország (1 millió) a disznóháború előtt még alig játszottak szerepet.⁷⁶⁰

A szerb állam alapvető problémája is a tőkeszegénység volt: a bankok alaptőkéje csak 9 millió dinár volt 1900 körül.⁷⁶¹ Jellemző módon a hasonló lakosságú (2,6 milliós) Horvátországban 1912-ben 130 millió korona értékű alaptőke felett rendelkezett az 1039 hitelintézet, Szerbiában 52 millióval. Maguk a bankárok persze nem voltak szegények a világháború után a belgrádi hitelintézet vezetője egy 800 ezer és egy 1,5 milliós (100 ezer dinár 1912-es áron) házzal rendelkezett Belgrádban.⁷⁶² A térség tőkeszegénységére utal, hogy a betétállomány 1911-re nem haladta meg a nemzeti jövedelem értékét, ami a fejlett országok 1880-as állapotával volt egyenlő, s azok 1911-es állományának csak 60%-át érte el.⁷⁶³ A szerb állam saját nemzeti bankjával szemben is jelentős tartozást halmozott fel az annexiót követő mozgósítás során, bár később sikeresen le is csökkentette azt.⁷⁶⁴

Így a modernizációhoz szükséges tőke zömmel csak külföldről érkezhetett. A balkáni államok számára e tekintetben a következő lehetőségek álltak nyitva. Az első, államkölcsonökhöz jutni az európai magántőke felhasználásával. Ebben viszont az európai bankok csak addig voltak érdekeltek, míg az állami monopóliumok és indirekt adók

758 Péter J.: Földrajz, közgazdasági alapokon i. m. 222.

759 Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. alapján.

760 Szende Gy.: Földrajz-statisztikai tabellák i. m. 195.

761 1862-ben alapult az Uprava fondova, az állami jelzálogbank, s 1882-ben a hitelbank. A törvényes kamatláb évi 12% volt. Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m.

762 Alexić, V.: Banking Association Belgrade and the Serbian Financial and Political Elite Between the Two World Wars. Bankarstvo, 2011/5–6.

763 Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: Balkan Economic History i. m. 203. Az egy főre jutó betét Bulgáriában csak 167 frank volt, Szerbiában is 263 frank, Romániában 290, a kivándorlók által visszautalt pénzek miatt Görögországban kissé nagyobb, 355 frank. Uo. 223.

764 Az állam támogatásáért cserébe a nemzeti bank bankjegykibocsátása 5:1 arányban múlta felül a nemesfém-érme kibocsátást.

a törlesztőrészek fedezetül szolgáltak.⁷⁶⁵ A másik lehetőség az európai nagy bankok bevonása volt a balkáni *magánbefektetések* és fejlesztések finanszírozásába. Annak ellenére, hogy a balkáni nemzeti bankok a nemzeti valutát a frankkal azonos árfolyamon tartották, ez sem volt gyakori.

A külföldiekkel kapcsolatos rossz tapasztalatokat erősítette, hogy Szerbia első 90 millió frank értékű vasúti hitelét 1881-ben attól az Eugen Bontoux-tól vette fel, aki a bankrendszer kiépítését is megígérte, de egy év múlva gyakorlatilag tönkrement. A külföldi bankok nem szívesen adtak hosszú lejáratú iparfejlesztési célú hitelt, tehát ez esetben a szerb gazdaságpolitika „idegenellenessége” legalábbis tartózkodással párosult a másik fél részéről is. A Banque Franco-Serbe magasabb politikai célok érdekében nyílt meg, nem az iparfejlesztés volt az elsődleges célja, hanem a magyarok kiszorítása (destruktív tőke) – ugyanabban az épületben nyitotta meg irodáját, mint az Andrejević bank, s alacsonyabb hitelkamatokat és magasabb betétkamatokat ígért, elszívva annak betéteit. Konstruktív gazdasági tevékenysége egy 30 milliós hitelben merült ki, melyből a belgrádi vezetékes vízrendszer kiépítését fedezték.

Az agrárius Szerbiában 1910-re csak fél tucat bank jutott odáig, hogy mezőgazdasági jelzáloghiteleket nyújtson, s e hitelek összértéke sem haladta meg az 1 millió frankot. A föld nem volt perspektivikus befektetés. A szerb Hipotekarna Banka sem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket – a hosszú lejáratú jelzálogkölcsonök biztosítását –, kicsi volt betétállománya, mely az 1908-as annexiós krízis hatására még meg is feleződött.⁷⁶⁶

II.62. táblázat.

Bankbetétek a Balkánon (1911, millió frank)

Összes betét (millió frank)	Központi bank	Más állami bank	Magánbank	Külföldi bank	Összesen
Románia	760	463 (2)	512 (144)	295 (4)	2030
Bulgária	310	235 (1)	100 (53)	90 (5)	735
Szerbia	210	164 (1)	320 (172)	70 (3)	764
Görögország	494	0	125 (2)	375 (2)	994
Egy főre jutó betétállomány	Központi bank	Más állami bank	Magánbank	Külföldi bank	Összesen
Románia	109	66	73	42	290
Bulgária	71	54	23	21	167
Szerbia	72	57	110	24	263
Görögország	176	0	45	134	355

Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 223. Zárójelben a bankok száma.

A szerb magánbankok némileg jobban teljesítettek a bolgároknál, noha jelzálogkölcsonök nem adtak, mint az állami irányítás alatt lévő bolgár bankok, de az 1906–1910 közötti 15 millió dináros ipari befektetés kétharmadát ők biztosították. Azonban a két legnagyobb bank itt is a kereskedelmi tevékenység és nem az ipar felé fordult. A Radikális

⁷⁶⁵ Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History* i. m. 235.
⁷⁶⁶ Uo. 221.

Pártot támogató, a Központi Bank ellenfeleként megalakult Izvozna Banka 1902-ben még 1 millió dinár értékű aszalt szilva előállításában és exportjában volt érdekelt. A vámháború idején ez a bank irányította (nevének megfelelően) a szerb gabonaexportot a Fekete-tenger és az élőállat-exportot Szaloniki felé. De 1908-ban fizetési nehézségek miatt feladta ez irányú tevékenységét. Helyére a Beogradska Zadruga lépett, kevés sikerrel, mely végül 1910-ben felvásárolta a paraćini üvegyár részvényeinek háromnegyedét, majd egy hitelinjekció segítségével rentábilissá tette azt. A Targovačka Banka volt a vámháború legnagyobb nyertese, kintlévősége 1913-ra felülmúlta a két említett bankét. Ipari tevékenységbe mindazonáltal mégis csak azért kezdett, mert az előbb említett 2 bank korábban teljesen uralta a déli irányú kereskedelmet. A bank 1 millió dinár tőkével egy cementgyárat alapított, melynek termelése hamarosan meghaladta az import mennyiségét. A profit azonban alacsony volt, így a bank nem is kezdett új ipari tevékenységbe 1911-ig. Ekkor 2 millió dinárt fektetett be a Klanično društvo-ba – s mivel ez volt az egyetlen cég, mely a Monarchiával kereskedhetett, a megtérülés biztos volt.⁷⁶⁷

Az ipari befektetésekkel szembeni bizalmatlanságot jól jelzi, hogy mikor Miloš Savčić Belgrádban fűrészmalomot akart létesíteni, a Prometna Banktól hitelt csak úgy kapott hozzá, ha személyesen felel az esetleges veszteségekért (mint a bank vezetőségének tagja). Az 1903-ban megnyílt fűrészüzem a szerb termelés felét adta, de évente csak a befektetett tőke 10%-át hozta vissza – ebből is látszik az ipari befektetések lassú megtérülése, mely már ekkor is elriasztotta a bankokat. A vámháború idején a fa ára 50%-ot emelkedett és sikerült Ausztria százalékos részesedését a hazai importból kétharmadról egynegyedre redukálni. A bank azonban kicsi és tőkeszegény volt, és több ipari vállalkozásban nem vett részt.⁷⁶⁸ Savčić a világháború után is az ipari befektetéssel foglalkozó kevés bankár-szakember egyike maradt. Az általa vezetett Kereskedelmi Bank megvette a kruševáci acélművet (korábban is volt itt részvénye, 7,4 millió dinár értékben) és 1929-ig 21 millió aranydinárt investált bele.⁷⁶⁹

A külföldi érdekltségű bankok a rövid távú haszon érdekében feláldozták a hosszú távú érdekeket. A Banque Franco-Serbe arra használta jövedelmeit, hogy visszafizesse a szerb állam tartozását a franciának.⁷⁷⁰ De a szerb befektetők részéről is voltak visszasságok: a kormányon lévő politikai párt mindig megakadályozta ellenfele ipari projektjeinek kivitelezését.⁷⁷¹ A szerb cementgyár termelése sohasem haladta meg a közeli beocini (Monarchia) termelésének egytizedét; a céget az igazgató arra használta, hogy zsebre vágja a profit egy részét. A paraćini üvegyár léte annak köszönhető, hogy a cseh üzemeket látogató szerb vendég a hotelszobájában lerajzolta emlékeit.⁷⁷²

767 Uo. 258.

768 Uo.

769 *Alexić, V.*: Banking Association Belgrade and the Serbian Financial and Political Elite i. m.

770 *Lampe, J. R.-Jackson, M. R.*: Balkan Economic History i. m.258-260.

771 Uo. 272.

772 Uo. 253.

II.4.2. Kereskedelem

A szerb állam számára a fajlagos jövedelmek növelésén túl a Macedónia felé irányuló területi expanzió is szolgáltathatott volna többletforrásokat a költségvetésnek az állami modernizációhoz. Csakhogy, mint már írtuk, Macedónia 1910 táján veszteséges külkereskedelemmel rendelkezett, s noha Szerbia átvette Macedónia piacait és megrendelőit a textiliparban (másképpen fogalmazva Szerbia területgyarapodása lényegében tönkretette a piacát vesztett macedón ipart), végeredményben az állam erőforrásai nem növekedtek, csak átcsoportosultak és a magterület helyzete javult, a perifériáé romlott.

A költségvetési és modernizációs igények kereskedelemről történő finanszírozása a bolgár példával szemben nem volt reménytelen, hiszen a szerb export – összértékét tekintve – 1835-höz képest 14-szeresére nőtt 1900-ra. Az export fejenkénti értéke az 1845-ös 7 dinárról 1910-re 33 dinárra emelkedett, miközben 1844/46–1859/61 között évi 2%-kal, 1861–1874/75 között 5,5%-kal bővült. Az 1879–1894 közötti megtorpanás (évi -0,25%) után 1911-ig újra évi 3,6%-os exportbővülést lehetett mérni. Csakhogy eközben 1845–1870 között az import fajlagos értéke is 9,7 dinárról 25 dinárra nőtt, majd ezt követően 1910-ig stagnált, lehetővé téve a pozitív kereskedelmi mérleget, végül 1910-re 29 frankra emelkedett, eliminálva a hasznot (II.63. táblázat).⁷⁷³ Tény, hogy kevés balkáni állam rendelkezett kereskedelmi többlettel a korszakban, miként Szerbia. Ugyan a szerb kereskedelmi többlet a költségvetés egyre kisebb hányadát tette ki (az 1895–1905 közötti 20%-ról esett 10% alá 1910-ig), de stabilan évi 10–15 millió dinár volt 1891–1910 között. A fő probléma az volt, hogy volt dinamikusabb ország a térségben. Az 1900 előtt vergődő Románia Szerbiát mind az egy főre jutó exportot, mind a kereskedelmi többlet összértékét tekintve megelőzte. Szerbia igazi problémája az európai viszonylatban alacsony egy főre jutó forgalom volt. Hiába nőtt 1845–1910 között összességében a szerb külkereskedelem évi 2,1%-kal, ha az egy főre eső külkereskedelmi forgalom így is a második legkisebb volt Európában (Oroszország után). 1910-ben Szerbia egy főre eső kivitele csak 5,6 dollár volt, Görögországé 10,9, Bulgáriáé 7,8, Romániáé 10,9, Oroszországé 4,8, Ausztria-Magyarországé 11,2, Németországé pedig 32,8 volt (II.64. táblázat).⁷⁷⁴ *A költségvetés és a modernizáció külkereskedelemből történő finanszírozása tehát a kisállamok méretéből származó alacsony összexport-érték mellett a kis fajlagos output miatt ugyanúgy lehetetlen volt: a régió csupán a Nyugat-Mediterráneum térségével, Oroszországgal, vagy a piacproblémákkal küszködő Monarchiával említhető egy lapon.*

A szerb külkereskedelem (mint modernizációs forrás) értékelésénél mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy az 1873–1896 közötti agrárválság erősítette az ipari államok protekcionizmusát és a terms of trade az agrárexportőr államok számára kedvezőtlenül alakult. 1872–1900 között az iparcikkek-késztermékek ára 16%-kal emelkedett, a követ-

⁷⁷³ Kisebb hullámzások voltak, hiszen 1855–1865 között az export 18 dinár/főről 12 dinárra zuhant, 1875–1890 között szintén csökkenést mutattak a fajlagos értékek, 25,5 dinárról 20-ra (évi -3,7% átlagosan), majd az exportnál is nagyobb fogyasztásbővülést lehetett tapasztalni (+5,5% átlagosan). *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 346.

⁷⁷⁴ *Sundhaussen, H.*: Historische Statistik Serbiens i. m. 348–352. Egy főre jutó export értéke 1911-ben frankban kifejezve: Románia 98, Bulgária 42, Szerbia 40, Görögország 45 frank.

kező évtizedben pedig újabb 30%-kal, emiatt az import költségesebbé vált, míg a nyersanyag és élelmiszerárak egyharmaddal csökkentek (II.38. táblázat). Így az agrárexportőrök emiatt a protekcionista iparosítás vagy az agrártútermelés útjára kényszerültek a bevételcsökkenés elkerülése érdekében. Szerbia ezért volt szerencsés helyzetben mindaddig, míg exportja zömét állati termékek tették ki, mert azokra a kedvezőtlen ártrend nem volt érvényes.

II.63. táblázat.

A balkáni államok exportja és kereskedelmi egyenlege 5 éves periódusokban

Éves átlag	Románia		Bulgária		Szerbia		Görögország	
	összes export	egyenleg	összes export	egyenleg	összes export	egyenleg	összes export	egyenleg
1886–1890	265	–65	62	–8	40	1,1	96	–26
1891–1895	298	–97	77	–6	47	10,6	85	–29
1896–1900	251	–75	68	1	60	15,7	88	–39
1901–1905	360	61	120	25	66	14	87	–52
1906–1910	499	90	119	–22	84	14	120	–30
1911	691	122	187	–15	117	1,5	141	–32

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialization i. m. 63.

E változások megnehezítették a hazai iparfejlesztést, melyre pedig éppen e változások fogyasztókra gyakorolt kedvezőtlen hatásainak kiküszöbölése érdekében lett volna szükség. E periódusban (1881/85–1886/90) az egy főre jutó szerb import évi 3%-ot csökkent. Az árnövekedés miatt az iparcikk-fogyasztás is egyre nagyobb hányadot tett ki az importból (a drágulást kompenzáló jelentős volumencsökkenéssel nem kellett számolni), ennek következtében az importszerkezet átalakult. Míg a 19. század közepén a behozatal 35%-át még élelmezési cikkek adták, addig részesedésük 1910-re (olcsóságuk ellenére) 10%-ra esett, a dráguló textilipari cikkek részaránya viszont 28%-ra emelkedett, a fém-tömegcikké 15%-ra, a késztermékeké 19%-ra, ez tehát fokozta a pénzkiáramlást (II.65. táblázat). Az export során ugyan az iparcikkexportőrök is egyértelmű előnybe kerültek az árolló kinyílása révén az agrárexportőrökkel szemben, de az iparcikkexport elhanyagolható volt. Ráadásul Szerbiában az agrártermékeket illetően lejátszódó kedvezőtlen strukturális változás sem javított a helyzeten. Míg 1850 körül az állatexport tette ki a kivitel 66%-át, 1905-ig kb. 40%-át, ez a disznóháború után a feldolgozott termékekkel együtt is 20% alá esett vissza, s helyét a gabona vette át, melynek részesedése az 1881/85-ös 15%-ról 1906-ra 40% fölé emelkedett (vö. II.67. táblázat), miközben a hús ára 1892 után növekedett a gabonához képest.⁷⁷⁵ Az agrárexport 1880–1900 között 48-ról 89 millió dinárra nőtt (II.38. táblázat) stagnáló árindex mellett, tehát az iparcikk drágulását valóban igyekeztek agrár-export bővüléssel ellensúlyozni a kedvezőtlen trendek ellenére. A belgrádi kereskedelmi ár ugyanis még mindig a kontinensen – a tenger közelsége miatt – legolcsóbbak között lévő londoni alatt volt (II.66. táblázat).

⁷⁷⁵ Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 131.

II.64. táblázat.

Az európai országok fajlagos exportértéke

Ország	1880	1890	1900	1910
Szerbia	4	5	7	6
Görögország	2	3	5	8
Bulgária	2	3	5	6
Románia	9	10	17	16
Oroszország	3	3	5	6
Finnország	8	14	18	18
Svédország	13	19	28	29
Norvégia	15	19	29	30
Dánia	20	29	45	48
Hollandia	21	43	59	182
Nagy-Britannia	30	33	48	46
Franciaország	15	20	29	30
Portugália	5	6	6	7
Spanyolország	7	6	9	9
Olaszország	7	8	11	11
Németország	16	19	27	27
Monarchia	8	8	9	10
Európai átlag	15	18	26	33

Bairoch 3 éves átlagai alapján (1913-as USA-dollárban kifejezve).

Bár részesedése csökkent a századfordulótól, az állatexport is fellendült. Az export nagysága darabszámban kifejezve 28 ezerről 200 ezerre emelkedett 1863–1899 között, míg az állatok egységára 63 dinár/állatról 140 dinár/állatra emelkedett, miközben a piacon eladott állatok értéke az 1863-as 1,8 milliőről 31 millióra ugrott (*melléklet*). A disznóháború idején az egységár a felére zuhant, az eladott állatok száma szintén, így az összexport a negyedére esett (miközben a feldolgozott hús ára emelkedett; s Szerbia a feldolgozott termékek exportja felé fordult). Ezzel szemben a szarvasmarha ára végig emelkedett, két és félszeresére nőtt.⁷⁷⁶

A vámháborúk befolyásolták a kereskedelmi irányokat és az exportőrök helyzetét is. Az új, távolabbi piaci szállítások miatt megnöttek az exportköltségek, ami sok exportőrt tönkretett. Korábban 700 kis exportőr, főleg osztrák érdekeltséggel intézte az exportot. Az osztrák piacok elvesztése miatt nőtt az export költsége (távoli piacok, logisztika kiépítése), ezért a kereskedelemben koncentráció zajlott le. Ugyanakkor 43 új bank is alakult (összesen 187), s láttuk egy részének feladata éppen az export elősegítése volt.⁷⁷⁷ Viszont a vámháborúnak az iparfejlesztés szempontjából bizonyos haszna is volt: 1873–1906 között csak 144 ipari vállalatot alapítottak, a vámháború hatásaként megélnéknülő nemzeti protekcionizmus eredményeképpen 1906–1911 között viszont 284-et (a II.52. táblázat alapján ennél jóval kevesebbet).

⁷⁷⁶ Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 361.

⁷⁷⁷ Djordjevic, D.: Serbian Society 1903–1914 i. m. 233.

II.65. táblázat.

A szerb behozatal megoszlása 1891-ben (millió dinár és %)

Behozatal	Érték	%	Behozatal	Érték	%
Gyapot, kender, len	7,6	18,5	Vas és acél	4,1	10,0
Textílek	3,0	7,3	Gépek	2,6	6,3
Rövidáru és divatcikk	1,3	3,2	Üveg, kerámia	2,7	6,5
Gyapjú	3,7	9,0	Vegyiaru	2,1	5,1
Selyem	0,8	2,0	Bőr, gumi	4	9,8
Textilipari összesen	16,4	40,0	Fa	2,4	5,9
Nehézipari összesen	14,0	35,0	Papír	1,3	3,2
Késztermék és gép	7,5	18,0	Zsírok olajok	2,1	5,1

Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m. 76.

II.66. táblázat.

A búza ára európai piacokon

Búza (1901–1905-ös mázsánkénti átlagár dinárban)		Index	Búza (1901–1905-ös mázsánkénti átlagár dinárban)		Index
Belgrád	13.7	100	Párizs	22.1	161
Budapest	17.6	129	London	16.1	117
Bécs	19.7	144	Berlin	20.5	150

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i .m. 395.

II.67. táblázat.

Szerbia exportja 1912-ben

Cikkek	Millió frank	Millió kg	Egységár	%
Kenyérgabona	24	124	0,19	21
Kukorica	15,5	118	0,13	13
Liszt	1,8	7,1	0,25	2
Szilva, mazsola és szilvalekvár	18,6	33	0,56	16
Bab, dohány, kender	4,6	9	0,51	4
Szarvasmarha	4,8	18 ezer (db)	266,6	4
Hús, zsír	11,7	16,7	0,70	10
Tojás	3	1	3,00	3
Bőr	3,3	1,3	2,54	3
Réz	9	6,8	1,32	8

Stoyanovich, K.: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919. 88.

Összes export 117 millió frank.

III. A földkérdés és társadalmi problémák Jugoszláviában 1918–1941 között

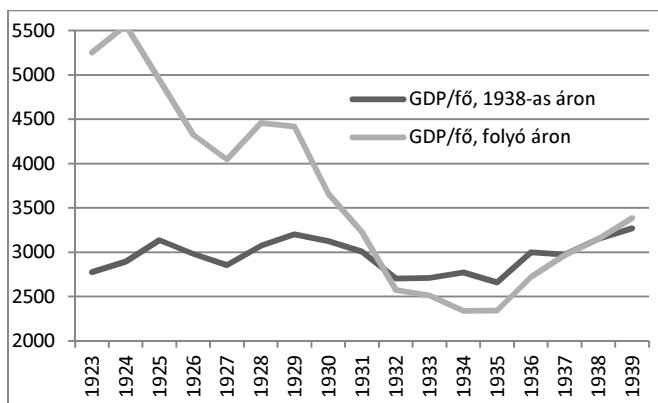
III.1. Az államháztartás bevételei és kiadásai, makrogazdasági mutatók és területi különbségei

A világháború utáni helyzet komparatív vizsgálatát megnehezíti, hogy a határváltozások eltérő fejlettségű és eltérő gazdasági-társadalmi berendezkedésű térségeket fűztek össze, melyeket akár csak adminisztratív szinten egységesíteni (pl. az adórendszer) is csak az 1929-es reformokkal sikerült. Ez megnehezíti mind az 1923–1929 közötti inflációs konjunktúra regionális differenciáinak vizsgálatát, mind az ehhez kapcsolódó, a korabeli történész diskurzust meghatározó átpolitizált vita – mely területek járultak hozzá nagyobb mértékben a gazdaság pályára állításához, s ráfordításaik arányban voltak-e ebből származó hasznukkal – tárgyilagos értékelését.

Szintén megnehezíti az objektív vizsgálatokat a fizetőeszköz 1920–1924 közötti jelentős inflációja, így időbeli és térbeli összehasonlításaink csak korlátozott érvényességűek. Erre kitűnő példa az egy főre jutó GDP és a szektorális GDP/fő változása, ezek ugyanis jelentős eltéréseket mutattak folyó áron és konstans áron számítva (III.1. ábra). Konstans áron például a világgazdasági depresszió mérsékelt, 20–25%-os visszaesést eredményezett egy főre jutó bevételt tekintve, folyó áron viszont a csökkenés 50% feletti. (Ennek oka az, hogy 1930 után a jugoszláv kormányok következetesen deflációs politikát folytattak). Ugyanez a helyzet a GDP szektorok szerinti változása esetében is (III.2. ábra): Stajic szerint a mezőgazdaságban konstans áron szinte nem is érezhető a hanyatlás 1929–1933 között, ezzel szemben folyó áron számolva a bevételeket jelentős a differencia. Ugyanígy az inflációs konjunktúra idején az egy főre jutó GDP csökkenését tapasztaljuk folyó áron, miközben konstans, 1938-as áron kismértékű emelkedés mérhető.

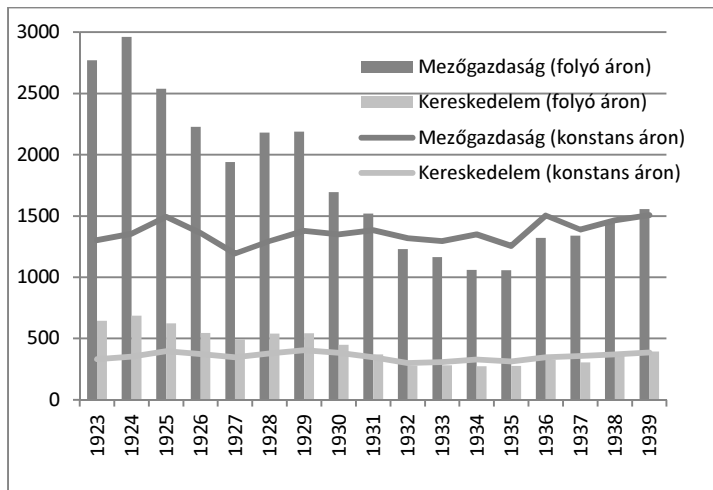
III.1. ábra.

Az egy főre jutó GDP változása Jugoszláviában, 1923–1939 (dinár)

III.2. ábra.

A gazdasági szektorok szerinti GDP/fő változása folyó és konstans áron Jugoszláviában, 1923–1939
(millió inflációs dinár)

Ugyancsak módszertani probléma, hogy a bevételnövekedés mennyiben származik árnövekedésből és mennyiben áll a háttérben termelésnövekedés. Aranyfrankban számolva 1923-ban egy emberre 190 frank mezőgazdasági jövedelem jutott, mely nagyobb az 1910-es Palairét által megadott szerb értéknél (III.1. táblázat), de ennek oka az egységárak, nem pedig a termelés mennyiségének emelkedése. 1933-ban pedig csak 110 frank jutott egy főre, szintén az áresés, nem pedig termeléscsökkenés miatt.

A szerb, horvát és jugoszláv historiográfia állásfoglalásáról e vitás kérdésekben kitűnő elemzést ad könyvében Bíró László,⁷⁷⁸ így ezzel e kötet lapjain nem foglalkozunk, miként az általa szintén körüljárt alkotmányozási problémákkal, politikai élettel sem. Szintén nem vizsgáljuk a gazdaságpolitikai koncepciók különbségeit és elméleti hátterét, ezt megteszi az „Ekonomska misao” c. szerb kiadvány.⁷⁷⁹

Foglalkozunk viszont azzal a – kortárs gazdasági szakembereket és politikusokat is megosztó – kérdéssel, hogy mely tartományokra nehezedett a jugoszláv állam működtetésének és a lemaradó területek felzárkóztatásának terhe. Azé az államé, mely a horvátok és szlovének várakozása ellenére nem föderális alapokon valósult meg, hanem erőteljesen centralizált jelleget mutatott. Mint a politikai élet elemzésénél kimutattuk (II.1. fejezet), a politikai berendezkedés elsősorban a lakosság 39%-át reprezentáló szerb elitnek kedvezett. A szakirodalom nem jutott perdöntő eredményekre e kérdésben, viszont kutatásaink (melyek elsősorban a probléma módszertani hátterére, s nem az adatok megbízhatóságára vonatkoznak) e tekintetben újat mondanak. A hagyományos érvelés szerint a horvátok másfélszer több *egy főre* eső *egyenes* adót fizettek, mint Szerbiában. (A regionális differenciákhoz adalék, hogy a Vajdaságban és Szlovéniában pedig ez akár 3–

⁷⁷⁸ Bíró, L.: A jugoszláv állam 1918–1939. Bp., MTA TTI História Könyvtár, 2011.

⁷⁷⁹ Blagojević, O.: Ekonomska misao u Srbiji i. m.

5-szöröse is lehetett a macedóniai értéknek). Ugyanakkor a horvátok túladóztatásának viszont ellentmond, hogy a dalmáciai adók nagysága az országos átlag alatt maradt. Az egyenes adók mellett azonban indirekt adók is léteztek, melyek módosíthatták a terhekről kialakult képet – bár tény, hogy ezek értékére a lakosság befolyással bírt (fogyasztás), míg az egyenes adók esetében döntési szabadsága nem volt, tehát ezek tekinthetők úgy, mint az állami adópolitika tendenciáinak jelzőszámai. A horvát Bićanić azzal érvelt, hogy a szerb területek a lakosság 38%-át teszik ki, de csak az egyenes adó 28%-át fizetik,⁷⁸⁰ ami azt jelentette, hogy alulteljesítenek, de, mint arra Bíró László rámutat, Belgrád adatait nem vette figyelembe.⁷⁸¹ Belgrádot a szerb területekhez, Zágrábot a horvátokhoz csapva a szerbek összes és egy főre jutó adója is magasabb volt 1936-ban. (Belgrád nélkül a szerb vidék valóban kevesebbet adózott, mint a Zágráb nélküli horvát vidék). A szerbek (Prica) válaszul ugyanazt a módszertant használva azt állították, hogy – a szegény Dalmáciát a horvát területekhez számítva – a horvát területek adták a lakosság 26%-át és 1929 előtt az adók 24%-át, 1930 után 31%-át fizették. 1929 előtt tehát kizsákmányoltnak tekinteni nem lehet őket, sőt 1929 előtt az egy főre jutó adó 713 dinár volt a horvát régiókban, mely kisebb, mint az országos átlag (777 dinár).⁷⁸² Igaz – érvelt Prica ellen Bićanić – az egy főre jutó szerbiai adó is 11%-kal volt kisebb az országos átlagnál, miközben a Vajdaság és Szlovéniáé kétszerese volt az átlagnak. A vitában természetesen mindkét fél kihasználta a statisztika interpretációs (de nem manipulatív) lehetőségeit, ami első sorban a viszonyítási alapszámok és a terület körültekintő megválasztásában rejlett.⁷⁸³

Megjegyzendő viszont az is, hogy 1910-ben a GDP/fő átlaga Szerbiában 250 frank Palairt szerint, más számítások szerint viszont 330–400 frank, tehát a háború utáni 213 frank reálértéken jelentős csökkenést tükröz (s ugyanez volt érvényes az adókra is). Így az, hogy a szerbek kevés adót fizettek, inkább volt számukra káros, mint hasznos, hiszen a gazdasági alap is eltűnt az adók mögül. Azonban sem Bićanić, sem Prica nem vetette össze az egy főre jutó GDP-t az adó értékével. *Az adóteher valós nagyságát pedig annak jövedelemhez mért aránya határozza meg.*⁷⁸⁴ Az összevetési alap megváltoztatásával meglepő eredményt kapunk: a Vajdaság után (tulajdonképpen nem is ez a meglepő) a „felszabadított” Bosznia-Hercegovina egy főre jutó adója a legnagyobb a bevételekhez viszonyítva.⁷⁸⁵ A táblázat alapján – mivel az arányaiban legkisebb adót fizető Dalmácia horvát terület – világos, hogy a horvátok fajlagos adóterhe 1929 előtt nem volt nagyobb a szerbekénél, az utóbbi pedig az SZHSZ Királyság átlagát mutatta az adó/GDP alapján. Sőt,

780 Vuković szerint egyenes adók 21%-a jött Horvátországból (2,33 milliárd dinár), 13%-a Boszniából (1,47 milliárd dinár), 25%-a a Vajdaságból (2,86 milliárd dinár), 24%-a Szerbiából és Montenegróból, 14%-a Szlovéniából (1,52 milliárd dinár), s csak 3%-a az elmaradott Dalmáciából (0,33 milliárd dinár). *Vuković, Sl.: Srbsko društvo i ikonomija 1918–1992. Novi Sad, 2012. 185.*

781 Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 164–165.

782 *Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 185.*

783 A vitát ismerteti: Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 162–164.

784 Az említett 713 inflációs dinár lehet kicsi érték és lehet nagy is, attól függően, hogy mennyit keres az, aki fizeti, s egy ennél sokkal kisebb egy főre jutó adó is lehet nagy teher, ha az egy főre jutó bevétel kicsi. E mutató antropocentrikusabb szemléletet tükröz, mint a területiális vagy nacionalista regionális megközelítés.

785 Pontos százalékos értéket nem tudunk, hiszen Jakir 1923-ra vonatkozó, de 1938-as árfolyamú GDP adatait vetjük össze 1919–1929 közötti átlagos adóértékkel, miközben a dinár árfolyama változott – ezért szerepel pl. a Vajdaságnál az irreális 44%.

igazából csak a Vajdaság és Dalmácia lóg ki a sorból. Ha viszont a tartományonként fizetett adót az egyes országrészek összlakosságából való részesedéséhez mérjük, mint azt tették a hagyományos interpretáció során, akkor Szerbia valóban alulteljesít, Szlovénia pedig túladóztatott, csakhogy ez a fajta statisztika csalóka, hiszen semmit nem mond az érintett tartományok gazdagságáról. Sőt az 1910-es 25 dinár/fős adót összevetve a háború utáni szerb értékkel (33–55 frank) csökkenésről a statisztikai számítások megbízhatatlansága ellenére sem beszélhetünk, különösen, ha figyelembe vesszük az összevetés alapjául szolgáló egy főre jutó GDP – ismeretlen mértékű – csökkenését (III.1. táblázat). Boszniában az 1923-as 40–60 dinár fölötti egy főre jutó adók szintén magasabbak voltak, mint 1910-ben.

III.1. táblázat.

Az egy főre eső fizetett adó és a jövedelem aránya tartományonként, 1919–1929

Régió	GDP/fő, 1923 (Jakir, 1938-as áron)	1912-es áron	Adó/fő, 1919–1929	1912-es áron***	A kettő aránya, %****	Fizetett adó aránya az összes- ből (%)	Lakosság aránya az összesből (%, 1931)
Szlovénia	4602	460	1336	88–133	19–29	25	8,2
Vajdaság	4187	420*	1846	122–184	29–44	24	11,6
Horvátország	3680	368	910	60–91	16–25	21	21,9
Dalmácia	2861	286	454	30–45	10–16	14	4,5
Szerbia	2136	213**	559	37–55****	17–26	13	36,6
Bosznia–H.	1962	196	634	42–63	21–32	3	16,5
SZHSZ	2868	286**	777	55–77****	20–25	100	100,0

* A magyar átlagtól így is elmarad.**A szerb GDP 230 frank/fő szerint 1910-ben, más számítások szerint viszont 300 frank felett, ez utóbbiak szerint jelentős csökkenés mutatkozott a háború után. ***1923–1929 között a dinár frankhoz viszonyított árfolyama 10:1-15:1 között ingadozott, az összehasonlítás érdekében mindkettőt megadtuk.**** 1910-ben Szerbiában az összes egy főre jutó adó értéke volt 30 dinár, a városiaké volt kb. 60 dinár értékű. A GDP-hez mért adó %-os értéke csak tájékoztató jellegű nem valós, az eltérő időpontok és árfolyamatszámítási problémák miatt.

Alapadatok: Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 1. táblázat, 11. táblázat, és 162. o. 3. táblázat. *

Mindemellett más, az adórendszer sajátosságaiból következő aránytalanságok valóban léteztek: a Vajdaságban és Horvátországban 3 ha után 210 dinár földadót kellett fizetni, 5 ha után 340 dinárt, Szerbiában feleannyit. Mivel azonban a horvát és vajdasági földek jobb minőségűek is voltak és több bevételt is produkáltak, így érthető a nagyobb adó. Horvátországban 1620 dinár volt a mezőgazdaság egy főre eső GDP-je, a Vajdaságban 2360, Szerbiában viszont csak 1190 dinár. Mivel a dinár-frank árfolyam ekkor 10:1 volt, így Szerbiában 1923-ban a mezőgazdaság GDP-je 1912-es áron 120 dinár volt, ami rosszabb, mint a háború előtti 150 dinár feletti érték! A háború nagy károkat okozott e térségnek, ezzel szemben a Vajdaság gyorsabban kiheverte a károkat, hiszen míg 1923-ban az ország agrártermelésének 24%-át adta (12%-nyi lakossággal), addig 1 év múlva 34%-át! Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy az adózásban a regionális differenciák fel-

számolása, az adófajták és az adókulcsok egységesítése is csak 1929-ben történt meg.⁷⁸⁶ Addig egy 250 ezer dinár vagyonú, 4 tagú család 20 hold földdel a Vajdaságban évi 5400 dinár adót fizetett, Szerbiában 1500 dinárt. Ennek oka elsősorban a vajdaságiakat nagyobb összegben terhelő hadiadó (420 vs. 37 dinár), a hadirokkantak adója (840 vs. 74 dinár), a nagyobb opština adók (700 vs. 0 dinár), és a bevétel után fizetett nagyobb adó (380 dinár vs. 0) és a rá kivetett pótagó. Ugyanígy egy 1 millió dináros éves forgalommal és 100 ezer dináros keresettel rendelkező kereskedő a Vajdaságban 110 ezer dinár adót, szerbiai társa 44 ezer dinár adót fizetett. A vajdaságit terhelte a hadiadó (6000 dinár) az opština adója (40 ezer dinár), amit a szerbiai nem fizetett, és a bevétele után fizetett 6000 dinár (amit szerb társa 350 dináros fejadóval váltott ki). Egy kézműves 1925-ben a Vajdaságban 200 ezer dináros forgalom melletti 12 ezer dináros nyereség után 10 ezer dinár adót fizetett, tehát haszna alig maradt (200 aranyfrank), szerbiai társa 6000 dinárt.⁷⁸⁷ Horvátország 1923-ban 14 millió dinár hadirokkantsági adót fizetett, a Vajdaság 6 milliót, Bosznia 7 milliót, Szerbia csak 6 milliót. A forgalmi adóból 1923-ban Horvátország fizetett 31 millió dinárt, Szerbia 15 milliót, a Vajdaság és Szlovénia 20-20 milliót.⁷⁸⁸ A különleges és indirekt adók a Monarchia volt tartományait jobban terheltek, s ilyen szempontból valóban beszélhetünk diszkriminációról.

Az új szisztéma bevezetése után szintén érdekes megnézni, hogyan alakultak a terhek, noha ez módszertanilag legalább annyira problémás. 1939-ben a lakosság 10%-át kitevő szerb területek fizették az adó 25%-át, míg a 25%-nyi horvát lakosság szintén ugyanennyit. Nemzetiségi diszkrimináció, túladóztatás tehát e módszerrel nem mutatható ki. Morava tartomány egy főre eső adója ugyan valóban az országos átlag és a szavai alatt volt (miként a Tengermelléké is), de Belgrád indirekt adói ezt jócskán felhúzták. Népeiségéhez viszonyítva a legtöbb adót megint a Vajdaság fizette (16% vs. 28%). Érdemes összevetni az adóterheket például a lakosság eladósodottságának mértékével, mely minden esetben meghaladta az egy főre jutó adó értékét. Zeta és Primorje tartomány esetében pl. hiába volt kicsi az állami adó, ha az eladósodottság annak 3–11-szeresét érte el. (Ilyen szempontból tehát mindegy, hogy volt-e állami diszkrimináció az adópolitikában). Ugyanakkor például a Vajdaság egy főre eső adója is magas volt, így a kiugró eladósodottság az egy főre jutó adónak „csak” háromszorosát érte el 1939-re.

1933–1939 között Jugoszlávia-szerte 130-ról 152 dinárra nőtt az egy főre eső egyenes adó átlaga (*melléklet* – ez 13–15 frank –, miközben a két évben a dinár frankhoz viszonyított árfolyama azonos volt), ami viszont az 1910-es szerb értéknél nem volt lényegesen magasabb. Magában Szerbiában pedig az egy főre eső egyenes adó 1933–1939 között 70 (7) dinár volt, ami némileg alacsonyabb az 1910-es értéknél. Jelentősen nőtt ugyanakkor az egyenes adó (mint a direkt állami nyomás mérőszáma) Dráva tartományban (szlovén területen), 198-ról 270 dinárra, Száva bánóságban (156–185, horvát területen), míg a Vaj-

786 Ekkor a következő adókat határozták meg: földadó (általában 10–12%), házbéradó (12%, az ipari és mezőgazdasági épületek adómentesek), iparüzési és vállalkozási nyereségadó (4–10% alapadó és progresszíven 2–12%), kamatok utáni jövedelemadó (8–15%), társasági adó (10–12% a haszon után + progresszíven 2–6%), szolgálati adó (a jövedelem 12%-a).

787 Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*. Novi Sad, Prometej, 2007. 119–122.

788 Uo. 130–131.

daságban csökkent 222-ről 206-ra.⁷⁸⁹ Itt tehát érezhető a horvát területek tehernövekedése (a Tengermelléké 60 dinár/fő értéken állt, Belgrádé nőtt, de az állami átlag alatt maradt). Kérdés, hogy ez hogyan viszonyult a bevételhez. (A fogyasztási adók egy főre jutó értékében nem volt jelentős differencia és a direkt adókhöz képest kicsi volt értékük a Vajdaságot és Belgrádot kivéve, ráadásul az állami diszkrimináció ez esetben legfeljebb burkoltan érhető tetten, hiszen fogyasztási és haszonadók tették ki zömét).

Ha az egy főre jutó GDP-t vetjük össze az egy főre jutó adóval, akkor kiderül (*III.2. táblázat*), hogy szándékos regionális állami diszkriminációról továbbra sem beszélhetünk. Szlovéniát leszámítva az egyenes adó a becsült jövedelem 5–6%-a körül ingadozott, az persze továbbra is érvényes, hogy Dalmácia, Bosznia és Szerbia a lakosságból való részesedéséhez (rendre: 6,5; 11; 10%) képest kevesebb adót fizetett (2; 4,5; 5,3%).

III.2. táblázat.

Az egy főre eső egyenes adó (dinár) és a jövedelem aránya (%) tartományonként, 1932

Régió	Egy főre jutó agrár-bevétel	Összes egy főre jutó bevétel	Egy főre jutó egyenes adó	Adókulcs a bevételhez, %	Részesedés az adóból (%)	Lakosság aránya (%)
Szlovénia	1100	2750	240	8,73	13	8
Dalmácia	826	1376	61	4,43	2	5
Bosznia–Hercegovina	898	1500	66	4,41	7	17
Vajdaság	2437	5000	290	5,80	20	11
Horvátország / Szlavónia	1461	2922	200	6,84	29	22
Észak-Szerbia	1085	2170	112	5,16	28	38

Tomasevich, J. Bíró L., Vučo N. és Kršev B. adatai alapján, az agrárszférára vonatkozó tartományi szintű jövedelemstatistikák alapján saját számítás.

III.3. táblázat.

Az állami bevételek alakulása és a lakossági terhek változása

Mutató	1923	1924	1927	1931	1934
Bevételek, millió dinár, folyó áron	7 200	10 400	12 500	13 200	10 100
Bevételek millió frankban (árfolyam a mellékletben)	514	742	1 250	1 300	531
Bevételek egy főre dinárban	600	850	940	970	500
Bevételek egy főre frankban	42	55	94	95	38
Egy gazdaságra (folyó áron, 5 fő)	22 000	24 500	17 000	7 000	
Egy főre jutó adó a gazdaság jövedelmének %-ában	6,1	7,8	12,4	17,7	

Az egy főre jutó költségvetési bevételek/kiadások 1923–1924-ben nagyjából a háború előtti szerb értéken álltak, majd az infláció ellenére is számottevően nőttek. Az összköltségvetés frankban kifejezve megduplázódott 1923–1927 között, de a világválság ha-

⁷⁸⁹ Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 162–164.

tására 1934-re a kiadások az 1927-es felére csökkentek frankban kifejezve, s így az 1923-as értéket is alig érték el. Ekkor az egy főre eső bevételek/kiadások is visszaestek az 1923-as szintre, folyó áron megfeleződtek, miközben a paraszti gazdaságok bevétele viszont folyó áron harmadára esett, s így a bevételhez viszonyított adó esetükben 6%-ról közel 20%-ra emelkedett 1923–1934 között, ami tehernövekedést jelentett (III.3. táblázat).

III.4. táblázat.

Az államadósság-törlesztés és a nyugdíj részesedésének változása a költségvetésből

Mutató	1927	%	1929	%	1931	1934	%
Nyugdíj (millió dinár)	500	4,0	916	12	1 035	1 100	16
Államadósság (millió dinár)	570	4,5	868	11	1 220	946	14
Egy főre jutó törlesztőrészlet frankban	4,4		6,7		9	7	

Kršev, B.: Finansijska politika Jugoslavije i. m. 90–95. alapján.

Gyorsan nőttek viszont az állam improduktív kiadásai a költségvetéshez mérten, mint a nyugdíj, vagy az államadósság törlesztőrészlete. A növekedés az egy főre eső értéket tekintve is jelentős (III.4–III.5. táblázat). Az állam ugyanis a világháború előtti hitelek törlesztése mellett újabb jelentős hitelösszegeket vett igénybe (100 millió USD, 150 millió frank, 242 millió frank) már 1928 előtt a gazdasági rekonstrukció céljából, melyek törlesztése az 1970-es években járt volna le. A külföldi hitelek fedezetéül – miképp Bulgáriában és a Török Birodalomban is – a monopóliumok és vámjövedelmek szolgáltak. Mindemellett a belső hitelek értéke is elérte a 100 millió dollárt, noha a bankok maguk nem szívesen fektettek termelő beruházásba: a kihelyezett hitelek fele pénzintézetekhez került.

III.5. táblázat.

Belső és külső hitelfelvételek 1928-ig

Belső hitel	Millió dinár			Külső hitel	Blair, millió dollár			Szaloniki-Bitola vasút, millió frank	Millió frank
	500	130	4 450		100	15	30	150	242

Kršev, B.: Finansijska politika Jugoslavije i. m.

Az állami bevételek zöme 1924-ben a monopóliumokból származott, ezt követte a szállítás, harmadik helyen állt a vám, az adók pedig együttesen már csak a bevétel 25%-át tették ki (1910 körül még 70% körüli volt részesedésük). 1929-re átalakult kissé a bevételi szerkezet, az egyes minisztériumok fennhatósága alá tartozó területek jövedelmét külön kezelték, jöllehet ezek közül csak a közlekedés, bányászat és a postaügy termelt jelentős jövedelmet (ez utóbbi kettő esetenként többet is, mint amennyi kiadás terhelte a minisztériumot). Legjelentősebb bevételi forrássá vált az indirekt adó, értéke megháromszorozódott és részesedése 30% körüli értékre nőtt 1929-re (a vám, mint önálló kategória megszűnt). A közlekedésből származó bevételek álltak a második helyen, de 1924-hez képest csak 20%-os bővülést mutatott. Az állami monopóliumok bevételei a harmadik helyre csúsztak részesedésüket tekintve (20%), de értékük stagnált. Az állami üzemek, birtokok bevételei megfeleződtek (III.6–III.7. táblázat).

III.6. táblázat.

Állami bevételek megoszlása 1924-ben (millió dinár)

	Állami monopólium	Szállítás	Vám	Indirekt adók	Direkt adók	Állami gazdaságok	Tőkeadó	Összesen
1924	2 336	2 086	1 689	1 562	1 119	1 090	200	10 405
%	22,5	20,1	16,2	15	10,8	10,5	1,9	100

Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije* i. m. 90–100.

III.7. táblázat.

Állami bevételek megoszlása 1929-ben (millió dinár)

Állami bevételek (millió dinár)	Oktatás	Egészségügy	Állami monopóliumok	Közlekedés	Posta	Mezőgazdaság
	59	30	2 269	2 582	483	92
Erdő és bányászat	Ipar és kereskedelem	Nemzeti bank	Cukor	Indirekt adók	Direkt adók	Állami gazdaságok
465	30	30	250	3 456	1 573	449

Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije* i. m. 90–100.

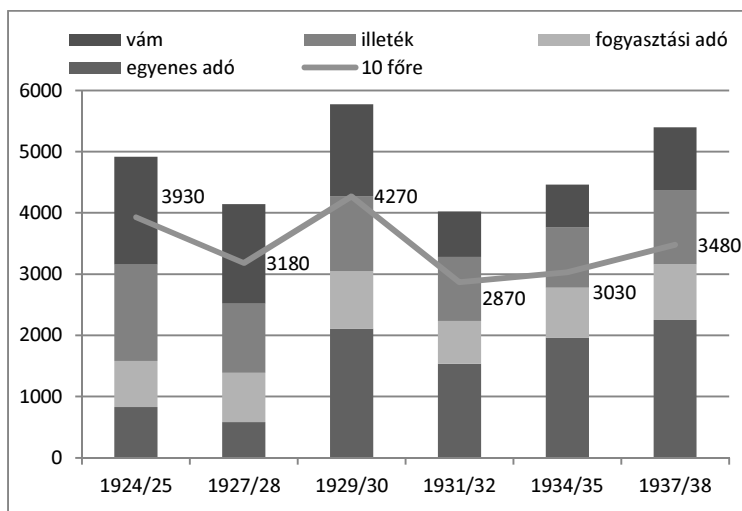
Az adók, vámok, illetékek együttesen a költségvetés 35–45%-át tették ki. Ezen belül 1924-ben a vámok és az illetékek szerepe dominált, a folyó áron 4–5 ezer millió dináros adóbevételek 50%-át adva. Az egyenes adók szerepe csak 1929 után nőtt meg (tehát 1929 előtt eleve nincs is értelme vizsgálni, hogy melyik nemzetet/térseget adóztatták túl), ekkor az egyenes adók adták az adóbevételek 40–50%-át, míg 1929 előtt részesedésük 20% alatt maradt.⁷⁹⁰ Itt is jól látható, hogy folyó áron az egy főre jutó adóterhek 1929-ben voltak a legmagasabbak (s ekkor a dinár árfolyama is jobb volt, mint 1924-ben), a világválság kibontakozásával ez 33%-ot zuhant, s ezt az értéket 1937/38-ban sem sikerült reprodukálni (III.3. ábra). Mivel ez leginkább a lakosságra egyenetlenül áthárítható vámbevételek esését jelentette, a lakosságra nehezedő terhek csökkenése (pl. az egyenes adóé, mely 25%-os volt) nem állt arányban a lakosság jövedelemcsökkenésével (mely főleg az agrárszférában haladta meg ezt az értéket). Azaz, másképp fogalmazva: a termelőrétegek terhei a válság idején nőttek.

Ami a kiadási oldalt illeti a hadügy 16–19%-os részesedése a háború előtti Szerbia és a világválság utáni Szerbia 30%-os értékéhez képest viszonylag alacsony volt. Az oktatás %-os részesedése nem volt magasabb a háború előtti szerb értéknél (de a mai magyar 4,5%-ot meghaladta), s zöme személyi kiadás volt. Nőtt az iparra, jelentősen csökkent értékében és arányában is az egészségügyre és szociálpolitikára fordított összeg, nőtt viszont a közlekedés részesedése (17–24%), ami regionálisan is kiemelkedő érték volt. 1924–1927 között folyó áron a költségvetés 75%-kal nőtt, frankban kifejezve viszont megduplázódott (III.8. táblázat).

⁷⁹⁰ A közvetlen adó az 1924-es 7,5%-ról 1931-re 16%-ra, 1936-ra 22%-ra nő a költségvetésből.

III.3. ábra.

A költségvetés adóbevételeinek megoszlása (millió dinár) és a 10 főre eső adó- és vámbevételek

Adatok: Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 160.

III.8. táblázat.

A költségvetés kiadási oldala (millió dinár és %)

Szektor	1923	%	1924	%	1927	%	1931	%	1934	%
Nyugdíj					500	4	1 035	7,96	1 100	10,89
Államadósság					570	4,56	1 220	9,38	946	9,37
Állami végrehajtó szervezetek	656	9,11	1 135	10,9	131	1,05	260	2,00	149	1,48
Igazságügy	185	2,57	231	2,2	311	2,49	433	3,33	357	3,53
Oktatás	459	6,38	579	5,6	791	6,33	895+31*	7,10	793+23	8,10
Belügy	326	4,53	496	4,8	638	5,1	644	4,95	543	5,38
Külföld	34	0,47	183	1,8	173	1,38	156	1,20	120	1,19
Pénzügy	1 120	15,56	1 481	14,2	1 073	8,58	401+741*	8,90	297+506	7,95
Hadügy/tengerészet	1 154	16,03	1 956	18,8	2 413	19,3	2 595	19,96	1 943	19,24
Egészség- és szociálpolitika	600	8,33	650	6,3	461	3,69	229+78*	2,30	148+53	2,00
Kereskedelem, bányászat és ipar	246	3,42	417	4	505	4,04	71+482	4,20	44+286	3,10
Mezőgazdaság, agrárreform	170	2,36	305	2,9	303	2,42	83+84	1,20	63+40	1,00
Építésügy	273	3,79	397	3,8	430	3,44	279	2,11	165	1,63
Közlekedés	1 233	17,13	1 782	17,1	3 010	24,08	178+		202+	
Posta, telegráf	272	3,78	365	3,5	428	3,42				0,00
Összesen	7200	100	10 400	100	12 500	100	13 000	98,48	10 100	100,00

*Az adminisztratív kiadások és az állami vállalatok kiadásai. Kršev és Tomašević alapján folyó áron.

III.2. Az ipar általános helyzete

Az első világháború során a Szerbiát ért pusztítások megítéléséhez a szerb szerzők nem szűnnek hangsúlyozni, hogy Belgrád 90 ezer fős lakossága a felére esett, a gyárépületek 30%-a, a gépek 55%-a megsemmisült.⁷⁹¹ Az Osztrák-Magyar Monarchia elhasznált 220 ezer tonna szenet, 500 ezer tonna lignitet, 710 ezer tonna barnaszén. Az agrártermelés 30-40%-ra esett vissza, a mezőgazdasági eszközök értékének 44%-a amortizálódott, az utak 70%-a, a vasút 50%-os károsodást szenvedett. A doboji lágerben 46 ezer szerbet tartottak fogva, 150 ezer embert a Monarchiába internáltak, csak a vranjai körzetben a bolgár okkupáció első hat hónapja alatt 3500 ember ölt meg, akik közül 500 értelmiségi volt (ismerve a szerb túlzásokat és az értelmiség arányát a társadalomból, ez valószínűleg az összes értelmiségit jelentené a térségben).⁷⁹² A 15 ezer nagyipari munkás 83%-át behívták, s ha a behívottak átlagos veszteségeit kivetítjük e csoportra (500 ezer könnyebb-súlyosabb hadirokkant volt az országban), akkor a szerb szakmunkásréteget gyakorlatilag újra kellett termelni a háború után. Mindezt tetézte a háború utáni infláció és az államhatalom instabilitása, ami különleges intézkedések alkalmazását tette szükségessé (40 ezer orosz menekült jelenléte, a bolgár cseták 1919–1929 között 366 támadást hajtottak végre, ezek 166 állami és 211 polgári áldozattal jártak).⁷⁹³

Noha a szerb álláspont túlzásoktól sem mentes – jó korrekciós tényezőként használhatjuk, hogy a 10 milliárd aranyfrankra becsült háborús károkat először csak 7 milliárd aranyfrankra tették⁷⁹⁴ – Szerbia pusztulása (egy főre jutó értékeket tekintve, illetve a nemzeti vagyonhoz mérten) jóval nagyobb mértékű volt, mint bármilyen nagyhatalomé, talán az oroszokat kivéve.

A háborús pusztításon, a regionális differenciákon túl Jugoszlávia harmadik gazdasági problémája a mezőgazdasági túlnépesedésben, alulfoglalkoztatásban és annak területi sajátosságaiban gyökerezett: a legszegényebb területek rendelkeztek a legnagyobb népszaporulattal, amely további birtokaprózódáshoz és elszegényedéshez vezetett, miközben mindezt sem technológiai fejlődés, sem foglalkozási átrétegződés nem követte.

1913-ban ipar részesedése a termelésből 15% volt, míg más periférikus országokban, mint Görögország és Románia, ekkor már 20% mérhető, Svédországban 33%, Olaszországban 28%. Jugoszlávia az 1913-as román és görög értéket csak 1938-ra érte el.⁷⁹⁵ Ekkor a 48 milliárd dináros (1912-es áron 3,5 milliárd) éves termelésből 9–10 milliárd dinárt adott az ipar (kb. 20%, 1923 körül még csak 10%), melynek éves növekedése 3,5% volt Stajíc szerint, azaz dinamikusabb, mint a mezőgazdaságé. A vizsgált időszakban Jugoszláviában a nettó társadalmi termék éves átlagos növekedése 3,3% volt, egy főre vetítve

791 Čalić, M.: *Socialna istorija Srbije 1815–1941*. Beograd, Clio, 2011.

792 Vuković, Sl.: *Srbsko društvo* i. m. 46–55.

793 Uo. 70–86.

794 Uo. 51. 1920–1929 között a németek több mint 500 millió aranyárka kárpótlást fizetnek Jugoszláviának (majd felfüggesztik).

795 Calic, M.-J.: *Sozialgeschichte Serbiens* i. m. 440.

pedig 1,8–1,9%, ami nem kevés, viszont a kiindulási értékek kedvezőtlen volta miatt a nekilendülés ellenére is nőtt a különbség a nyugati országok és Jugoszlávia között.

A GDP/fő növekedésének lassúsága a nagy népszaporulat számlájára írható.⁷⁹⁶ A munkaerő-többlet racionális felhasználása, termelésbe való hatékony bekapcsolása nem volt sikeres. Miközben a bányászat és az ipar termelése 1923–1939 között országszerte 5,8-ról 10,7 milliárd dinárra nőtt (1938-as árakon), addig 1919–1938 között Szerbiában csak 25 ezer új munkahely létesült a gyáriparban. Ez a korábbi 15 ezer fős szerb értékhez képest persze jelentős előrelépés (+166%),⁷⁹⁷ de Bulgáriában 1926-ig volt 30 ezer fő (+200%) a gyáripari bővülés. Egész Jugoszláviában a *nagyüzemi* ipari dolgozók száma 1920–1940 között 140 ezerről 250 ezerre nőtt (az összes ipari dolgozó harmada), ami 70%-os növekedést jelentett (soraikat gyarapította még 40 és 70 ezer bányász), viszont az agrárnépesség 2,3 millió fővel emelkedett, miközben az ország lakossága 4 millió fővel (12-ről 16 millióra) nőtt.⁷⁹⁸ Azaz az új foglalkoztatottak zöme továbbra is az agráriumban talált megélhetést. Jugoszlávia egészét tekintve, immár a kisipart is hozzávéve (ez ekkor 180–200 ezer üzemet, 250–300 ezer embert jelentett), az ipari munkahelyek bővülése 50% felett volt, ami hasonló a bolgár értékhez (III.9. táblázat).

III.9. táblázat.

A foglalkoztatottak megoszlása Jugoszláviában és Bulgáriában

Szektor	Jugoszlávia 1938, fő	%	Növekedés 1920–1938	Bulgária 1934, fő	%	Növekedés 1926–1934
Mezőgazdaság	5 100 000	76	25–30%*	2 600 000	80	25%
Kis- és nagyipar	717 000	11	50–60%	187 000**	7	33%
Kereskedelem, pénz- ügy	272 000	4	Nem termelő rétegek	65 000	2	70%
Közszolgálat, szellemi szabadfoglalkozásúak	306 000	5		156 000	5	66%
Egyéb	288 000	4		100 000	3	
Foglalkoztatott össze- sen	6 682 000	100	35%***	3 160 000	100	40%***, 22%

Palotás E.: Kelet-Európa története a 20. században. Bp., Osiris, 2003. 398 alapján saját számítás. * A művelés alatt álló terület növekedése 25%; ** 1939-es adatok alapján 240 ezer fő és +66%. Az 1934-es adatok a világválság negatív hatása miatt nem sokkal jobbakként az 1926-osnál (I. kötet, III.16. táblázat) ***Népességnövekedés, nem a foglalkoztatottak számának növekedése.

Az ipari termelés (+80%) és foglalkoztatottság bővülésére (+50%) vonatkozó számok arra utalnak, hogy a szektor hatékonysága javult. A mezőgazdasághoz képest egyértelműen (III.12. táblázat). Az ipari termelés a bővülő nemzeti jövedelemből 15%-ról 21% fölé nőtt (az exportból az 1919/25-ös 30%-ról 1934/39-re 36%-ra nőtt, miközben a mezőgazda-

⁷⁹⁶ Bulgáriában 1912–1934 között reálértéken (aranyfrankban) megduplázódott a GDP, a népesség viszont 70%-kal nőtt, így a fajlagos növekedés 20 év alatt 10–20%-os volt (évi 1–2%). Ha azonban ebből levonjuk a háború és a gazdasági rekonstrukció, majd a világválság éveit, mely a gazdaság hullámválását eredményezte, akkor 10 év alatt duplázódott meg a GDP (évi 10%-os növekedés), miközben a népesség 40%-kal nőtt, ami fejenként évi 4%-os növekedés. Ez viszont nem kevés. Az intervallum megválasztása tehát jelentősen módosíthatja az eredményeket.

⁷⁹⁷ Szerbiában 2,6-ről 3,7 millió főre nőtt a lakosság, így a nagyiparban foglalkoztatottak aránya az összlakosság 0,5%-ról 1%-ra nőtt.

⁷⁹⁸ Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 397.

ság részesedése 52%-ról 46%-ra esett vissza). Az egy foglalkoztatottra eső ipari termelés az 1923-as 11 600 dinárról (egy főre: 5300), 1939-re 15 ezer dinárra emelkedett folyó áron (III.10. táblázat). Eközben az egy agrárkeresőre jutó termelés az 1920-as évek 6450 dinárjáról (egy főre 3100) 1931-re 3000 dinárra esett (1350 dinár/fő). Ha az értékeket frankba átváltjuk, egyértelmű a mezőgazdaság stagnálása a világháború után (1910: 150 frank/fő; a háború után: 110–170 frank). Az ipar egy főre jutó termelékenysége a mezőgazdaságénak jó háromszorosa volt.⁷⁹⁹ A világháború előtti értékhez képest azonban az ipar sem javította termelékenységét: szerb nagyipar, kézműipar és háziipar együttesen (300 milliós termelést és 600 ezer termelőt és eltartottat számolva) 500 frankot adott 1910 körül, és ennél lényegesen nagyobb egy főre eső értéket az összjugoszláv gazdaság sem produkált 1939-ben. Így a jugoszláv ipar egyik központi problémája a termelékenysége volt. A nyugat-európai országokhoz viszonyítva a GDP/főben mért különbség nem csökkent, Berend adatai szerint az 1910-es 56%-ról 50%-ra esett 1938-ra.

III.10. táblázat.

Az ipar és az agrárszféra egy főre jutó termelékenysége

Ágazat	Összes termelés (milliárd dinár)		Egy főre* folyó áron (dinár)		Egy főre* frankban	
	1923	1939	1923	1939**	1923	1939**
Ipar	5,8	10,7	5300	6000	355	400
Mezőgazdaság****	1923	1931/1936***	1923	1931/1936***	1923	1931/1936***
	30	19/15	3100	1700/1350	206	150/110

*Kereső és eltartott együtt. ** 1923-ban és 1939-ben a dinár/frank árfolyam 15:1, míg 1931-ben 10:1 (lásd melléklet).

*** 1934-ben még kisebb, 12 milliárd. 1938-ra a mezőgazdaság termelése újra elérte a 30 milliárdot, ami 2500 dinár/fő, vagyis 170 frank. **** 1910 körül 150 frank (de a teljes lakosságra számolva, a csak mezőgazdaságból élőket és az eltartottakat tekintve kb. 10–15 frankkal magasabb érték).

III.11. táblázat.

A nehézipari termelés fajlagos mutatói Európában 1930 után

Ország	Szén, 1 főre (kg)	Acél, 1 főre (kg)	Áram, 1 főre (kWh)	Szén (millió kg)	Vas (millió kg)	Acél összesen (millió kg)	Áram összesen ezer kWh
Jugoszlávia	389	16*	71	6224	96	256	1136
Anglia	4921	281	553	256 000	8320	14 612	28 756
Németország	4692	401	648	305 000	22 100	26 050	42 120
Franciaország	1770	241	477	72 500	9225	9881	19 557
Jugoszlávia Nagy-Britannia %-ában	8	5,5	13	2,5	1,15	2	4

Calic, M-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 423. után módosítva.

*Angliában már 1800 körül ennyi volt.

⁷⁹⁹ Ez kisebb egy keresőre jutó érték, mint 1910 táján a gyáripari termelésé – 6000 frank/fő –, viszont ebben a kisipar is benne van, s ez Bulgáriában sem mutatott ennél jobb termelékenységet.

Az iparban tapasztalható ambivalencia – hatékonyság a mezőgazdasághoz képest, de lényeges javulás elmaradása szektoron belül – számos okkal magyarázható. A bővülés egyik sajátossága egyoldalúsága volt: míg a bányászat termelésnövekedése 1926–1937 között 265%-ot ért el (részben a világválság hatását kívánták ellensúlyozni a keresett, de alacsony feldolgozottságú termékekkel), addig a többi iparág átlagosan csak 25–30%-os növekedést mutatott (az egy főre jutó termelékenységek szintén mutatott különbségeket, lásd később).⁸⁰⁰ Ez ráadásul jelentős regionális differenciákat is rejtett; ez a másik sajátosság. Míg Szlovéniában a háztartások hatoda, a Vajdaságban 13,5%-a volt kapcsolatba hozható az ipar valamely formájával, addig a többi területen ez bőven 10% alatt maradt.⁸⁰¹ Így például a világháború előtt Horvátország termelésének felét exportálta Ausztria-Magyarországra. A piacvesztés érzékenyen érintette őket, mert Szerbia vásárlóereje gyengébb volt.⁸⁰² Az egy főre eső ipari termelést Jugoszláviában 100-nak tekintve Koszovóban és Montenegróban az index értéke 15, Boszniában 60, Szerbiában 73, Horvátországban 138, Szlovéniában viszont 290 volt 1938-ban.⁸⁰³

A harmadik ok a kisüzemek jelentősége. Dél-Szerbiában az ipari lakosság viszonylag magas, 10% körüli értéke a városi lakosság 23%-os arányával és a céhes ipar túlélésével magyarázható (43 foglalkozást írtak össze 1913-ból). Azaz, itt minden második városi munkavállaló az iparból élt, ami, ha az ipari *üzemformát* figyelmen kívül hagyjuk, igen csak csalóka érték. Így például a szarajevói iparkamara jelentése szerint az iparosok 63%-a segéderő nélkül dolgozott (Bulgáriában 134 ezer ember dolgozott 69 ezer kézműves üzemben), de hasonló volt az arány Újvidéken és még Zágrábban is 50% feletti volt a mutató értéke. 1931-ben a 208 ezer kisiparos közül 30 ezer fuser volt, 1937-ben számuk viszont 70 ezerre ugrott, míg a kisiparosok száma alig emelkedett (220 ezer fő, ugyanannyi, mint a nagyüzemi dolgozók száma).⁸⁰⁴

A gazdaság lendületét csökkentette a tőkehiány, az ellátási nehézségek, a szénváltság. Az egy főre eső jugoszláv nehézipari fogyasztás elenyésző volt a vezető európai hatalmakéhoz képest (*III.11. táblázat*). Az alacsony széntermelés a közlekedés fejlesztését negatívan befolyásolta, így az első évtizedben 1000 km, a következőben harmadannyi vasút épült, miközben a tervek háromszor annyit irányoztak elő. A közlekedés hiányosságai miatt a regionális különbségek az országrészek között nem is csökkenhettek.⁸⁰⁵ Javította viszont a lehetőségeket, hogy a német háborús jóvátétel elérte az ország adóbevételeinek 15%-át, illetve, hogy a Monarchia volt területeit sikerült megszarcolni, miután a korona / dinár átváltási árfolyamot 4/1-re állították be, holott korábban 1:1 volt az árfolyam. A pénzhígulás folytatódott, bár nem volt olyan mértékű az infláció, mint Magyarországon, és ez a folyamat a befektetéseknek kedvezett.

800 A fémbányászat évi növekedése 9%, az iparé 2,7%, a mezőgazdaságé 2,3%, míg a kisipar évi 1%-os csökkenést mutatott.

801 Az ipari foglalkoztatottak aránya Szlovéniában 21%, Horvátországban 10%, Macedóniában a céhes ipar miatt 9%, a Vajdaságban 15%, Szerbiában 9%.

802 *Vuković, Sl.*: Srbsko drustvo i. m. 251.

803 Uo. 111–113.

804 Uo. 108.

805 *Palotás E.*: Kelet-Európa története a 20. században. Bp., Osiris, 2003. 400.

Az iparosítást gazdaságpolitikai elképzelésekkel is ösztönözték: miután 1920-ban a minisztertanács lehetővé tette a gépek vámmentes behozatalát, ez az ipari vállalkozói kedv fellendülését hozta. 1926-ban 26 ezer tonna, 1929-ben 35 ezer tonna gépet és alkatrészt hoztak be Jugoszláviába. Csakhogy ez a lehetőség az exportáló országoknak is fel-tűnt, melyek jóval drágábban adták így el a rosszabb minőségű gépeket, mint az kisebb kereslet esetén lehetséges lett volna: a jugoszláv jóvátétel így az iparfejlesztés révén visz-szaszivárgott az exportőrökhöz. Ennek eredményeképpen az üzemek csak 36%-a volt modernnek tekinthető és 45% volt részben modernizált még a fejlett Horvátországban is.⁸⁰⁶ Az üzemek zöme 26–100 lóerőnyi gépi erővel rendelkezett, a gépesítés féloldalas maradt. A malomiparban a két világháború közötti gépesítéssel a munkaerő létszámá-nak 25%-os csökkentése mellett sikerült 50%-os termelésnövekedést elérni, a dohány-
iparban a munkaerő létszámának megfelelőzése esetén a kézi munkát felváltó gépi munka háromszor annyi mennyiséget produkált. Viszont a gyárak színvonalát továbbra is alacsony fokú gépesítés jellemezte: a 870 ezer lóerő egy főre 0,05–0,06 HP-t⁸⁰⁷ jelentett, ami a bolgár és román érték mögött maradt jócskán. (1912-ben Szerbiában 0,01 lóerő jutott egy főre, összesen 24 ezer lóerő). 1 munkahelyre 1938 előtt 1,9 lóerő jutott, 1938-ban 2,8 lóerő.⁸⁰⁸ 1 munkásra Magyarországon 78%-kal több hajtóerő jutott, Kanadában nyolcszor annyi. A jugoszláv ipart a viszonylag olcsó munkaerő tette rentábilissá, hiszen a napi bér 4,5 kg kenyérral volt egyenlő (ma 1500 HUF-nak megfelelő összeg).⁸⁰⁹

Az ipar produktivitását tehát a gépek nem tudták jelentős mértékben emelni, így a jugoszláv gazdaságpolitikuskok számára a kérdés az volt, hogy a viszonylag olcsó mun-kaerő termelékenysége hogyan javítható a drága gépesítés nélkül (ezzel a foglalkoztatás növelése éppúgy cél volt, mint az olcsó iparosítás). A tőkehiány miatt a munkaerő sza-
bad áramlása kedvezett volna az iparnak, de ezt okucje fennmaradása hátráltatta. A társadalmi mobilitás korlátai miatt a rövidtávon drágább gépesítés maradt a másik meg-
oldás.

A racionalizálás egyes ágazatokban sikeres volt: a bányászatban a *munkaerő fajlagos teljesítménye* 1919–1937 között 74%-kal, a fémfeldolgozásban 100%-kal nőtt. A réz meg-munkálása során a termelékenység ötszörösére nőtt, a nyersvas esetében hatszorosára, a kőszén esetében háromszorosára 1919–1937 között.⁸¹⁰ A (cseh) Bata cipőgyárában a munkaerő létszáma 210-ről 180 főre esett, miközben a termelés napi 800-ról 2000 pár cipőre nőtt.⁸¹¹

1938-ban a mezőgazdaság volt a fajlagosan legkevesebbet termelő nemzetgazdasági ágazat (az 1923-as állapothoz képest romló tendenciát mutatva), az egy főre eső értéket tekintve termelékenysége 40%-kal az országos átlag alatt volt, míg az iparban a termelé-

806 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 274.

807 Uo. 401.

808 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 102.

809 Uo. 103.

810 Krekić, B.: Problem radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji, Beograd, Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora, 1938. 26.

811 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 279.

kenység egy főre vetítve az országos átlag négyszerese volt. Az építőipar, a kézműipar is nagyobb fajlagos hozamot adott egy munkásra vetítve 1923-hoz képest (*III.12. táblázat*).⁸¹²

A bányászat fejlődése is ambivalens volt: az 1930-as években Jugoszláviában 14 vasércbánya volt 500 millió tonna érckészlettel. Mivel azonban a feldolgozóipar nem épült ki, így az ország félkésztermékeket (vas és acél) volt kénytelen importálni, miközben nyersanyagot exportált: kohósított vasból még 1930 körül is háromszor annyit hozott be az állam, mint amennyit maga produkált, ami évi 430 millió dinár kiadást jelentett. A bori rézbánya gazdag bevétele a réz finomítására ment el: kohászati kapacitás híján Jugoszlávia évi 100 millió dinár kohósított rezet vásárolt. A kohósítás hiányának egyik oka a villamosenergia-kapacitás kicsinysége volt: míg Párizsban 1934-ben az egy főre jutó villamos energia 367 kWh, Budapesté 253, Belgrádé 90 kWh volt (vö. *III.11. táblázat*).⁸¹³

III.12. táblázat.

Iparágak termelékenységének változása 1938-ra 1923-hoz képest

Ágazat	Termelt érték egy foglalkoztatottra 1000 dinárban	Index (1923 =100)
Összesen	7,5	100
Mezőgazdaság	5,5	58
Bányászat és fémfeldolgozás	19	257
Ipar és erdőgazdálkodás	37	489
Kézműipar	11	149
Építőipar	8,7	115
Közlekedés	23	309
Kereskedelem	22	295

Vinski, I.: *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini*. Zagreb, 1970. 93.

További problémát jelentett, hogy míg a 20 főnél többet foglalkoztató üzemek száma megduplázódott, s 1938-ra 4257 ilyen egység működött, és a befektetett tőke értéke is 12 milliárd dinárra nőtt, de ebből az új gyáralapítások csak 30–40%-kal részesedtek.

Az ipari tőke azokat az országrészeket kedvelte, ahol eddig is jelentős volt az ipari befektetések értéke: az egy főre jutó új beruházás Szlovéniában összesen 700 dinár, Horvátországban 435 dinár, Szerbiában 336 dinár (1910-ben 18 dinár, Bulgáriában 1912-ben 25, a szerb érték 1912-es áron is csak 22 dinár 1938-ban), Macedóniában, Boszniában 100–100 dinár volt (dinamikáját illetően lásd a *III.14. táblázatot*).⁸¹⁴ 1919–1938 között az összes befektetés 18%-a a kis lélekszámú Szlovéniába ment, 32%-a Horvátországba, 23%-a Szerbiába, 10%-a a Vajdaságba, csak 5%-a Dalmáciába.⁸¹⁵ Mivel az idegen tőke aránya a jugoszláv iparban 1924-ben még a hazai kétszerese volt (1930-as években fordult a

812 *Vinski, I.*: *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini*. Zagreb, 1970. 93.

813 *Calic, M.-J.*: *Sozialgeschichte Serbiens* i. m. 270–271.

814 Uo. 401. A teljes tőke Szerbiában 753 dinár/fő volt, tehát a felét 1920 után investálták be.

815 *Vuković, Sl.*: *Srbsko društvo* i. m. 156.

trend),⁸¹⁶ a jugoszláv gazdaság nyitott volt, sokkal nyitottabb, mint a világháború előtti szerb, vagy bolgár. A külföldi tőke a nyugati területeket preferálta, így Horvátországban aránya 50% felett volt, Szerbiában 37%. A hazai tőke mennyisége elégtelen volt: a Nemzeti Bank befektetéseinek csak 25%-a volt ipari, 16%-a kereskedelmi célú (a mezőgazdaság 1%-ot kapott), ami azt is jelenti, hogy a helyzet nem sokat változott a világháború előttihez képest. Mivel a jugoszláv bankok tőkéjük 4/5-ét nem az ipar finanszírozásába, hanem megtakarításokba és hitelügyletekbe fektették, az iparosítás forrása ez sem lehetett. A hitelek 40%-a ugyanis rövid lejáratú (90 nap alatt!) volt, ami a lassú megtérülési idejű ipar számára kedvezőtlen. A cégek zöme ennek köszönhetően kis, 3 millió dinár alatti tőkével rendelkezett.⁸¹⁷ A külföldi tőke aránya 1938-ra ugyan visszaesett, de ez a hazai tőke értékének növekedése mellett arra is visszavezethető, hogy a világgazdasági válság során jelentős tőke kivonás történt, ami érzékenyen érintette az ipar nagy részét. Ekkor az ipari tőke az üzemek felében jugoszláv tőke volt, 7,5%-ában tisztán külföldi, további 27%-ában főleg külföldi tőke volt.⁸¹⁸

A tőkebevétel egyik jelentős, de elapadó forrása a külföldön dolgozók pénztulajásai voltak, ezek értéke 1914 előtt az egész jugoszláv térségre kivetítve 20 milliárd inflációs dinár volt (1,5 milliárd frank!). 1924-ben a hazautalások értéke 20 millió dollár volt, 1929-ben 14 millió, s a válság itt is érezte hatását, mert 1938-ra az utalások értéke 5 millió dollárra (250 millió dinár, 15 millió frank) csökkent.⁸¹⁹

Az importhelyettesítő protekcionista iparpolitikának köszönhetően a hangsúly a fogyasztási cikkek termelésén volt, így a túlfellett élelmiszeripar mellé felzárkózott a textilipar (ezt a sajátosságot Bulgária már 1912-ben mutatta). 1938-ban a textilipar az ipari termelés értékének 43%-át, de a tőkének csak 35%-át, a munkásoknak viszont a 40%-a dolgozott itt. Tehát a tőkéhez mérten termelékenysége nagy volt (olcsó ipar), de a munkások számához képest nem volt jelentős a kihozatal (alacsony termelékenység).⁸²⁰

A textiliparban 1925–1935 között 30%-kal, 111 ezerről 148 ezerre nőtt az orsók száma. A krónikus tőkehiány a könnyűipar fejlesztésének kedvezett, így itt ez az iparág nem a nehézipar járulékaként fejlődött. Pedig a textilipar önmaga is visszahatna a gépipar fejlődésére.⁸²¹ (A nehézipar 1938-ra az ipari termelés 25%-át adta). 1926–1938 között azonban Jugoszlávia inkább 3,5 milliárd dinár értékű gépet hozott be textilipara fejlesztésére, mintsem saját gépgyártása fejlesztésére fordította volna erőforrásait, jövedelem-többletét, amit pl. a bányászat produkált. A bányászat dinamikus növekedése – ólom és antimonbányászata a Szovjetuniót nem számítva Európában első, réztermelésben második, ezüstbányászata harmadik volt – viszont nem járt a magasabb hozzáadott értékkel bíró termékek exportból való részesedésének növekedésével.

Mindenesetre a textilipar látványos fejlődést produkált: a nyersgyapot behozatala 5 millió kg-ról (1925) 1934-re 15 millió kg-ra nőtt, a feldolgozott termékek importja viszont

816 A lengyel ipar termelésének 60%-át (az üzemek 25%-a) külföldi tőkeből működő üzemek adták a századforduló előtt. Ekkor viszont a szerb gazdaságban alárendelt volt a külföldi tőke aránya.

817 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 287.

818 *Vuković, Sl.*: Srbsko društvo i. m. 104.

819 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 282.

820 *Vuković, Sl.*: Srbsko društvo i. m. 104.

821 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 426.

17 millió kg-ról 5 millió kg-ra csökkent. A különféle textilipari nyersanyagok *tömege* az 1925-ös 18%-ról 1934-re 40%-ra nőtt a teljes textilipari behozatalhoz mérve (értékben 7-ről 21%-ra emelkedett), míg a szövet tömege 60%-ról 12%-ra (értékben 78%-ról 33%-ra) esett, ami a jugoszláv textilipar kapacitásainak javulását és nyersanyaghiányát egyaránt jelentette. A fonal részesedése ugyanis a textilipari importból 22%-ról 47%-ra nőtt.

A legtermelékenyebb iparág a foglalkoztatottak arányának és a termelésből való részesedésnek a hányadosát tekintve a fémfeldolgozás, a vegyipar, az energetika és az élelmiszeripar voltak, a textilipar hiába foglalkoztatta a gyáripari keresők negyedét (1918-ban még csak 15%-át), csak a gyáripari termelés 18%-át adta. Igaz, a befektetett tőkéhez mérten jó volt a megtérülése, miként az élelmiszeriparnak és a fémfeldolgozásnak is. A gépi erőből való részesedés és a termelésből való részesedés arányát tekintve pedig az élelmiszer-, textil-, bőripar és a fémfeldolgozás álltak az élen. A tőke 20%-a az élelmiszeriparban, 20%-a az energetikában került befektetésre, 10–10%-kal követte a vegyipar és a textilipar (III.13. táblázat). A gépi erő több mint fele az energetikában 10%-a az élelmiszeriparban összpontosult, ezt követte a vegyipar. A fémipar részesedése meglepően alacsony volt, noha a gyárak számához (1%) képest minden mutatója jobb értéket mutatott (tőke 6%, lóerő 3,5%, termelési érték 8%), ami a nagyüzemi dominanciát támasztja alá.

III.13. táblázat.

A jugoszláv iparágak termelési mutatói (%-ban) 1938-ban

Ágazat	Gyár (%)	Tőke (%)	Lóerő (%)	Termelési érték (1938)	Létszám, 1000 fő (1918)	Létszám, 1000 fő (1938)	Létszám / termelés	Tőke / termelés	Lóerő / termelés
Kőbányászat	2,26	6,5	2,6	1,9	6,0	4,1	2,2	3,42	1,37
Fémfeldolg.	1,0	6,2	3,6	8,5	9,4	5,16	0,6	0,73	0,42
Fémányászat	6,65	5,0	2,0	5,2	8,0	14,2	2,7	0,96	0,38
Üveg, kerámia	5,5	3,6	1,4	1,7	8,4	5,77	3,4	2,12	0,82
Faipar	14,6	7,8	4,9	5,1	15,4	14	2,7	1,53	0,96
Papír/nyomda	3,25	3,8	1,45	3,0	3,8	3,7	1,2	1,27	0,48
Vegyipar	5,66	9,6	6,4	7,0	5,0	5,3	0,8	1,37	0,91
Élelmiszer	32,3	22,6	11,3	24,3	18,7	14,2	0,6	0,93	0,47
Textilipar	11,5	12,2	4,5	18,3	15,9	25	1,4	0,67	0,25
Bőripar	2,5	2,8	1,0	3,9	3,7	4,7	1,2	0,72	0,26
Áram	14,25	18,9	60,5	15,2	3,7	2,65	0,2	1,24	3,98

Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 425. után módosítva.

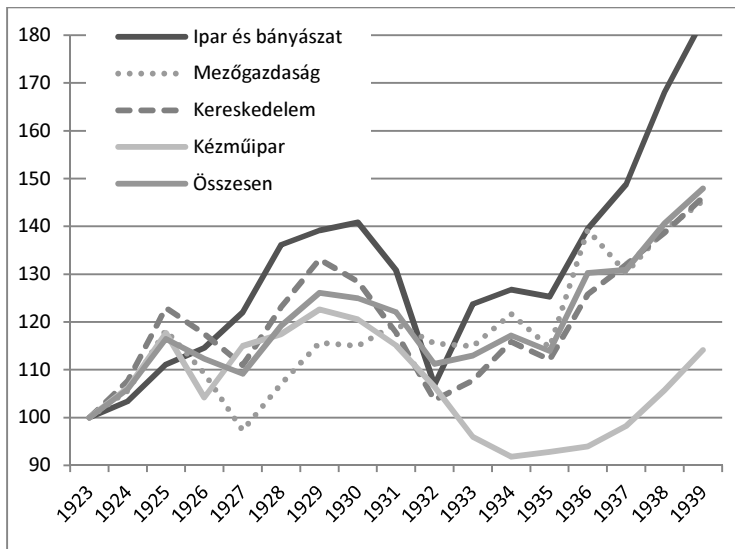
A textilipar évi bevételeinek 2,65%-át, a metallurgia 5%-át volt kénytelen a vámok miatt kifizetni.⁸²² A fejlesztendő iparágakat általában kisebb indirekt adók terhelték, így pl. az indirekt adók az élelmiszer-eladások értékének 57%-át tették ki, a vegyiparban

⁸²² Uo. 292.

31%-ot, míg a textiliparban 7%-ot, a fémiparban csak 2–5%-ot. Általánosságban az iparcikkekre 40%-nyi adó rakódott, amely elvileg az iparfejlesztésbe visszaforgatható összeg lett volna. (Az indirekt adók szerepe valamennyi iparágban meghaladta a közvetlen adókét).⁸²³ Egyes termékek, így a cukor esetében az adó az előállítási ár 200%-a volt, a cementnél 70%! A bánságok ipari jövedelmük átlag 16–17%-át fizették be a kincstárnak. A munkabér az előállítás költségének 9%-át tette ki a bőrparban, 6–7%-át a malomiparban, 17%-át a vasbányászatban, 13% a szénbányászatban, a vegyipar esetében pedig 20% volt, miközben a szociális kiadások az ipari bevételek 1–3%-át tették ki.⁸²⁴ 1936-ban a bruttó áruérték 20%-át adta ki a vállalkozó munkabérre (ez sem lényeges változás 1910-hez képest).

III.4. ábra.

A gazdaság növekedési indexe 1923–1939 között Stajjic szerint konstans árakon (1923=100)

Az inflációs konjunktúra során (1923–1929) az ipar termelése mindössze 40%-kal, a kereskedelmi forgalom 30%-kal nőtt, azaz az 1929–1934-es visszaesés után sokkal nagyobb volt a növekedési ütem (vö. III.12. táblázat). A mezőgazdaság termelése ingadozott (az árak határozták meg). A világháború utáni inflációs konjunktúra jelensége, csakúgy, mint Bulgáriában az ipari üzemek számának növekedésében is megnyilvánult. Az 1919–1938 közötti 2200 gyáralapításból 682, (31%) az államalapítást követő első 5 évben történt (az egyenletes eloszlás esetén várt 25% helyett). A munkahelyek 40%-a is ekkor létesült: az ipari foglalkoztatottak száma 1918-at bázisévnek tekintve (1918=100) 1923-ra 156-ra, míg 1938-ra csak 216-ra emelkedett. Ugyanakkor a regionális különbségek a gyáralapításokban is tükröződtek: Szlovéniában 189 üzem létesült 1919–1923 között 14 ezer munkást foglalkoztatva 66,5 ezer lóerő kapacitással, míg a jóval nagyobb Szerbiában 102

823 Uo. 294.

824 Uo. 295.

üzem 9 ezer munkással és 12 ezer lóerő gépi kapacitással. Itt 1929–1933 között, a világválság idején ugrik meg a létesített gépi erő aránya (Szerbiában ekkor 49 ezer lóerő létesül, míg Szlovéniában csak 4500 lóerő).⁸²⁵

III.14. táblázat.

Gyáralapítások és alapmutatók 1858–1939 között

Periódus	Új gyár	Tőke 1000 inflációs dinárban	Munkahely	Lóerő	Tőke/üzem (1000 dinár)	Lóerő/üzem	Munkahely/üzem	Új tőke/munkaerő (1000 dinár)
1858 előtt	6	27 000	305	726	4500	121	50	88
1859–1868	5	39 600	237	1125	7920	225	47	167
1869–1878	8	62 600	562	1614	7825	201	70	111
1879–1888	24	40 000	929	1836	1666	76	38	43
1889–1898	37	546 000	5000	22 821	14 756	616	135	109
1899–1908	92	731 000	14 500	26 843	7945	291	157	50
1909–1918	77	377 000	7500	11 462	4896	148	97	50
1919–1928	241	582 000	18 000	21 751	2414	90	74	32
1929–1938	187	432 000	7800	57 552	2310	307	41	55

1858–1938 között 10 éves periódusok alapján a munkaerő bővülése 1898–1908, majd 1918–1928 között volt a legnagyobb, míg a lóerő az utolsó periódusban, 1929 után, a tőkéé viszont érdekes módon 1899–1908 között, megerősítve Lampe elképzelését a fellendülésről (III.14. táblázat). Az új üzemegységre jutó tőkeérték jelentősen csökkent 1900 után, az új üzemegységre jutó gépi erő szintén, viszont 1929 után megugrott. Az üzemek átlagmérete szintén csökkent a századfordulóhoz képest, miként a munkaerőre jutó tőkebefektetés értéke is esett.

III.15. táblázat.

A támogatott üzemek mutatóinak változása 1910–1938 között

Támogatott üzemek	1910	1938	1938-ban (1910=100)
Gyár	465	718	154
Munkahely	16095	55025	341
Átlagos üzemméret	34	76	220
Tőke	55 000 000	2 853 400 000 (168 000 000)*	200
Lóerő	24030	146 500	609
Tőke/munkahely	3550 (55 000)*	51 856	
Tőke/lóerő	2300 (38 000)*	19 477	
Lóerő/munkás	1,5	2,66	178

*Inflációval korrigált érték. Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 422.

825 Uo. 222–224.

Összességében a gyárak számát tekintve Szerbia 1918-as 13%-os részesedése 1938-ra 20%-ra nőtt, míg Szlovéniáé 25%-ról 18%-ra esett (darabszámban is!). Szlovénia kedvező mutatói azonban nem is ebben és nem is a tőke értékében (a tőkéből való részesedése és a munkások aránya is stagnált), hanem a gépesítettségben rejlett: míg 1918-ban a térség gépi erejének 20% volt itt, ez 1938-ra 30%-ra emelkedett (Szerbiában is nőtt: 12%-ról 29%-ra). A Vajdaságban egyik mutató sem nőtt, inkább ruralizálódott az impériumváltás után, míg Horvátországban a tőke és a munkások részesedése is növekedett (a gyárak száma 150-nel emelkedett), de így is 26–28% körül stagnált Jugoszlávia egészéhez viszonyítva, ami megfelel a lakosságárányos részesedésnek. Az *államilag támogatott* üzemek esetében *III.15. táblázat* alapján az üzemegységek száma 1910–1938 között 55%-kal nőtt, a munkahelyek száma három és félszeresére nőtt, így az átlagos üzemméret is bővült. 1938-ig a tőkeérték megduplázódott, míg a gépi erő ötszörösére nőtt, így a munkaerőre és gépi erőre eső tőke értéke csökkent. A gépesítés olcsóbbá vált, az egy lóerőre jutó tőke értéke csökkent.

Calic szerint az iparosítás leginkább kézzelfogható eredménye mégis a megélhetési költségek drágulása volt, mivel minden új iparág természetszerűleg drágábban termel, mint a korábban iparosodott országok, miközben az előállított termék gyengébb minőségű. Így az iparosítás költségeit kétszeresen is a fogyasztó viseli.

III.3. A mezőgazdaság fejlesztésének perspektívái a két világháború között

III.3.1. Általános jellemzők és kitörési lehetőségek

Jugoszlávia az első világháború után döntően agrárjelleggel bírt – keresők 75%-a élt a mezőgazdaságból, mely a GDP 40–50 %-át állította elő –, ezért a társadalom története jelentős részben a parasztság problémáinak története. A mezőgazdaság általános állapotát, regionális különbségeit értelmezendő e fejezetben bemutatjuk, hogy *a mezőgazdaság fejlődése lépést tudott-e tartani a népességnövekedéssel, avagy a földszűke és az elavult agrotechnika relatív túlnépesedéshez és társadalmi feszültségekhez vezetett.*

Az inflációs konjunktúra idején az agrártermelés és -export és ezen keresztül a parasztság helyzete is kedvezően alakult. A búza ára magas volt, magasabb, mint 1913-ban, a búzaexport 1923–1924 között súlyban és értékben is megduplázódott (*III.16. táblázat*). A gabonakivitel az országos export egyhatod-egyhetedrészét tette ki.

A helyzet mégsem volt azonban ennyire egyértelmű. Az árkonjunktúra nem volt tartós (*III.17. táblázat*), ráadásul a termelési költségek is magasak voltak más országokkal összevetve. Az importárak jóval magasabbak voltak, mint az export egységei, így hiába exportált az SZHSZ Királyság súlyra több terméket, mint amennyit behozott, és hiába duplázódott meg exportja 1921–1923 között, külkereskedelmi mérlege ugyanúgy negatív volt, mint a hasonló problémával szembesülő Bulgáriáé (*III.18. táblázat*). A növekedés

egy részét eliminálta a dinár 1921–1923 közötti 40%-os inflációja, melyet csak később sikerült megfékezni (III.19. táblázat).

III.16. táblázat.

A búza- és kukoricaexport értékének és egységárának változása, 1922–1924

Év	Búzaexport (1000 t)	Búza (millió dinár)	Egységár (t)	Kukoricaexport (1000 t)	Kukorica (millió dinár)	Egységár (t)
1922	20	116	5800	11	43	3909
1923	97	381	3928	102	333	3265
1924	172	683	3971	245	585	2388

1 frank = 14–15 dinár 1923–1924-ben.

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 23.

III.17. táblázat.

A búza mázsánkénti egységárának változása 1922–1931 között

Index	1912	1922	1925	1928	1929	1930	1931
Búza ára dinárban		322–510	240–500	272–370	170–255	127–225	140–212
Búza ára frankban	16	27	31	27	19	15	14

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 21. és 178.

III.18. táblázat.

A behozatal és a kivitel értékének és egységárainak változása

Év	Behozatal (1000 t)	Értéke (millió aranyfrank)	Importcikkek egységára (1000 dinár/t)	Kivitel (ezer t)	Értéke (millió aranyfrank)	Exportcikkek egységára (1000 dinár/t)	Szaldó (millió frank)
1921	737	538	730	1583	321	203	–216
1923	1123	493	440	3025	477	158	–15
1925	1513	875	578	4398	890	202	15
1926	1241	763	615	4884	781	160	18
1928	1565	783	500	4526	644	142	–139

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 35. Kršev, B.: Finansijska politika i. m. 144.

Mindeközben Jugoszlávia népessége 1921–1941 között 4 millió fővel, 33%-kal gyarapodott (Romániáé, Hollandiáé, Bulgáriáé és Lengyelorszáéé hasonlóképpen, 28–30%-kal), ami – nem számítva Görögországot, mely 500 ezer fős nettó vándorlási egyenleget mutatott a török-görög népességcsere után – Európában a legjelentősebbek között volt.⁸²⁶ E népességnövekedést az 1930–1938 közötti 150 ezer kivándorló és 95 ezer be/visszavándorló aligha tudta ellensúlyozni.⁸²⁷ 1926–1956 között a mezőgazdaság (a háborús évek nélkül) Sundhausen szerint csupán évi 0,9%-os növekedést mutatott, ami

⁸²⁶ Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 289.

⁸²⁷ Jugoszlavia: Annuaire statistique 1929, 1936, 1940. (Belgrád, 1932, 1937, 1941)

az ipari termelésbővülés üteme (3,5%) alatt maradt. A lakosság szám növekedési üteme miatt egy főre vetítve ez egyenesen évi 0,5%-os csökkenést jelentett. A hektáronkénti terméshozam az 1930-as években 33%-kal, a munka termelékenysége pedig 57%-kal az európai átlag alatt volt.⁸²⁸ A falusi munkaerő teljesítménye jelentős regionális differenciákat mutatott: Szlovéniáé 88% volt a jugoszláv átlaghoz képest, Boszniáé és Macedóniáé csak 50%, Montenegróé alig 33%, míg a Vajdaságé 212%, Szerbiáé 124%.⁸²⁹ Éppen a legrosszabbul teljesítő területek küszködtek a legnagyobb túlnépesedéssel. A gazdaságok harmada 2 ha, kétharmada 5 ha alatt volt, ami ugyanolyan rossz érték, mint az 1910-es szerbiai.

A lakosság foglalkoztatottsága a nagy népességnövekedés ellenére azonban csak 50%-os volt (6,8 millió fő), s míg a népesség 1921–1931 között 2,25 millió fővel nőtt, addig a foglalkoztatottak száma csak 0,7 millióval (a növekedés 30%-a), ami fiatal társadalomra és elhelyezkedési problémákra egyaránt utal. A mezőgazdasági eltartottak száma 1,2 millióval, 25%-kal nőtt, nagyobb ütemben, mint az önálló gazdáké (15%-kal; 1,55-ről 1,77 millió főre), a földterület pedig alig 20%-kal. Ugyanekkor az iparban a keresők száma 40%-kal, a kereskedelemben 50%-kal nőtt, míg az eltartottaké csak 33%-kal emelkedett (III.20. táblázat)! A mezőgazdasági keresőre jutó eltartottak aránya romlott, az iparban és kereskedelemben javult. A béresek száma az okučje fennmaradása mellett 352 ezerről 452 ezerre nőtt (+30%). Mindez arra utal, hogy a mezőgazdaság telítődése folytatódott.⁸³⁰ Jugoszláviában a mezőgazdasági népesség 1948-ig nem csökkent, míg Angliában ez már 1820-ban bekövetkezett, Németországban 1850-ben, Olaszországban 1920-ban.

III.19. táblázat.

A megélhetés költségei papírdinárban
(1913=100)

	1919	1921	1922
	553	1036	1409

(III.20. táblázat)! A mezőgazdasági keresőre jutó eltartottak aránya romlott, az iparban és kereskedelemben javult. A béresek száma az okučje fennmaradása mellett 352 ezerről 452 ezerre nőtt (+30%). Mindez arra utal, hogy a mezőgazdaság telítődése folytatódott.⁸³⁰ Jugoszláviában a mezőgazdasági népesség 1948-ig nem csökkent, míg Angliában ez már 1820-ban bekövetkezett, Németországban 1850-ben, Olaszországban 1920-ban.

III.20. táblázat.

A keresők és eltartottak számának növekedése Jugoszláviában szektorok szerinti bontásban

Szektor	Kereső, 1921	Eltartott, 1921	Kereső, 1931	Eltartott, 1931	Eltartott növekedése, %	Kereső növekedése %	Eltartott növekedése %	Kereső növekedése %	Eltartott / kereső, 1921	Eltartott / kereső, 1931
Mezőgazdaság	4,8*	4,4	5,1*	5,5	25,0	6*	78	34	0,9	1,1
Ipar	0,5	0,6	0,7	0,8	33,3	40	14	22	1,2	1,1
Kereskedelem, pénzügy	0,2	0,3	0,3	0,4	33,3	50	7	11	1,5	1,33
Szabad fogl. és katona	0,24	0,2	0,36	0,25	25,0	50	4	14	0,8	0,7
Összesen	6,0	5,7	6,88	7,1	24,6	15	100	100	0,95	1

*Valójában 1,55 és 1,77 millió gazdaságról van szó, azaz 1 gazdaságra több kereső jut (családi munkaerő).

Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 15.

1921–1941 között Jugoszlávia lélekszáma 33%-kal nőtt, míg a szántóterület csak 20%-kal. (Az egész ország területének csak 60%-a volt művelhető és 28% volt a szántó).

828 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 238.

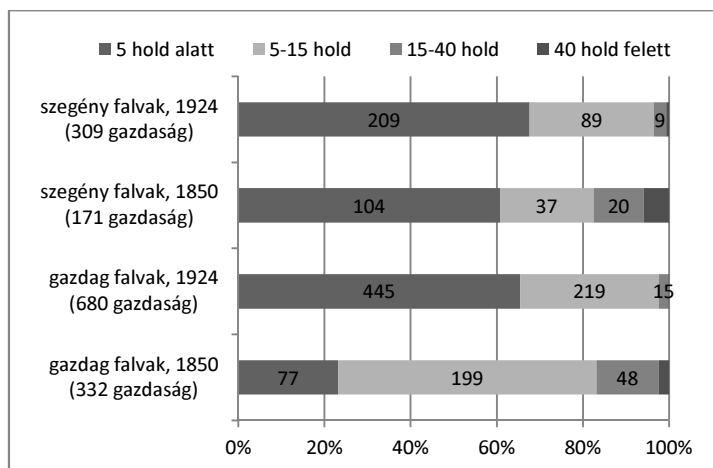
829 *Vuković, Sl.*: Srbsko društvo i. m. 223.

830 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 306.

100 ha művelt területre Németországban 52, Franciaországban 84, Jugoszláviában már 114 ember jutott.⁸³¹ A népességnövekedés a gazdaságok feldarabolódásával járt: 1865-ben Glavicában 62 háztartás 138 lakost tartott el, 1948-ban ugyanott 193 háztartás 989 embert. Azaz, míg a háztartások száma megháromszorozódott, a lakosságé meghétszereződött.⁸³² Az egy háztartásra jutó eltartottak aránya nem javult közel 100 év alatt, miközben a birtokaprózódás előrehaladott állapotban volt: a háztartások száma mindenütt megduplázódott-megtriplázódott. Horvátországban az 1850-es években még kiegyensúlyozott birtokszerkezettel jellemezhető falvakban (III.5. ábra) a gazdasági egységek megduplázódásával 1924-re jelentősen romlott a birtokszerkezet (12 holdról 6 holdas átlagra), míg az 1850-ben is szegény településeken a gazdaságok számának növekedése nem volt ekkora (70%-os), és az átlagos birtoknagyság itt is esett (10-ről 6 hold körüli értékre, miközben a művelt földterület növekedése 10% alatt maradt).

III.5. ábra.

Horvát példa a birtokaprózódásra: 7 gazdag falu lecsúszása 2 generáció alatt

A birtokok szétforgácsolódása miatt a parasztság egyre inkább a városra, mint fogyasztó- és munkaerőpiacra volt utalva: rendszeressé vált az ingázás, a beköltözés, a családszerkezet fellazulása és a primőrök termelésének előtérbe kerülése a világháború után. Rakovicából 12 háztartás szállított átlag 24–50 liter tejet Belgrádba szekéren, míg gyalog további 18 háztartásból szállítottak 4–15 litert naponta 12 kilométert megtéve. A Thünen-féle telephelyelmélettel leírható jelenség Európaszerte általános volt: az iparosodott és specializálódott körzetek esetében a központi helyet a primőröket előállító övezet vette körül közvetlenül.⁸³³ De a munkavállalási célú ingázás és migráció is megjelent. Rakovicából a belgrádi munkaerőpiacon rendszeresen 45 ember jelent meg, akik az építőiparban találtak foglalkoztatást.

831 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 237.

832 Kostić, Cv.: Seljaci industriski radnici. Beograd, Rad Izd. Preduzeće, 1955. 91.

833 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 242.

A munkaerőkínálatot és tényleges szektorok közötti mobilitást erősen csökkentette az okučje gyakorlata, mely a két világháború között is érvényben volt, amely ugyanakkor nem biztosított már elegendő bevételt az öfenntartáshoz a birtokaprózódás előrehaladottsága miatt. Jugoszláviában így „mindössze” félmillió mezőgazdasági bérmunkás volt, ami az agrárszektorban foglalkoztatottnak csak 10%-át tette ki (míg Magyarországon ez 30% felett volt), ugyanakkor a szerb ipar sokszor paraszti bérmunkások tömegeire épült, akik eredeti megélhetésüket sem adták fel a kiegészítő ipari bevételek mellett. A bányászatban a parasztek aránya 75% volt, a faiparban dolgozók 63%-a rendelkezett művelt földdel, az építőiparban 50%-uk, a vegyiparban 36%-uk, míg a fémfeldolgozásban foglalkoztatottak esetében ez 12% volt, a textiliparban 69%, a bőriparban 17%, a malom- és húsiparban 33–37%.⁸³⁴ Az ipari munkások 12%-a volt földnélküli parasztek, 10%-a 3 ha-nál kisebb birtokkal rendelkező gazdálkodó, ennél nagyobb birtokkal bírt a gyári munkások 3%-a, egykori kézműves volt 2,5% és 65%-uk városi munkás (vagy annak gyereke) volt (vö. II.12. táblázat).⁸³⁵ A földeken kívüli jövedelem szerepe a birtokaprózódással egyre jelentősebbé vált: egy 4 hektáros rakovicai birtokon a munkaidő 40%-át már nem a földeken töltötték 1932-ben.

III.21. táblázat.

Jugoszlávia tartományainak általános mezőgazdasági jellemzői

Terület	Terület %	Művelt szántó %	Legelő %	Szántó a területből %	Állatállomány 1000 egységben	Állatállomány %	Mezőgazdasági népesség %	Ipari népesség %
Drava	6,5	4,6	7	24	544	6,5	60	22
Drina	11,0	11,0	9	32	946	11	82	8
Dunav	12,5	28,2	6	74	1409	17	75	13,5
Morava	10,3	10,3	9	33	718	8,6	86	7
Primorje	8,0	4,0	14	17	508	6	83	6,5
Sava	16,4	17,0	15	34	1532	18,4	75	12
Vardar	15,0	11,4	16	26	1106	13	78	9,5
Vrbas	7,7	9,3	5	40	765	9	88	5
Zeta	12,5	4,3	18	11	802	9,6	82	6
Beograd	0,2	0,1	0	32	10	0	4	33
Jugoszlávia	100	100	100	33	8340	100	77	11

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 274–304.

Mindemellett azonban a parasztság jövedelmei kezdetben nőttek. Az 1924-es egy mezőgazdasági főre jutó 4800 inflációs dinár frankban 340 fölötti értéket ad (egy főre is 290 dinár), ami meghaladja az 1912-es értéket – s 1928-ig reálértéken nem is csökken. De ennek oka a kis árkonjunkktúra (lásd: III.17. táblázat), nem a terméseredmények általános, vagy területegységre jutó javulása. A regionális differenciák azonban az agrárszférában is

834 Uo. 251.

835 Kostić, Cv.: Seljaci i. m. 166.

jelentősek voltak. Mint az a III.21–22. táblázat adataiból is látható, Jugoszláviában 1938-ban mezőgazdasági szempontból Sava és Dunav bánságok voltak a legfejlettebbek: az előbbi az állattenyésztés, az utóbbi a földművelés terén volt kiemelkedő. Az utóbbi tartományban a kukorica terméshozama hektáronként 125%-kal múlta felül Vardar, 100%-kal Zeta és 85%-kal Vrbas értékeit, a búza és a burgonya esetében pedig 60%-kal mutatott magasabb termésátlagokat. Az utóbbi tartományokban ugyan nem a földművelés volt domináns, hanem az állattartás, de Sava bánságban a széna, szalma hozama 75%-kal volt nagyobb, mint a tradicionálisan szintén állattartó Primorje, Zeta, Vrbas és Vardar tartományoké, s kétszerese a Moravában mértnek.

III.22. táblázat.

A föld átlagos nettó* jövedelmezősége a jugoszláv tartományokban, 1938

Terület	Szántó, dínár/ha	Kert, dínár/ha	Rét, dínár/ha	Legelő, dínár/ha	Szőlő, dínár/ha	Átlag, dínár/ha	Népesség- növekedés 21–31 (%)	Népesség- növekedés 31–41 (%)
Drava	350	560	300	60	506	160	8	14,5
Drina	240	780	180	40	850	160	27	59
Dunav	980	1100	480	260	1480	760	9,5	18
Morava	270	520	230	70	940	150	20	41
Primorje	150	210	160	10	260	55	12	24
Sava	380	875	410	60	875	220	11,5	23
Vardar	250	800	310	40	730	100	19	39
Vrbas	200	680	160	30	410	110	22	46
Zeta	133	340	180	20	300	40	18	37
Beograd							90	193
Jugoszlávia							16	33

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 284. *Tehát a vetőmag és a fogyasztás leszámításával.

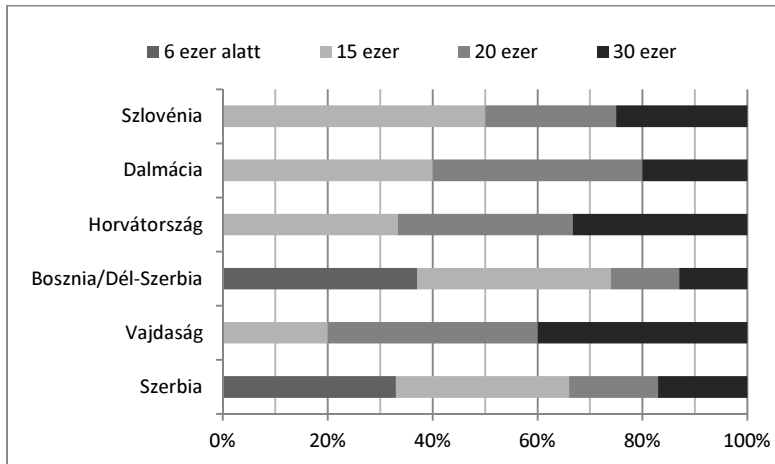
A hektáronkénti nettó összjövedelem esetében is megfigyelhető Dunav (Vajdaság) dominanciája - még az állattenyésztéshez kapcsolódó ágazatokban is felülmúlta az egy hektárra jutó jövedelem a tradicionális állattenyésztő központokét. A tartomány iparosodottabb volt, mint az állam többi része, s mivel viszonylag „kevesen” dolgoztak a mezőgazdaságban, ugyanakkor a hektáronkénti jövedelem nagy volt, így az egy főre eső mezőgazdasági bevétel is nagyobb volt az átlagosnál. A házak értéke is 23 ezer dinár volt (Szlovéniában 20 ezer), míg Szerbiában csak 15 ezer, Macedóniában és Boszniában 14 ezer (III.6. ábra).⁸³⁶ (1910-ben 1500 frank volt a házak átlagára Szerbiában, tehát nem változott 1925-ig). A Vajdaságot III.21–III.22. táblázatban felsorolt ágazatok egyikében sem közelítette meg egyetlen tartomány sem. Úgy tűnt a szerb állam relatív túlnépesedésből és rossz birtok- és iparpolitikájából fakadó problémáinak externalizálása részben sikeres volt, Nagy-Szerbia megvalósítása jó adóalappal és élelmiszerbázissal látta el az országot.

⁸³⁶ Bíró L.: A jugoszláv állam i. m. 43. idézi Isić, M.: Seljaštvo u Srbiji 1918-1941. I/2. Beograd, 2001 c. művét (198).

Mindemellett e népesség növekedése e tartománynak volt a legkisebb a bánóságok között, tehát itt volt a legkisebb a demográfiai nyomás.

III.6. ábra.

Házak érték szerinti megoszlása az egyes régiókban 1925-ben inflációs dinárban és %-ban

III.23. táblázat.

A regionális gabonahiány területi mintázata Jugoszláviában a világgazdasági válság idején

Regió	Élelmiszerhiány (1000 fő)	A lakosság %-ában	Átcsoportosítandó élelem (1000 vagon)
Szlovénia	700	1140 / 60%	21
Horvátország	1300	3430 / 38%	22
Bosznia	600	2323 / 26%	16
Montenegró	300	360 / 86%	8
Szerbia	730	3550 / 20%	12
Macedónia	120	550 / 22%	2,5

A Vajdaság megszerzésének előnyei a világgazdasági válság idején bizonyosodtak be. Az 1929–1932 közötti *búzatermelési* adatokat vizsgálva a 160 kg/fős jugoszláv átlagot nem haladta meg Zeta (42 kg), Primorje (44 kg), Dráva (52 kg) és Vrbasz, valamint Vardar bánóság értéke sem (105 kg), Száva és Morava tartományban pedig éppen felülmúlta azt (127 és 138 kg), de a *minimum létszükségletet* (150 kg/ fő) így sem érte el. Ugyanakkor Duna tartományban 400 kg/fő volt a termelés értéke.⁸³⁷ A világválság idején tehát Kukoleča szerint Szlovéniában 0,7 millió ember, Horvátországban 1,3 millió, Boszniában 600 ezer nem termelte meg élelmiszer-szükségletét a birtokszerkezet sajátosságai miatt. A Vajdaság ugyanekkor 147 ezer vagonnyi szufficittel rendelkezett. A táplálék átcsoportosítása után még 67 ezer vagon exportálható felesleg is maradt (III.23. táblázat). A Vajdaság nélkül tehát Jugoszlávia nem lett volna önellátó gabonából. Másfelől a vajdasági termelők kevésbé szenvedtek a gabonaáreséstől, hiszen nem volt telített a belső piac.

⁸³⁷ Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m 195.

Az egy főre jutó búza- és kukoricatermelés 1929–1932 között együttesen 500 kg volt (városban a búza részesedése a fogyasztásból 50%, a kukoricáé 38% volt, falun a búzáé 30%, a kukoricáé 48%), míg a szükséglet 380–400 kg volt. (1922-ben még csak 350 kg volt a termelés, azaz éppen fedezte az ország szükségleteit). 1932-ben a parasztok felének vetőmagja sem volt, nemhogy élleme: Primorjében a hiány egyenesen 95% volt, Vrbászban 60%, a Duna bánságban „csak” 30%-uk nem rendelkezett elegendő vetőmaggal.⁸³⁸ Ráadásul a háziipar is felére zsugorodott, ami növelte a szükségleteket és csökkentette a háztartások bevételeit. A világválság idején a gabonahiányos térségekben élő falusi vásárló által vásárolt gabona ára pedig 35–50%-kal magasabb volt, mint a termelési ár. E tényezők az eladósodás fokozódását eredményezték: 1932-ben már 6,9 milliárd dinár volt a falvak adóssága. 1929–1932 között – kihasználva a világpiaci áresést – 12%-kal nőtt az élelmiszer-behozatal. De a válság lecsengésével sem javultak a termelés regionális mutatói: 1939-ben az ország 348 járásából 194 agrártermelése hiányt mutatott, 62 volt önellátó, s csak 92 volt szufficites (hasonlóan a rodopei Bulgáriához) (III.24. táblázat).⁸³⁹ Duna és Morava adták a gabonatermelés 60%-át.⁸⁴⁰ A falusi jövedelem csak a fenntartási költségek 85%-ára volt elegendő.⁸⁴¹

III.24. táblázat.

Az egy főre jutó gabonatermelés regionális mintázata

Tartomány	Egy főre jutó búza és kukoricatermelés (kg)
Zeta	164
Primorje	200
Dráva	200
Duna+Belgrád	1100
Száva	457
Morava	436
Vardar	307
Vrbasz	467
Egy fő és állatok fogyasztása	380–400, országos átlagtermés: 500

Lásd Boszniát 1910 előtt: I.72. táblázat: 356 kg.

A válsághelyzet azt bizonyította, hogy Jugoszlávia mezőgazdasági szerkezete súlyos problémákkal küzd. Szükségessé vált vagy

- (1) új földek feltörése, a meglévő földhasználat módosulása,
- (2) a birtok- vagy termelési struktúra megváltoztatása, vagy
- (3) a szekunder szektor (ipar) irányába zajló átrétegződés felgyorsítása,
- (4) a technikai fejlesztés az agráriumban, mely részben az előbbi függvénye.

A problémákat a vizsgált korszakban nem sikerült megoldani, noha már 1929 előtt is kísérleteztek vele. E megoldási kísérletekről éppen az 1929 után előállt helyzet bizonyította, hogy jelentettek többet tüneti kezelésnél.

838 Uo. 198.

839 Uo. 194.

840 Uo. 199.

841 Uo. 222.

(1) Az új földek feltörése korlátozott lehetőséget nyújtott csak. 1921–1931 között a művelt földterület nagysága 700 ezer hektárral emelkedett csak (6,9 millióról 7,6 millió-ra), ami 10%-os növekedést jelentett. Eközben a háztartások aránya ugyan 13%-kal nőtt (222 ezer), de ezek közül csak 40 ezer jött létre új földön, kb. 170 ezer már meglévő birtoktestek aprózódásával jött létre⁸⁴² (ami kétszer annyi, 340 ezer család megélhetési viszonyain rontott). Ráadásul maga a lakosság ugyanezen periódusban 18–20%-kal nőtt (2,25 millió fővel). Emiatt szükségszerű is volt, hogy a parlagon hagyott földek nagysága az 1921 évi 900 ezer hektárról 400 ezer hektárra csökkent 1938-ra.⁸⁴³ A parlagterület csökkenése azonban zömmel a Szávától északra, a fejlettebb agrotechnikájú területen zajlott, a déli területeken nem segített.

A szántóterületek 1921–1938 közötti 20%-os növekedése nem állt arányban a lakosság 35%-os növekedésével (a mezőgazdaságból élőkével – 25% – igen, de a városiaké is ettek), ráadásul az egy főre jutó állatállomány 1914-hez képest is alacsonyabb volt – az 1860-tól tartó tendenciát folytatva. Az első világháborúban elpusztult a lovak 35%-a (550 ezer), a szarvasmarhák 27%-a (1,72 millió), a sertésállomány 46%-a (2,4 millió), a juhek és kecskék 54%-a (5,3 és 1,2 millió).⁸⁴⁴ A nagy szárazságok idején szintén az állatállomány szenvedett inkább, mivel a terményeket az emberek élték fel. Így, míg 1921-ben 4,9 millió szarvasmarha élt Jugoszláviában, egy év múlva már csak 4 millió, s 1931-re ez 3,8 millió-ra zuhant (részben a világválság hatásának betudhatóan). A sertések száma az 1921-es 3,3 millióról 1922-re 2,9 millióra esett, s 1931-ben ugyanennyi volt. A fehérjeforrás kiesése egyoldalú táplálkozáshoz vezetett, az igaerő csökkenése szintén nem javította a terméseredményeken.

III.35. táblázat.

Területegységre jutó mezőgazdasági népesség változása a Balkánon, 1921–1941

Ország*	100 ha-ra jutó mezőgazdasági népesség			100 állategységre jutó mezőgazdasági népesség		
	1921	1931	1938	1921	1931	1938
Jugoszlávia (77)	136	140	141	113	142	139
Bulgária (73)	109	116	107	84	102	114
Románia (72)	107	94	101	113	142	147

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 317. * Zárójelben az agráriumban foglalkoztatottak aránya %-ban a keresőkből.

(2) A másik lehetőség a földreform volt. Az eddigiek alapján belátható, hogy Jugoszlávia déli része a kedvezőtlenebb természetföldrajzi és klimatikus viszonyai, továbbá népességfőnöksége és rosszabb agrotechnikája miatt állami ösztönzők nélkül is nagy népességnomást gyakorolt Észak-Jugoszláviára, nem csoda, hogy a Vajdaság bekebelezése után a meginduló földreformok és telepítések nemcsak a szláv népesség erősítését, a régi elit leváltását, de egyben a népességfőnökség levezetését is célozták Tomasevich érvelése szerint.⁸⁴⁵

842 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 282.

843 Uo. 335.

844 Uo. 229.

845 Uo. 349.

Ez utóbbi állítás – ami a népességfőlöleség levezetését illeti – viszont nem tartható: indirekt módon Tomasevich saját adatai is cáfolják. A III.25–26. táblázat szerint az egyébként is rosszabb agrotechnikával rendelkező Balkánon a területegységre és állategységre jutó mezőgazdasági népesség nagyobb volt, mint Európa többi részében, ráadásul – az állítás első feléből következően – rosszabb körülmények között is élt (ez 1931-ben, a reformok után is igaz volt). Tomasevich 140 fős agrárnépességet számít 100 ha szántóföldre Jugoszláviában,⁸⁴⁶ miközben a túlnépesedés határértékeként megadott 80 fő/100 hektár szántó volt. Ez utóbbi érték 4–5 fős családdal számolva 5 ha/családot jelent. Ennek azonban csak a Vajdaság felelt meg, Szerbiában 166, Dalmáciában 250, Horvátországban 190 volt a 100 ha szántóra jutó érték. Azaz, ha egy teljes körű és egyenlő birtokméretet eredményező földosztás megy végbe, akkor sem juthatott volna életképes birtok jut egy család kezébe. Egy generáción belül a teljes lakosságot a lecsúszás fenyegette a földreform ellenére is technikai fejlődés, termékszerkezet-váltás vagy szűzföldek feltörése (erdőirtás) és foglalkozási átrétegződés nélkül – még úgy is, ha a népesség az országon belül területileg átrendeződik! Márpedig Spulber adatait elemezve megállapítható,⁸⁴⁷ hogy Jugoszláviában 1910–1939 között a mezőgazdasági munkahatékonyság, azaz a termelésből való %-os részesedés és a foglalkoztatott munkaerő hányadosa nem javult. Mivel a mezőgazdasági területek növekedése nem volt nagyobb a népességgyarapodás üteménél (tehát az extenzivitás nem volt tovább fokozható), a technológiai fejlődés és a termékszerkezet-váltás hiánya önmagában is megkérdőjelezi egy olyan földreform sikerét, amely a nagybirtokok felosztásával még inkább a kisbirtok felé tolja el a birtokszerkezetet – még akkor is, ha föld nélküliek is földhöz jutnak. Így a telepítések gazdasági célja másodlagos volt, a fő indíték politikai természetű, a Monarchiától örökölt struktúrák gyengítése volt. A reform pedig inkább az új területek a szerb gazdaságszerkezetbe integrálását, a regionális differenciák (és a hozzájuk kötődő népmozgalmi folyamatok illetve a belső verseny) csökkentését volt hivatott szolgálni (egy állam = egy struktúra), mint az agrárszféra versenyképességének javítását. A társadalompolitikai célok vélhetően fontosabbak voltak a gazdasági előnyöknél.

A nyilvánvaló politikai hozadékon túl tehát a földosztás gazdasági-társadalmi racionalitása és sikeressége vitatható: ezt maga Tomasevich is elismeri. Ha ugyanis az 1897-es szerbiai birtokviszonyokat összevetjük az 1931-es Jugoszlávia viszonyaival, akkor kimondható: a jugoszláv állam birtokszerkezete a regionális helyzet javulása – pl. Bosznia – ellenére nem volt jobb, mint a 19. századi szerb államé. Az 1919-es reform ugyanúgy nem jelentett megoldást, miként a 19. századi szerb kísérletek sem találták meg azt. A reform az egy generációval korábbi állapotokat állította vissza, a népszaporulat állandósága mellett csak egy generációig odázta el a probléma kiújulását, annak ellenére, hogy a földreform során 2,5 millió hektár, a művelés alatt álló földek egyötödének tulajdonviszonya változott meg, s 637 ezer család kapott földet, ami fejenként 4 ha-t jelentett.

846 Másképp: 1 km² művelt területre 80 mezőgazdasági kereső jutott, miközben Angliában ez 7, Hollandiában 26, Magyarországon 59, Németországban 47, Lengyelországban 65, Bulgáriában 89, Romániában 81 fő volt.

847 Spulber, N.: Changes in the Economic structures. In: Jelavich, B.–Jelavich, Ch. (eds.): The Balkans in Transition. 366–367. alapján.

Nem csak a birtokstruktúra nem tolódott kedvezőbb irányba, de a munkерőfelesleget sem sikerült csökkenteni. Moore hasonlóképpen egyetért, hogy Jugoszlávia mezőgazdasági lakossága túlnépesedéssel küszködött (61%, míg Bulgária esetében 53%-os, Magyarország esetében 23%-os, Lengyelország esetében 50%-os volt az agrár-túlnépesedés).⁸⁴⁸ Jugoszláviában a „többletnépeség” az 1921-es 4 millióról 1938-ra 5 millióra nőtt, míg Bulgáriában (1 millió) és Romániában (3 millió) stagnált.⁸⁴⁹ Ezek az adatok szintén megkérdőjelezik a földreform sikerességét.

III.36. táblázat.

Területegységre jutó mezőgazdasági népesség, 1931

Ország	Mezőgazdasági népesség %	100 ha-ra jutó mezg. népesség	100 állati egységre jutó mezg. népesség
Csehszlovákia	34	85	80
Dánia	31	42	21
Franciaország	28	50	51
Németország	21	63	44
Magyarország	52	76	115
Olaszország	43	111	153
Lengyelország	63	106	112

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 311.

A reformtól tehát csak regionális eredményeket lehetett várni. A regionális megoszlást vizsgálva azonban egyedül csak a *Vajdaság* nem mutatta a túlnépesedés jeleit 1938-ra (III.37. táblázat) – így a szerb telepések beáramlása sem lehetett jelentékeny. Az állatállomány növekedése még annyira sem tudott lépést tartani a népességyarapodással, mint a növénytermesztés. Primorje és Zeta esetében egyenesen nyomasztó volt a relatív túlnépesedés, ami a nagy szaporulat mellett a kedvezőtlen domborzati adottságoknak is köszönhető, bár az állatállományhoz képest csökkent a lakosság szám.

Bosznia-Hercegovinában 1919-ben 4000 agát és béget érintett a földreform (noha 13 ezren voltak a muszlim nagybirtokosok): ők zömmel elvesztették megélhetésüket, mert a kárpótlás jóval kisebb volt, mint amit a jobbágyok adójából és a terménypiacon megkereshettek. 113 ezer kmet viszont földet kapott (ez viszont nagyjából a teljes réteget jelenti), 775 ezer hektárnyit összesen (ez 7 ha/fő – ebből 170 ezer ha volt erdő). További 50 ezer bérlő, aki begliken (árendált majorsági földön) dolgozott pedig 400 000 ha földet kapott (8 ha/fő). Ez összesen 300+500 millió dinár kárpótlási kiadást jelentett évi 4%-os

848 Moore, W., E.: Economic Demography of Eastern and Southern Europe. Geneva, League of Nations 1945. Összevetette a gabona- és állati egységek egy főre jutó értékeit Európában az átlaghoz (100) képest. Ezáltal kiszámolhatta az ideális népességet, és összevetette a ténylegessel. Több hibát elkövetett azonban, pl. a fogyasztásra szánt gabonát 8–10%-ban adta meg, míg Tomasevich szerint ez 25% volt Jugoszlávia agrotechnológiai szintjén. Másrészt Romániához képest Jugoszlávia termelékenységét alábecsülte (114 millió egység vs. 62 millió, míg Magyarországot, mely Jugoszláviánál kisebb állatállománnyal rendelkezett, 88 millió egység Moore szerint).

849 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 316.

kamattal⁸⁵⁰ (tehát 1 ha megváltása átlag 1000 dinár, 100 aranyfrank volt, ami a föld tényleges piaci ára alatt maradt). 25 ezer házatlan zsellér 25 ezer ha erdőt kapott.⁸⁵¹ Boszniában tehát életképes birtokok jöttek létre, a reform társadalmi igazságossága és gazdasági hasznossága vitathatatlan, miként az is, hogy a bosnyák földesurak jóval kedvezőbb körülmények között kaptak kárpótlást, mint a macedóniaiak, köszönhetően a szerbekkel való együttműködésnek. A birtokrendezés kb. 1 millió ha-t érintett a 2,8 millióból.

III.37. táblázat.

A túlnépesedés regionális különbségei Jugoszláviában

Terület	100 ha-ra jutó mezg. lakos 1921	100 ha-ra jutó mezg. lakos 1938	100 állategységre jutó lakos 1921	100 állategységre jutó lakos 1938	Népesség-többlet a mezg. népesség %-ában 1938	Teljes népesség-növekedés 1921–41	A népesség változása (%) a földhöz képest	A népesség változása (%) az állatállományhoz képest	Bérek (%)
Drava	197	193	100	133	58	14,5	-2	33	22
Drina	136	167	90	158	52	59	23	75	3
Dunav	82	82	100	134	2,5	18,2	0	34	22
Morava	146	166	136	195	52	41	14	43	2
Primorje	235	251	198	158	68	23,5	7	-20	5
Sava	151	157	116	143	49	23	4	23	10
Vardar	135	148	116	125	46	39	9	8	5
Vrbas	138	138	90	138	42	46	0	53	4
Zeta	231	239	113	106	66	37	3	-6	4
Beograd	55	117	28	140					
Ország	135	144	110	141	44	33,3	7	28	9,5

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 322.

Macedóniában és a novipazari szandzsák területén a csifcsija 5 ha földre volt jogosult térítésmentesen. További max. 10 hektárt kaphatott, ha kifizette az állam helyett a földesúrnak járó kárpótlást. 1936-ig a 40 ezer igénylőből 20 ezer csifcsija kapott 120 ezer hektárt (6,5 ha/fő), és az állam a 4600 volt földtulajdonosoknak 40 millió dinárt fizetett ki 1936-ig, ami teljes kárpótlási összeg 40%-a volt. Ez a kifizetett összeg 8600 dinár/tulajdonos, 500 dinár/fő/év, átlag 25 ha nagyságú birtok, 333 dinár/ha kárpótlási értékkel számolva. (Ez 1912-es árfolyamon 1 ha gyengébb minőségű szántó hozzávetőleges értéke volt). A kolonizáció során további 30 ezer család kapott 161 ezer hektár földet, de közülük 15 ezer csak átlag 2,7 hektárt kapott korábbi birtoka kiegészítésére, míg a valódi jövevények, 15 ezer gazda fejenként 8 hektárt kapott (III.38. táblázat).⁸⁵² A reform itt is életképes birtokok létrehozását célozta meg, viszont nem jutott minden igénylőnek elegendő föld. (Koszovóban 11 ezer telepes család kapott 120 ezer ha földet, további 8500 helyi mellett).

850 Bogojević, D.: Agrarna reforma. The Agrarian Reform. Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. Belgrad, 1928. 315.

851 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 90–102.

852 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 361.

A Szávától északra 1935-ig 735 nagybirtokot érintett a földreform, ebből 370 volt magánszemélyé,⁸⁵³ 77 egyházé, 171 közösségeké. A reformba 2,2 millió kataszteri hold, azaz 1,2 millió hektár földet vontak be, de 1935-ig csak 46%-uk került kisajátításra vagy felvásárlásra (10%). 173 ezer ember kapott földet, további 55 ezer vásárolhatott 1925 után, licit útján. A 173 ezer emberből 140 ezer csak 1–2 hektár földet kapott, igaz nagy részük már rendelkezett földdel (zömmel nem magyarok). A Csekolics grófok 14 ezer hektáros birtokát 4000 család között osztották szét (3 ha átlag). További 25–30 ezer önkéntes (*dobrovoljac*) vagy menekült települt le zömmel a Vajdaságban és kapott átlagosan 4 ha földet (7,8 kat. hold).⁸⁵⁴ A belső kolonizáció a Vajdaságban, Bánátban, Szlavóniában nem változtatta meg a létező etnikai és gazdasági szerkezetet 1945-ig, amikor 60 ezer családot telepítettek a karsztos hegyvidékekről a kitelepített németiség helyére. Itt tehát a birtoknagyság (igaz jobb termőképességű földön) meg sem közelítette a reform átlagát, sem az életképes birtokét: a béresek aránya 22% volt a régióban 1929-ben is. (1918-ban a 20 ezer szabadkai paraszt közül 13 ezernek nem volt földje).

III.38. táblázat.

A jugoszláv földreform eredménye különböző szerzők szerint, 1919–1935

Terület	Családfő	Földesúr	Föld (ha)	1 családfőre jut (ha)	1 földesúrra jutó elvett átlag
Bosznia*	170 000 v. 250 000	4000	970 000 v. 1 200 000	5,71 v. 4,90	242,5
Dalmácia	90 000	n.a.	50 000	0,56	n.a.
Macedónia**	50 000	4700	590 000	12,00	127,6
Szávától É-ra	250 000	700	550 000	2,30	714,2
Összesen	560 000	9500	2 120 000	3,79	223,1

* Más adatok szerint 250 ezer fő kap 1,2 millió ha földet (beleértve a legelőt és erdőt).

** Más adatok szerint csak 300 000 ha földet osztanak szét.

Osteuropa Handbuch. Jugoslawien. Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1954. Hrsg. Werner Markert, 216.

Sajnos a reform ellenére – vagy éppen amiatt – a törpe- és kisbirtok dominanciája még szembetűnőbbé vált: Bulgáriában a *földterület* 30%-a 5 ha-nál kisebb birtokok kezén volt Sztambolijiszi vérszegény földreformja után is, de a sokkal szélesebb reformot kivitelező Jugoszláviában szintén. Itt 2 ha alatt volt a gazdaságok harmada, 5 ha alatt kétharmada, mint Szerbiában 1897-ben. Az átlagos birtokméret 1931-ben, hektárban megadva az 1912 előtti Szerbia területén 5,4 ha, Horvátországban 4,4, Bosznia-Hercegovinában 5, Dalmáciában 3, Montenegróban 4,85, Szlovéniában 8,3, a Vajdaságban 7,1 ha volt.⁸⁵⁵ A jugoszláv földreform következményeit tekintve semmivel sem volt előremutatóbb, mint az 1878 utáni bolgár: az átlagos jugoszláviai birtokméret a bolgárt (4,3 ha) ugyan meghaladta (III.39. táblázat), de ez a reform nélkül is így lett volna, hiszen az csak birtokmegoszlást befolyásolta, a művelt területek nagyságát nem.

853 A 370 magánszemély közül 142 osztrák, 126 magyar állampolgár volt. A Vajdaságban 410 nagybirtokot osztottak fel, de ezek közül 180 fő 200–1000 ha közötti volt, 36 pedig 5–36 ezer ha nagyságú.

854 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 367.

855 Uo. 388.

III.39. táblázat.

Jugoszlávia földbirtokviszonyai 1931-ben összevetve Szerbia 1897-es értékeivel

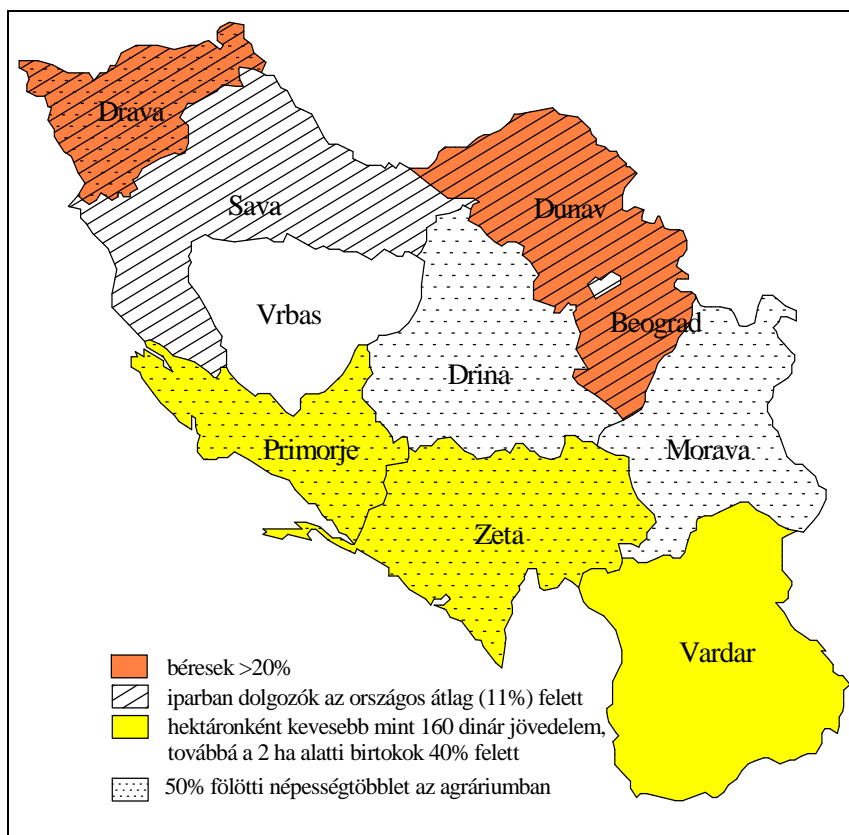
Méret	Szerbia, 1897		Szerbia, 1910			Jugoszlávia, 1931					Bulgária, 1934			
	1000 birtok	%	1000 birtok	%	átlagos méret (ha)	1000 birtok	% (db)	1000 ha	% (ha)	átlagos méret (ha)	% (gazdaság)	% (ha)	átlagos méret (ha)	
1 ha alatt	54	17	99	26	1	330	17	180	2	0,5	2,3	63	30	2,3
1–2 ha	31	10				337	17	510	5	1,5				
2–5 ha	93	30				141	38	3,3	676	34				
5–10 ha	118	38	88	23	7	407	20	2870	27	7,1	26	37	6,8	
10–20 ha			32	9	13,4	174	9	2380	22	13,7	9	24,3	12,9	
20–50 ha	10	3	7,7	2	29	49	2,5	1380	13	28,2	1	7,2	25,8	
> 50 ha	1	0	1,1	0	110	1,8	0	700	6,5	388,9	0	1,6	137,6	
Összesen	308	100	370	100	5,3	2000	100	10 600*	100	5,3	100	100	4,8	

Adatok: Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 384 és Osteuropa Handbuch i. m. 217. után.

*Valójában a tényleges birtoknagyság 13,7 millió ha volt, a többi táblázatban ezt használtuk.

III.7. ábra.

A jugoszláv agrárium regionális mutatói

A regionális sajátosságokat mutató reform során a regionális különbségeket nem sikerült kiküszöbölni. A mezőgazdaságban az emberek átlagosan 40–60%-a fölösleges volt, de Dalmáciában pl. 70%, a Vajdaságban ez a mutató csak 2,5% volt. Dalmáciában a földhiány miatt a föld ára a 8000 dinárt is elérte, míg Koszovóban és Metohijában a kárpótlás 450 dinár/ha alatt maradt.

A birtokviszonyok regionális változását megvizsgálva a gazdasági egységek számán alapuló statisztika alapján viszonylag kedvező birtokviszonyokkal találkozunk Szlovéniában és a Vajdaságban (III.41. táblázat). A módusz alapján romlott és közepes volt a helyzet Mag-Szerbiában (1897-hez képest, de az 1910-es viszonyokat sikerült konzerválni), rossz volt és nem változott Dalmáciában, Montenegróban; rossz volt, de a reform után javult Horvátországban és Boszniában (közepes lett). Azonban a Vajdaság és Horvátország helyzete sem olyan jó, ha figyelembe vesszük a föld nélküli vagy kisbirtokkal rendelkező mezőgazdasági napszámosok, béresek számát: ez arányaiban legnagyobb Dunav és Drava bánságokban volt: 22–22 % a reform után is, míg Morava tartományban csak 2%. E réteg létszáma 1931-ben összesen 490 ezer volt, ők további 370 ezer embert tartottak el. Velük együtt a 2 ha alatti törpebirtokosok aránya 34% helyett 44%! Ha mindehhez hozzávesszük az agrárreform költségeit (III.40. táblázat), akkor láthatjuk, hogy az eredmény nem volt feltétlenül összhangban a befektetett összeggel.

III.40. táblázat.

Állami kiadások a földreformmal kapcsolatban (millió dinár)

Kiadás	Kmet földek megváltása Bosznia	Legelők, erdők, cserjések	Beglikföldek megváltása	Dalmácia	Szpáhiluk Macedóniában, Koszovóban	Telepesek
Összeg	130	50	600	400	100	185

Kršev, B.: Finansijska politika Jugoslavije i. m. 248.

III.41. táblázat.

A földbirtokviszonyok regionális változásai és különbségei 1895–1931 között a gazdaságok %-ában

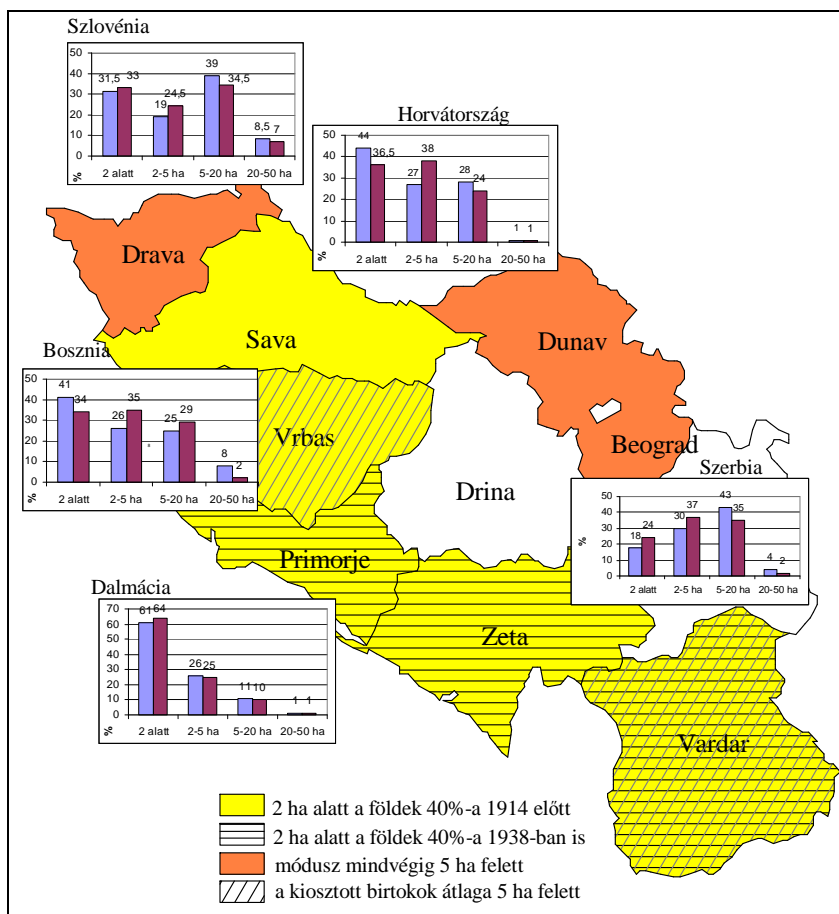
Méret	Szerbia 1897	Szerbia 1931=1910!	Horvátország 1895	Horvátország 1931	Bosznia 1906	Bosznia 1931	Montenegró 1931
2 ha alatt	18	24	44	36,5	41	34	48
2–5 ha	30	37	27	38	26	35	28
5–20 ha	43	35	28	24	33	29	20
20–50 ha	4	2	1	1		2	3,5
Méret	Szlovénia 1902	Szlovénia 1931	Dalmácia 1902	Dalmácia 1931	Macedónia 1911	Macedónia 1931	Vajdaság 1931
2 ha alatt	31,5	33	61	64	33 (1 ha)	41	34
2–5 ha	19	24,5	26	25	48	33	27
5–20 ha	39	34,5	11	10	18	24	32
20–50 ha	8,5	7	1	1		1,5	5,5

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 389. a föld nélküliek figyelembe vétele nélkül. A túlnépesedés indexe még nőtt is. Horvátországban 190-ról 219-ra, a tengermelléken 250-ről 309-re emelkedett a 100 ha-ra jutó lélekszám, míg Duna tartományban 80 maradt az érték.

(3) A harmadik lehetőség a foglalkozási átrétegződés volt, de minden ipari növekedés ellenére ez nem volt elégséges a probléma megoldásához az alacsony kiindulási értékek miatt. 1921–1931 között 1,5 millió fővel nőtt a mezőgazdaságból élő lakosság, míg az iparból, kereskedelemről élőké 800 ezerrel (35%-kal, a növekmény harmadát kiteve). Az utóbbiak közül azonban 375 ezer városból, illetve hasonló társadalmi közegekből származott, így a mezőgazdaságból átrétegződötték száma mindössze 425 ezer.⁸⁵⁶ Az industrializáció a városokban sem ment végbe: jellemző módon a 100 ezres Szabadka lakosságának fele a mezőgazdaságból élt. A háziipar pedig nem volt különösebben termelékeny: 1927-ben a háziipari készítmények eladását 1000 millió dinárra becsülték éves szinten, ami teljes előállított háziipari termék 25%-a volt (4000 millió dinár). Ezzel szemben a gyárak ennél 20%-kal több, 5–6000 millió dinár értékű árut állítottak elő hetedannyi munkaerővel.⁸⁵⁷

III.8. ábra.

A földbirtokviszonyok regionális változása 1897–1938 között (saját szerk.)

856 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 331–333.

857 Djuričić, V. M.: Naša narodna privreda i nacionalni prihod. Sarajevo, 1927. 161–179. 265.

(4) A technológiai fejlődésről elmondható, ha volt is, nem változtatott a termelékenységen: 1911–1915 között a búza termésátlaga ugyanannyi volt, mint 1930–1934 között (jóllehet hozzá kell tenni, hogy az 1920–1924-es hektáronkénti 8–10 mázsa átlaghoz képest 20%-os emelkedés volt mérhető, de ez – beleszámítva a szántóföldek területének növekedését is –, alig tartott lépést a lakosság gyarapodásával). A kukorica, burgonya, cukorrépa esetében hasonló a szituáció, a háború előtti periódushoz képest kis csökkenés mérhető, míg a növekedés 1920–1924-hez képest 15% alatt maradt.⁸⁵⁸ Igaz, hogy Magyarországon is hasonló tendencia volt megfigyelhető. Az összevetési alap megválasztása azonban (1930–1934) persze hagy kívánnivalót maga után: a mezőgazdaság termelékenysége az 1929-es válság előtt jóval nagyobb volt. 1925–1929 között búzából és cukorrépából a termésátlag már elérte az 1914 előtti átlagértéket mindkét országban. A gazdasági válság miatt azonban Jugoszláviában a búza termésátlaga az 1923-as 1,1 tonnáról 1932-re újra 0,8 tonnára esett, a kukoricáé 1,7 tonnáról 1 tonnára zuhant, és egyébként is elég hektikus volt (*melléklet*).⁸⁵⁹ (A búza termésátlaga Dániában 2,8 t/ha, Angliában 2 t/ha, Csehországban 1,6 t/ha, Magyarországon 1,3 t/ha, Franciaországban 1,4 t/ha, Ausztriában 1,5 t/ha volt. A kukorica termésátlaga Jugoszláviában eleinte 1,5 t/ha volt, Magyarországon 2,3, Németországban 3 t, Ausztriában 2,8 t, Svájcban 2,3 t/ha).⁸⁶⁰

A regionális különbségek is nagyok voltak: míg a Vajdaságban 16 mázsa volt a búza hektáronkénti termésátlaga, Zeta bánóságban csak 7,5 mázsa (1931). Ugyanígy drámaian esett a behozott mezőgazdasági eszközök értéke 180-ról 10 millió dinár alá, így a technológiai fejlődés is leállt, mely visszahatott a terméseredményekre is. A traktorbehozatal az 1929–1933 közötti évi 500 ezer kg-ról a válság hatására 1933–1937 között évi 50 ezer kg-ra esett.⁸⁶¹ Az import felét-harmadát egyébként is ekék és boronák tették ki, nem pedig a bonyolultabb gépek (traktor, cséplőgép, stb.)! Az országban 100 gazdaságra csak 2 cséplőgép jutott, annak is csak harmada működött motorerővel. Aratógép csak minden két-századik gazdaságra jutott (*III.42. táblázat*). Gépi erővel a földek 45%-át művelték meg az SZHSZ Királyságban, Szerbiában a felét, a Vajdaságban háromnegyedét, Horvátországban kétharmadát, míg Boszniában csak negyedét, Macedóniában és Montenegróban csak ötödét.⁸⁶² A parasztság 18%-ának nem volt lakása, 30%-ának állata, 57%-ának szekere. (1 fogatolt kocsis ára 909 kg gabona árával volt ekvivalens 1913-ban, ami 1950 kg gabona árára nőtt 1925-re).⁸⁶³

1925-ben 783 ezer acél és 326 ezer faeke volt az országban, ez 1921-hez képest mindössze 60 ezres növekedést jelentett az acél ekék számában. 1948-ra a vasekek száma 1 millióra nőtt, de 300 ezer faeke még mindig használatban volt.⁸⁶⁴ Az országban csak minden második gazdasági egységre jutott vaseke (*plug*), 38%-ának viszont egyáltalán

858 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 371.

859 Uo. 476.

860 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 63–65. A dohánytermés hektáronkénti átlaga Jugoszláviában 10 mázsa, Magyarországon 14 mázsa, Németországban 24 mázsa.

861 Uo. 54–57.

862 Uo. 191.

863 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 221.

864 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 440–442.

nem volt ekéje.⁸⁶⁵ Ezek után nem meglepő, hogy a kisbirtok termelékenysége nem volt megfelelő. Bihač térségében 1928-ban a 13 ezer ralo-típusú ekére csak 1400 plug jutott. Niš körzetében a 25 ezer ralo-ra 22 ezer plug (III.43. táblázat). Primorje térségében a gazdaságok felének nem volt ekéje, az ekék 75%-a pedig faeke volt.⁸⁶⁶ A helyzet 1948-ra se javult sokat délen és a tengeremelléken: míg a Vajdaságban csak minden 23. vasekére jutott egy faeke, addig Szlovéniában ez 10:1, Horvátországban 7:1, Boszniában ez 3:1, Szerbiában 4:1, Macedóniában 1:1, Montenegróban pedig 1:4 volt, még 1948-ban is!

III.42. táblázat.

Mezőgazdasági eszközállomány és behozataluk értéke

Eszköz (1925)	db	100 ha-ra	100 farmra	Év	Behozott mezőgazdasági eszköz (millió dinár)
Vaseke	783 000	6,53	41,21	1928	138
Faeke	327 000	2,73	17,21	1929	183
Borona	647 000	5,39	34,05	1930	106
Kártoló	63 000	0,53	3,32	1931	41
Aratógép	10 000	0,08	0,53	1932	9
Maghántoló	18 000	0,15	0,95	1933	4
Kukoricamorzsoló	58 000	0,48	3,05	1934	8
Motoros cséplőgép	8000	0,07	0,42	1935	10
Cséplőgép	26 000	0,22	1,37	1936	15

Adatok: Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 440–442.

Az öntözött területek nagysága elenyésző, 30 ezer ha volt a 8,21 millióból 1938-ban, a gépesítés foka pedig alacsony volt. Jugoszláviában összesen 2400 traktor volt, szemben az 1–1,2 millió igásállattal. A szarvasmarhák hasznosítása is lokális jellegzetességeket mutatott: Vardar bánságban a szarvasmarhák 40%-át használták igásállatként, Moravában 33%-át, Vrbas, Zeta és Primorje bánságokban a negyedét, míg a Vajdaságban és Sava bánságban csak kilencedét, Drava bánságban a hetedét: a többi tej és húsmarha volt. Az utóbbi helyeken lóval művelték a földet: Sava és Dunav bánságokban volt az ország lóállományának fele, a többi tartományban a ló viszont csak máhásállatként jött szóba. Drina tartományban a birtokok 43%-án nem volt igásállat (egy pár ökör vagy ló).⁸⁶⁷ Az állatállomány eloszlása régióon belül sem volt optimális: a törpebirtokokon az igásállatok hiánya a munkálatok késéséhez vezetett, a közepes birtokokon pedig kihasználatlanul maradt az állatok igavonó ereje, ami költségnövekedést eredményezett.

Az igaerő alapvetően kicsi volt és csökkent: míg Lengyelországban 1921-ben 1000 lakosra 114 ló jutott, 1933-ban pedig 120, addig Jugoszláviában 1921-ben 88, 1933-ban 81 ló jutott 1000 főre. A disznók száma 1931-ben ugyanannyi volt, mint 1910-ben (igaz 1920-hoz képest 13 százalékponttal javult az index Jugoszlávia területén), de 1000 főre ez ugyancsak csökkenést jelent. (A lovak aránya stagnált). Míg 1921-ben 41 ökör jutott 100 főre, 1931-ben csak 27. Lengyelországban viszont ugyanebben a periódusban a 100 főre

865 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 54–57. 100 ha szántóra 5,4 ralo és 13 plug jutott, azaz 5 ha-ra jutott egy eke.

866 Uo.

867 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 458–459.

jutó szarvasmarhák száma 27-ről 32-re nőtt.⁸⁶⁸ 1932-ben 20%-kal levesebb tehén volt az országban, mint 1920-ban. Jugoszláviában 1 ha-ra 0,6 ökör jutott, miközben Németországban 1,1, Ausztriában 1,2, Angliában 1,9, Svájcban 3,1, Csehszlovákiában is 0,8).⁸⁶⁹

III.43. táblázat.

A fa- (ralo) és vasekék (plug) elterjedtségének regionális különbségei 1928-ban (1000 db)

Régió	Ralo	Plug	Régió	Ralo	Plug
Užice	16,7	7,7	Nis	25	22
Mostar	15,8	0,3	Bitola	21	21,5
Sarajevo	27,1	3,5	Vranja	24	12

Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 54–57.

Mindemellett a vetésforgó alkalmazása sem volt kielégítő: bár több helyen a kukoricával együtt babot is vetettek, hogy a talaj nitrogénforgalmát helyreállítsák, a növényi trágyát nem alkalmazták, a mulcsot az állatokkal etették fel. Annak ellenére, hogy a szükséges trágyamennyiség egyharmada állt csak rendelkezésre, Jugoszlávia mégis Európa egyik nagy műtrágya-exportőre volt. Az import pedig elenyésző volt: a chilei salétrom évi 1600 tonnás behozatala 1930–1934 között 680 tonnára esett vissza 1934 után. A szuperfoszfát felhasználás hektáronként 3 kg volt, a káliműtrágyáké 0,3 kg, míg Németországban ez 58 és 51 kg, Dániában 139 és 34 kg, Magyarországon is 7,5 kg, az USA területén 6,6 és 2,6 kg, Franciaországban pedig 61 és 12 kg volt.⁸⁷⁰ Ahol pedig hiányzott az erdő az erdőirtás következtében fellépő, a visszaerdősülést gátló talajerózió miatt, ott a trágyát fűtésre, nem talajjavításra használták. A törpebirtokokon alkalmazott kukorica-téli búza vetésforgó esetén gyakran nem maradt elegendő idő a föld előkészítéséhez, ami rossz búza termésátlagokat eredményezett, ráadásul a munka éves megoszlása is rossz volt. A közepes birtokokon, ahol a család legelővel nem rendelkezett, ott a téli búza-lucerna-kukorica vetésforgót alkalmazták, végül az állatokat piacra hajtó gazdagabb családok a kukorica-téli búza-lucerna-lucerna rotációt alkalmazták. Az alternatív megélhetési módot jelentő olajfák termésátlaga itt alacsony, 1 kg/fa volt. (Árkádiában 1715 körül volt 2-4 oka olaj, vagy 20 oka bogyó a termés, egy fára 5 gramm ezüstnek, 1 franknak megfelelő értékű termés jutott. Macedóniában 1870 körül 10–15 oka bogyó termés jutott egy fára, mely 3 frankot ért akkor). Egy hektár búzaföld bevetéséhez ekkor 160 kg (1:6 maghozamot feltételezve 1t/ha összhozamnál; korábban pedig 200–225 kg), egy ha kukoricaföldéhez 40 kg mag volt szükséges, egy ha burgonyaföldhöz viszont 1100 kg burgonyára volt szükség.

Jugoszláviában egy hektáron harmadannyi búzát termeltek háromszor annyi emberrel, mint Dániában.⁸⁷¹ A munkaerőtöbblet levitte a munkaerő árát, s maga is hátráltatta a gépesítést. A mezőgazdaság kihasználtságára jellemző, hogy Dániában 1000 főre 1373

868 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 194.

869 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 61.

870 Uo. 62.

871 Palotás E.: Kelet-Európa története i. m. 403.

disznó jutott, Szerbiában 224; 8000 baromfi, Szerbiában 1380. Dániában 3500 liter tejet adott egy tehén, Szerbiában 1000-et sem. Dánia évi 15 ezer vagon vaját exportált, Szerbia semmit, sajtból 2425 vagon, Szerbia 200-at, tojásból 6000 vagon, Szerbia 2250-et.⁸⁷² A tejkivitel az 1924-es 11,5 millió kg-ról 1926-ra 1,6 millió kg-ra esett.⁸⁷³ 1930-ban egy hektár föld még mindig csak 11 mázsa gabonát adott, míg Németországban ez 16 mázsa, Dániában 25 mázsa búza volt. 100 kg búza előállításának költsége elérte a 140–280 dinárt Jugoszláviában, míg 105 dinár volt Dániában és 72–92 dinár az USA-ban.⁸⁷⁴ Mivel a gabonáér 160–250 dinár körül ingadozott, 1928 után alig volt rajta haszon (1910 körül is csak a nettó termelés 5%-a volt a haszon értéke).

III.3.2. A vidéki lakosság életminősége az első világháború után

A földreform nem oldotta meg a parasztság helyzetét. A birtokfragmentáció ellen – mely itt is problémát jelentett, akárcsak Bulgáriában – tagosítással védekeztek, ettől a termelés 30–50%-os javulását várták. Dalmáciában 1908-ban 3,3 millió parcella volt, egy birtokosra átlagosan 20 parcella jutott. Krapina adóközetben a tagosítás előtt 1000 család 4000 hold birtokot 15 000 parcellában bírt. Horvátországban 1935-re, Frangeš vizsgálatai szerint, a családonkénti 5 parcella vált gyakorivá a 15 parcella helyett.⁸⁷⁵ A rendezés egyrészt elhúzódott, másrészt nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

Jóllehet a kisbirtokok száma évente 15–20 ezerrel gyarapodott, a nagybirtok fennmaradása mellett szólt, hogy a mezőgazdasági bérek alacsonyok voltak, a földbérlés pedig drága, így megérte fenntartani a birtokot, akkor is, amikor a tulajdonos már más szektorban tevékenykedett. Egyébként a bérlés, mint forma jelentéktelen volt, a földek 4%-át érintette, s jelentős területi koncentrációt mutatott: a Vajdaságban volt a 45%-a az összes ilyen, pénzben vagy terményben fizetett bérért kiadott földnek. Egyedül a horvátok (Bičanić) és a kisebb parasztpártok (Avramović) kívánták érvényesíteni az „*azé a föld, aki megműveli, és annyi, amennyit megművel*” elvét – Horvátországban ez egyébként sem lett volna újdonság, hiszen a határőrvidéken az 1870-es évekig ez volt a megszokott.

A kisbirtok és törpebirtok dominanciája szinte magával hozta a hitelezés és az uzso-ra virágzását, miként az a világháború előtt is jellemezte a szerb magterületeket. Négy tényező sodorta adósságcsapdába a parasztság nagy részét:

- (1) a tőkés társadalmak velejárója, a fogyasztási igény növekedése, amelyhez nem járult a mezőgazdasági termelékenység hasonló ütemű növekedése.
- (2) A további földszerzésnek, a kisparaszti státusból való kitörésnek, vagy egyáltalán a megélhetéshez elegendő föld vásárlásának a kölcsön volt a legelérhetőbb módja.
- (3) Az adóterhek fizetésének egyik módja a hitelfelvétel lett, ez adósságcsapdát jelentett sok esetben.

872 Krstić Dj.: Veličina i snaga našeg selskog poseda. In: Selo i seljaštvo, Sarajevo, 1937. 100.

873 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 186.

874 Škatarić, A.: Zdravstvene prilike našega sela. In: Selo i seljaštvo i. m. 159.

875 Frangeš, O. von: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937.

(4) A kereskedelembe való bekapcsolódáshoz, terményei piacra juttatásához sem volt mindig elegendő az önerő.

Végül 5. tényezőként hozzátehetjük a világgazdasági folyamatoknak való kiszolgáltatottságot, mert a gazdasági világválság a jugoszláviai parasztságot súlyosan érintette.

Az állítások alátámasztásához részletesen meg kell vizsgálni a parasztság termelékenységét, piaci lehetőségeit, az adóterhek és a hitelállomány változását. Az állam továbbra is fenntartotta a minimális tehermentes birtok intézményrendszerét a szerb területeken, ez a ház, 2000 négyzetméter kert és egy pár igásállat, egy eke, egy szekér, s 1928 után továbbá 14 napra elegendő élelem védelmét jelentette, nemcsak az uzsora és hitelbehajtás, hanem az adóhátralék beszedésével szemben is.⁸⁷⁶

III.44. táblázat.

A szerb parasztság vagyonának megoszlása 1939 körül (60, átlagosan 6,4 ha-os gazdaság alapján)

Vagyon típusa	Átlagos érték inflált dinárban	%	1912-es árfolyamon	1912-ben mért érték (5 és 10 ha-os birtoktest esetében)
Föld	77 000	41	5000	2350 / 4875
Épület	59 000	31	3500	1210 / 2300
Fák és termények	14 000	7	825***	640
Élőállat	12 000	6	750***	320
Felszerelés	7000	4	400	190 / 380
Forgótőke	19 000	10	1200	800
Összesen	190 000*	100	12 000**	4700 / 8900

* 1930-ban a válság idején 10–12 ha-os birtokra jellemző nominális érték (III.52. táblázat).

** Termények nélkül. 1910-ben 10 ha feletti birtokra jellemző érték.

*** 1910-ben az 5–10 ha-os birtokon 640+320 dinár bruttó termeléshez képest javuló tendencia.

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 436. Vö. II.25–II.26. táblázat.

Petričević szerint⁸⁷⁷ bár a dinár csak 2 centet ért, relatív vásárlóereje mégis kétszer ekkora volt. Ugyanakkor a földhiány árfelhajtó hatással bírt: Dalmáciában egy hektár gyümölcsösért 50 000 és 100 000 dinárt is elkérhettek (1000, ill. 2000 USD)! Ez nyilvánvalóan az egyébként is leginkább túlnépesedett és legszegényebb területeken élő kis vásárlóerejű lakosságot sújtotta, s ösztönzőleg hatott a hitelfelvételre. 60 gazdaságot vizsgálva (6,4 ha átlagméret), beleértve 18 törpebirtokot és 7 db 15 ha-nál nagyobb birtokot, a paraszti vagyonnak csak 33–40%-át tette ki az átlagosan 80 ezer dinár értékű föld, hasonlóan 1910-hez (II.26. és III.44. táblázat). Ez a paraszti viszonyok javulására enged következtetni 1910-hez képest: akkor egy 8–10-ha birtok jövedelme és értéke volt ehhez hasonló, s a gazdasági világválság idején egy 7–10 hektáros birtok sem termelt és nem ért többet, mint az 5 hektáros 1912-ben.

A kisgazdaságoknál komoly problémát jelentett, hogy egy férfi átlagosan évente 2 ha-t is meg tudott művelni, viszont a rendelkezésre álló föld munkaerő-egységként

⁸⁷⁶ Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 415.

⁸⁷⁷ Petričević, J.: Untersuchungen über die Betriebsformen der Bauernbetriebe Kroatiens. Aarau, 1942. 8.

csak 1,25 ha volt. A munkaerő-kihasználás így nem volt optimális, és egy technológiai modernizáció esetén a munkaerő kihasználtsága még kisebb lett volna, miközben átrétegzésére, kihasználására nincs mód. Az agrárium modernizációja persze azt is jelentette volna, hogy nő a termésátlag és az életminőség, azaz több embert tud eltartani a föld, de kérdéses volt, hogy gyorsabban nő-e a termésátlag, mint a népszaporulat, másrészt kérdés, hogy egy tőkeszegény országban a rendelkezésre álló tőkét az iparba vagy a mezőgazdaságba forgassák-e vissza inkább: Bulgária példája azt mutatta, hogy az ipar termelékenysége nagyobb, a tőke megtérülése gyorsabb.

Megvizsgálendő az is, hogy a Közép-Európában gyakran hangoztatott, adott technológiai körülmények között életképes, családfenntartásra elegendő (bár még nem versenyképes) birtoknagyság, melyet 5 hektárban határoztak meg, valóban ennyi volt-e, avagy ez csupán egy közkeletű toposz. Dubić kutatásai szerint⁸⁷⁸ a 2 hektárnál kisebb gazdaságokban a lakosság 50%-a, a 2–5 hektáros farmokon a lakosság 40%-a volt kénytelen kereset-kiegészítésként máshol dolgozni. Ez egyrészt arra utal, hogy a törpebirtok nem volt elég jövedelmező, másrészt arra is, hogy a szántóvető itt sem használta fel teljes saját munkaerejét saját földje megműveléséhez, még az adott technikai színvonalon sem.

Az 5–10 hektáros farmok esetében a munkavállalás más birtokokon már csak 10%-ot ért el, tehát e birtoknagyság már életképesnek tekinthető, illetve felesleges munkaerővel sem rendelkezett. Az ettől nagyobb birtokok pedig már munkaerőhiányban szenvedtek, adott családi körülmények között többletmunkaerőre volt szükség megművelésükhöz (bérmunkások). Ez 4,5 millió hektárt érintett a 11 millióból, ami nem kevés munkaerőlehetőséget biztosított. 55 ezer ilyen gazdasággal számolva ez 4 fős⁸⁷⁹ gazdaság esetén, emberenkénti 2 ha-t számolva 440 ezer ha. Ha az állati segéderő – a kisbirtokhoz képest – jelentette többletet is számítjuk, azzal is kb. csak 1,2 millió ha-t tudnak megművelni, azaz a további 3 millió hektárhoz segéderő lenne szükséges. A 200 ezer föld nélküli agrárproletár-család – 4 fővel és emberenként 2 hektárral számolva – 1,6 millió ha megművelését jelentette, a törpebirtokos parasztnak maradt tehát 1,5 millió ha művelendő nagybirtok. Ha az ő esetükben családonként 2 munkaerő-egységgel és 0,75 ha kapacitásfelesleggel számolunk (a saját föld megművelése után ennyi „maradt” egy emberben), akkor kapunk pontosan 1,5 millió ha-t. Így végül is az ország összes szántója megművelhetővé válik. Az agrárproletariátus számára egy esetleges gépesítés éppen ennek a munkalehetőségnek az elvesztését jelentette volna, tehát átrétegződését biztosítani kellett volna az iparba (ami ugyanúgy kiadás, mint a gépipport – kivéve, ha ők maguk készítik el e gépeket a protekcionista gazdaságban, amihez se tudásuk, se eszközük). A társadalmi modernizáció a regionális különbségektől is sújtott Jugoszláviában komplikált feladat volt.

878 Dubić, S.: Prilog iztraživanju seljačkoga gospodarstva. Križevci, 1933. 16–19.

879 Ezen munkaerőegységet értünk. Valójában ekkor egy szerb család átlag 6 fős volt, a kicsit jobb módú parasztszalád 7 fős volt. A férfi munkaerőegységek száma kb. 3,5-4 körül lehetett a birtokos parasztszaládnál, attól függően, hogy az asszony otthoni munkáját hová soroljuk. Mivel az agrárproletárok kiskorú gyermekei nem dolgoztak a földelken, s az asszonyok is ritkábban, ezért maradtunk a 3-4 főnél. Egyébként mivel az 5 millió mezőgazdaságból élő közül (ez egyébként gazdaságonként 2-3 felnőttet jelentett) 490 ezer nem östermelő volt (10%), hanem béres, akik további 370 ezer embert tartottak el (kis családméret!), a föld nélküli munkaerő száma 850 ezer lehetett.

Turina hasonló jellegű tanulmánya szerint a világháború után a háziasszonyok 346 napot dolgoztak, a férfiek 200–245-öt, a kiskorú lányok 100–150-et, a segédmunkások 315-öt. Szerinte a férfimunka kihasználtsága ekkor 70%-os (250 millió nap/360 millió nap), a női 90%-os volt (480 millió nap/542 millió nap az 1941-es Horvátországban), ami a korábbi értékhez képest kicsivel jobb kihasználtságot jelent (Avramović szerint a férfimunka kihasználtsága csak 60%-os volt 1910-ben).⁸⁸⁰ Banjane faluban egy 5 fős család 7 hektáros földjének megműveléséhez 51 napra volt szükség a vetéstől aratásig szintén 1930 táján. Egy 19 ha nagyságú birtokon ez 30 napra csökkent.⁸⁸¹ Látható, hogy a nők időben többet dolgoztak, bár a itt mutatott adatok természetesen a munka nehézségét és termelékenységet sem mutatják (azt az előállított energiaegységre jutó elégetett kalóriában lehetne megadni). A hasonló problémákkal küzdő Bulgáriában ugyanakkor a lakosság munkaerejének csak 63%-át használták ki.⁸⁸²

Ezektől függetlenül a birtokos parasztságnak lett volna esélye a boldogulásra, ha piacra tud jutni, és áruit jó áron tudja értékesíteni. Sajnos ennek azonban több objektív akadálya is volt: az első helyen említendő annak vizsgálata, hogy a termelt javak hány %-ára volt szükség a saját fogyasztás biztosításához, illetve, hogy milyen minőségű volt a termék. Ez döntötte el, hogy belföldön, vagy külföldön kerülhet értékesítésre a portéka. A rossz minőségű gyapjúnak csak 20%-a került a piacra, 80%-a a háztartás szükségleteit fedezte. (Ez Bulgáriában is hasonló volt, de más termékek esetében is kicsi a piacra jutott áru aránya). Az alacsony termésátlag szintén nem segítette az exportot. A makrogazdasági folyamatok (export-import alakulása) vizsgálata mellett említést érdemel, hogy közvetlenül piacra tudott-e jutni a termelő, illetve milyen feltételekkel tudta eladni áruját a kereskedőnek: a termeléshez, piacozáshoz volt-e önereje, vagy hitelfelvételre szorult?

Az export az alapvető fogyasztási javak esetén igen alacsony volt, a termés 10%-át csak a zsír, hús, tojás és a hal esetében múlta felül (*III.45. táblázat*), egyébként éppen azoknál a termékeknél, melyek jelentős fehérje, vagy kalóriaforrások lehetnek volna. Az export összetétele és az egy főre jutó ételmennyiség előrevetítette a minőségi éhezésnek, mint problémának a feltűnését. A húsféle fehérjeforrásokat zömmel a tejtermékek, ill. növények pótolták, az utóbbiak a fehérjeigény 85%-át biztosították, de ezek zöme (75%) is gabonaféle volt. A napi fehérjebevitel 98–100 g volt, míg a szénhidrátbevitel 620 g. A zöldség- és a tejtermékfogyasztás egyébiránt elégtelen volt (vaját szinte alig ettek). A teljes napi energiaszükségletnek csak 13%-át tudta a lakosság zsírból fedezni (52 g). Mennyiségi éhezés ugyanakkor nem jelentkezett, hiszen a napi 3000 kalória bevitele viszont megvolt: ugyanakkor Lengyelországban 2710, Magyarországon 2770 volt a napi kalória-bevitel, míg a mennyiségi éhezés határa 2700 kalóriára volt tehető.⁸⁸³ A búza, burgonya és kukorica együttesen elegendő keményítőt juttatott a szervezetbe.

880 Turina, B.: Poljodjelstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zágráb, 1943. 141–144.

881 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 92.

882 Egoroff, P.: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: Mollov, J. (ed.): Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft. Berlin, Weidmannische Buchhandlung. 1936. 131–159.

883 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 550.

III.45. táblázat.

A fő termények mutatói és sorsuk

Termék	Átlagos termés, 1000 t	Export (%)	Mag, ipari használat, hulladék	Emberi fogyasztásra (1000 t)	Egy főre (kg)
Búza	2430,0	7,3	530,0	1500,0	100,0
Kukorica	4690,0	10,0	1876,0	2228,0	148,0
Burgonya	1630,0	0,0	630,0	1000,0	66,0
Zöldség	830,0	0,4	86,0	741,0	50,0
Dinnye	200,0	0,0	20,0	180,0	12,0
Gyümölcs	690,0	9,0	276,0	350,0	23,0
Dió	47,0	3,5	5,0	40,4	2,7
Cukor	75,0	0,8	1,5	72,5	4,8
Méz	5,0	0,0	0,2	4,8	0,3
Olívaolaj	5,0	4,0	0,1	4,6	0,3
Zsír	84,0	22,5	2,0	63,0	4,2
Hús	311,0	14,4	6,3	260,0	17,2
Tej	1232,0	1,8	25,0	1185,0	78,6
Tojás	42,0	31,0	4,0	25,0	1,6
Hal	15,0	18,5	1,5	10,0	0,7
Bor	415,0	0,4	20,0	393,0	26,0
Szilvapálinka	25,0	0,0	1,0	40,0	2,6

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 543.

A jugoszláv export nagysága végeredményben sok esetben nem a terméstöbbletre utalt, hanem a lakosság kis belföldi vásárlóerejére, mely nem tudott megfelelő árat kínálni sok portékáért, ezért a termelő számára azt érdemesebb volt azt külföldön értékesíteni, akár olcsóbban is, csak biztos jövedelmet realizáljon belőle. Másfelől a magasabb egységárú termékeket akár saját szükségleteik rovására is igyekeztek piacósítani az adók és a hitelek visszafizetésének szüksége miatt (lásd később). A kényszerexport jelensége tehát fennmaradt. A külföldi piacok preferálása egynémely termék esetében a belpiacon hiányt, így áremelkedést eredményezett, ami ismét nem növelte a fogyasztást.

A megtermelt gabonának csak egyharmadát vitte piacra a termelő 1927–1938 között Puljo szerint, Bičanić szerint viszont 50%-át, Tomasevich a kettő közé, 40%-ra teszi a piacra jutott termékek arányát, arra alapozva, hogy a pontosabb kimutatásokkal rendelkező Bulgáriában is 30–40% közé esett ez az érték.⁸⁸⁴ (Ha belegondolunk, hogy 1893-1910 között az exportra kerülő gabona aránya 15-20% körül volt, 1910 körül Stojsavljević szerint 30%-ot tett ki a bel- és külpiacokra jutó gabona, láthatjuk a fejlődés hiányát). S ennek csupán egy része került nemzetközi forgalomba, részben a hazai szükséglet, részben a rossz tárolási lehetőségek miatt.

A parasztek egyedül nem tudták érdekeiket érvényesíteni a felvásárlókkal szemben, akik viszonylag kevesen voltak, és gyakran összefogtak. A kartellek ugyan csak a gyárak 6%-át ellenőrizték 1939 elején, viszont ezek a legnagyobb üzemek voltak, melyek a befektetések 22%-át tömörítették. A búza mázsánkénti ára pl. Vajdaságban 200–250 dinár között ingadozott 1932 előtt, s mivel ismert az összes búzaexport, ez 355–444 millió dinárt jelentett felvásárlási áron, azaz emberenként 23–30 dinárt, családonként mindössze 150–180 dinárt. Az árak éves ingadozása azt eredményezte, hogy augusztusra, betakarításra a búza mázsánkénti ára 150 dinárra esett vissza, így akinek nem volt tárolóhelyisége (a többségnek), az nyomott felvásárlási áron volt kénytelen eladni búzáját, ami 40%-os árvesztéséget is jelenthetett. A búza- és lisztexport értéke eközben 1926–1930 között átlagosan 690 millió dinár volt. Azaz, számításaink szerint a nyomott áron felvásárolt búza értéke (266 millió) a fele sem volt az exportértéknek, de még magas áron felvásárolt búzával számolva is éppen elérte annak 55–66%-át. Jól működő értékesítési szövetkezeti hálózat híján a parasztek hasznát a kereskedők fölötték le. Ugyanezt a búzát Jugoszláviában a gabonahiányos területen a felvásárlók 300 dinár/máza áron értékesítették, miközben a szállítás csak 30 dinár /máza volt.

A jugoszláv mezőgazdasági export zöme Ausztriába (19%), Csehszlovákiába (10%), Németországba (7%) és Olaszországba (25%) került (1925). 1937-re a Németországba és Olaszországba exportált mezőgazdasági termékek aránya megfordult. A vajdasági búza tehát ugyanabba az irányba haladt, mint a magyarországi, ami rontotta mindkettő piaci pozícióit.

III.46. táblázat.

A fő termékek termésátlagai és a hiányt szenvedő gazdaságok aránya, 1934–1938 éves átlag

Terület	Népesség (ezer fő)	Gabona (kg/fő)	Burgonya (kg/fő)	Hús (kg/fő)	Zsír és olaj (kg/fő)	Tej (kg/fő)	Tojás (db/fő)	Gabonát vásárló háztartások (1932, %)
Drava	1184	165	281	22	3,5	140	44	47
Drina	1743	460	56	17	6	43	51	56
Dunav	2494	1405	94	29	16	84	97	30
Morava	1579	465	16	20	4	69	61	48
Primorje	956	206	94	17	5	66	35	95
Sava	2855	481	227	22	8	127	53	49
Vardar	1725	340	23	18	2,5	61	50	47
Vrbas	1154	433	105	19	4,5	58	53	61
Zeta	1008	232	37	19	3	69	31	78
Jugoszlávia	15076	540	108	20,5	6,7	82	56	

Statistique agricole annuelle 1938. Beograd, 1939.

A regionális különbségekről is érdemes egy-két szót ejteni (III.46. táblázat): Dunav bánóság állította elő az ország gabonatermelésének 43%-át, zsír és olajtermelésének 40%-át, tojástermelésének 30%-át, igaz, közben a szántók 28%-át (de a lakosság csak 16%-át, tehát volt felesleg) adta a terület. Dunav bánóság kiemelkedett a többi közül, burgonya- és tejtermelésben előzte csak meg Drava és Sava tartomány: ez utóbbi a burgonya 40%-át

és a tej 30%-át állította elő (a lakosság 19%-a a szántók 17, a legelők 15%-án, tehát itt is átlagon felüliek voltak a fejenkénti értékek).⁸⁸⁵ A termelés eloszlása oly egyenetlen volt, hogy 1918–1923 között a kormány 122 millió dinár értékű terményt csoportosított át a rászoruló tartományokba (felvásárlási és eladási ártól függően ez 40–80 ezer tonna gabonával volt egyenértékű, ami a III.45. táblázat adatai alapján 5 év alatt összesen 200–400 ezer ember élelmezését elégíti ki). A rossz termés elleni védekezésésként már 1839-ben minden szerb gazda köteles volt beadni 70 kg gabonát egy közös magtárba. De így is a háztartások 40–90%-a vásárolt gabonát, mert egyszerűen saját fogyasztását sem tudta fedezni! Ez esetben természetesen exportról szó sem lehetett, arra leginkább a Szávától északra nyílt lehetőség. A Vajdaság jelentősége a hazai ellátásbiztonság mellett az export szempontjából is megkérdőjelezhetetlen.

A kenyérgabona fogyasztása szintén területi jelenségeket mutatott: Közép-Boszniában (Szarajevo) 270 kg/fő volt, Vrbas környékén 350 kg, míg Ljubljanában 180 kg, Dubrovnikban 150 kg, ugyanekkor Dárda településen (Baranya) 450 kg volt.⁸⁸⁶ A búzából készült kenyér inkább a Vajdaságban volt jellemző, a többi területen búza-kukorica keverékét használták.

A parasztság egészségi állapota mai mércével mérve nem volt jó. A lakásviszonyok és az életkörülmények vidéken sem javultak jelentősen a háború előttihez képest: 1939-ben Drina bántásban 220 ezer háztartásból 31 ezer ház épült csak téglából (15%), 60 ezer égetetlen téglából (30%), a maradék fából, vesszőből, sárból. A lakások 49%-a rendelkezett csak szilárd padlózattal, a döngölt föld volt domináns, és csak a házak 45%-a rendelkezett bármiféle latrinával. A házak 46%-ában nem volt ágy (Isić szerint csak 20%),⁸⁸⁷ s csak 600 betonozott trágyagödör jutott a 220 ezer háztartásra (a betonozás nélküli trágyagödör szennyezte az ivóvízbázisként használt talajvizet). Használható-higiénikus istálló is csak 25 ezer volt.⁸⁸⁸ A viszonylag fejlett Sava bántáság házainak 70%-ában csak egy szoba volt, a háztartások kétharmadában 5 vagy annál több ember lakott egy szobában⁸⁸⁹ és 49%-uk nem rendelkezett latrinával.⁸⁹⁰ Az ágyak hiánya nem egyszerűen a kis vásárlóerővel magyarázható, hanem azzal, hogy a parasztok nagy része nem tudta, miért jobb ágyon aludni, mert sosem látott ilyen alkalmatosságot.⁸⁹¹

Nem mintha a városiak helyzete sokkal jobb lett volna a vidékiekéénél:⁸⁹² a higiéniai viszonyokra utal, hogy a 40 ezer lakos feletti városokban a tbc-ben (második legfon-

885 Uo. 554.

886 Uo. 563.

887 Isić, M.: Seljaštvo u Srbiji 1918–1941. I. Socijalno-ekonomski položaj seljaštva. Beograd, 2001.

888 Obradović, M.: Selo Drinske banovine u brojevima. Sarajevo, 1939. 4–9. 23.

889 1870-ben Sátoraljaújhelyen mérhetők hasonló értékek.

890 Malojčić, M. The results of Survey of the Prevalence of Tuberculosis in the village. Socijalno-medicinski pregled 1940/4. 437.

891 Bičanić, R.: Kako živi narod. I. Zágráb, 1936. 12–16.

892 A világháború idején a városiak az áremelkedéstől szenvedtek, a parasztság eszközállományának elvesztésétől (vidéken 50%-os általános pusztulás és terméskiesés volt mérhető). 1914–1919 között a megélhetés költségei jobban nőttek, mint a bérek: a cukor ára 1100%-kal, a tej 400%-kal, a kenyér és bab 700%-kal drágult, a ruházatkódás 500%-kal, míg az asztalosok bére csak 20%-kal emelkedett az első évben, a bérmunkásoké 50%-kal. Később is csak 210%-kal nőtt a bér a nagy embervesztés hatására fellépő munkaerőhiány miatt. A rossz állapotok hatására a kommunista agitáció – a parasztok és a munkások körében is, mint Bulgáriában – teret nyert: az első alkotmányozó választásokon 200 ezer szavazatot kapó párt 58 küldöttel rendelkezett és a negyedik legerősebb erő volt.

tosabb halálnem a gyermekhalandóság után az SZHSZ Királyság területén) elhunytak aránya a 30%-ot is meghaladhatta, míg a falvakban ez 11–12% volt (országosan minden 8. halál oka volt tbc, ez évi 22–32 ezer embert jelentett).⁸⁹³ Belgrádban például a megbetegedettek 87%-a paraszti származású munkás volt, akik zöme már korábban megfertőződött, de a városban állapotuk tovább romlott. Viszont a városokban gyorsabban csökkent a tbc halálozási arányszáma: 4 ezrelékről 1,9-re, míg falun 2,7-ről 1,9-re. Vidéken a tbc-t tekintve Drava tartomány volt a legegészségesebb (a halálozások 9,5%-a), míg Belgrád a legfertőzöttebb (a halálesetek 16,5%-a 1935-ben – 1931-ben még 20 felett – az orvosok nagy száma ellenére, III.47. táblázat).

1924-ben a 250 ezer halálesetből 15%-ért a tüdőbaj volt a felelős, s még 1937-ben is 12%-ot tett ki a halálokok közül a tbc-ben elhunytak aránya.⁸⁹⁴ Betegség miatt a munkaidőből 1910-ben 610 ezer munkanap esett ki, 1933-ban 802 ezer, 1935-ben 864 ezer, s rendre 15 ezer, 13 ezer és 14 500 új tbc-s megbetegedés történt.⁸⁹⁵ A jugoszláv halálozási arány volt a térségben a legrosszabb (a megbetegedettekhez mérten), 2 ezrelék, míg Romániában ez 1,8, a dobogó harmadik fokán álló Magyarország esetében 1,5 volt (1936-ban).⁸⁹⁶ A maláriások száma 500–600 ezer körül volt, a tbc-seké 1,2–1,5 millió 1918-ban. A harmadik helyen álló szifilisz 14%-os gyakoriságot mutatott a legfertőzöttebb Boszniában a panasszal jelentkezők számához viszonyítva. 1937-ben mindössze 800 orvos dolgozott vidéken, míg 4000 a városokban: az előbbiekre 11,5 millió, az utóbbiakra 3,5 millió ember jutott. Vrbas és Vardar tartományok krónikus orvoshiánytól szenvedtek. 1932-ben az egy főre jutó egészségügyi kiadás Dráva bányában 16 dinár volt, Primorjében 11, Szávában 9, Vrbászban 4, Dunában mindössze 6 (ennek oka lehet az egészségügyi helyzet különbsége is).

III.47. táblázat.

Az egészségügyi helyzet regionális különbségei, 1938

Régió	Orvosok / 10000 fő	Kórházi ágyak / 1000 fő	Régió	Orvosok / 10000 fő	Kórházi ágyak / 1000 fő
Drava	4,6	36	Sava	5,2	25,9
Drina	2,2	15	Vardar	1,6	7
Dunav	3,9	14,8	Vrbas	0,8	4,4
Morava	1,5	13,7	Zeta	2	9,4
Primorje	2,4	14,8	Beograd	20,7	109,5

Jugoszlávia átlaga: 3,1 és 19.

Petrović, Lj.: Socialna politika u Jugoslaviji: bilans jednog neuspaha. Istorija 20. veka, 2011/2. 120–132. A kormányzat komoly erőfeszítéseket tett a tömegek elégedetlenségének csökkentésére, illetve más mederbe terelésére Bulgária példájából okulva (Sztambolijfszki agrárszocialista kormányzata, majd a kommunista felkelés és az 1925-ös robbantásos merénylet a Szveta Nedela templomban). 262 ezer csökkent munkaképességű kapott rokkantellátást, ebből 62 ezer háborús veterán volt. (E költségeket zömmel a Monarchia volt területeire terheltek). Az üzemek fele (a 3200 önálló vállalat 177 ezer embert foglalkoztatott) legalább egyszer sztrájkolt 1919–1928 között, de csak 138 sztrájk volt sikeres, a munkabérek 1920–1938 között napi 17 dinárról 23,5 dinárra nőttek (frankban csökkentek!).

893 *Bíró L.*: A jugoszláv állam i. m. 32.

894 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 580–586.

895 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 341–346.

896 Uo. 587.

Jugoszláviában 1921–1931 között az önálló gazdák száma 15%-kal 1,77 millió főre nőtt, a béresek száma ennél is jobban emelkedett, 352 ezerről 452 ezerre nőtt.⁸⁹⁷ A nem paraszti főfoglalkozású rétegek közül 6–7 ezer csinovnyik rendelkezett földdel, a földdel bíró ipari munkások száma 35 ezerről 25 ezerre csökkent 1921–1931 között. A földterület 70%-a 5 ha-nál nagyobb gazdaságok kezén volt, miközben a gazdák 70%-a 5 hektárnál kevesebb földdel bírt. Egy hektár átlagosan 1000 dinár bevételt adott (a vetett területet számolva ez nagyobb értéket mutatott). A gazdaságok harmada 2000 dinárnál, kb. 70%-a 3500 dinárnál kevesebb bevétellel rendelkezett. A birtokosok szegényebb harmada (2 ha alatt) a bevétel 8,5%-át termelte meg, a gazdagabb harmada a jövedelem kétharmadát (5 ha felett). Mivel az 1 ha alatti gazdaságok átlagjövedelme 1000 dinár alatt volt, nem meglepő, hogy a 350 ezer zsellér negyede másutt is munkát vállalt (*III.48. táblázat*). Igaz, az agrárbérmunka nem volt túl jövedelmező: 1931-ben egy napszamos éves jövedelme 855 dinár volt (napi 10 dinár szezonálisan); 1936-ban 1100, napi 12 dinár, de ez nem jelentett reálbér-növekedést az árfolyamromlás miatt. Ráadásul éppen azon a területen – a Vajdaságban – ahol a legjelentősebb volt a mezőgazdasági bérmunka, annak (fél)éves jövedelme 700 dinár alá esett.⁸⁹⁸

III.48. táblázat.

Az egyes birtokkategóriák termelékenysége és bevétele a világválság idején, 1931

Méret (ha)	Birtok(os) 1000 fő	%	Ebből mellékfogl. 1000 fő	Terület 1000 ha	%	Ebből szántó 1000 ha	Szántó %	1 gazdaságra jutó éves bevétel dinárban*	Éves össz-jövedelem millió dinárban	1 ha-ra jutó termelékenység dinárban	Éves bevétel %-os megoszlása
0–0,5	159	8	54 (33%)	43	0,4	25	58	350	55	1279	0,6
0,5–1	175	9	31 (18%)	135	1,3	87	64	840	147	1089	1,6
1–2	337	17	34 (10%)	514	4,8	329	64	1700 (150)	570	1109	6,2
2–5	676	34	35 (5%)	2287	22	1407	62	3400 (340)	2297	1004	25
5–10	407	20,5	13	2873	27	1641	57	6500 (650)	2637	918	29
10–20	174	9	5	2380	22	1239	52	11 000 (1100)	1976	830	21,5
20–50	50	2,5	2	1388	13	663	48	21 000	1038	748	11
50	7	0,5	1	1000	10	300	30	68 000	480	480	5,4
Összes /átlagos	1985	100	175	10 645	100	5700	54	4600	9200	864	100

*Zárójelben 1910-es áron megadva (ekkor 1:10). Vö. *II.28. táblázat*. A válság idején ezek az értékek!
Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m.245–250.

Másfelől ez azt is jelenti, hogy az elszegényedés ellenére sem volt általános jelenség az átrétegződés (nem volt hová), a fél hektárnál kisebb birtokkal rendelkező közel 160 ezer gazda (8%) kétharmada a mezőgazdaságból szerezte fő megélhetését, a 0,5–1 ha közötti birtokok esetében (175 ezer, 9%) is 144 ezer gazdának a mezőgazdaság volt a

⁸⁹⁷ Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 293.

⁸⁹⁸ Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m.

főfoglalkozása.⁸⁹⁹ A kétmillió birtokos háromnegyedének volt szőlője, még a kisbirtokosoknak is közel 0,1 ha.⁹⁰⁰ A bérelt földek aránya (a 440 ezer ha 9,8 millió ha saját földdel szemben, azaz 5%) viszont minden birtoknagyság esetében elenyésző volt, ami megint csak a tőkehiányra és a túlnépesedésre utal. Noha a 2–10 ha közötti birtokosok bírták a bérlemények közel felét, ez a 200 ezer ha a 4,7 millió saját tulajdonú földhöz képest is csak 5%-ot tett ki, nem volt e kategóriában sem felülreprezentált.⁹⁰¹

A válság idején (1931) az éves bevételek az 1910-es alá estek: akkor egy 5–10 hektáros birtok nettó 480, bruttó 900 dinár (frank) jövedelmet hozott, 1931-ben csak 650 dinárt (a bolgárhoz hasonló visszaesés). A 60 darab 6,5 hektáros birtok alapján 1938-ban számolt 26 ezer dináros (1500 frankos) éves jövedelem a válság idején a 10–20 hektáros kategória bevételével lett volna egyenlő.

Konstantinović⁹⁰² szerint a válság előtt 1929-ben egy 2–5 ha közötti gazdaság 5000–11 000 dinár bevételt produkált gabonából (Stojsavljević szerint a válság hatására 1931-ben ez már az 5 ha feletti birtokokra jellemző), 1500 dinár tiszta hasznot produkálva, míg a 2 ha körüli földeknél ez 300 dinár körül volt.⁹⁰³ 1929-ben a parasztok 10%-ának volt 1000–2000 dinár között a tiszta (adózás és fogyasztás utáni) jövedelme, 70%-uké 1000 dinár (20 dollár) alatt, tiszta haszon nélkül 10 %. 1 ha átlagos tiszta bevétele 228 dinár (20–22%) volt 1929-ben.⁹⁰⁴ Jól látható, hogy az 5 ha alatti birtokoknál (2 ha átlagmérettel) esetleges a tiszta haszon jelentkezése (III.49. táblázat), s hogy 1910 nettó bevételeihez képest konstans áron csökkent a parasztság haszna. Vučo szerint a később kuláknak minősített – tehát mezőgazdasági segéderőt használó és piacosítható termékkel rendelkező – lakosság a gazdák 6%-át tette ki a földbirtok 24%-ával, míg a tényleges nagybirtokosok a föld szintén 24%-át bírták, de csak a gazdák 0,2%-a tartozott ide.

III.49. táblázat.

A parasztság megoszlása tiszta jövedelem szerint, 1931

Tiszta haszon (dinár)*	Ezer család	Ezer ha	Családok %-ában	Átlag birtokméret	Nettó jövedelem Palairét szerint 1910-ben és Vučo szerint
0	492	939	11	1,9	
0–1000	2900	5900	69	2,1	102 / 95
1000–2000	440	2500	10	5,7	290 / 95–190
2000–4000	280	2300	6,5	8,2	480 / 190–400

*A jövedelmi kategóriák párhuzamosíthatók Palairét 1910-es adataival, a váltószám kb. 12. (II.34. táblázat).

Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 48.

899 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 246.

900 Uo. 274–275.

901 Uo. 249.

902 Konstantinović, N.: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji II. Beograd, 1939.

903 A 2 ha-nál kisebb birtokok aránya Jugoszláviában 34% volt (672 ezer), 2–5 ha között szintén 34%. Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 213.

904 Krstić, Đ.: Veličina i snaga našeg selskog poseda i. m. 94.

Filip Uratnik⁹⁰⁵ a Drávai bánságot vizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy az 5 ha alatti birtokok nem rentábilisak. Slavoljub Dubić⁹⁰⁶ szerint egy 7 jutár (4 ha) nagyságú föld 15 ezer, egy 15 jutár (8,7 ha) nagyságú föld 23 ezer dinár jövedelmet termelt. Ebből a természetbeni jövedelem az előbbi esetben 80, az utóbbi esetben 45%-ot tett ki, ami érthető is, hiszen az utóbbi esetben a piacosítható termékek aránya nagyobb. A napi bevétel 12–14 dinár volt, a nagyobb birtokok esetében az egy napra jutó pénzbevétel 8 dinár, a természetbeni 6 dinár volt, a 4 ha-os birtok esetében ez 1,8 és 10 dinár volt.⁹⁰⁷

Filip Filipović⁹⁰⁸ és B. Tadić szerint a *közepes méretű* birtokok helyzete is romlott az évek előrehaladtával. A világválság idején a napi bevétel 3 év alatt (1929–1932) 20%-ot esett. 1921–1925 között az éves kiadás 30 ezer dinár (3000 frank) körül mozgott, ebből 10–16 ezer dinárt a ruházkodás jelentett (33–50%), a vetőmag 1,6–2,7 ezer dinárt tett ki, az adó mindössze 600 dinárt (2%), az opština költségvetésébe fizetett összeg 7–900 dinár volt (3%). (A kiadási struktúra jelentősen nem változott az első világháború előtti időkhöz képest: akkor a ruházkodás egy közepes birtokon a kiadások 50%-át, az adó viszont 20%-át tette ki, vö. *II.15. ábra.*) A dohányra és alkoholra költött érték 200 és 400–450 dinár volt. A bevételek ugyanekkor 34-ről 27, majd 18 ezer dinárra estek (a sertésből származó bevétel 4600-ról 3500-ra, búzából 10 ezerről 5 ezerre, 33%-ot kiteve). A gazdaságon kívüli jövedelmek értéke 18-ról 9 ezer dinárra esett (50%).⁹⁰⁹ Ez a vizsgált periódusban a jövedelem feleződését jelentette azonos kiadási érték mellett (kb. mindkettő 30 ezer dinár körül). Az ok az árak esése mellett a termésmennyiség (búza) romlásának köszönhető.

III.50. táblázat.

Egy 6–10 ha-os birtok bevételeinek változása a világválság előtt (dinár)

Mutató	1923	1928
Egy falusi gazdaság éves jövedelme	22 222	17 420
Egy főre jutó éves jövedelem	4350	3414**
Napi jövedelem egy főre	12*	9,5

*Az iparban 26-ról esett 21-re a válság idején. ** Később 1400 alá esett.
Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 213.

Krstić szerint 1932-ben egy 6 hektáros birtokon élő 6 fős család 10700 dinár bevételt produkált (1910-es áron 1070 dinár, nem több a háború előtti értéknél). Ennek 16%-a, 1700 dinár ment el adóra és egyéb közterhekre, 6070 dinár pedig a munkaerő öfenntartására. Ez Dániában csak 17%, 1800 dinár, hisz ott 6 ha-ra 1,8 fő jutott. Maradt tehát 2900 dinár, 27% azaz egy főre vetítve évi 500 dinár, 40 dinár/hó, napi 1,3 dinár egyéb kiadásokra.⁹¹⁰

905 Uratnik, F.: Pogledi na družavno in gospodarsko strukturo Slovenije. Slovenske poti VII. Tiskovna Zadruga v Ljubljani, 1933.

906 Dubić, Sl.: Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva i. m.

907 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 194.

908 Filipović, F.: Izbrani spisi, I. Beograd, 1962.

909 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 199.

910 Krstić, Đ.: Veličina i snaga našeg selskog poseda i. m. 99.

Egy nagyobb paraszti birtok esetében a kiadási tételek hasonlóak, de a gazdaság nem deficites. Még 1922-ben, a rekonstrukciós gazdaság idején Radoslav Marković szerint egy 17 holdas birtok, melyhez 22 hold árendába vett birtok tartozott, évi 75 ezer dinár bevételt adott (összesen 23 ha). Ebből 35 hl bor 4 dinárral számolva 14 ezer dinár készpénz bevételt jelentett, 135 mázsa kukorica mázsánként 250 dinárral 33 ezer dinárt adott, 15 mázsa zab és búza 450 és 350 dinár egységáron 12 ezer dinárt tett ki. Épület karbantartási munkálatokra 2500 dinárt adtak ki (5%), a kovács és a bognár 2000 dinárt kapott (4%), szórakozásra 900 dinár, ajándékokra 600 dinárt költöttek, vonatra 400 dinárt adtak ki. Jóval jelentősebb tétel volt a földbérlés, 22 ezer dinár (40%), de mivel a bérelt föld az összes művelt terület (és így a jövedelem) kb. 55%-át adta, még így is megérte (kb. 37–40%-kal lehetett több a föld jövedelme, mint a bérlési díj). Orvosra 600 dinár, tehenekre 2600 dinár, világításra 800 dinár, kalendáriumra, újságra 100 dinár; az évi *porez* (adó) és az opština felé fennálló adók, 1100 dinár (2%); cipőre 1400, öltözködésre 10 ezer dinár (20%, ebből 2800 a gyerekekre), cukorra 2400 (5%), húsról és halról csak 1100 dinár, összesen 55 ezer dinár. A természetbeni jövedelem a bevétel majdnem fele, 30 ezer dinár volt (8000 dinár liszt, 11 ezer dinár szalonna és hús, 1700 dinár értékű tej, 2300 dinár értékű tojás, 4700 dinár értékű pálinka és bor).⁹¹¹

Az átlag paraszti gazdaság azonban ennél szegényebb volt. A viszonylag gazdag Szerémségben Vojka falu kb. 1000 háztartásából 80-nak nem volt földje. Csak 100 háztartásnak volt egy „polovicánál” több földje, 900 háztartás kénytelen volt élelmiszert vásárolni. Banski Dušanovac falu 200 háztartása közül 20 nem rendelkezett földdel, ház nélkül tengődött 17, állatok nélkül 78. A háztartások felének nem volt elegendő élelme, vagy vetőmagja a következő évre. Šumadijában Mali Popović falu 300 háztartása közül 100-nak nem volt tehene, közülük 50-nek disznaja sem, csak szárnyasa. 115 háztartás már az év elején kénytelen volt élelmiszert venni, s ápriliséig csak 10 háztartásnak tartott ki a megtermelt élelme. A falu házainak 8%-a rendelkezett padlózott szobával. Bár két iskola is volt a faluban, a gyerekek 60%-a mégis analfabéta volt. A napi munkabérek 8–10 dinár között ingadoztak élelemmel, télen 6 dinár élelemmel.⁹¹² Egy falusira csak évi 19 kg hús, fél kg hal, 116 liter tej, 1,6 kg rizs, 65 kg krumpli és 7 kg cukorfogyasztás jutott 1923–25-ben.

Jelentősek voltak a területi differenciák, illetve előrehaladott volt a gazdaságok aprózódása is. A Belgrád melletti Rakovicában csak a lakosság 10%-a bírt 5 ha-nál több földet, 58%-nak 2 ha-nál kevesebb volt (III.54. táblázat), a lakosok a fővárosba jártak dolgozni mellékállást vállalva, illetve, mint írtuk tejjel, kisebb helyigényű primőrökkel kereskedtek. Az Obrenovac melletti Banjane esetében az 5 ha feletti birtokosok aránya viszont 45% volt, itt a földnélküliek aránya csak 10% volt.⁹¹³ Dvorovi-Hanište településén egy generáció alatt a gazdaságok száma 50%-kal nőtt, a 3 ha alatti gazdaságok aránya 6,25%-ról 38%-ra nőtt, a 10 ha felettieké viszont 48%-ról 23%-ra csökkent (III.51. táblázat).

911 *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 197–198.

912 *Škataric, A.*: Zdravstvene prilike našega sela i. m. 158.

913 *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo 264–266.

III.51. táblázat.

Dvorovi Hanište település birtokviszonyainak változása 1910–1935 között

Birtoknagyság	Dvorovi-Hanište (1910)	Dvorovi-Hanište (1935)	% (1910)	% (1935)	Sv. Juraj (1930)	%
0–1 ha	0	15	0	12	26	11
1–3 ha	5	32	6,2	26	19	8
4–6 ha	10	26	12,5	21	54	24
7–9 ha	27	22	33,7	18	75	32
10–12 ha	18	8	22,5	7	33	14
13–20 ha	6	7	7,5	6	15	6,5
21–50 ha	14	13	17,5	11	8	3,5
Összesen	80	123	100	100	230	100

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 266. Vö. III.54. táblázat.

Az éves jövedelem mellett a vagyoni állapotok is sokatmondók. A viszonylag gazdag Sv. Juraj településen (itt a 6 ha feletti gazdaságok vagyona haladta meg a 230 gazdaság átlagvagyonát) a gazdaságok 44%-a (6 ha alatt) a vagyon negyedével rendelkezett (*melléklet*). A 3 ha alatti birtokok esetében a lakás értéke már meghaladta a földterületét. A hektáronkénti gabonahozam független volt a birtok nagyságától. 1927-ben Ivankovo faluban (Szlavónia) a gazdagabb lakosoknak (10–15 család) 30-60 jutar (kat. hold) földje volt, 2–3 lóval, 60 disznóval, ők a termés 50%-át tudták piacósítani. A 8–15 jutar földdel bíró közepes gazdaságok száma 80–100 volt. Vásárra termékeik legfeljebb harmada jutott ki. A legnépesebb az 1–5 jutar földdel bírók tábora, akik polikultúrás művelést alkalmaztak, s 1–1 tehenük és disznajuk volt.⁹¹⁴ Ez a réteg már nem rendelkezett megtakarítással (a korábban említett évi átlag 228 dinár/ha a gazdaság méretétől nem független érték!)

A legszegényebbek között fennmaradt a zadruga, mint mikroszociális stratégia. 1922-ben a 19 tagú (ebből munkaképes korú 9 fő) Babić zadruga Zrinj faluban (Dvor) 12 jutar (7 ha) földdel bírt, ebből 10 jutar volt szántó. 2 ló, két ökör, 3 tehén állt a család rendelkezésére. (Ha báziscsaládokra bomlott volna közösség, valószínűleg egyiknek sem lett volna igavonója, vagy tehene). Jutaronként 7–10 mázsa gabona és krumpli volt a terméseredmény. Így jó években a föld éppen hogy el tudta látni a családot (fejenként 500 kg a vetőmag és adó levonása nélkül), rossz években nem (300 kg/fő a vetőmag levonása nélkül). Az Oljaca zadruga 3 munkaképes taggal Petrinja környékén 8 jutar szántót és másfél jutar legelőt, egy jutar erdőt bírt. 2 ló, 2 tehén és 3 juh alkotta a gazdaság állatállományát, mely 17 mázsa búzát és kukoricát és 7–8 mázsa zabot termelt. A jezercei Rapajić család 18 jutar szántóföldet bírt, 5 munkaképes korú alkotta. Az évi gabonatermés nem volt elegendő, 600 kg kukoricát, 200 kg búzát és 400 kg krumplit kellett vásárolniuk 1923-ban. 1 ló, egy ökör, 4 ló, 15 juh egészítette ki a családi gazdaságot. A szegény báziscsaládokra példa a Vojvodić család Donji Lapac területén, mely 7 tagot szám-

914 Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 118.

lált, de csak 2,5 jutar szántóval és 8 jutar legelővel bírt. A termés 4 mázsa búza, 5 mázsa rozs, 5 mázsa zab, 15 mázsa kukorica volt. Noha ez elegendő volt a családnak, a gazdaságot faekével és faboronával művelték 1923-as adatok szerint.⁹¹⁵

III.52. táblázat.

Sv. Juraj település 230 gazdaságának alapadatai 1930-ban

Birtokméret	Földvagyon, (1000 dinárban)	Lakás	Állatállomány	Eszköz	Összes vagyon	%	Egy gazdaságra jutó átlagvagyon	1910-es áron és 1910-es érték*
0–1 ha	148	975	26	10	1159	3,21	44,58	3300 / 1400
1–3 ha	553	725	52	16	1346	3,72	70,84	5000 / 3000
4–6 ha	3637	2600	258	183	6678	18,48	123,67*	8700 / 4700
7–9 ha	8379	3795	453	353	12 980	35,91	173,07	12 000 / 8900
10–12 ha	4291	1870	227	135	6523	18,05	197,67**	14 000 / 13 775
13–20 ha	2877	740	104	65	3788	10,48	252,53	18 000 / 13 775
21–50 ha	2842	700	67	61	3670	10,15	458,75	32 000 / 27 000
Összes	22 727	11 405	1187	823	36 144	100,00	157,15	11 200 / 5800

* Az 1910-es évekbelihez képest javulás (vö. II.25. és III.44. táblázat). Adatok 1000 dinárban.

** 1940-ben 6,5 ha-os birtokra jellemző.

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 260.

A modernizációs lehetőséget korlátozta, hogy egyes alapcikkeken túl nagy adó volt, az eszközök pedig drágák voltak. A petróleum árának több mint felét a behozatali és állami adók tették ki, a cukor és a cigarettapapír árának szintén. A rizs esetében, melynek népelelmezésben betöltött szerepe egyre nagyobb lett az adók értéke csak 10% körül volt. A mezőgazdasági eszközök esetében szintén 20% alatt maradt a vámok és állami adók tartalma.⁹¹⁶ Egy eke ára 90 aranydinár volt (1000 dinár), a traktoré 6000 felett (75 ezer), a szőlőprésé 580 (6500), egy kaszáé 3 (36) dinár 1927-ben.⁹¹⁷ Egy eke tehát 1931-ben az 6–10 hektáros gazdaságok éves *bevétele*nek 15%-át tette ki (egy 2–5 hektáros esetében 33%-át, III.48. táblázat), a szőlőprés viszont már csaknem a felét. 1929-ben egy 5 hektáros gazdaság *tiszta haszna* 1500 dinár volt,⁹¹⁸ alig több mint a modern eke ára (a parasztság 10%-ának volt nagyobb csak nagyobb a haszna évi 1000 dinárnál). A korábban említett 80 holdas (40 ha) nagybirtok is csak 20 ezer dinár haszonnal (a bevétel 30%-a) zárt 1922-ben, de egy traktorhoz nekik is 4 év kellett volna.

A két világháború között a fent említett problémák mellett a gazdaságok termelési színvonala, eszközállománya javult, különösen a századforduló kimutatásaihoz képest. Döbbenetes, hogy Milan Komadinić szerint még a 10–20 hektáros birtokosok harmadának nem volt lova vagy ökre.⁹¹⁹ De ugyanez mutatható ki Štitar faluban a mačvai körzetben, és a szlovéniai birtokosok átlagos állatállománya is arra utal, hogy az 5–10 hektáros

915 Uo. 274–276.

916 Uo. 188.

917 Uo. 217.

918 *Konstandinović, N.*: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji II. Beograd, 1939.

919 *Komadinić, M.*: Problem seljačkih dugova. Beograd, 1934.

gazdaságok esetében csak minden második gazdaságnak volt lova (igaereje) (III.53. táblázat, melléklet). Jeruzalimska gorica területén csak minden második gazdának volt kocsija (érdekes módon a kisebb gazdaságokban nagyobb gyakorisággal, vélhetően a fuvarozás alternatív megélhetési formát is jelentett), de ekéje mindegyiknek.

III.53. táblázat.

A gazdaságok méretének és igaerejének összefüggései a két világháború között.

A gazdaságok %-ában	Föld nélkül	0–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	50 ha felett
Ökör nélkül	77	86	70	43	30	17	7
Ló nélkül	94	61	44	41	30	27	7

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 251.

III.54. táblázat.

Banjane és Rakovica falvak birtokmegoszlása

Birtoknagyság	0–1 ha	1–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10 ha felett	Összesen
Banjane	21	100	60	60	40	281
Rakovica	21	13	18	5	0	57

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 264–265.

III.55. táblázat.

A gazdaságok eszközállománya Jeruzalimska gorica területén

Birtok	Gazdaságok	1 kovácsolt eke	1 gyári eke	2 eke	1 kocsi	2 kocsi
1–2 ha	17	4	7	0	10	1
2–5 ha	45	26	13	1	32	8
5–10 ha	40	25	13	2	22	15
10–15 ha	9	2	2	5	2	6
15 ha felett	5	2	1	2	0	5

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 252.

Ezzel összefüggésben a kis és nagyobb birtokok struktúrája között sokszor jelentős különbségek tapasztalhatók. Jeruzalimska gorica esetében a 77 darab fél hektárnál kisebb gazdaság közül 55 nem rendelkezett szántóval, 73 erdővel és 67 legelővel, de csak 28 nem rendelkezett állattartó hellyel (pl. karám) és 32 szőlővel. Ugyanakkor a 2–5 ha közötti 208 birtok közül már csak 2 nem rendelkezett szántóval, viszont 63 nem rendelkezett legelővel, 49 szőlővel, 35 erdővel sem. Az állattartás és szőlőtermesztés tehát a 2 ha-nál kisebb birtokoknál nagyobb jelentőségű volt, a 2–5 ha közötti birtokok inkább a szántóföldi termelést próbálták fenntartani. 5–10 ha között minden birtokos rendelkezett szántóval, csak 13 nem rendelkezett legelővel, 15 szőlővel és 5 erdővel,⁹²⁰ azaz ezek voltak a legdiverzifikáltabb gazdaságok. Ugyanakkor a tradicionális falusi gazdaságok bomlását vetítette elő, hogy pl. Gorca község (Szlovénia) területén a 155 gazdaságának

617 hektárából csak 22% volt helyiek kezén, a közeli Ptuj, (Pettau) lakosai pl. több földet birtokoltak, mint a helyiek. Kerencić szerint a Jeruzalimska gorica 733 gazdaságából 129 nem a helyi közösség kezén volt az 1930-as években.⁹²¹

III.4. A világgazdasági válság hatása (1929–1934) és a gazdasági rekonstrukció az állami beavatkozás időszakában (1935–1939)

Az inflációs konjunktúrát (1923–1926) a gazdaság stabilizálása (1926–1929) után a gazdasági világválság követte, mely megszakította a gazdasági fejlődést. 1929-ig folyamatosan javultak az életminőség mutatói és az urbánus gazdasági aktivitás jelei Jugoszláviában: a biztosított munkások száma nőtt, a városi opština bevételei az 1925-ös 129 millió dinárról 1928-ra 283 millió dinárra emelkedtek. Az egy főre jutó GDP és az összes és egy főre jutó állami bevételek is nőttek 1923–1929 között (III.57. táblázat), az előbbi konstans 1938-as áron 2770 dinárról 3200 dinárra, az utóbbi folyó áron 600-ról 940 dinárra. Az egy gazdaságra jutó agrártermelés az árkonjunktúra miatt 1700 frank körül tetőzött, ami kétszerese volt az 5 hektáros 1910-es szerb átlagnak. Az ipari termelés pedig már 39%-kal haladta meg a világháború előttit 1929-ben. Konstans áron az ipari termelés éves növekedése 5% volt, a bányászat fejlődése egyenesen az évi 10%-ot közelítette. A közlekedés termelte jövedelem bővült a leggyorsabban, évi 20%-kal nőtt, a kereskedelem és a kisipar csak 3-4%-ot mutatott! A termelési érték növekedésével párhuzamosan az ipari árindex is évi 5%-kal esett, tehát a termelés volumenének növekedése valójában 10%-os volt, csak ezt az áresés ellensúlyozta. Csökkentek a mezőgazdasági árak is évi 4,5%-kal. Az áresés a közlekedésben évi 7%, a kereskedelemben, kézműiparban évi 5% volt. 1923-hoz képest 1929-ig az árak összesen 30%-ot estek, igaz a világháború miatt a kiindulási értékek eleve igen magasak voltak (vö. III.56. táblázat).⁹²²

A válság menete Jugoszláviában is hasonló volt, mint Bulgáriában (*I. kötet*). 1930-ban a válság első szakaszában a biztosított munkások száma tovább nőtt, az állami kiadások szintén, viszont a mezőgazdasági és ipari árindex lezuhant. A következő fázisban az export és import összeomlott, a kormányzati kiadások lecsökkentek, esett az árindex. A kilábalás fázisában az árindex nőni kezd, az export és import szintén, miként a biztosított munkások száma és a kormányzati kiadások is emelkedtek (III.9. ábra).⁹²³

Ami a makrogazdasági mutatókat illeti, 1938-as áron számolva 1930–1934 között a nemzeti jövedelem évi 2,5%-kal csökkent, s végül az 1929-es alatt 10%-kal állapodott meg: ez folyó áron 45%-os csökkenést jelentett, évi 6%-ot! Ezt az árak esése és a termelés alakulása egyaránt befolyásolta. Szektorálisan is jelentős differenciák voltak: a közlekedés teljesítménye évi 9%-os, a kézműipar évi 7%-os ütemben hanyatlott ekkor, a kereskedelem évi 3,5%-os csökkenést mutatott. Folyó áron az ipari termelés bevételecsökkenése évi 5,1 % volt, a bányászaté 6,4%, a mezőgazdaságé 5,9%, a közlekedésé 11%-kal, első-

921 *Stojasavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 255.

922 *Stajić, S.*: Nacinalni dohodak Jugoslavije i. m. 8–12.

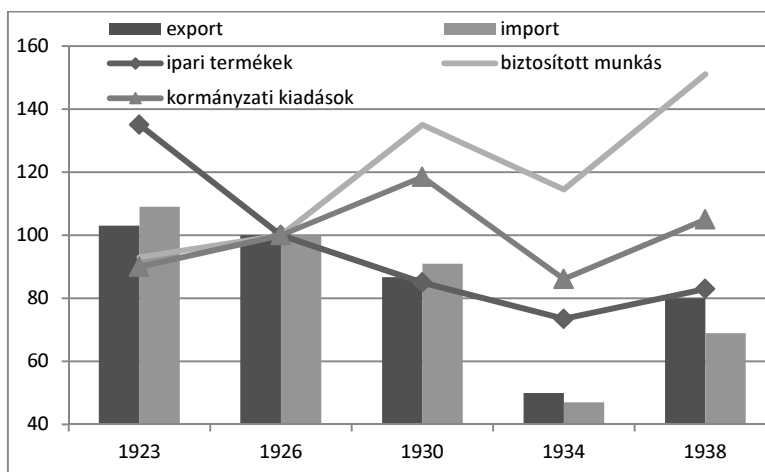
923 A válság politikai berendezkedésre gyakorolt hatásával jelen kötetben nem foglalkozunk, erre nézvést lásd *Bíró L.*:

A jugoszláv állam c. művének megfelelő fejezeteit.

sorban az áresés miatt. Az árindex (1923 = 100) 74-ről 36-ra esett. 50% feletti árcsökkenés volt a mezőgazdaságban, míg az iparban csak évi 2% volt mérhető, ami összesen 15%-os esést jelentett (a bányászatban a mezőgazdasághoz hasonlóan 50%-os esést mértek).⁹²⁴ 1931–1935 között 1900 vállalkozás ment tönkre (38%), legnagyobb részük Duna és Száva tartományokban (18+17%), noha ez lakosságárányosan nem kirívó. A devizatartalék két év alatt megfeleződött, 1800 milliárd dinárra csökkent.⁹²⁵

III.9. ábra.

A világgazdasági válság anatómiája és szakaszai Jugoszláviában indexértékek alapján (1926=100)

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 637. után.

III.56. táblázat.

A szektorális összes termelés évi átlaga (millió dinár) gazdasági periódusonként

Konstans áron (1938)	Ipar	Mezőgazdaság	Ipari index	Agrárindex
1923–1929	6925	17 404	100	100
1930–1934	7383	18 982	106	109
1935–1939	8973	21 639	130	124
Folyó áron	Ipar	Mezőgazdaság	Ipari index	Agrárindex
1923–1929	9158	31 086	100	100
1930–1934	7333	18 834	80	60
1935–1939	9029	20 504	99	66
Árindex (1923 = 100)	Ipar	Mezőgazdaság	Ipari index	Agrárindex
1923–1929	132	178	100	100
1930–1934	99	99	75	55
1935–1939	100	95	76	53

Stajić, S.: Nacionalni dohodak Jugoslavije i. m. 18–19.

924 Stajić, S.: Nacionalni dohodak Jugoslavije i. m. 10–16. Az iparban a bevételek 1934-ben 15%-kal maradtak az 1930-as alatt, de 17%-kal voltak az 1932-es felett.

925 Vuković, Sl.: Srbsko društvo i. m. 88.

III.57. táblázat.

Az ipari és mezőgazdasági termelés egy lakosra jutó évi átlagos értékének változása a gazdaságfejlődés különböző periódusaiban, konstans, 1938-as áron

Gazdasági szakasz	Egy lakosra jutó összes termelés	Index	Egy lakosra jutó ipari termelés	Index	Egy lakosra jutó agrártermelés	Index
1923/29	3000	100	531	100	1340	100
1930/34	2864	96	521	98	1339	90
1932/35	2711	91	489	92	1305	82
1935/39	3010	100	590	111	1424	89

Stajić, S.: Nacionalni dohodak Jugoslavije i. m.

A térségben a világgazdasági válság leginkább – időben is korábban⁹²⁶ – agrártúltermelési válságként jelentkezett. A válságot megelőző, világháború utáni árkonjunktúra hatására az agrártermelés 30 milliárd dinár fölé ugrott (ebből 13 milliárdot adott az állattartás), a paraszti jövedelmek növekedése elsősorban ennek köszönhető, nem a terméseredmények javulásának. A válságot megelőző egy-két évben a mezőgazdasági termékek ára még emelkedett (III.10. ábra) majd 1926 után 1929-ben újra leesett. Ennek oka Kanada, Argentína és az USA fokozott piaci jelenléte (III.58. táblázat): miközben Európa gabonatermelése nagyjából stagnált, a világtermelés 1925–1929 között 114 egységről 230 egység fölé nőtt (az 1910-es helyzethez képest) –, ami árleszorító hatású volt (III.59. táblázat). (Bár az árak 1930-ban még így is magasabbak voltak, mint a világháború előtt).

III.58. táblázat.

A világ búzatermelése 1925–1930 között millió kvintálban

Régió	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1925–1930 átlaga
Európa (1909–1913 = 371)	382	331	347	383	389	371	367
Szovjetunió		249	217	220	189	269	
Kanada, USA, Argentína	375	443	479	541	381	461	
Világtermelés (index, 1910 = 100)	114			160	233	220	246 (1931)

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 71.

Az áresés miatt minden nemzetgazdaság igyekezett saját bajba jutott termelőinek segíteni, emiatt több ország gabonaimportja annak ellenére is csökkent, hogy a gabona olcsóbbá vált (III.60. táblázat). Ezt elsősorban az önellátásra képes országok tették (pl. Németország, Olaszország, Franciaország), az erre képtelen britek pl. más stratégiát voltak kénytelen alkalmazni. Az előbbi országok ugyanis az agrár- és ipari válság okozta bevételkiesést (vásárlóerő-esést) a belpiac védelmével és az (agrár)import lecsökkentésével

926 Intő jel volt, hogy Jugoszláviában 1925–1926-ban a mezőgazdasági termékek ideiglenes áresése nagyobb volt, mint a Belgiumban mért 2%, vagy Kanadában, Argentínában tapasztalt 5–6%.

vel próbálták kibekkelni, míg a briteknek erre nem volt lehetőségük, igaz, nem is kellett megvédeniük a nem létező hazai agrártermelőket a külföldi dömpingtől. A britek esetében az import nem csökkent, de az import egységárak esése eredményeképp olcsóbbá váló behozatal kompenzálta az országos szintű bevételcsökkenést.

III.59. táblázat.

100 kg búza ára aranyfrankban és árindexe 1926–1930 között

Év	Winnipeg	Chicago	Buenos Aires	Árindex, 1913 =100	Winnipeg	London
1926	25	27	25	1925	186	163
1929	26	24	21	1929	152	127
1930	9,6	15	10			

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 80. alapján

Az árcsökkenés következtében Jugoszláviában egy kg disznóhús 1923-ban 25, 1929-ben már csak 12 dinár volt. (Egy munkás bére ekkor napi 2 kg disznóhússal volt ekvivalens, ez nem több mint 1910-ben egy napszámosé: akkor a disznóhús kilójának ára 1 dinár volt). 1 liter bor ára 10-ről 7 dinárra csökkent. A búza és kukorica 265 (20) dináros mázsánkénti ára 1934-re 110-re, illetve 70-re esett, s 1936-ra is csak 160 dinárra emelkedett (III.62. táblázat). De az iparcikkek árai is estek: 1 pár cipő 1923-ban 325 dinár volt, 1929-ben 250. A szuperfoszfát ára 110-ről 94 dinárra esett, a cementé 80-ról 55-re. Az iparban az áresés mértéke 1932-1936 között azonban a mezőgazdasági áraké alatt maradt, így az árolló kinyílt. Míg a mezőgazdaságban 1928–1934 között átlag 50–60%-os áresés volt mérhető (előtte viszont az 1926-os megtorpanás után 1926–1928 között 30%-os emelkedés), addig az iparban ez 33% körüli volt, ami nagyobb, mint például a magyar (III.10. ábra).⁹²⁷ A mezőgazdasági termékekért így kevesebb iparcikket lehetett kapni, ami a protekcionizmus felé tolta el a gazdaságpolitikát, miközben a parasztság megélhetése romlott. Míg 1923-ban 500 kg marhahúsért 20 pár cipőt adtak, addig 1929-ben 14 pár cipőt lehetett vásárolni árán. 1 m³ fa 1923-ban 3 mázsa műtrágyát, 1929-ben már csak 2,5 mázsa műtrágyát ért. Ugyanígy az eke búzában kifejezett ára is jobban nőtt, mint dinárban mért értéke (III.61. táblázat).⁹²⁸

III.60. táblázat.

A gabonaimport változása Európában 1927–1930 között (millió mázsa)

Év	Nagy-Britannia	Franciaország	Olaszország	Németország
1927/28	58	13	23	24
1929/30	55	3	11	13

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 74–75.

927 Argentínában 70%-os, Németországban 37%-os, Ausztráliában 67%-os, Magyarországon 45%-os volt az áresés.

Vučo, N.: Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934. Prosveta, 1968. 149. A gyarmatárak árindexe stagnált, a belgrádi iparcikkek árváltozása nem tért el lényegesen az országtól.

928 *Stojsavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 174.

III.61. táblázat.

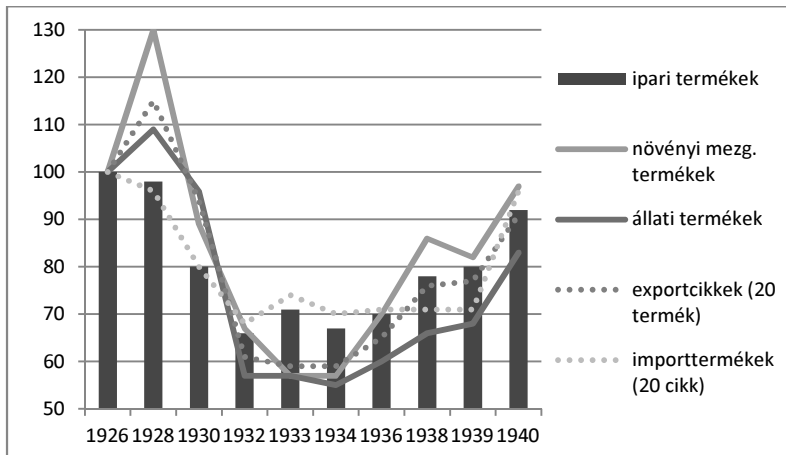
Példa az árólló kinyúlására a világválság idején

Eke ára dinárban		Konstans áron, frankban	Búzában (kg)	Kukoricában (kg)
1929	700	70	361	509
1933	920	70	568	1140
Növekedés	31 %	0	57 %	125 %
1934	920	60	868	1295
100 kg szuperfoszfát ára dinárban		Konstans áron, frankban	Búzában (kg)	Kukoricában (kg)
1929	98	9,8	50	71
1933	87	6,7	53	136
1934	90	6	85	126
Növekedés	-10%	-38%	70%	77%

Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 83. és Agrarna kriza u Jugoslaviji i. m. 194-195. alapján számolva.

III.10. ábra.

A mezőgazdasági és iparcikkek, export- és importtermékek árindexének változása

Zagoroff, Sl.-Vegh, J.-Bilimovich, A.: The Agricultural Economy of the Danubian Countries i. m. 323. és Statističeski Godišnjak 1938/39. 315. alapján

Jugoszláviában (miként Bulgáriában is) a gabona egységárának esése és az import iparcikkek relatív áremelkedése okozta bevételkiesést a válság első éveiben az exportált mennyiség növelésével kívánták ellensúlyozni. A búzaexport 1930-ban 252 ezer tonna volt, 1931-ben 309 ezer tonna, de 1933-ban már csak 13 ezer tonna. Ez 1929-ben és 31-ben 474 és 475 millió dinár bevételt jelentett, 1933-ban csak 15 millió dinárt (látszik, hogy 1931-re leestek az egységárak, s 1933-ra a mennyiség is).⁹²⁹ Eleinte még a termőterület és

⁹²⁹ Bodrožić, M.: Obrazovanje jugoslavenske radikalne seljačke demokratije. Istorijski glasnik. 1964/2-3. 48-51.

a termésátlag is nőtt: kukoricából 1930-ban 34,5 millió hektáron 14,4 mázsa/ha termésátlagot mértek (összesen 48 millió mázsa), 1932-ben 47,9 millió hektáron 19 mázsa/ha volt a termésátlag (91 millió mázsa).⁹³⁰ Részben tehát tényleges túltermeléssel reagáltak a helyzetre az agrárszféra termelői, de sok esetben inkább csak a piacra juttatott termékek mennyisége nőtt. Makroszinten ez utóbbi azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a túlzott export relatív hiányt idéz elő a hazai piacon és ez végül felhúzza az árakat. Hogy ez mennyire volt tudatos, azt nem tudni, de eredményéről, az országon belüli regionális hiányról már szóltunk. De hamarosan nemcsak az ár, hanem az exportmennyiség is összeomlott. A búza termésátlaga 1928–1935 között átlag 1 tonna alatt maradt. Ez az össztermelésben is éreztette hatását: Vučo szerint 1915-ben 31 milliárd inflált dinár volt a mezőgazdaság termelése (310 millió frank), 1931-ben feleennyi, s 1934-re ez 12 milliárdra zuhant. Ezzel párhuzamosan – részben a deflációs politikának köszönhetően – az 1924-es 9,5 milliárd dináros export 1932-re 3 milliárd dinárra zsugorodott (ebből agrárexport 2900 millió, az agrártermelés 20%-a). Ez 1934-ben is csak 3,8 milliárd volt (ebből az agrárium adott 1400 milliót, az agrártermelés 11%-át – jól látszik, hogy az export szerepe az agráriumban csökkent, noha az exportból való részesedése 50% körül stagnált). Az agrárium zsugorodásának kompenzációjaként az állam a fémányászatot kezdte támogatni, s az 45%-kal bővült 1925–1933 között. De egy főre vetítve ez utóbbi csak 0,15%-os éves növekedés, azaz a szektor gyakorlatilag stagnált (igaz, a többi meg zsugorodott).

III.62. táblázat.

A gabona egységárának (100 kg) változása a világválság idején

A gabona egységára	Búza egységára	Kukorica egységára
1929	265	256
1930	147	87
1933	120	67
1935	165	100

Bodrožić, M.: *Obrazovanje jugoslavenske radikalne seljačke demokratije*. Istorijski glasnik. 1964/2–3. 49.

Mivel az iparcikkek jobban megőrizték árukat (III.10. ábra), mint a mezőgazdasági termékek, így a munkásság bér- ill. létszámviszonyai az ipari termelés (eladás) mennyiségének stabilitásától függtek. És mert a mezőgazdasági túltermelési válság miatt az exportlehetőségek beszűkültek (az iparban pedig egyébként is alárendelt volt az export, ezért is állt középpontban a bányászat fejlesztése, mely exportképes volt), a szűkülő hazai fogyasztópiactól függött az ipari munkásság és a parasztság megélhetése is. A parasztság viszont a mezőgazdasági árak csökkenése miatt kevesebb iparcikket tudott vásárolni, a munkásság pedig konstans bérek mellett több élelemhez jutott volna, ha ezt nem eliminálja az iparcikkek áresése miatt bekövetkező bércsökkenés. Az ipari bérek túlzott nyesése viszont az ipari munkásság vásárlóerejét gyengítette volna, ami visszahat

930 Uo.

a parasztságra is. Az importcikkek áresése a válság első 2 évét leszámítva kisebb volt, mint az exportcikkeké, az import volumene ezért a vásárlóerő gyengülésével jelentősen visszaesett – 1936 után ez jelentett némi megoldást a kialakult szituációra – viszont ez meg az ipari gépesítést gátolta. Nem véletlen, hogy az állami gazdaságirányítás periódusában (1935 után) is inkább a hagyományos könnyűipari ágazatok termelése lendült fel. Mivel 1932–1936 között az exportcikkek árindexe az importcikkeké alatt maradt – ez relatív iparosodást jelentett, mint Bulgária esetében. Azaz, inkább megérte izolacionista importpótló iparpolitikát folytatni, mint a mezőgazdasági exportot fejleszteni – persze csak olyan iparágak esetében melyek eddig még nem tudták fedezni a hazai fogyasztást, az exportorientált iparágak ugyanúgy válsággal néztek szembe, mint Bulgáriában. A válság során a termeléscsökkenés az agráriumban elsősorban kisparaszti birtokokról származó exportált mennyiség csökkenését eredményezte. Mivel Magyarországgal ellentétben az agrárbérmunka alárendelt volt és kisparasztság önellátó volt, így ezt kevésbé sýnylette volna meg e társadalmi réteg. Mivel azonban a parasztság ekkor már jelentősen eladósodott, s az export és a piacolás kényszerré vált az önellátáson felül, így a válság végérvényesen adósságspirált eredményezett. Az állam kénytelen volt a hiteltartozások egy részét elengedni (a magánuzsorások kezébe került paraszton ez nem segített), ami viszont az állami bevételek ismételt csökkenéséhez vezetett, ami pedig az állami újrabevetkezés lehetőségét rontotta.

III.63. táblázat.

A mezőgazdasági lakosság egy főre jutó jövedelmének változása és regionális különbségei a világválság hatására 1925-1932 között (dinárban megadva)

Régió	Földművelés		Állattenyésztés		Összesen	
	1925	1932	1925	1932	1925	1932
Szlovénia	1467	560	1409	540	2876	1100
Dalmácia	1507	560	721	266	2228	826
Bosznia –H.	1028	373	1443	525	2471	898
Montenegró	344	114	1270	438	1614	552
Dél-Szerbia	1142	418	1562	572	2704	990
Vajdaság	4684	1716	1975	721	6659	2437
Horvátország és Szlavónia	2217	846	1609	615	3826	1461
Észak-Szerbia	1813	656	1188	429	3001	1085*

*1910-es áron 108 frank/fő, míg ekkor 150 frank/fő volt az agrárbevétel. Krstić, Dj.: Veličina i snaga i. m. 97.

Az egy paraszti gazdaságra jutó bevétel az 1925-ös 21 ezer dinárról (1400 frank) 1933-ra 7000 dinárra (700 frank) csökkent.⁹³¹ A paraszti lakosság egy főre eső bevétele már 1924–1928 között 4800-ról 3400 dinárra esett (III.64. táblázat), de ez reálértéken nem jelentett csökkenést (ez 300 frank, az 1910-es érték kétszerese). 1925–1932 között viszont

931 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 79. Az átlag a birtokszerkezet kiegyenlítetlensége miatt csak a lakosság kisebb részének helyzetét írja le pontosan – a jövedelem módusza ennél sokkal kisebb volt.

újra felére-harmadára csökkent folyó áron a bevétel szinte minden régióban (III.63. táblázat), vissza az 1910-es érték alá. 1932-ben egy főre évi 1350 (135), havi 115 dinár jutott.

Ezáltal a parasztság még rosszabb helyzetben találta magát, mint az ipari munkás-ság, hiszen az ipari átlagbér napi 20 dinár fölött maradt (mindössze 20%-ot esett), az agármunkabér viszont 1930 után 10 dinár körül volt, míg 1925 táján 30 dinár/kat. hold volt napi bér a kukoricásban, szőlőben pedig 20–35 étkezés nélkül.⁹³²

III.64. táblázat.

A parasztgazdaságok bevételeinek változása országos szinten a világválságot megelőző években

Év	Bevételi index (1923 = 100)	Nagykereskedelmi árindex	1000 inflációs dínárban	1 falusira dínárban
1923	100		22	4300
1924	110		24,5	4800
1925	97	100*	21,6	4240
1926	81	100	18	3518
1927	74	135	16,5	3231
1928	78	135	17,4	3414*

*1913-hoz képest 14-szeres differencia (az inflációval magyarázható). Vö. az 1350-es értékkel 1932-ben!

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 90–91.

A parasztság hitelfelvételre kényszerült már korábban is, ez 1932-re rekordösszeget ért el: 6,9 milliárd dinárt (1912-es áron: 600 millió, nagyságrendileg a bolgárral azonos) csak a kamattörlesztés évi 1 milliárd dinárra rúgott, miközben az agrárium teljes bevétele 15 milliárd dinár volt. (Egyedül az agrárbanknak 776 ezer ügyfele volt, akik 3,1 milliárd dinárt vettek fel, 1,9 milliárddal továbbra is tartoztak, tehát a törlesztési sikeresség 40%-os volt csupán.)⁹³³ 1932-ben minden hitelfeltevőre 9400 dinár tartozás jutott, meghaladva a 7000 dinárra csökkent éves átlagos termelés értékét, s minden háztartásra 3400 dinár (300 frank; Bulgáriában ez 500 felett). A gazdagabb régiók éppúgy eladósodtak, mint a szegényebbek.⁹³⁴ Leginkább a kis- és törpegazdaságok voltak eladósodva. A külföldi követelések kiegyenlítése, mely 1930-ban esedékesen 30 millió dollár, 1,5 milliárd dinár volt (150 millió frank), újabb terhet jelentett (a teljes adósságállomány 38 milliárd dinár volt). Ráadásul a világgazdasági válság hatására nemcsak a külföldi hiteltörlesztések váltak aktuálissá, de a külföldi tőke kivonás a bankokon keresztül is folytatódott: csak a Wiener Kreditanstalt 300 (30) millió dinárt vitt ki 1931 első hónapjaiban, a nemzeti bank fedezete 38% alá esett.⁹³⁵ A dinár 1932 júniusában bejelentett konvertibilitása azonban helyreállította a megingott külföldi bizalmat.

932 Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 51.

933 Vuković, Sl: Srbsko društvo i. m. 208.

934 Az egyébként is terméketlen Primorjében 1 ha-ra 7500 dinár adósság esett, míg Vrbasban csak 930. Ugyanakkor itt minden második gazda adósságot halmozott fel. Száva és Drina tartományban a gazdaságok 36%-a volt eladósodva, Zetában közel fele, míg Duna tartományban csak minden hatodik gazda görgetett maga előtt adósságot. Primorje az összes adósság 12%-át halmozta fel, ami lakosság arányához képest jelentős felülreprezentáltságot mutat. Drina tartomány adóssága az összadósság 9%-át, Dunáé a 25%-át, Dráváé a 17%-át tette ki.

935 Calic, M-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 356.

A válság hatására az első évben 24 ezer embert bocsátottak el: míg 1924-ben 32 ezer munkanélküli volt, 1929-re számuk 146 ezerre nőtt. A legtöbb iparágban az áresésre termeléscsökkenéssel reagáltak (ellentétben az agrárszférával, ahol először túltermeléssel próbálták a veszteséget ellensúlyozni),⁹³⁶ ez viszont munkaerő-fölösleget eredményezett. Az így szükségessé váló elbocsátások ellen fizetéscsökkenéssel védekeztek, így történt ez a bányászok esetében is, akiknek bére 16%-kal csökkent 1930–1934 között (*III.65. táblázat*). Ez viszont újra termelésnövekedést gerjesztett. Más iparágokban a fizetéscsökkenés odáig fajult, hogy a foglalkoztatottak jelentős része a létminimum alá süllyedt, mint a faiparban, vagy a textiliparban (*III.66. táblázat*). Ugyanakkor ez is relatív. A fogyasztási cikkek esése miatt ugyanis a csökkenő nominálbér nem jelentette a vásárlóerő csökkenését (*III.11. ábra*).

III.65. táblázat.

A bányászatban foglalkoztatottak számának, bértömegének és havi bérének változása

Év	Bányász havi átlagbére	Összes évi bér	Összes bányász
1930	788	414 millió	41 ezer
1934	650	327 millió	40 ezer

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 269.

III.66. táblázat.

Létminimum alatt élő munkások aránya különböző iparágokban

Iparág	Munkások száma (1000 fő)	Ebből megélhetési minimum alatt	%
Faipar	38	27	71
Textilipar	42	21	50

III.67. táblázat.

A kartellbe tömörült iparágak termelésnövekedése 1926-hoz képest (1926 = 100)

Év	Kartellbe tömörült ipar	Egyéb ipar
1928	97	106
1929	98	87
1930	95	70

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. alapján.

Másik adaptációs lehetőség a tőkésék számára – a piacfelosztást és az árszabályozást segítő – az ipar kartellesítése volt, miként Bulgáriában is. A kartellbe tömörült iparágak bevételkiesése hosszú távon kisebb volt (*III.67. táblázat*). 1936-ban a kartellesegett termékek árindexe 95 volt (1926-ot 100-nak tekintve), a nem kartellesegett iparágokban viszont 62. De csak 293 üzem alkotott kartellt, 2,9 milliárd dinár alaptőkével, azaz az üzemek csak 7%-a tartozott ide, de erőteljes ágazati specifikáció is jelentkezett: például a

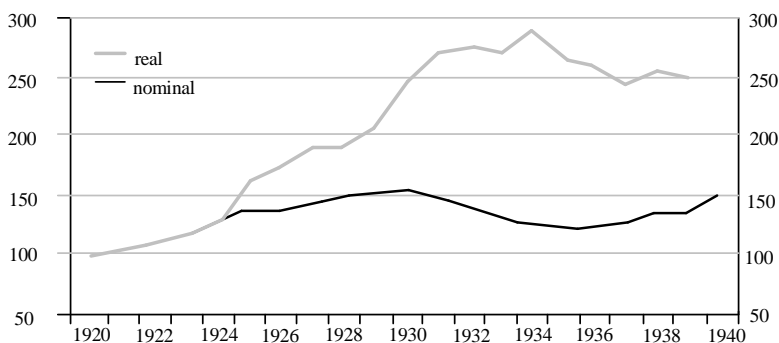
⁹³⁶ Ezt a paraszt nem tehetette meg, hiszen neki a saját élete függött ettől. Költséget csökkenteni pedig nem tudott.

fémfeldolgozásnál ez 50%-ot, míg a faiparban 2%-ot jelentett. A kartellek rendelkeztek az ipari tőke negyedével: a fémfeldolgozásban és vegyiparban ez 50%-os a textiliparban azonban csak 4%-os volt.⁹³⁷ A gépi erő 60%-ával kartellek rendelkeztek a fémfeldolgozásban és vegyiparban, de csak 6%-ával a textiliparban.

Tehát a kisvállalkozások maradtak ki a kartellekből, s lettek a világválság vesztesei, miként Bulgáriában is hasonló volt a helyzet. A vámvédelem sem volt jelentős a nem kartellestedett iparágakban.⁹³⁸ Komoly problémát jelentett, hogy a kartellt alkotó nagyvállalatoknak érdeke volt a mezőgazdasági termékek árának lent tartása, hiszen ez olcsóbbá tette a termelést, ezért valószínű, hogy az iparvállalatok tevékenyen hozzájárultak az árolló kinyílásához. A falusiak által vásárolt iparcikkek ára viszont 1932–1939 között 35–70%-kal nőtt.⁹³⁹ Noha néhány kivétellel 1934-ben a kormányzat megtiltotta a kartellek működését, azok a válság után is kifejtették „áldásos” tevékenységüket, így pl. a papír- iparban 1937-ben újabb 40%-os árnövekedés következett be.⁹⁴⁰ (16 jugoszláv mellett 8 külföldi ipari kartell működött az országban, a kereskedelemben, bányászatban további 1–1, összesen 33 volt). A dilemmát a központi kormányzat számára az jelentette, hogy az állam bevételeinek jelentős része a nagyiparból származott (a válság idején a direkt adók 36%-a, *II.68. táblázat*), viszont a mezőgazdaság sorsa érintette közvetlenül a legtöbb embert (az adók „csak” 41%-a, de a keresők 75%-a). Emiatt a kormánypolitika is kettős volt: miközben a parasztság adótartozásait mérsékelte, az agrárólló kinyílását viszont nem akadályozta meg. Az adatokból is látszik, hogy nem a mezőgazdaság volt a legtermelékenyebb, sem a leginkább adóztatott szektor (bár ez az adatpár semmit nem mond a termeléshez viszonyított adó arányáról).⁹⁴¹

III.11. ábra.

A nominálbér és a vásárlóerő változása Jugoszláviában (1920 = 100)

South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the 19th Century to the WWII. 2014. 327.

937 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 361.

938 Az építőanyag-iparban nem volt különbség a két típus vámvédelme között (32 és 34%), a fémiparban és üveg és kerámiaiparban sem (42 és 44%, 50 és 51%). A papír- iparban és vegyiparban a kartellestedés már nagyobb vámvédelmet jelentett (57 és 82%, illetve 56 és 100%).

939 *Vuković, Sl.*: Srbsko društvo i. m. 222.

940 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 364.

941 Uo.

III.68. táblázat.
Az egyes szektorok adója a világválság idején, 1931

Ágazat	Egyenes adó (millió dinár)	Közvetett adó (millió dinár)
Mezőgazdaság	510	2500
Ipar	460	2100
Kézműipar	280	1400
Összesen	1250	6000

Vuković, Sl: Srbsko društvo i. m.

1933-ban a gyárak 90%-a csökkentett létszámmal vagy kapacitással dolgozott. A világválság nem jelentette azt, hogy ne alapultak volna új cégek, de sokkal több szűnt meg. 1932-ben 76 új cég jött létre 71 millió dinár tőkével (100 ezer frank/cég), de eközben a zenicai vasmű 852 munkást küldött el, Vrbas tartományban a faiparból 1850 munkás lett munkanélküli, a szarajevói munkanélküliek száma 33%-kal nőtt 1930–1933 között, Banjalukában 40%-on állt a munkaerő kihasználtsága. Duna bányából 2818 munkást kellett elküldeni, miközben 57 üzem szűnt meg ideiglenesen vagy véglegesen, Skopjében 20 ezer gyáripari munkás maradt munka nélkül, s 1932-ben 28 cég zárt be ideiglenesen vagy véglegesen. S csak a két tartományban bezárt üzemek száma meghaladta az országosan létrejött új üzemek számát.⁹⁴²

Az exportban húzóerőt jelentő bányászat hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1930–1932 között (1938-as árakon) 8,2 milliárd dinárról 6,2 milliárd dinárra esett. Az exportképes ágazatok közül a faipar termelése a felére esett vissza, a gépek és munkaerő kapacitásának csak 17%-át kihasználva; a malmok csak kapacitásaik 20%-át használták ki és termelésük is 80%-kal esett. A korábban prosperáló hazai téglagyártás a belföldi mezőgazdasági vásárlóerő csökkenése miatt 1933-ra a negyedére esett. Az iparban és bányászatban dolgozók száma 1930-hoz képest 20%-ot esett, s csak 1936-ban érte el az 1930-as szintet. A szappantermelés 35–50%-on állt a vegyiparban, a szódáé 35%-on, a szuperfoszfáté 50%-on. A vastermelés 85%-kal esett, a króm 40%-kal, a cink 70%-kal, a széntermelés alig. A válság hatására a fémfeldolgozásban érdekelt cégek a kb. 50%-os kapacitáscsökkentés miatt piacvesztést is elkönyveltek, így az európai vaskartell a jugoszláv piacon is 30%-os részesedéshez jutott.

Az export beszűkülése miatt (fa- és cementgyártás) 1931-re a külkereskedelem is lebévult, így a késztermékek behozatalának sem maradt fedezete. Ugyanakkor itt is, akár csak Bulgáriában, fejlődésnek indultak azok az iparágak, melyek korábban a külföldi verseny miatt árnyékban maradtak: így pl. a textilipar a kartellek hiánya ellenére is megháromszorozta termelését. Míg a jugoszláv agrártermelés (nemcsak az árindex) 30–40%-kal zsugorodott, ami meghaladta a világátlaghoz képest (III.69. táblázat).

A válság itt elhúzódott 1934-ig (mint az USA-ban), miközben Németországban, Nagy-Britanniában már lecsengett hatása. A kilábalás egyik első jeleként 3-ról 5,6 millió

⁹⁴² Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 211.

dinárra nőtt a részvénytársaságok tőkéje, ennek fele a vállalatok 7%-ánál jelent meg, erős volt tehát a tőkekoncentráció a válság hatására (kartellek). Noha 1928-ban még csak az ipari cégek 17%-a működött részvénytársasági formában, 4 év múlva részesedésük elérte a 30%-ot (a többi kereskedelmi társaság és magánszemély tulajdona volt). A szénbányászatban és papíriparban egy részvénytársaságra 11 ezer dinár tőke jutott, a vegyiparban 7 ezer, a vasiparban 6 ezer, a textil- fa- és építőiparban 4–5000.

III.69. táblázat.

Az ipari termelés trendjei az egyes országokban a világválság idején (1928 = 100)

Év	Jugoszlávia	Franciaország	Nagy-Britannia	Németország	USA
1929	93	109	100	106	107
1930	85	110	84	98	87
1931	88	98	74	88	73
1932	75	75	61	88	58
1933	77	84	69	93	68
1934	70	81	84	103	75

Tomašević, J.: Financijska politika Jugoslavije i. m. 131. és Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 137.

Mutató	1929	1930	1931	1932	1933
A világ ipari termelése (1925–1929 = 100)	110	96	84	69	
Nyersanyag	111	100	89	76	
Munkanélküliség (1929 = 100)	100	168	241	297	279
Mezőgazdaság (világ)	103	104	103	104	104

A regisztrált munkanélküliek száma Jugoszláviában 1930-ra már az előző évi 146 ezerről 180 ezerre emelkedett, így arányuk a szektoron belül az 1931-es 10%-ról 1932 végére 25%-ra nőtt. A világválság idején a foglalkoztatottak száma 34%-kal esett (III.70. táblázat). Így 1930–1939 között a munkakeresők száma 180 ezerről 650 ezerre nőtt.⁹⁴³ (Ebből Szerbiában és Macedóniában a munkanélküliek száma 260 ezer körül volt). 1930–1934 között a társadalombiztosításra jogosult dolgozók⁹⁴⁴ száma is országosan 100 ezer fővel csökkent (603 ezerről 487 ezerre), míg az átlagbérek egyötöddel estek. Ezt alátámasztja a havi segélyek értékének növekedése: erre csak a biztosított munkások voltak jogosultak, s számuk 3 év alatt megháromszorozódott (III.73. táblázat), noha az egy főre jutó összege jószerivel szimbolikus maradt. Itt is voltak ágazati különbségek. Az építőiparban a társadalombiztosítással rendelkezők száma 60%-kal esett 1931–1935 között, a dohányiparban 33%-kal csakúgy, mint a fafeldolgozásban. 1933-ban csak Belgrádban 10 ezer munkanélküli értelmiségi volt, az egész államban 150 ezer. A probléma a válság

943 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 368–369.

944 A tb-jogosultak nem mindegyike dolgozott, és nem volt minden dolgozó jogosult a társadalombiztosításra, lásd agrárszféra.

elmúltával sem szűnt meg: 1937-ben országszerte még mindig 120 ezer képzett és 290 ezer képzetlen munkás keresett munkát.

III.70. táblázat.

Az iparban és bányászatban foglalkoztatottak számának alakulása Jugoszláviában (1000 fő)

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
520	570	610	650	680	665	570	560	580	620	650	750	790

Osteuropa Handbuch i. m. 219.

A munkabérek csökkentésének szükségessége a foglalkoztatotti szféra összetételében is változásokat okozott: 1933-ra az ipari foglalkoztatottak 40%-a 12–20 éves közötti nő volt. A szakmunkások is egyre nagyobb mértékben kényszerültek részmunkaidős foglalkoztatásra (19–42%), míg a képzetlenek esetében minden második munkaóra idényjellegű volt. Így az alacsony, napi 8–24 dinár között keresők száma és aránya is emelkedett, miközben a munkások összlétszáma, és az említettnél magasabb fizetési kategóriába tartozók száma is csökkent 1931–1934 között. Míg 1931-ben a bér módusza a napi 48 dinár felett keresőkre esett (29%, 117 ezer fő), s ez kedvező, 26 dináros átlagos napi bért prognosztizált a munkásság körében, addig 1934-re a módusz a 12–17 dinár közötti kategóriába csúszott át (21%), s 48 dinár felett csak 13%, 70 ezer ember keresett (III.71. táblázat).

III.71. táblázat.

A biztosított munkások létszámának, megoszlásának és bérszintjének változása 1931–1934 között

Kategória	Napi bér	Létszám, 1931 (1000 fő)	%	Létszám 1934 (1000 fő)	%	Havi bér (26 nap)
Képzetlen segédmunkás	8 dinár alatt	76	12,6	69	12,8	208 alatt
	8–12 dinár	22	3,6	34	6,3	208–312
	12–17 dinár	76	12,6	113	21,0	312–442
	17–20	47	7,8	58	10,8	442–520
	20–24	42	7,0	43	8,0	520–624
	24–28	54	9,0	47	8,7	624–728
Képzett szakmunkás	28–34	68	11,3	43	8,0	728–884
	34–40	65	10,8	38	7,1	884–1040
	40–48	36	6,0	23	4,3	1040–1248
	48 dinár felett	117	19,4	70	13,0	1248 felett
Összesen		603	100,0	538*	100,0	

* 1932-ben csak 487 ezer. Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. alapján saját számítás.

Ráadásul a nagy természetes szaporulat miatt Szerbiában évente 50 ezer, ország-szerte 150-200 ezerrel nőtt a munkaképes korúak száma: mivel azonban a nem mezőgazdasági jellegű szektorok csak évi 9000 állást tudtak produkálni, így csak a munkaerő-többlet 5–10%-át sikerült felszívniuk. 1920–1923 között 43 ezer ember vándorolt vissza az SZHSZ Királyságba, 1939-ig összesen 114 ezer, akik szintén munkaerőtöbbletet jelentettek. Mindeközben az USA 1929 után korlátozta a bevándorlást, így a korábban évi 20 ezres nagyságrendű kivándorlás 5 ezer főre olvadt 1931-re. Európa 1929-ben ugyan a migránsok többségét még átvette, de az 1929-es 25 ezer fő 1932-re itt is 5 ezerre zuhant vissza, s 1937-ig nem nőtt 10 ezer fő fölé.⁹⁴⁵ Évi 20 ezer szakiskolás is bővítette a foglalkoztatandók sorát. Míg 1930 végén a foglalkoztatottak az elvileg lehetséges munkaidő 40%-át töltötték ki (nyáron a mezőgazdasági idénymunkákkal ez 60% körüli értékre emelkedett), addig 1933 végére 20%-ra esett vissza a foglalkoztatás az összes potenciális munkaórához viszonyítva, miközben az idénymunka ez év végén további 25%-ot tett ki. 1930-ban egy foglalkoztatott átlag 221 napot dolgozott: 3 évvel később ez 109 napra esett vissza. Míg 1930-ban az összes ledolgozott munkanap 75%-át állandóan foglalkoztatottak dolgozták le, addig ez 1933-ra 45%-ra esett, a többit szezonális munkások végezték el. 1930-ban az állandóan foglalkoztatottak tették ki a munkaerő 60%-át, az időszakos jelleggel foglalkoztatottak a 21%-át. 1933-ra viszont az állandóan foglalkoztatottak aránya a munkásságból 23%-ra esett és az időszakosan foglalkoztatottak aránya is csak 28%-ra nőtt. A nem foglalkoztatottak aránya elérte az 50%-ot!⁹⁴⁶

III.72. táblázat.

A világgazdasági válság hatása a ledolgozott munkanapok számára

Évi munkanap	1930	1931	1932	1933
Szaktmunkás	207	181	151	92
Képzetlen	242	231	208	139
Részmunkaidőből való részesedés %	1930	1931	1932	1933
Szaktmunkás	19	22	31	42
Képzetlen	14	16	27	54

Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 379.

III.73. táblázat.

A társadalombiztosítással rendelkező munkanélküliek számára juttatott (havi) segély összege és az érintettek száma

Év	Millió dinár	Munkás	Egy főre
1930	3,4	45 000	75
1934	11,3	168 000	67

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. alapján.

945 1921–1938 között Amerikába távozott 190 ezer ember, 1927–1938 között Európába 150 ezer. Vélhetőleg felülkértezt csak vissza.

946 Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 230.

III.74. táblázat.

Az egyes adótípusok bevételecsökkenése 1929–1934 között a világválság hatására

Év	Indirekt adók	Direkt adók	Monopóliumok	Összesen
1929/30	2,4	3,6	2,3	8,3
1932/33	1,8	2,5	1,9	6,2
1933/34	2,1	2,3	1,9	6,3

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. alapján.

Az elszegényedés hatására a lakosság hozzájárulása a központi költségvetéshez jelentősen esett (III.74. táblázat), az állami szervek várakozását jelentősen felülmúlva (az ugyanis nem számolt bevételekieséssel).⁹⁴⁷ A költségvetés 13 milliárd dinárról 10 milliárdra zuhant, az egyenes adók 25%-kal (2100-ról 1500 millióra) a fogyasztási adók szintén (911-ről 700 millióra), a vámok pedig a felükre estek (1500-ról 750 millió dinárra – részben az importcikkek áresése, részben a kereskedelmi forgalom protekcionizmus hatására bekövetkező visszaesése miatt). A nyugdíj (1035 millió) és az államadósság törlesztése (1220 millió) a költségvetés 10+10%-át elvitte. (Egy főre vetítve ez 7 frank és 8 frank – ez utóbbi egy főre jutó összegben és részesedésében is kisebb, mint az 1870-es vagy 1910-es szerb vagy akár az oszmán érték). Míg a költségvetés kb. 25%-kal zsugorodott 1931–1934 között, de az építésügy, a kereskedelem-ipar vagy a szociálpolitikai és egészségügyi kiadás egyenesen 35–40%-os visszaesést mutatott. Ezzel szemben a hadügy csak 25%-ot csökkent (III.75. táblázat) és költségvetésbeli részesedése továbbra is 20% volt, mint 1927-ben (de kisebb, mint 1910-ben), az oktatás viszont 7-ről 10%-ra emelkedett, ami 1910-hez képest is növekedés.

III.75. táblázat.

A kiadási oldal adminisztratív költségeinek csökkenése 1931–1934 között (1931 = 100)

Nyugdíj	Allamadósság	Igazságügy	Oktatás	Belügy	Külügy
106,2	77,5	82,4	88,6	84,3	76,9
Pénzügy	Hadügy és tengerészet	Egészség- és szociálpolitika	Kereskedelem és ipar	Mezőgazdaság	Építésügy
74,0	74,8	64,6	62,0	75,9	59,1

1930-ban elvileg csak minden 10. településnek volt joga boltot nyitni. A városi kereskedők remekül kihasználták monopolhelyzetüket: a belgrádi kereskedők áruinak 50%-a a parasztokat célozta meg, 15% vidéki viszonteladókat, s csak harmada a városiakat (noha az utóbbi a parasztságnál lényegesen kisebb nagyságú, de nagyobb vásárlóerejű kör volt). A bolt nyitása azonban 6600 településen már anyagilag is lehetetlen volt, így aztán a vidéki fogyasztás is a minimumra süllyedt (ez megint nem kedvezett a hazai gyáriparnak). A jugoszláv gazdaság a hiánygazdaság jeleit mutatta. A fogyasztás alacsony színvonalára utal, hogy 1930 körül egész Jugoszláviában csak 4 áruház létezett,

⁹⁴⁷ Tomašević, J.: Finansijska politika Jugoslavije i. m. 86.

ebből kettő Szerbiában, míg Németországban 1414, Belgiumban 100 és a kicsi Svájcban is 68 volt. A jugoszláv ipar jelentősége sem nőtt túl a hazai piacon: átlagosan az iparcikkek 12%-a kelt el külföldön, az exportorientáltabb cementgyártásban, vegyiparban és faki-termelésben ez 30%-ot is elért, ezért a válságot – az izolacionizmus bevezetése után – a nem exportorientált ágazatok kevésbé sínylették meg. Az izolacionizmusra pedig azért volt szükség, mert drága volt az ipari termelés.⁹⁴⁸ Az iparcikkek nemzetközi kitekintésben is drágák voltak. 1930-ra a ruházat ára 1913-hoz képest 109%-kal nőtt, míg Németországban csak 72%-kal, az USA-ban 61%-kal. Így *Jugoszlávia egyszerre volt a világ legdrágább és legolcsóbb országa*. Az alacsony fogyasztást az árolló közvetlenül 1920 utáni kinyílása is erősítette: az agrártermékek árai már 1923–1925 között 100-ról 78-ra, míg az iparcikkeké csak 93-ra estek, ami az iparosoknak volt kedvezőbb. A világgazdasági válság idején e különbség még jelentősebbé vált, a mezőgazdasági termékek indexe 40-re esett. A búza áresése miatt a kenyér alapanyagait még 12–15%-os különadó is sújtotta a válság idején a parasztságot támogató, de ez nem kedvezett nem kedvezett a malomiparnak, s vélhetően a városi fogyasztásnak sem, mert 1929–1933 között a kenyér ára 60%-kal esett. A belföldi vásárlóerő gyengülésére utal, hogy 1936-ban Morava banovina pl. csak ipari termelési kapacitása 20–70%-át nyújtotta: az exportra termelő bányászat 50%-on, a malomipar 40%-on, a húsfeldolgozás 25%-on, a hazai piacokat megcélzó faipar 35%-on, a textilipar 60%-on állt.

Mint láttuk a mezőgazdaság termelés- és exportnöveléssel válaszolt a túltermelésből származó áresésre, a bevételkiesést kompenzáló – az ipar másképp reagált. 1930–1935 között az ipari termelés és export is esett, így próbálták az áresés hatásait ellensúlyozni kínálatkorlátozó piacot létrehozva (a piacvédelmi intézkedések mellett). Az áresésből következően a haszonkulcs is csökkent (illetve drágultak a termelés költségei), emiatt szükségessé a napi átlagbér 26,5 dinárról (1912-es áron 1,8–2,1 dinár, tehát a korszakban nem nőtt reálértéke, *III.11. ábra*) 21,6 dinárra csökkent (a nőké, gyerekéké ennek a fele volt – megjegyzendő, hogy a mezőgazdaságban 10 dinár körül volt a napszám, vö. *III.71. táblázat*). Az ipar ilyenén reakciója a mezőgazdasági bérek esése miatt érthető is. A textiliparban a bérek a kartellesedés miatt még 1938-ban is az 1931-es 40%-án álltak (a tömeges elbocsátás mellett ez volt a másik válaszreakció a haszon csökkenésére). Az elbocsátások ellenére a bér csökkenése a vegyiparban 15%-os, az élelmiszeriparban 20%-os, a textiliparban 30%-os volt.⁹⁴⁹ Regionális különbségek is megfigyelhetők voltak: Sava banovina esetében az átlagos bér csökkenés 25%-os volt, Moravában 40%-os, a Vajdaságban 31%-os, Drava bánóságban 18%. Az idénymunkás pečalbari réteg bevétele 1930–1935 között egyenesen 60%-kal csökkent. A napi jövedelmek ugyan csak átlagosan 28%-kal csökkentek 1930–1933 között, de ez alábecsült érték, mert közben a ledolgozott munka-

948 Felvetődhet a kérdés, hogy a vezetés miért korlátozta protekcionizmussal az akkor egyébként is csökkenő árú (s erre a protekcionizmus elterjedése ráerősített) nyugati termékek beáramlását, ha a parasztság vásárlóereje egyébként is csökkent. A válasz az, hogy a hazai ipar tönkremenetele egyrészt ugyan kevés embert érintett volna, de mégis jelentős adókiesést eredményezne, másrészt, exportbevételek híján (az agrárarak esése miatt) a kereskedelmi deficit ugyanúgy nem kedvez a gazdaságnak, mikroszinten pedig eladósodáshoz vezet, harmadrészt nem a parasztságnak volt a legnagyobb lobbijereje a jugoszláv törvényhozásban.

949 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 382.

idő is felére csökkent.⁹⁵⁰ A fémmunkások 237 nap helyett 98 napot dolgoztak. Ha a két tényezőt együtt számoljuk, akkor a bérek csökkenése esetlegesen a 70%-ot is elérte.

Ez igen károsan befolyásolta volna az iparban foglalkoztatottak számát, ha ugyanekkor a kiadások nem csökkentek volna. A lakásbérlet, a fűtés, ruházkodás, villany ára azonban együttesen 40%-kal esett 1929–1934 között. Ez azt jelentette, hogy összességében a megélhetés nem nehezedett. Legjobban a táplálkozás költségei estek, ezek megfeleltek (az iparosok ennek örültek, a mezőgazdasági termelők már kevésbé).⁹⁵¹ A lakbérek azonban még így is a család bevételeinek akár 45%-át is kitették. A mezőgazdasági munkabérek jobban csökkentek, mint a bányászatban és iparban dolgozók bére, de nekik ráadásul még 1914-ben alacsonyabb is volt a kiindulási bérük (*III.12. ábra*). Noha az iparban a bércsökkenés nem haladta meg az ipari árindex (sem az ipari termelés) esését (*III.10. és III.12. ábra*),⁹⁵² 1935-ben így is csak minden negyedik munkás keresett csak annyit, hogy eltartsa magát (ebből implicite következik, hogy korábban sem volt jó a helyzetük).⁹⁵³ A munkanélküliek háromnegyede végzetesen eladósodott a drága lakbér miatt, s költözni kényszerült, a társadalom perifériájára sodródtak sokan: Belgrád egyik körzetében 1239 ember lakott 483 ágyon. 2 dinárért sokan képesek voltak 30 kg-os csomagokat kilométereken át cipelni. A belgrádiak legkevesebb négyötöde a megélhetési minimum alatt élt a világválság idején. 1929-ben a 226 ezer belgrádi lakos 172 ezer napi élelmiszer-fejadagját fogyasztotta el. Az 1932-es belgrádi szegényszámlálás 535 családot, 1245 főt írt össze, akik valamiféle segílyt kaptak, további 1744 háztartás, hatezer fő élt fedél nélkül. Minden második 1919 után települt a fővárosba. A három év múlva végrehajtott újabb vizsgálat megállapította, hogy a 280 ezer belgrádi lakos 7,6%-a élt a szegénységi küszöb alatt, ami 6 ezer családot, 20 ezer főt jelentett: közülük csak 765 család részesült szociális segílyben. 1932-ben egész Jugoszláviában 70 ezer család élt fedél nélkül, legkevesebb 185 ezer gyerek élt szülői felügyelet nélkül az utcákon.⁹⁵⁴ Szabadkán 1935-ben 10 ezer munkanélküli (és valószínűleg földnélküli) mezőgazdasági munkás tengődött, ami családtagjaikkal együtt a 100 ezres város harmadát jelentette. A válság hatására kivándoroltak (lásd fent) munkájának értékét bizonyítja, hogy ők összesen 15 ezer millió dinárt küldtek haza, s ez fontos bevételi forrás volt az otthon maradtaknak.

A modernizáció fedezetét a kereskedelmi forgalomból előállítani továbbra sem lehetett: az importtöbblet 1919–1939 között 6800 millió dinárt tett ki, ami évente fejenként átlagosan 22 dinár fogyasztási többletet eredményezett. A protekcionizmus⁹⁵⁵ Berov szerint szintén jelentős, 24 milliárd dináros veszteséget jelentett a 9 milliárdos bevétel mellett (lásd a bolgár gazdaságról szóló részt az *I. kötetben*).

950 Purić szerint kb. 50–100 ezer főre tehető a pechalbarik száma, akik évente 1000 dinárt keresnek ezzel a munkával, azaz napi 3 dinárt, miközben a mezőgazdasági bér munkás napi díja 15 dinár lenne. *Obradović, V.*: Selo Južne Srbije u stvarnosti i kniževnosti. In: Selo i seljaštvo, Sarajevo, 1937. 129.

951 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 383.

952 Az összevetést nehezíti, hogy a bér esetében a viszonyítási alap 1914, az ipari árindex esetében 1926. 1933 után a bérindex esett, miközben az árindex emelkedett.

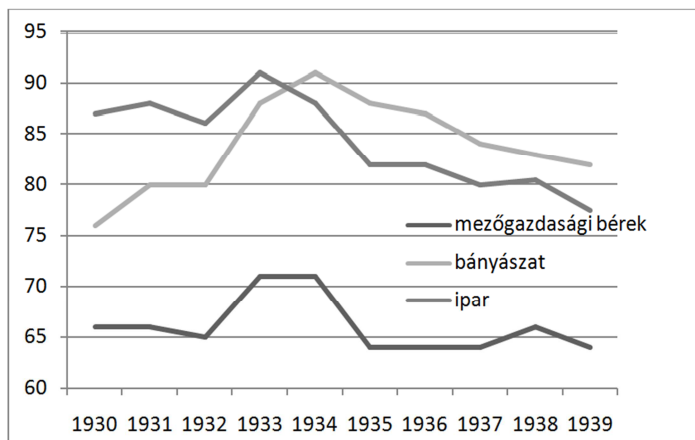
953 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 384.

954 Uo. 394–400.

955 Jugoszlávia 1920-ban vámmentessé tette a gépek behozatalát, 1925-ben a szükséges nyersanyagokét és félkésztermékekét.

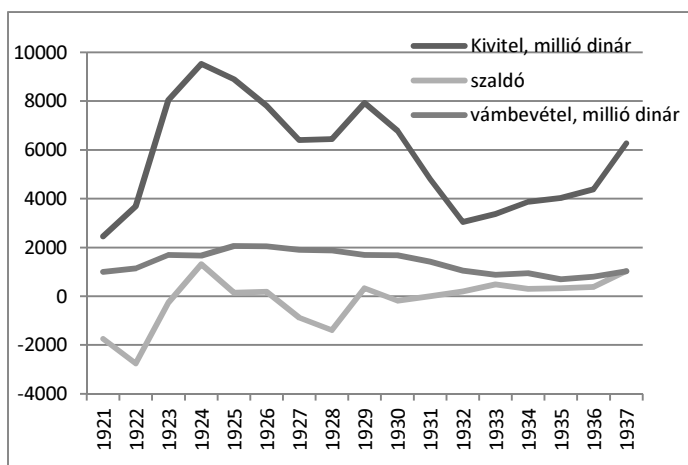
III.12. ábra.

A reálbérindex változása 1930–1939 között (1914=100)

III.13. ábra.

A kereskedelmi egyenleg és vámbevételek alakulása Jugoszláviában 1923–1939 között folyó áron milliő dinárban

Kršev, B. és Osteuropa Handbuch, i. m. 222. alapján.

A válság hatása a kereskedelemben hosszabb távon az export és az import drasztikus zuhanásában jelentkezett. A teljes éves export 7000 milliő dinárról 3800 milliő dinárra esett vissza (40%-os visszaesés) 1931–1935-ös átlaggal számolva (III.13. ábra). Ezen belül a mezőgazdasági termékek exportja, mely a válság első éveiben emelkedett, s értékben az export 40%-át tette ki (2900 milliő) több mint 50%-kal zuhant vissza ugyanebben a periódusban (1400 milliő dinár), érzékenyen érintve az 5 ha feletti gazdák (kb. 33%) árbevételét. Visszaesett a gabonaexport és előretört a tojás, a disznósír, a kender.⁹⁵⁶ Az export és import együttes esése viszont mégis pozitívvá tette a kereskedelmi egyenleget:

956 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 620.

az 1926-os évet 100-nak tekintve, míg 1929-ben az export 114 egységet, az import 91 egységet tett ki, 1933-ban az export 58%-on, az import 75%-on állt. 1931 után, ha váltakozó mértékben is, de a jugoszláv gazdaság kereskedelmi szufficittel rendelkezett. Így 1927–1939 között 2300 millió dinár többlet jött az országba. A gazdasági világválság az import és az export összetételében semmilyen lényeges elmozdulást nem mutatott még 1939-ben sem: a behozatal zömét a késztermékek, a kivitel zömét az alacsony feldolgozottságú és az importhoz képest kis hozzáadott értékkel bíró nyersanyag és az élelmiszer tette ki (III.76. táblázat). Ennek alapján a kereskedelemről jelentős többletet várni irreális volt.

A válság eredményeként keletkező kereskedelmi többletből a parasztság alig részesedett: a pozitív egyenlegért csak 1929-ben és 1937-ben felelős részben a gabona (a két hullámhegy ekkor esik egybe, a gabona részesedése az exportból éppen 1929-ben volt a legmagasabb, 15%, s ezt követően 1936-ig zuhant), amely a válság éveiben nem járult hozzá a kereskedelmi többletnek. A búza és kukorica 265 dináros mázsánkénti ára 1934-re 110-re, illetve 70-re esett, s 1938-ra is csak 160 dinárra emelkedett. Az állattenyésztésből befolyt jövedelem is a felére esett 1933–1934-re 1927–1929-hez képest.⁹⁵⁷ 1930-ban a kormányzat egy rendkívüli 50 millió dináros hitellel kísérelte meg segíteni a felvásárlást (megakadályozni az árak további zuhanását). 1931-ben a bolgár *Hranoiznoszhoz* hasonló jogosítványokkal rendelkező *Prisad* exportvállalat kapott 150 millió dinár rendkívüli hitelt hasonló célokra – de már külföldi kölcsönökből. Az export állami támogatása ellenére a Prisad 1932-re már 350 millió tartozást halmozott fel.

III.76. táblázat.

A behozatal és kivitel %-os összetétele

Behozatal	1928	1933	1939
Élőállat	0	0	0
Élelmiszer	13	10	5
Nyersanyag	16	22	23
Késztermék	70	68	71
Kivitel	1928	1933	1939
Élőállat	14	14	13
Élelmiszer	26	31	29
Nyersanyag	50	48	53
Késztermék	10	7	5

Osteuropa Handbuch i. m. 227.

A mezőgazdasági árak, majd később az export összezuhanása miatt a korábban hitelt felvevő termelők csőd közeli helyzetbe kerültek. 1929–1934 között, bár a népesség

⁹⁵⁷ *Berov, Lj. (ed.): Protekcioizam i konkurencija na Balkanite prez XX. vek i. m. Romániában a mezőgazdasági tanács már szintén 1926-ban összeült, s az áfa és vámok 30%-át ajánlották fel a gabona árcsökkenésének kompenzációjára – de ez nem volt elegendő. A gabonaár itt is felére esett 1932-ra (1928-hoz képest), a kukoricáé pedig negyedére. A gabonatermelőket védő törvény az export támogatásával csak annyit tudott elérni, hogy a gabona kg-onkénti ára 2-ről 3,3 lei-re nőtt 1931–1932 között.*

7%-kal nőtt, a gyufafogyasztás 33%-kal, a fűtőolajé 25%-kal, a dohányé 28%-kal, a cigarettapapír 60%-kal zuhant, utalva egyfelől a luxus- és élvezeti cikkek visszaszorulására, másrészt az alapvető szükségleti cikkekkel való takarékoskodásra. (Ezen cikkek állami monopóliumnak számítottak, így az árusításukból befolyt jövedéki bevételek ismertek). A fentiek után nem meglepő, hogy sok kisbirtokos nem tudott megélni a megtermelt jövedelemből és különböző okkal-céllal *hitelfelvételre* kényszerült (gazdasági válság, kis birtokméret, modernizációs törekvés, életkörülmények javítása, piacra jutási lehetőség).

III.77. táblázat.

Az adósságállomány megoszlása (%) birtoktípusonként

Hitel felhasználása	Földnélküli	2 ha alatt	2–5 ha	5–20 ha	20–50 ha	50 ha felett
Földvásárlás	9	16	21	32	49	72
Állatvásárlás	2	4	7	6	2	0
Épületek	8	15	17	13	9	12
Termelés	10	6	7	3	7	11
Kimenő családtagok részének kifizetése, gazdaság fenntartása	26	15	16	9	5	0
Adósságtörlesztés	3	12	12	27	26	4
Élelemvásárlás	41	31	20	9	2	0

Komadinić, M. J.: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934. 51.

A III.77. táblázat különböző birtokméretek esetében mutatja be a hitelfelvétel céljait 1932-es adatok alapján. A földdel nem rendelkező parasztok döntő mértékben élelmezésre fordították a hitelt, a földvásárlás és az építkezés részesedése elenyésző volt, a gazdaság fenntartására fordított kölcsönök szerepe viszont jelentős volt. Szintén őket sújtotta érzékenyebben a családot alapító fiatal kiválása a családból. Az új család létrejötte gyakran a szülők vagy a gyermekek eladósodását eredményezte. A 2–5 ha közötti birtokok esetében minden alternatíva nagyjából egyenlő mértékben részesedett a felvett hitel értékéből. Az 5–10 ha közötti birtokoknál került előtérbe a földvásárlás, mint cél, igaz, mivel a hitelek ötödét e kategóriában élelmezésre vették fel, vélhetően az 5–10 ha közötti birtokok 20%-a nem volt önellátó. Itt az adósságtörlesztés is hasonlóan nagy aránnyal bírt a kölcsönök felhasználását illetően, ami utal a tőkeszegénységre, szemben az 50 ha feletti birtokokkal, ahol szintén a földvásárlás volt a domináns célterület, viszont a kölcsönök törlesztése elenyésző arányt képviselt (zömmel azért, mert a nagy haszon is lehetővé tette annak törlesztését, ehhez nem kellett újabb hitelfelvétel). Így leszögezhető, hogy a 10 ha alatti birtokok a rentabilitás határát súrolták, a hitelfelvétel nagy kockázatot jelentett esetükben. Az állatvásárlás minden kategóriában alárendelt volt, az élelem vásárlása céljából felvett hitel a kisbirtokosokat és a föld nélkülieket jellemezte, de ott 20–40%-os részesedéssel is találkozni lehet.

Az adósság 30%-a váltó formájában, 26%-a jelzálogként jelentkezett. A szerbiai uszorások gyakran kis bankokat alapítottak, s a jobb hírűek 25%, a rosszabb hírűek 50%-

os kamatra adtak hitelt, miközben az eredeti állami kamatláb 12% volt.⁹⁵⁸ Gyakori volt a havi 1 dináros törlesztőrészlet 10 dináronként, ami évi 120 %-os kamatot eredményezett (10 dinár helyett 22 dinár).⁹⁵⁹ A hitelezőknek három további csoportja ismert: a paraszti szövetkezetek Szerbiában 12–20%-ra adtak kölcsön, míg Szlovéniában kedvezőbb 8%-os kamatra, ennek következtében a szlovén parasztek adósságának 33%-át jelentette ez a forma, míg másutt 10% alatt maradt. A tartozások 45%-a viszont a falusi boltosok és más magánhitelezők felé állt fenn, ez volt tehát a legelterjedtebb hitelforrás, jöllehet a szövetkezeteken túl 1929 után agrárbank is volt az országban. A királydiktatúra idején alapított bank – mely inkább kívánt véget vetni az áldatlan állapotnak, mint az eladósodást ütőkártyaként használó versengő pártok – 1937-ig 1500 millió dinár hitelt nyújtott zömmel jelzáloghitel és szövetkezeti hitel formájában. 20 000 parasztkapott jelzáloghitelt, közülük 18 ezer 20 hektárnál kevesebb földet bírt.⁹⁶⁰

III.14. ábra.

A mezőgazdasági termelés és az eladósodás területi kapcsolatai

958 Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m.

959 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 656.

960 Uo. 665.

Az eladósodás a válság hatására felgyorsult. A gazdasági világválság pedig csődbe juttatta a bankok nagy részét is. A történet 1931-ben a német bankcsőddel, valamint a jugoszláv érdekeltségekkel bíró bécsi Creditanstalt összeomlásával kezdődött. Így részben a külföldi tőke kivonása, részben a parasztságnak adott hitelek lassú visszaszivárgása miatt Jugoszláviában 1932-ben moratóriumot kellett elrendelni. A bankválság és a munkanélküliség növekedése ráadásul arra ösztönözte az embereket, hogy kivegyék megtakarításaikat a bankokból és feléljék: a megtakarítások értéke az 1930-as 10 000 millió dinárról 1937-re az eredeti 55%-ra zuhant vissza.⁹⁶¹ A jugoszláv államkincstár arany- és valutatartaléka az 1929-es 2900 millió dinárról 1800 millió dinárra esett 1930-ra. Ekkor az ország kapott egy 1870 millió dináros hitelt, de a valutatartalék ezzel is csak 2300 millió dinár tett ki 1931 közepére. Miután a franciák diplomáciai szubszidiumként egy újabb 660 millió dináros hitelt adtak, 1933-ra 1900 millió dináron állt meg a banki fedezet értéke. A dinár árfolyamának további romlását sikerült megállítani. Francia támogatás nélkül Jugoszlávia valószínűleg nem tudta volna elkerülni az államcsődöt.

A moratórium a parasztok számára azt jelentette, hogy nem tudtak hozzáférni megtakarított pénzükhöz, és a bankok hitelt sem tudtak adni az elkövetkező évek során. Ekkor már a birtokok 35%-át terhelte valamilyen adósság, amelyből csak újabb hitelek felvételével lehetett volna kimászni. Az adósság összege 6800 millió dinár volt, háztartásonként átlagosan 2500, ami a mezőgazdaság *kézpénzben* realizált bevételeinek 70 %-át is elérhette, s nagyobb volt, mint az éves direkt és indirekt adók összege! Összesen 700 ezer eladósodott család volt, mely az összes agrárháztartás 40%-a, az összes háztartás 30%-a!

Stojasavljević válogatása szerint a legtöbb hitelt az életképes birtokok és a kisbirtokok vették fel (30–30% a 2–5 és 5–10 ha közötti kategória részesedése, *III.81. táblázat*): noha az országban a 2 ha alatt birtokok száma majdnem ugyanannyi volt mint a 2–5 ha közöttieké, az előbbieket mégis kisebb mértékben és kisebb értékben is vették igénybe a hitelt. A felvett hitel értékének zöme (23–23–23%) a nagyobb, 5–10, 10–20, 20–50 hektáros birtokokra esett. Macedóniában és Szlovéniában a 10 ha feletti birtokok rendelkeztek a legtöbb tartozással, Macedóniában az adott birtokkategória gyakoriságát is felülmúlta a hiteltartozás %-os értéke. Boszniában, Dalmáciában és Horvátországban a 0–2 ha közötti törpebirtokok vették fel a hitelek relatív, esetenként abszolút többségét (*III.79. táblázat*). Az adósságállomány regionális megoszlását vizsgálva (*III.78. táblázat*) a Vajdaságra az volt jellemző, hogy zömmel bankoknak, s nem magánszemélyeknek tartoztak a parasztok, az eladósodott földek aránya viszonylag kicsi volt, viszont az eladósodottak itt tartoztak a legnagyobb összeggel – a 19 ezer dinár 126 mázsa búzát jelentett 150 dináros mázsánkénti áron! Az egyébként is szegény Primorje tartományban esély sem volt a hitelek törlesztésére, az eladósodott háztartások aránya pedig a legnagyobb Vrbas, Primorje és Drava tartományokban volt. A fajlagos gabonatermeléshez viszonyítva az adósságállományt, Primorje adóssái voltak a legrosszabb helyzetben.⁹⁶²

961 Uo. 666.

962 Minél nagyobb volt egy területen a népességtöbblet, annál kisebb volt a föld átlagos hektáronkénti hozama, tehát a legnagyobb demográfiai nyomást az egyébként is kedvezőtlen adottságokkal bíró területek fejtették ki, amit a népességnövekedés csak tovább degradált. Minél nagyobb volt a népességtöbblet, annál valószínűbb volt, hogy a hi-

III.78. táblázat.

Az adósságállomány regionális megoszlása 1932-ben

Régió	Adósság (millió dinárban)	Tartozás aránya (%) magán- tőkéseknek	Eladósodott háztartások aránya (%)	Eladósodott földek aránya (%)	Átlagos adósság/ha (eladósodott föld)	Adósság eladó- sodott (!) ház- tartásonként	Adósság gabona tonnában
Drava	1192	48	46	60	5500	19 000	13
Drina	625	40	44	51	1500	7000	5
Dunav	1683	21	22	24	3100	19 000	13
Morava	320	23	26	25	1600	5500	4
Primorje	839	71	52	34	7500	13 000	9
Sava	1185	56	39	38	2300	7300	5
Vardar	209	41	17	16	1500	6300	4
Vrbas	328	47	59	57	1000	3900	3
Zeta	496	66	44	54	3000	8600	6
Jugoszlávia	6880	45	35	35	2500	9800	7

Komadinić, M. J.: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934. 60–64.

Mivel 1931-ben a mezőgazdaság teljes termelése 19 ezer millió dinár volt (ebből pi-
acra 40%, 8000 millió dinár került, ebből exportra 2900 millió dinár), ez háztartásonként
9500 dinár termelési értéket jelentett, aminek piacosított értéke nagyjából háztartáson-
ként 4300 dinár! Azaz a III.78. táblázatban felsorolt fajlagos adósságértékek az *eladósodott*
háztartások esetében akár egy év teljes termését vagy több év készpénzbevételét jelentet-
ték!⁹⁶³ Világos volt, hogy az adott gazdasági körülmények között – recesszió – a bevétel
még kisebb lehetett, s hogy ez a parasztság adósrabszolgaságba való visszasüllyedéséhez
vezethet. Éppen ezért 1932-ben a 25 000 dinárnál kisebb adósságok felét eltörölték (efe-
lett csak 30%-át), és a maradékot 4,5 %-os kamattal 12 év alatt kellett visszafizetni. Ez alól
egyedül a boltosok és magánszemélyek által nyújtott hitelek voltak kivételek_ a boltosok
esetében az összeg változatlan maradt, 12 év alatt kellett visszafizetni, de kamat nélkül.
A magánszemélyek pedig csak 3% (inflációs)⁹⁶⁴ kamatot számolhattak fel, viszont itt a
tartozás felét törölték (végeredményben ez majdnem ugyanazt jelentette, hogy az eredeti
tartozást kell visszafizetni kamatok nélkül). A bankok kárán (az elveszett 50%) az állam
és a bank megosztottak.

telt nem banktól, hanem magánszemélytől vették fel ($r=0,73$). 1931-ben a béresek aránya és a regionális népesség-
növekedés között $-0,7$ -es korreláció mérhető, azaz minél nagyobb a népességnövekedés, annál kisebb a béresek
aránya. Vagy a (1) a birtokfelaprózódás folyamata vált dominánssá, vagy (2) ott alkalmaztak béreket, ahol a kis
szaporulat miatt relatív munkaerőhiány alakult ki. (Vajdaság, sváb egykézés a birtok egyben tartása érdekében).

⁹⁶³ Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 675.

⁹⁶⁴ Ekkoriban a deflációs politika volt domináns.

III.79. táblázat.

A tartozások %-os megoszlása területenként

Régió	0–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha
Észak-Szerbia	17	34	28	16	5
Macedónia	0	4	22	61	11
Horvátország	56	40	4	1	0
Szlovénia	16	20	24	28	12
Vajdaság	36	28	21	11	4
Dalmácia	77	15	5	3	0
Montenegró	51	41	6	1	0
Bosznia-H.	52	31	12	4	0,5

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 233.

III.80. táblázat.

A felvett kölcsönök mértékének megoszlása dinárban

Érték	Kölcsönök száma	Összes érték dinárban	Kölcsön %-a	Összeben %
1–10 000	2991	23 000 000	30	7
10 000–25 000	3940	71 000 000	39	22
25 000–50 000	1928	72 000 000	19	20
50 000 felett	1300	160 000 000	12	51

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 228.

III.81. táblázat.

Az eladósodott birtokok birtoknagyság szerinti és adósságállomány szerinti megoszlása (válogatás 10 000 birtok alapján)

Birtoknagyság	Birtok	Az összes eladósodott birtok %-ában	Kölcsön értéke	Egy birtokra	Kölcsönök értékének %-a
2 ha alatt	1267	12,70	10 000 000	7892	3,1
2 és 5 ha	2983	29,91	43 000 000	14415	13,4
5 és 10 ha	3054	30,62	73 500 000	24066	23,0
10 és 20 ha	1806	18,11	76 000 000	42081	23,8
20 és 50 ha	702	7,04	69 000 000	98290	21,6
50 ha felett	162	1,62	48 000 000	296296	15,0

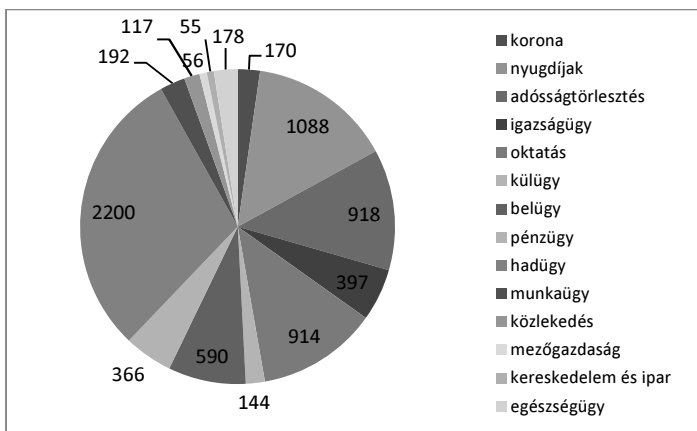
Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 229.

A hitelek mellett a másik teher, ami a parasztságot érzékenyen érintette, az adófizetés volt. Az állam bevételei kisebb mértékben direkt adókból (1931-ben 1500 millió dinár, 1930-ban 1900 millió dinár), nagyobb mértékben indirekt adókból folytak be (4700 millió

dinár), nagyjából egyenlő mértékben (1000–1000 millió dinár) a fogyasztási adóból, béklyegilletékből, vámbevételekből és állami monopóliumok fogyasztási adójából (III.16. ábra).⁹⁶⁵ A direkt adók közül kiemelkedett a földadó (részesedése 30–40%), a társasági adó, (15%, ez utóbbi értéke a harmadára zuhant a válság ideje alatt, 300 millióról 120 millióra), az ingatlanadó és a nem társasági iparüzési adó (10, 15 %).⁹⁶⁶ A jövedelemadó 12%-os volt, a progresszív pótdadó 2%-onként emelkedett (1000–2000 dinár bevétel után).

III.15. ábra.

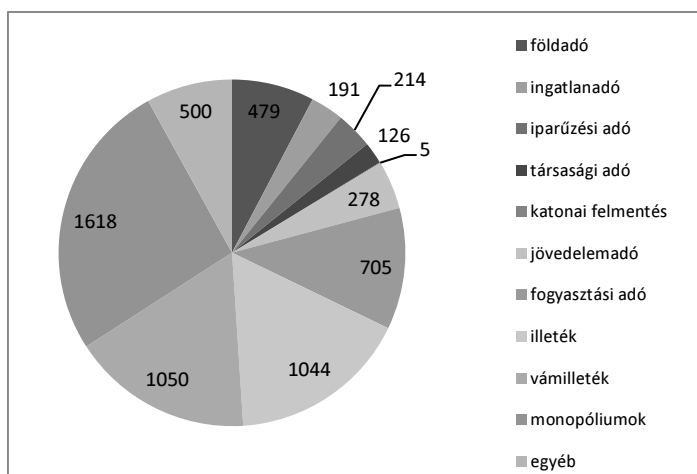
Az állami kiadások megoszlása minisztériumok szerint 1931-ben

Annuaire statistique 1931. Belgrad, 1934. 457. A hadügy részesedése ugyanolyan magas, mint 1910-ben, viszont az adósságtörlesztése csökkent, az oktatásé nőtt.

III.16. ábra.

Az állami adóbevételek megoszlása 1931-ben (millió dinár)

Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 682–683.

⁹⁶⁵ A monopóliumok részesedése ugyanúgy 25% körül, mint 1910-ben, a vám és illeték 18%-ról 35% fölé nőtt, a közvetlen adók aránya (illetékek nélkül) 20% körül volt (III.16. ábra).

⁹⁶⁶ Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 682–683.

A mezőgazdaságot érintő direkt adók összege 900 millió dinár lehetett, a piaci árbevétel 10–12%-a, (ebből 470 millió a földadó, 360 millió a pótdó). A fogyasztási adó megbecslésénél figyelembe veendő, hogy a parasztság fogyasztotta a cukor és kávé kisebb részét, 40%-át, de a petróleum nagyobb részét. Tomasevich a teljes parasztságot sújtó adóterhet 3200–3500 millió dinárra tette, ami a mezőgazdaság éves termelésének (19 ezer millió dinár) 16-20%-a, s a készpénzjövedelem (8500 millió dinár) (hitelek nélkül) 40-50%-a! Ez meglepően magas érték a korábbi példákban írtakhoz képest. Tomasevich abból a feltételezésből indult ki, hogy a parasztság fizeti az adók felét, de ez már 1911-ben sem így volt: a városiak adója ekkor már 30–40%-kal meghaladta a parasztság összadóját, az egy főre eső adók tekintetében pedig hétszeres volt a különbség a két réteg között. Tomasevich adatai szerint így egy hat fős parasztcsalád átlagosan 1700–2100 dinár adót fizetett, fejenként 270–380 dinárt (11,5 millió agráriumból élő fő esetén), a 3,5 millió városiak a maradék 3000 milliót adózta le, ami családonként 5000, fejenként 850 dinár volt. Jól látható, hogy itt nincs hétszeres különbség az adót illetően, csak háromszoros (ez az 1860-as évek viszonyainak felel meg Palairt számításában). Tomasevich adatai tehát túloznak. Ha csak a direkt adó parasztságra eső részét (900 millió) nézzük Tomasevich számításában, akkor fejenként 81 dinár jön ki, családonként 500 (ebből már 1910-ben is a városiak fizettek többet). Ez 1910 körül is hasonló volt frankba átszámítva. Viszont az indirekt adók esetében a városiak összes adója már 1910-ben is a vidéki háromszorosa volt. Ha a parasztság fogyasztásának növekedésével számolunk is, 1930 körül a kétszeres különbség még mindig reális. Így helyesebb a vidékiek adóját 900+1500 =2400 millióra tenni. Ekkor egy főre jut 200, egy családra átlag 1000–1200 dinár, mely egy 5 hektáros birtok teljes jövedelmének 20%-a, egy 6–10 hektárosnak 10%-a (nettó jövedelemben számítva kétannyi). A progresszív adózás alatt lévő direkt adók miatt viszont az 5 hektáros birtokokra itt megadott adó %-os értéke ennél kisebb. Igaz, ezek az értékek így is magasabbak az 1910-es jövedelemhez mért adókulcsnál, s ennek oka a válság okozta bevételcsökkenés (egyébként az adókulcs hasonló lenne az 1910-eshez). Jugoszláviát nem jellemezte az adók szerepének (relatív) növekedése a kiadásokból, miként pl. Bulgáriában. Az eladósodottság mértéke sem volt Bulgáriában kisebb (*I. kötet, 570. o.*)

A kilábalás a válságból 1935 körül kezdődött, s a nagy állami megrendeléseknek és az európai fegyverkezési versenynek volt köszönhető. Miután az 1928-as 128 millió dolláros jugoszláv export 1932-re 45 millióra esett vissza, az export és importcikkek közötti árólló kinyílt,⁹⁶⁷ ez kiváltotta egy új gazdaságpolitika bevezetésének és az állam fokozott gazdasági beavatkozásának szükségességét. Milan Stojadinović, a Jevtić-kormány pénzügyminisztere, a miniszterelnök bukása után megfogalmazta a deflációs politika szükségességét, mely az állami szférában a hivatalnoki kar létszámleépítésével járt; a mezőgazdasági export és mezőgazdasági bevételek stabilizálását (a parasztság adósságának kezelését), mérsékelt vámpolitikát az ipar támogatása érdekében, a kereskedelmi egyenleg javítását, az ipari autarkiaira való törekvést tűzte ki célul.

⁹⁶⁷ Az ércexport tartotta fenn a kereskedelmi egyenleget.

Az új gazdaságpolitika keretében 1935–1939 között összesen 3000 millió dinárt költött az állam iparfejlesztésre, ami az ipari termelés 50%-os emelkedését eredményezte az 1934-es mélyponthoz képest.⁹⁶⁸ A beruházás közel fele a kohászatban és bányászatban realizálódott. Két év alatt az ipari magántőke-befektetés 750 millióra nőtt (a Bata cseh-szlovák cipőgyár gyárának felépítése).⁹⁶⁹ A tőkeképződés több mint felét az építőiparra fordították 1920–1940 között. A központi állami gazdaságirányítás időszakában közmunkaprogram keretében 580–580 millió dinár értékben irányoztak elő út- és vasútépítések, növelve a foglalkoztatást, egyszersmind megteremtve az iparosítás katalizátorként működő infrastrukturális beruházásokat.⁹⁷⁰ 1933–1936 között ugyanis már valamennyi iparág 10–15%-kal bővítette a foglalkoztatottak számát, csak éppen az építőipar mutatott 10–25%-os visszaesést. Éppen ezért az állam a már említett út- és vasútépítések mellett (ebből 58% ment útjavításra, 14% építkezésekre) a lakásépítéseket is támogatta: 1938-ban ezek értéke elérte az 1000 millió dinárt, kétharmadát Belgrádban és Zágrádban költötték el a nyomornegyedek felszámolásához kapcsolódóan (következő fejezet). E politika hatására az útépítéseken dolgozók száma 1939-re megduplázódott, 40 ezer főre nőtt. 1935–1939 között az állami konjunktúrapolitika keretein belül 162 ezer új ember foglalkoztatására került sor. Mivel a demográfiai folyamatok miatt évente 150 ezer fiatal érte el a munkaképes kort, kellett is a sok munkahely és ez legkevesebb évi 4 milliárd dinár ráfordítással járt volna. Ezek miatt még 1940-ben is 757 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, de az ipar korábbi 5–10%-os felszívóereje 21%-ra nőtt.⁹⁷¹

III.82. táblázat.

Az új ipari befektetések megoszlása (millió dinár és %)

Kohászat	Textilipar	Élelmiszer	Elektronika	Faipar	Építőipar	Papíripar	Hadiipar	Vegyipar	Turizmus
1400	400	180	230	90	100	50	50	130	70
46,7	13,3	6,0	7,7	3,0	3,3	1,7	1,7	4,3	2,3

10 dinár = 1 frank.

Az állami beavatkozás másik módja az állami mamutcégek létrehozása volt: a SIPAD például a jugoszláv faexport 25%-át adta, ami 52 millió dinár bevételt jelentett: a 7,5 millió ha erdő 37%-a állami kézben volt. A kormányzati politikának köszönhetően a büdzsé szufficites volt, mely 1937–1939 között a 900–1000 millió dinárt is elérte. Ennek oka nem elsősorban az adópolitikában keresendő, mert az állami monopóliumok bevételei nem nőttek (1,9-ről 1,5 milliárd dinárra estek 1935–1938 között), a trošarina szintén nem nőtt jelentősen (813 millióról 910 millióra 1936–1938 között, mely a lakosság bővülő fogyasztására enged következtetni). Tehát a fejlődés a termelésnövekedésnek köszönhető. Az export 20–25%-kal meghaladta az importot, mely hozzájárult a valuta stabilizációjához és a gazdaságfejlesztés további finanszírozásához (III.83. táblázat).⁹⁷² Az import és

968 Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije* i. m. 306.

969 Kukoleča, S. M.: *Industrija Jugoslavije 1918-1938*. Belgrad, 1941. 189–192.

970 Calic, M.-J.: *Sozialgeschichte Serbiens* i. m. 405-407.

971 Uo. 408.

972 Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije* i. m. 305.

az export egységára nem változott lényegesen az 1923 körüli állapothoz képest, viszont jelentősen nőtt a kivitel értéke és tömege (a behozatalé stagnált). Ezt tetézte még a növekvő vámjövedelem, amely a költségvetés alakulására kedvező hatással volt (viszont nem volt magasabb az 1929 előtti időszakénál).

Stojadinović új gazdaságpolitikája az életszínvonal és a bérek 40%-os emelését érte el a munkások, 20%-os bérnövekedést a csinovnyikok esetében, a parasztságnál pedig az adósságrendezést. A vásárlóerő növekedésével nőtt a kereskedelmi forgalom is 80%-kal, mely a foglalkoztatottak számának 18 ezer fős növekedését eredményezte. Mindezen makrogazdasági sikerek ellenére a szerb és horvát ellenzék a szavazatok 45%-át szerezte meg 1939-ben.

III.83. táblázat.

A külkereskedelem szaldója a fokozott állami beavatkozás idején (millió dinár)

Év	Behozatal			Kivitel			Szaldó	Vám
	1000 tonnában	millió dinárban	egységár	1000 tonnában	millió dinárban	egységár		
1935	981	3700	3,77	3326	4030	1,21	330	699
1936	971	4000	4,12	2868	4376	1,53	376	799
1937	1104	5233	4,74	4557	6272	1,38	1039	1020

Az új bankpolitika alacsony, 5–10%-os éves kamatot határozott meg. A Nemzeti Bank (és a Hitelbank) továbbra sem preferálta a mezőgazdasági és kézműipari hiteleket, viszont az iparba kihelyezett tőke az összes negyedét is meghaladta, a kereskedelem 10%-kal részesedett. De a pénzügyek továbbra is több mint a felét kapták a hitelösszegeknek 1935–1937 között (*III.84. táblázat*). Az éves hitelkihelyezés az ipari össztermelés 10%-a, a GDP 4%-a volt. A Nemzeti Bank által kihelyezett tőke az állami beavatkozás idején sem volt nagyobb, mint a világválság előtti konjunkturális periódusban és eloszlása is hasonló volt. A hitelek területi eloszlása is egyenetlen volt: közel felét Szerbia kapta, Horvátország részesedése 33-ról 25%-ra csökkent, Szlovéniáé 10% körül volt.

III.84. táblázat.

A Nemzeti Bank hiteleinek-befektetéseinek megoszlása (millió dinár)

Év	Kereskedelem	Ipar	Pénzügy	Kézműipar	Mezőgazdaság	Összesen
1924	165	230	606	10	9	1103
1927	273	394	689	48	15	1503
1935	187	407	848	22	23	1521
1936	173	480	770	23	21	1522
1937	156	403	956	18	28	1621
1935–1937	517	1290	2676	73	72	4665

Kršev, B.: *Finansijska politika Jugoslavije* i. m. 198.

Mindezek ellenére az 1933–1938 közötti ipari növekedés értéke alacsony volt, mind a gyárak számát, mind a munkahelyeket, mind a gépi erőt és befektetések értékét tekintve (III.85. táblázat) a korábbi periódusokban tapasztaltakhoz képest (beleértve a világgazdasági válság időszakát, amikor szintén nőtt az ipari üzemek száma). Jugoszláviában az irányított gazdaság idején (is) az élelmiszeripari termelés értéknövekedése volt a legnagyobb, 33%-os 1935–1939 között (693–906 millió), az építőanyag-iparé csak 36 millió, 10% (386–422). A textilipar 22%-os növekedéssel (341–417 millió dinár) szintén az országos átlag felett (15%) volt, azaz az erőteljes állami beavatkozás idején sem a nehézipar élvezett prioritást (III.87. táblázat). A 300 ezer nagyiparból élő lakosra 15 ezer millió dinár ipari termelés jutott összesen, azaz egy főre 50 000 dinár.

III.85. táblázat.

A jugoszláv gazdaság fejlődése 1918–1938 között (1918=100)

Év	Gyárak	Munkahelyek	Lóerő	Befektetés értéke
1923	135	137	119	125
1928	164	159	127	136
1933	192	177	147	149
1938	213	189	152	154

Kukoleča, S. M.: Industrija Jugoslavije 1918–1938. Belgrad, 1941.

A mezőgazdasági cikketek feldolgozó nagyobb ipari üzemek száma 1400 körül volt (az összes ipari üzem 32%-a), s ezek 3900 millió dinár értékben állítottak elő terméket. Ez a szektor 20–25%-a. (A kisüzemek száma 156 ezer volt!). További 5 üzem dohánytermékeket állított elő 1000 millió dinár értékben (III.86. táblázat).⁹⁷³ Dunav bányában az ipari üzemek 45%-a dolgozott fel élelmiszert, ugyanez Sava bányában 22%, Drava tartományban 10% volt. A Szávától északra helyezkedett el az élelmiszeripari üzemek 80%-a. A válság után a malomipar kétszeresére növelte részesedését az élelmiszeripar bevételeiből az 1911-es szerb értékhez képest (25–50%), azaz itt nem játszódtott le termékstruktúra váltás, mint Bulgáriában. 1911-hez képest visszaesett a húsipar részesedése és termelési értéke sem nőtt jelentősen. Bővült viszont a cukoripari termelés 1911–1938 között.

III.86. táblázat.

A mezőgazdaságra épülő jugoszláv ipar teljesítménye 1938-ban és 1911-ben

Ágazat	Üzem	Termelt érték (millió dinár) 1938	Részesedés az agrárium termeléséből (%) 1938	Termelt érték (millió dinár) Szerbia, 1911*	Részesedés az agrárium termeléséből (%) 1911
Malomipar	766	2000	50%	23,6	25
Cukoripar		344	9%	6,5	8
Húsipar		290	8%	21,2	20
Étolaj		203	6%	n.a	n.a.
Serfőzés		94	3%	8,1	9
Egyéb	465	792	20%	36	37

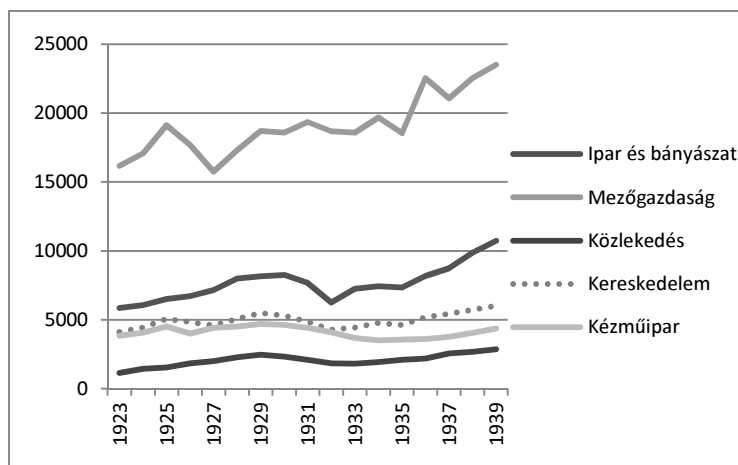
*Az 1938-as értéket 10-zel kell osztani az infláció miatt.

973 Tomasevich, J.: Peasants, Politics i. m. 611.

Összességében konstans áron a bányászat és az ipar évi 15%-os ütemben bővült, az ipari termelés 1939-re 50%-kal múlta felül az 1934-est, a bányászaté 30%-kal (reáláron). A gazdaság évi 7,8%-kal bővült, ami gyorsabb az 1923–1929 közötti növekedési ütemnél. A földművelés évi 9%-os bővülést mutatott, az állattartás csak 3%-ost, így a mezőgazdaság éves termelésnövekedése 6%-on állt. (A mezőgazdaság növekedése folyó áron is évi 6% körül volt, a közlekedése 12%-os, a kereskedelemé 6%-os, a kézműiparé 5%-os volt). A mezőgazdasággal és iparral szemben azonban a kereskedelem, közlekedés és kézműipar termelése 1939-re sem haladta meg lényegesen az 1930-as szintet (III.17. ábra). 1935–1939 között az árak – a korábbi két periódus árcsökkenésével szemben – évi 2%-os ütemben nőttek. Az ipari árak évi 1%-os növekedésével szemben a mezőgazdasági árak évi 2,4%-os növekedést mutattak, azaz 1934-hez képest összesen 30%-kal emelkedtek, míg az iparé 10%-kal sem.⁹⁷⁴

III.17 ábra.

A GDP szektorális változása 1923–1939 között konstans, 1938-as áron millió dinárban

Stajić, S.: Nacionalni dohodak i. m. alapján.

Jugoszláviában, az iparban a külföldi tőke részesedése 38%-os volt 1936-ban (ez növekedés az 1911-es szerb állapothoz képest, de nem az 1925-öshöz képest), míg Franciaországban 1056 millió dinár (17%), Nagy-Britanniában 14% (873 millió dinár), az Egyesült Államokban 7% (424 millió dinár), Magyarországon 4% (246 millió dinár), Németországban pedig 1% (54 millió dinár). Ezek alapján Jugoszlávia jó példa a külföldi gazdasági behatolásra, és a külföldi forrásokból történő iparosításra, bár itt a befektetett tőke értéke a többi példaként felhozott országhoz képest kicsi volt.

Az állami beavatkozás a fegyverkezési politikában is megnyilvánult. 1938-ban 200 millió birodalmi márka hadikölcsönt kapott Németországtól tüzérségi felszerelés vásárlására. Stojadinović bukása után 1939-ben Cvetković titkos szerződést írt alá a németekkel, hogy Jugoszlávia fegyverszállításainak felét Németországból igényli. A költségek

974 Stajić, S.: Nacionalni dohodak i. m. 12–16.

hatására 1939 augusztusára a Nemzeti Bank feladta arany- és devizatartalékainak nagy részét. 1940-re a nemzeti bank adóssághegye 9,6 milliárd dinárra nőtt. Ez újabb inflációt okozott és 1940-re az árak a kis- és nagykereskedelemben 67–87%-kal nőttek. Ennek köszönhetően Calic szerint a háztartások kétharmada 1940-re már ismét a létminimum alatt élt. Az átlagfogyasztás ugyan 3200 kalória volt Jugoszláviában, de zöme, 75%-a gabonafélékből állt össze. A városi kézművesek (Zágráb) táplálkozása kevésbé volt egyoldalú, de csak 2500 kalóriát ért el, ennek 42%-a származott gabonából (vidéken 70% felett), 4% burgonyából.⁹⁷⁵

III.87. táblázat.

Az ipari termelés ágazati növekedése az állami beavatkozás idején, 1935–1939 (millió dinár)

Iparág	1935	1939	Növekedés %
Élelmiszeripar	693	906	30,7
Építőanyag-ipar	386	422	9,3
Textilipar	341	417	22,2
Faipar	449	405	-9,8
Fémfeldolgozás	232	271	16,8
Vegyipar	166	188	13,2
Papíripar	58	84	44,8
Elektronika	186	206	10,7
A fentiek összesen	2511	2900	15,4

Zagoroff, Sl.-Vegh, J.-Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. alapján.

A második világháború után viszont a 15 milliós lakosságból 3 millió éhezett, 2 millió hiányosan táplálkozott. 7,5 millió ember ugyanakkor többletet termelt, de ez fejenként csak 13 kg volt, azaz összesen 96 ezer tonna, míg a városokban és az éhségtől sújtott területeken fejenként 110–175 kg élelmiszerhiányt mutattak ki (összesen 1,1 millió tonna) – ezt tehát a belső többletből fedezni nem lehetett. 1945-ben így 1729 kalória volt az átlagos fogyasztás: Dalmáciában 1658, Boszniában 1923 kalória. Jugoszlávia importja további fejenként 565 kalóriát jelentett, így a tényleges fogyasztás 2295 kalória volt átlagosan.⁹⁷⁶ Az ország nem volt önellátó más agrártermékek terén sem. 1935–1938 átlagához képest 1945-re a búza termésátlaga 66%-kal, a burgonyáé 40%-kal, a cukorrépáé 20%-kal, a növényi olajoké 60%-kal, a gyümölcsöké 33%-kal esett. Az 1935–1938-as átlaghoz képest 1945–1946-ban a búzatermés 2405 ezer tonna helyett csak 1960 ezer tonna volt. Ugyanígy a hústermelés 1935–1938-hoz képest 1945-re 310-ről 135 ezer tonnára, a sertészsír mennyisége 91-ről 30 ezer tonnára, a vajé 19 ezer tonnáról 7,5 tonnára, a tojásé 52 ezer tonnáról 23 ezer tonnára, a halé 15 ezer tonnáról 4,5 ezer tonnára esett.⁹⁷⁷ Ennek csak részben volt az oka a termőterület csökkenése, a gépek pusztulása miatt ugyanis a termésátlag

⁹⁷⁵ Zagoroff, Sl.-Vegh, J.-Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 324.

⁹⁷⁶ Uo. 349.

⁹⁷⁷ Uo. 346–347, 350.

esése is jelentős volt. Ezek fényében természetesnek tűnik, hogy a kommunisták nemcsak a mezőgazdaság újjászervezésével kísérleteztek, hanem az iparosítást helyezték előtérbe a termelés technikai feltételeihez képest túlnépesedett országban.

III.88. táblázat.
Jugoszlávia vesztesége a 2. világháborúban

Állat	Veszteség (1000 db)	Összes %-ában	Traktor	1500
Ló	798	63	Szélmalom	47 000
Tehén	2397	56	Gépi eke	1500
Kecske és juh	6324	53	Egyéb eke	496 000
Disznó	2123	61	Szekér	485 000

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 327.

Egy termelő vagy ipari munkás 600 gramm lisztet tarthatott meg napi szükségletként, nem termelő tevékenységet végző alkalmazott 300 grammot. Egy lóra évi 500 kg kukorica, egy tehénre 350 kg kukorica, egy hízóra 250 kg jutott 1945-re rendeletben szabályozva. A hiánygazdálkodás miatt 1 kg búza ára az 1938-as 3,5 dinárról hivatalosan 9 dinárra, a feketepiacon 23 dinárra emelkedett 1945 végére. A burgonyánál ez rendre 1,8, majd 6 és 15 dinár volt, a disznóhúsnál 15, 49 és 80 dinár, a tojás darabjánál 0,7, 3, 10 dinár. Egy ing esetében ez 75, 140 és 800 dinár volt, egy pár cipőnél 190, 440, 4000 dinár, 1 tonna szén 283, 1200, 400, 1 köbméter fa 140, 756, 3000 dinár, 1 kg mosószappan 11, 35, majd 160 dinár. Azaz, míg a hivatalos árak növekedése 1938-at 100-nak tekintve 1946-ra 200–300 között mozgott mezőgazdasági és iparcikkeknel egyaránt, addig a feketepiacon az iparcikkek ára 1000–2000, a mezőgazdasági termékeké 500–1500 között mozgott. Ismét kinyílt tehát az árolló.⁹⁷⁸

III.5. Megélhetés, szociális helyzet, egészségügy a városokban

Az urbanizálódó településeken számos, részben a bevándorlásból fakadó probléma jelentkezett. Annak ellenére, hogy európai viszonylatban lassú volt az urbanizáció üteme, a városodás (ide az urbanizáció mennyiségi mutatói tartoznak, mint pl. a bevándorlás) gyorsabban ment végbe, mint a városiasodás: a minőségi mutatók, központi funkciók, pl. az egészségügyi infrastruktúra, csatornázás, vezeték vízellátás, lakhatás, fejlődése nem tartott lépést a népesség növekedésével.

A főváros lakossága 1894-ben 54 ezer fő, 1907-ben 80 ezer, 1915-ben a világháborús okkupáció idején mindössze 46 ezer, 1921-ben viszont már 121 ezer fő, mely 1931-re 240 ezer fölé emelkedett.⁹⁷⁹ 1893–1931 között Belgrádban a helyi születésűek aránya 34%-ról

⁹⁷⁸ Uo. 360.

⁹⁷⁹ *Vuksanović-Anić, D.*: Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941). In: *Istorija XX. veka. Zbornik radova IX.* Beograd, 1968. 458–465.

23%-ra, Niš esetében 62%-ról 39%-ra esett.⁹⁸⁰ A főváros lakosságának harmada külföldön született 1910 táján, míg a vidéki városok egy része belterjes volt: Leskovácban 1931-ben is 73% volt a helyi születésűek aránya, Čuprijában 52%, Aleksinacban 50%, Bitolában 62%, Skopjében 50%, Szabadkán 77%, (Novi Sad esetében ugyanez csak 38% volt).⁹⁸¹

Míg 1907-ben a közel 20 ezer fővárosi épületre csak átlag 3,5 lakos jutott⁹⁸² (1870-ben Sátoraljaújhelyen 9–10 fő körül volt az érték) 1921-ben már 15, 1930-ban már 25 ember jutott egy belgrádi épületre. A század eleji kedvező érték oka az volt, hogy ekkor az épületállomány 83%-a földszintes volt, fele kertes-udvaros ház, s 62%-uk egy szobás volt, amelyben a város lakosságának fele élt. A lakások fel nem volt megfelelő minőségű, ezek kétharmada pedig nedvesedett.⁹⁸³ A főváros 22 ezer lakásából csak 5000 felelt meg a higiéniai körülményeknek, hatezret pedig lakhatásra alkalmatlannak minősítettek.⁹⁸⁴

A gyáripari fejlődés sajátos demográfiai jelenségeket eredményezett: Belgrádban Topčider városrészben az 5000 férfira csak 620 házasság jutott, s az egész fővárosban 1929-ben is 126 ezer férfi és csak 100 ezer nő élt. A bevándorlás másik következménye, hogy az analfabéták aránya 10%-ról (1914) 20%-ra nőtt (1929).⁹⁸⁵ Ráadásul Belgrádban a lakosság 80%-a a megélhetési minimum alatt élt. A világválság idején 50 ezer szükségmunkás dolgozott a városban tessék-lássék módon.⁹⁸⁶

A világháború utáni években rohammunkával újították fel a fővárosi lakásállományt (295 épület 121 millió dinár értékben), csak 1923-ben 437 új épületet húztak fel 533 millió dinár értékben, amely a legnagyobb magánbefektetési projekt volt a két világháború közötti Jugoszláviában. A beruházás összegének megtérülése iránti igény okozta részben, hogy míg a világháború előtt a havi bér 20%-át költötték lakbérre, ez most 30–50%-ra nőtt. Ez a hátralékok összegének növekedését is eredményezte, mely 1919–1929 között 251 millió dinár volt.⁹⁸⁷ A városrendezési tervek további 1460 ház építését irányozták elő 1216 millió dinárban 1924–1929 között.

A mennyiségi növekedés azonban nem mindig jelentett minőségi változást: 1919–1931 között 273 utcát burkoltak kővel Belgrádban 93 km hosszúságban, de továbbra is 540 utca kövezetlenül maradt. Sok esetben az ellentétek és anakronizmusok továbbélése volt megfigyelhető: a 30 hotel mellett 507 kávéház, a 11 étterem mellett 610 büfé és kifőzde működött, az 1124 fiáker mellett 1500 gépjármű futott az utakon 1931-ben (számuk 3 év alatt duplázódott meg). Az 50 ezer analfabéta mellett 45 könyvesbolt volt a városban, míg a nyomortelepek mellett 2000 kiadatlan lakás is volt.⁹⁸⁸

980 Az 55 ezer helyi születésű mellett 59 ezren Duna bánságban, 25 ezren Morava bánságban, 20 ezren Drina bánságban születtek. Vardar és Száva bánságok 15–15 ezer lakost adtak, Dráva, Zeta és Primorje csak 6–6 ezret, miközben a külföldi születésűek aránya 10% alá esett. *Vuksanović-Anić, D.*: Urbanistički razvitak i. m. 465.

981 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 197–200.

982 *Vuksanović-Anić, D.*: Urbanistički razvitak i. m. 462.

983 Uo.

984 *Petrović, Lj.*: Socialna politika u Jugoslaviji i. m. 120–132.

985 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 197–200.

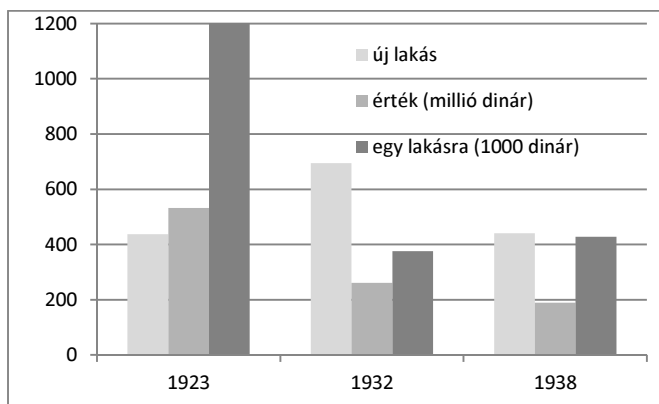
986 *Vučo, N.*: Agrarna kriza i. m. 236.

987 *Vuksanović-Anić, D.*: Urbanistički razvitak i. m. 466–467.

988 Uo. 480–484.

III.18. ábra.

A belgrádi lakásépítések sajátosságai

Vuksanović-Anić, D.: Urbanistički razvitak i. m. 488.

Bizonyos esetekben a fejlődés jelei tagadhatatlanok. A 351 ügyvéd mellett 328 magánorvos praktizált a mindössze 406 közorvos mellett: ez az 1836-os 9 orvoshoz és az 1877-es 44 orvoshoz és 4 gyógyszerészhez képest hatalmas növekedés. A vezetékes víz előfizetőinek száma 4,5-ről 11 ezer háztartásra nőtt ez idő alatt, a fogyasztás pedig megduplázódott, 55 literről 110 literre nőtt. Az elektromos energia felhasználása 4 millió kWh-ről 28 millióra nőtt, ez a fajlagos fogyasztás megháromszorozódását jelentette. A villamosvonalak hossza 20-ról 80 km-re nőtt, a kocsik és mozdonyok száma 24-ről 120-ra, az utasforgalom 9 millió főről 41 millióra. A városba 1919–1929 között összesen 2,5 milliárd dinár tőkét fektettek be, ebből 70 nagyüzembe 1 milliárd dinár értékben.⁹⁸⁹ A város területének kiterjedésével a 28 fő/ha népsűrűség 6,6 főre esett 1929–1934 között, de még a korábbi érték sem volt kirívóan rossz: Washingtonban ugyanez 30 fő/ha, Liverpoolban 99 fő/ha, Prágában 49 fő/ha, Péterváron 77 fő/ha, Sidneyben 23 fő/ha, Budapesten és San Franciscóban 52 fő/ha volt.⁹⁹⁰ A város mégsem tekinthető egészséges környezetnek, s ennek nemcsak a szerb állam hiányos szociálpolitikája volt az oka, de a lakásépítések stratégiájának világválság utáni módosulása is. Ez azt eredményezte, hogy az olcsóbb lakások váltak dominánsabbá, ez viszont nemcsak a lakberekben, hanem a légköbméter értékekben és a komfortfokozatban is jelentkezett. 1938-ban például 441 lakás épült 189 millió dinár értékben, míg 1923-ben csaknem ugyanennyi 533 millió értékben (III.18. ábra).⁹⁹¹

A jugoszláv állam szociális gondoskodásáról – a tényleges vívmányok, mint a társadalombiztosítás, nyugdíj, 8 órás munkanap – mindent elmond, hogy az egészségügyi kiadások mellé téve a társadalombiztosítás költségeit csak 836 millió dinárt kapunk, ami fejéenként 55 dinár, miközben Nagy-Britanniában csak az egy főre jutó egészségügyi költ-

989 Uo. 457. 479–481.

990 Uo. 495.

991 Uo. 488.

ségek elérték a 2500 dináros értéket, pedig ötvenszeres jövedelemkülönbség a két ország között nem volt.⁹⁹²

III.89. táblázat.

A megélhetési minimum szintje és egyes rétegek havi jövedelme inflációs dinárban és a minimum szintjéhez viszonyítva 1930–1934 között országosan

Év	1 fő havi minimuma (dinár)	4 fős család minimuma (dinár)	Agrárbérmunkás havi bére (dinár)	Agrárbérmunkás bére a minimum %-ában	Bányász havi bére (dinár)	Bányász bére a létminimum %-ában	Ipari munkások a létminimum alatt (%)
1930	890	2255	603	67,8	788	88,5	63
1934	615	1554	420	68,1	650	105,7	75

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m. 258–270. alapján saját számítás.

1930-ban a 115 ezer kereső közül 24 ezer csinovnyik volt, arányuk igen jelentős (20% felett), 5 ezer fő nyugdíjból élt, 4800 iparos, a 2300 kistermelő, kiskereskedő és szolgáltatásban dolgozó, valamint 4000 iparostanonc mellett 46 ezer szakképzett és 7000 képzetlen munkás élt (50%). A magánszféra nagykereskedőinek és tőkéseinek száma 6100, a szabadfoglalkozású elit (orvos, ügyvéd, főhivatalnok) létszáma 2100 fő.⁹⁹³ Hasonlóképpen Bulgáriához 1933-ban a belgrádi lakosság 80%-a bérből élt vagy nyugdíjból, s csak 4% volt elég vagyonos, hogy szabadfoglalkozásuként eltartsa magát és családját (független egzisztenciák).⁹⁹⁴ Egy csinovnyik családjának havi 3000 (300) dinárra volt szüksége 1929-ben a létfenntartáshoz,⁹⁹⁵ s Belgrád lakosságának csak 20%-a élt e színvonal felett. Egy ipari munkás átlag 1400 dinárt keresett (Bulgáriában csak 1500 inflációs levát Berov szerint), azonban átlag alatti keresettel bírt a munkások kétharmada, miközben élelemre, világításra, ruhára, lakhatásra havi 1800 dinár kellett átlagosan.⁹⁹⁶

A bérek a világgazdasági válság idején estek, de ezt némileg enyhítette a megélhetési költségek csökkenése. Ennek ellenére – noha például a bányászok helyzete még javult is – az ipari munkások háromnegyede a megélhetési minimum alatt keresett országosan 1934-ben (1930-ban ez még „csak” 63% volt), (III.89. táblázat). Az alacsony bérek miatt a dolgozó munkás vagy nem alapított családot, vagy nagyobb család esetén az egykeresős családmodell nem volt működőképes. (Négyfős család esetén a táblázat alapján a két kereső sem mindig volt elég. Ezért sokszor a munkáscsaládokban kevés gyerek jutott a felnőttekre, vagy ők is dolgoztak). A válság idején a munkásfizetések átlaga 900 dinár körül volt. De nemcsak a munkásosztály volt sanyarú helyzetben: a világválság idején a

992 Petrović, Lj.: Socialna politika u Jugoslaviji i. m. 120–132.

993 Vuksanović-Amić, D.: Urbanistički razvitak i. m. 478.

994 Petrović, Lj.: Socialna politika u Jugoslaviji i. m. 120–132.

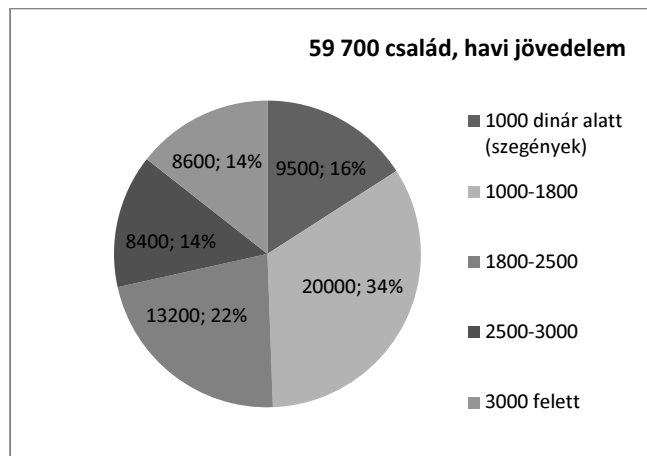
995 A világválság előtt, 1929-ben megélhetéshez napi 4000 kalóriát számolva *fizikai munka* esetén 12 (1,2) dinárt kapunk, ami 5 fős család esetén 60 dinár, egy hónapra 1800 dinár. Ehhez jön még a fűtés, ruházkodás (400) és világítás (200), mely az összeget 3200 dinárra növeli. Erre jönnek még az egészségügyi és művelődési kiadások. (Vö. III.89. táblázat: megélhetési költségek a világválság idején.)

996 Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941. Beograd, Orion Art, 2012. 21. Bajkić, V.: Ko sve živi u Beogradu. Narodno blagostanje, 52. 1930. 817–820.

belgrádi *keresők* kétharmada 1000 dinár alatt, 85%-a 2000 dinár alatt keresett, míg Krekić szerint 1932-ben egy 4 tagú *család* megélhetési költsége a világválság során tapasztalható áresés ellenére még mindig havi 1800 dinár volt.⁹⁹⁷ A kb. 60 ezer belgrádi család 50%-a ennél kevesebből élt Vidaković adatai szerint (III.19. ábra).⁹⁹⁸ Az élelmezés egy fő esetén a kiadások harmadát, a ruházkodás a negyedét, a lakhatás szintén a negyedét tette ki (III.90. táblázat), de szegényebb rétegek esetében ez 35%-ot is elért.

III.19. ábra.

Belgrád családainak jövedelem szerinti megoszlása

Vidaković, S.: *Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije*. Beograd: Svetlost, 1935. 90. (Családokra kalkulált jövedelem, nem keresőké, inflált dinár: 1000 dinár 1929-ben 100 frank 1912-es áron, 1935-ben 66 frank).

III.90. táblázat.

A fogyasztói kosár összetétele városokban minimális megélhetési költséggel számolva a világválság idején

Havi kiadás dinárban	Minimum megélhetési költség egy főre	4 fős családra
Élelemre	236 (33%)	709
Ruházkodásra	168 (23%)	438
Lakhatásra	175 (24%)	350
Világítás és fűtés	72 (10%)	143
Összesen	651	1639
Adó, 10%	65 (10%)	163
Összesen	716	1803

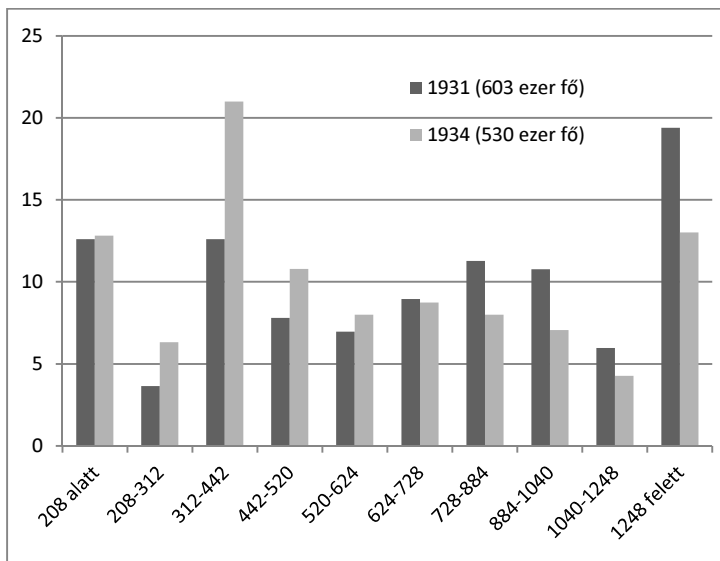
Krekić, B.: *Stambeno pitanje* i. m. 459.

⁹⁹⁷ Nem inflált levában. Krekić, B.: *Stambeno pitanje kao javna briga*. Beograd, Centralni sekretariat radničkih komora Jugoslavije. 1933. 459.

⁹⁹⁸ Vidaković, S.: *Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije*, Beograd: Svetlost, 1935. 90.

III.20. ábra.

A városi munkások havi bevételeinek alakulása (%) 1931–1934 között Jugoszláviában

III.91. táblázat.

A jövedelemszint változása az egyes rétegek esetében a megélhetési minimumhoz és 1914-hez képest

Réteg	Megélhetési minimumhoz képest (%)		
	1914	1930	1938
Mezőgazdasági munkás	44	30	30
Ipari munkás	64	58	53
Magánhivatalnok	113	96	89
Állami alkalmazott	204	113	111
Réteg	1914-hez képest (%)		
Mezőgazdasági munkás	100	69	68
Ipari munkás	100	91	84
Magánhivatalnok	100	85	79
Állami alkalmazott	100	55	56

Bíró, L.: A jugoszláv állam 1919–1938. Bp. 2010. 55. alapján.

A megélhetési minimumhoz képest a mezőgazdasági munkás keresett a legkevesebbet és helyzete 1938-ig tovább romlott (III.91. táblázat). Emiatt egy részük kiegészítő keresetként az iparban is munkát vállalt (vagy fordítva). Az ipari munkások helyzete is romlott, de kisebb mértékben 1914-hez képest, mint bármelyik rétegé, s vásárlóerejük nagyobb volt, mint a mezőgazdasági bér munkásoké 1914–1938 között. Az állami szféra népszerűsége az egyetemet végzettek körében érthető volt: a világháború előtt kifejezet-

ten gazdagnak számított e réteg jövedelmi szempontból, s bár a háború után a fizetésük vásárlóértéke a felére esett, ez még mindig lehetővé tette a megélhetést, jobban, mint a magánszférában elhelyezkedő hasonló végzettségű és foglalkozású kereső esetében. Családját egy kereső azonban nem tudta eltartani. A két világháború között a lakberek jelentősen emelkedtek: a városokban egy egyszerű munkás fizetése 30–50%-át, egy fehérgalléros pedig 40–60%-át fizette ki albérleti díjként. A városi reálberek (adók nélkül) az 1926-os évet 100-nak véve 1932-re ugyan 134-re emelkedtek, de a világválság miatt a növekedés megtorpant, a fizetés értéke 120–130 egység között állandósult (1933-ban 110-re zuhant, majd 1938-ra 150 fölé emelkedett), ami a lakbér emelkedési üteme alatt maradt. A világválság idején városi opština költségvetése nőtt (a falusi közösségekhez képest mindenképpen), miközben a városiak bevételei csökkentek (III.92. táblázat).

III.92. táblázat.

A városi opština kiadások növekedése a világválság előestéjén

Év	1925	1928	1930
Városi opština kiadások	129	283	326
Falusi opština kiadások	37	45	40

Vučo, N.: Agrarna kriza i. m.

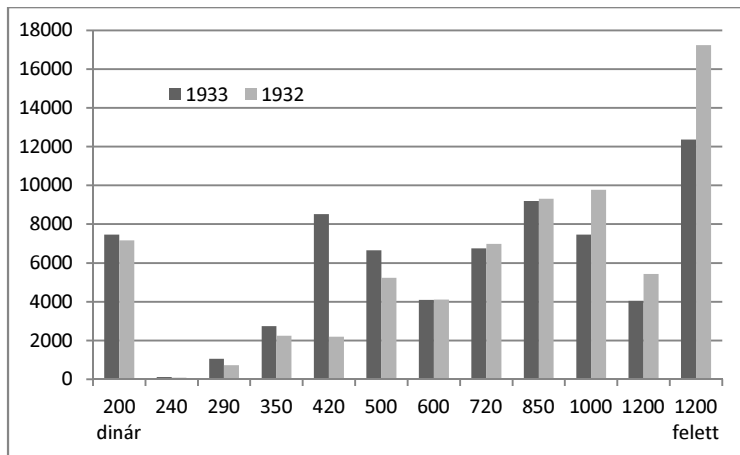
A 220 ezer belgrádi lakosból minden második dolgozott valahol. Ebből következően egy családban gyakran két kereső volt, egy 4 fős családnak a havi 1800 dináros minimum csak így volt elérhető, hiszen a keresőknek csak harmada keresett 850 dinár felett. Igazából tehát nem a munkanélküliség volt a probléma, hanem a foglalkoztatottak alacsony keresete. A pauperizáció 1 év alatt is jelentős volt. Krekić adatai szerint⁹⁹⁹ a 70 ezer belgrádi munkásból 1932-ben 31 ezer ember (44%) keresett az egy főre jutó létminimumnak tekinthető 700 dinár felett, 1933-ban 27 ezer ember, azaz 38% (III.21. ábra, vö. az országos trendekkel: III.20. ábra). Herenda Anton szerint¹⁰⁰⁰ 1935-ben az egy főre eső megélhetési minimum 900 dinár volt, a munkások esetében 650 dinár, de 25 ezer munkás (a munkások fele) ezt sem érte el. Egykeresős munkáscsalád pedig csak 1200 dinár feletti havi jövedelem esetében volt működőképes, ennek a keresők hatoda-ötöde tett eleget. Ugyanakkor a belgrádi munkások helyzete jobb volt az országos átlagnál, hiszen szemben az országos mutatókkal, itt 1932–1933 során nem csökkent a munkások létszáma (csak a bérstruktúra), míg országos szinten a bérstruktúra romlása mellett a foglalkoztatotti létszám is esett 130 ezer fővel 20%-kal 1931–1934 között. Ráadásul a III.22. ábra alapján a belgrádi munkások bérszerkezete lényegesen kedvezőbb volt (igaz, vélhetően a megélhetési költségek is a fővárosban voltak nagyobbak).

⁹⁹⁹ Krekić, B.: Radnička nadnica: kao privredni, socijalni i kulturni faktor. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije, 1934. 9.

¹⁰⁰⁰ Herenda, A.: Knjige i prikazi: Radničke nadnice i namesteničke plate u Beogradu. Beogradske opštinske novine. 1, 61–63.

III.21. ábra.

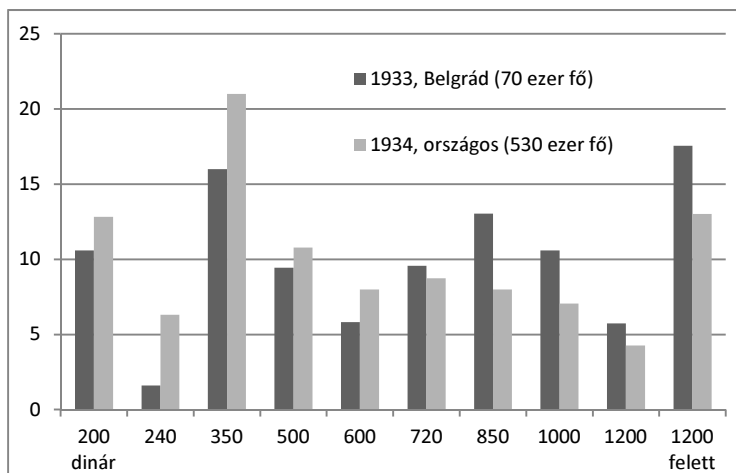
Pauperizáció a világválság idején Belgrádban (1932–1933, havi jövedelem)

Krekić, B.: Radnička nadnica: kao privredni, socijalni i kulturni faktor. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije, 1934, 9.

III.22. ábra.

A fővárosi és országos munkásság bérszerkezeti különbségei

A munkások kétharmada napi bért kapott, csak hatodik kapott havi bért, a maradék évi fizetést. Splitben a napi bér 1939-ben 30 dinár volt a férfiaknak, 13 a nőknek, Banja Lukában ez 23 és 15 volt, Belgrádban 29 és 20, Skopjében 20 és 14 dinár, Zágrábban 28 és 18, Újvidéken 23 és 16 dinár.¹⁰⁰¹ A nyomda- papír- építőiparban és a bányászatban jobb béreket fizettek, s a nők legkevesebb 25%-kal kevesebbet kerestek. Az élelmiszeriparban egy napi bér 25–39 (Kraljevo és Niš) dinár között ingadozott.¹⁰⁰² A képzett és

1001 Calic, M-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 323.

1002 Uo. 322.

képzetlen munkások közötti különbség is nőtt. 1910-ben egy képzett szakmunkás bére 2–3-szorosa volt egy képzetlenének, de a 20-as években a szakmunkás már hétszer annyit keresett (50–200 dinár), mint segédje (25–35 dinár).¹⁰⁰³ Jugoszláviában 1939-ben férfi munkások negyede volt szakképzett, ők kapták a bértömeg felét, negyedük pedig teljesen képzetlen, ők a bértömeg 13%-át kapták. (A 40%-ot kitevő betanított munkás a bér 40%-át kapta). Mivel a világválság idején a bérek kb. 33%-kal, az alkalmazottak száma 20%-kal, a munkaórák 20%-kal csökkentek, így a válság mélypontján kifizetett ipari összbértömeg az 1928-asnak csupán a 40%-át érte csupán el.

III.93. táblázat.

A munkások lakhatási körülményei szerb nagyvárosokban, 1926

Munkáslakások, 1926	Egyszobás	Kétszobás	Lakos	1 szobára jutó lakos	2 szobás %
Čačak	0	225	638	2,84	100
Niš	21	159	674	3,74	88
Skopje	89	148	624	2,63	62
Smederevo	68	285	927	2,63	81
Kosovska Mitrovica	59	49	391	3,62	45
Zaječar	57	226	1076	3,80	80
Ćuprija	46	123	522	3,09	73
Paraćin	126	139	593	2,24	52
Összes minta	466	1354	5445	2,99	74

Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 334.

1922-ben a SZHSZ államban 13 ezer kisebb lakás hiányzott a munkaerő elhelyezéséhez. A világháború Belgrádban a lakások negyedét károsította, tette lakhatatlanná. 1921-ben az állam 3000 szobát volt kénytelen konfiskálni a növekvő szükségletek miatt a vagyonosabbaktól. 1926-ban egy belgrádi hivatalnokcsaládra a Bosanska ulicán 2,5 szoba jutott, egy kereskedőcsaládra 2,4, egy kézműves vagy munkáscsaládra pedig 1,9 és 1,7 szoba¹⁰⁰⁴ (Sátoraljúj helyen 1870-ben 1,5 alatt volt az átlag), de 1933-ban a belgrádi lakások átlagmérete már csak 33 m² volt. A munkások jelentős része még ennél is rosszabb helyzetben volt. Sok fővárosi nyomornegyed, mint pl. Jataganmala és Prokop ekkor épült ki: kb. 26 ezer belgrádi élt elviselhetetlen életkörülmények között. 1935-ben 6500 belgrádi kislakás a minimális higiéniai követelményeknek sem tett eleget: 40%-uk sötét és egészségtelen volt. Az 1920-as években anyagi gondok miatt minden második munkásháztartás bérbé adott egy ágyat (gyakran a konyhában szállásolva el a bérlőt). A lakhatási költségek ugyanis a 20-as években már a kereset 30–50%-át tették ki, míg a háború előtt ez ritkán volt 20%-nál magasabb. Az áremelkedés a világválság idején is folyamatos

1003 Uo. 325. A bértábla egyébként elég bonyolult volt: egy nagyvállalatnál a 31 képzett szakmunkás 12, a 99 képzetlen 21 féle bért kapott.

1004 Uo.

volt: 1929-ben 1 m² lakótér 16-szor, 1931-ben 24-szer került többbe, mint 1919-ben, ami meghaladta az inflációt (10–15x).¹⁰⁰⁵

A rossz fővárosi lakáskörülmények – vidéken nagyobb volt a kétszobás lakások aránya és kisebb volt az egy szobára jutó lakosság szám, mint Belgrádban: *III.93. táblázat* – kedveztek a betegségek terjedésének. Az egészségügyi helyzet borzalmas volt: egy 1934-es felmérés szerint Belgrádban a tuberkulózisban szenvedők 86%-a egészséges emberekkel egy szobában élt, s 25–40%-uk ugyanabban az ágyban is aludt!¹⁰⁰⁶ Jugoszláviában minden ötödik tbc-ben elhunyt 14 éven aluli volt. Az újszülöttek 17%-a már élete első heteiben megkapta a betegséget. Az egy év alatti gyermekhalandóság Belgrádban 42 ezrelék volt, a szakmunkások körében 110 ezrelék, a segéd munkásoknál 218 ezrelék volt még az 1930-as években is!¹⁰⁰⁷ Noha 1921–1935 között a tbc, mint halálok szerepe csökkent (25-ről 19-re esett 10 000 lakosra vetítve), még így is minden 8. haláleset (12/100) oka a tuberkulózis volt (Prágában ez 26/100-ról esett 9/100-ra 1914–1937 között.) A társadalombiztosítással rendelkező (ipari munkás, tercier dolgozó) elhunytak között is magas, 35% volt a tbc-s aránya. Belgrádban 1921–1931 átlaga alapján a tbc-ben szenvedők 26%-a diák volt, 20%-a háziasszony, gyári munkás 10%-uk, hivatalnok 8%, egyetemista 6%, paraszt 5%, kereskedő 4%.¹⁰⁰⁸ Ha a diákokat – akiknél a betegség láthatóan felülreprezentált – és a háziasszonyokat levonjuk a statisztikából és a keresők városban mért arányával vetjük össze a tbc-s betegek megoszlását, akkor képet kapunk a kór felülreprezentáltságáról az egyes csoportok esetében. Így a főváros keresőinek 20%-a volt hivatalnok, míg a fertőzöttek között 15% volt arányuk. A 6%-nyi kereskedő a betegek 7%-át tette ki. A fertőzöttség tehát a vagyonosabb rétegeknél sem volt alacsonyabb (legfeljebb a mortalitás). Tetten érhető viszont a társadalmi differencia a gyerekkori tbc fertőzések esetében. Belgrádban 1930–1933 között a tbc-vel kezelt gyermekek 70%-a munkáscsaládból (a keresők 45–50%-át tették ki a munkások), 14%-a hivatalnokcsaládból (a keresők 20%-a), 8%-a szabadfoglalkozású családból származott,¹⁰⁰⁹ az utóbbi két kategória némileg alulreprezentált jobb megélhetési körülményeiknek köszönhetően. Belgrádban a városi kampánynak köszönhetően a halálozások száma 1921–1937 között 30%-kal csökkent, de mindvégig a legfőbb halálok maradt.

1005 Uo.

1006 *Tomasevich, J.*: Peasants, Politics i. m. 580–586.

1007 Az osztálykülönbségek másutt is megvoltak. Prágában a munkások gyermekeinek halandósága Prosek szegénynegyedében 1935-ben 230 ezrelék volt, míg az értelmiségi családoknál 100 ezrelék. Prágában az értelmiség sorában a tuberkulózis a halálokok 10%-áért volt felelős, a munkások körében viszont 25%-ot mértek a két világháború között.

1008 *Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 341–346. Összehasonlításként: Szófiában a tuberkulózisban megbetegedettek társadalmi megoszlásának vizsgálata kimutatta, hogy a 375 betegből 270 a legszegényebb Úcsbunar és Konyovica körzetekből került ki, 44%-uk munkás és mesterember (kézműves, iparos), 27%-uk diák és tanár, 16%-uk háziúr, 10%-uk csinovnyik volt, 3%-uk kereskedő vagy kocsmáros. 1904–1909 között a szófiai körzetben *tuberkulózisban meghalt* emberek 33%-a (433) gazdálkodó volt, 400 (30%) munkás és kézműves-iparos, 25%-uk diák, 8%-uk nacsalnik-csinovnyik, 4%-uk kocsmáros és kereskedő. *Bogdanov, Al.*: Tuberkolozata v Szofija i merki protiv nej. Demokraticseszki Pregled, 1912/10. 593

1009 *Bíró L.*: A jugoszláv állam i. m. 32.

III.94. táblázat.

A belgrádi munkáslakások (1933) mutatói (vö. III.98. táblázat)

Belgrádi munkáslakások, 1933	Egyszobás	Kétszobás
Terület (m ²)	27	62,5
Egy családra jutó szobaszám	1	2,9
Egy szobára jutó lakos	3,75	2,78
Összes légtér	19	54
Egy főre jutó m ²	7,2	11
Légekőbméter egy főre	5	9
Egy légekőbméter napi ára dinárban	10	7,7

Rezultati službene ankete socijalno-higijenskih prilika malih i radničkih stanova. 1933. 417.

Belgrád külvárosi nyomortelepei közül a Pistolj-mahala házai átlagosan 5–10 m²-esek voltak 1,5–2 m-es belmagassággal,¹⁰¹⁰ miközben a Sándor király úton épített új munkáslakások átlagos mérete 20–30 m² volt 2,5 m belmagassággal. Jatagan-malában Bogoljub Konstantinović szerint átlagosan 4,5 m² volt egy lakás/szoba, 2 fő élt egy ilyen helyen átlagosan, a lakások magassága 1,6–1,8 m volt, csak 30 esetben haladta meg a 2,5 m-t. A lakosok felének napi bére 20–40 dinár között volt (havi 500–1000 dinár). A városrészben 15 közkút volt csak (840 házra). A városrekonstrukció során 1935-ben 18 millió dinárt költöttek e területre, egy lakásra 25 ezer dinárt. Prokop városrészben Božana Cvetković 4 lányával élt egy 2,5x2,5 méteres kalyibában, egy főre 3 köbméter levegő jutott, ami kevesebb a belgrádi munkásosztályra jutó 5–9 m³-es átlagnál (III.94. táblázat).¹⁰¹¹ Ugyanekkor Bécsben, Frankfurtban, Brüsszelben 48–60 m² ben határozták meg a 4 fős családra jutó minimumot 180 m³ levegővel, Prágában 36 m²-t javasoltak, melynek lakbéré a havi kereset negyedét nem haladhatja meg (Belgrádban ekkor 35–50%). Ehhez képest Belgrádban az egy főre jutó terület 5–8 m² volt a gyári és hivatalnoki lakásokban, 1,5–6 m² a nyugdíjasok bértömbjeiben, 1–10 m² a szegénynegyedekben.

III.95. táblázat.

Néhány külvárosi nyomornegyed jellemzői Belgrád térségében

Negyed	Építési év	Házak száma	Lakosok	Hivatalos minősítés
Čukarica	1900 előtt	1000	7500	nem higiénikus
Bulbulder	1919 után	3000	25 000	nem higiénikus
Jatagan-mala	1919	840	4000	szlóm
Prokop	1921	180	1200	szlóm
Pistolj-mala	1923	340	1340	szlóm

Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 189.

1010 Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 187.

1011 Uo. 206–207.

A III.95. táblázatból kiolvasható katasztrofális helyzeten (valamint a korábban említett általános lakáshiányon) javítandó, Belgrádban 1919–1939 között 25 ezer lakás épült 3800 millió dinár értékben, ami kb. 125 ezer embert tudott befogadni belgrádi átlagos családmérettel számolva (III.96. táblázat), 1921–1939 között viszont 112 ezerről 314 ezerre nőtt a lélekszám,¹⁰¹² azaz az építkezések nem tartottak lépést a népességnövekedéssel. Az adatok alapján egy lakás átlagos ára 150 ezer dinár volt, egy átlagos munkás 15 éves fizetése. A népességnövekedés azt jelentette, hogy ekkorra 11 ezer illegális lakásban közel 60 ezer ember élt a fővárosban (III.97. táblázat), akik elhelyezéséről a két világháború közötti városrekonstrukciós tervek voltak hivatottak gondoskodni.¹⁰¹³ Szociális vívmánynak tekinthető tehát a belgrádi peremkerületek szlömjeinek megújulása, de zajlott közben a belváros és a gyártelepek rehabilitációja és a nyugdíjasok elhelyezése is. Az új építésű munkás- és nyugdíjas lakások nem voltak tágasabbak az 1933-asnál az egy főre jutó m² értéket tekintve, viszont magasabbak (az egy főre jutó légköbméter-értékek javultak) és olcsóbbak voltak a belgrádi átlaghoz képest (III.94. és III.98. táblázat). A szegénynegyedben az értékek jobban szórtak, de a lakás lakbére is alacsonyabb volt, még a benne lakók jövedelméhez mérten is (kb. 15%, a többi új építésű munkáslakásban 25%, miközben a munkáslakások és a szegénynegyed rehabilitált lakásainak építési árai között nem volt jelentős differencia). Herenda Anton szerint¹⁰¹⁴ az új építésű lakásokkal azonban minőségi gondok akadtak: 1921-ben 100 új lakásból csak 21-ben volt fürdőszoba, ez 1927-re viszont 64-re, majd 1934-re 79-re emelkedett összhangban a tuberkulózis elleni fellépéssel. Vidaković szerint összességében a belgrádi lakásállomány 27%-a teljesen lakhatatlan volt, higiéniai és komfortszempontból csak 23% minősült jónak.¹⁰¹⁵ Belgrád belvárosát a nagy épületek, de kis lakások jellemezték: egy épületben a 30-as évek elején az átlagos magasság 2,1 emelet volt, sőt, a házak 30%-a 2 emeletesnél magasabb volt.¹⁰¹⁶ Az épített lakások zöme szoba-konyhás volt, mint a Severni bulevardon épített 112 lakás, mely viszont 560 embernek adott otthont (egy szobára 5 fő jutott). A Humska 2–10. közötti tömb 40 lakását 200 embernek építették, a Sveta Nikola utca 116–118. alatti tömb 62 szoba-konyhás lakást tömörített 310 ember (főleg altiszti réteg) számára.¹⁰¹⁷ Az albérleti díj a Humska utcában havi 400 dinár volt, a Radnička utcán 800, míg a Prokupačka utcán csak 215 dinár – egy csinovnyik átlagbére ugyanekkor 900–1500 havi dinár volt.¹⁰¹⁸

III.96. táblázat.

A belgrádi lakásfejlesztés eredményei 1938-ra I.

Új építés	Épület	Földszintes	Egy emelet	Több emelet	Egy-lakásos	Több-lakásos	Kis lakások	Nagy lakások	Összes lakás	Érték (dinár)
Összes 1919–37	7368	3173	2155	2040	2604	4193	14 208	11 173	25 381	3795 millió

Vukšanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 32.

1012 Uo. 18.

1013 Uo. 32.

1014 Herenda A.: Kako i koliko se zidalo u Beogradu od 1919. god. do danas. Beogradske opštinske novine, 6. 1933. 405.

1015 Vidaković, S.: Naši socialni problemi. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona. 1932. 198.

1016 Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 34–35.

1017 Uo. 88.

1018 Uo. 89.

III.97. táblázat.

A belgrádi lakásfejlesztés eredményei 1938-ra II.

Periódus	Lakások száma	Lakosok száma	1 lakásra jutó lakosok száma
I. világháború előtt	14 700	102 900	7,00
1918–1938, legálisan	25 381	152 000	5,99
1918–1938 illegálisan	11 000	59 100	5,37
Összesen	51 000	314 000	6,16

Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 31.

III.98. táblázat.

Belgrádi új építésű lakások paraméterei (vö. III.94. táblázat)

Mutató	Hivatali, gyári lakás	Nyugdíjas	Szirota (szegény-negyed)
Egy főre jutó m ²	5–8	1,5–6	1–10
Egy főre jutó m ³	15–25	2–13	2–20
Lakbér a jövedelem %-ában	25–35	25–50	15
Egy lakás ára (1000 dinár)	30–50	10–15	25

Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 250–252.

A központi állami iniciatívák mellett az állami és magánüzemek, gyárak által létesített munkástelepek és egészségügyi létesítmények is segíthettek volna a nyomortelepek felszámolásában. Nikola Vučo szerint az első világháború előtt Szerbiában 70 gyár volt, Szlovéniában és Horvátországban 960. Belgrádban 1908-ban 52, 1937-ben már 173 üzem működött, 150 ezer alkalmazottal. Belgrádban 1939 táján 70 ezer munkás élt, de csak 107 darab 15 főnél nagyobb foglalkoztatotti létszámmal bíró üzemet írtak össze, és csak 20 üzemet 200 fő feletti létszámmal. Ez megnehezítette a lakáskérdés megoldását, hiszen a munkások zömét kisüzemek, magáncégek alkalmazták. Az állami cukorgyár ugyan 1000 főt foglalkoztatott, Weifert sörgyára 170 embert, a két legjelentősebb textilgyár 1200 és 700 embert, további 60 ezer embert viszont 7100 kisvállalat alkalmazott. Ez megmagyarázza az egységes szociális rendelkezések és létesítmények hiányát. A cukorgyár ugyan 40 lakást épített a mestereknek, tizenkettőt a hivatalnokoknak, Weifert 19-et, az egyik textilgyár 30-at; ez azonban jóval az alkalmazotti létszám alatt maradt. A nagyvállalatok 3700 alkalmazottjára 400 lakás, 110 pihenő és 30 alvóhely jutott 1937-ben.¹⁰¹⁹

Milyen munkakörülmények uralkodtak az iparban? A niši gyárinspekció megállapította, hogy a gyárak egynegyedében embertelenek a körülmények: sem elegendő levegő (tér), sem fűtés nem állt rendelkezésre. A fűtést gyakran szénégetéssel oldották meg, ami még jobban rontotta a levegőt és még gyulladásveszélyes is volt. Az ablak, padló, vagy világítás szintén gyakran hiányzott. Az erdőmunkások hetekig nem tisztálkodtak, nem

1019 Uo. 118.

lévén módjuk rá. Mikor hazautaztak, a vasúti kocsikból pánikszerűen távozott az összes utas.¹⁰²⁰ Egész Szerbiában csak öt üzemben volt zuhanyzó, s Belgrádban csak 50 üzemben takarították a padlót legalább hetente egyszer.

A nyugdíjasok helyzete sem volt jobb, legalábbis, ami a lakásméreteket illeti: a Lomina 8 alatti 16 lakást 60 emberre tervezték, de egy lakás 5–15 m² volt csupán, konyha nélkül (*III.98. táblázat*). A Tabanovačka 12 alatti 4 lakás egyenként 10–13 m²-es volt, összesen 10 fő számára. A Sazonov utca 101 alatti tömb 8 lakását 30 nyugdíjasnak építették, egyenként 7–15 m²-esek voltak, de ezek már konyhával is rendelkeztek. Slavko Tomić feleségével egy 9 m²-es odúért havi 300 dinárt fizetett, ami egy átlagos, munkaképes tisztviselő esetében is elérte a bér 20–30%-át, egy nyugdíjas esetében pedig ennek duplája volt. Ljubica Pavičević 20 m³ légtérért ugyanennyit (10 m²).¹⁰²¹ Az ennél drágább lakások már konyhát is foglaltak magukban egy 600 lakást érintő vizsgálat alapján. Ugyanezen vizsgálat kimutatta, hogy a bérlők felénél a lakbér/nyugdij arány 1:2 vagy 1:3 volt. A nagyobb lakások bérleti díja relatíve olcsó volt. Egy 5 szobás lakás havi bérleti díja ekkor 2200 dinár volt – ez ugyan Belgrád lakosainak 85%-ának meghaladta havi fizetését – azaz köbméterenként 5 dinár, ehhez képest a nyugdíjasok havi 15 dinárt fizettek egy köbméterért (a munkások is 7–10 dinárt 1933-ban, *III.94. táblázat*). Egy három szobás lakás bérlete négyzetméterenként 6,5 dinár volt, egy 33 köbméteres 1 szobás-konyhás lakásé már 10 dinár köbméterenként.¹⁰²²

1020 Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 329.

1021 Vuksanović-Macura, Z.: Život na ivici i. m. 156.

1022 Uo. 185–186.

IV. A Balkán gazdasági teljesítménye nemzetközi összevetésben – hasonlóságok és különbségek (Portugália, Románia, Görögország)

Ebben a fejezetben a balkáni szárazföldi „szláv” országok (Jugoszlávia, Bulgária) gazdasági teljesítményét vetjük össze egyfelől a szintén leszakadó, hasonló adottságokkal bíró, de más nemzetközi és gazdasági közegben és eltérő földrajzi régióban (és éghajlaton) lévő Portugália, másrészt a régió periferiáján található, nagyobb népességgel, urbánus piaccal és több ásványkincssel rendelkező, a kitöréshez a leginkább közel kerülő, Szerbiával és Bulgáriával ellentétben nagybirtokon alapuló Románia gazdasági teljesítményével. Harmadrészt megvizsgáljuk, hogy a szintén a térséghez tartozó görög állam politikai berendezkedése mennyiben különbözött a balkáni szlávokétól, ez milyen természetföldrajzi adottságok és politikai döntések eredménye, továbbá milyen közvetlen és máig ható társadalmi-gazdasági következményekkel járt.

Végeredményben a leszakadók, kullogók, vagy a csupán „a szimbolikus modernizáció” szintjéig jutó államok (Galbraith) csoportja (akármelyik megnevezést is válasszuk) egyáltalán nem egységes. A sok hasonlóság ellenére nyelvi, gazdaság- és társadalomszerkezeti különbségek egyaránt jellemzik őket. Ezek azonban vagy nem voltak eléggé markánsak, vagy az elit nem adott helyes választ a kihívásra, mert végül ugyanazt a végeredményt hozta – erről árulkodik a negyedik csoporttal, az európai országokkal való összevetés (1898–1911).

Bela K. Kiraly szerint a balkáni és nyugat-európai ipari forradalom közötti eredendő különbség, hogy míg a nyugati ipari forradalom a feudális terhek megszüntetése után azonnal elkezdődött, addig *Kelet-Európában a változás (közös) specifikuma a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban történő elterjedése volt, s nem az iparosodás.*¹⁰²³ A jobbágyság eltörlésének hatására a jobbágmunkánál termelékenyebb fizetett munkaerő és a kapitalista termelési technikák megnövekedett terméseredményeket produkáltak. Románia, Porosz-Lengyelország és Magyarország élelmiszertermelése két évtized alatt megduplázódott. A mezőgazdasági prosperitás azonban sem Gerschenkron, sem Pamuk és Williamson, sem Matsuyama és Helpman szerint nem volt elég az ipari forradalom beindításához.

A balkáni iparosodás fáziskésését leginkább a szomszédos régióhoz való lemaradása tükrében értelmezhetjük (inkább, mint Angliához mérve). Magyarországon Fényes Elek 5 gőzgépről tud 1840 előtt, s 580 ipari üzem működött gépi erő nélkül, miközben az osztrák tartományokban több ezer iparvállalatról tudunk. 1863-ra Magyarországon 480 gőzgép volt üzemben, 8100 lóerővel. Görögországban 1878-ban is csak 1960 lóerőt tett ki a gépi erő, Szerbiában 1900 körül volt 3900. Ez 1910-ben ugyan 24 ezer lóerőre emelkedett, de az osztrák és cseh tartományokban a 2325 gőzgép már 1860 körül 35 ezer lóerő teljesítményt produkált, Magyarországon 1885 körül 65 ezer lóerő (Romániában 1900 után volt 45 ezer lóerő. A görög ipar gépesítettsége hiába volt gyors, s nőtt 1878–1920 között 1960-ról 96 ezerre a gépek lóereje, ez még – noha lakosságarányosan nem volt

¹⁰²³ Kiraly, B. K.: East Central European Society and Warfare in the Era of the Balkan Wars. In: Kiraly, B. K.–Djordjevic, D. eds. 7.

sokkal rosszabb – még mindig csak az aktuális magyar érték tizede volt. A lengyel területeken 1877-ben 8350 gyár jellegű üzemegység volt, 1895-ben 13 ezer, a Balkánon összesen volt 2000. A lengyel ipari termelés 1878–1895 között 275 millió frankról 740 millió frankra nőtt, 1910-re 2280 millióra, amit 206 ezer munkás állított elő.¹⁰²⁴ Ez munkásonként 10 000 frank, és mivel a bolgár érték hasonló, 8000 frank volt, így nem a balkáni ipar termelékenységével volt eredendően probléma, hanem a tőkehiányból fakadó kis üzemszámmal és a megkésettiséggel. (Kuznets szerint *az ipari forradalom domináns országai már a világgazdaság vezető országai voltak jóval az ipari forradalom előtt is.*) Łódź körzetének 569 ipari üzemében 1 539 000 orsó, 36 384 szövőszék és 81 000 munkás dolgozott. A selyemipar teljes termelése 16 millió rubel volt, a textilipar összes produktuma 187 millió rubel: nagyobb, mint a bolgár gyáripari termelés összesen. Thallóczy adatai alapján egy munkásra 2500 rubel értékű termelés jutott (6500 frank), a 30 millió rubelnyi munkabér fejéenként 333 rubelt tett ki (700–800 frank), a termelés értékének 16%-át,¹⁰²⁵ így fajlagos mérőszámaiban nem különbözött a bolgár ipartól. A török vas-és acélfogyasztás azonban csak 5,5 kg /fő volt, a Monarchia termelése 35 kg/fő 1910-ben, széntermelése 540 kg/fő, míg a Birodalomban 60 kg Ortaylı és Berend adatai alapján.

A lengyel területekkel szemben Balkánon legfejlettebb Romániában 1877-ben még csak 33 gőzmalom volt és 2 cukorgyár. Az 1860-as évekig a termelés a hazai igények kielégítését célozta, az első exportra termelő gőzmalom 1867-ben kezdte meg működését. 1902-re 625 gyár 45 ezer lóerős kapacitással bírt, az ipar ekkor 39 ezer munkást foglalkoztatott, háromszor annyit, mint Bulgáriában vagy Szerbiában.¹⁰²⁶ Bulgáriában 1830 és 1879 között 20 gyárat alapítottak a protoindusztriális fázisban, 1887-ben 36 gyára volt, de ebből 26 a mezőgazdaságra települt gőzmalom. Szerbiában 1898-ban hasonlóképpen csak 28 gyáripari vállalat jutott a 2,2 millió lakosra.¹⁰²⁷ Az iparosodás jellegét tanúsítja, hogy a mezőgazdaságon alapuló iparágak részesedése a termelésből 1910 körül 55% volt Romániában, míg az ipari forradalom indikátoraként tekinthető textiliparé csak 10%. Bulgáriában ez 58–18, Szerbiában 55–8, Magyarországon 44-5 volt (ott a cseh textilipar szerepe miatt).¹⁰²⁸

A lemaradásnak azonban nincs általános érvényű receptje:¹⁰²⁹ az 1870-ben Bulgáriánál kisebb egy főre jutó GDP-vel rendelkező Magyarország évi 1,5%-os növekedést mutatva 1913-ra megelőzte az összes balkáni országot (IV.1. táblázat). Igaz e táblázat adatai az I. kötetben közölt 6. táblázatnak is ellentmondanak a retrospektív GDP-becslések bizonytalanságai miatt, ami nem teszi könnyebbé a helyzet megítélését. Talán az ottomán uralom elegendő magyarázat a lemaradásra? Nem minden esetben, hiszen Bulgária kap-

1024 Uo. 9.

1025 Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographált részének átírása. Fol. Hung. 1677. Bosniaca IX/3. pp. 608-609, 613.

1026 Király, B. K.: East Central European Society and Warfare i. m. 9.

1027 Uo.

1028 Uo.

1029 A népességnövekedés csak részben ad magyarázatot a balkániak lemaradására: az európai lakosság 1830-1913 között ugyanúgy megháromszorozódott, mint a bolgár (igaz, a szerb megnégyszereződött), tehát a népességnövekedés ott is felemésztette a jövedelemnövekedés egy részét, de a GDP/fő Európában értékét tekintve így is jobban nőtt, hiába mutatott a Balkán esetlegesen jobb %-os növekedési értéket.

csán a Tanzimat ipari és mezőgazdasági fellendülést hozott, s a *II. kötet* lapjain is láthatuk, hogy a ruméliai és anatóliai parasztgazdaságokat tekintve a bolgár a leggazdagabbak között volt. 1870 táján már a világgazdasági folyamatok szerepe dominált, s felülírta a birodalmi hatásokat (ti. a világgazdasági rendszer ekkorra a Birodalmat is integrálta). Míg Bosznia az ottomán uralom után az egy főre jutó költségvetést nézve a balkáni élvonalba került, addig az ottomán uralmat elkerülő, egykori gyarmattartó *Portugália ugyanúgy a lemaradók között volt*. Az ország számos eltérést mutatott a balkáni fejlődés menététől, mégis ugyanúgy divergált az európai magtól, mint a Balkán, noha itt jóval kevesebb volt a háború. Talán a kereskedelmi politika a lemaradás oka? Nem valószínű, hiszen ez is eltérő volt az egyes lemaradó országok esetében. Portugáliában 1897 táján az átlagos vámtarifa 27% volt, míg Bulgáriában csak 17% (*IV.2. táblázat*). A szabadkereskedelem ugyanúgy vezethetett lemaradáshoz, miként a protekcionizmus sem jelentett védelmet. Ugyanígy *a modernebb iparszerkezet sem volt garancia a fejlődésre*: a portugál ipari termelés 40%-át textilipari cikkek tették ki, ami jócskán meghaladta a balkáni átlagot, mégis, az exportban részesedése csak 25% volt, ami alig nagyobb a főként kőolajra (23%), gabonára, cukorra (19%) és fára specializálódott Románia 15%-os értékénél.¹⁰³⁰ Románia és Bulgária exportja a GDP 25–30 és 20–25%-át tette ki, ami jóval nagyobb a portugál (és 12–15%-os oszmán vagy 13–15%-os szerb) értékénél – ha ez az egyik magyarázata a portugál gazdaság lemaradásának, akkor megint csak a kereskedelem gazdaságformáló szerepére nyerünk bizonyítékot. A portugál gazdaság ugyanis 1870 körül folyamatosan kiszorult a nyugati piacokról, Közép-Európába pedig nem tudott betörni. Egyedüli döntő tényező viszont a kereskedelem sem lehetett, hiszen a GDP-hez mért export értéke a csoportban elég változatos volt.

IV.1. táblázat.

Az egy főre jutó GDP (1990-es USD) értéke és éves növekedési üteme (%) Európa fejlett (fent) és fejletlen régióiban (lent) 1870–1914 között

1990-es USA dollár	Belgium	Franciao.	Németország	Hollandia	Egyesült Királyság	Ausztria	Svédország	Finnország
1870	2779	2017	1875	2874	3249	1638	1456	1150
1913	4220	3485	3648	4049	4921	2600	3100	2110
Éves növekedés %	1	1,28	1,56	0,8	1	1,1	1,8	1,4
	Bulgária	Görögo.	Szerbia	Portugália	Románia	Magyaro.	Olaszország	Spanyolo.
1870	1270	996	934	926	861	888	1595	1439
1913	1521	1255	1152	1244	1378	1575	2564	2555
Éves növekedés %	0,45	0,54	0,5	0,7	1,1	1,4	1,11	1,05

A táblázat szerint nemcsak a népességnövekedés emésztette fel a Balkán gazdasági növekedését (Európában megháromszorozódott a népesség 1840-1910 között, Szerbiában megnégyszereződött), hanem alapvetően is lassabb volt annak üteme.

Lains, P.: Southern European Economic Backwardness Revisited: The Role of Open Economy Forces in Portugal and the Balkans, 1870–1913. Instituto de Ciencias Sociais, Universidade de Lisboa, 2002.

¹⁰³⁰ Lains, P.: South European Economic Backwardness Revisited: the Role of Open Economy Forces in Portugal and the Balkans, 1870-1913. Lund, 2002 working paper.

IV.2. táblázat.

Az átlagos vámtarifák a mediterrán és az északi periferián és a Balkánon

	1870	1880	1890	1900	1910
Egyesült Királyság	6,7	4,9	4,7	5,4	4,9
Dánia	11,9	11,9	10,5	8,1	5,3
Finnország		11,1	10,3	11,1	12,8
Svédország	11,3	10,8	10,6	11	9
Olaszország	8,5	11,3	16,9	12,3	8
Spanyolország	12,9	20,1	16,4	14,9	15,4
Bulgária	8	8	8	15	20
Görögország	12	16			27
Portugália	27	29,5	33,3	27,2	23,6
Románia	7,8	5,7	6,5	7,7	13,4
Szerbia		8	8	15	20

Lains, P.: South European Economic Backwardness Revisited i. m.

IV.3. táblázat.

A hitelfelvételek üteme és mértéke a Balkánon és a mediterrán periferián (millió frank)

Periódus	Nominális érték	Tényleges érték	Tényleges kamat, %	Folyósítás, %
1889-ig				
Bulgáriának (1888-tól)	77	71	6,5	93
Görögországnak (1879-től)	691	514	6,1	74
Portugália (1852-től)	1613	1129	7	70
Romániának (1864-től)	723	519	7,8	72
Szerbiának (1876-től)	64	47	5,2	73
1890–1900				
Bulgária	150	131	6,6	87
Görögország	203			
Portugália	0	0	6	50
Románia	1009	779	5,7	77
Szerbia	368	258	5,7	70
1900–1910				
Bulgária	522	464	5,5	89
Görögország	55	44	5	80
Portugália	0	0	6	51
Románia	952	880	5,3	95
Szerbia	555	476	5,6	86

Lains, P.: South European Economic Backwardness Revisited i. m.

A Balkán sajátos fejlődése következtében a nemzeti ideál és a modernizáció eléréséhez szükséges tőke, mely a gazdaságot mozgásba lendítette volna, nem származhatott belső felhalmozásból, sem banki tőkekoncentrációból. Éppen ezért a külföldi tőkebefektetések, kölcsönök szerepe megnőtt, ugyanakkor ez lehetőséget adott a kisállamokban a nagyhatalmi befolyás növekedésére. Az eladósodottság növekedése eltérő ütemben (de nagyjából hasonló felhasználási struktúrát mutatva) zajlott le a periférián. Portugália 1100 millió frankos összes (és így az egy főre jutó 280 frankos) államadósságával listavezető volt Európában, igaz ennek zöme nem külföldi hiteltartozás volt. Ugyanakkor a törlesztés a költségvetés 45%-át vitte el 1890-re, ilyen rossz helyzetben ekkor már a Török Birodalom sem volt, csak a szintén becsődölt Görögország. Viszont a portugál eladósodás már jóval korábban elkezdődött és tetőzött (IV.3. táblázat), de esetéből nem tanultak a balkáni államok. 1913-ig a portugál államadósság megháromszorozódott, az egy főre jutó érték 550 frank körül tetőzött. Franciaország, Olaszország és Spanyolország mutatott hasonló értékeket (IV.4. táblázat). A balkáni államadósság egy főre jutó értéke az európai átlagot mutatta (Romániát kivéve), de a GDP-hez mérten nagy volt és 1898–1910 között a szláv államokban jelentősen növekedett (a nem szláv államokban ekkor már csökkent). A portugál vasúthálózat az 1890-es gazdasági krízis előtt Norvégiáéval és Romániáéval tartott lépést – 1910-re csak már Szerbiát előzte meg. Noha a balkáni országoknál megemlégtünk direkt ipari célú külföldi befektetésektől való távolságtartást, a 13%-os portugál értéket még Bulgária is jócskán felülmúlta 23–25%-ával, Görögországban ez 50, Szerbiában 35% volt.¹⁰³¹

IV.4. táblázat.

A nemzeti összes és egy főre jutó államadósság 1913-ban és a külföld felé való tartozások részese-
dése az összesből

Ország	Millió francia frank	A külföldi adósságállomány részesedése %	Egy főre jutó adósság (frank)*	Egy főre jutó GDP**	Államadósság a GDP %-ában
Egyesült Királyság	17 257	0	410 / 402	960	41%
Dánia	498	75	124 / 166	860	20%
Norvégia	493	94	105 / 200	750	26%
Svédország	955	82	82 / 171	680	25%
Olaszország	15 661	0	417 / 423	440	96%
Spanyolország	9347	11	366 / 459	370	125%
Bulgária	986	87	51 / 204	320	66%
Görögország	1345	75	322 / 224	320	70%
Portugália	3265	31	700 / 544	300	181%
Románia	1714	90	190 / 106	330	33 %
Svájc	888	14	117 / 195	960	20%

*V.ö. a melléklet 1898-as értékeivel (Szende Gy.). **Frank vagy 1960-as USD. 1910-es értékek.

Lains, P.: South European Economic Backwardness Revisited i. m. alapján saját számítás.

IV.5. táblázat.

A balkáni és mediterrán országok kiadási struktúrájának különbségei

Ország	Adósság- szolgálat	Katonai kiadás	Infra- struktúra	Oktatás	Gazdaság	Egyéb
Bulgária	21,4	21,4	23,8	11,9	4,8	16,7
Görögország	41,8	16,4		3,0		38,8
Portugália	42,0	23,0		5,0	8,0	22,0
Románia	17,3	16,0	17,3	9,3	1,3	38,8
Szerbia	27,8	23,3	11,6	7,0	2,3	27,9

Lains, P.: South European Economic Backwardness Revisited i. m.

Görögország szintén számos sajátossággal rendelkezett, melyek egyedivé tették fejlődését (természetföldrajzi adottságainak és függetlenségének gazdasági következményeiről már írtunk), mégis a lemaradók között volt. A következőkben végigvesszük az általunk részletesen vizsgált balkáni országokkal való hasonlóságokat és különbségeket.

Az ország politikai rendszere részben a szerb, részben a bolgár államétól is különbözött. Eltérő volt a gazdaság szerkezete, a társadalomstruktúra és a politikához való hozzáállás is. Bulgáriában és Szerbiában nem alakultak ki politikus-dinasztiák, mint Hellaszban, ahol Alexandrosz Zaimisz apja is volt miniszterelnök, miként ő maga is háromszor 1897–1899, 1901–1902 és 1904–1906 között, majd 1911-től Kréta kormányzója, a két világháború között pedig köztársasági elnök. A 19. század közepétől kialakuló többgenerációs görög politikusdinasztiák leszármazottai a legnagyobb természetességgel tekintették magukat egy csoportérdek (nem az államérdek) professzionális szószólóinak, s a politikusi hivatás választása számukra teljesen természetes volt. Bulgáriában egy-egy politikus ugyan vissza-visszatérhetett a politika porondjára miniszterként, miniszterelnökként (Gesov, Radoszlavov), akár még az első világháború után is (Ljapcsev, Malinov), de politikus dinasztiák nem keletkeztek. Jóllehet a kormányok gazdasági érdekköröket szolgáltak ki és a rokoni és üzleti kapcsolatok behálózták a politikát, valójában a hatalom koncentrációja egy gazdasági-politikai érdekkörön belül sohasem vált akkorává (és erre Sztambolov óta a gazdasági körök házon belül is ügyeltek), hogy család- vagy személyfüggővé váljon. A kapcsolatrendszer a középosztályi nepotizmus ellenére kevésbé volt személyes és kevésbé hatotta át a társadalom minden rétegét, mint Görögországban, éppen az önellátó és emiatt apolitikus egzisztenciák nagy száma miatt. Görögországban, ahol minden törpebirtokos paraszt megélhetése veszélyben forgott, a szavazat fontos megélhetési forrás volt, különösen a korán bevezetett általános választójog és a képviselők és felsőbb állami vezetők abnormálisan nagy száma miatt, mely lehetővé tette a holdudvarok állami jövedelemből való megszervezését. Bulgáriában a nagy formátumú személyek hatása (Sztambolovtól egészen Kimon Georgiev időszakáig) nem volt olyan hatású, mint Görögországban Venizeloszé, aki az uralkodóval is nyíltan szembeszállt: a bolgár politikusok Sztambolov után Ferdinánd cár és saját gazdasági klikkjük alávetettjei voltak. Bulgáriában a gazdasági érdek sohasem személyesült annyira, mint Görögországban.

A görög fejlődés fontos sajátosságát az adja, hogy az önálló politikai gazdasági keretek kiépítése hamarabb kezdődött, mint a bolgár. A bolgár állam egyes elemeket átvett, másokat – tudatosan, vagy ösztönösen – elkerült. Ugyanúgy, mint Bulgáriában, 1878 után Görögországban az Ottó uralma idején működő pártok semmiféle viszonyt nem fejeztek ki az ország társadalmi berendezkedésével kapcsolatban: a tömegpártként aligha tekinthető Angol Párt, az Orosz Párt és a Francia Párt az uralkodóval szemben küzdött a hatalom megszerzéséért (s nem a lakosság érdekeiért) az 1843-as alkotmány kihirdetéséig, mely választójogot biztosított a nép jelentős részének. Ez fordulópontra volt (Bulgáriában már eleve így jött létre, Szerbiában pedig fokozatosan alakult ilyenre a politikai rendszer). Ottó bukása előtt a pártok ideológiája a királyellenesség körül forgott, ami nem társadalmi, hanem politikai kérdés, a hatalomfelosztással kapcsolatos konfliktus. 1864 után a Nagy Eszme sem adott alapot megkülönböztetésre: miként a bolgár pártok, minden görög párt egyetértett Macedónia megszerzésének szükségességében és jogosságában, legfeljebb a módszerekben és a külpolitikai támogatók keresésében voltak különbségeik. Elvtelenség, kicsinyesség, ideológiai arculat hiánya, ezek jellemezték a görög pártokat: 1851–1881 között a 13 választásból 11-et meghamisítottak.

Az új görög állam létrejötte kiélezte a helyi vezetők egymás közötti vetélkedését. A pozícióik fenntartásának lehetséges stratégiáit alapvetően befolyásolta, hogy az 1835-ös földtörvény a törököktől kisajátított földeket állami tulajdonban hagyta (mint Szerbiában). Kapodisztriász autoriter rendszere szándékosan nem tette lehetővé a kodzsabasiknak a törököktől szerzett földek és így a többletjövedelmek kisajátítását.¹⁰³² S mivel a földterület 66%-a török kézen volt a szabadságharc előtt, ez a döntés megakadályozta a nagybirtokos osztály kialakulását. (E csoport gazdasági ereje hanyatlott: míg 1825-ben a GDP 10%-át tette ki részesedése, 1910-ben már csak 4%-át). E réteg Bulgáriában és Szerbiában sem alakult ki, de ott Görögországgal ellentétben életképes kisbirtokok hoztak létre a török földekből (az államosított földeket a demográfiai nyomás miatt később Szerbiában is szétosztották), ráadásul Görögországban a földből származó jövedelemtöbblet az állam kezén akkumulálódott, ezért bárki, aki e jövedelmekhez hozzá akart férni, azt csak az államapparátuson keresztül tehetette. A függetlenség kivívása után ugyanis az államigazgatás nem csupán a politikai hatalom képviselője volt, de egyben a termékfelesleg elvonásának és elosztásának legfontosabb társadalmi eszköze is. Ez sem kizárólag görög jelenség: olyan országokban, ahol a prekapitalista termelési rendszer a domináns, és nincs mezőgazdasági nagybirtok sem, az adórendszer az egyetlen módja a mezőgazdasági többletermék elvonásának.¹⁰³³

Görögországban a nemzeti földeket bérlők művelték kisparcellás formában. A bérleti jog örökölhető, a bérlet pedig olcsó volt, így egy kvázi kisbirtokos tulajdonosréteg jött létre, de az átlagos birtokméret az 1 ha-t alig haladta meg. Ehhez képest a helyi előjárók 3-4, esetleg 10 hektáros földjei már kifejezetten nagynak számítottak, de gazdasági hatalmat ez még nem jelentett (ami a pozíciók tartóssága, a biztonságérzet szempontjára

1032 Életével is fizetett érte: nem véletlen a későbbi konfliktusok sorozata a központi hatalom jövedelmek kontrolljára irányuló tevékenysége és a jövedelmeket lefölözni óhajtó helyi elit között.

1033 *Tszukalasz, K.*: A politikai klientúra kérdése a 19. századi Görögországban. In: *Politika csodaországban*. Szerk.: Fokasz, N. ÚMK, Bp. 2007. 73.

ból kulcsfontosságú lett volna). Éppígy a törpebirtokosok sem rendelkeztek olyan többletjövédellel, mely a vertikális mobilitást lehetővé tette volna. Mindezek után figyelemre méltó, hogy az eredetileg gyenge államban érdekelt szeparatista kodzsabasik politikai rugalmasságról téve tanúbizonyságot hogyan alakították át eszközrendszerüket, hogy hozzáférjenek az elvont forrásokhoz a klientúra-rendszeren keresztül, mely egyébként mind a kisparasztságnak, mind az elitnek hasznot hajtott. Mivel az említett birtokpolitikai és adminisztratív változtatásokkal Ottó trónralépte után minden lokális politikai erő kiépítéséhez csak a központi hatalom közvetítésével vezethetett az út, az elit betagozódtott az új hierarchikus hatalmi rendszerbe korábbi lokális pozícióinak fenntartása érdekében, elfogadva a központi hatalom kontrollját a belőle való részesedés fejében. Görögország unitárius állammá vált: a szeparatizmus, decentralizáció többé nem fenyegette (leszámítva a világháború időszakát). A lokális elittel leszámolni tehát nem sikerült, de törekvéseiket sikerült mederbe terelni, szabályozni.

Mivel hiányoztak az ipari társadalmakra jellemző hagyományos osztálykizsákmányolás formái, a termékfelesleg elvonásának államilag irányított mechanizmusai tették csak lehetővé az eredeti tőkefelhalmozást. A nagybirtokosság kialakulásának elmaradása miatt tehát a korábbi vezető rétegek szükségszerűen a politikai életben kerestek boldogulást (ez önmagában megint nem görög, hanem általános balkáni sajátosság). Erre a görög állam mind ultrademokratikus berendezkedése révén (egy 1 millió országra 400 képviselői mandátum esett, s 1864-ben itt iktatták be a világon először az általános választójogot, miközben ugyanekkor Magyarországon 6,8%, Angliában a lakosoknak csak 7%-a, 2/31 millió fő volt választó), mind az állam által ösztönzött, jól megfizetett központi bürokrácia működtetése révén lehetőséget nyújtott (a tízezres hadsereg élén 70 tábornok állt).¹⁰³⁴ Tszukalasz szerint e folyamatnak a legfőbb jellemzője ezen családoknak a termelési folyamatról való teljes leválása volt, mely szükségszerűen ráutalta őket a kapcsolati hálójuk fenntartására-mobilizálására, miközben megszűnt az osztálykonfliktus a kistermelő parasztság és a birtokosok között. A politika egyben megélhetési és presztízskérdéssé is változott, a kiépülő klientúra kapcsolati hálója az elit politikai hatalmának fenntartásának és újatermelésének kizárólagos mechanizmusává vált.¹⁰³⁵ Tehát nem a gazdasági tevékenység, hanem az abnormálisan nagy fizetésű és létszámú hivatali apparátus dominálta visszaosztás vált a jövedelem és hatalom forrásának alapjává. Tszukalasz szerint a klientúra ott erős, ahol a személyi kapcsolatok felülírják az intézményesített-személytelen kötődési formákat, ez pedig a fejletlen társadalmak *per definitionem* jellemzője. Az államszervezet ez esetben csupán máz, mely elfedi a valószínűságot (bizonyos mértékben ez Bulgáriára is érvényes).¹⁰³⁶

A biztos megélhetéshez jutó helyi elit, a *tzaki* a kisbirtokos klienseik szavazataért cserébe különféle személyre szóló előnyöket biztosított klientúrájának. Kedvelt volt pl. a kliens vámhivatalhoz juttatása, mely egyben a politikai üzletelés gazdasági kapcsolattá

1034 Fokasz, N.: A kandallótól a parlamentig. A politikai klientúra történeti gyökerei Görögországban. In: Politika csodaországban. ÚMK, Bp. 2007. Szerk.: Fokasz, N. 15.

1035 Lyrintzisz, Ch.: A 19. századi görög társadalom elemzése. In: Politika csodaországban. ÚMK, Bp. 2007. Szerk.: Fokasz, N. 53.

1036 Tszukalasz, K.: A politikai klientúra kérdése i. m. 67.

történő transzferálását is elősegítette, illetve a kliens gyermekeinek felsőoktatásba jutásának támogatása (a görögység az ingyenes felsőoktatást máig fontosabbnak tartja, mint a gyülekezési szabadságot),¹⁰³⁷ vagy a kliens helyi csendőrré történő kinevezése, mely megszilárdította az összefonódást a politikai elit és az alsóbb szintű végrehajtó szervek között patriarchális jelleget adva annak, mely sokszor adott lehetőséget a visszaélésre. A görög társadalmat ez a patriarchális, személyre szabott kliensrendszer dominálta a hivatalos ügyintézésben is, protekcióval minden gyorsabban ment, mint intézményesült úton, hiszen a tényleges társadalmi juttatások sem intézményesültek. Egyes esetekben (például a Zaimisz-párt Kalavrita járásban) akár 100 évig is fennmaradhatott egy csoport politikai uralma egy adott térségben, ami mutatja a személyes kötődés erősségét (miként az is, hogy a pártot sokszor a vezéréről nevezik el). Ez a mára annyit változott, hogy a személyre szabott javak helyett a klientela a közjavakból részesedik nagyobb mértékben, azaz a kapcsolat mára elszemélytelenedett, de továbbra sem annyira, hogy személyre szabott pártokat felváltsák az ideológiai alapon szerveződő pártok (Karamanlisz-Papandreu váltógazdaság).

Dertilisz szerint politikai klientúra rendszer egyik sajátossága éppen az volt, hogy 1945-ig elmaradt a parasztság és a munkásság osztályalapon történő megszerveződése, Bulgáriával ellentétben a görög parasztság sohasem vált önnön érdekeit artikuláló politikai szerveződéssé. A görög paraszt nem tett szert saját ideológiára, hanem az uralkodó osztályok ideológiájához, értékrendjéhez idomult, olykor akár azzal azonosult is (a területi expanzió elfogadása által ez Szerbiában és Bulgáriában is jelentkezett).¹⁰³⁸ A társadalmat gyakorlatilag nem az osztálykülönbségek mentén szerveződő horizontális, hanem a társadalmat vertikálisan átjáró törésvonalak dominálták (szemben például a bolgár társadalommal), melyek több teljes (minden hierarchiaszintet felölelő) „párhuzamos társadalmat” hoztak létre. Ezt a két világháború között csak tetézték az újabb törésvonalak, melyek a görögök és nem görögök, kis-ázsiai betelepülők és őslakosok között jöttek létre.¹⁰³⁹ A vidéki alulfoglalkoztatottság és jövedelemhiány (a gazdaságilag aktív népes-

1037 Tszukalasz, K.: „Ingyenélők” Csodaországban. In: Politika csodaországban. ÚMK, Bp. 2007. Szerk.: Fokasz, N. Eredeti megjelenés: Elleniki epitheorisi Politikis Epistimis 1993/1. 29. és 45.

1038 Nem került sor a parasztság problémáinak felkarolására egyetlen polgári réteg által sem. Az 1909-ben fellázadó katonák ugyan rokonszenveztek a parasztság törekvéseivel, de programtjukban mégsem szerepeltették a parasztság követeléseit, sőt 1910-ben a thesszáliai parasztfelkelés leverését sem akadályozták meg a puccsisták. Ennek ellenére a parasztság – s ez politikai szervezetlenségükre, önálló érdekérvényesítő-képességük hiányára utal – a választásokon a Thesszáliára jutó 48 képviselő közül 46 függetlent választott, akik a katonatisztek támogatóinak számítottak. A felkelés tehát nem értelmezhető egy osztálytudatos réteg politikai tevékenységének betetőzéséeként. Bulgáriában ezzel szemben a hadsereg 1900-as beavatkozása a parasztság ellen a BZNSZ megerősödését hozta.

1039 A társadalmi rétegek megosztottsága később is fennmaradt. A peloponnészoszi szőlőexportőr parasztság a klientúra szerves részeként Venizelosz-ellenes volt, a thesszáliai gabonatermelők és Dél-Macedónia görög parasztjai viszont Venizelosz-pártiak voltak, illetve az agrárpárt szavazóbázisát képezték. Itt tehát egy regionális és gazdasági szerepkör szerinti ellentét nyilvánul meg, amit a társadalmi helyzet különbségei (a déliek a klientúrába beépülve jobban hozzáfértek az oktatáshoz és a társadalmi felemelkedéshez) csak fokoznak. A macedónok a kommunista pártot támogatták, Venizelosz-ellenesek voltak, míg a Kis-Ázsiából bevándorló görögök Venizelosz-pártiak és Florina térségében rendszeresen összecsapnak a helyiekkel. A kisvállalatoknál működő munkások, akik közvetlen kapcsolatban állnak főnököikkel (s maguk is azzá akarnak válni), Venizelosz-ellenesek, mert a kistulajdonosok zöme is az. A magánalkalmazottak Venizelosz-pártiak, a közalkalmazottak az ellenfelei. A kisipari szolgáltatók Venizelosz-ellenesek, a hajótulajdonosok, gyárosok, kereskedők a nagypolgárság soraiból Venizelosz-pártiak voltak. A menekültek zöme Venizelosz-párti volt (és a kommunisták, illetve az agrárpárt támogatói). A köztársasági-

ség aránya a 15 éven felüliek között 46% volt 1981-ben is, míg Olaszországban és Spanyolországban 60%, Németországban 65%) szemben a központi apparátus túlfizettségével, amely a jövedelméből a klientúra-rendszer fenntartását fedezte (így központi intézményesült állami elosztás helyett egyfajta személyesült redisztribúciót megvalósítva) volt a fő felelős a klientúra-kapcsolatok újratermelődéséért. Diamanturoszt szerint ehhez hozzáadódik, hogy a centrumban eszközölt változtatásokat nem is kísérték a hozzájuk tartozó helyi szintű strukturális reformok, így ott konzerválódtak a hatalmi struktúrák és nőtt a két szint közötti szakadék. Ez egyrészt a hatalmon lévők és a társadalom többi tagja közti különbségeket is újratermelte, azaz az elit zárttá vált, másrészt magát a rendszer fennmaradását is stabilizálta.¹⁰⁴⁰

A függetlenség korai kivívása miatt Görögországban az intézményi rend már akkor polgári jellegű volt, mikor a kapitalizmus még nem is létezett. Ez mindenképpen különbség Nyugat-Európához (ahol a két folyamat párhuzamos volt) vagy Bulgáriához képest. Az agrárreform kérdése így nem foglalkoztatta az elitet, hiszen a mezőgazdaság problémái az új struktúrába való beilleszkedéssel nem érintették közvetlenül megélhetését (szemben Széchenyi nemesi Magyarországgal), s a királyi hatalommal szemben sem léptek szövetségre a parasztsággal (ami viszont Szerbiában a radikálisok megjelenésével egyértelműen megtörtént).

A görög parasztság eredeti kondícióinak sajátosságai miatt már az 1873-as válság, majd az 1900-as mazsolakrízis is a relatív túlnépesedés jelenségét mutatta (amely Bulgáriában és Szerbiában csak a két világháború között válik majd akuttá), a szektorból való el- és kivándorlás jóval hamarabb jelentkezett, mint szomszédjainál. Ipar híján viszont csak az államapparátus (és a külföld) tudta felszívni őket. Míg tehát a parasztság legfőbb problémája az alulfoglalkoztatásból eredő létbizonytalanság volt, s a legfőbb potenciális foglalkoztató pedig az állam volt, a két fél között a kölcsönös kötődés kialakulása elkerülhetetlen volt. Egy olyan vidék szavazóinak jobboldali orientációja, mint Lakónia megye a Peloponnészoszon, mindig is statisztikailag kimutatható kapcsolatban állt a helyiek *országos* közigazgatásban, hadseregben és rendőrségben betöltött szerepével.¹⁰⁴¹ Az erőszakszervezetek létrehozása egyfelől a helyi népességleg levezetését, másfelől az útonállás és csempészés kiiktatásával a társadalmi mobilitás és megélhetés alternatív (központi hatalomtól független) finanszírozásának felszámolását, így a jövedelmek gazdasági-politikai érdekcsoportok számára megfelelő mederbe terelését-kontrollját tették lehetővé, mindemellett olyan közalkalmazotti klikkek létrehozását segítették elő, melyek az állami tekintély megóvása mellett voltak képesek az elit hatalmát fenntartani.

Az állami költségvetés nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya (ezért használtuk mutatóként az I. kötetben is) lehetővé teszi annak megbecslését, hogy mekkora volt az állam szerepe a többlettermek elvonásában (IV.1. ábra). 1840 táján a görög államban a költségvetési kiadások

ak Venizelosz hívei voltak, a királyság hívei nem. Mindemellett számos törésvonal húzódott az országban, hiszen az identitásnak is számos összetevője volt. Ilyen a görög-török-macedoszláv ellentét mellett az őshonos-bevándorló ellentét, kereskedő-kisiparos rivalizálás és a Régi és Új Görögország közötti dichotómia.

1040 *Lyrintzisz, Ch.*: To telosz tón Tzakiön. Themelio, Athén, 1991. 27–35.

1041 *Dertilis, J.*: A politika autonómiája a 19. századi Görögországban. In: Politika csodaországban. ÚMK, Bp. 2007. 64-65.

még a nemzeti jövedelem 20–30%-át tették ki (1833–1840 között az állami kiadások éves átlaga 17,5 millió drakhma volt, a nemzeti jövedelem 60–80 millió drakhma, a fejenként 100 frankos GDP még a török értéket sem múlta felül), ez 1880 táján (miközben jelentősen növekedett összege) már csak 15%-ot ért el (a balkáni átlagot). Ennek egyik oka, hogy az adó nemzeti jövedelemhez mért értéke a balkáni átlagra, 10% alá csökkent. Mivel a gazdaság monetarizációjának foka eleinte alacsony volt, az állam részaránya kezdetben magas volt, de ahogy nőtt a pénzforgalom és a pénzbeli szolgáltatások szerepe, lassan megjelentek az elvonás egyéb alternatív formái is, s a központi redisztributív szervek részesedése lecsökkent (az indirekt adó aránya 60% fölé ment 1880-ra). Miután azonban a hitelezés szerepe megnőtt, az éves bevételek elérték a GDP 30%-át (ez Bulgáriában csak 10%, még hitelekkel sem több 15%-nál). Ez kitűnő lehetőséget teremtett az elitnek az osztozkodásra.

A termékfelesleg elvonásával kapcsolatos túlméretezett állami szerepvállalás már Arisztidisz Ikonomu számára is egyértelmű volt, aki 1886-ban ezt 31%-ra becsülte némi túlzással (vö. IV.1. *ábra*, mely a bevételeket – beleértve a hiteleket – méri a GDP-hez), miközben Nagy-Britanniában ez 12%, Franciaországban 8%, Belgiumban 6% volt csupán.¹⁰⁴² Éppen az állam nagy szerepe (a jelentős jövedelmek) miatt érthető a helyi elit és hagyományos vezető rétegek törekvése, hogy kiterjesszék befolyásukat az államgépezetre, nemcsak törvényhozó politikusként, hanem az alsóbb szintű végrehajtó szervek urálásával is klientúrájukon keresztül. Az állami szolgálatba kerülő vezető tisztviselők egyből a társadalom hierarchiájának élére kerültek vagyoni szempontból is, ami lehetővé tette mecénatúrájuk kiterjesztését: a miniszterek fizetése (10 000 drakhma), a tábornokok és ezredesek éves jövedelme (8300 és 7000 drakhma) kirívóan magas volt a társadalom más rétegeihez képest. Ez ugyan nem nagyobb a bolgár és szerb értékekhez képest, de egyrészt a lakhatás olcsóbb volt, másrészt azokban az országokban a magánzók is hasonló bevétellel rendelkeztek. Zannosz thesszáliai kormányzó 18 ezer drakhmát keresett egy évben, miközben az ország 10 legnagyobb földbirtokosának éves átlagjövedelme nem volt nagyobb 30 ezer drakhmánál, s még 1892-ben is ritka volt az olyan ügyvéd, aki ennél többet keresett. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a legfelső és középszintű állami vezetők fizetése igen magas volt.¹⁰⁴³ Arisztidisz Ikonomu, aki törvényszéki elnökként havi 400 drakhmát keresett, mindössze havi 30 drakhmáért (10%) bérelt lakást, ami több bázis fenntartását is lehetővé tette, s három inast is tartott. 1874-ben csak három üzem termelt 100 ezer drakhmánál több hozzáadott értéket, s az ország legnagyobb pamutfonója csak 6000 drakhma nyereséget könyvelhetett el, ami alig több, mint Ikonomu éves fizetése. A mazsolakereskedelem is csak 1880 után kezdett el profitot termelni.

Világos ezek után, hogy az állami funkcionáriusok szolgálata sokszor jövedelmezőbb volt az alsóbb társadalmi rétegeknek, mint az ipari munka vagy ipari tőkebefektetés. E hatalmasságok érdekei nem kerültek összeütközésbe a kisparaszti tömegekkel, hiszen közvetlenül nem az agráriumból éltek. Mindez az állam túlbürokratizálódásához vezetett, ami Bulgáriára is jellemzővé vált, de csak később. 1870-ben a köztisztviselők

1042 *Tszukalasz, K.*: A politikai klientúra kérdése i. m.74.

1043 Uo. 75

száma meghaladta a 10 ezer főt, s ehhez még 20 ezer katona járult és 10 ezer adóbehajtó: a nem mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság negyedének az állam volt a munkaadója. Így sajátos polgárság jött létre, mind az ipari tőkés, mind a szellemi szabadfoglalkozású független egzisztenciák száma kicsiny volt, míg a „tisztviselő polgárság” szerepe dominánssá vált (miként Bulgáriában is). Ugyan 1888-ra a köztisztviselői apparátus növekedése megtorpant (13,5 ezer fő, miközben részesedésük a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak közül 10%-ra esett), de 1889-ben még így is Görögországban volt a legnagyobb az arányuk Európában (míg Bulgária el nem hódította ezt a kétes értékű címet): Görögországban 10 000 lakosra 214 köztisztviselő jutott, Belgiumban 200, Franciaországban 176, Németországban 126, Nagy-Britanniában pedig csak 73.¹⁰⁴⁴ A haditengerészetnél 1150 sorállományúra 450 tiszt jutott, s a 19. század végén a katonaságnál 11 sorállományúra jutott egy tiszt, míg az Oszmán Birodalomban ez 1:15, Bulgáriában és Szerbiában 1:18, Romániában 1:19, Franciaországban 1:26 volt.¹⁰⁴⁵ Az államapparátus valamenyi szintjén és területén megfigyelhető tehát a tisztviselők túltengése. A viszonylag magas adók csak részben adnak magyarázatot a köztisztviselői létszám felduzzasztására: Görögországban – jelentős csökkenés után – 1906-ban egy főre 46 drakhma jutott, Romániában 35, Szerbiában 30 frank, Bulgáriában 30, az ottomán területeken pedig 10 frank alatt volt az egy főre jutó központi bevétel értéke 1900 előtt (20 frank 1910-ben), s az utóbbi két állam is túlbürokratizáltak tekinthető. 1875–1880 között a költségvetést szinte teljes egészében a tisztviselők bérezésére fordították, a köz- és művelődési intézmények zöme magánadakozásból épült (természetesen a közhivatalnokok is adakoztak fizetésükből így erősítve klientúrájukat).¹⁰⁴⁶ Valamennyi politikai erő aktivistáinak, szavazóinak túlnyomó többsége nem a párt programja miatt, hanem a társadalmi felemelkedés vágya miatt szavazott az adott pártra. a parlament működésében a párttűzés, pártszakadás mindennapi jelenség volt, hiszen a rendszer magában kódolva hordta annak a lehetőségét, hogy az egyéni és csoportérdek felülírja a párt hivatalos programját. A pártfegyelem elsősorban személyi és nem ideológiai elkötelezettség függvénye volt. A parlamenti többség emiatt mindig ingatag volt, az országgyűlés inkább hasonlított egy börzére, ahol mindenki szabadon adta-vette szavazatát lelkiismeret-furdalás és ideológiai elkötelezettség nélkül, ahogy pillanatnyi érdekei kívánták. A pártok célja a hatalom megragadása és a saját klikk megsegítése volt, országos problémák megoldásai is csak ezen keresztül valósulhattak meg.

Torzult a magánszféra és a közügyek szférájának szétválasztása is. Mivel a tisztviselők végkielégítését csak 1911-ben iktatták törvénybe, addig minden tisztviselő ki volt téve az elbocsátás veszélyének, ha bizonyos kérdésekben nem patrónusa akarata szerint vélekedik. Görögország látszólagos túlpolitizáltsága Tszukalasz szerint inkább a valódi politikai érdeklődés hiánya rejlik: pártból sok volt, de programjuk nem különbözött, lényeges társadalmi kérdéseket nem feszegettek, mindenki hasonló módon vélekedett, de mivel a lokális haszon maximalizálása vezette őket eltérő pártokra szavaztak.¹⁰⁴⁷ Egy-

1044 Uo. 76.

1045 Uo. 78.

1046 Uo. 77.

1047 Uo. 81.

egy körzet választások utáni pártváltása nem jelentette azt, hogy a körzet képviselője is más lett, sokszor ugyanaz a személy (vagy családtag) indult egyszer az egyik, majd más-kor a másik párt színeiben, attól függően, hogy melyiktől várhatta saját és körzete igényeinek kielégítését.

Összefoglalva: a görög berendezkedés sajátosságát az adja, hogy egy kvázi egycsatornás (és bizonyos fokokon kontrollált) állami elosztórendszer alakult ki széles körű hozzáféréssel, miközben az alternatív (állam közbeiktatása nélküli, pl. ipari, magán) jövedelemforrások szerepe mellékessé vált. A görög politikai élet felfokozottsága (a szó szoros értelmében vett piaci bazár jellege) az alkotmányos lehetőségeken túl (ez ugyanis Bulgáriában is megvolt) éppen annak köszönhető, hogy a központi elvonás jóval nagyobb mértékű volt, mint más balkáni államokban, ezért a redistribúcióért felelős törvényhozó (patronus) és végrehajtó (klientela) hatalmi pozíciók megszerzése, a riválisok kiszorítása érdekében lényegesen fontosabb volt.

IV.6. táblázat.

A balkáni államok fő exportcikkeinek részesedése a teljes exportból

Éves átlag	Románia		Bulgária	Szerbia		Görögország
	Gabona	Olaj	Gabona	Gabona	Hús	Mazsola
1901–1905	75,1%	2,2%	68,8%	20,5%	44,6%	34,5%
1906–1910	79,7%	7,3%	64,4%	43,5%	11,8%	30,8%
1911	71,4%	11,8%	70,1%	31,7%	19,8%	33,1%

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Modernisation i. m.

A Balkánon az állami modernizáció belső erőforrásaként csak az adóemelés vagy pozitív külkereskedelmi mérleg jöhetett szóba, mely finanszírozhatja a büdzsében lefektetett elképzeléseket, és lehetővé teszi az aktívabb külpolitikát. A balkáni országok kis belső piacuk miatt exportkényszerrel néztek szembe, ugyanakkor exportképes termékük kevés volt; 1–2 cikk adta az export értékének 70%-át (IV.6. táblázat).¹⁰⁴⁸ Emiatt a világgazdaság változásaira igen érzékenyen reagáló, *nyitott gazdaságú országok* voltak. Ráadásul exporttermékeik is gyakran egy piacot céloztak meg (Szerbia – Monarchia), ami még kiszolgáltatottabbá tette őket.¹⁰⁴⁹ A főként mezőgazdasági jellegű export összetételén változtatva javítani próbálták versenyképességüket, az iparosításhoz és hadi potenciáljuk növeléséhez viszont külföldi tőkére volt szükségük. Törökország és Bulgária kivételével a Balkán elhanyagolható szerepet játszott kereskedelmükben, hiszen hasonló kiviteli cikkekkel rendelkeztek, tehát egymás vetélytársai voltak. Szerbia behozatala a Balkánról forgalma 9%-át tette ki 1910-ben, kivitelének 30%-a irányult a félszigetre, elsősorban a Török Birodalom irányába. Románia esetében ez 4%, illetve 7% volt, Görögország

1048 A román búzatermés 1860–1910 között megnégyszereződött (2,2 millió tonna = 9 millió fő), a kukoricáé megháromszorozódott (2,66 millió t). A búzatermés fele, a kukoricatermés 40%-a volt export. A bolgároknál ez 25%, a szerbeknél 10–15% volt. Mivel azonban zömmel a magyar malomiparnak szállították feldolgozásra a gabonát, így jelentős többletbevételről esett el Románia saját malomipari kapacitás hiányában. (A piaci integrációnak a vámháborúk, majd a Monarchia szétesése vetett véget.)

1049 Példa: a román export 54%-a ment Angliába 1886–1890 között, de ez 1896–1900-ra 19%-ra esett. A bolgár export Törökország irányában 1886–1890 és 1891–1895 között 44%-ról 29%-ra csökkent.

esetében 14% és 7%. Az egymással való politikai versengés is az intraregionális kereskedelem kölcsönös leépítésére készítette őket. Nyugati partnereikkel szemben viszont rendre deficités volt kereskedelmük.¹⁰⁵⁰

Az egymás közötti verseny kiiktatásához specifikációra volt szükség az exportban (pl. görög mazsola, szerb szilva), az exportösztönző gazdaságpolitika csak így volt versenyképes, ami megint csak a mezőgazdasági termékek egyoldalúságához, külföldi piacfüggéshez vezetett. A szomszédoktól való elzárkózás miatt a világháború után egy új koncepció, a protekcionizmus jegyében az importpótló iparpolitika bevezetése vált szükségessé, amelynek finanszírozása hosszú távon szintén adósságcsapdához vezetett. *A mezőgazdasági specializáció, a munkaiigényes, exportképes, kis termőhelyigényű, de intenzív gazdálkodást feltételező növények elterjedéséhez, terméseredményeinek növekedéséhez vezetett Görögországban (IV.7. táblázat).* Az export és importstruktúra nem változott, legfeljebb egyes, egymást helyettesítő termékek (mazsola vs. dohány) szerepe változott.

IV.7. táblázat.

A görög mezőgazdaság termelésének növekedése 1860–1907 között

	1860 (t)	1907 (t)	Növekedés (1860=100)
Gabona	100 000	465 000	465
Mazsola	1200	16 800	1400
Szőlő	120 000	220 000	183
Gyapot	1000	3650	365
Dohány	1200	8800	733
Olajbogyó	4000	25 600	640

A tőkefelhalmozásnak és a befektetéseknek noha jelentős része realizálódott az iparban, de ez összegében elenyésző volt – a mezőgazdasági tőke értékéhez képest különösen (IV.8. táblázat).

Az iparfejlesztés nem állami, hanem külső forrásokból jön, s világgazdasági trendek által meghatározott. A külföldi tőke szerepe jelentős volt a görög iparban: 1909-ben az iparba fektetett tőke 66%-a érkezett külföldről, a banktőke területén ez 60% volt, a közlekedésben 45%, a kereskedelemben csak 22%, az egész görög nemzetgazdaságban pedig 55%.¹⁰⁵¹ (Ez nyilván nem meglepő egy 1897 után csődbe jutott országnál). Ez a Török Birodalomhoz hasonlóan a hitelek törlesztésével együtt jelentős tőkekiáramlást eredményez a későbbiekben.

Az ipari tőke növekedése mellett ugyanis egyéb tényezők is befolyásolták az iparosítást, mint pl. a munkabérek, melyek 1815–1909 között (1919-es árakon számolva) megötszörözödtek. Ez befolyásolta a maximálisan felvehető munkások számát: míg 1815-ben 350 ezer munkás évi bérével volt egyenlő az ipari tőke, 1879-ben csak 45 ezer foglalkoztatásával volt ekvivalens a tőke összege, s 1909-ben is csak 180 ezer munkás bére futotta

1050 Bulgáriának deficités volt a kereskedelme a Monarchiával 1886-tól, Németországgal 1901-től. Franciaországgal szemben többlete volt 1905-től, "ellenségével" a Török Birodalommal szemben pedig végig. Szerbiának többlete volt a Monarchiával szemben, a görögöknek viszont csak a franciákkal szemben, s az is csak 1890-ig. Romániának deficités volt a kereskedelme a Monarchiával, és az esetek zömében Németországgal szemben (kivéve 1901–1905-öt), de pozitív volt a szaldója a franciákkal 1906 után, 1881–1895 között pedig az angolokkal szemben.

1051 *Babanászis, Szt.*: A görög ipar kialakulása i. m. 413.

volna az összes ipari tőkéből. Nyilvánvaló, hogy az alaptőkét nem erre a célra fordították, tehát az ipari tőkének évente újra meg újra kellett termelnie a munkások bérét. Ha a világháború előtti 36 ezer emberrel számolunk, akkor a munkabér 50 millió drakhma (Bulgáriában 15 ezer emberé volt kb. 12–15 millió), ha az 1924-es 150 ezerrel, akkor ez 210 millió drakhma, azaz a tőkebefektetéssel egyenlő nagyságrendű összeget kellett az iparnak kitermelnie Görögországban.¹⁰⁵²

IV.8. táblázat.

Tőkebefektetések értéke Görögországban 1896–1909 között

Tőke ágazonként	1896	1909	Növekedés	1896	1909	A növekedés megoszlása, %
Ipar	27	270	10x	2%	14,5%	55
Közművek, építkezés	8	15	1,8x	1%	1%	2
Bányászat	10	18	1,7x	1%	1%	2
Ingatlan	100	170	1,7x	7%	9%	16
Banktőke	90	150	1,7x	6%	8%	14
Vasút	58	80	1,4x	4%	4%	5
Hajókereskedelmi	120	150	1,25x	8%	8%	7
Nagybirtokok	1000	1000	1x	70%	53%	0
Háziipari tőke	27	19	0,66x	2%	1%	-2
Összesen	1440 (440)	1872 (872)	1,3x	100	100	100

IV.9. táblázat.

A görög külkereskedelmi forgalom értékének változása 1838–1920 között (aranydrakhmában)

Év	Import/fő	Export/fő	Hiány	Összimport	Összexport	Export az állami bevétel %-ában
1838	25,8	8	17,8	21 672 000	6 720 000	30%
1851–1860	27,5	15	12,5	27 500 000	15 000 000	66%
1881–1890	57	40	17	114 000 000	80 000 000	66%
1911–1920	139	63	76	347 500 000	157 500 000	55%

A külkereskedelem zömmel deficités és a GDP-hez, vagy állami költségvetéshez képest alacsony volt, így nem lehetett a modernizáció forrása (IV.9. táblázat). A görög kereskedelmi mérleg nemcsak negatív volt szinte a teljes periódusban, ezzel kizárva magát a modernizációhoz szükséges többletforrásokat biztosító tényezők közül, de az egy főre jutó volumen is csak 1870 után kezdett emelkedni.¹⁰⁵³ Hogy a független görög állam mennyire nem volt komoly tényező a nemzetközi porondon, bizonyítja, hogy Trabzon, Szmirna

1052 Egy főre 1400 inflációs drakhma jut. Mivel az ipari termelés értéke 1917-ben 870 millió frank volt, ennek 8%-a volt a fizetés, 1924-ben pedig 13–15% (ekkor 1600 millió drakhma volt az ipari termelés).

1053 Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 81.

kereskedelme, vagy Egyiptom görögök által ellenőrzött gyapotexportja külön-külön is meghaladta az akkori Görögország teljes exportját.¹⁰⁵⁴

A kisállamok még a védővámokat sem tudták hatékony fegyverként alkalmazni. Az 1913-as vámszabályok szerint a félkésztermékekre 28–32%-os, a késztermékekre 10–28%-os vámot írtak elő, ami viszont nem volt magasabb a nyugat-európai átlagnál. Nem is tehettek másképpen, hiszen a hazai ipar nem tudta fedezni a szükségletet, mint ez az export és import összetételéből látszik (IV.10. táblázat).

IV.10. táblázat.

A görög export és import ágazati megoszlása (%)

Export	1887	1912 (% és millió drakhma)
Mezőgazdasági termékek	61%	48% (70)
<i>Ezen belül: mazsola</i>	56%	29% (42,3)
<i>Dohány</i>	2%	14% (20,4)
Ásványok, fémek	22%	16% (23,2)
Borok és szeszes italok	5%	12% (17,5)
Import	1887	1912
Mezőgazdasági termékek	44%	25%
<i>Ebből gabona</i>	38%	19%
Fonal és szövet	19%	13%
Fa	6%	10%
Ásványok, fémek	6%	17%
Feldolgozott fémek	3%	5%
Halászati cikkek	4%	5%

A görög állam a felszabadulás következtében jelentősen eladósodott, s már az 1870-es években költségvetése 20%-át adósságtörlesztésre (vagy nyugdíjakra, mint Szerbiában) kellett fordítani. Így a költségvetés, mint a modernizáció forrása nem játszhatott szerepet a későbbiekben. Bár a költségvetés csak kisebb része volt ekkor a külföldi államadósság törlesztése, végeredményben a görög állampolgárok szempontjából a GNP jelentős része ugyanúgy kiáramlott az országból, vagy újraelosztásra került az országon belül, mint korábban a Török Birodalom alatt. Akkor az elvonás elérte a 40%-ot is, amely ösztönzője lett a függetlenségi törekvéseknek, amely viszont nem hozott gyógyírt sem a társadalom panaszaira, sem a gazdaság állapotára.

1054 A fejletlen görög állam a konstantinápolyi görögségre szinte semmilyen vonzóerőt nem gyakorolt (sem anyaországként, sem gazdasági befektetések irányaként, ami magyarázza a görög állam relatív szegénységét), fordítva viszont annál inkább. Amíg a kereskedelmi lehetőségek adottak voltak, a vidéki görög kivándorlás jelentős része nem Athén, hanem Isztambul és Izmir felé irányult. Isztambulban a görög lakosság aránya a 19. század elején még csak 16% volt, a század végére 40%-ra emelkedett. Izmirben a görögség aránya 25%-ról 50% fölé nőtt. E tendencia csak a 19. század végén fordult meg, amikor a nyugati tőkések befektetései veszélyeztetni kezdték e kereskedők érdekeit, akik ekkor Görögországba helyezték át tőkéjük nagy részét (Epirusz Bank, Attikai Bank, Krétai Bank).

IV.11. táblázat.

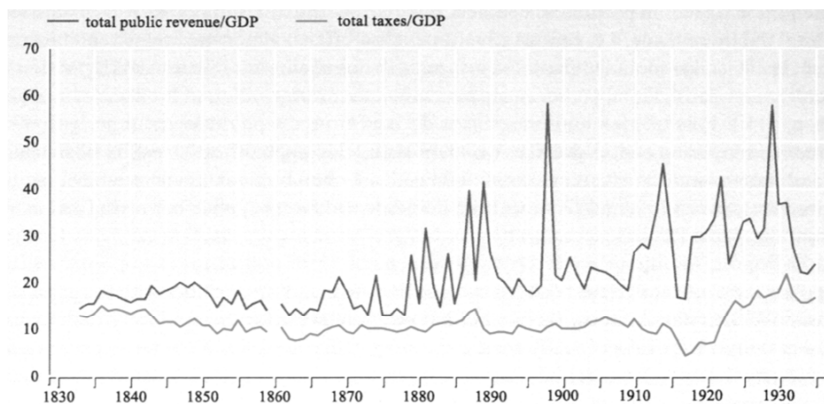
A görög költségvetés megoszlása 1870-es évek végén

Bevétel	Millió drakhma	%	Kiadás	Millió drakhma	%
Közvetlen adók	11,6	30	Külföldi államadósság	1,25	3
Közvetett adók	18,1	46	Belföldi államadósság	7,3	18
Közös vállalatok	1,1	3	Nyugdíjak	3,8	9
Nemzeti földek	2,6	6,6	Királyi fizetés	1,1	3
Nemzeti földeladás	3	7,6	Parlamenti kiadások	0,4	1
Egyéb	9,5	2,5	Minisztériumok	22,1	54
Egyházi	0,3	1	Igazgatás	2,8	7
Összesen	47,8	100	Összesen	41	100

Babanásizs, Szt.: A görög ipar kialakulása és fejlődése i. m. 399.

IV.1. ábra.

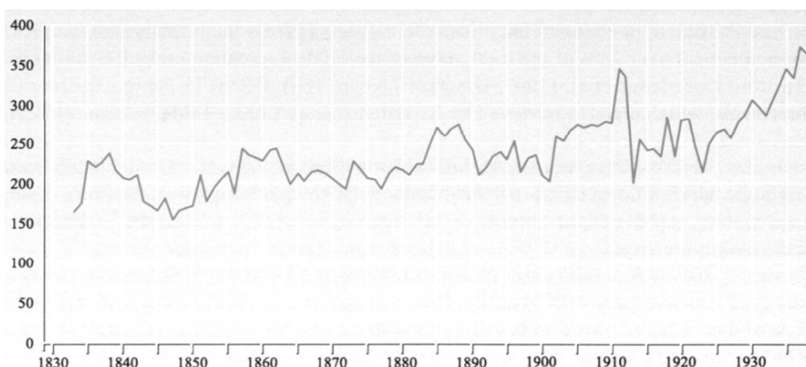
A bevételek GDP-hez mért aránya Görögországban és az adókulcs

South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the 19th Century to the WWII. 130.

IV.2. ábra.

A görög GDP/fő változása 1830–1940 között

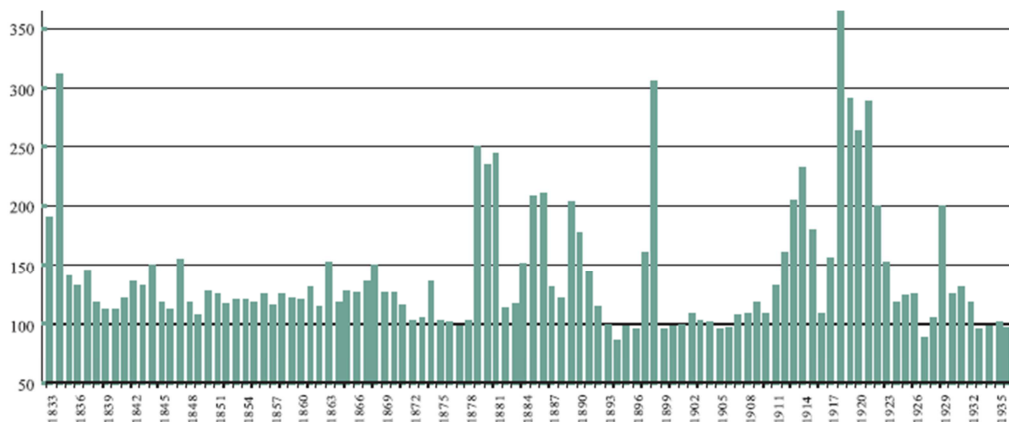

South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the 19th Century to the WWII. 136.

A költségvetési deficit legfőbb forrása a függetlenségi, majd expanziós politika, mely a tőkeszegénység megoldására tett kudarcba fulladt kísérletnek tekinthető. A görög állam költségvetési deficitje zömmel háborús periódusokból származik (IV.3. ábra). Ugyanez érvényes az Oszmán Birodalomra is 1881 után (1876 előtt viszont a hitelfelvételek összege magasabb volt, mint az állami bevételeké, akkor a túlköltségek nem háborús okai voltak). A háborús kiadások és a felvett hitelek értéke tükrében egyáltalán nem meglepő, hogy az egy főre jutó görög nemzeti jövedelem konstans áron lényegében nem mutatott növekedést 1830–1910 között (IV.2. ábra), inkább ciklikus hullámváz jellemezte. A balkáni államokra alapvetően jellemző volt, hogy az egy főre jutó GDP nem növekedett 1878-1914 között, részben a tőkeszegénység okozta technológiai alulfejlettség, részben a GDP-növekedést felemészítő népességnövekedés miatt. A görög GDP/fő alakulása ciklusosan emelkedő jelleget mutatott 1846–1847-es, 1872–1878-as, 1893–1897-es, 1912-es mélypontokkal, s csak 1920 után mutatott emelkedést, akárcsak a bolgár. A GDP 1910–1940 között megduplázódott ugyan, de ez a lakosságszám duplázódásával is együtt járt, a menekültek és a területgyarapodás miatt.

IV.3 ábra.

A kormányzat kiadásai az adóbevételekhez (!) mérten (%)

Forrás: Avramov, R.–Pamuk, S. (eds.): Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006.

IV.12. táblázat.

A görög ipar fejlődése, gépesítettsége, termelése, termelékenysége

Év	Üzemek	Alkal- mazottak	Lóerő	Fő / üzem	LE / üzem	Ipari terme- lés millió arany- drakhmában	Termelés / üzem	Bér (drakhma)	Alkalmazottak bére az ipari termelés arányában
1867	168	7300	292	43,5	1,7	51	303 571	5 110 000	10%
1877	860	24 286	5568	28,2	6,5	150	174 418	21 857 400	14%
1920	34 892	155 000	98963	4,4	2,8	1614	46 257	217 000 000	14%
1917 gyár*	2213	36123		16,3					

*Az adatokból világos, hogy 1920-ban a kis- és házipart is tartalmazza az adatsor. A munkások számának kisebb mértékű emelkedése az üzemek számával szemben a kisüzemi dominancia felé mutat.

Az ipar gépesítettsége (így termelékenysége) a tőkehiány miatt alacsony fokú maradt, az üzeméret nagyságrendileg nem változott 1878–1914 között. Noha 1892–1917 között az ipari berendezések értéke 42 millió drakhmáról 200 millió fölé emelkedett Görögországban, s 1920-ban már 33 ezer görög ipari üzemet írtak össze, de ezek 90%-a 5-nél kevesebb főt foglalkoztatott. A nagyvállalatok 20%-a a kitermelőipart és gépipart, 45%-a a mezőgazdaságon alapuló ipart képviselte (a kisvállalatoknál részesedése 75%, a középvállalatoknál 66% volt!), további 25% a textilipart (a kisvállalatoknál 11%). Ez egy üzemre jutó gépi erő értéke a három lóerőt sem érte el: ha csak a nagyvállalatokat számoljuk, akkor 200 körül maradt az átlagos gépi erő üzemegységként, míg Szerbiában 70 lóerő volt az újonnan alapított üzemek gépi ereje (s 50 lóerő az országos átlag). 1877-ben 860 – átlagosan 28 főt foglalkoztató – nagyüzem működött, 1920-ra 2900, az ipari koncentráció tehát valamelyest előrehaladt Görögországban. Javult a technológia is: az 1917–1920 között alapított 150 gyár közül csak 13 nem rendelkezett hajtóenergiával. Ugyanakkor a görög ipar 140 terméke közül csak 20 került exportra.¹⁰⁵⁵ Az ipari export az 1910-es és 1911-es 140 millió drakhmás összexport 25 és 30%-át tette ki (36–50 millió inflációs drakhma).¹⁰⁵⁶ Ez még ahhoz képest is alacsony, hogy az ipar a nemzeti jövedelem 30–35%-át termelte meg 1900 után – az exportban való alulreprezentáltsága arra utal, hogy kevés versenyképes exportcikkkel rendelkezett a görög ipar a mezőgazdasággal ellentétben.

Foglalkozási átrétegződés nem zajlott le. Az ipar nem szívta fel a munkaerőt még Görögországban sem, ahol a mezőgazdaság eltartó-képessége jóval korlátozottabb volt, mint Szerbiában, Bulgáriában. *Az iparszerkezet sem alakult át 1870–1914 között, a termelés értékének megoszlását figyelembe véve (IV.12–IV.13. táblázat).*

IV.13. táblázat.

A görög keresők szektorok közti megoszlása

Mutató	1870	1907
Ipari foglalkoztatottak	9%	26%
Mezőgazdasági foglalkoztatott	88%	63%
Tercier	3%	11%
Mezőgazdasági termelés	60%	50%
Ipari termelés	16%	20–30%*

*az ipari termelés bruttó, a nemzeti össztermék nettó összeg, ezért a tényleges érték kevesebb a számítotttnál: 1920-ban ez pl. 33%

Iparág	Textilipar	Élelmiszeripar	Gépipar	Vegyipar	Bőripar
Gyáripari termelés, 1874	20%	15%	5%	4%	11%
Gyáripari termelés, 1917	29%	28%	8%	8%	4%

1055 Babanászisz, Szt.: A görög ipar kialakulása és fejlődése i. m. 390–393.

1056 Uo. 416.

A balkáni államok által alkalmazott meglehetősen sikertelen gazdaságpolitikát a következő, a világpiac által meghatározott tényezők és megoldási lehetőségek alakították 1912 előtt:

- (1) Európa gyors ütemben növekvő kereslete a délkelet-európai országok nyersanyagexportja iránt. Az extrovertáltság és exportáló struktúra a belső tőkefelhalmozás egyetlen lehetősége.
- (2) Iparcikkimport, mindenekelőtt fogyasztási cikkek, s csak kis mértékben termelőeszközök importja által.
- (3) Tőkebehozatal, mely a beruházásokat ugyanúgy fedezheti, mint a költségvetés hiányát, s a fizetési mérleg egyensúlyát.¹⁰⁵⁷
- (4) Nagyhatalmak beruházásainak ösztönzése és versenyeztetésük révén előnyök megszerzése.
- (5) Specifikus mezőgazdasági termékek előnyben részesítése, az egymással való verseny minimalizálása.

A balkáni államok helyét az európai gazdasági térben már bemutattuk az *I. kötet* bevezető fejezetében kifejtett többváltozós vizsgálatunkkor. Mivel azonban az ott közölt dendrogramok csupán a hasonlóságot mutatják ki, a faktoranalízissel készült (*IV.4. ábra*), fejlettségi szintet bemutató ábra pedig csupán a változók *egy része* alapján minősíti az országokat, érdemes részletesen diszkutálni a változók értékeit (lásd *melléklet*).

Mivel álláspontunk szerint a GDP – melyet a Balkánon proxy változókkal közelített Maddison, amelyekről viszont Martin Ivanov bizonyította, hogy csak a nyugati országok fejlettségének mérésére alkalmazhatók (*I. kötet*) – nem megbízható mutató a komparatív történeti vizsgálatokban, ezért az 1898-ból és 1911-ből minden országból rendelkezésre álló változók egy főre jutó értékeinek felhasználásával (*melléklet*) – számukat egy PCA segítségével redukálva, minden főkomponensből a legnagyobb korrelációt mutató változót megtartva – egy új, fejlettségre utaló indexet dolgoztunk ki:

$$\text{Fejlettség} = (\text{kivitel/fő} + \text{költségvetés/fő}) \times (\text{kivitel/behozatal}) \times \text{vasútsűrűség} \times (\text{kivitel/költségvetés})$$

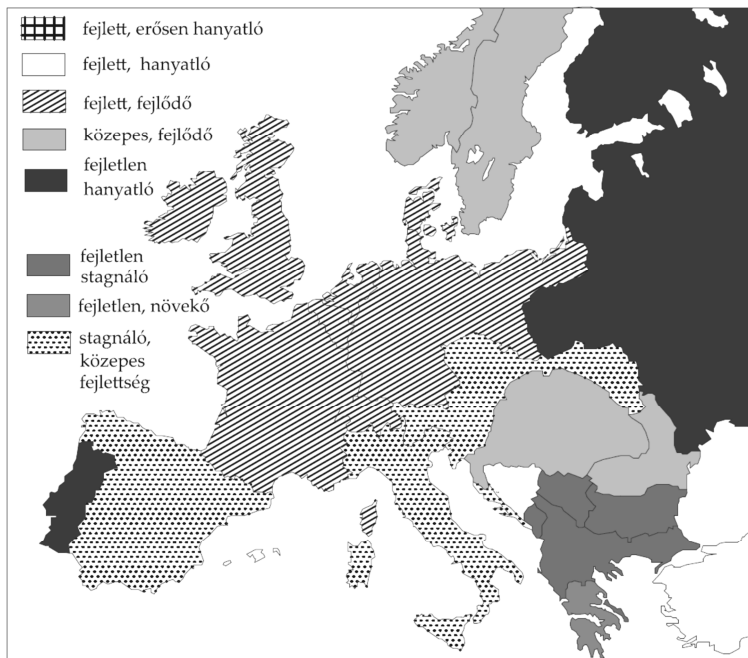
ahol a kivitel/költségvetés a kivitel relatív nagyságát, a kivitel/behozatal a külkereskedelmi egyenleget reprezentálja. Az egyenlet logaritmizálásával az egyes komponensek relatív (%-os) súlya is mérhetővé válik.

Mint az az eredményeket tartalmazó táblázaton látszik, a balkáni államoknak nem sikerült javítani pozícióikon egy évtized alatt: Görögország és Románia értékei ugyan közelítettek az összeurópai mediánhoz, mert ezek az országok mutatták a legnagyobb ütemű növekedést, de Románia és az élen álló Belgium közötti különbség így is alig csökkent.

1057 Ránki Gy.: A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért. In: Krausz T. (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Politikátörténeti füzetek XIII. Bp. Napvilág, 1999. 133.

IV.4. ábra.

Európa regionális fejlettségi differenciáinak változása 1898–1911 között

Ország	Érték, 1898	Érték, 1911	Helyezés, 1898	Helyezés, 1911	Növekedés, 1898=1	Növekedési rangsor	Állapot	Dinamika	Mediantól való eltérés 1898 (m = 1)	Mediantól való eltérés 1911 (m = 1)
Belgium	139,40	389,64	1	1	2,80	8	fejlett	nő	30,11	40,09
Svájc	83,97	252,22	2	2	3,00	5	fejlett	nő	18,14	25,95
Nagy-Britannia	52,43	140,64	3	3	2,68	9	fejlett	nő	11,32	14,47
Dánia	38,54	115,70	4	4	3,00	6	fejlett	nő	8,32	11,90
Németország	24,19	60,00	5	5	2,48	10	fejlett	nő	5,22	6,17
Franciaország	17,69	39,65	6	6	2,24	11	fejlett	nő	3,82	4,08
Ausztria	6,96	10,20	7	9	1,47	14	közepes	stagnál	1,50	1,05
Osztrák-Magyar Monarchia	5,80	11,13	8	8	1,92	13	közepes	stagnál	1,25	1,15
Svédország	5,63	16,22	9	7	2,88	7	közepes	nő	1,22	1,67
Olaszország	3,62	5,01	10	12	1,38	16	közepes	stagnál	0,78	0,52
Románia	2,71	8,28	11	11	3,06	3	közepes	nő	0,59	0,85
Spanyolország	2,51	2,94	12	14	1,17	17	közepes	stagnál	0,54	0,30
Magyarország	2,28	9,25	13	10	4,06	2	közepes	nő	0,49	0,95
Norvégia	1,43	4,32	14	13	3,02	4	közepes	nő	0,31	0,44
Bulgária	1,07	1,56	15	16	1,46	15	fejletlen	stagnál	0,23	0,16
Portugália	1,02	0,65	16	18	0,64	19	fejletlen	hanyatló	0,22	0,07
Szerbia	0,68	1,44	17	17	2,12	12	fejletlen	stagnál	0,15	0,15
Oroszország	0,46	0,39	18	19	0,85	18	fejletlen	hanyatló	0,10	0,04
Görögország	0,31	2,48	19	15	8,00	1	fejletlen	nő	0,07	0,26

A balkáni államokban az egy főre eső kivitel Románia kivételével (50–60 frank) Európa országaihoz képest igen alacsony volt (20–30 frank), inkább Oroszországra hasonlított (25 frank), míg Nagy-Britanniában ez 180 frank, Franciaországban 110 frank felett volt. Ez azonban a behozatalra is igaz volt, ezen országok tehát nagy fogyasztópiacként aligha funkcionáltak, így az ide investált nyugati tőkét sem feltétlenül a kereskedelmi, hanem inkább a politikai megterülés reménye vezette. A térség a nyugati piacokról kiszoruló államok számára volt létfontosságú (Osztrák-Magyar Monarchia). A térségben kereskedelemről élő lakosság aránya a lakosságból (3–5%) a mediterrán országokkal mutatott hasonlóságot, a Benelux államoktól, Németországtól, Norvégiától vagy Svájcától (8–12%) messze elmaradt. A legtermelékenyebb az exportot illetően Románia volt, az egy főre jutó export értéke kétszerese volt a bolgárnak és görögnek 1912-ben (IV.5. ábra). A legkisebb fajlagos exporttal Szerbia bírt. Az egyenleget illetően Románia mutatta a legjobb fajlagos értékeket, Görögország exportja hiába volt nagyobb a szerb és bolgár export értékénél, a kereskedelmi egyenleg jelentős fajlagos passzívumot mutatott. Gabonaszükségletének és cukorfogyasztásának egynegyedét külföldről kellett biztosítani. A görög kereskedelmi mérleg nemcsak negatív volt szinte a teljes periódusban, ezzel kizárva magát a modernizációhoz szükséges többletforrásokat biztosító tényezők közül, de az egy főre jutó volumen is csak 1870 után kezdett emelkedni, s balkáni sajátosságként az állami bevételekhez képest is jelentéktelen volt a kereskedelem nagysága, szemben pl. Nagy-Britanniával.

A kereskedelmet illetően elmondható, hogy a késztermékimport dominanciája csak a második világháború után tűnt el, s hogy 1938-ban Jugoszlávia és Görögország volt a legkevésbé kiszolgáltatott a nyugati késztermékeknek, de ezek részesedése az importból így is 40% fölötti volt (IV.14. táblázat). A második világháború után Jugoszlávia viszont növekvő mértékben hozott be élelmiszert és állati termékeket, ami mezőgazdasági problémákra utalt. Romániában viszont a félkésztermékek behozatala nőtt, ami az export szerkezete alapján erőteljes iparosodásra enged következtetni. A Balkánon: a késztermékek exportrészesedése alacsony volt, ez csak 1945 után ugrott meg utalva az újabb struktúraváltásra. Az élelmiszeripari termékek exportjának leginkább Jugoszláviában volt magas részesedése (50%, a többi balkáni államban 30%), ami paradox, ha figyelembe vesszük a nagy mezőgazdasági népességnomást, és importot. E jelenség világosan mutatja a jugoszláv modernizáció zsákutcás jellegét, hiszen arányaiban még Bulgária is több ipari alapanyagot és félkészterméket produkált.

A balkáni államok összadóssága jelentéktelen volt Európa más országaihoz viszonyítva, éppen ezért látszik helyesebbnek a fajlagos, egy főre eső értékek használata. Azonban ez is azt mutatja, hogy 1898-ban a balkáni államok messze nem a legrosszabb helyzetben voltak Európában, hiszen a fejenkénti adósság 1898-ban Görögország kivételével 200 frank alatt maradt, míg Franciaországban s Portugáliában meghaladta a 700 frank/fő értéket. Azt is figyelembe kell venni, hogy (1) termelő, infrastrukturális avagy nem termelő beruházásra fordították-e a hitelt, (2) valamint, hogy az éves egy főre jutó jövedelemhez képest mekkora volt az adósság (IV.4 táblázat), illetve (3) az állami költségvetéshez képest mekkora a törlesztőrészlet. Görögországban ugyanis ez – a később részletezendő okok miatt – már 1870 körül elérte a 20%-ot.

IV.14. táblázat.

Az export és az import összetétele a Balkánon a második világháború előtt

Románia	Import		Export	
	1938	1956	1938	1956
Késztermék	68	43	2	20
Nyersanyag, félkésztermék	27	50	64	57
Élelmiszer és állati termék	4	7	34	23
Jugoszlávia	Import		Export	
	1938	1956	1938	1956
Késztermék	45	34	1	27
Nyersanyag, félkésztermék	50	33	50	35
Élelmiszer és állati termék	5	33	50	37
Bulgária	Import		Export	
	1938	1956	1938	1956
Késztermék	68	60	2	19
Nyersanyag, félkésztermék	31	38	66	37
Élelmiszer és állati termék	1	2	31	44
Görögország	import		export	
	1938	1956	1938	1956
Késztermék	42	42		
Nyersanyag, félkésztermék	30	38		
Élelmiszer és állati termék	29	20		

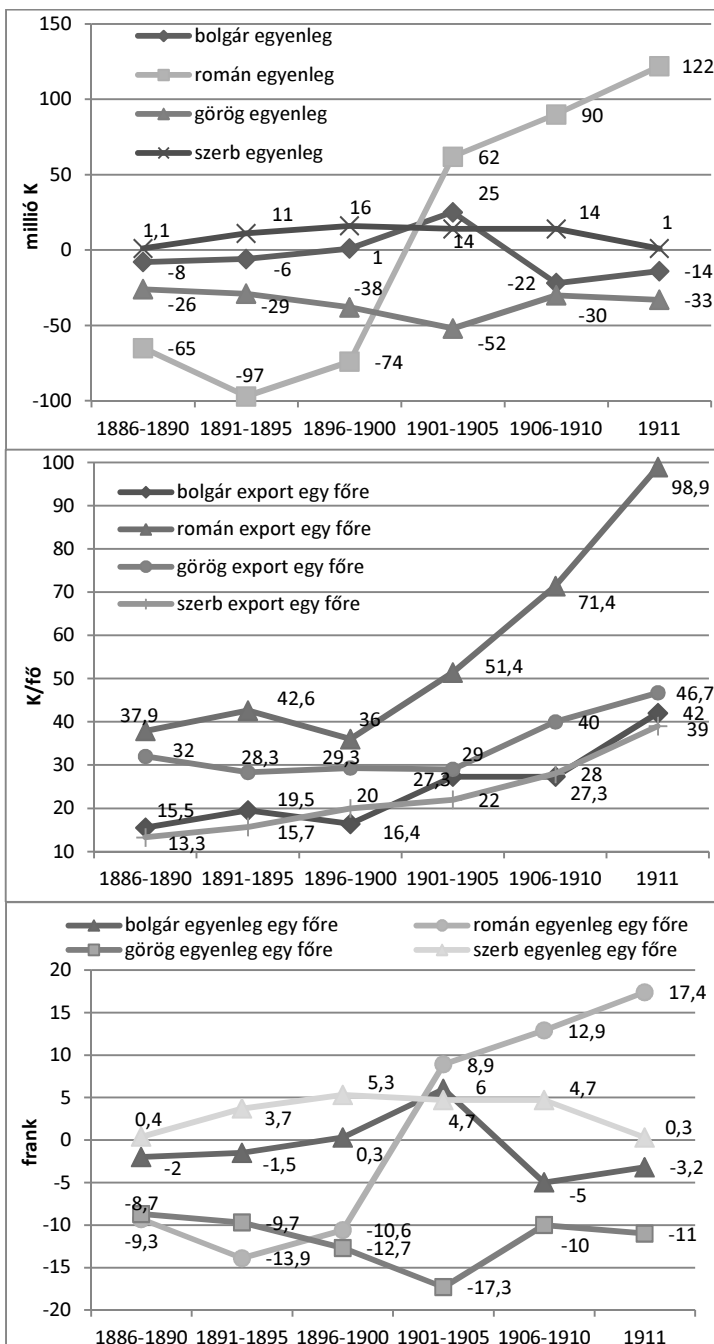
Spulber, N.: Changes in the Economic structures. In: The Balkans in Transition i. m. 368.

A balkáni államok az infrastrukturális és hadászati felhasználás mellett döntöttek, ami ugyan növelte a mezőgazdaság exportlehetőségeit a vasutak kiépülésével (valójában inkább a hatalmak stratégiai-gazdasági érdekeit szolgálta, mint a balkáni országokét vagy a Balkán egységes piaccá integrálását), viszont a hadseregére fordított összeg nem segítette elő az iparosodást, a szerkezeti átalakulást. Az éves törlesztés értéke is alacsony volt a Balkánon, viszont a költségvetés %-ában kifejezve a 20–35%-os érték nem elenyésző, s az európai átlagot mutatja (Franciaország 37%, Olaszország 45%). Ha pedig az államadósság fejenkénti értékeit vetjük össze a költségvetés fejenkénti értékeivel, akkor Bulgária kivételével e kettő hányadosa mindenhol jelentősen meghaladja a kettőt, azaz az egy főre eső államadósság a költségvetéshez képest igen jelentős volt 1898-ban. Egyértelműen az államcsőd szélén álló Görögország mutatta a régióban a legrosszabb értékeket (Görögország 8, Szerbia és Románia 6, míg Nagy-Britannia 6,5, Franciaország 9, Olaszország 7,7). Ha a fajlagos jövedelemhez mérjük az 1898-as egy főre eső adósságállományt (IV.4. táblázat), akkor az Görögországban a parasztság és ipari munkásság éves jövedelmének 50–60%-át is elérte, Bulgáriában viszont csak a kereső egy havi jövedelmét emésztette fel (1912 előtt, utána itt is megugrik), Szerbiában 3 havi jövedelmet (meghaladta az egy főre jutó mezőgazdasági termelést). Az egy főre jutó éves törlesztőrészlet

már 1898-ban elérte az egy főre jutó direkt adók összegét Szerbiában, Romániában a direkt és indirekt adók összegét közelítette (Nagy-Britanniában viszont 16/53 volt az érték). Ez hátrányos volt a tőkeképzésre.

IV.5. ábra.

A kereskedelmi egyenleg és az export fajlagos értékei a Balkánon folyó áron (korona)

Az államadósság 1890–1913 között Romániában megduplázódott, Szerbiában és Görögországban megtriplázódott, Bulgáriában meghétszereződött, viszont mind összértékét, mind egy főre jutó értékét tekintve itt volt a legkisebb, a görög ennek majdnem duplája volt. Az államadósság és az éves bevétel aránya egyedül Romániában csökkent és maradt elviselhető, a többi balkáni országban aggasztó méreteket öltött az eladósodás és annak növekedési üteme. Szerbiában az államadósság nagysága már 1890-ben a költségvetés hétszerese volt, s 1910-ig nem is változott Görögországhoz hasonlóan.

IV.15. táblázat.

A balkáni államok makrogazdasági mutatóinak alakulása 1890–1913 között (millió USD, 1933)

Összes	Állami bevétel (millió USD)				Államadósság (millió USD)				Lakosság, millió fő			
	Románia	Szerbia	Bulgária	Görög.	Románia	Szerbia	Bulgária	Görögország	Románia	Szerbia	Bulgária	Görög.
1890	52.6	8.7	13.5	18.2	169.5	64.9	22.1	124.1	5.3	2.2	3.25	2.2
1900	53.3	12.6	10.3	19.6	259	84.5	55.6	139.5	6	2.5	3.75	2.5
1910	117.4	18.7	24.5	27.5	303.6	135.7	103.2	145.4	6.9	2.9	4.1	2.7
1913*	136	16.7	18.5	23.7	326.7	189.8	174.7	220	7	3	4.3	2.9
Egy főre	Állami bevétel (USD)				Államadósság (USD)				Egy főre jutó államadósság / egy főre jutó bevétel			
	Románia	Szerbia	Bulgária	Görög.	Románia	Szerbia	Bulgária	Görögország	Románia	Szerbia	Bulgária	Görög.
1890	9.9	4.0	4.2	8.3	32.0	29.5	6.8	56.4	3.2	7.5	1.6	6.8
1900	8.9	5.0	2.7	7.8	43.2	33.8	14.8	55.8	4.9	6.7	5.4	7.1
1910	17.0	6.4	6.0	10.2	44.0	46.8	25.2	53.9	2.6	7.3	4.2	5.3
1913*	19.4	5.6	4.3	8.2	46.7	63.3	40.6	75.9	2.4	11.4	9.4	9.3

* a Balkán-háborúk területi változásai nélkül. Forrás: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin, 1904, 1905, 1912, 1913.

Az állami bevételek legnagyobb mértékű növekedését Románia tudhatta magáénak: 1890–1913 között megduplázódtak az egy főre jutó bevételi értékek és a görög fajlagos értéknek is több mint kétszeresét érte el. Szerbiában az összes bevétel ugyan megduplázódott (Romániában megháromszorozódott) viszont a nagy népességnövekedés miatt ténylegesen alig mérhető növekedés.

A Balkánon az egy főre jutó költségvetési összeg elmaradt az európai élmezőnytől (IV.15. táblázat), átlagosan annak fele volt, ami részben forráshiányra utal, részben a feladatok lokális szinten történő megoldására (mind Bulgáriában, mind Szerbiában a helyi igazgatás nem állami, hanem helyi használatra beszedett pénzekre alapult), részben pedig arra, hogy az adóprés még nem működött teljes hatásfokkal - erre különösen jó példát szolgáltat a Szerbiáról szóló esettanulmányunk.

A direkt adó részesedése a költségvetésből 1898-ban még 25-40%, (mint a mediterrán országokban, Romániát leszámítva, ahol 15%, akárcsak a vezető európai hatalmaknál) és fejenkénti értéke is viszonylag nagy volt (bár Olaszország és Franciaország 15 frankos értékét nem érte el). Ez arra utal, hogy a balkáni országok gazdasága kevésbé volt piacorientált, ezt megerősíti, hogy 1898-ban az indirekt adók fejenkénti értéke (2–10 frank) is elmaradt a vezető országokétól (30–40 frank), s állami jövedelemből való része-

sedése sem volt nagyobb amazokénál. A direkt és indirekt adó aránya Görögország és Románia kivételével – melyek más gazdasági szerkezetet mutattak –, meghaladta az 1-et a Balkánon.¹⁰⁵⁸ Görögországban 1885-re az indirekt adók értéke majdnem háromszorosa volt a közvetlen adókének (IV.16. táblázat). Ennek oka elsősorban az volt, hogy a görög mezőgazdaság sajátosságaiból adódóan a kereskedelemnek itt nagyobb szerepe volt, hiszen a paraszti lakosság közvetlen táplálkozásra nem alkalmas speciális terményeket termelt (mazsola, olajbogyó), amiket piacósítani kellett, hogy gabonát vehessen, és ellenében a bolgár paraszttal, nem volt önellátó. Így értelemszerűen az állam a föld- és terményadókból jelentős jövedelmet nem is realizálhatott, nem véletlenül mondott le erről a bevételi forrásról, s enyhítette az adókat, és ösztönözte a termékszerkezet-váltást, exportra alkalmas növények elterjesztésével. Mindeközben az indirekt adók aránya a bevételből elérte a 60%-ot (IV.16. táblázat).

IV.16. táblázat.

A görög állam (adó)bevételeinek változása és egy főre jutó értéke

Millió inflációs drakhma	Bevételek	Ebből adók	%-ban	Közvetlen adó	Közvetett adó	Közvetett adó az adók %-ában	Adó / fő (drakhma)	Közvetett adó / főre
1870	34,0	26,5	78%	12,5	14,0	53	17,3	9,2
1880	46,7	35,6	76%	11,8	23,8	67	20,9	14,0
1885	74,0	56,0	75%	14,5	41,5	74	25,5	18,8
1889	96,5	75,8	79%	21,4	54,3	72	34,5	24,8

Szintén az (alul)fejlettség indexe, hogy a költségvetés a kivitelhez viszonyítva magas értéket mutatott – Bulgária és Románia kivételével, ahol annak „csak” 60–70%-a volt. A fejlett országokban viszont – Dánia, Belgium, Németország – a kivitel a költségvetés háromszorosa volt 1898-ban is. Az oktatásra fordított költségvetésarányos összeget illetően – Törökország és Görögország kivételével, ahol ez 1, ill. 6% volt – a balkáni államok az európai középmezőnyben voltak, Dániát, Belgiumot (6%), Oroszországot és Portugáliát (2%) legalábbis felülmúlták. Az egy főre jutó összeget illetően viszont Európa sereghajtói közé tartoztak még így is, bár Dánia, Ausztria, Oroszország és Olaszország sem jeleskedtek. Az egy főre jutó költségvetési kiadások (25-40 frank) egyedül a hadseregére költött összeget tekintve (6–7 frank/fő) vannak Európával egy súlycsoportban (bár a 16 frankos franciaországi, 11 frankos brit és német értéket így sem közelítik meg, noha a fejenkénti jövedelemhez viszonyítva arányuk a Balkánon nagyobb volt). Ugyanez érvényes a hadügyi kiadások költségvetési részesedéséből, mely 20–30% között ingadozott, azaz kb. akkora volt, mint az államadósság törlesztőrészletének részesedése.

1058 Mi több, az állam hatékonyságát kérdőjelezte meg, hogy a századforduló előtt a mezőgazdaságra kirótt fej- és földadók még meghaladták a városiak által fizetett adók összegét (ami az urbanizáció alacsony fokával éppúgy magyarázható, mint a parasztság ekkor még gyengébb politikai érdekérvényesítő-képességével, valamint a városi rétegek tőkeképzésének bátorításával).

1898-ban az egy főre jutó hajótonnát tekintve Görögország az élmezőnyben volt, Nagy-Britanniával versengett az első helyért, de a többi balkáni állam alaposan elmaradt ettől (Szerbiának nem volt tengerpartja). Ugyanez igaz a vasútsűrűsége is, ami pl. Nagy-Britanniában tízszerese volt a Balkánon jó mutatóval rendelkező Bulgáriáénak. 1910-re a bolgár vasúthálózat 2000 km-re, a duplájára bővült, a görög is növekedett 700 km-rel, a román és szerb pedig 900 km-rel gyarapodott, de még területegységre számolva sem sikerült leküzdeniük a nagy hátrányt. Míg a távíró vonalak hossza Franciaországban és Németországban megduplázódott, valamint az egy főre jutó hossz is hasonló értékkel növekedett, Dánia pedig csökkenő értékeket mutatott, mivel ott áttértek a telefontra, addig a Balkánon a távíróvonalak hosszának növekedése 30% alatt maradt.

IV.17. táblázat.

A vasútsűrűség változása Európa országaiban

Ország	1850, 100 000 lakosra jutó vasutak hossza (km)	1850, 100 km ² -re jutó vasutak hossza (km)	1890, 100 000 lakosra jutó vasutak hossza (km)	1890, 100 km ² -re jutó vasutak hossza (km)
Németország	16,6	1,1	91	8,8
Franciaország	8,5	0,6	106	7,6
Ausztria	7,8	0,5	70	5,8
Magyarország	1,7	0,1	86	4,8
Lengyel Királyság			29	2,9
Románia			46	2,2
Bulgária			29	1
Szerbia			25	1,2

Matlekovits S.: Das Königreich Ungarn. II. Leipzig, Duncker & Humblot, 1900. 665.

<https://archive.org/details/dasknigreichung00matlgoog>

1910-re az egy főre jutó hadikiadások tovább emelkedtek a Balkánon (Bulgáriában folyó áron 6,7-ről 8,8 levára, Görögországban 7,5-ről 8 drakhmára folyó áron, Szerbiában 6-ról 10 dinárra, ez utóbbi jócskán meghaladta az infláció értékét). A költségvetésből való részesedés csökkent Románia esetében, a többi országban ez stagnált (Szerbiában 25%, Bulgáriában, 21%, Görögországban 18%), míg az abszolút számértékek akár a duplájára is emelkedhettek (Bulgáriában 26-ról 38 millióra, Szerbiában 14 millióról 29 millióra, Romániában 45-ről 71 millióra). Hasonló növekedést a hatalmak közül csak Németország produkált. A hadügyi költségek egyedül Görögországban nem növekedtek legalább 50%-kal a Balkánon, itt a hadügy költségvetésből való részesedése csökkent, míg Franciaországban a kisebb növekedés (+40%) ellenére is nőtt a katonai kiadások költségvetésből való részesedése 10%-kal. Németországban pedig, bár a fegyverkezés költségvetésből való részesedése csökkent, az egy főre jutó katonai kiadás így is 60%-kal nőtt, köszönhetően az összeg megduplázódásának.

Az oktatási kiadások Bulgáriában 1910-re 9-ről 24 millió dinárra, fajlagosan 2 levárról 5,5 levára nőttek, miközben a költségvetésből való részesedés is emelkedett 1–2%-kal. Ezzel Hollandia és Svájc mellett Bulgária költötte a költségvetéséből a legtöbb pénzt az oktatásra. Románia és Szerbia az egy főre eső értéket illetően nem mutattak

döntő változást. Az oktatásra jutó összköltség a Balkánon Bulgáriában és Szerbiában a duplájára nőtt, Görögországban és Romániában viszont a költségvetésből való részesedésük csökkent, jóllehet a románok által oktatásra fordított összeg is nőtt 66%-kal. Az egy főre jutó érték változásának ütemét illetően csak Bulgária tartotta a lépést a Monarchiával, Magyarországgal és Olaszországgal, ahol az egy főre jutó érték megduplázódott, triplázódott.

A balkáni országok költségvetése 1910-re folyó áron szintén megduplázódott (Bulgária 83 millió leva – 183 millió leva, Szerbia 63 millió dinár – 116 millió dinár) és az egy főre jutó költségvetési bevétel és kiadás elérte a 40 frankot (Romániában a 66-ot), ami a nagy népességnövekedés miatt „csak” 50%-os emelkedés volt (Görögországot kivéve) 15 év alatt, meghaladva az inflációt. A Balkán országai a változás ütemét tekintve is Európa élvonalába kerültek, hiszen Magyarország, Nagy-Britannia, Franciaország hasonlóképpen 50%-os növekedést könyvelhetett el. A költségvetés növekedése egyedül Görögországban maradt a 80%-os érték alatt, míg Bulgáriában és Romániában több mint kétszeresére nőtt, ezzel Németországra, Svédországra és Dániára hasonlított ezen országok fejlődési üteme, azonban ezt az alacsony kiindulási érték tette lehetővé.

A kivitel értéke Szerbiában és Görögországban megduplázódott és Bulgáriában és Romániában is 60–80%-kal nőtt, bár ez kisebb volt, mint Németország vagy Belgium kivitelének gyarapodási üteme. A fejenkénti kivitel elérte a 40 frankot (egy munkás havi bérénel is kevesebb), ami ugyan jelentős növekedés, de Nagy-Britannia 310 frankos értékét, vagy Hollandia 880 frankos értékét meg sem közelítette. Az egy főre jutó kivitel Bulgáriában csak 25%-kal nőtt, a többi balkáni országban viszont 50–70%-kal, bár Norvégia, Németország és Belgium duplájára nőtt fajlagos értékeinek változási ütemétől még így is elmaradt – igaz ott a népesség kis növekedése nem hatott a mutató értékére. Romániát kivéve a költségvetés még mindig a kivitellel közel egyenértékű volt.

Összehasonlítandó az 1898–1911 között eltelt időszak fejlődési ütemét, az egyes változók értékeit osztottuk egymással. Ha a változás üteme alapján soroljuk csoportokba az egyes országokat, akkor a Balkán jól láthatóan megszűnik egységes régióként viselkedni. Görögország fejlődésének üteme a norvég, osztrák magyar és holland fejlődés ütemével mutatott párhuzamokat (az alapadatokban természetesen jelentős különbség volt), míg Szerbia Németországra és Nagy-Britanniára hasonlított az 1898–1911-es időszak értékeinek hányadosa alapján (*melléklet*). Románia és Bulgária az orosz, dán és spanyol tendenciákkal mutatott hasonlóságot.

Interregionális kontextusban a Balkán Olaszországhoz és Spanyolországhoz képest is lassabb fejlődési ütemet mutatott, Portugáliával volt egy szinten. A GDP több mint 70–100%-kal nőtt a Balkánon 1870–1910 között, de a nagy népszaporulat miatt ez az egy főre eső értékekben nem jelentkezett jelentékeny növekedéséért. Bulgáriában pl. 1912–1934 között újra megduplázódott a GDP értéke, de a nagy népességnövekedés miatt a fajlagos értékek növekedés ennél jóval kisebb, 12%-os volt (1923–1930 között, a rekonstrukciós periódus idején viszont 40%-os).

A Balkán egyes országainak össztermelése és a termelés szektorok közötti megoszlása kedvezőtlennek (a becslések bizonytalanok) tekinthető. 1913-ra Bulgária GNP-je (1960-as vásárlóértéken) 1260–1500 millió dollárra, azaz mindössze 310–330 dollár/főre

nőtt. Szerbia esetében ez 725–1100 millió dollár és 250–320 dollár/fő. Románia 1800 millió dollárral és 300 dollár/fő értékkel volt jellemezhető Pounds és Lampe adatai alapján. Görögország GNP-je 1540 millió dollár volt, ami szintén 320 dollár/főnek felelt meg.¹⁰⁵⁹ Ezek az értékek az albán és a török fajlagos mutatót múlták csak felül a térségben.

Az interregionális összehasonlítás után vizsgáljuk meg a régió belüli differenciákat. Az 1898–1914 közötti periódusban a Balkánon Románia a termelés abszolút értékét figyelembe véve minden szektorban vezetett, az egy főre jutó termelésben is csak Szerbia előzte meg az állattenyésztésből befolyt jövedelmek tekintetében. Bulgária – Lampe szerint – az egy főre jutó termelés adatsora alapján az utolsó helyen állt. A román nagyipar termelése a bolgár közel ötszöröse volt, a kisiparé és a növénytermesztésé is a duplája. Az egy főre jutó értékek alapján Bulgáriát Szerbia is megelőzte minden tekintetben, de Lampe Bulgária adatait véleményünk szerint alá- Szerbiáéét ehhez képest felülbecsli. (A mezőgazdaságra vonatkozó értékek Bulgária esetében viszonylag pontosak, Szerbia esetében nem.) Mindenesetre tény, hogy a termelés 1895-höz képest nőtt folyó áron (ez meghaladta az inflációt) és az országok közti különbség nem csökkent (IV.18. táblázat), egy főre jutó értékei tekintve Románia megelőzte a többi államot.

IV.18. táblázat.

A balkáni államok bevételeinek szektorális megoszlása az 1890-es évek végén, millió US dollárban, az egyes szektorok %-os részesedése, az egy főre jutó termelékenységi viszonya a balkáni átlaghoz

Összesen	Románia	Szerbia	Bulgária	Összesen	Románia %	Szerbia %	Bulgária %
Mezőgazdaság	447	166	215	828	34,62	34,58	32,48
Ipar	265	116	166	546	20,53	24,17	25,08
Kereskedelem	149	50	66	265	11,54	10,42	9,97
Közlekedés	149	50	66	265	11,54	10,42	9,97
Bérlet	99	33	50	182	7,67	6,88	7,55
Szakmák	182	66	99	348	14,10	13,75	14,95
Összesen	1291	480	662	2433	100,0	100,0	100,0
Egy főre	Románia	Szerbia	Bulgária	Átlag	Románia %	Szerbia %	Bulgária %
Mezőgazdaság	81,27	55,33	53,75	66,24	122,69	83,53	81,14
Ipar	48,18	38,67	41,50	43,68	110,31	88,52	95,01
Kereskedelem	27,09	16,67	16,50	21,20	127,79	78,62	77,83
Közlekedés	27,09	16,67	16,50	21,20	127,79	78,62	77,83
Bérlet	18,00	11,00	12,50	14,56	123,63	75,55	85,85
Szakmák	33,09	22,00	24,75	27,84	118,86	79,02	88,90
Összesen	234,73	160,00	165,50	194,64	120,60	82,20	85,03

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. alapján.

A termelt érték összetételét is érdemes megvizsgálni. Bár Románia rendelkezett az adatok alapján a legfejlettebb gazdasággal, mégis a nemzeti jövedelem felét a növény-

1059 Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza. Osiris, 2003. 507–508.

termesztés adta, a nagyipar részesedése 20 % alatt maradt. Bulgária termelésének értéke a román 50%-át érte el, a nagy- és kisipar részesedése együtt nem érte el a 30–33%-ot. Szerbia éves termelése a román termelés értékének alig 40%-át tette ki, a növénytermesztés elérte az 50%-os részesedést, az állattenyésztés meghaladta a 20%-ot.¹⁰⁶⁰ A növekedés üteme ugyanakkor nem volt elhanyagolható az első világháború előtti utolsó évtizedben.

A termelés szektorok közti megoszlását vizsgálva az I. világháború után is egyértelmű Románia fölénye: itt az ipar 1945 előtt a termelés 25–30%-át produkálta, Jugoszláviában, Bulgáriában és Görögországban csak 20%-át adta. Bulgária csak 1957-re érte el Románia 1926-os szintjét. A mezőgazdaság részesedése Romániában volt a legalacsonyabb, Bulgáriában magas, de csökkenő részesedéssel. A mezőgazdaság szerepe általánosságban csak 1945 után kezdett csökkenni a Balkánon (IV.19. táblázat). A kereskedelem és szállítás nem mutatott eltérést, illetve növekedést.

IV.19. táblázat.

A termelés szektorok közötti megoszlása %-ban 1920 után

Románia	1926	1938	1957	Jugoszlávia	1926	1938	1957
Ipar	31	26	52	Ipar	17	20	38
Építőipar	3	3	8	Építőipar	2	2	4
Mezőgazdaság	60	53	29	Mezőgazdaság	53	52	32
Szállítás	4	5	6	Szállítás	5	6	5
Kereskedelem	12	13	5	Kereskedelem	13	12	13
Bulgária	1926	1938	1948	Görögország	1926	1938	1957
Ipar	15	20	32	Ipar		20	22
Építőipar	1	2	5	Építőipar			4
Mezőgazdaság	71	63	52	Mezőgazdaság		41	36
Szállítás	2	3	3	Szállítás		6	6
Kereskedelem	11	12	9	Kereskedelem		12	12

Spulber, N.: Changes in the Economic structures i. m. 366.

IV.20. táblázat.

A balkáni mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya magyar és amerikai összevetésben, 1938

Ország	1938, népesség millió fő	Mezőgazdasági eltartott és munkás, millió fő	Ebből mezőgazdasági munkaeő	Mezőgazdasági munkaeő az összes %-ában	Mezőgazdasági foglalkoztatott/ mezőgazdaságból élők (%)
Magyarország	9,0	4,4	2,0	48	45
Románia	19,7	14,2	8,9	78	62
Jugoszlávia	15,5	11,7	5,6	76	47
Bulgária	6,2	4,6	2,8	80	60
USA	131	30,5	9,1	18	29

Zagoroff, Sl.-Vegh, J.-Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 11–12.

1060 Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialization i. m..

IV.21. táblázat.

A mezőgazdasági termékek árai és a termelés értéke, 1938

Ország	Nettó nemzeti termék (millió USD)	Mezőgazdasági termelés	Nettó mezőgazdasági termelés (maglevonva, millió USD)	Nettó mezőgazdasági termelés (millió aranyfrank)	A nettó termelés a teljes %-ában
Magyarország	1100	400	290	1080	72,50
Románia		580	500	1446	86,21
Jugoszlávia	861	443	310	1449	69,98
Bulgária	500	230	150	691	65,22
USA	72 500	9100	5500	23 000	60,44

Ország	Kiskereskedelmi ár	Összes és nettó agrártermelés 1 agrármunkásra (USD)	1 ha összes és nettó termelése (USD)	Egy munkásra jutó mezg. földterület (ha)	Átlagos kalóriatartalom kvintálonként (1000 kalória)	Önellátás foka (%)
Magyarország	65	180 (120)	56 (38)	3,1	250	121
Románia	41	66 (57)	36 (31)	1,8	291	110
Jugoszlávia	54	78 (56)	44 (32)	1,8	289	105
Bulgária	48	77 (55)	53 (33)	1,6	320	106
USA	100	1000 (600)	51 (30)	20,2		

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 15–18.

Nemzetközi összevetésben világos, hogy a Balkán agrárjellemzői – pl. a mezőgazdasági munkaerő arányát tekintve az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva – jelentősen eltértek Magyarországtól és az USA-tól. De a balkáni régió nem volt homogén. Teljesen más volt pl. a termelt növények megoszlása Bulgáriában és Romániában (IV.22. táblázat). Bulgária a harmincas években kezdte feladni a kisparaszti termelés monokultúrás, gabonatermelő jellegét, míg Romániában ez nem történt meg. Romániában 5 ha alatt volt a birtokok 75%-a, de ez csak a földterület 28%-a volt, e tekintetben hasonlít az 1934-es bolgár állapotokhoz (63 és 30%), viszont az 500 ha feletti földek a birtokok 0,1%-át, a földek 17%-át tették ki,¹⁰⁶¹ míg Bulgáriában 50 ha felett a földek 1%-a volt csupán. Jelentős különbség volt a Balkánon a mezőgazdasági termékek dollárban kifejezett árai között is. A mezőgazdaság pedig Jugoszláviában viszonylag sok embert tartott el (a mezőgazdasági keresők aránya 50%-alatt volt) – többet, mint Bulgáriában és Romániában (IV.20. táblázat). Az egy mezőgazdasági munkásra jutó termelés értéke, illetve az önellátás foka (a többlet mennyisége) alapján Magyarország kiugró teljesítményt mutatott az egyveretűbb Balkánhoz képest. Ennek oka nem az össztermelés mennyisége és értéke, és csak kevésbé az egy hektárra jutó termelés értéke, hiszen az pl. Bulgária és Magyarország esetében közelített egymáshoz, s nem is a termelt mennyiség kalóriatartalma – azaz minősége

1061 Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 233.

(ebben Magyarország alulmaradt a szomszédokkal szemben), – hanem az, hogy Magyarországon egy mezőgazdasági munkásra átlag több terület jutott. Ez eredményezte az egy munkásra jutó magasabb hozamot (IV.21. táblázat). Az agrárproletariátus ugyanakkor Magyarországon volt a legjelentősebb (IV.23. táblázat), a Balkánon a potenciális agrárproletárok zöme megmaradt a család kötelékében és az eltartottak arányát növelték. Összességében a balkáni országok 1870–1910 között nem tudták tartani Magyarország növekedési ütemét, melynél ekkor egyedül Németország mutatott lényegesen gyorsabb fejlődési ütemet.

A GDP alakulása az egyes balkáni, mediterrán és központi országokban
(a mindenkori magyar GDP/fő = 100-nak tekintve)

GDP	Ausztria	Oroszország	Románia	Bulgária	Portugália	Görögország	Spanyolország	Olaszország	Franciao.	Németország
1870	170	80	85	75	90	80	110	140	170	165
1910	160	70	80	70	60	75	100	120	162	172

Katus L.: A modern Magyarország születése i. m. 475.

Ami az ipar ágazati megoszlását illeti, Bulgáriában a textilipar és élelmiszeripar (33–33%), Jugoszláviában a bányászat, faipar és textilipar (20–25%), volt a fő foglalkoztató 1938-ban. Romániában viszont a helyzet kiegyenlítettebb volt: a bányászat és gépipar azonos súllyal esett latba a faiparral és textiliparral (15–20%), ami jóval modernebb struktúráról árulkodik. Romániában az ipari forradalom második hulláma már mérhető eredményeket produkált 1945 előtt is.

IV.22. táblázat.

A termelt növények megoszlása, 1934–1938

Ország	Gabona %	Egyéb és takarmány %	Ipari növény %
Románia	60	30	10
Bulgária	50	17	35
USA	25	25	50

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 22.

IV.23. táblázat.

A mezőgazdasági proletariátus és az ígásállat- valamint élőállat-állomány létszáma, 1938

Ország	Élőállat, (metabolikus egység/ha)	Ígásállat (metabolikus egység/ha)	Mezőgazdasági proletariátus (1000 fő)	Proletariátus %
Magyarország	0,75	0,45	787	38
Románia	0,67	0,42	731	9
Jugoszlávia	0,88	0,55	475	9
Bulgária	0,99	0,54	140	5
Átlag	0,78	0,47		

Zagoroff, Sl.–Vegh, J.–Bilimovich, A.: The Agricultural Economy i. m. 50.

IV.24. táblázat.

Az ipari foglalkoztatottak ágazati megoszlása a Balkánon 1938-ban

Iparág	Románia		Jugoszlávia		Bulgária	
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
Bányászat	69	19	58	19	11	11
Gépipar, fémfeldolg.	51	14			6	6
Vegyipar	28	7.5	12	4	4	4
Faipar	63	17	76	25	6	6
Textilipar	74	20	61	20	32	32
Bőr	13	3.5	6	2	4	4
Élelmiszer és dohány	38	10	40	13	33	33

A fentiek, valamint a munkaerő szektorális megoszlásának figyelembe vételével, a termelés és a foglalkoztatottak hányadosaként megadható az egyes szektorok termelékenysége és annak időbeli változása (IV.25. táblázat). A mezőgazdaság termelékenysége (amelyet persze a többi szektor indexe is befolyásolt) Bulgáriában volt a legmagasabb, Jugoszláviában a legalacsonyabb és stagnált. Ehhez képest az ipar termelékenysége Bulgáriában 1910–1939 között 33%-kal nőtt, Jugoszláviában 15%-kal, Romániában viszont csökkent. Igaz a román termelékenységi érték már 1910-ben is a bolgár duplája volt, a különbség 1939-ig némileg enyhült. Romániában az ipar termelékenysége a mezőgazdaság ötszöröse volt, míg Bulgáriában alig háromszorosa. A bolgár ipari termelékenység ugyanakkor e mutató alapján meghaladta a jugoszlávot, ezek alapján a bolgár iparosítás érdemeit vitatni nem lehet. A román ipar szerepét csak 1945 után nyeri vissza, s ugyanekkor haladja meg Jugoszlávia hatékonysága Bulgáriáét. A kereskedelem termelékenysége az iparét is meghaladta, de 1945 után ez Jugoszlávia kivételével csökkent.

Románia fejlődési üteme 1910-ig a nagyipar és a bányászat tekintetében elmaradt a szomszédokétól, viszont a növekedés összértékében jelentősebb volt. GDP-je éves szinten 3,5–5%-os átlagnövekedést mutatott. Bulgária és Szerbia rosszabb termékszerkezete miatt a GDP éves növekedése nem haladta meg az előbbi értéket. Romániában a legdinamikusabb iparág a vegyipar, üveggyártás és a kohászat volt (11–15%-os éves növekedési ütemmel), átlag alatt maradt az élelmiszeripar és a fafeldolgozás növekedése (4,5%). Románia ipari termelése nagyobb volt, mint Szerbia, Görögország és Bulgária együttes ipari termelése. Viszonylagos előnyét nyersanyagainak, jobb közlekedésföldrajzi helyzetének, a bevándorlásnak, nagyobb volumenű külkereskedelmének és viszonylagosan nagy belső piacának köszönhetette. Görögországban más volt a helyzet. A görögök Amerikába való kivándorlása az egyes iparágakban olyan munkaerőhiányt gerjesztett, hogy 60%-kal nőttek a bérek a vizsgált időszakban, ami elvette a kedvét a tőkeszegény hazai vállalkozóknak és a külföldi tőke és külföldi tulajdonú üzemek szerepe erősödött.

IV.25. táblázat.

A munkaerő szektorális megoszlása és a munkahatékonyság a Balkánon

A munkaerő szektorális megoszlása %-ban				A munkahatékonyság (termelés% / munkaerő%)		
Románia	1910	1939	1955	1910	1939	1955
Mezőgazdaság	80	80	69	0,75	0,66	0,42
Bányászat és ipar	8	9	13	4,25	3,33	4,62
Kereskedelem	3	3	3	5,33	6,00	3,67
Jugoszlávia	1920	1939	1955	1910	1939	1955
Mezőgazdaság	79	76	70	0,67	0,68	0,46
Bányászat és ipar	10	10	13	1,90	2,20	3,23
Kereskedelem	4	4	3	4,50	4,50	6,00
Bulgária	1910	1939	1955	1910	1939	1955
Mezőgazdaság	82	80	72	0,87	0,79	0,72
Bányászat és ipar	8	8	12	2,00	2,75	3,10
Kereskedelem	3	3	3	3,66	4,00	3,00
Görögország	1910		1949			1949
Mezőgazdaság	46		56			0,64
Bányászat és ipar	26		16			1,63
Kereskedelem	11		9			1,33

Spulber, N.: Changes in the Economic structures i. m. 367. alapján saját számítás

A román gabonaexport a világon a negyedik helyen állt, s a világ kőolajigénye ellenére Románia dinamikusan bővülő exportjának végig mintegy 70%-át adták a gabonafélék (mint Bulgáriában). Az értékbeli növekedés két forrásból származott: 1890 előtt az extenzív földművelésből, mely újabb földek bevonását jelentette a termelésbe, majd az exportból való részesedés növekedését a gabona 1900–1910-es években bekövetkezett áremelkedése okozta. (A gabona ára 1900–1910 között 60%-kal nőtt, feldolgozott húsé 80%-kal, az élőállat ára 20%-kal.) Az egy főre jutó *termelés* növekedése azonban 1900 után gyakorlatilag nulla volt, szemben pl. Magyarországgal, ahol 200 kg/fő növekedést lehetett mérni.¹⁰⁶² Az extenzív jellegű román gabonatermelés így is maga mögé utasította a többi balkáni államot: a termésátlag 15–30%-kal is megelőzte Szerbiáét és Bulgáriáét és kétszerese volt a görögnek. A román gazdaság nekilendülését Lampe leginkább a gabonaexportnak tulajdonítja, mely az 1897–1900-as válságig meghatározta a román exportot pl. az 1886–1892-es osztrák-magyar-román vámháború idején. A román külkereskedelem többletét tehát az olaj és a gabona okozta (IV.26. táblázat).¹⁰⁶³

1062 Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 63. és Magyarország története 7/1. 1890–1918. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 321.

1063 Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 62.

IV.26. táblázat.

A balkáni államok gazdaságának éves növekedése 1902–1911 között

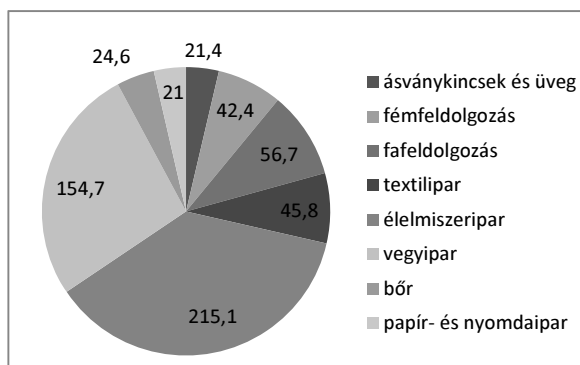
Éves átlag	Románia		Bulgária		Szerbia	
	Növekedés (1902–14)	Egy főre jutó növekedés	Növekedés (1904–11)	Egy főre jutó növekedés	Növekedés (1904–11)	Egy főre jutó növekedés
Magánkézben lévő nagyipar	7 %	5.3 %	14.3 %	12.7 %	12.5 %	10,5%
Gabona	1.7 %	0 %	2.3 %	0.5 %	n .a.	n .a
Bányászat és olaj	13.4 %	12 %	n .a.	n .a.	21.5 %	19.3 %

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 60.

Görögország saját gabonatermelésének 25%-át exportálta a vizsgált periódusban, a fő kiviteli cikk a mazsola volt (részesedése 50%-ról 30%-ra csökkent 1911-re). Bulgáriában a gabona képviselte az export értékének 70%-át. Szerbia viszont egyetlenként az állattenyésztésből realizált jelentős hasznot, így független tudott maradni a gabona árának ingadozásától – de nem a Monarchia protekcionista rendelkezéseitől. Az állatexport részesedésének 1860 óta tartó esését csak részben kompenzálta a gabona, ez ugyanis kisbirtok-dominanciájú Szerbiában a gabona népelelmezési cikké vált.

IV.6. ábra.

Románia ipari termelésének megoszlása 1915-ben (millió lei)

Az iparcikkek ára nem tartott lépést a mezőgazdasági cikkek világsi árai emelkedésével. Mivel a mezőgazdasági termékek ára nagyobb ütemben emelkedett (IV.27. táblázat), mint az ipari termékeké (IV.31. táblázat, a helyi iparosok bánatára), az ipari termékek mennyisége viszont nagyobb növekedést mutatott, mint a mezőgazdaságé, így 1912-re az emberek több iparcikket tudtak vásárolni bérükért, mint 10 évvel azelőtt, mivel a bérek inkább az élelmiszerár-drágulással tartották lépést (a húst leszámítva), mint az iparcikkéval. (A IV.27–IV.28 táblázatban a látszólagos különbség a bérek és a mezőgazdasági termékek árai között az eltérő bázisúval – 1905/1900 – magyarázható). A mezőgazdasági termények növekvő exportárai 1900 után ráadásul tőkét vontak el az ipar-

tól, mert a vállalkozások inkább a mezőgazdaságot részesítették előnyben. (Az élelmiszerárak emelkedésére a gabona nagy részének exportja maga is visszahatott).

IV.27. táblázat.

Az élelmiszerek (export) árindexének változása 1896–1912 között

1886–1905 = 100	Románia		Bulgária		Szerbia			
	búza	kukorica	búza	kukorica	búza	kukorica	élőállat	feldolghús
1896	92	77	90	87	105	74	127	100
1902	108	112	110	111	93	108	130	171
1910	160	119	158	148	168	138	120	180

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 65.

IV.28. táblázat.

A megélhetési cikkek és bérek árának alakulása a Balkánon 1900–1912

1900 = 100	Románia				Bulgária					Szerbia			
	kenyér	sertés-hús	bab	vasúti munkás bére	kenyér	sertés-hús	bab	nap-számos bére	tégla-vető bére	kenyér	sertés-hús	bab	tégla-vető bére
1901	104	100	122	n.a	96	102	92	83	84	105	97	110	100
1905	108	115	156	100	94	117	121	95	96	95	130	251	109
1908	133	140	113	128	130	148	149	104	121	140	115	155	121
1911	108	166	152	140	110	154	133	138	138	136	146	299	n.a.

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 67.

A gazdasági fejlettség mutatója az ipari vállalatok száma, a foglalkoztatott munkaerő és a befektetett tőke, illetve ez utóbbi eredete és a termelékenység. 1909-ben Bulgáriában 261 magánkézben lévő üzem működött, míg az állam mindössze ötöt működtetett. A befektetett tőke nagysága erősen korrelált az alkalmazottak átlagos számával. Egyértelmű a könnyűipari üzemek fölénye: a 266 bulgáriai üzemből mindösszesen 60 sorolható a nehéziparba. A 206 könnyűipari üzem majdnem fele étel- és italkereskedelemmel foglalkozott, 20%-a pedig textilipari cég volt. Az állami beruházások a foglalkoztatott munkaerőt tekintve egy nagyságrenddel nagyobbak voltak, mint a magánszektor üze-
mei, de egy üzemegységre nem jutott több tőke. Bulgáriában 1895-ig gazdasági célú külföldi befektetés nem is volt. 1896–1905 között 15 millió, 1906–1911 között 26,6 millió frank volt az összes ipari tőkebefektetés értéke. (1912-ben további 13 millió, 1913-ban 18 millió volt). Az 1913-ig befektetett 70 millió frank¹⁰⁶⁴ a felvett kölcsönök értékének alig 8–10%-át tette ki, s 1911-ben a 345 iparvállalatból csak 25%-a működött külföldi tőke segítségével,¹⁰⁶⁵ míg Romániában ez 65% felett volt.¹⁰⁶⁶ Szerbiában és Bulgáriában az iparban

1064 Report of the International Commission to inquire into the causes and conduct of the Balkan Wars. Redlich, J.–Godart, J. (eds.), Washington D. C. Carnegie Endowment for International Peace, 1914. 384.

1065 Uo. A működőtőke-befektetések 60%-a francia kézen volt. Berend T. I.–Ránki Gy.: Európa gazdasága a XIX. században. Bp., Gondolat, 1987. 603–605. Románia aratógépet az USA-ból vásárolt és Galacig tengeren szállította, a

összesen 200-200 millió frank befektetett tőke volt (beleértve a hazait és kisiparit is), míg Romániában csaknem 800 millió, a növénytermesztésben és állattenyésztésben mind Bulgáriában, mind Szerbiában 700+200, Görögországban 1000 millió drakhma, míg Romániában 1700+300 millió frank. Egy főre vetítve viszont nem volt jelentős különbség Szerbia és Románia között, míg Bulgária elmaradt mögöttük e tekintetben.

Akárcsak az üzemek és a foglalkoztatottak száma, az átlagos üzemméret Bulgáriában volt a legkisebb. A világgazdasági válság eltérő hatásait jelzi, hogy az üzemek száma 1928–1938 között Bulgáriában tovább nőtt, a többi államban csökkent. A foglalkoztatottak száma viszont mindenütt emelkedett, ami az üzemméret növekedését, megduplázódását eredményezte 1910–1938 között. A foglalkoztatottak száma Romániában először megduplázódott, majd 50%-kal nőtt 1910–1928 és 1928–1938 között, Bulgáriában meghatszorozódott 1910–1938 között. Az üzemek számának növekedése Romániában és Jugoszláviában 1910–1928 között volt a legintenzívebb, megháromszorozódott, míg a bolgár ekkor alig növekedett (IV.29. táblázat), itt a világválság utáni állami beavatkozás hozott áttörést.

IV.29. táblázat.

Üzemméret és munkaerő alakulása a Balkánon 1910–1938

Ország	1910			1928		
	üzem	gyáripari munkás	átlagos üzemméret	üzem	munkás	átlagos üzemméret
Románia (Erdélyel)	847 (1239)	58 800 (112 000)	70 (90)	3966	206 000	52
Jugoszlávia	1140			3038	278 000	92
Bulgária	345	15 800	45	500		
Ország	1938			1957		
	üzem	gyáripari munkás	átlagos üzemméret	üzem	munkás	átlagos üzemméret
Románia	3878	373 000	96	1940	935 000	482
Jugoszlávia	2976	301 000	101	2370	812 000	343
Bulgária	1314	103 000	78	741	357 000	482

Romániában 1901–1915 között a gyárak száma 15%-kal nőtt, a befektetett tőke 33%-kal, az ipari termelés viszont 140%-kal! A motorerő ugyanis 164%-kal nőtt, az üzemanyag-felhasználás 104%-kal, a feldolgozott nyersanyagoké 180%-kal!¹⁰⁶⁷ Így a befektetett tőkéhez és az üzemegységek számához viszonyítva a termelékenység is nőtt, a motorerőhöz és a nyersanyagmennyiséghez képest viszont nem (vö. IV.30. táblázat 1910–1915 között)! A gépi erő (70 ezer lóerő felett) a szerb érték háromszorosa volt, míg a két ország aközött ekkora differencia nem volt.

kisebb termékek: rosta, eke, vetőgép, cséplőgép és kukoricamorzsoló viszont a Monarchiából és Németországból érkeztek. Havass R.: Magyarország és a Balkán. Földrajzi Közlemények 1913/5. 183.

1066 Ionescu, M. E.: Romania's economy and national military system 1900–1914. In: Djordjevic, D. – Kiraly, B. K. (ed.): East Central European Society and the Balkan Wars, 1987. 223.

1067 Ionescu M. E.: Romania's Economy and National Military System, 1900–1914 i. m. 223.

A román ipar még 1915-ben is a take-off szakaszában volt, ezt leginkább az bizonyítja, hogy a termelés bővülése inkább járt az árindex növekedésével (1902-höz képest), mintsem az árak esésével (0,21-es korreláció), azaz a tömegtermelést és a piac telítődését, illetve a külföldi rivális termékek megjelenését bizonyító árzuhanás nem következett be mindegyik termelésnövekedést elkönnyvelő ágazatban (a bányászatban, bőriparban, papíriparban, üvegiiparban igen). A munkabérekhez képest kisebb emelkedés volt mérhető a malomiparban is (IV.31. táblázat), de alapjában véve nem volt jellemző a „terms of trade” mezőgazdaság számára kedvező alakulása, így dezindusztrializációs folyamat sem indult be. Az iparágak éves bővülési üteme nem mutatott egyértelmű összefüggést az árindex változásával – nagy növekedési ütemet mutattak dráguló ipari ágazatok és áreséssel jellemezhetőek egyaránt, az egyik esetben a bevételcsökkenés kompenzálása az oka a termelésbővülésnek, a másik esetben a kereslet. A kőolaj ára például két és félszeresére emelkedett, noha éves termelése is 15%-kal nőtt. Ennek az a magyarázata, hogy a többi termék esetében inkább a hazai viszonyok befolyásolták az árindexet, tehát a termékek a hazai piacokra kerültek, míg az olaj esetében egyértelműen a külgazdasági viszonyok számítottak döntőnek.

IV.30. táblázat.

Románia gazdasági mutatóinak változása 1910–1915 között (millió lej)

Mutató	1910	1915	Növekedés %
Befektetett tőke	281,3	329,2	17,0
Gépek (lóerő)	73 919	119 166	61,2
Termelési érték	351	547	55,8

Gusti, D. (ed.): Enciclopedia României III. București, 1938.

A román ipar kevésbé küszködött tőkeszegénységgel, mint a többi balkáni kisállam, hiszen itt nagyiparban a befektetett külföldi tőke aránya elérte a 66%-ot.¹⁰⁶⁸ Mivel a román gyáripár a külföldi tőke segítségével épült fel, így a gyáripari részvények 92%-a is külföldi kézen volt. A külföldi tőke részesedése a román ipar bevételeiből meghaladta az 50%-ot. Az 1914-ig befektetett tőke mintegy 60%-a az olajiparra koncentrált. Romániában a négy legnagyobb külföldi bank 400 millió lei (frank) betéttel rendelkezett és ebből csak 11 millió jutott hitelként az ipari szektorba. A 8 legnagyobb bank rendelkezett a tőke 75%-ával, de csak 3 volt román tulajdonú.¹⁰⁶⁹

Románia előnye abból származott a többiekhez képest, hogy már 1886-ban engedélyezte a közös hazai és külföldi tőke segítségével létrehozott vegyesvállalatok létesítését, míg Szerbia és Bulgária csak 1897–1898-ban tette meg ugyanezt a lépést. Így 110 ipari vállalat jutott mintegy 30 millió lei tőkeinjekcióhoz egyedül 1894-ben, miközben a szerb és bolgár ipar akkor összesen rendelkezett 20–20 millió frank befektetéssel. A tőkekihelyezés általában közös részvényekkel rendelkező társaságokba történt, így 1910-re Romániában az 500 ipari üzem egyharmada, 168, részben külföldi tőkéből működött.¹⁰⁷⁰ Ez

¹⁰⁶⁸ Uo.

¹⁰⁶⁹ Havass R.: Magyarország és a Balkán i. m. 153–217.

¹⁰⁷⁰ Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m. 78.

az arány jóval kisebb volt Szerbiában, ahol a 465 iparvállalatból 51 cég működött részben külföldi tőkéből, és Görögországban, ahol csak 26 a 282-ből, vagy Bulgáriában, ahol ez 80/345 volt. (Ez utóbbi adat 1917-es).

IV.31. táblázat.

Románia gazdasági növekedésének jellemzői

Ágazat	Bruttó termelés 1915-ben (millió K)	Nettó termelés 1915-ben (millió K)	Nettó kizozatal %	Árindex (1901/2=100%)	A bruttó termelés éves átlagos növekedése
			%		
Ásványi anyagok és üveg	21,4	13,3	62,15	89	10,6%
Kohászat	42,4	14,6	34,43	102	11,0%
Fafeldolgozás	56,7	26,3	46,38	177	4,4%
Textilipar	45,8	20,9	45,63	151	7,1%
Élelmiszeripar	215,1	67,1	31,19	155	4,5%
Ebből liszt	115,5	17,2	14,89	117	2,3%
Ebből cukor	37,8	20,3	53,70	143	6,6%
Vegyipar	154,7	53	34,26	n.a.	n.a.
Ebből kőolaj	141,3	48,7	34,47	243	14,9%
Bőripar	24,6	3,5	14,23	98	9,0%
Papíripar	20,9	9,5	45,45	73	8,4%
Összesen	584,1	210,2	35,99	145	7,0%
Kőolaj nélkül	413,4	161,5	39,07	n.a.	6,2%

Lampe, J. R.: Varieties of Unsuccessful Industrialisation i. m.

IV.32. táblázat.

A balkáni államok költségvetése (millió K)

Ország	Év	Bevétel	Egy főre jut	Egyenleg
Magyarország	1913	2079	100	7
Ausztria	1912	2916	100	0
Összesen		5333	100	7
Szerbia	1912	122	40	0
Románia	1912	458	70	0
Bulgária	1911	172	40	0
Törökország	1912	618	25	-138
Görögország	1912	137	57	-5
Montenegró	1911	4	20	0

Havass R.: Magyarország és a Balkán. Földrajzi Közlemények, 41, 1913/V. 153–195. alapján saját számítás.

Ami a *külföldi tőke* származását illeti, meg kell jegyezni, hogy az olasz és osztrák-magyar tőkekihelyezés nagyobb része ment a Balkánra, mint például a franciáé, noha

értékben ez utóbbi nagyobb volt. A francia tőkekihelyezés 1902-ben az 1 milliárd frankot sem érte el a Balkánon (noha ottani szerepe így is nagy volt), ugyanakkor Oroszországban 6,9 milliárd volt, Törökországba, Egyiptomba pedig együtt 3,5 milliárd frank került, ugyanannyi, mint Németországba és a Monarchiába. A francia érdeklődést jelzi, hogy a Balkánra kihelyezett francia tőke értéke 1882–1912 között (1882 = 0,23 milliárd) megötszöröződött, s ugyanezen idő alatt a Törökországba kihelyezett francia tőke értéke viszont nem növekedett jelentősen. Az első világháború előtti 5 milliárd \$ értékű európai francia tőkekihelyezés 10%-a, a 3 milliárd \$-t meghaladó német tőkebefektetés 15%-a, 450 millió a Balkánon nyert elhelyezést. 1900 után viszont az 1150 millió \$-os német be

IV.33. táblázat.
Görög hitelfelvételek (frank)

A görög hitelfelvételek	Névérték	Érték	Kamat	
1824	Függetlenségi	67,2 millió	56%	5%
1833	Ottó trónra lép	58 millió	70%	5%
1879		86,4 millió	82,5%	6%
1881	Vasútépítés	120 millió	74%	5%
1884		170 millió	68,5%	5%
1887	Monopólium bérbeadása	130 millió	78,5	4%
1889		150 millió	72,5%	4%
1890	Larissza-vasút	86 millió	90%	5%
1893		8,7 millió		5%
1898	Hadisarc	130 millió	100%	2,5%
1898		75 millió	100%	5%
1900	Vasút (Meligala)	11 millió	93%	5%
1902	Vasút	55 millió	75%	4%
1907		20 millió		5%
1907		15 millió		5%
1910		110 millió	87,5%	4%
1913		72 millió	100%	6%
Összes	1881–1913	1066 millió (évi 12 millió, átlagban a költségvetés 20%-a)		

ruházasoknak már 37%-a esett Délkelet-Európára, ami a német előretörést jelzi. Ezt egészítette ki a 100 milliós angol befektetés. Összesen 6 milliárd frank, 1,2 milliárd \$ érkezett a térségbe.¹⁰⁷¹ Ez a teljes Balkán és Törökország 4 évi költségvetése, nem kis összeg, de a felhasználása nem az országok modernizációját szolgálta. Mivel a külkereskedelemből jelentős aktívumot produkálniuk nem sikerült az iparcikkek importja miatt – Bulgáriában a 457 ezer tonnás fémalapanyag-szükséglet (vasúti sínek) 41%-a külföldről származott – a költségvetés nagyobb része (70–80%-a) adójövedelmekből és hitelekkel származott. 1898-ban a görög állam kiadásai már háromszorosan meghaladták a (nem kölcsönökből származó) bevételt. A gazdaságba fektetett összes tőke 2/3-a itt is külföldi eredetű volt, ennek harmadát különböző pénzcsoportok adták. Anglia a második helyen állt 27%-kal. A hitelek törlesztése a katonai kiadásokkal a költségvetés 2/3-át szívta el. Törökországhoz hasonlóan azonban 1904-ben a Görögországba érkező tőke mindössze 2,5 %-a került az iparba (8 millió), ez 1912-re sem emelkedett 5% fölé (19 millió). A vasutak a tőke 20%-át kapták 1904-ben, és ez 1912-re sem változott arányaiban (66 és 78 millió frank). Az energetika és a közmunkák 22 és 36 millió frankkal részesedtek 1904-ben illetve 1912-ben. A bankok kapták a legnagyobb tőkeinjekciót, 1904-ben a külföldi tőke 2/3-a oda került (232 a 345 millióból, míg 1912-ben 238 a 455 millióból) (IV.34. táblázat).¹⁰⁷²

1071 Majoros I.: A francia nagyhatalmóság gazdasági háttere az I. világháború előtti évtizedekben. In: Öt kontinens. Az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei. ELTE. 2003. 79–101. és A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak... 133–134. pp.

1072 Report of the International Commission i. m. 393.

IV.34. táblázat.
A Görögországba érkező tőke megoszlása

Szektor	Tőke 1904-ben (millió frank)	Tőke 1912-ben (millió frank) (növekedés %-ban 1904 óta)
Bankok	232	238 (+2.5%)
Vasutak	65,5	78 (+19%)
Villamosság, közmunkák	22	35,5 (+61%)
Ipari üzemek	7,8	19 (+143%)
Egyéb cégek	17,5	85 (+385%)
Összesen	345	455 (+32%)

Készült: Report of the International Commission i. m. alapján.

A görög állam gazdasági rekonstrukciójának sikerességét és az ipar fejlődésének dinamikáját (illetve korábbi elmaradottságát) jelzi a tény, hogy az ipari tőke megtízszerezte értékét 15 év alatt, végeredményben ez volt az egyetlen ágazat, mely az átlagosnál nagyobb növekedési ütemet produkált. A nagybirtokok továbbra is az összes tőke több mint felét tették ki (1000 millió drakhma), a kereskedelmi tőke 300 milliót, azaz összesen 2000 millió drakhma volt a görög állam tőkéje. Ebből az iparé így is csak 12–15%-ot tett ki. A nagybirtok passzív tőkéje nélkül részesedése 30%-os volt. A háziipari tőke értéke viszont 33%-kal csökkent, ami azt jelenti, hogy az iparosodás részben a tradicionális struktúrák rovására történt Görögországban is.¹⁰⁷³ Evelpidisz kutatásai megállapították, hogy a világháború során a tőkekoncentráció felgyorsult, nagy vagyonok halmozódtak fel kevesek kezében, ugyanakkor a pénz leértékelése és az árak emelkedése a lakosság széles tömegeinek elszegényedését okozta.¹⁰⁷⁴ Azon országokban, ahol a kisbirtokos parasztság politikailag is erős volt, ott ez nem okozott nagy problémát: Bulgáriában 1920 után a parasztok tartozásait inflációs pénzben kellett kifizetni, az adósságaik csökkentek, miközben termékeik iránt nőtt a kereslet. Igazán nagy problémát ez azokban az országokban jelentett, ahol a parasztság politikai érdekképviselő nélkül maradt (Görögország), illetve, amelyek ipari fázisban jártak, sőt a terciér szektor is növekedett (Franciaország). Míg ezek az országok adósságcsapdába kerültek és az országon belül nőttek a társadalmi különbségek (nem véletlenül tekintették fejőstehénnek a vesztes országokat, s nem is csak megerősödésük megakadályozása vezérelte a győzteseket, hanem saját égető problémáikra is megoldást kellett találni), addig Bulgáriában csökkentek a társadalmi (jövedelmi) különbségek (noha ez nem járt együtt az állam vagyonosodásával, vagy teljesítőképességének növekedésével) Sztambolijeski kormánya idején. Szerbiában szintén, de itt a nivellálódás az életszínvonal esésében is jobban megnyilvánult, s míg az első folyamat kedvező volt a társadalmi piramis alján lévők számára, az utóbbi egyáltalán nem.

Szerbiában 1873–1906 között csak 144 ipari vállalkozás jött létre, 1906–1911 között viszont újabb 284. Ugyanakkor 1905-ben az ipari vállalatok alig 40%-ára jutott egy mérnök. Ennek ellenére Lampe becslése szerint a szerb nemzeti jövedelem 1911-re elérte a 250

1073 Babanászisz, Szt.: A görög ipar kialakulása és fejlődése i. m. 369.

1074 Uo. 370.

frankot fejenként (más számításaiban 300 frank felett). Szerbia 1860–1911 között két és félszeresére növelte egy főre jutó nemzeti jövedelmét, ami bár elmaradt a Monarchia 400 frankos hasonló mutatójától, a növekedés üteme elérte az európai átlagot, a gyárilpar bővülése pedig évi 10%-os növekedésével meg is haladta azt.¹⁰⁷⁵ Szerbia az első világháború kirobbanásáig 26 kölcsönt vett fel, tízszer adósságrendezési célból (316 millió), nyolcszor katonai célokra (443 millió) és mindössze nyolcszor (304 millió) gazdasági célokra. A teljes államadósság 1913-ra elérte a 660 millió frankot. Az adósság törlesztése a közkiadások 30%-át emésztette fel évente. A 450 üzembe 62 millió frankot ruháztak be (hitelből).

A Török Birodalom teljes adósságállománya 460 millió török fontra rúgott.¹⁰⁷⁶ Románia 1881–1890 között 800 millió frank kölcsönt vett fel, 1891–1911 között 1286 milliót.¹⁰⁷⁷ (A görögök 1066 millió frank értékű hitelt vettek fel 1881–1913 között, tehát az egy főre jutó hitelt tekintve a román érték volt kissé alacsonyabb). A felvett hitelek felét vasútépítésre, 1/3-át út és kikötői modernizációra, valamint a mezőgazdaság támogatására fordították, és csak 20% szolgált katonai célokat, így felhasználása jóval hasznosabban célt szolgált, mint a többi balkáni államban. E hiteleknek gyakran az volt a feltétele, hogy 20%-át a hitelező országok exportcikkeinek vásárlására kell fordítani. Ezzel a nagyhatalmak saját exportjukat és gazdasági növekedésüket finanszírozták, nem a balkáni országok iparfejlesztését.

A félszigeten általánosságban a hitelek névértékének csak 6–10%-a jutott termelési célokra, nagy részét a költségvetés deficitjének finanszírozására, illetve katonai kiadásokra költötték. (Az állami bevételek átlag 1/3-át fordították a hitelek törlesztésére). Az állami ipartámogatás csak kevés esetben hozott sikert, az adó- és vámkedvezményeket, exporttámogatást, földterületet, vasúti szállítási kedvezményeket vagy későn vezették be (Szerbia, Törökország) vagy nem volt jelentős az összege. Így Romániában az agráriumra épülő iparágak, pl. a cukorgyártás kapott jelentős állami szubszidiumot, minden 100 frank értékű cukorra 15 frank állami támogatás jutott. Az iparcikkeket gyártó cégek 1905-ben csak 4-5 millió lei értékű támogatás kaptak, mely 1911-re 2 millióra zuhant. Bulgáriában 1912-ben a törvényhozás 3,7 millió leva támogatást biztosított. A vámtarifák csak 1900 után emelkedtek, s érték el Romániában a 11%-ot, Szerbiában a 15%-ot, Bulgáriában a 21%-ot, Görögországban a 27%-ot tettek ki.¹⁰⁷⁸

A *külkereskedelem* szintén a modernizáció forrása lehetett volna, de láttuk, hogy a nagyhatalmi behatolás, a kölcsönök feltételei, az iparosodás hiánya, Bulgária esetében az önálló gazdasági tér hiánya, Szerbia esetében a szövetségi politikája, illetve a Monarchia gyámkodása sokáig nem tették lehetővé a védővámok kiépítését, s ez csökkentette a kereskedelmi többlet kialakulásának lehetőségét. Az biztos, hogy a hatalmak számára a helyzet kedvező volt. Németország kereskedelme a Balkánnal 1912-ben 568 millió márka

1075 *Lampe, J. R.*: Austro-Serbian antagonism and the economic background to the Balkan Wars i. m.

1076 *Milić, D.*: Economic consequences of the Balkan Wars. In: *Djordjević, D.–Király, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia University Press, 1987. 388.

1077 52%-ban Németországtól, 32%-ban Franciaországtól. A harmadik helyen a Monarchia állt. *Lampe, J. R.*: Varieties of Unsuccessful Industrialization i. m. 76.

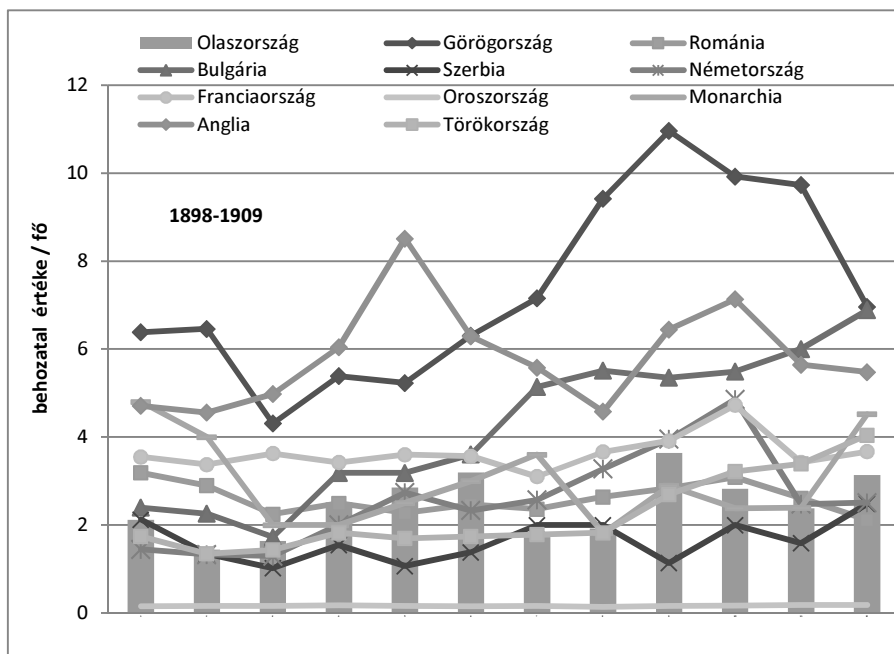
1078 Uo. 81.

volt, egy évvel korábban 464 millió márka, ami 22%-os növekedés! 1900-ban a kereskedelmi forgalom ráadásul még csak 161 millió márka volt, 10 év alatt tehát két és félszerezésére nőtt. A német import egy év alatt 28%-kal 78 millió márkával esett, az export viszont 7,5%-kal, 21 millió márkával nőtt. 1900–1910 között a német export 77 millió márkáról nőtt 224 millió márkára 10 év alatt. Az import viszont csak 84 millióról 181 millió márkára nőtt. Azaz, 1900 körül a német kereskedelmi hiány, mely a Balkánnal szemben 7 millió márkát tett ki, 1910-re 43 milliós többletbe fordult át, amelyhez ugyan 1911-ben további 13 millió márka deficit járult, de összességében így is 30 milliós többlete volt a németeknek a Balkánnal szemben.¹⁰⁷⁹

A Balkánról érkező behozatal és a Balkánra irányuló kivitel volumenének különbsége alapján Oroszország és a Monarchia profitált a Balkánnal való kereskedelemről, megelőzve Bulgáriát és Romániát (IV.7. ábra, melléklet). Az egy főre jutó behozatal és kivitel különbsége alapján Bulgária és a Monarchia számára volt a legjelentősebb bevételi forrás a balkáni kereskedelem, s az 1906-os vámháború után hasonló volt érvényes Szerbiára és Romániára. Görögország, Franciaország és Törökország számára a Balkán-félszigettel való kereskedelem jelentős (fajlagos) hiányt okozott.

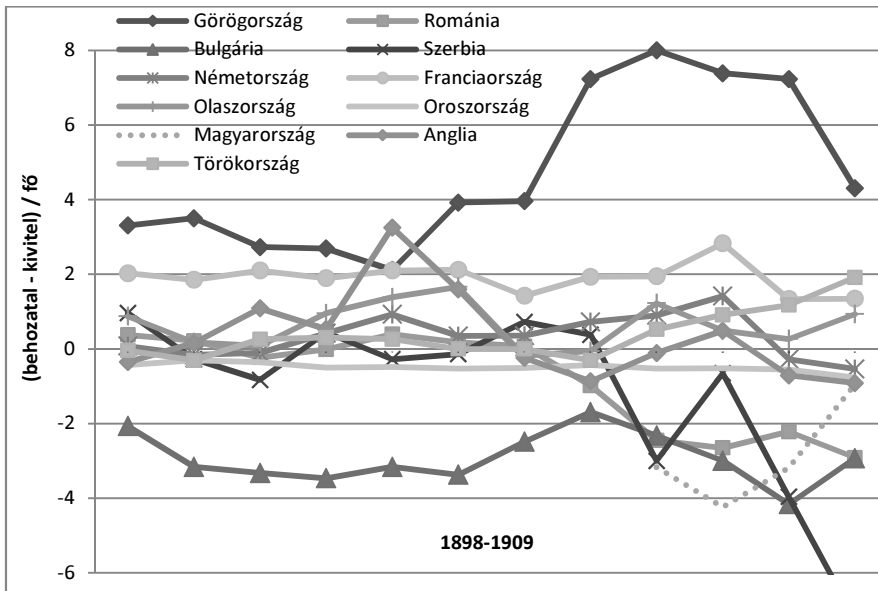
IV.7. ábra.

Az egy főre jutó behozatal értéke a Balkánról (frank)

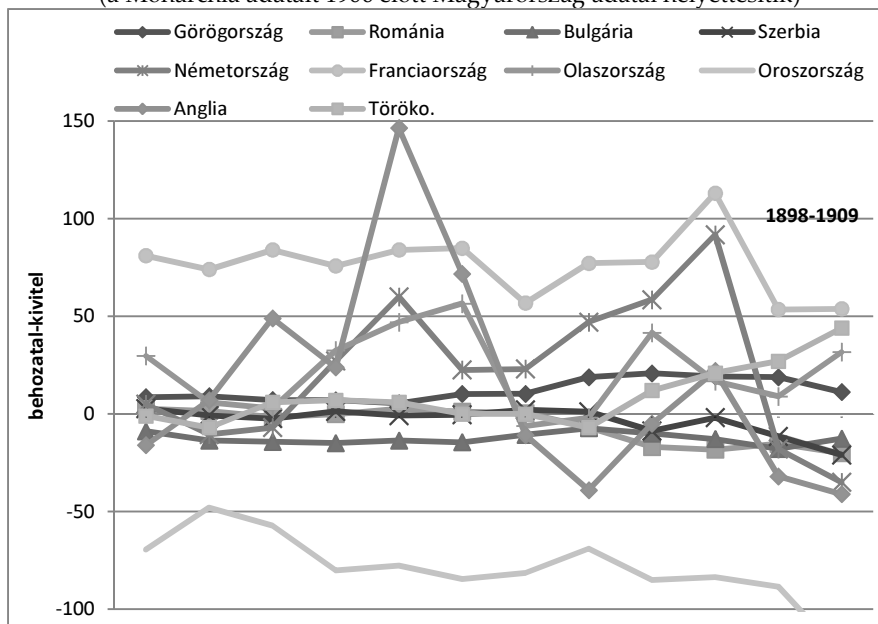

1079 Mitrović, A.: Germany's attitude towards the Balkans, 1912–1914. 308.

Az behozatal és kivitel egy főre jutó különbsége a Balkán viszonylatában
(a kereskedelmi többletet mutató országok a skála negatív oldalán találhatóak)

A balkáni behozatal és a kivitel különbségének alakulása millió frankban 1898–1909
(a Monarchia adatait 1906 előtt Magyarország adatai helyettesítik)

MELLÉKLETEK

Az ottomán Balkán piaci árai

Prizreni export egységárak 1882-ben	Egység	Egységár (frank)	Janinai árak 1885	Mennyiség	Piaszter (5 piaszter = 1 frank)
vaj	oka	80,2	bors	oka	13
gabona	t	100	vas	oka	2,5
bab	oka (1,25 kg)	0,1	acél	oka	3,3
rizs	oka (1,25 kg)	0,2	szeg	oka	3,5
dohány	oka (1,25 kg)	0,6	ökörbőr	oka	20–30
báránybőr	db	0,8	bagaria	oka	30–45
élőállat	db	9,1	pamut	oka	12–100
Albán egységárak 1885-ben	Egység	Egységár (piaszter)	kendő	tucat	12–80
dohány	t	300	pamutmellény	db	13–20
szőnyeg	oka (róf széles)	125	posztó	méter	30–40
pamut	oka	4	kasmír	méter	45–75
olajbogyó	oka	4	atlasz, szatén	róf	20–40
bor	oka	3,5	liszt	oka	2,5
dohány	oka	9	rizs	oka	3,5
cipő (bagaria)	pár	30–45	cukor	oka	4
aranyhímzéses ruha	db	600–14 000	gyufa	tucat doboz	6
állatbőr	db	5–12	petróleum	oka	50
Macedón egységárak 1885-ben	Egység	Egységár (frank)	Szerbiai egységárak	Mennyiség	Dinár
selyemgubó	kg	30–12	Piroti szőnyeg	m ²	12
pamut	kg	1	Szőnyegszövő bére	m ²	9
mák	kg	30	Pamutfonal	2 kg	2,5–4
szezám	kg	50	Kendő	db	0,33
ópium	kg	30–45	Öltöny	db	15–20
aszalt szilva	kg	4–5	Zsinór	1,7 m	1,5

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 376.

Árak Szerbiában 1885-ben (*1910)

Cikk	Mennyiség	Dinár	Cikk	Mennyiség	Dinár
Hús *	t	1200	Pekmez*	t	430
Szalonna *	t	1500	Ópium	oka	60
Búza *	t	130–140	Piroti lóden (durva posztó)	m	1–1,4
Liszt	t	250–380	Morva finom posztó	m (2x széles)	2
Cukor	t	210	Bocskor	pár	2,5
Szilva	t	280–320	Papucs	pár	3
Épületfa	m ³	70	Föld	ha	300–2000*
Vágott fa	m ³	2,5	Raki*	10 hl	900

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 40–80. és Palairt, M.: The Balkan Economies 1800–1914 i. m.

A Romániába exportált cikkek árai, 1885

Cikk	Egység	lei (frank)	Legolcsóbb/ legjobb
fonal	5 kg	11–14	angol
ingek	tucat	30–72	
vászoning	tucat	45–150	francia
posztó	méterje	3–10	angol
férfi ruha	db	25–150	osztrák
női ruha	db	18–180	osztrák
női kalap	db	6–24	francia / osztrák
törölköző	tucat	6–30	
esernyő	tucat	18–100	osztrák / francia
nyakkendő	tucat	6–40	osztrák / német, francia
szappan	tucat	1–48	osztrák / francia
bécsi cipő	pár (1. oszt.)	10–13	osztrák
francia cipő	pár	25–30	francia
evőeszköz	tucat	5–30	angol / francia
olló	tucat	3–20	angol / francia
kalapács	tucat	6–16	angol
lapát, kapa	1000 db	70–200	magyar
pohár	tucat	4–60	cseh / angol, francia
cséplőgép	db	10 000–18 000	angol
gőzmozdony	db	6000–10 000	angol
motor	db	1000–6 000	angol
eke (taligával)	db	70–160	osztrák–magyar

Keleti K.: A Balkán-félsziget i. m. 169–170. alapján.

A főbb albán kikötők forgalma

Durazzo, 1858	Hajó	Tonna	Tonna/hajó
be	530	28 390	54
Durazzo, 1913	Hajó	Tonna	Tonna/hajó
osztrák gőzös	197	220 391	1119
olasz	191	101 264	530
magyar	138	39 746	288
ottomán vitorlás	99	összes hajó: 650	

Valona importja (1000 K)	1911	1912	1913	Valona exportja (1000 K)	1911	1912	1913
Ausztria–Magyarország	1232	714	2728	Ausztria–Magyarország	508	1674	762
Olaszország	263	0	802	Olaszország	376	41	267
Oszmán Birodalom	800	760	232	Oszmán Birodalom	127	714	231
Görögország	295	144	784	Görögország	41	117	179
Egyéb	257	174	360	Egyéb	371	287	39

A kereskedések és kézműves boltok regionális megoszlása Szerbiában 1852-ben

Terület	Település	Lakos (1000)	Átlagos település-méret	Kézműves bolt	Kereskedés	1000 főre jutó boltok száma	1000 főre jutó kereskedés száma	bolt a települések %-ában	Kereskedés a települések %-ában
Beograd	121	49	405	11	1	0.22	0.02	9	1
Crna Reka	45	39	867	1	13	0.03	0.33	2	29
Ćuprija	96	43	448	1	1	0.02	0.02	1	1
Čačak	39	49	1 256	1	3	0.02	0.06	3	8
Grgušovac	107	38	355	1	27	0.03	0.71	1	25
Jagodina	145	53	366	3	16	0.06	0.30	2	11
Kragujevac	173	72	416	18	6	0.25	0.08	10	3
Kruševác	266	58	218	2	2	0.03	0.03	1	1
Podrinje	89	40	449	1	19	0.03	0.48	1	21
Požarevác	181	104	575	13		0.13		7	
Rudnik	114	41	360	7	6	0.17	0.15	6	5
Smederevo	54	43	796	15	11	0.35	0.26	28	20
Šabac	115	63	548	2		0.03		2	
Užice	195	77	395		6		0.08		3
Valjevo	195	70	359	8	11	0.11	0.16	4	6
Szerbia	2116	915	432	84	122	0.09	0.13	4	6

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens, 1834–1914. München, Oldenbourg, 1989. 301. alapján saját számítás.

A szerbiai kereskedők létszáma és jelentőségük kerületekre bontva, 1885

Körzet	Összes kereskedő, 1885	Zsidó	Külföldi	Az okrug lakossága 1000 fő	1000 főre jutó kereskedők száma	kereskedők aránya %	Lakosság aránya %	Összes kereskedő, 1852
Belgrád	86	11	9	103	0.83	35.25	6.1	1+11
Alexinác	11	0	1	62	0.18	4.51	3.61	
Ćuprija	3	0	0	63	0.05	1.23	3.71	1
Čačak	1	0	0	62	0.02	0.41	3.61	3
Jagodina	9	0	1	71	0.13	3.69	4.2	16
Kragujevac	21	0	0	111	0.19	8.61	6.5	6
Užice	1	0	0	121	0.01	0.41	7.1	6
Kruševác	14	0	0	56	0.25	5.74	3.3	2
Šabac	29	2	2	82	0.35	11.89	4.8	?
Valjevo	14	2	1	88	0.16	5.74	5.2	11
Niš	9	0	0	117	0.08	3.69	6.9	
Zaječar	1	0	0	76	0.01	0.41	4.5	
Knjazevác	1	0	0	62	0.02	0.41	3.65	
Požarevác	11	0	0	170	0.06	4.51	10.0	?
Smederevo	13	0	0	76	0.17	5.33	4.5	11
Összesen	244	15	14	1700	0.14	100.00	100.0	122

Keleti K.: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp. 1885. 99–106. alapján.

Az éves vásárok száma körzetenként és a vásárokat látogatók száma Szerbiában, 1889–1893

Régió	Éves vásár	Látogató (1000 fő)	Régió	Éves vásár	Látogató (1000 fő)
Podrinje	10	180	Kragujevác	13	143
Valjevo	10	110	Rudnik	13	156
Podunavlje	24	264	Užice	8	136
Požarevac	16	208	Kruševác	16	160
Krajina	3	93	Toplica	7	140
Crna Reka	5	70	Vranje	3	150
Morava	13	156	Pirot	2	122
Timok	3	93	Összesen	146	2181

1900 körül a kerületi székhelyeken 43, a többi városban 70 vásárt tartanak összesen 124 és 240 napig (a piroti és niši vásár hatnapos). Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai i. m.

Az agrár- és ipari szféra foglalkoztatottakhoz viszonyított termelékenysége

Ország	Mezőgazdaság			Ipar			A két szektor hatékonyságának hányadosa
	Munkaerő %	hozzájárulás a GDP-hez %	hatékonyság (a két oszlop hányadosa)	Munkaerő %	hozzájárulás a GDP-hez %	hatékonyság	
Dánia	55	48	0,87	23	26	1,13	1,30
Svédország	72	39	0,54	15	19	1,27	2,34
Finnország	75	65	0,87	7	13	1,86	2,14
Olaszország	53	55	1,04	29	20	0,69	0,66
Görögország	88	75	0,85	9	13	1,44	1,69
Magyarország	75 (60)	70 (45)*	0,9 / 0,75	5	15	3,00	3,00
Oroszország	89	71	0,80	7	13	1,86	2,33

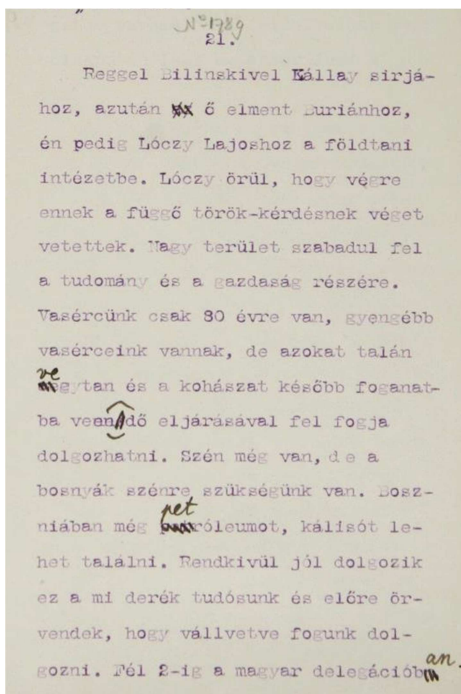
Iván T. Berend, György Ránki: *Evropska Periferija i Industrializacija 1780–1914.* (transl. Lelija Sočanac). Zagreb: Naklada Naprijed, 1996. 37; továbbá: Paul Bairoch: *Agriculture and the Industrial Revolution. 1700–1914.* In: Carlo M. Cipolla (ed.) (1973) *The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution.* London and Glasgow: Collins/Fontana Books. *Zárójelben 1910-es adat.

A csiftlikfalvak aránya Macedónia körzeteiben 1910 körül

Szaloniki vilajet kazái	Urasági falu	Szabad falu	Vegyes	Szaloniki vilajet kazái	Urasági falu	Szabad falu	Vegyes
Gevgelija	16	12	4	Strumica	21	11	8
Dojran	10	6	1	Tikveš	47	17	13
Skopje vilajet kazái	Urasági falu	Szabad falu	Vegyes	Skopje vilajet kazái	Urasági falu	Szabad falu	Vegyes
Skopje	46	32	14	Štip	26	32	30
Tetovo	10	29	0	Pehčevo	8	30	4
Kumanovo	10	13	14	Radovište	6	17	9
Kratovo	21	17	34	Kočani	15	19	27

Stojsavljević, B.: *Prodiranje kapitalizma u selo i. m.* 40.

Szemelvény a magyar gazdasági–politikai törekvésekről a Balkánon

Országos Széchényi Könyvtár. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographalt részének átirása. Fol. Hung. 1677. Bosniaca VIII/7. 330–331. 1912. november 21.

A földterület megoszlása a dél–dobrudzsai telepések között

Kategória	Gazdák	Összes föld (ha)	Gazdák %-a	Földek %-a
1–6 ha	20 588	79 160	45,52	14,85
6–10 ha	8580	62 430	18,97	11,71
10–50 ha	11 658	162 000	25,78	30,38
50–100 ha	868	75 130	1,92	14,09
100–1000 ha	531	131 550	1,17	24,67
1000 ha	20	22 986	0,04	4,31

Strausz A.: Grossbulgarien i. m.

Dél–Dobrudzsába betelepített telepések és földjeik 1914-ben

Körzet	Betelepítettek	Kiosztott föld (ha)	Egy főre jut
Tutrankan	10 300	80 000	7,76
Szilisztra	19 889	112 000	5,63
Kurtbunar	7589	50 000	6,58
Dobrucs	9840	140 000	14,22
Balcsik	4605	136 000	29,53

Strausz A.: Grossbulgarien i. m.

Vitatott templomok Dél-Macedóniában (Kajalar, Florina)

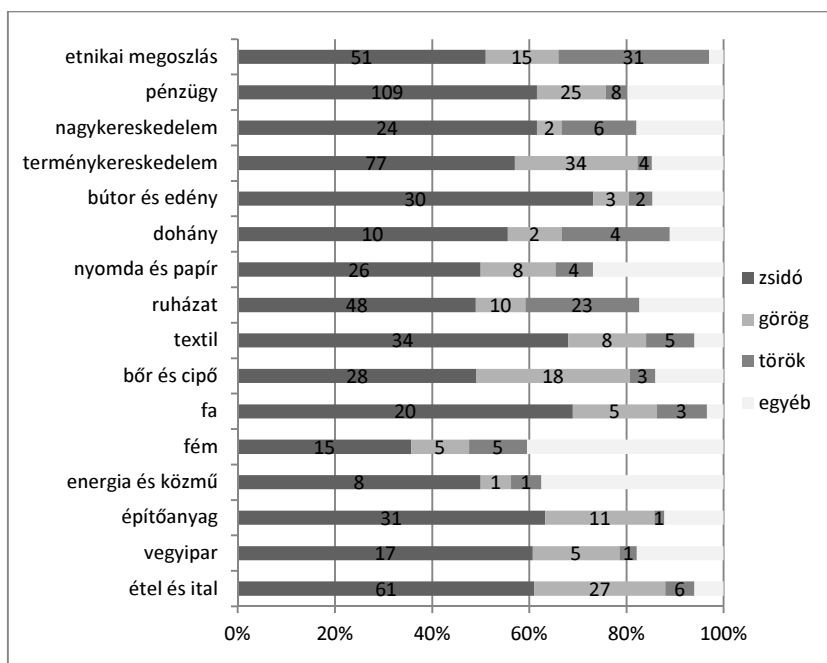
Vítás templomok Kaljarszkoban (Kayalar)			
Paleori	90 keresztény	50 muszlim	exarchista többség, iskola megosztott
Embore	200 exarchista ház, 20 patriarchista	40 muszlim ház	4 templom, ebből 2 és a falun kívüli patriarchista
Lipinci (Haszanköj)	65 exarchista ház, 6 patriarchista ház, mindenki egy templomot látogat, a pap görög, 2 éve kiszakadt, de a kormány nem engedi az iskola nyitását		
Dorutovo	40–50 ház, mind exarchista, kivéve a papot, aki tovább vezeti a templomot a reform után is		

ЦДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 30.

Lerinszka (Florina) kaza	Exarchista	Patriarchista háztartás	
Lerin város	180	555	templom és iskola görög, a „bolgárok” újat építhetnek
Armenochori	54	40	iskola és templom görög
Gornicsevo	174	9	kis templom „bolgár”, nagy templom görög, iskola bezárt
Szorovics	57	62	iskola és temetői templom görög, „bolgárok” újat építhetnek
Baccs	40	16	iskola és templom görög
Szrebreno	45	55	iskola és templom görög

ЦДА, ф. 331. оп. 1. а.е. 309. л. 31.

A szaloniki cégek megoszlása az egyes etnikumok között 1914-ben

Meron, Orly C.: Jewish Entrepreneurship in Salonica i. m. alapján.

Montenegró mezőgazdasági termelésének megoszlása 1855–1911 között (millió K)

Év	Állati termék	Termény (készpénz)	Termény (természetben)	Összesen (1000 K)	Egy főre (frank)
1855	5535	1100	2414	9050	120
1863	5513	1050	2423	8985	141
1868	6439	2241	2556	11 235	168
1869	6464	702	2538	9704	143
1873	7764	986	1816	10 567	150
1880	8955	3083	7794	19 832	143
1883–85	14 435	1807	9009	25 251	173
1889–90	12 290	1688	8309	22 286	145
1893	11 380	1492	7636	20 508	129
1895	13 140	8153	8153	23 482	145
1897	14 393	2557	4997	21 947	133
1900	13 443	1698	6893	22 035	130
1903	14 306	3158	5822	23 286	132
1905	12 463	1399	6049	19 910	111
1906–1910	13 139	3111	8558	24 808	133
1911–1912	13 051	2192	8825	24 069*	124

Palairat, M.: The Balkan Economies, 1800–1914 i. m. 239. *Iparral és terciérral 40 millió, 1905-ben 30 millió.

Városok nagysága és várossűrűség Európában

Ország	10–50 ezer fő	50–100 ezer fő	100 ezer fő felett	Város/100 ezer km ² -re
Szerbia	2	0	0	4
Görögország	7	0	0	12
Bulgária	10	1	0	10
Románia	21	2	1	18
Oroszország	203	13	8	4
Svédország	11	1	1	3
Belgium	58	0	4	210
Portugália	13	0	2	16
Spanyolország	174	9	5	37
Olaszország	209	5	9	78
Franciaország	245	16	9	50
Németország	260	27	14	56
Ausztria	86	4	4	31
Magyarország	92	5	1	30
Bosznia	2	0	0	4

Sundhaussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 105.

A családok nagysága Szerbiában

Gyerek	Család 1895	Ebből városi	Család 1900	Ebből városi	Városi család 1895 (%)	Családok meg- oszlása %, 1895	Városi családok %, 1895
0	68 707	14 000	78 000	15 600	20,38	13,85	22,58
1	114 523	14 200	122 000	15 800	12,40	23,09	22,90
2	103 744	11 600	111 000	12 600	11,18	20,92	18,71
3	86 308	9200	92 000	10 000	10,66	17,40	14,84
4	61 627	6400	66 000	7100	10,39	12,42	10,32
5	36 000	3600	39 000	3900	10,00	7,26	5,81
6	17 200	1800	18 000	1900	10,47	3,47	2,90
6 felett	8550	1000	9500	1100	11,70	1,72	1,61
Összesen	496 000	62 000	537 000	68 000	12,50	100,00	100,00

Új gyáripari létesítmények alapítása és gépesítettsége Szerbiában

Ágazat	1881 előtt	1882– 1892	1893– 1905	1906– 1910	Összes üzem	Motorerő nélkül	%-os arány	Motorerő (lóerő)	%-os arány	Motorerő 1 üzemre
Mezőgazdasági	20	33	53	105	308	30	10	7900	33	25,6
Malom	14	28	42	76	229	22	10	5476	23	23,9
Serfőzde	2	3	1		9			387	2	43,0
Vágóhíd			2		5			210	1	42,0
Cukorgyár	1		1	1	3	1	33	790	3	263,3
Dohánygyár		1			1	4		60	0	60,0
Egyéb (pl. fűrészüzem)	3	1	7	28	61	3	5	1050	4	17,2
Textilipari			13	8	32	4	12	1240	5	38,8
Bőripari		1	1		8	0	0	114	0	14,3
Vegyipari			1		2	0	0	475	2	237,5
Papíripari			1	1	5	0	0	55	0	11,0
Üveg és kő	1	2	6	4	32	10	33	1175	5	36,7
Üveg				2	2	0	0	370	2	185,0
Cement			2	2	4	1	25	805	3	201,3
Tégla	1	2	4		26	9	33		0	0,0
Fémfeldolgozás (kohászat)	1	2	3	2	10	2	20	2254	9	225,4
Gépipari		2	1		3	0	0	350	1	116,7
Elektronikai (erőmű)			1	1	6	0	0	5500	23	916,7
Bányászati					55	0	0	4860	20	88,4
Szénbánya					32	0	0	1330	6	41,6
Fémbánya					23	0	0	3530	15	153,5
Összesen	22	41	81	121	465	46	10	24 000	100	51,6

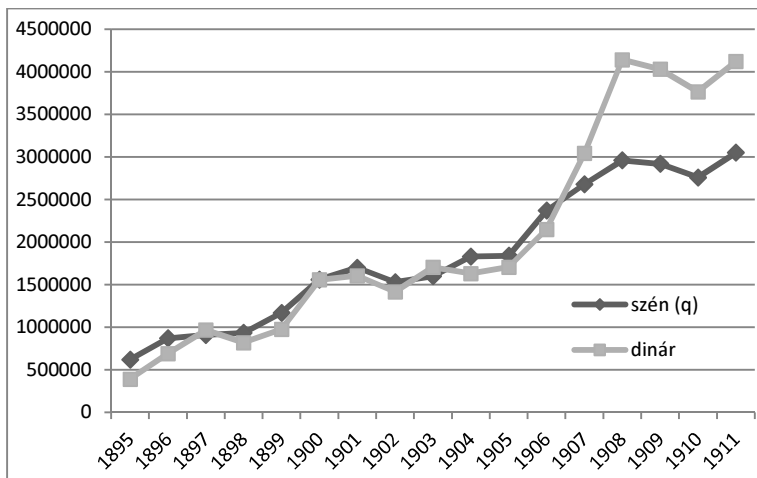
Sundhussen, H.: Historische Statistik Serbiens i. m. 123. (fent) 312–313. (lent).

Exportált szerb állatok értéke, darabszáma és piaci egységára

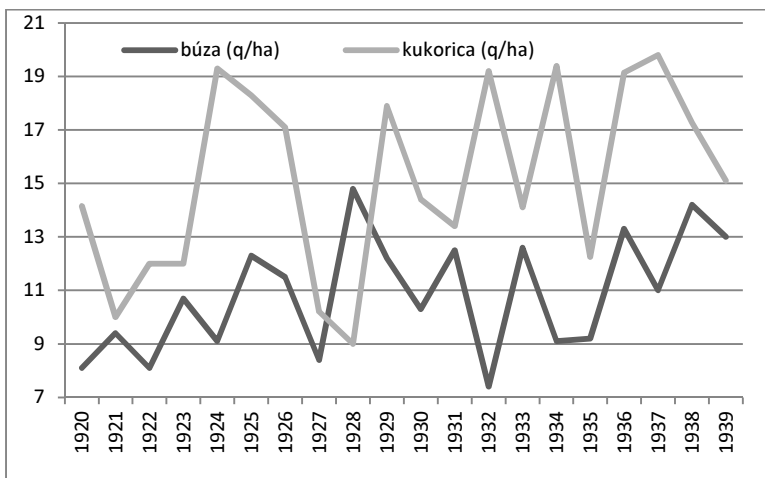
Év	Érték (millió dinár)	Eladott ezer állat	Egy állat ára	Év	Érték (millió dinár)	Eladott ezer állat	Egy állat ára
1863	1.8	28.6	62.9	1900	31	222.6	139.3
1868	5.6	63.4	88.3	1905	31	185.7	166.9
1873	9.5	89.5	106.1	1906	14.4	135.2	106.5
1889	10.7	90.5	118.2*	1907	9.3	118.5	78.5
1890	17	120.7	140.8	1908	8.6	117.6	73.1
1891	23.6	149.6	157.8	1909	21.8	185.7	117.4
1899	31	215	144.2	1910	28.1	194.8	144.3

*Az osztrák vám 1881-ben 3,6 dinár volt állatonként, az érték kb. 3%-a.

A szerb széntermelés alakulása, 1895–1911

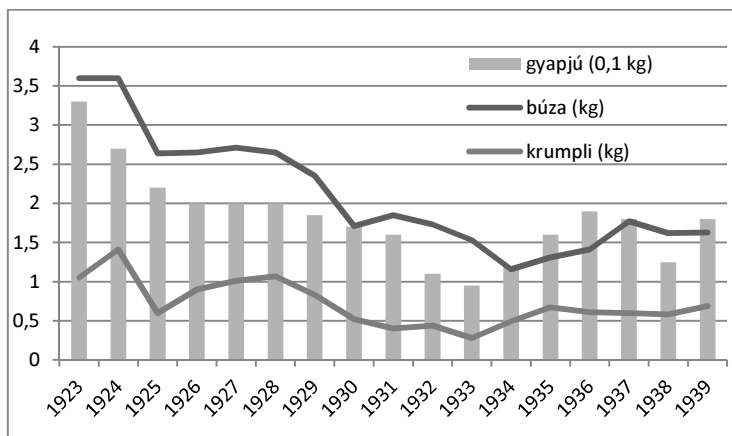

A gabonafélék termésátlagainak ingadozása Jugoszláviában 1920 után

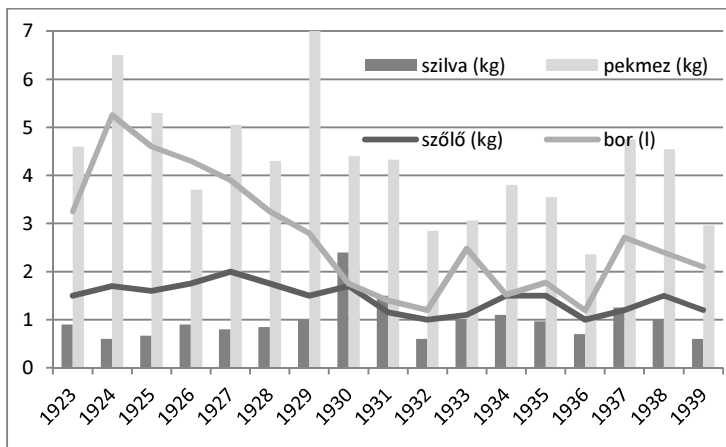

Vučo, N.: Poljoprivreda Jugoslavije i. m. 64.

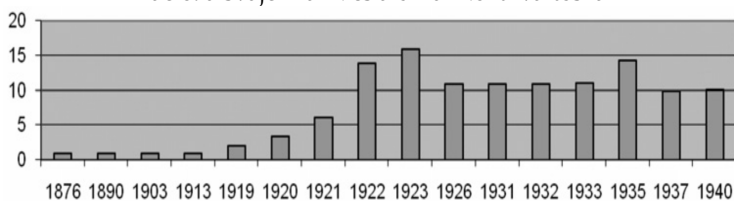
Egyes termékek árváltozása 1923–1939 között

Mezőgazdasági termékek és feldolgozott termékek árkülönbözetének/arányának csökkenése a világválság hatására

Infláció: a svájci frank és a dinár közti váltószám

Nikolić, G.: Istorijat dinara i perspektive ulaska u Evrozonu. Finansije, 44 (2009/1–6), 55.

Az átlagos napi munkabér (dinár) alakulása Jugoszláviában

	1923	1930	1935	1939
Férfi	21,5	28,5	24	26,5
Nő	15	21	17	19

Calic, M.-J.: Sozialgeschichte Serbiens i. m. 324.

Az adózás regionális különbségei 1939-ben Jugoszláviában

Régió	Egyenes adók / fő	Fogyasztási adók / fő	Illeték / fő	Helyi adók / fő	Összes adó / fő	Összes adó / fő helyi adóval	Összes adó / fő Prica szerint	Összes adó (millió dinár)	Részesedés az összesből %	Lakosságból való részesedés	Egy főre jutó adósság
Dráva	270	28	38	127	336	463	228	411	11,14	7,73	995
Száva	185	53	29	83	267	350	162	779	21,11	18,79	407
Duna	206	180	31	102	417	519	192	1056	28,61	16,35	664
Tenger-mellék	61	5	10	37	76	113	52	73	1,98	6,29	861
Morava	71	43	5		119		61	195	5,28	7,71	196
Drina	78	10	10	30	98	128	71	178	4,82	11,76	214
Vrbas	36	50	5	22	91	113	36	108	2,93	10,52	274
Zeta	54	4	6	41	64	105	49	67	1,82	6,71	476
Vardar	51	3	3	39	57	96	48	103	2,79	11,49	117
Belgrád	110	447	208		765	765		717	19,43	2,64	
Ország	152	64	22		238	238		3691	100	100	444

Bíró L.: A jugoszláv állam 1918–1939 i. m. 21. 162–163. és Tomasevich, J. i. m. 284. alapján

Sv. Juraj település 230 gazdaságának alapadatai 1930-ban

Birtokméret	Gazdaság	%	Terület (ha)	Ebből erdő (ha)	Hasznos terület	Búza és rozs (q)	1 ha szántóra jutó gabona (q)	1 gazdaságra jutó gabona (q)
0–1 ha	26	11	29	17	10	14	1,40	0,54
1–3 ha	19	8	93	50,5	41	38	0,93	2,00
4–6 ha	54	24	665	413	248	325	1,31	6,02
7–9 ha	75	32	1567	993	551	610	1,11	8,13
10–12 ha	33	14	747	395	339	310	0,91	9,39
13–20 ha	15	6,5	484	266	226	140	0,62	9,33
21–50 ha	8	3,5	495	278	216	119	0,55	14,88
Összesen	230	100	4080	2414	1631	1565	0,96	6,80

Egy 5 fős család szükséglete gabonából vetőmaggal és adóval 2 tonna körül van.

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 259.

A szlovén gazdaságok állatállományának megoszlása a gazdaságok között (1920–1940)

Birtokméret	Ló (db)	Marha (db)	Disznó (db)
1–5 ha	0	1,6	1,2
5–10 ha	0,5	3,2	2,4
10–20 ha	1	6,5	4,7
20–50 ha	2,4	16	13

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m. 251.

A gazdaságok méretének és igaerejének összefüggései a két világháború között, Štitar falu, Mačva

A gazdaságok %-ában	Föld nélkül	0–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha
Ökör nélkül	–	22	52	30	15	11
Ló nélkül	–	55	48	5	7	11

Stojsavljević, B.: Prodiranje kapitalizma u selo i. m.

A jugoszláv kereskedelmi egyenleg alakulása a gazdasági világválság idején millió dinárban és ezen belül a gabonaexport szerepe

Év	Behozatal	Kivitel	Szaldó	Gabona	%
1927	7286	6400	–886	196	3.1
1928	7835	6445	–1390	410	6.4
1929	7595	7922	327	1230	15.5
1930	6960	6780	–180	474	7.0
1931	4800	4801	1	475	9.9
1932	2860	3056	196	163	5.3
1933	2883	3378	495	16	0.5
1934	2575	3878	1303	127	3.3
1935	3700	4030	330	40	1.0
1936	4077	4376	299	432	9.9
1937	5234	6272	1038	561	8.9
1938	4975	5047	72	209	4.1
1939	4757	5521	764	375	6.8
Összesen	65 537	67 906	2369	4708	6.9

Osteuropa Handbuch, i. m. 222.

A főbb iparágakban foglalkoztatottak száma (1000 fő) és aránya

Ágazat	1933	%	1936	%	1939	%	Növekedés 1933–1936 (1933=100)	Növekedés 1933–1939 (1933=100)
Bányászat	45	15.5	53	14.5	74	14.8	117.8	164.4
Textilipar	35	12.1	47	12.9	63	12.6	134.3	180
Faipar	39	13.4	46	12.6	49	9.8	117.9	125.6
Fém/gépipar	31	10.7	35	9.6	49	9.8	112.9	158.1
Élelmiszer	33	11.4	36	9.9	42	8.4	109.1	127.3
Vasút, útéptés	27	9.3	20	5.5	41	8.2	74.1	151.9
Ruhaipar	22	7.6	27	7.4	33	6.6	122.7	150
Építőipar	21	7.2	19	5.2	31	6.2	90.5	147.6
Kő	18	6.2	23	6.3	29	5.8	127.8	161.1
Bőripar	18	6.2	19	5.2	23	4.6	105.6	127.8
Dohányipar			8	2.2	16	3.2		
Vegyipar			10	2.7	14	2.8		
Közlekedés			6	1.6	13	2.6		

Osteuropa Handbuch i. m.
220.

Európa országainak fajlagos és abszolút gazdasági mutatói 1898-ban és 1910-ben
(az I. kötet bevezető fejezetében végzett számítások alapadatai)

1898	Állam- adósság (millió K)	Állam- adósság /fő (K)	Államadósság törlesztése (millió K)	Éves tör- lesztés /fő (K)	Államadós- ság/ költség- vetés	Adósságtörlesztés / költségvetés (%)
Ausztria	8500	354	341	14	6,07	24
Belgium	2330	364	114	18	6,01	29
Bulgária	169	51	18	5	2,04	21
Dánia	260	124	33	16	2,83	35
Franciao.	31 000	816	1250	33	9,23	37
Görögo.	820	322	22	9	8,63	23
Hollandia	2400	490	182	37	8,28	60
Magyaro.	4500	257	64	4	4,52	6
Nagy-Brit.	16 000	410	625	16	6,40	25
Németo.	15 000	288	90	2	9,38	5
Norvégia	210	105	10	5	2,21	10
Olaszo.	13 000	417	810	26	7,74	48
Oroszo.	15 000	142	670	6	2,50	11
Portugália	3500	700	90	18	12,73	32
Románia	1120	193	80	14	5,21	37
Spanyolo.	6400	366	324	19	7,25	37
Svájc	340	117	4	1	2,00	2
Szerbia	408	177	18	8	6,48	18
Svédó.	400	82	33	7	2,35	19
USA	5000	81	200	3	2,86	11
Japán	2200	50	160	4	1,57	11
Töröko.	4150	180	175	8	9,22	39
Kína	1650	4	9	0	3,06	2
Monarchia	13 000	283	405	9	4,81	15

1898	Költség- vetés millió K	költség- vetés /fő (K)	Direkt adó millió K	Direkt adó %	Direkt adó/fő	Indirekt adó* millió K	Indirekt adó (%)	Indirekt adó/fő	Direkt/ indirekt adó	Költség- vetés /kivitel
Ausztria	1400	58	220	16	9	725	52	30	0,30	0,93
Belgium	388	61	55	14	9	140	36	22	0,39	0,28
Bosznia	36	24	9	25	6	10	28	7	0,90	0,40
Bulgária	83	25	33	40	10	35	42	11	0,94	0,77
Dánia	92	44	13	14	6	61	66	29	0,21	0,25
Franciao.	3360	88	521	16	14	2000	60	53	0,26	0,75
Görögo.	95	40	20	21	8	51	54	21	0,39	1,36
Hollandia	290	59	66	23	13	150	52	31	0,44	0,10
Magyaro.	996	57	185	19	11	360	36	21	0,51	1,00
Nagy-Brit.	2500	64	408	16	10	1680	67	43	0,24	0,35
Németo.	1600	31	n.a.	n.a.	n.a.	870	54	17	n.a.	0,36
Norvégia	95	48	5	5	3	50	53	25	0,10	0,53
Olaszo.	1680	54	480	29	15	880	52	28	0,55	1,41

1898	Költségvetés millió K	költségvetés /fő (K)	Direkt adó millió K	Direkt adó %	Direkt adó/fő	Indirekt adó* millió K	Indirekt adó (%)	Indirekt adó/fő	Direkt/ indirekt adó	Költségvetés /kivitel
Oroszo.	6000	57	300	5	3	1800	30	17	0,17	2,31
Portugália	275	55	60	22	12	150	55	30	0,40	1,83
<i>Románia</i>	215	37	33	15	6	61	28	11	0,54	0,66
Spanyolo.	883	50	300	34	17	307	35	18	0,98	0,96
Svájc	170	59	1	1	0	46	27	16	0,02	0,23
<i>Szerbia</i>	63	27	21	33	9	5	8	2	4,20	1,19
Svédó.	170	35	28	16	6	86	51	18	0,33	0,40
USA	1750	28	1	0	0	1600	91	26	0,00	0,35
Japán	1400	32	125	9	3	250	18	6	0,50	1,56
<i>Töröko.</i>	450	20	200	44	9	180	40	8	1,11	1,25
Kína	540	1	360	67	1	150	28	0	2,40	0,68
Monarchia	2700	59	410	15	9	1100	41	24	0,37	1,04

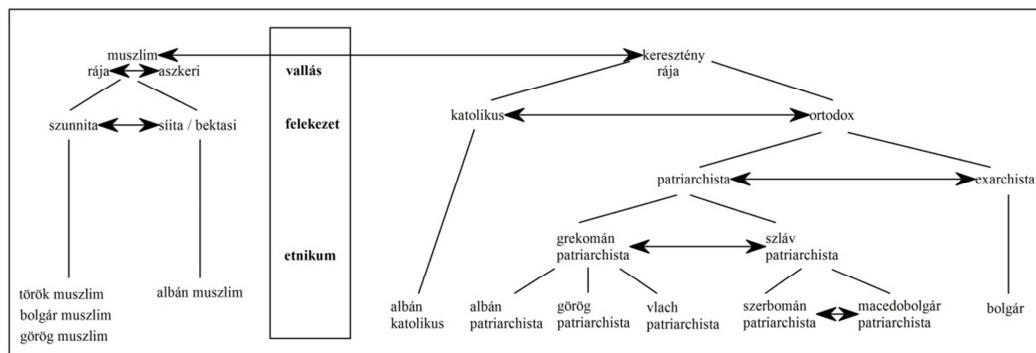
* Nem tartalmazza az állami monopóliumokat és az állami posta, távírda és vasút bevételeit.

1898	Kivitel (mó K)	Behoz (mó K)	Kivitel / behöz.	Kivitel / fő	Behozatal / fő	Mezg. (mó fő)	Mezg. dolg. (%)	Ipar, bánya (mó fő)	Ipari dolg. (%)	Keres- kedő (mó fő)	Keres- kedő (%)
Ausztria	1500	1400	1,07	63	58	13,5	56,2	6,10	25,4	2,20	9,1
Belgium	1400	1700	0,82	219	266	0,50	7,81	1,10	17,1	0,30	4,6
Bosznia	90	100	0,90	60	67	1,20	80,0	0,05	3,3	0,05	3,3
<i>Bulgária</i>	108	76	1,42	33	23	3,0	90,9	0,10	3,0	0,10	3,0
Dánia	370	504	0,73	176	240	1,00	47,6	0,53	25,2	0,17	8,1
Franciao.	4500	4900	0,92	118	129	8,20	21,5	4,40	11,5	2,10	5,5
<i>Görögo.</i>	70	113	0,62	29	47	0,44	18,5	0,10	4,1	0,12	5,0
Hollandia	2800	3500	0,80	571	714	0,54	11,0	0,53	10,8	0,26	5,3
Magyaró.	1000	2000	0,50	57	114	6,20	35,4	0,96	5,4	0,20	1,1
Nagy-Brit.	7200	10 720	0,67	185	275	2,50	6,4	9,00	23,0	1,60	4,1
Németó.	4500	5500	0,82	87	106	18,0	34,6	20,0	38,4	6,00	11,5
Norvégia	180	330	0,55	90	165	0,75	37,5	0,35	17,5	0,20	10,0
Olaszo.	1190	1070	1,11	38	34	9,00	28,8	4,10	13,1	0,60	1,9
Oroszo.	2600	2000	1,30	25	19	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Portugália	150	205	0,73	30	41	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
<i>Románia</i>	324	337	0,96	56	58	1,50	25,8	0,45	7,7	0,14	2,4
Spanyolo.	924	793	1,17	53	45	4,80	27,4	1,00	5,7	0,30	1,7
Svájc	730	1060	0,69	252	366	1,10	37,9	1,00	34,4	0,20	6,9
<i>Szerbia</i>	53	33	1,61	23	14	0,70	30,4?	0,40	17,3	0,40	17,3
Svédó.	420	450	0,93	86	92	1,20	24,4	0,70	14,2	0,31	6,3
USA	5000	4000	1,25	81	65	11,0	17,7	6,00	9,6	7,00	11,2
Japán	900	620	1,45	20	14	17,0	38,6	2,70	6,1	4,60	10,4
<i>Töröko.</i>	360	340	1,06	16	15	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kína	800	1200	0,67	2	3	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Monarchia	2600	2500	1,04	57	54	21,0	45,6	7,10	15,4	2,40	5,2

1898	Hajó 1000 t	Hajó t/fő	Vasút 1000 km	Vas- út/ter.	Hadi- teng- mó K	Hadi- teng %*	Hadi- teng K/fő	Okta- tás mó K	Okta- tás %*	Okta- tás K/fő	Had- ügy mó K	Had- ügy %*	Had- ügy K/fő
Ausztria	180	8	16,00	0,05	29	2,07	1,21	58	4,14	2,42	330	23,57	13,75
Belgium	85	13	5,00	0,17	1	0,26	0,16	26	6,70	4,06	48	12,37	7,50
Bulgária			0,96	0,01	1	1,20	0,30	9	10,84	2,73	22	26,51	6,67
Dánia	346	165	2,30	0,06	9	9,89	4,33	5	5,76	2,52	13	14,13	6,19
Franciao.	894	24	37,00	0,07	284	8,45	7,47	213	6,34	5,61	629	18,72	16,55
Cörögo.	588	245	0,90	0,01	5	5,26	2,08	6	5,89	2,33	18	18,95	7,50
Hollandia	835	170	2,60	0,08	33	11,38	6,73	30	10,34	6,12	46	15,86	9,39
Magyaro.	12	1	14,00	0,04	1	0,10	0,06	26	2,61	1,49	32	3,21	1,83
Nagy-Brit.	10 500	269	34,00	0,11	550	22,00	14,10	280	11,20	7,18	450	18,00	11,54
Németo.	1500	29	47,00	0,09	72	4,50	1,38	300	20,00	5,9	590	36,88	11,35
Norvégia	330	165	1,70	0,01	10	10,53	5,00	11	11,58	5,50	9	9,47	4,50
Olaszo.	776	25	15,70	0,05	96	5,71	3,08	42	2,50	1,35	235	13,99	7,53
Oroszo.	400	4	40,00	0,01	270	4,50	2,55	104	1,73	0,98	1100	18,33	10,38
Portugália	90	18	2,30	0,03	20	7,27	4,00	5	1,82	1,00	30	10,91	6,00
Románia	61	11	2,80	0,02	1	0,47	0,17	27	12,56	4,66	45	20,93	7,76
Spanyolo.	486	28	12,30	0,02	28	3,17	1,60	48	5,44	2,74	142	16,08	8,11
Svájc	0	0.	3,70	0,09	0	0	0	60	35,29	20,69	25	14,71	8,62
Szerbia	0	0	0,57	0,01	0	0	0	5	7,62	2,09	14	22,22	6,09
Svédó.	483	99	9,80	0,02	20	11,76	4,08	19	11,18	3,88	25	14,71	5,10
USA	4500	73	293,0	0,03	200	11,43	3,23	n.a.	n.a.	n.a.	250	14,29	4,03
Japán	255	6	3,70	0,01	50	3,57	1,14	11	0,79	0,25	160	11,43	3,64
Töröko.	249	11	4,50	0,00	13	2,89	0,57	4	0,89	0,17	125	27,78	5,43
Kína	616	2	0,90	0,00	20	3,70	0,05	5	0,93	0,01	100	18,52	0,25
Monarchia	192	4	31,00	0,05	30	1,11	0,65	84	3,11	1,83	352	13,04	7,65

*a költségvetés %-ában

Törésvonalak a balkáni társadalmakban

1910	Távíró 1000 km	Távíró hossz/fő	Telefon 1000 km	Telefon hossz/fő	Hajó 1000 t	Hajó t/fő	Vasút 1000 km	Vasút/ter.
Ausztria	47	1,65	471	16,53	410	14,39	23	0,08
Belgium	7,50	1,00	243	32,40	191	25,47	4,7	0,16
<i>Bosznia</i>	3,2	1,68	0,8	0,42	0	0	2	0,04
<i>Bulgária</i>	6,5	1,51	2,2	0,51	5,3	1,23	2	0,02
Dánia	3,6	1,33	500	185,19	520	192,59	3,4	0,09
Franciao.	182	4,67	146	3,74	1450	37,18	50	0,09
Görögo.	8,1	3,12	1,6	0,62	836	321,54	1,6	0,03
Hollandia	7,6	1,27	249	41,50	570	95,00	3,3	0,10
Magyaro.	26	1,27	30	1,46	150	7,32	21	0,06
Nagy-Brit.	98	2,18	854	18,98	11 500	255,56	41	0,13
Németo.	228	3,56	706	11,03	3000	46,88	62	0,11
Norvégia	11	4,78	38	16,52	1658	720,87	3	0,01
Olaszo.	54	1,54	39	1,11	1100	31,43	17,5	0,06
Oroszo.	203	1,49	16	0,12	720	5,29	77	0,02
Portugália	9,5	1,58	3	0,50	114	19,00	2,9	0,03
<i>Románia</i>	7,3	1,01	34	4,72	175	24,31	3,7	0,03
Spanyolo.	43	2,21	8	0,41	800	41,03	14,8	0,03
Svájc	3,5	0,95	21	5,68	0	0	5,1	0,12
<i>Szerbia</i>	4,3	1,48	3,5	1,21	0	0	0,95	0,02
Svédó.	21	3,82	267	48,55	1050	190,91	14	0,03
Monarchia	76	1,49	501	9,82	560	10,98	46	0,07

1910	Haditeng. mó K	Haditeng. %*	Haditeng K/fő	Oktatás mó K	Oktatás %*	Oktatás K/fő	Hadügy móK	Hadügy %*	Hadügy K/fő
Ausztria	46	1,58	1,61	113	3,88	3,96	353	12,11	12,39
Belgium	1	0,14	0,13	40	5,56	5,33	77	10,71	10,27
<i>Bulgária</i>	1	0,55	0,23	24	13,19	5,58	38	20,88	8,84
Dánia	12	5,33	4,44	20	8,89	7,41	26	11,56	9,63
Franciao.	438	9,88	11,23	289	6,52	7,41	909	20,51	23,31
Görögo.	8	5,93	3,08	6	4,44	2,31	21	15,56	8,08
Hollandia	40	8,75	6,67	60	13,13	10,00	66	14,44	11,00
Magyaro.	26	1,41	1,27	95	5,14	4,63	205	11,08	10,00
Nagy-Brit.	1090	24,49	24,22	472	10,61	10,49	675	15,17	15,00
Németo.	564	15,00	8,81	300	7,98	4,69	1135	30,19	17,73
Norvégia	8	4,71	3,48	21	12,35	9,13	20	11,76	8,70
Olaszo.	191	7,52	5,46	126	4,96	3,60	333	13,11	9,51
Oroszo.	597	7,41	4,39	348	4,32	2,56	1391	17,26	10,23
Portugália	24	6,12	4,00	9	2,30	1,50	54	13,78	9,00
<i>Románia</i>	1	0,21	0,14	45	9,38	6,25	71	14,79	9,86
Spanyolo.	67	6,09	3,44	60	5,45	3,08	152	13,82	7,79
Svájc	0	0	0	80	47,06	21,62	42	24,71	11,35
<i>Szerbia</i>	0	0	0	9	7,76	3,10	29	24,66	9,86
Svédó.	34	9,80	6,18	25	7,20	4,55	73	21,04	13,27
Monarchia	66	1,71	1,29	210	5,45	4,12	560	14,55	10,98

1910	Költségvetés mó K	Költségv. K/fő	Költségv/ kivitel%	Kivitel mó K	Behozatal mó K	Kvitel/ behozatal%	Kivitel/fő	Behozatal/fő
Ausztria	2916	102,32	112,15	2600	3500	74,29	91,23	122,81
Belgium	719	95,87	20,03	3590	4210	85,27	478,67	561,33
<i>Bosznia</i>	<i>67</i>	<i>35,26</i>	<i>49,63</i>	<i>135</i>	<i>144</i>	<i>93,75</i>	<i>71,05</i>	<i>75,79</i>
<i>Bulgária</i>	<i>182</i>	<i>42,33</i>	<i>101,11</i>	<i>180</i>	<i>189</i>	<i>95,24</i>	<i>41,86</i>	<i>43,95</i>
Dánia	225	83,33	27,14	829	924	89,72	307,04	342,22
Franciao.	4431	113,62	57,55	7700	9400	81,91	197,44	241,03
Görögo.	<i>135</i>	<i>51,92</i>	<i>100,00</i>	<i>135</i>	<i>166</i>	<i>81,33</i>	<i>51,92</i>	<i>63,85</i>
Hollandia	457	76,17	8,62	5300	6500	81,54	883,33	1083,33
Magyaro.	1850	90,24	101,09	1830	2080	87,98	89,27	101,46
Nagy-Brit.	4450	98,89	31,79	14000	17000	82,35	311,11	377,78
Németo.	3760	58,75	35,81	10500	12100	86,78	164,06	189,06
Norvégia	170	73,91	39,63	429	655	65,50	186,52	284,78
Olaszo.	2540	72,57	110,43	2300	3400	67,65	65,71	97,14
Oroszo.	8060	59,26	298,52	2700	3600	75,00	19,85	26,47
Portugália	392	65,33	214,21	183	368	49,73	30,50	61,33
<i>Románia</i>	<i>480</i>	<i>66,67</i>	<i>81,08</i>	<i>592</i>	<i>392</i>	<i>151,02</i>	<i>82,22</i>	<i>54,44</i>
Spanyolo.	1100	56,41	109,67	1003	1003	100,00	51,44	51,44
Svájc	170	45,95	13,08	1300	1880	69,15	351,35	508,11
<i>Szerbia</i>	<i>116</i>	<i>40,00</i>	<i>107,41</i>	<i>108</i>	<i>107</i>	<i>100,93</i>	<i>37,24</i>	<i>36,90</i>
Svédó.	347	63,09	39,66	875	919	95,21	159,09	167,09
Monarchia	3850	75,49	83,70	4600	5700	80,70	90,20	111,76

1910	Mezg. mó fő	Mezg. dolg.%	Ipar bánya mó fő	Ipari dolg.%	Kereskedő millió fő	Keres- kedő %	GDP/fő (1960USD)	GDP 1000 mó USD	GDP / költség- vetés	GDP / kivitel
Ausztria	13,50	47,37	7,00	24,56	2,00	7,02	560	16,00	5,49	6,15
Belgium	0,44	5,87	1,30	17,33	0,40	5,33	900	6,80	9,46	1,89
<i>Bosznia</i>	<i>1,60</i>	<i>84,21</i>	<i>0,10</i>	<i>5,26</i>	<i>0,10</i>	<i>5,26</i>	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
<i>Bulgária</i>	<i>3,10</i>	<i>72,09</i>	<i>0,32</i>	<i>7,44</i>	<i>0,16</i>	<i>3,72</i>	<i>260</i>	<i>1,20</i>	<i>6,59</i>	<i>6,67</i>
Dánia	1,00	37,04	0,80	29,63	0,25	9,26	860	2,40	10,67	2,90
Franciao.	8,70	22,31	6,30	16,15	2,00	5,13	690	27,40	6,18	3,56
Görögo.	0,50	19,23	0,10	3,85	0,12	4,54	320	1,50	11,11	11,11
Hollandia	0,57	9,50	0,66	11,00	0,33	5,50	750	4,60	10,07	0,87
Magyaro.	6,50	31,71	1,10	5,37	0,22	1,07	440	8,80	4,76	4,81
Nagy-Brit.	2,20	4,89	10,20	22,67	2,20	4,89	960	44,00	9,89	3,14
Németo.	17,00	26,56	26,40	41,25	8,20	12,81	750	50,00	13,30	4,76
Norvégia	0,35	15,22	0,24	10,43	0,11	4,78	750	1,80	10,59	4,20
Olaszo.	9,60	27,43	4,00	11,43	0,58	1,66	440	15,60	6,14	6,78
Portugália	1,50	25,00	0,45	7,50	0,14	2,33	300	1,80	4,59	9,84
Spanyolo.	4,80	24,62	1,00	5,13	0,30	1,54	370	7,40	6,73	7,38
Svájc	1,10	29,73	1,00	27,03	0,20	5,41	960	3,70	21,76	2,85
<i>Szerbia</i>	<i>2,10</i>	<i>72,41</i>	<i>0,16</i>	<i>5,59</i>	<i>0,04</i>	<i>1,52</i>	<i>290</i>	<i>0,72</i>	<i>6,21</i>	<i>6,67</i>
Svédó.	2,70	49,09	1,20	21,82	0,54	9,82	680	3,80	10,95	4,34
Monarchia	21,60	42,35	8,20	16,08	2,30	4,51	500	26,00	6,75	5,65

Az európai országok fejlettségének változása az 1898–1911 között eltelt időszak során
(a táblázatban a vizsgált változók 1911-es és 1898-as értékeinek hányadosa)

Ország 1911/1898	Lakosság (millió fő)	Termőterület/fő (1000km ² / /millió fő)	Távíró 1000km	Távíró/fő	Hajó 1000t	Hajó tonna/fő	Vasút 1000 km	Vasút/fő
Ausztria	1,19	0,84	1,57	1,32	2,28	1,92	1,44	1,21
Belgium	1,17	0,85	1,19	1,02	2,25	1,92	0,94	0,8
<i>Bulgária</i>	1,30	0,77	1,30	1,00	5,30	4,07	2,08	1,6
Dánia	1,29	0,78	0,58	0,45	1,50	1,17	1,48	1,15
Franciao.	1,03	0,97	1,96	1,91	1,62	1,58	1,35	1,31
Görögo.	1,08	0,92	1,00	0,92	1,42	1,31	1,78	1,65
Hollandia	1,22	0,82	1,36	1,11	0,68	0,56	1,27	1,04
Magyaro.	1,17	0,85	1,24	1,06	12,50	10,67	1,50	1,28
Nagy-Brit.	1,15	0,87	1,48	1,29	1,10	0,95	1,21	1,05
Németo.	1,23	0,81	1,97	1,60	2,00	1,63	1,32	1,07
Norvégia	1,15	0,87	1,10	0,96	5,02	4,37	1,76	1,53
Olaszo.	1,12	0,89	1,29	1,15	1,42	1,26	1,11	0,99
Oroszo.	1,28	0,78	1,56	1,22	1,80	1,40	1,93	1,51
Portugália	1,20	0,83	1,32	1,10	1,27	1,06	1,26	1,05
<i>Románia</i>	1,24	0,81	1,07	0,86	2,87	2,31	1,32	1,06
Spanyolo.	1,11	0,90	1,51	1,35	1,65	1,48	1,20	1,08
Svájc	1,28	0,78	0,49	0,39	0	0	1,38	1,08
<i>Szerbia</i>	1,26	0,79	1,34	1,07	0	0	1,67	1,33
Svédó.	1,12	0,89	1,58	1,41	2,17	1,94	1,43	1,28
Monarchia	1,11	0,90	1,38	1,25	2,92	2,63	1,48	1,33

1911/1898	Haditeng- gerészet millió K	Haditeng. % %	Haditeng. kiadás 1 főre	Oktatás móK	Oktatás a költségve- tésből %	Oktatás egy főre	Hadügy. móK	Hadügy% %	Hadügy /fő
Ausztria	1,59	0,76	1,34	1,95	0,94	1,64	1,07	0,51	0,90
Belgium	1,00	0,54	0,85	1,54	0,83	1,31	1,60	0,87	1,37
<i>Bulgária</i>	1,00	0,46	0,77	2,67	1,22	2,05	1,73	0,79	1,33
Dánia	1,32	0,54	1,03	3,77	1,54	2,94	2,00	0,82	1,56
Franciao.	1,54	1,17	1,50	1,36	1,03	1,32	1,45	1,10	1,41
Görögo.	1,60	1,13	1,48	1,07	0,75	0,99	1,17	0,82	1,08
Hollandia	1,21	0,77	0,99	2,00	1,27	1,63	1,43	0,91	1,17
Magyaro.	n.a.	n.a.	n.a.	3,65	1,97	3,12	6,41	3,45	5,47
Nagy-Brit.	1,98	1,11	1,72	1,69	0,95	1,46	1,50	0,84	1,30
Németo.	7,83	3,33	6,36	0,75	0,32	0,61	1,92	0,82	1,56
Norvégia	0,80	0,45	0,70	1,91	1,07	1,66	2,22	1,24	1,93
Olaszo.	1,99	1,32	1,77	3,00	1,98	2,67	1,42	0,94	1,26
Oroszo.	2,21	1,65	1,72	3,35	2,49	2,61	1,26	0,94	0,99
Portugália	1,20	0,84	1,00	1,80	1,26	1,50	1,80	1,26	1,50
<i>Románia</i>	1,00	0,45	0,81	1,67	0,75	1,34	1,58	0,71	1,27
Spanyolo.	2,39	1,92	2,15	1,25	1,00	1,12	1,07	0,86	0,96
Svájc	0	0	0	1,33	1,33	1,05	1,68	1,68	1,32
<i>Szerbia</i>	0	0	0	1,88	1,02	1,49	2,04	1,11	1,62
Svédó.	1,70	0,83	1,51	1,32	0,64	1,17	2,92	1,43	2,60
Monarchia	2,20	1,54	1,98	2,50	1,75	2,25	1,59	1,12	1,43

1911/1898	Költségvetés millió K	Költség/fő	Költségve- tés/kivitel	Kivitel millió K	Behozatal millió K	Kivitel/ behozatal	Kivitel/fő
Ausztria	2,08	1,75	1,20	1,73	2,50	0,69	1,46
Belgium	1,85	1,58	0,72	2,56	2,48	1,04	2,19
<i>Bulgária</i>	2,19	1,68	1,31	1,67	2,49	0,67	1,28
Dánia	2,45	1,90	1,09	2,24	1,83	1,22	1,74
Franciao.	1,32	1,28	0,77	1,71	1,92	0,89	1,67
<i>Görögo.</i>	1,42	1,31	0,73	1,93	1,47	1,31	1,78
Hollandia	1,58	1,29	0,83	1,89	1,86	1,02	1,55
Magyaro.	1,86	1,59	1,01	1,83	1,04	1,76	1,56
Nagy-Brit.	1,78	1,54	0,91	1,94	1,59	1,23	1,69
Németo.	2,35	1,91	1,00	2,33	2,20	1,06	1,90
Norvégia	1,79	1,56	0,75	2,38	1,98	1,20	2,07
Olaszo.	1,51	1,35	0,78	1,93	3,18	0,61	1,72
Oroszo.	1,34	1,05	1,29	1,04	1,80	0,58	0,81
Portugália	1,43	1,19	1,16	1,22	1,80	0,68	1,02
<i>Románia</i>	2,23	1,80	1,22	1,83	1,16	1,57	1,47
Spanyolo.	1,25	1,12	1,14	1,09	1,26	0,86	0,97
Svájc	1,10	0,78	0,56	1,78	1,77	1,00	1,40
<i>Szerbia</i>	1,84	1,46	0,90	2,04	3,24	0,63	1,62
Svédó.	2,04	1,82	0,97	2,08	2,04	1,02	1,86
Monarchia	1,43	1,29	0,80	1,77	2,28	0,78	1,60

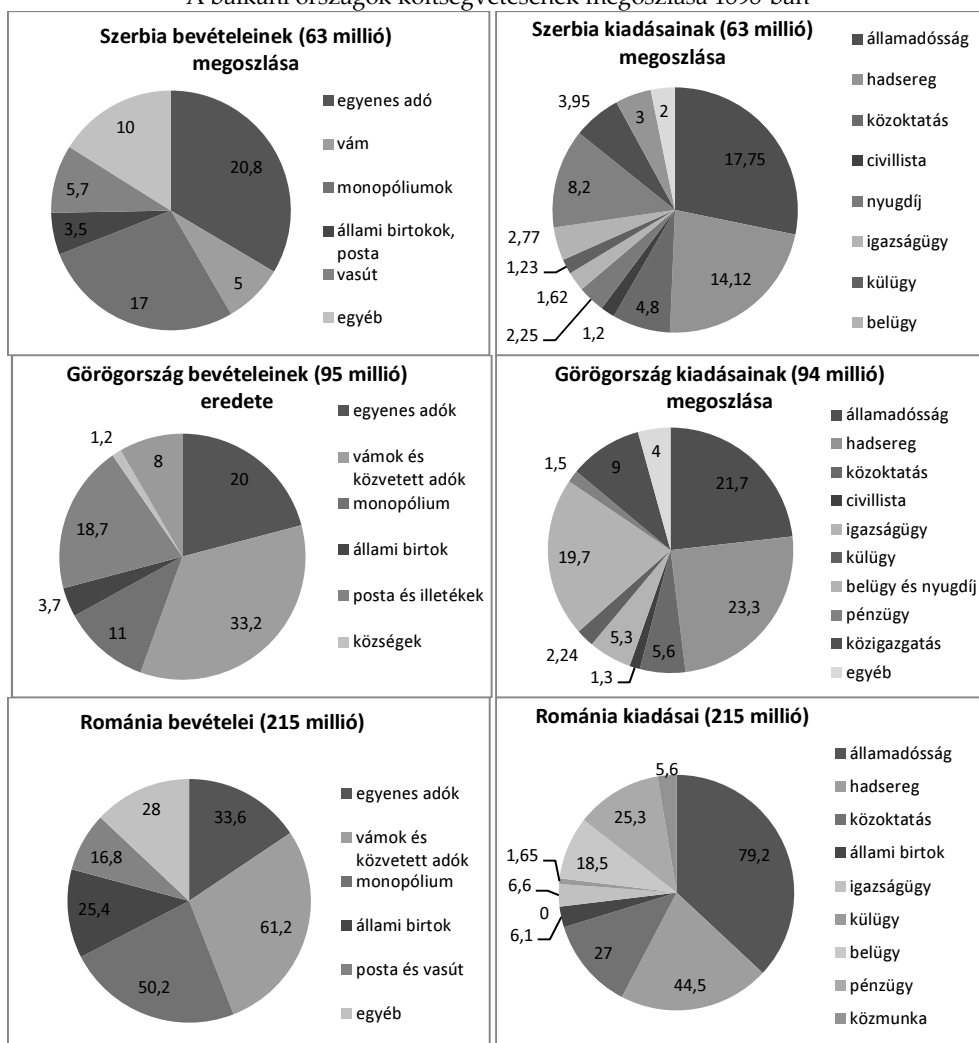
A GDP/fő változása Európában 1870–1913 között (Pamuk, S.–Williamson, J. G. alapján)

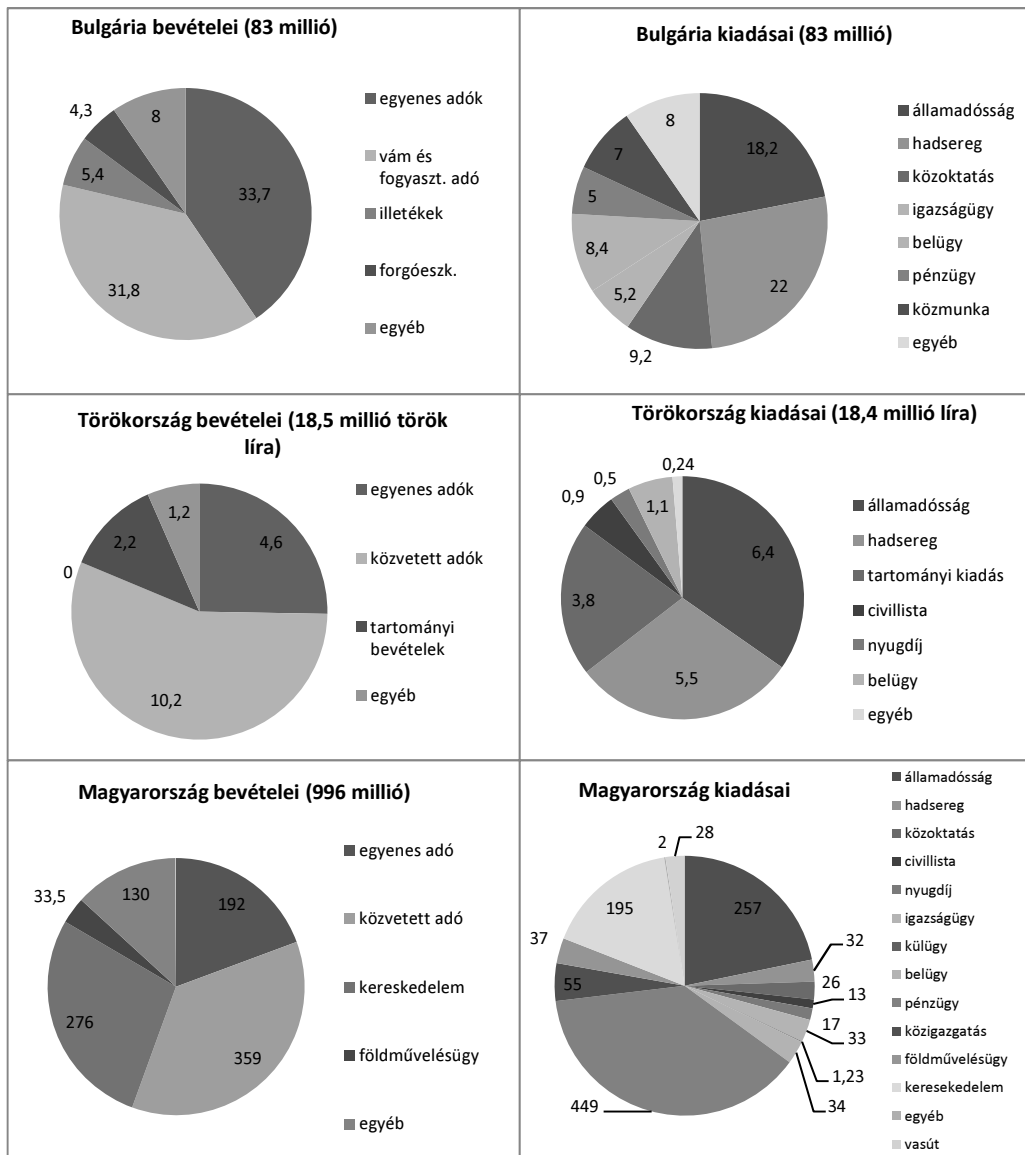
Ország	1870	1890	1913	Növekedés 1.	Növekedés 2 %
Belgium	1500	1859	2311	23.93	24.31
Franciaország	1196	1436	1973	20.07	37.40
Németország	1101	1376	2023	24.98	47.02
Hollandia	1469	1947	2286	32.54	17.41
Egyesült Királyság	2045	2451	3000	19.85	22.40
Dánia	1172	1450	2276	23.72	56.97
Finnország*	740	847	1286	14.46	51.83
Norvégia	1014	1157	1550	14.10	33.97
Svédország	1057	1230	1838	16.37	49.43
OMM	793	987	1359	24.46	37.69
Ausztria	897	1145	1623	27.65	41.75
Magyarország	616	752	1000	22.08	32.98
Olaszország	748	831	1400	11.10	68.47
Spanyolország	928	1188	1457	28.02	22.64
Bulgária	650	726	814	11.69	12.12
Görögország	671	724	840	7.90	16.02
Portugália	624	746	837	19.55	12.20
Románia	565	663	872	17.35	31.52
Oroszország*	600	743	893	23.83	20.19
Szerbia	560	646	724	15.36	12.07

1990-es US dollárban kifejezve.

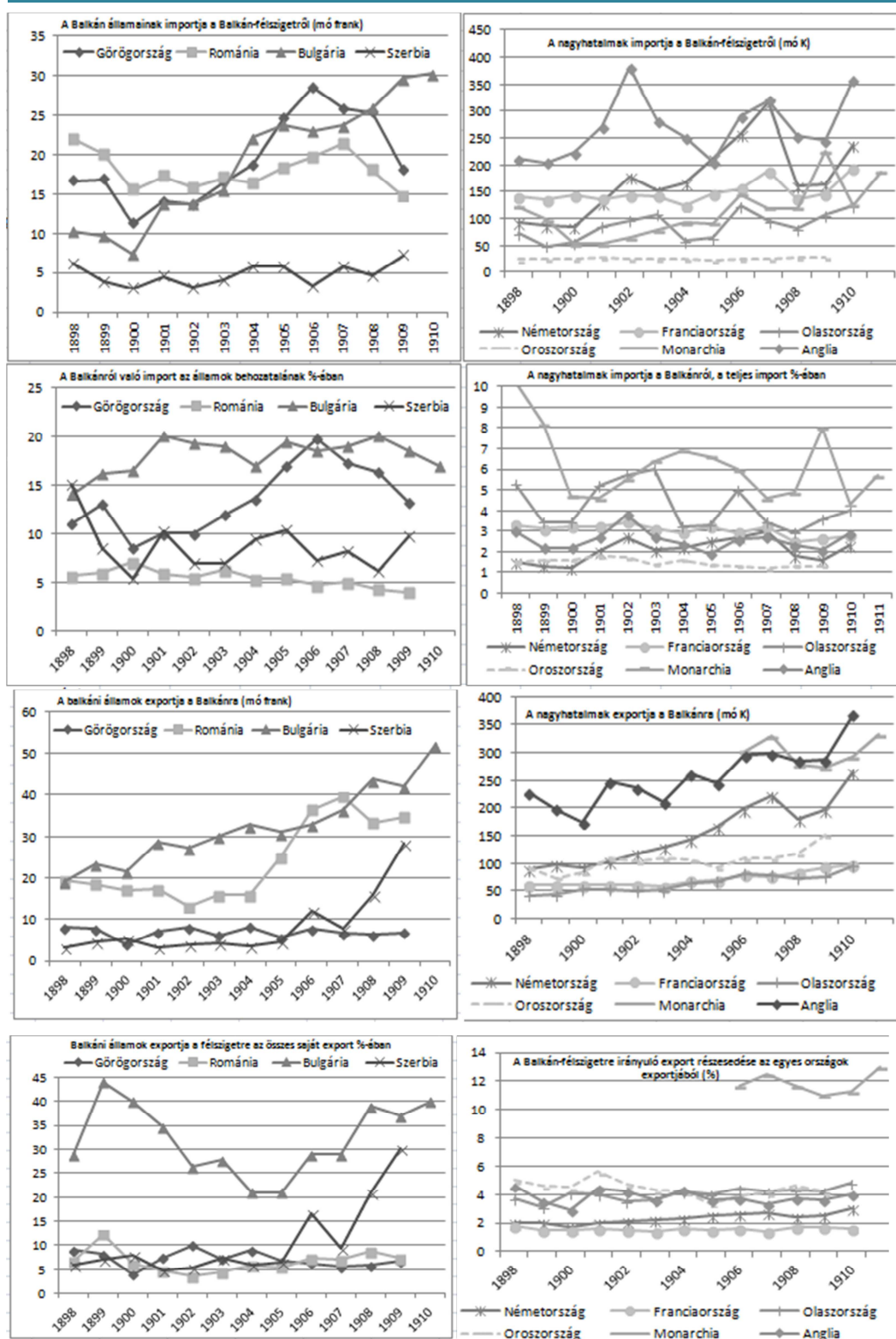
1911/1898	GDP/fő (1960USD)	GDP 1000 mó usd	GDP/ költészetés	GDP/kivitel
Belgium	1,50	1,77	0,96	0,69
Dánia	1,72	2,29	0,93	1,02
Franciao.	1,38	1,44	1,09	0,84
Görögo.	1,19	2,31	1,63	1,20
Hollandia	1,25	1,56	0,99	0,83
Nagy-Brit.	1,28	1,50	0,85	0,77
Németo.	1,50	1,92	0,82	0,82
Norvégia	1,50	1,80	1,01	0,76
Olaszo.	1,47	1,67	1,10	0,86
Portugália	1,20	1,44	1,01	1,18
Spanyolo.	1,19	1,36	1,09	1,26
Svédö.	1,84	2,10	1,03	1,01

A balkáni országok költészetésének megoszlása 1898-ban

1898-as adatok nemzeti valutában, melyet – a török líra kivételével – a frankkal egy árfolyamúnak tüntettünk fel.
Készült Szende, Gy. adatai alapján

MELLÉKLETEK A II. KÖTETHEZ

Anglia, a kontinentális Európa és a Habsburg-birtokok fejlettségi szintje és fejlődési sebessége
1800–1860 között*

Régió	GDP/fő 1800	Anglia = 100	GDP/fő 1860	Anglia = 100	Növekedés (%)
Anglia	345	100	558	100	+62
Kontinentális Európa	211	61	454	81	+115
Habsburg Birodalom, Kelet-Európa (Maddison szerint)	190	55 (58)	288	51 (49)	+52

*1960-as USA-dollárban, mely az 1910-es frankkal kb. egyenértékű.

Berend T. I.: Kisiklott történelem i. m. 44. idézi Bairoch, P.: Europe's Gross National Product: 1800–1975. The Journal of European Economic History, 5, 1976/2. művét.

Regionális jövedelemegyenlőtlenségek a 19. században I.

Kína, 1880	Népesség (1000 fő)	Népesség %-ban	Teljes jövedelem (tael)	Részesedés a jövedelemből	Egy főre jutó éves jövedelem taelben
Közember	379 000	98	1 821 047	74	5
Alsó középosztály	6450	1,7	247 605	10	38
Felső középosztály	1050	0,3	380 120	15,5	362

Milanovic, B.–Lindert, P. H.–Williamson, J. G.: Measuring Ancient Inequality i. m. alapján.

Regionális jövedelemegyenlőtlenségek a 19. században II.

Új-Spanyolország, 1790	Népesség, %	Éves jövedelem családon- ként pesoban	Jövedelem a %-ában
spanyol elit	10	1543	55
mesztic középosztály	18	300	19
helyi paraszt	72	100	26

Milanovic, B.–Lindert, P. H.–Williamson, J. G.: Measuring Ancient Inequality i. m. alapján saját számítás.

Regionális jövedelemegyenlőtlenségek a 19. században III.

India, 1750	Lakosság %-ában	Jövedelem %-ában	Egy főre jutó jövedelmi átlag (országos átlag = 1)
nemesség, zamindar	1	15	15
kereskedők, kézművesek	17	37	2,2
parasztok	72	45	0,6
törzsi gazdaság	10	3	0,3

Milanovic, B.–Lindert, P. H.–Williamson, J. G.: Measuring Ancient Inequality i. m. alapján saját számítás.

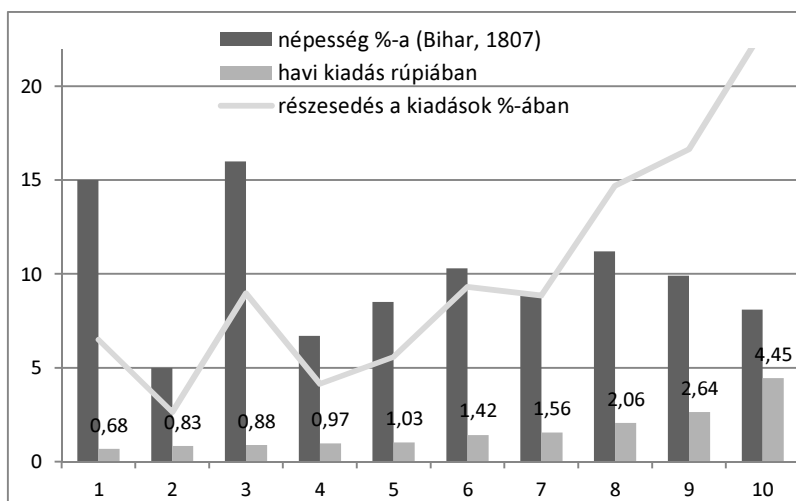
Regionális jövedelemegyenlőtlenségek a 19. században IV.

Nápolyi Királyság, családi jövedelem dukátban, 1811	Népesség %-a	Egy főre jutó bevétel dukát	Összes rétegjövedelem	%-ban
200 dukát	10	38	380	5,76
230 dukát	10	44	440	6,67
260 dukát	70	50	3500	53,03
600 dukát	6	114	684	10,36
1500 dukát	3,3	286	944	14,30
5000 dukát*	0,7	950	665	10,08

*Országos átlag 65 dukát, létminimum 30 vidéken, 50 városban, 35 átlagosan (egy dukát 50 gros 1850-ben, azaz kb. 50 gramm ezüst)

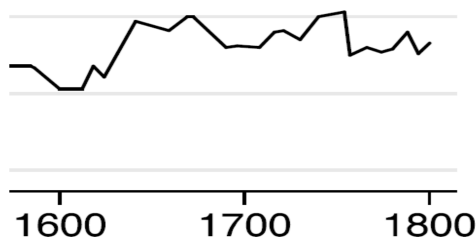
Milanovic, B.-Lindert, P. H.-Williamson, J. G.: Measuring Ancient Inequality i. m. alapján saját számítás.

Az indiai Bihar tartomány lakosságának jövedelem szerinti rétegződése 1807-ben (decilisenként)

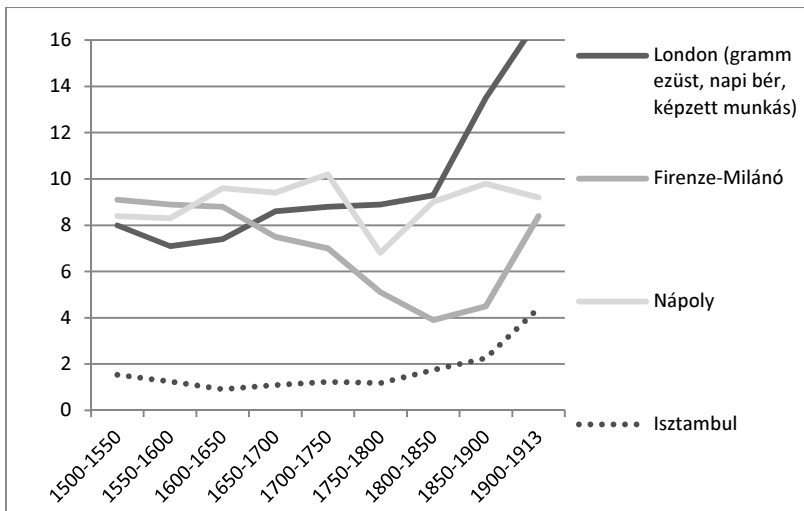

Milanovic, B.-Lindert, P. H.-Williamson, J. G.: Measuring Ancient Inequality i. m. alapján saját számítás.

Az arany: ezüst árfolyam az Oszmán Birodalomban (1:10-1:15 között)

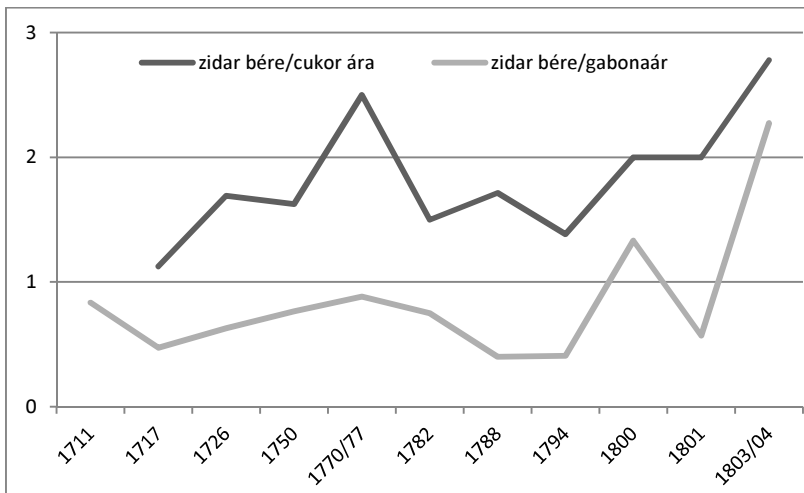

Képzett munkások napi bérének változása deflált g ezüstben megadva különböző városokban

Williamson, J. G.: Real Wages and Relative Factor Prices in the Third World 1820-1940: The Mediterranean Basin. Discussion Paper Number 1842. 1998. alapján.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.201.6449&rep=rep1&type=pdf>

A kőművesek (zidari) bérének és az élelmiszerárak hányadosa Ragusában

Vinaver adatai alapján saját számítás.

A gros/kurus ezüsttartalma és a megélhetési költségek (gramm ezüst/nap) változása

	1700–1720	1720–1740	1740–1760	1760–1780	1780–1800	1800–1820
Gros, gramm ezüstben	15,7	15	13,3	10	7,6	4,5
Megélhetési költség	1	1,1	1,4	1,5	1,5	1,9

Atanaszov Pamukra támaszkodik adataiban, nem Berov ettől eltérő értékeire.
 A megélhetési költség Özmucur-Pamuk alapján kalkulálva, konstantinápolyi adatokból.

A földjövedelem eredete (állattartás nélkül) Varibobi peloponnészoszi faluban 1715-ben

Ffi	Çift (26,5 çift összesen 150 ha)	Szőlő (dönüm)	Olajfa (db)	Juh	Jövedelem (akcse) ¹⁰⁸⁰	Szőlő (akcse)	Olajfa (akcse)	Összesen (akcse)	Egy felnőtt munkaeőrre jut (akcse)
ffi, f	1,5	2	30	50	6 030	600	1050	7 680	3 600
ffi	2	2		25	8 040	600		8 640	8 640
ffi, f	2,5	5		30	10 050	1 500		11 550	5 700
ffi	6	3	5	30	24 120	900	175	25 195	25 200
ffi	2	2		25	8 040	600		8 640	8 640
ffi	2	2		30	8 040	600		8 640	8 640
ffi	2	2		20	8 040	600		8 640	8 640
ffi	2	2		10	8 040	600		8 640	8 640
ffi	2,5			30	10 050			10 050	10 050
ffi	2				8 040			8 040	8 040
ffi	2			10	8 040			8 040	8 040

1 çift itt 6 ha, azaz 30 vetett dönümrre (3 ha) jut 67 kile termés, a szőlő dönümje 300, az olajfa darabja 35 akcse éves hozammal számolva. ffi – felnőtt férfi, f – fiatal férfi

A háttérszín a társadalmi rétegeket reprezentálja jövedelmi viszonyaik alapján.

Az I. kötetben hibásan megjelent táblázat:

A keresztényeket sújtó fejadó és a napi bér (isztabuli képzetlen munkás) aránya

Év	cizye (akcse/hané)	cizye (gr ezüst)	Képzetlen munkás bére (akcse/nap)	Képzetlen munkás bére (gramm ezüst/nap)	Egy gramm ezüst akcsében	cizye/ napi bér	Bevétel/kiadás (megélhetési index 1490-hez képest)
1640	225	62.5	15.2	4.2	3.6	14.9	0.8
1668	300	68	19.5	4.4	4.4	15.4	0.8
1685	400	75-77	21.8	4.5	4.85	17.1	0.73
Év	cizye (kurus/ffi)**	cizye (gr ezüst)		Képzetlen munkás bére (gramm ezüst/nap)	Egy kurus ezüstartalma (és egy gramm ezüst piaszterben)	cizye/ napi bér	Bevétel/kiadás (megélhetési index 1490-hez képest)
1744	11	55*		3.9	4.9 (0,2)	12-18*	0.9
1804	12	60*		5.3	2.5 (0,4)	11.3*	0.84
1824	24	60*		5	(1819)	12.0*	1.13
1839	60	42*		4.5	0.7 (1,5)	9.33*	1.11

* A leggazdagabb (ala) réteg adója – képzetlen munkások napi bérével összevetve. Adatok: Özmutur, S.–Pamuk, S.: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. The Journal of Economic History, Vol. 62, 2002/2. 301. valamint Hadzibegić, H.: Džizija ili Harač. Prilozi 5. Sarajevo: Oriental Institute, 1954–1955. 102. és Grozdanova, E.: Szabiraneto na danaka dzsizie v Balgarszkitze zemi. Istoriceszki Pregled, 1970/5. 84. alapján.

¹⁰⁸⁰ Ezüst grammban hatodannyi.

Városok népességgyarapodása

Városok	1800	1860	1914	1930
Aleppó		100	120	230
Damaszkusz		100	220	210
Bejrút		50	150	180
Jeruzsálem	10	20	80	90
Bagdad	50–100	60	150	300
Bászra	4	10	20	60
Áden	1	20	50	50
Kairó	230	300	700	1200
Alexandria	15	200	350	600

Issawi, Ch.: An Economic History i. m.

A városok lélekszámának növekedése a terület fejlődésének dinamikájára is utal.

Aszkerik és ráják vagyoni különbségeinek változása 3 balkáni városban 1700-1820 között a hagyatékok mediánértéke alapján (gramm ezüstben)

Medián	Rusze		Vidin		Szófia	
	aszkeri	rája	aszkeri	rája	aszkeri	rája
Év						
1700–1720	3000	10000	1400	2500		
1720–1740			1400	1250		
1740–1760			1983	1067	1650	1870
1760–1780	8900 (6000)*	3380 (2100)	3300 (2100)	2600 (1800)	8300 (5500)	1800 (1200)
1780–1800			3600 (1800)	2625 (1300)	11600 (6000)	2306 (1300)*

*) vásárlóerővel korrigált érték, gramm ezüstben Atanaszov adatai alapján saját szerkesztés.

Az aszkeri és muszlim csoportok egymáshoz mért átlagvagyonának változása a hagyatékok alapján 3 ruméliai városban

Év	Muszlim (Rusze)*	Askeri/ muszlim vagyon aránya	Muszlim (Szófia)*	Askeri/ muszlim vagyon aránya	Muszlim (Vidin)*	Askeri/ muszlim vagyon aránya
1700–1720	10 000	1,4			5300	0,85
1720–1740	15 265	0,70			5163	0,66
1740–1760			10 533	1,99	9029	1,07
1760–1780	15 948	0,87	12 228	1,91	13 500	1,04
1780–1800			9000	1,67	9500	1,08
1800–1820	13 209	1,34	14 000	1,28		

*Korrigálatlan érték gramm ezüstben, Atanaszov adatai alapján saját szerkesztés.

c, A kavalai vámbevételek alakulása kurusban

Év	Muadzsel e (kurus)	Bérlői profitrátá (%)	Bérlő profitja (kurus)	Kincstár részesedése (kurus)	Össze- sen (kurus)	Termelési index (és reáljövede- lem-index)	Állami bevételek a haszonból, (%)	összes bevételek /muadzsele (%)
1734	7030	28	1970	5170	7140	55	72,41	101,56
1759	28 000	26	7224	5170	12 394	95	41,71	44,26
1766	32 100	24	7837	5170	13 007	100	39,75	40,52
1769	32 800	23	7708	5170	12 878	99	40,15	39,26
1770	34 200	23	7935	5170	13 105	101	39,45	38,32
1785	33 600	20	6787	5170	11 957	92	43,24	35,59
1793			16 800	5170	21 970	169	23,53	
1800			19 000	7086	26 086	206	27,16	
1808	182860	16	28526	9100	37626	289	24,19	20,58

Az akcse és a gros ezüsttartalmának változása a Török Birodalomban

év	forrás	pénz	gramm ezüstben	egységnyi pénz gr ezüstben
1710	Sziderokapsza	19 akcse	3	0,15
1732	Konstantinápoly	13,5 akcse	1,75	0,13 ¹⁰⁸¹
1762	Szófia	33 akcse	4	0,12
1788		1gros	7	7
1792	Szófia	1/4 gros	1,2	4,8
1794	Szaloniki	0,4 gros	1,9	4,75
1810		1 gros	4,6	4,6
1834		1 gros	0,85	0,85
1844		1 gros	1	1
1871	Kotel	1,3 gros	0,7	0,6 ¹⁰⁸²
1875	Gabrovo	2 gros	1,1	0,6 ?

Berov, Lj.: Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i Evropejszkata revolucija na cenite. Szófia, 1976. Izd. Ak. na Naukite, 50. és Pamuk, S.: The Monetary System of the Ottoman Empire. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire i. m. 973.

A vidini társadalom belső differenciáltságának vizsgálatokor használt, egymásnak megfeleltethető *vagyoni* kategóriák értéke ezüstben és inflálódo grosban kifejezve

1720-ban	50 gros alatt	50–100	100–250	250–500	500–1000	1000–5000	5000 gros felett
1780-ban	100 gros alatt	100–200	200–500	500–1000	1000–2000	2000–10 000	10 000 gros felett
Grafikonon gramm ezüst	787 gramm ezüstig	787–1575	1575–4000	4000–8000	8000–16 000	16 000–78 000	78 000 felett

¹⁰⁸¹ *Pár oldalal feljebb* az akcse : ezüst (gramm) váltószám ott 6:1, itt pedig 7,5:1. Atanaszov könyvében kritizálja Berov átváltását. Mint látható, a közel 20-25%-os különbség megnehezíti a komparatív vizsgálatokat 1750 előtt.

¹⁰⁸² Berovval szemben más szerzők 1870 után már 1 gramm ezüst = 1 gros árfolyammal számolnak. Egy frank ugyanis kb. 4,5–5 piaster az 1860-as évektől, a frank ezüsttartalma viszont 4,5 gramm ezüst volt.

Egy főre jutó adók és adótípusok 3 ruméliai kazában (1854)

Adótípus	Szelimnia kaza (1000 piaszter)	Egy házra (5951 ház)	Sztara Zagora kaza (1000 piaszter)	Egy házra (5585 ház)	Kazanlik kaza (1000 piaszter)	Egy házra (8194 ház)
Temetuat vergi*	433	73	770	130	857	104
Földadó	870	147	3700	627	1450	176
Beglik	245	41	640	108	280	34
Dohányadó	200	33				
Alkoholadó (zadzerie)	250	42	160	27	120	14
Esznaf vergiszi	80	13			10	1,2
Bedel-i aszkerie	207	35	340	57	270	32
Ihtisszab (piaci adó)			360	61	140	17
Gülzagi (rózsa)					240	29
Összesen	2500	423	6000	1016	3475	424

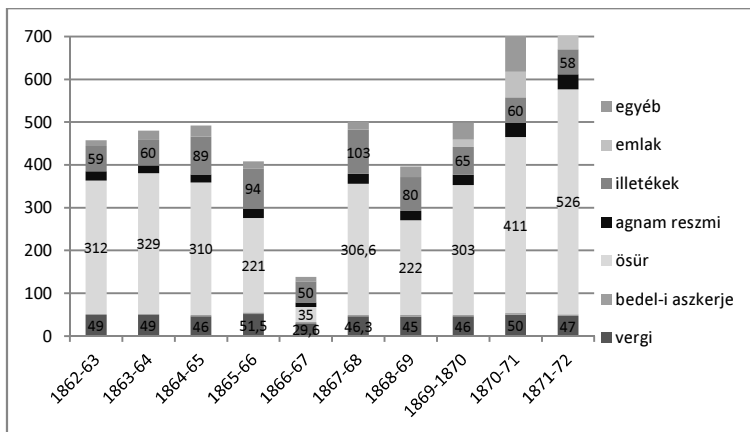
Poyet három tanulmányának összesített adatai alapján. *A 3–3,5%-os adó alapján az éves jövedelem is becsülhető.

Kazanlik kaza adminisztratív személyzetének éves költségei (piaszter, 1850 k.)

Kazanlik kaza	Éves fizetés	Kazanlik kaza	Éves fizetés
Kádi	18 000	25 gyalogos csendőr	18 000
Mufti	18 000	25 lovasított csendőr	42 000
Müdir	18 000	25 gyalogos járőr	18 000
Kaza titkára	3000	10 lovas járőr	17 000
Közpénztárnok	3000	Nyugdíj (18 fő)	1200
3 csendőrtiszt	9000	Postaszolgálat	4000

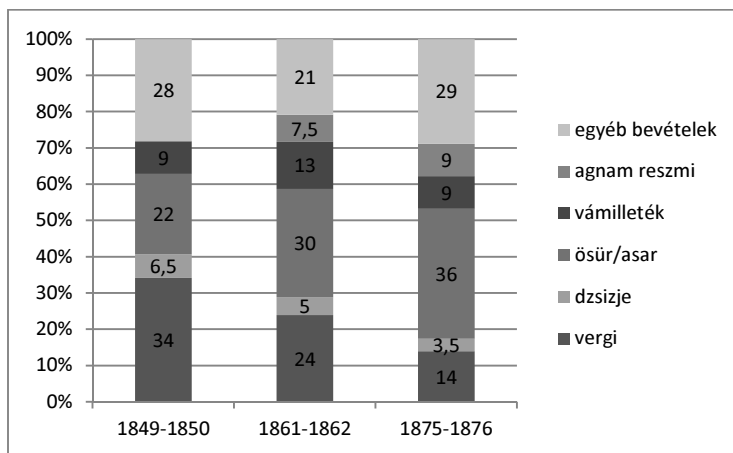
Poyet, C. F.: Ille lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Année 1859.

Az Oszmán Birodalom bevételeinek fluktuálása 1862–1873 között (millió frank)

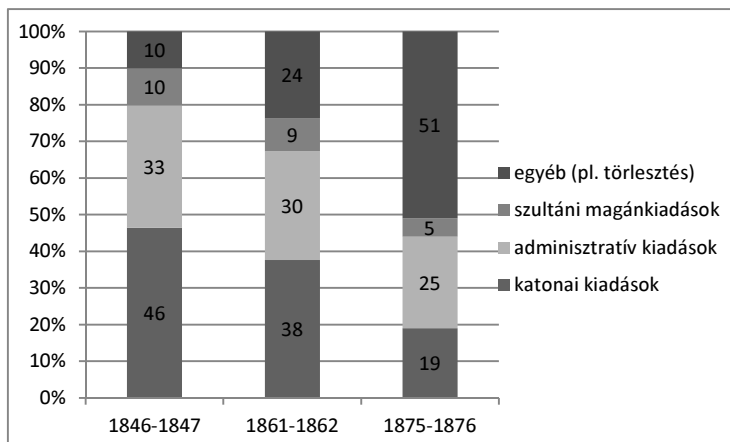

Kiyotaki, K.: Ottoman State Finance i. m. alapján.

Az Oszmán Birodalom bevételeinek módosulása 1846–1876 között

Az Oszmán Birodalom kiadásainak módosulása 1846–1876 között

Ozekicioglu S.–Ozekicioglu, H.: First borrowing period at Ottoman Empire (1854-1876): Budget policies and consequences. *Business and Economic Horizons*, 3, 2010/3. 28–46.

http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/128673/2/03_V3_BEH_TURKEY_SedaOzekicioglu_HalilOzekicioglu_d_ac.pdf és

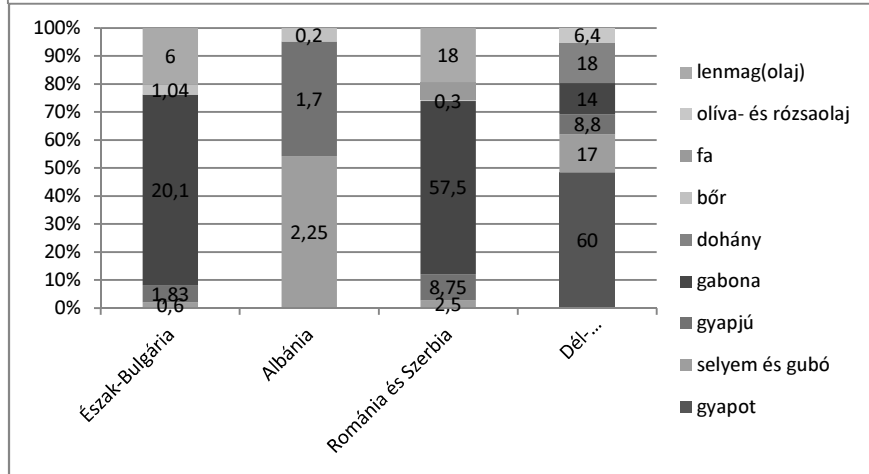
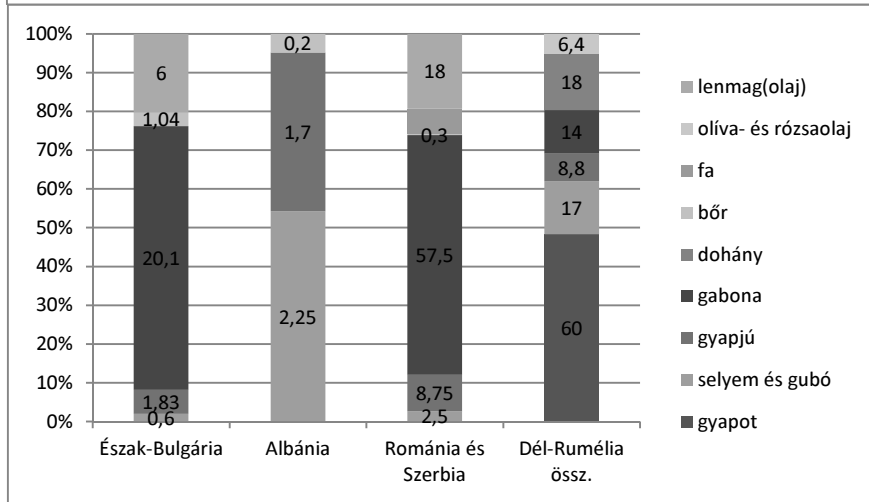
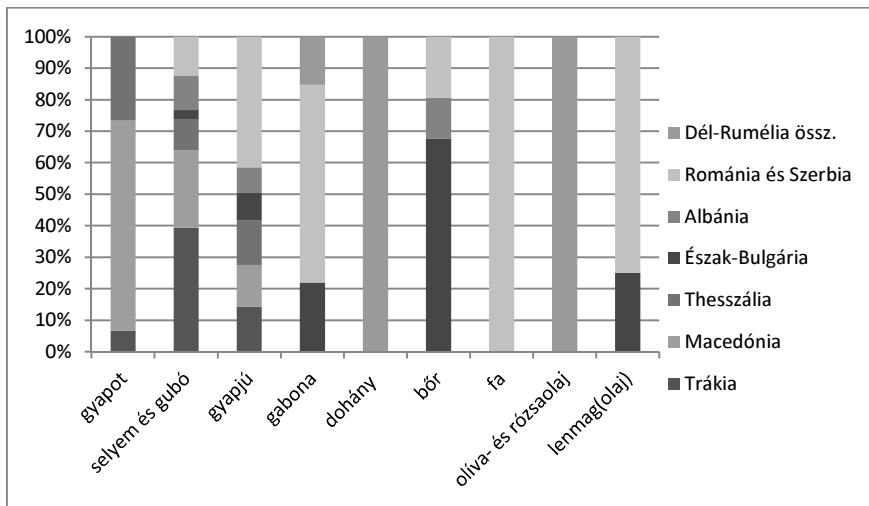
Güran, T.: Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesi. *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, No. 60. 1998. 79–95.
továbbá Kiray, E.: *Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar*. İletişim Yayınları İstanbul, 1995.

Pénznemek átváltási arányszámai piaszterben kifejezve

Velencei dukát	47
Holland és osztrák dukát	46
Napóleon és Lajos-arany	42
Theresienthaler	21
5 frank	21
Forint és Gulden	10

National-ökonomische Zustände in Bulgarien. *Journal des Oesterreichischen Lloyd*. XII. Jahrgang. Nr. 107–114. Trieszt, 1847. 427–455.

Rumélia exportjának termékek szerinti megoszlása

Termények árai Anatóliában, 1844 (piaszter)

Kukorica (kile)	Búza (kile)	Árpa (kile)	Szezám (kile)	Szőlő (oka)	Gyapot (oka)	Dohány (oka)
5	10 (20-25)	4	20	0,3	1,9	5

Bilgi, N. adatai alapján.

Vásári forgalom a Balkánon

Nevrokopi vásár, 1846 (1000 forint), %			Uzundzsoví vásár, 1846 (1000 forint) %			Uzundzsoví vásár, 1856 (1000 forint) %	
OMM	400	23,26	OMM	800	59	3800	55
Szász	600	34,88	Szász	40	3	1900	27
Angol	120	6,98	Angol	400	30	1100	15
Török (helyi)	600	34,88	Török	100	8	310	5

A Török Birodalom kereskedelmi forgalmának változása 1846/1860 (millió frank)

Ország	Törökországba 1860	Törökországból 1860	Törökországba 1846	Törökországból 1846
Nagy-Britannia (közvetlen)	141	80	58	30
Franciaország	92	131	25	53
Ausztria	73	60	26	42
Németország	34	49		
Oroszország	23	16	22	17
Perzsia	25	3	25	1 +100 átmenő
Belgium	8	5	1	0,5
Hollandia	7,5	3,6	6	2
Szárd Királyság	3	5,8	0,8	2,4
Összesen	454	406		

Heuschling, X.: L'Empire de Turquie i. m. 181.

Burgasz kereskedelmi forgalma, 1848

Burgasz exportja, 1848,		Burgasz importja, 1848	
gabona (konst. kile)	1 294 000	vas (kantar)	400
Odessza, hordó bor	40 000	Konstantinápolyból szeg (kantar)	1022
Konstantinápoly, kantar sajt	1163	Konstantinápolyból kávé (kantar)	1000
Konstantinápoly, kantar vaj	2050	Konstantinápolyból mazsola (kantar)	5680
Konstantinápoly, kantar rózsavíz	818	cukor (kantar)	2020
szliveni szövet (bála)	2000	olaj (kantar)	4100
		Szlivebe kecskebőr	100 000
Michoff, N.: Österreich... Band 1. 153.		gyapot (bála = 112 oka)	100

Drinápoly forgalma (1846)

Drinápoly importja, 1846	Egység		Millió frank	Egységár	Drinápoly exportja, 1846	Egység		Millió frank	Egységár
Amerikai calico	1,2	millió darab	20	16,67	Gabona	5,2	millió kile	9,2	1,77
Gyapotfonal	0,32	millió kg	0,9	2,81	Szezám	1,5	millió oka	0,6	0,40
Indigó	0,21	millió kg	3,2	15,24	Szövet-gyapjú	0,58	millió oka	0,6	1,03
Cukor	0,4	millió kg	4,7	11,75	Selyem	0,05	millió oka	1,4	28,00
Kávé	0,65	millió kg	7,2	11,08	Dohány	0,75	millió oka	0,53	0,71
Összesen 36 millió Farley, J. L.: Modern Turkey. Hurst-Blackett, 1872. 232.					Bőr	12	ezer pár	0,6	0,05
					Bőr	0,12	millió db	0,1	0,83
					összesen 15 millió				

Várna átmenő- és célforgalmának megoszlása és tonnánkénti egységárai 1866-ban

Import	Hajó	Tonna	Tonnaérték	Érték frankban	
Francia gőzös	75	23 347	149,14	1 250 000	2 232 000
Osztrák gőzös	108	75 600	182,01	2 920 000	10 840 000
Angol gőzös	38	8025	536,32	4 124 000	180 000
Ottomán gőzös	54	29 700	259,06	3 800 000	3 309 000
Gőzös összesen	278	139 615	207	12 404 000	16 563 000
Vitorlás hajó	418	58 000	13,79	800 000	

Export, 1866	Hajó	Tonna	Tonna- érték	Érték frankban	Gabona (1 chargé = 110- 120 kg)	Egyéb érték frankban
Francia gőzös	75	23 347	86,18	1 438 000		574 000
Osztrák gőzös	108	75 600	34,31	1 096 000		1 498 000
Angol gőzös	38	8025	69,28	556 000	3600	
Ottomán gőzös	54	29 700	77,85	1 200 000		1 112 000
Gőzös összesen	278	139 612	56,12	4 389 000	7500	3 446 000
Angol vitorlás	10	3270	373,70	1 222 000	48 888	
Olasz vitorlás	25	7302	249,25	1 820 000	72 812	
Ottomán vitorlás	247	21 565	190,03	4 098 000	163 400	
Hellén vitorlás	94	19 344	223,07	4 315 000	172 634	
Összes vitorlás	415	59 500	218,49	13 000 000	532 000	

Adatok: Michoff, N.: Contribution a l'Histoire du Commerce Bulgare. I. i.m. Tedeschi konzul jelentései alapján számolva (és módosítva).

Rusze kereskedelmi egyenlege (osztrák irányú)

Évi átlag (forint)	Ruszéba be	Ruszéból
1867–1871	1 800 000	2 500 000
1871–1874	1 000 000	2 100 000
1876	2 800 000	3 600 000

Michoff, N.: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens II. i. m. Band II. 424.

Ruszéba be, 1876			Ruszéból ki, 1876		
centner (55 kg)	forint	egységár	centner	forint	egységár
146 000	28 00 000	19	580 000	3 600 000	6
ebből osztrák: 78 000	1 360 000	17	63 000	694 000	11
Szvistovba be, 1876			Szvistovból ki 1876		
centner	forint	egységár	centner	forint	egységár
33 000	1 000 000	30	274 000	1 800 000	6

Michoff, N.: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens II. i. m. Band 2.

Év	Szilisztrába be			Szilisztrából		
	Centner (55 kg)	Forint (2 frank)	Egységár	Centner	Forint	Egységár
1864	84 000	3 000 000	35,71	23 000	2 600 000	113,04
1866	144 000	5 400 000	37,50	11 600	3 600 000	310,34
1871	63 000	1 000 000	15,87	19 000	400 000	21,05
1874	64 000	1 300 000	20,31	59 000	600 000	10,17

Michoff, N.: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens II. i. m. Band 2. 424.

1878	Behozatal a Monarchiából (millió kg)	Értéke (millió Ft)	Egységár	Kivitel a Monarchiába (millió kg)	Értéke (millió Ft)	Egységár
Rusze	5,5	2,2	0,40	0,67	0,27	0,40
Szvistov	2,2	0,9	0,41	0,83	0,33	0,40
Szilisztra	0,9	0,35	0,39	0,17	0,1	0,59
Rahova	0,2	0,07	0,35	0,72	0,3	0,42
Nikápoly	0,25	0,1	0,40	0,1	0,03	0,30
összes dunai bolgár város	9,1	3,65	0,40	2,47	1	0,40

Michoff, N.: Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens II. i. m. Band 2.

Szkutari exportja és importja (1000 frank)

Év	Export	Import
1850	851	20 800
1851	1562	21 300
1853	1968	21 134

Turquie d'Europe. Albanie. État commercial de Scutari en 1854.

Annales du commerce extérieur. Paris, 1856.

Szeresz, Volosz és Kavala kereskedelmi forgalma (1000 frank)

Kikötő	1845 Import	1845 Export	1847 import	1847 export	1848 import	1848 export	1858 import	1858 export
Szeresz	2388	1474	3984	4354	3647	2067		
Kavala	185	1399	358	5607	270	2356		
Volosz	1550	3052	Port de Salonique et autres ports de la Macédoine et la Thessalie. Annales du commerce extérieur. Paris, 1847. 18-21.				3249	11 974

Az osztrák-magyar kereskedelem alakulása az Oszmán Birodalommal szárazföldön és tengeren, 1000 angol fontban

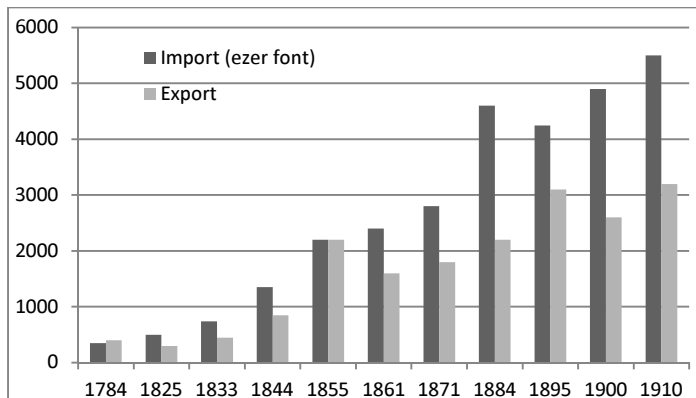
Szárazföldi kereskedelem	Janina	Monastir		Kelet-Rumélia		Van		Damaszkus	
1886	52	1888	25	1885	125			1885	17
1890	60	1891	69	1887	73	1888	9	1890	41
1895	52	1894	62			1894	20	1894	57

Tengeri kereskedelem: Rumélia	Szaloniki	Preveza		Kavala		Szkutari		Durazzo	
1885	360	1880	209	1885	84	1880	66	1880	104
1886	425			1890	86	1888	106	1888	81
1890	452	1890	13	1894	68	1890	84		

Tengeri kereskedelem: Anatólia	Szmirna	Mersin		Aleppo		Trebizond	
1880	466	1881	24	1880	68	1880	68
1885	471			1885	88	1885	100
1889	368	1892	86	1891	189	1894	184

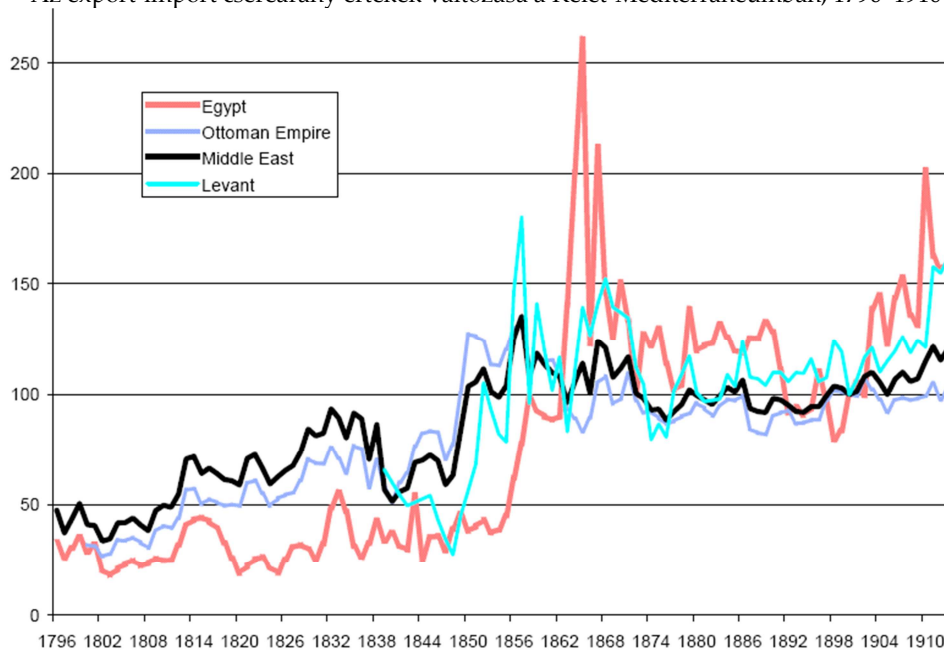
Bogert, E.: Austro-Hungarian Maritime Trade i. m. 740-751.

Szíriai kikötők exportja és importja 1000 angol fontban

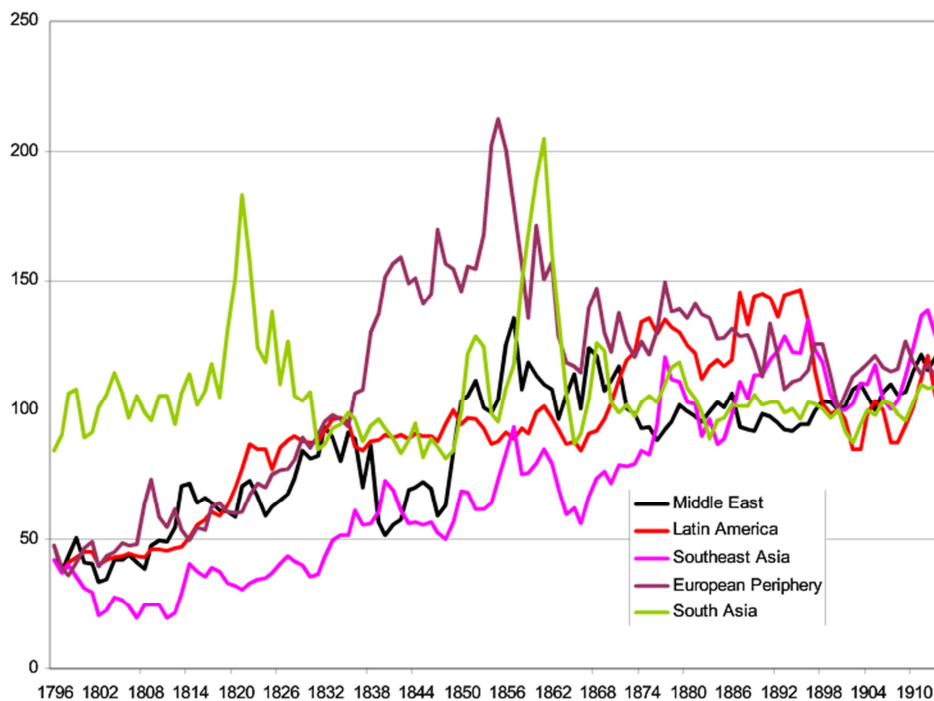
Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m.

Az export-import cserearány értékek változása a Kelet-Mediterráneumban, 1796–1910

Pamuk, S.–Williamson, J. G.: Ottoman De-Industrialisation i. m. alapján módosítva

Periférikus területek export/import cserearányának változása, 1796–1910

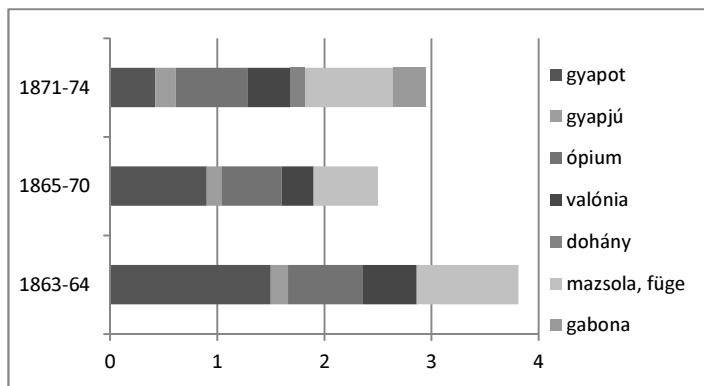
Pamuk, S.–Williamson, J. G.: Ottoman De-Industrialisation i. m.

A napi fogyasztói árindex és a napi bérek változása az Oszmán Birodalomban

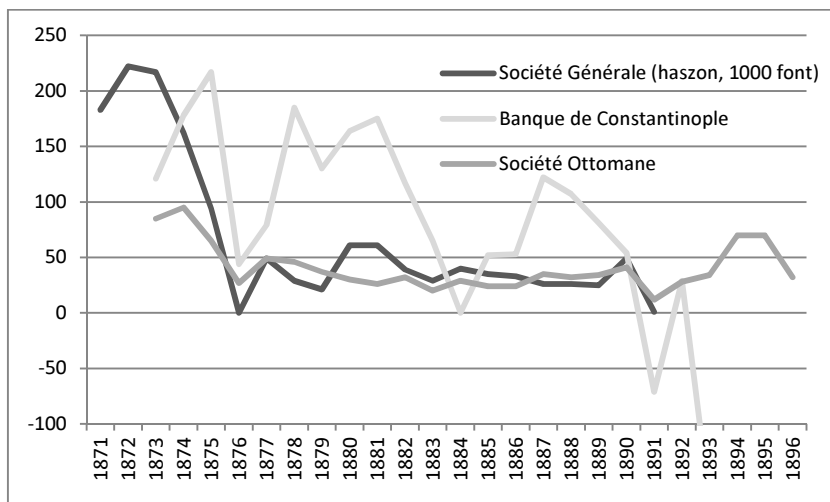
Év	Fogyasztói árindex akcsében kifejezve (1469=1)	Fogyasztói árindex ezüstben (gr) kifejezve	Képzetlen munkás napi bére (akcse)	Képzetlen munkás napi bére (ezüst gr.)	Képzett munkás napi bére (akcse)	Képzett munkás napi bére (ezüst gr)	Megélhetési index (1710=1)	Megélhetési index (1710=1)
1710	6,87	1,03	25,2	3,3	38,2	5	1,00	1,00
1720	6,98	1,06	26,4	3,5	42,3	5,6	1,03	1,09
1730	7,62	1,1	30,6	3,8	44,8	5,6	1,08	1,05
1740	9,93	1,39	32,5	3,9	51,1	6,2	0,88	0,92
1750	10,1	1,3	32,4	3,6	58,6	6,6	0,87	1,05
1760	11,1	1,23	30,3	2,9	50,8	4,8	0,74	0,80
1770	17,8	1,93	38,7	3,6	71,2	6,7	0,58	0,72
1780	17,2	1,58	56,9	4,7	113,4	9,4	0,93	1,23
1790	24,5	1,5	80,2	4,1	148,4	7,7	0,85	1,06
1800	34,7	1,91	114,4	5,3	217,7	10	0,87	1,08
1810	49,5	1,86	202,6	6,9	401,2	13,7	1,16	1,52
1820	62,8	1,26	275,9	5	475,4	8,9	1,24	1,46
1830	130,1	1,12	608,8	4,5	1054	7,8	1,26	1,44
1840	181	1,7	717	5,9	1238	10,1	1,08	1,22
1850	240	2,32	935	7,8	1599	13,3	1,05	1,18
1860	285,5	2,76	964	8	1716	14,3	0,91	1,07
1870	265	2,56	941	7,8	1989	16,6	0,95	1,34
1880	238	2,3	944	7,9	2061	17,2	1,07	1,54
1890	235	2,27	1063	8,9	2308	19,2	1,23	1,74
1900	221	2,13	993	8,3	2150	17,9	1,22	1,73

Özmucur, S.–Pamuk, S.: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914. The Journal of Economic History, 62, 2002/2. 301.

A szmirnai export diverzifikációjának és értékének változása a gyapotkonjunktúra idején és lecsengésekor (millió angol font)

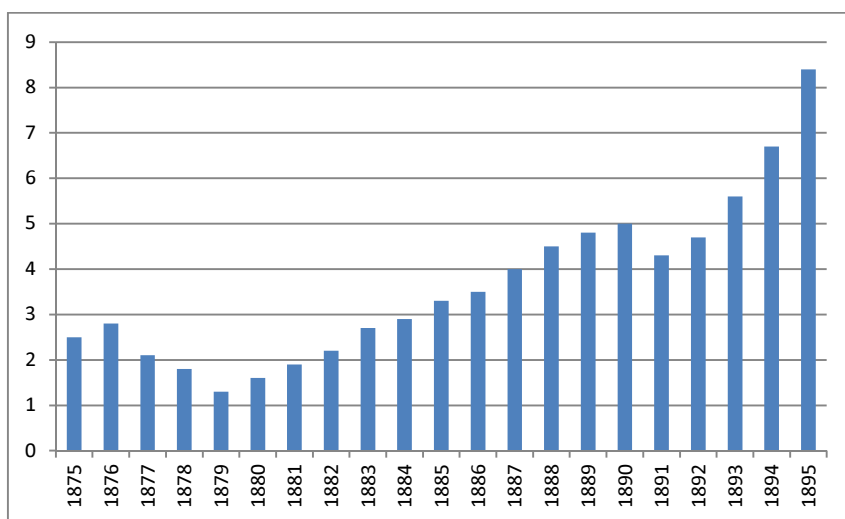

Bankok osztalékának és hasznának változása az Oszmán Birodalomban (ezer font)

Exertzoglou, H.: The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850–1914. 89–114.

Gabonából sz rmoz  bevet lek az Oszmán Birodalomban 1874/75–1894/95 között

Szíriai gabonatermelés

Terület	Lakosság	Művelt terület (ha)	�sszes gabona (bushel)*	Egy ha-ra (t)	Egy főre jutó termés (t)	Egy ha-ra jutó lakos
Haur�n	53 500	120 000	2 660 000	0,62*	1,39	2,3
Dzsebel Dr�z	33 000	100 000	2 000 000	0,56*	1,70	2

Az  gar figyelembe vétele nélkül a terméseredmény 1 t/ha felett van.

*1 bushel = 36 l

Szíria bevételei, 1833–1913 (millió piaszter)

Év	Aleppó összesen	Ebből földadó	Damaszkusz összesen	Ebből földadó	Bejrút összesen	Ebből földadó
1833	13,9	2,7	20,1	7,2		
1834	15,2	3,3	21,1	8,2		
1836	20,9		35,9			
1844		5	20,6			
1857	16,8	10,7				
1858	20	6,7	24,1			
1870			67,5			
1871			55,9			
1873			78,7			
1876	25	9,5				
1879			55,5	24,9		
1880			56,8	19,2		
1882			21,3			
1883			32,4			
1884			20,7			
1885			30,8			
1888	53,6	31,6				
1889	45,9	19,6				
1893	39,6	14,9	33	11,6		
1895			35	12,6		
1896			32,8	11,7	34,7	13,8
1898	40,4	13,4	34,1	13,4	30,1	14
1899			38,3	16	36	16
1900			38,6	15,5	36,4	16
1901			40	17,2		
1902	38,6	16,5	42,6	18,7	37,2	16,4
1903			41,7	18,2		
1904	40,5	18	38,4	15,3	36,6	15,3
1908		37,2		29,3		27,3
1909		24,8		18,8		30,7
1912	68,5	28,2				
1914	89		68,5		140	

Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m.

Az egyiptomi és libanoni textilipar mennyiségi mutatóinak összehasonlítása

Iparág	Szövőszékek száma	Termelt érték (1000 font)	Napi bér	Egy szövőszékre jutó termelés (font)	5 yard szövet ára
Pamutcikkek	1500	56	8-11 d (4-6 p)	37,3	1 s 5d (8 p)*
Pamut- és selyem	650	49	1 s (6 p)	75,4	2s 10 d (17 p)
Selyemcikkek	900	135	1 s 3d (7 p)	150,0	5s 9d (35 p)
Selyem és arany	50	25	1 s 3d (7 p)	500,0	
Egyiptom (1 cég), 1900	400	50		125	

*Egy top szövetet számolva (10x0,5 m) ez 17 piaszter, a bolgár posztószövet 1820 körül volt ennyi, később a névértéke nőtt (ezüstben stagnált, 40 gramm). Azaz, a libanoni pamutszövet versenyképes volt a bolgár posztóval szemben.

Munkabérek a Közel-Keleten (piaszter)

Év	Kőműves	Ács	Segéd munkás	Agrár bér munkás	Hely
1820*	4,5		1,7	1	Aleppó
1836	9	8	4	4,5	Aleppó
1841	11	10	3,75		Szaida
1849	8	8	4		Szaida
1851	9	9	3,5		Szaida
1854	9	9	4		Diyarbakir
1856	11	11	5,5	3	Aleppó
1858	11	11	5,5	3	Aleppó
1863	11	11	4,5	5,5	Aleppó
1876	13,5	13,5	6		Diyarbakir, Tripoli, Jeruzsálem
1877	20	20	9		Szíria
1878	11	14	7		Szíria
1880	22	24	10	7	Bejrút
1900	15		7	8	Damaszkusz
1905	30		10	6	
1912	25		12		Aleppó, Damaszkusz

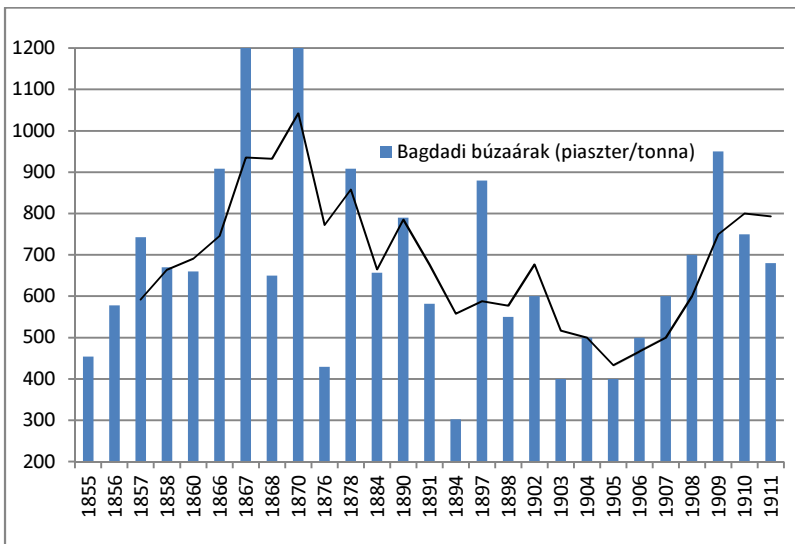
Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m.

Élelmiszerárak a Közel-Keleten

Év	Kenyér (piaszter/oka)	Marha (piaszter/oka)	Kenyér (gramm ezüst/oka)	Marha (gramm ezüst/oka)
1756	0,16		1,6	
1785	0,3	0,8	1,5	4
...
1838	0,8		1,6	
1844	1,6		1,6	
1845	1,5	3,8	1,5	3,8
1846	1,8	1,5	1,8	1,5
1854	0,5	1,5	0,5	1,5
1855	1,2	2,8	1,2	2,8
1856	1,3	4,0	1,3	4
1858	1,0	4,0	1	4
1871		6,5		6,5
1880		9,0		9
...
1900	2,5	7,0	2,5	7
1906	3,0	8,0	3	8
1912	3,0	10,0	3	10

Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m.

Iraki búzaárak és a hároméves átlagok alapján kirajzolódó trend

Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m. 474-476.

Aleppó bevételei és kiadásai 1902-ben (millió piaszter)

Bevétel	Vagyon és jövedelemadó	Katonai mentesség	Tized	Juhadó	Összesen
érték	10,2 (25%)	2	13,5 (33%)	10,2 (25%)	40,2
Kiadás	Polgári szolgálat	Katonai kiadások	Csendőrség	Orosz háborús jóvátétel	Központi kincstárba*
érték	7,5	13,6	2	6	4

Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m. 448-449. *Havaleé további 4 millió piaszter.

Az Oszmán Birodalom regionális fejlettségi különbségeinek vizsgálatához felhasznált fajlagos változók faktoranalízisének eredménye

Rotated Component Matrix ^a						
	1	2	3	4	5	6
Állatállomány 1 km ² -re	-,616	,281	,054	,083	-,029	,499
Egy lakosra jutó szántó (ha)	,720	,577	-,065	,172	,013	-,116
Művelt földterület, %	,843	-,353	-,202	-,055	,075	-,013
Művelhető terület, %	-,016	,180	-,040	,132	,624	,535
Egy lakosra jutó gabona (kg)	,939	,061	,068	,010	-,055	,125
Egy ha-ra jutó gabona	,566	-,266	,284	-,410	,128	,311
Deviánsok (ezrelék)	,078	-,187	,728	-,061	,257	-,100
Diák a lakosság %-ában	-,111	-,133	,387	,570	,190	,291
Ipari dolgozó, %	-,045	,018	,874	,359	-,054	-,084
Kereskedelmi dolgozó, %	-,130	-,125	,075	-,906	,033	,040
Egy főre jutó textiltermelés	,094	-,011	,119	-,005	,915	-,131
Egy főre jutó adózott gabonatermelés*	,890	,208	-,074	,131	,088	,074
Egy főre jutó állatállomány adója	-,079	,931	-,032	,066	-,121	-,004
Gyapjútermelés egy főre	,325	,717	-,084	-,073	,189	,330
Kormányzati bevétel egy főre	-,006	,704	,017	,444	,214	,150
Foglalkoztatott %-ban	-,160	,226	,846	-,228	-,079	-,086
Egy főre jutó sajt+vajtermelés	-,123	,913	,076	-,071	-,015	-,038
Írástudatlanság, %	,104	,029	-,183	,008	-,059	,726

Európai befektetések Szíriában (millió frank)

Bejrút–Damaszkusz út	4,2	Homsz–Tripoli vasút	15,7
Bejrút kikötője	13,5	Bagdad-vasút szíriai szakasza	17
Jaffa–Jeruzsálem vasút	20,5	Bejrúti vízművek	9
Damaszkusz–Muzerib vasút	10,6	Damaszkuszi áramszolgáltatás	6
Bejrút–Damaszkusz vasút	26,5	Bejrúti villamosok	8,4
Rajak–Hama vasút	31,7	Bejrúti gáz- és áramszolgáltatás	9
Hama–Aleppó vasút	27,6	Összesen	206

Issawi, Ch.: The Fertile Crescent i. m. 135.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK, FORRÁSKIAADVÁNYOK, ADATTÁRAK

- Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Budapest. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographált részének átírása. Fol. Hung. 1677. Bosniaca VIII.
- Centralen Darzsaven Arhiv, Szófia (ЦДА), ф. 313к. ф. 331к. ф. 332к. ф. 335к.
- Haus– Hof– und Staatsarchiv, (ÖHHStA) Wien, VII/Fasz. 434.
- Biljarszki, C.–Burilkova I.* (eds.): Vatreznata makedono–odrinszka revolucionna organizacija (1893–1919). Dokumenti za centralnite rakovodni organi. Vol. 1. Arhivite govorjat, 45. Szófia, 2007.
- British Documents on the Origin of War. Vol. 5. *The near East: The Macedonian problem and the annexation of Bosnia 1903–9*, Eds.: *Gooch, G. P.–Temperley, H.* London, His Majesty's Stationery Office, 1926.
- Dokumenti za balgarszkata isztorija III. Dokumenti iz turszkite darzsavni archivi 1564–1908. Ed.: *Dorev, P.* Szófia, 1940.
- Izvori za balgarszkata etnografija. Etnografija na Makedonija. Ak. Izd. Marin Drinov, C. 1998.
- Michoff, N.*: Contribution a l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie III. Rapports consulaires francaise. Documents officielles et autres document. Svischtov, 1950.
- Monumenta Serbocroatica. A Bilingual Anthology of Serbian and Croatian Texts from the 12th to the 19th Century. Ed.: *Butler, Th.* Ann Arbor, Michigan Slavic Publications, 1980.
- Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije. Belgrád, 1941.
- Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin, 1904, 1905, 1912, 1913.
- South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the 19th Century to the WWII. Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank. 2014
- Trifonov, Szt. – Georgiev, V.* (eds.): Isztorija na Balgarite v dokumenti. Vol. I–II. Szófia, Proszveta, 1996.
- Turszki dokumenti za Makedonszkata Isztorija. Vol 1. (1800–1803), Skopje, 1951. Vol 2. (1803–1808), Skopje, 1953. Vol. 3. (1808–1817). Skopje, 1955. Vol 4. (1818–1827), Skopje 1957, Vol 5. (1827–1839), Skopje, 1958.
- Yugoslavia: Annuaire statistique 1929, 1931, 1936, 1940. (Belgrade, 1932, 1934, 1937, 1941)

FELDOLGOZÁSOK

- Abel, W.*: Agricultural Fluctuations in Europe: from the thirteenth to the twentieth centuries, London, Methuen, 1980.
- Adanir, F.*: Die Makedonische Frage. Wiesbaden, 1979.
- Akhund-Lange, N.*: The Macedonian Question: 1893-1908, from Western Sources. East European Monographs, Columbia Univ. Press, 1998.
- Alexić, V.*: Banking Association Belgrade and the Serbian Financial and Political Elite Between the Two World Wars. Bankarstvo, 2011/5–6. 70–93.
http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2011/5_6/UBS-Bankarstvo05-06-2011-Aleksic.pdf
- Allcock, J. B.*: Explaining Yugoslavia. Columbia University Press, 2000.
- Asbóth, J.*: Bosznia és Hercegovina. Bp. 1887.
- Avramov, R.–Pamuk, S.* (eds.): Monetary and Fiscal Policies in South–East Europe. BNB, 2006.
- Avramović, M.*: Naše seljačko gazdinstvo. Belgrád, 1928.
- Avramović, M.*: Selo u Srbiji pre rata. Društveni život 2, 1941, 241–250.

- Babanászisz, Szt.*: A görög ipar kialakulása és fejlődése. In: *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979.
- Bajkić, V.*: Ko sve živi u Beogradu. Narodno blagostanje, 52, 1930.
- Balogh Á.*: A nacionalizmus szerepe a görög politikai gondolkodásban. Szeged, 2006.
- Bataković, D.*: A Balkan–Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective. *Balcanica* 36, 2005. 113–128.
- Bataković, D.*: French Influence in Serbia 1835–1914. Four Generation of Parisians. *Balcanica* 41, 2010. 94–129.
- Bataković, D.*: Storm Over Serbia. Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911–1914). *Balcanica*, 44, 2013. 307–357.
- Bataković, D.*: Dečansko pitanje. Beograd, 1989.
- Bell, John D.*: Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.
- Bell, John D.*: The Agrarian Movement in Bulgaria, 1899–1918. Ph.D. diss., Princeton Univ., 1970.
- Berend, T. I.–Ránki, Gy.*: Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries. New York, 1974.
- Berend T. I.*: Kisiklont történelem. Közép- és Kelet–Európa a hosszú 19. században. Budapest, MTA TTI, 2003.
- Berend T. I.*: Európa gazdasága a 20. században. Budapest, 2008.
- Berić, D.*: Problemi opadanja ekonomskog sistema osmanskog carstva u periodu 1848–1878. *Istorijski časopis*, 29–30, 1982–1983. 369–374.
- Berov, Lj.*: Ikonomiczeszkoto razvitie na Balgarija prez vekovete. Szófia, Profizdat, 1974.
- Berov, Lj.*: The Bulgarian Economy during the Balkan Wars. In: *Djordjević, D.–Király, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia University Press, 1987. 197–212.
- Berov, Lj.*: Wages in the Balkan Lands during Manufacturing Capitalism and Industrial Revolution. *Bulgarian Historical Review*, 1979/4. 39–58.
- Berov, Lj.*: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturière et de la revolution industrielle. *Etudes Balkaniques*, 1980/1, 58–87.
- Bićanić, R.*: Kako živi narod. Vol. I. Zagreb, 1936.
- Bićanić, R.*: Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb, 1952.
- Bíró, L.*: A jugoszláv állam 1918–1939. Bp., MTA TTI História Könyvtár, 2011.
- Blagojević, O.*: Ekonomska misao u Srbiji do drugog svetskog rata. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti. Beograd, 1980.
- Blanqui, A.*: Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, Coquebert, 1843.
- Bodnár E.*: Régi és új vonások az orosz külpolitikában. In: *Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debrecen, 2013. 175–189.
- Bodrožić, M.*: Obrazovanje jugoslavenske radikalne seljačke demokratije. *Istorijski glasnik*. 1964/2–3, 39–97.
- Bogdanov, Al.*: Tuberkolozata v Szofija i merki protiv neja. *Demokratseszkzi Pregled*, 1912/10.
- Bogojević, D.*: the Agrarian Reform. Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. Beograd, 1928.
- Boué, A.*: La Turquie d'Europe; observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, etc. Paris, 1840.
- Brunnbauer, U.*: Gebirgsgesellschaften auf dem Balkan: Wirtschaft und Familienstrukturen im Rodopengebirge (19./20. Jahrhundert). Böhlau, Wien, Weimar, Köln, 2004.

- Calic, M.-J.*: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. München, Oldenbourg Verlag, 1994.
- Čalić, M.*: Socialna istorija Srbije 1815–1941. Beograd, Clio, 2011.
- Cousinéry, E. M.*: Voyage dans le Macedoine, Vols. I–II. Paris, 1831.
- Cvijetić, L.*: Popis stanovništva i imovine u Srbiji 1834 godine. Mešovita gradja, XIII, 1984.
- Cvijić, J.*: A Balkán–félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai. Szabadka, Újvidék, 2009.
- Csaplár–Degovics K.*: (Some) Social Conflicts in the Sanjak of Skopje 1900–1911 (Kosovo vilayet) 78–88. In: *Demeter G.–Peykovska, P.* (eds.): Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe. Budapest–Sofia, MTA BTK TTI, 2013.
- Csaplár–Degovics K.–Demeter G.*: Társadalmi konfliktusok és mindennapi erőszak a skopjei szandzsák területén az ottomán uralom végnapjaiban (1900–1912). Világtörténet, 2012/3–4. 205–242.
- Dakin, D.*: The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913. Saloniki, Institute for Balkan Studies, 1966.
- Danjanov, Br.*: Znanjatiya i zanatske organizacije u Pančevu u XIX veku. Istorijski glasnik, 1958/1–2.
- Darnton, R.*: Lúdanyó meséi és más tanulmányok. General Press, 2010.
- Daszkalov, R.*: Balgarszkoto obstesztvo 1878–1939. Tom. 1. Drzsava. Politika. Ikonomika; Tom. 2. Naszelenie. Obstesztvo. Kultura. Izdatelszka Kasta „Gutenberg”. Szófia, 2005.
- Davidova, E.*: Balkan Transitions to Modernity and Nation States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s–1890s). Leiden, Brill, 2013.
- Demeter G.–Peykovska, P.* (eds.): Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe. Budapest–Sofia, MTA BTK TTI, 2013.
- Demeter G.–Csaplár–Degovics K.*: Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903–1912). Hungarian Historical Review, 3, 2014/3. 609–650.
- Dertilisz, J.*: A politika autonómiája a 19. századi Görögországban. In: Politika csodaországban. Szerk.: Fokasz, N. Bp. ÚMK, 2007.
- Dimić, Lj.*: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. I. Društvo i država. II. Škola i crkva. III. Politika i stvaralaštvo. Beograd, 1996–1997.
- Dorđević, D.*: Srbija i srbsko društvo 1880–tih godina Istorijski časopis, 29–30, 1982–1983. 413–426.
- Djordjevic, D.*: Serbian Society 1903–1914. In: *Djordjevic, D.–Kiraly, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia Univ. Press. 1987. 226–239.
- Djordjevic, D.–Kiraly, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia Univ. Press. 1987.
- Djordjević, T.*: Arhivsko gradja za zanate i esnafa u Srbiju i drugog ustanka do esnafske uredbe 1847 godini. Beograd, 1925.
- Djuričić, V. M.*: Naša narodna privreda i nacionalni prihod. Szarajevo, 1927.
- Dubić, S.*: Prilog iztraživanju seljačkoga gospodarstva. Križevci, 1933.
- Džambazovski, K.*: Snabdevanje Carigradske pijacije srednom XIX veka sitnom stokom iz Knježevije Srbije. Istorijski časopis, 29–30, 1982–1983. 315–325.
- Eichengreen, B.–Irwin, D. A.*: The slide to Protectionism in the Great Depression: Who succumbed and Why? The Journal of Economic History, 70, 2010/4, 871–898.
- Egoroff, P.*: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: *Molloff, J.* (hrsg.): Die Sozialökonomische Struktur der Bulgarischen Wirtschaft. Berlin, Weidmannische Buchhandlung, 1936.
- Egressy Gábor* Törökországi naplója, 1849–1850. Terebess Kiadó, Budapest, 1997.
- Elwert, G.*: Gewaltmärkte, Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt. In: Soziologie der Gewalt. Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, ed. Trutz von Trotha. Opladen, 1997. 86–101.
- Fényes E.*: A Török Birodalom leírása történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1854.

- Filipović, F.*: Izbrani spisi, vol. I. Beograd, 1962.
- Fokasz, N.*: A kandallótól a parlamentig. In: *Fokasz, N.* (szerk.): A politikai klientúra történeti gyökerei Görögországban. In: *Politika csodaországban*. Bp. ÚMK, 2007.
- Fokasz, N.* (szerk.): *Politika csodaországban*. Bp., ÚMK, 2007.
- Frangeš, O. von*: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937.
- Frangeš, O.*: Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji. In: *Arhiv ministarstva poljoprivrede*, 5, 1938/11- 3–46.
- Frantz, A. E.*: Gewalt und Koexistenz – Muslime und Christen im spätoomanischen Kosovo, 1870–1913. De Gruyter, Oldenbourg, 2016.
- Genç, M.*: A comparative study of the life term tax farming data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century. Hamburg, March, 1976. AIESEE Symposium.
- Georgiev, G.*: Novootkrit dokument za balgaro–albanszkoto vasztanie ot 1913g. *Makedonszki Pregled*, 33, 2010/2. 135–149.
- Gondicas, D.–Issawi, Ch.* (eds.): *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*. The Darwin Press, 1999.
- Gounaris, B.*: Social Cleavages and National ‘Awakening’ in Ottoman Macedonia. *East European Quarterly* 29, 1995, 409–426.
- Gounaris, B.*: Steam over Macedonia, 1870–1912: socio-economic change and the railway factor. Columbia Univ. Press, 1913.
- Grandits, H.–Clayer, N.–Pichler, R.* (eds.): *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation–Building*. London, 2011.
- Grassl, G.*: Zwei Jahre fakultativer Kmetenablösung in Bosnia und Herzegowina. Wien, 1914.
- Grisebach, A.*: Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. Göttingen, Vandenoock és Ruprecht, 1841.
- Güran, T.*: Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesi. *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, No. 60. 1998. 79–95.
- Gyimesi S.*: Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999.
- Hadžibegić, H.*: Džizja ili Harač. Prilozi 5. Sarajevo, Oriental Institute, 1954–1955.
- Hacısalıoğlu, M.*: Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918). München, Oldenbourg, 2003.
- Hajnal, J.*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Glass, D.V.–Eversley, D.E.C.* (eds.): *Population in History*. Aldine Publishing Company, 1965, 101–143.
- Hajdarpasić, E.*: Out of the Ruins of the Ottoman Empire: Reflections on the Ottoman Legacy in South–eastern Europe. *Middle Eastern Studies*, 44, 2008/5. 715–734.
- Hålfdanarsson, G.–Sofu, H.* (eds.): *Developing EU–Turkey Dialogue, A CLIOHWORLD reader*. Dedalo, Pisa, 2010.
- Hauptmann, F.*: Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsku autonomiju. Sarajevo, Arhiv Socijalisticke Republike Bosne i Hercegovine, 1967.
- Hauptmann, F.*: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und Herzegovina, 1878–1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung. Graz, 1983.
- Havass R.*: Magyarország és a Balkán. *Földrajzi Közlemények*, 41, 1913/V. 153–195.
- Hehn, P.*: Man and the state in Serbia, from the fourteenth to the mid–nineteenth century: A study in centralist and anti–centralist conflict. *Balkan Studies*. 27/1. Thessaloniki, 1986, 3–27.
- Herenda, A.*: Knjige i prikazi: Radničke nadnice i namesteničke plate u Beogradu. *Beogradske opštinske novine*, 1, 61–63.
- Herenda A.*: Kako i koliko se zidalo u Beogradu od 1919. god. do danas. *Beogradske opštinske novine*, 6, 1933. 402–407.

- Historia Popullit Shqiptar II. Tirana, 2002.
- Hochstetter, F.: Reise durch Rumelien im Sommer 1869. Mitteilungen der kaiserl. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien. Band XIII–XV. 1871–1873.
- Horváth Ö.: Albánia (II). Budapesti Szemle, 308. 1902.
- Hriztov, H.: Agrarnite otnosenija v Makedonija prez XIX. v. iz nacsaloto XX. Szófia, 1964.
- Ilchev, I.: To Call You a Bulgarian is the Greatest Joy for Me. In: *Hálfðanarsson, Gudmundur–Sofu, Hatice*, (eds.): Developing EU–Turkey Dialogue, A CLIOHWORLD reader. Dedalo, Pisa, 2010, 219–233.
- Ilić, N.: Oslobođenje Južne Srbije 1877–1878. Beograd, 1977.
- Illies, F.: 1913, az évszázad nyara. Bp. 2014.
- Ionescu, M. E.: Romania's economy and the national military system 1900–1914. In: Djordjevic, D.–Király, B. K. (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia Univ. Press, 1987. 221–226.
- Isić, M.: Seljaštvo u Srbiji 1918–1941. I. Socijalno–ekonomski položaj seljaštva. 1–2. II. Prosvetni, kulturni život. Beograd, 2001, 2009.
- Ioanić, S.: Prilog istoriji ishrane u Srbiji. SMP, 9, 1937. 1–11.
- Ioanić, S.: Poljoprivreda u Srbiji. Prilog za poučavanje ishrane i narodnog zdravlja. Beograd, Planeta, 1938.
- Janičićević, M.: Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije. Beograd, 1984.
- Jelavich, B.–Jelavich, Ch. (eds.): The Balkans in Transition. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1963.
- Jovanović, S.: Druga vlada Miloša Mihaila. Belgrad, 1923.
- Jovanović–Batut, M.: Kako se naš narod hrani: žito, brašno, hleb. Beograd, Državna Stamp. Kraljevine Srbije, 1898.
- Kállay B.: A szerb felkelés története 1807–1810. I–II. Bp. MTA, 1909.
- Kállay B.: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle, 103. 1900. 399–481
- Kancsov, V.: Izbrani proizvedenija. Vol. 2. Szófia, 1970.
- Kancsov, V.: Makedonija. Patopisi. Szófia, Akademicsno Izdatelsztvo Marin Drinov, 2000.
- Kansu, A.: The Revolution of 1908 in Turkey. Brill, Leiden, New York, 1997.
- Karanovich, M.: The Development of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858). Boulder, Col. East European Monographs, 1995.
- Katić, B.: Štruktura stanovništva Velikog Gradišta i Majdanpeka. Istorijski Časopis, 35, 1988. 119–131
- Katus L.: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2012.
- Katus L.: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Szerk.: Nagy Mariann–Vértesi Lázár. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2008. 134–142.
- Keleti K.: A Balkán–félsziget némely országai– és tartományainak közigazdasági viszonyai. Bp., 1885.
- Kitromilides, P. M.: Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South–Eastern Europe. Aldershot, Variorum, 1994.
- Király, B. K.: East Central European Society and Warfare in the Era of the Balkan Wars. In: Djordjevic, D.–Király, B. K. (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia Univ. Press, 1987.
- Kıray, E.: Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borclar. İletisim Yayınları İstanbul, 1995.
- Kleemann, N. E.: Reisen von Wien über Belgrad... Leipzig, Johann Paul Krauss, 1773.
- Komadinic, M. J.: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934.

- Konstandinovič, N.*: Beogradski pašaluk: severna Srbija pod Turcima : teritorija, stanovništvo, proizvodne snage. Beograd, 1970.
- Konstadinovič, N.*: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji. Beograd, 1939.
- Kornrumpf, H.-J.*: Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1976.
- Koszev, D.*: Kam izjasznjavane na njakoi problemi ot istorijata na Balgarija prez XVIII i nacsaloto na XIX v. Isztoriceszki Pregled, 1956/3.
- Kostić, Cv.*: Seljaci industriski radnici. Beograd, Rad. Izd. Preduzeće, 1955.
- Krekić, B.*: Problem radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji. Beograd, Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora, 1938.
- Krekić, B.*: Stambeno pitanje kao javna briga. Beograd, Centralni sekretariat radničkih komora Jugoslavije, 1933.
- Krekić, B.*: Radnička nadnica: kao privredni, socijalni i kulturni faktor. Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije, 1934.
- Kršev, B.*: Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941. Novi Sad, Prometej, 2007.
- Krstić Dj.*: Veličina i snaga našeg selskog poseda. In: Selo i seljaštvo. Sarajevo, 1937. 93–100.
- Kukoleča, S. M.*: Industrija Jugoslavije 1918–1938. Belgrad, 1941.
- Kuzhelj, S.*: Zur Entwicklung der Handwerkerfrage in gegenwärtigen Serbien. Erlangen, 1909.
- Lains, P.*: Southern European Economic Backwardness Revisited: The Role of Open Economy Forces in Portugal and the Balkans, 1870–1913. Instituto de Ciencias Sociais, Universidade de Lisboa, 2002.
<http://www.researchgate.net/publication/232822202>
- Lampe, J. R.*: Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914. The Journal of Economic History, 35, 1975/1. 56–85.
- Lampe, J. R.–Jackson, M. R.*: Balkan Economic History, 1500–1950. From imperial borderlands to developing nations. Indiana University Press, Bloomington. 1982.
- Lampe, J. R.*: Austro–Serbian antagonism and the economic background to the Balkan Wars. In: *Djordjevic, D.–Kiraly, B. K.* (eds.): East Central European Society and the Balkan Wars. New York, Columbia Univ. Press, 1987. 336–345.
- Lapčević, D.*: Polozaj radnicke klase i sindikalni pokret u Srbiji. Beograd, 1928.
- Laveleye, E.*: The Balkan Peninsula. London, 1887.
- Lengyel G.*: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp. A Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája, 1916.
- Ljušić, R.*: Knezevina Srbija (1830–1839). Beograd, SANU, 1986.
- Lory, B.*: Schools for the Destruction of Society: School Propaganda in Bitola, 1860–1912. In: *Grandits, H.–Clayer, N.–Pichler, R.* (eds.): Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation–Building. London, 2011. 45–63.
- Lőrinc P.*: A magyar politika és történetírás a macedón kérdéstről (1903–1918). In: Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke. Újvidék, 1969. 159–186.
- Lyberatos, A.*: From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture from the Russian–Ottoman (1877–78) to the Balkan Wars (1912–13). In: *Eldem, E.–Petmezias, S. D.* (eds.): The Economic Development of Southeastern Europe in the 19th century. Alpha Bank, Historical Archives, Athen, 2011.
- Lyrantzisz, Ch.*: To telosz ton Tzakiön. Athén, Themelio, 1991.
- Lyrantzisz, Ch.*: A 19. századi görög társadalom elemzése. In: *Fokasz, N.* (szerk.): Politika csodaországban. Bp., ÚMK, 2007.
- Magyarország története. 6/2. és 7/1. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978 és 1979.

- Maister, H.*: The Employment of Peasant Population. In: *Maister, H.–Uratnik, F.* (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. Vol. II. Ljubljana, 1938.
- Maister, H.–Uratnik, F.* (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. Vol. II. Ljubljana, 1938.
- Majoros I.*: A francia nagyhatalmiság gazdasági háttere az I. világháború előtti évtizedekben. In: *Öt kontinens. Az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Bp., ELTE, 2003.
- Malcolm, N.*: *Bosnia. A Short History*. NY Univ. Press, 1996.
- Maložić, M.*: The results of Survey of the Prevalence of Tuberculosis in the village. *Socijalno-medicinski pregled*, 1940/4.
- Marx, K.*: *Louis Bonaparte brumaire 18–ája*. Moszkva, Idegennyelvi Irodalmi Kiadó, 1947.
- Matlekovits S.*: *Das Königreich Ungarn*. II. Leipzig, Duncker & Humblot, 1900.
- Memorandum des Syllogues Grecs de Constantinople. Jean D. Aristocles, 6 Avril, 1878. M.A.H. Layard, Ambassadeur de Sa Majesté Britannique á Constantinople.
- Meriage, L.*: *Russia and the First Serbian Insurrection, 1804–1813*. New York, Garland Publishing, 1987.
- Meron, Orly C.*: Jewish Entrepreneurship in Salonica during the Final Decades of the Ottoman Regime in Macedonia (1881–1912). In: *Frontiers of the Ottoman Studies: State, Province, and the West*. Vol 1. Eds.: *Imber, C.–Kiyotaki, K.* London–New York, 2005. 265–287.
- Mičić, Lj.*: Zlatibor. *Srpski etnografski zbornik*, 34, Beograd, 1925.
- Mikić, Dj.*: Pojava i rad bankarstva u bosanskoj krajini i avstroungarskom razdoblju. In: *Spomenica Dr. Danice Milić*. Eds.: *Miljković-Katić, B.–Rudić, S.* Beograd, Istorijski Institut, 2013. 205–219.
- Milić, D.*: Austro–srpska trgovina 1813–15 godine i pokusaj osnivanja austrijskog konzulate u Srbiji. *Istorijski časopis*, 1959. 333–344.
- Milić, D.*: *Trgovina Srbije (1815–1839)*. Ekonomska biblioteka, knj. 9. Beograd, 1959.
- Milić, D.*: Bukureška agencija i srpsko vlaska trgovina solju. *Istorijski časopis*, 17, 1971. 347–375.
- Milić, D.*: Ekonomska politika liberala. *Istorijski časopis*, 29–30, 1982–1983. 359–368.
- Milić, D.*: Economic consequences of the Balkan Wars. In: *Djordjević, D. –Kiraly, B. K.* (eds.): *East Central European Society and the Balkan Wars*. New York, Columbia University Press, 1987. 386–395.
- Miller, A. F.*: *A keleti országok története II*. Szerk.: *Rejsznyer, I. M., és Rubcov, B. K.* Bp. Művelt nép, 1954.
- Mirković, M.*: *Trgovina i unutrašnja trgovinska politika*. Knjižarnica Gece Kona, 1931.
- Mitrović, B.*: *Taming the Assembly: National Representation in Serbia (1815–1859)*. http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Bojan_Mitrovic.pdf
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnoszтта na 44 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1929–1930 godina. Szófia, 1932. 20–21., 50–55;
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnoszтта na 66 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1931–1932 sztopanszka godina. Szófia, 1936. 156–158;
- Mollov, J.–Kondov, N.*: Dohodnoszтта na 73 zemedelszki sztopansztva v Balgarija za 1930–1931 godina. Szófia, 1934.
- Mollov, J.*: *Problemi na balgarszkoto zemedelie*. Szófia, 1935.
- Moore, Wilbert E.*: *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Geneva, League of Nations, 1945.
- Mosley, Ph.*: *The Peasant Family. The zadruga or Communal Joint Family*. In: *The Cultural Approach to History*. Columbia University Press, 1940.
- Németh J.*: *Szerbia egyetemes leírása*. Bp., 1919.
- Nikolić, G.*: Istorijat dinara i perspektive ulaska u Evrozonu. *Finansije*, 44, 2009/1–6, 54–85.
- Nikolić, I.*: Tefter crkvene opštine u Pirotu 1834–1872. *Istorijski časopis*, 12–13, 1963. 271–284.

- Nopcsa F.*: A legsötétebb Európa. Vándorlások Albániában. Bp., 1911.
- Obradović, M.*: Selo Drinske banovine u brojevima. Sarajevo, 1939.
- Ormos M.–Majros I.*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp., Osiris, 2003.
- Obradović, V.*: Selo Južne Srbije u stvarnosti i kniževnosti. In: Selo i seljaštvo, Sarajevo, 1937. 127–132.
- Osteuropa Handbuch. Jugoslawien. Hrsg. *Werner Markert*. Böhlau Verlag, Köln–Graz, 1954.
- Ottomanisches Reich. Adrianopel. Der Einfluss des Rumelischen Eisenbahn auf den Handel der Provinz Edirneh. Nachrichten über Industrie Handel und Verkehr aus den Statistischen Departement des Ministeriums. XVI. Wien, 1879, 182–184.
- Ozekicioglu S.–Ozekicioglu, H.*: First borrowing period at Ottoman Empire (1854-1876): Budget policies and consequences. *Business and Economic Horizons*, 3, 2010/3. 28–46.
- Palairot, M.*: Merchant enterprise and the Development of the Plum-Based Trades in Serbia 1847–1911. *The Economic History Review, New Series*, 30, 1977/4. 582–601.
- Palairot, M.*: Land, Labour and Industrial Progress in Bulgarian and Serbia before 1914. *Journal of Economic History* 12, 1983. 163–185.
- Palairot, M.*: Habsburg Industrial Achievement in Bosnia Hercegovina, 1878–1914: An Economic Spurt that Succeeded? *Austrian History Yearbook*. 24, 1993. 133–152.
- Palairot, M.*: The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without development, 1800–1914. Cambridge University Press. 1997.
- Palairot, M.*: The Influence of Commerce on the Changing Structure of Serbia's Peasant Economy, 1860–1912. (PhD. diss., Univ. of Edinburgh, 1976)
- Palairot, M.*: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. *The Journal of Economic History*, 39, 1979/3. 719–740.
- Palotás E.*: Kelet-Európa története a 20. században. Bp., Osiris, 2003.
- Pamuk, S.*: The Monetary System of the Ottoman Empire. In: *Inalcik, H. – Quataert, D.* (eds.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol II. Cambridge University Press, 1997.
- Pantelić, D.*: Beogradski pašalik pred prvi srpski ustanak (1794–1804). Beograd, Srpska akademija nauka, 1949.
- Papp K.*: Jobbágyi társadalom a 18. századi bihari magánföldesúri birtokon. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Szerk.: Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1986. 189–200.
- Paskaleva, V.*: Le mer Noire et son littoral a l'Epoque de la domination Ottomane sur les terres bulgares. *Bulgarian Hist. Rev.* 1975/3. 73–94.
- Péter J.*: Földrajz, közgazdasági alapokon. Bp., 1911.
- Petričević, J.*: Untersuchungen über die Betriebsformen der Bauernbetriebe Kroatiens. Aarau, 1942.
- Petrovič, M. B.*: A History of Modern Serbia, 1804–1918. New York, Harcourt Brace. 1976.
- Petrović, A.*: Banjane. Socialno-zdravstvene i higijenske prilike. Beograd, 1932.
- Petrović, J.*: Prelaz seljaka u varoši radnike. Beograd, 1924.
- Petrović, Lj.*: Socialna politika u Jugoslaviji: bilans jednog neuspeha. *Istorija* 20. veka, 2011/2. 120–132.
- Pinke Zs.*: Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. *Journal of Historical Geography*, 45, 2014. 92–105.
- Plamenac, Z.*: Jauci sa zmijanja. 169–178., In: Selo i seljaštvo. Sarajevo, 1937.
- Popović, V.*: Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839–1861). Beograd, 1949.
- Pounds, N. J. G.*: Európa történeti földrajza. Osiris, 2003.

- Poyet, C. F.*: IIIe lettre du docteur Poyet á la Société de géographie contenant la description de Quezanlik Turquie d'Europe (Thrace). Bulletin de la Société de géographie. IVe série. Tome 18. Paris, 1859. 179–200.
- Quataert, D.*: The Age of Reforms, 1812–1914. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Eds.: *İnalçık, H.–Quataert, D.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Radošević, Z.*: Razvitak proizvodnje željeza u našim Krajevina. Zenica, 1966.
- Ránki Gy.*: A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért. In: *Krausz T.* (szerk.): A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Politikatörténeti füzetek XIII. Bp. Napvilág, 1999.
- Razbojnikov, A.*: Csíftlici i csíftligari v Trakija predi i szled 1878 g. Izvesztija na Insztituta za Isztorija, 9, 1960. 143–187.
- Ress I.*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Bp., 2004.
- Rezultati službene ankete socijalno-higijenskih prilika malih i radničkih stanova. Beograd, 1933.
- Sagadin, S.*: Daržavno činovništvo. Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1928. I. Belgrád, 1928.
- Savić, M.*: Naša industrija i zanati. Sarajevo, Zemaljska Stamparija 1923, Bd. 2–3.
- Schmidt, F.*: Bosnien und Hezegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914.
- Schmitt, O. J.*: Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft. Wien-Köln-Weimar, 2008.
- Simms, J.*: The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View, *Slavic Review*, 36, 1977.
- Skarić, V.*: Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711). Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, 42, Sarajevo, 1930.
- Skarić, V.*: Postanak i razvitak kmetstva u Bosni i Hercegovini, *Pregled*. Sarajevo, 11, 1937. 481–489.
- Škatarić, A.*: Zdravstvene prilike našega sela. In: Selo i seljaštvo. Beograd, 1937. 157–163.
- Sklar, J. L.*: The Role of Marriage Behavior in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe around 1900. In: *Population Studies* 28, 1974. 231–247.
- Spulber, N.*: Changes in the Economic structures. In: *Jelavich, B.–Jelavich, Ch.* (eds.): The Balkans in Transition. Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1963. 346–376.
- Stajić, S.*: Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939 u stalnim i tekucim cenami. Beograd, 1959.
- Stanojević, S.* (ed.): Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. I. Beograd, 1929.
- Statistische Mitteilungen über Bulgarien (Aus der Zeitung von Odessa) – Das Ausland. Jahrg. 5, Bd. 1. Nr. 30–41. München, 1832.
- Stojančević, Vl.*: Društveni položaj seljaštva u Niškom i Sofijskom sandžaku 1877–1878 godine. Istorijski časopis, 1974.
- Stojsavljević, B.*: Prodiranje kapitalizma u selo (1919–1929). Zagreb, 1965.
- Stoyanovich, K.*: The Economic Problems of Serbia. Paris, Graphique, 1919.
- Stojanovich, Tr.*: A Study in Balkan Civilization, New York, 1967.
- Strauss, A.*: Grossbulgarien. Posen-Leipzig-Budapest-Konstantinopel –Sofia. Mitteleuropäischer Buch- und Lehrmittelverlag, 1917.
- Strausz A.*: Bosznia és Herczegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bp. Athenaeum, 1883.
- Strausz A.*: Szerbia közgazdasági viszonyai. Iparosok olvasótára. IX évf. 1–2 sz. Budapest, Lampel Róbert, 1902. 1–90.
- Sugar, P. F.*: Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918. University of Washington Press, Seattle, 1963.

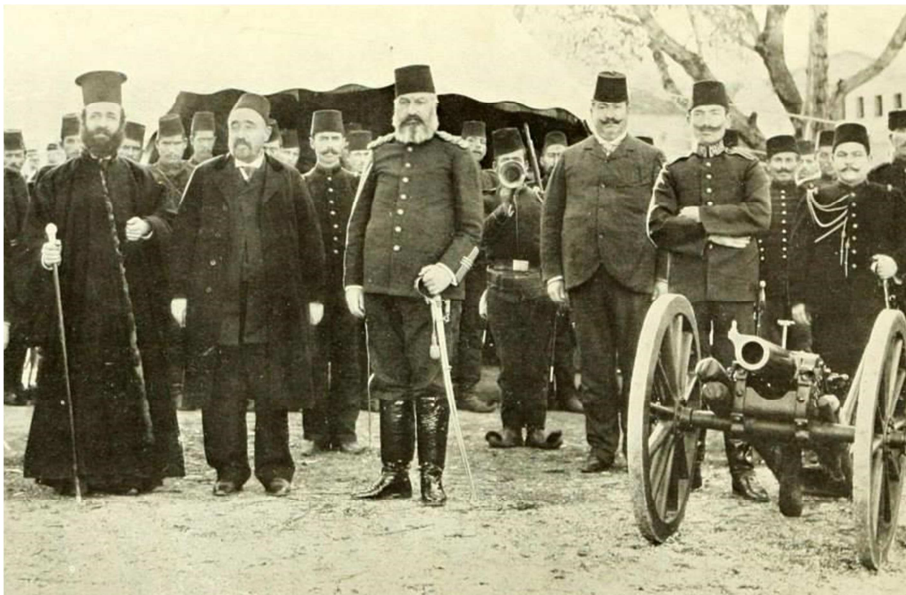
- Sugar, P. F.*: Economic considerations for political decisions in Romania, 1878–1883. In: *Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe. Collected Studies.* Aldershot, Hampshire, Variorum, 1997.
- Sundhaußen, H.*: *Historische Statistik Serbiens, 1834–1914.* München, Oldenbourg, 1989.
- Szende Gy.*: *Földrajz–statisztikai tabellák a Föld összes államairól.* H. n., 1898.
- Tisza, I.*: *Magyar agrár–politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei.* Budapest, Athenaeum. 1897.
- Terzić, S.*: Konzulat Kraljevine Srbije u Bitolju (1889–1897). *Istorijski časopis*, 57, 2008. 327–342.
- Tomašević, J.*: *Financijska politika Jugoslavije 1929–1934.* Zagreb, 1935.
- Tomasevich, J.*: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia.* Stanford Univ. Press, 1955.
- Trajkova, V.*: Andartszkata akcija v zapadna Makedonija prez 1906g. *Makedonszki Pregled*, 33, 2010/2. 53–73.
- Tszukalasz, K.*: A politikai klientúra kérdése a 19. századi Görögországban. In: *Fokasz, N.* (szerk.): *Politika csodaországban.* Bp., ÚMK, 2007.
- Tszukalasz, K.*: „Ingyenélők” Csodaországban. In: *Fokasz, N.* (szerk.): *Politika csodaországban.* Bp., ÚMK, 2007.
- Turina, B.*: *Poljodjelstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.* Zagreb, 1943.
- Ubicini, A.*: *La Turquie actuelle.* Paris, Hachette, 1855.
- Uebersicht des tuerkischen Handels ueber Semlin, mit den oesterreichischen Staaten vom 1sten Nov. 1795 bis 31sten Oct. 1796. *Handlungszeitung oder woehentliche Nachrichten von Handel, Manufakturwesen, Kuensten und neuen Erfindungen.* 1797, Jahrg. 14. 9tes Stueck, 4ten Maerz. Gotha, 1797.
- Urai D.*: *Mackensen katonáival.* Bp., 1916.
- Uratnik, F.*: *Pogledi na družavno in gospodarsko strukturo Slovenije. Slovenske poti VII.* Tiskovna Zadruga v Ljubljani, 1933.
- Varga A.*: *Balmazújváros története.* Debrecen, 1958.
- Veinstein, G.*: Sur les conversions a l’Islam dans les Balkans Ottomans avant le XIXé siècle. *Dimensioni e Problemi della Ricerca Storica*, 2, 1996. 153–167.
- Vidaković, S.*: *Naši socialni problemi.* Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona. 1932
- Vidaković, S.*: *Stambena beda kao uzrok društvene degeneracije.* Beograd, Svetlost, 1935.
- Vinski, I.*: *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini.* Zagreb, 1970.
- Vorkapić, L.*: *Problem okučja – povodnom jedne knige.* In: NB. 26.06.1930.
- Vorkapitch, R.*: *Le crédit agricole en Yougoslavie.* Paris, P. Bosseut, 1930.
- Vrbanić, F.*: *Prilozi gospodarskom razvoju hrv.–slav. krajine u 19. vijeku.* In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.* Knj. 144. Zagreb, 1900. 40–131.
- Vučo, N.*: *Privredna istorija naroda F NR J.* Beograd, 1948.
- Vučo, N.*: *Prvobitna akumulacija kapitala u Srbiji.* *Istorijski časopis*, 29–30, 1983. 287–297.
- Vučo, N.*: *Položaj seljaštva. Bd. 1. Eksproprijacija od zemlje u XIX veku.* Beograd, 1955.
- Vučo, N.*: *Razpadanje esnafa u Srbiji. I–II.* Beograd, 1954.
- Vučo, N.*: *Položaj kalfi i šegrta u doba razpadanja esnafa u Srbiji.* *Istorijski časopis*, 1950. 39–80.
- Vučo, N.*: *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934.* Beograd, Prosveta, 1968.
- Vučo, N.*: *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941.* Beograd, Rad, 1958.
- Vuković, Sl.*: *Srbsko društvo i ikonomija 1918–1992.* Novi Sad, 2012.
- Vuksanović-Anić, D.*: *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941).* In: *Istorija XX. veka. Zbornik radova IX.* Beograd, 1968. 448–510.
- Vuksanović–Macura, Z.*: *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941.* Beograd, Orion Art, 2012.

Wilhelmy, H.: Hochbulgarien. I. Die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft. Buchdruckerei Schmidt & Klaunig, 1935.

Zagoroff, Sl.-Vegh, J.-Bilimovich, A.: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955.

Szerb mozgókórház, 1876

Csendélet: a hatalom reprezentánsai, a kasztoriai görög metropolita, a kajmakám